

Валентин Гешеv

**СЛЕДИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК:
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК НА БАЛКАНИТЕ,
СПОМЕНИ ЗА БЪЛГАРСКО МИНАЛО,
ПРОТИВОРЕЧИВО И ДИНАМИЧНО
НАСТОЯЩЕ**

Напре, бракя българи!

Тия се Бугари-тъ, що живатъ по Македоніѣ.
pukazva još inaš silata na Balgarskia duh u pal

Валентин Гешев

**СЛЕДИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК:
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК НА БАЛКАНИТЕ,
СПОМЕНИ ЗА БЪЛГАРСКО МИНАЛО,
ПРОТИВОРЕЧИВО И ДИНАМИЧНО НАСТОЯЩЕ**

Валентин Гешев

**СЛЕДИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК:
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК НА БАЛКАНИТЕ,
СПОМЕНИ ЗА БЪЛГАРСКО МИНАЛО,
ПРОТИВОРЕЧИВО И ДИНАМИЧНО
НАСТОЯЩЕ**

София • 2018

**Факултет по славянски филологии
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“**

© 2018 Валентин Гешев

© 2018 Факултет по славянски филологии

© 2018 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-619-7433-18-0 (мека подвързия)

ISBN 978-619-7433-19-7 (pdf)

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЛАВА I. НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯТ ПРОЕКТ „КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО И ЕЗИКОВО НАСЛЕДСТВО НА „СЪСЕДНА“ БЪЛГАРИЯ“ (ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЕ) / 13

1. Общо за проекта / 13
2. Автохтонни жители и бежанци; български и българоезични общности / 14
3. Участници. Благодарности / 15
4. Дейности по проекта / 18
5. Проблемни области / 19
6. Географски (и етнографски) обхват / 19
7. Някои изводи и общи впечатления / 22
8. Отворен край на проекта / 24

ГЛАВА II. ОТНОВО ЗА БАЛКАНИТЕ, ЕЗИЦИТЕ И ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ (ВМЕСТО УВОД) / 25

1. Един от многото поводи / 25
2. Имената на езиците и историческата памет / 26
3. Отбранителен национализъм и историческа памет / 28
4. Отричане (и пренаписване) на местната българска традиция / 31
5. Кои езици и народности е различавал предмодерният жител на Балканите / 32
6. Стар антибългаризъм и съвременни теории / 39
7. Поява на народността. Територия, име, език, патриотизъм / 41
8. Езикови и извънезикови критерии / 50
9. Съотношението между народ и език / 53
10. Един народ или два народа (1) / 55
11. Един народ или два народа (2) / 62
12. Един език или два езика (1) / 68
13. Един език или два езика (2) / 73
14. Традиционен български език и българска историческа памет извън съвременната българска държава и застрашена културно-езикова приемственост вътре в нея / 77

ГЛАВА III. ПЪРВИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ОБЩУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В АЛБАНИЯ: АЛОКРАТИЧНИ ВАРИАНТИ НА РЕЧЕВИЯ ЕТИКЕТ / 78

1. Речев етикет. Езикова общност / 78
2. Алократични варианти на книжовния език: българският книжовен език в Украйна / 79
3. Алократични варианти на речевия етикет / 81

4. Факти: *со здравйе, сполай ти* / 81
5. Комункативна общност и речев етикет / 82
6. Граници на речевия етикет / 84
7. Относителност на архаичността на алократичния българоезичен речев етикет в Албания / 85
8. Койнеизация / 88
9. Алократична езикова общност / 89

ГЛАВА IV. ПРОБЛЕМИ ПРИ ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ НА БАЛКАНИТЕ. ИСТОРИЯ, ФОЛКЛОР, САМОСЪЗНАНИЕ: БОБОЩИЦА, КОРЧАНСКО / 92

1. Защо Бобошица? / 92
2. Минало, съвремие и автохтонност / 93
3. Източник на материали. Благодарности / 96
4. Географски особености / 96
5. Интерес на съвременното българско общество към Бобошица / 99
6. Съвременно състояние на местния език в Бобошица. Последни автохтонни носители / 100
7. Присъствие на миналото – на езика, традициите, историята и фолклора – в бита, съзнанието и дейността на последните му носители / 102
8. Съвременно състояние на фолклора / 104
9. Съвременно състояние на диалекта: идиолекти / 106
- 9.а. Архаичен ранноновобългарски морфосинтаксис – падежни употреби / 110
10. Койнеизация на местния говор: койнеизиран вариант на идиолекта на И. Кунешка / 112
11. Названия на езика / 114
12. Йезико кай нас / 115
13. Булгарче (Bulgarçe) / 116
14. Български/булгарски: „Ние булгарски велееме“ / 118
15. Позицията на А. Мазон / 121
16. И. Кунешка за баща си и за А. Мазон / 122
17. Още една съвременна автохтонна позиция: Сотир Дамко / 123
18. Отношение към другия / 124
19. Българоезичие и българщина / 127
20. Знания за произхода, предадени по механизмите на фолклора – устно от баща на син: България е нашата стара татковина / 130
21. Идеализация на българите и на българската история / 131
22. Отговорността на българските институции и на техните служители / 132
23. Антибългаризмът / 133
24. Местната топонимия като част от съзнанието за автохтонност / 135
25. Легендарни връзки на Бобошица със Средновековната българска държава / 136

26. История на селището: Местно предание за свещеника, превел Евангелието на български език и засрашил в спор гръцкия владика / 138
27. История, фолклор, самосъзнание. Изконност на българското самосъзнание в Бобошица / 140
28. Заключение / 142

ГЛАВА IV-А. ДОКУМЕНТИ ОТ СЕЛО БОБОШИЦА: ПИСМОТО НА БОБОЩЕНИ ДО БЪЛГАРСКИЯ ЕКЗАРХ АНТИМ I ОТ 1873 Г., ОТКЪСИ ОТ СПОМЕНИТЕ НА ДИМИТРИ ЦАНЦО, АРХИВ НА ДРУЖЕСТВО „КАЙ НАС“ ОТ НАЧАЛОТО НА ХХI В. / 153

ГЛАВА V. „ИСТО ПОТЕКЛО КАКО БЪЛГАРИ ИМАЕ, ТАКА И ОВАЙ НАРОД“: ПРИЗРЕНСКА ГОРА, КУКЪСКА ГОРА, ЖУПА / 276

1. Бобошица и Косово / 276
2. На север от Шар планина / 277
3. „Напълно нов и неочакван акт“ / 279
4. Етническа граница ли е Шар планина? / 282
5. Моделът на Артур Хаберланд и Афанасий Селишчев / 286
6. Езикът като различителен белег: „Сви мислет не сме сърби али албанци“ / 289
7. „Майка България“ / 293
8. Жупа и Призрен / 295

ГЛАВА VI. ДВЕ СЪВРЕМЕННИ АВТОХТОННИ КРАЕВЕДСКИ КНИГИ ОТ ЮГОИЗТОЧНА АЛБАНИЯ: СОТИР ДАМКО ЗА БОБОШИЦА И ЛАЗО НЕСТОРИ ЗА ВЪРБНИК / 305

1. Как се запознах с двете книги / 305
2. Книгата на Сотир Танас Дамко за Бобошица / 306
3. Описанието на Бобошица у Сотир Дамко / 308
4. Миналото на Бобошица и произходът на бобошени / 309
5. „Големият разрив“ / 316
6. Борба да изразиш етническата си принадлежност, църковна и просветна дейност, самоуправление / 319
7. Традиционна култура и традиционен начин на живот в Бобошица / 322
8. Организирана борба на бобошени да откупят земята си и личната си свобода / 324
9. Още за живота, културата и хората на Бобошица през ХІХ в. / 325
10. Бобошени като дейни участници в албанското национално възраждане и в борбата за албанска държавност / 326
11. „Фолклорното, езиковото и културното богатство на Бобошица на езика българче (кай нас)“ / 328
12. Обществен и културен живот в Бобошица / 330
13. Бобошица през междувоенния период / 331
14. Бобошица и бобошени през Втората световна война / 332

15. Опожаряването на Бобощица през 1944 г. / 334
16. Власите в Бобощица / 336
17. Бобощица от 1945 до 1990 г. / 337
18. Образованост и култура. Бобощенската интелигенция / 338
19. Бобощица днес / 339
20. Епилог и библиография на книгата на Сотир Дамко / 342
21. Книгата на Лазо Нестори за Върбник / 342
22. Езикът на книгата на Лазо Нестори / 344
23. Описанието на Върбник у Лазо Нестори / 347
24. Населението на Върбник / 348
25. Говорът на село Върбник / 349
26. Историята на Върбник у Лазо Нестори / 352
27. Топонимията като стожер на идентичността / 354
28. Селищно устройство и архитектура / 355
29. „Генетските стебла на селото Върбник“ / 356
30. Къщи, улици, домашно устройство, ономастика / 357
31. Верски сгради и празници / 358
32. „Върбник во освободителните войни и движения“ / 359
33. Върбник от 1945 до 1990 г. / 362
34. Образование и култура във Върбник. Дипломирани върбничени / 364
35. Традиционна култура и бит на Върбник. Фолклорно богатство / 367
36. Още за Върбничени и за традиционните им занимания и дейности / 370
37. От традиционния към съвременния Върбник / 372
38. Върбник след 1990 г. / 374
39. „Чувайтеги нашите стари огништа“ / 378
40. Заключение / 378

ГЛАВА VII. ЧАСТ ОТ ИСТОРИЯТА НА КОЙ ЕЗИК СА ЮГОЗАПАДНО-БЪЛГАРСКИТЕ ТЕКСТОВЕ ОТ ПЕТДЕСЕТТЕ И ШЕСТДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XIX В. / 391

1. Предистория на един съвременен въпрос / 391
2. Текстове от XIX в. с преобладаващо централнозападнобългарски и с преобладаващо югозападнобългарски езикови особености / 392
3. В условия на полицентрично търсене на книжовноезиков модел / 393
4. Подбор на езикови средства. Име на езика / 395
5. Правопис и историческа фонетика / 396
6. Други историческофонетични особености / 399
7. Морфологични особености / 399
8. Фонетичен класицизъм / 401
9. Други конвергентни (общобългарско-книжовни) явления / 402

10. Други случаи на фонетична класификация / 402
11. Притежателните клитики / 402
12. Регионализми. Форми на народностното самоназвание / 403
13. Общобългарска книжовна лексика / 404
14. Част от общобългарския книжовноезиков процес, а не от историята и традицията на книжовната норма в Република Македония / 407

ГЛАВА VIII. ДИГЛОСИЯ МЕЖДУ РЕЧТА НА ЧОВЕКА ОТ НАРОДА И РЕЧТА НА ИНТЕЛИГЕНТА В ПОЕЗИЯТА НА РАЙКО ЖИНЗИФОВ / 408

1. Продължение на темата за книжовниците възрожденци от българския югозапад / 408
2. Особен вид диглосия – авторова реч и реч на някой от героите – като доказателство за поява на културен идиом в езиковата общност / 408
3. Акцентна диглосия / 409
4. Езиково единство въпреки акцентната диглосия / 409
5. Възстановяване на мястото на ударението в ритмичната поезия / 410
6. Из Гусларь въ соборъ / 411
7. Я сумъ млада Бугарка... Любамъ я Бугарина / 415

ГЛАВА IX. БЕЛЕЗИ НА НАЦИОНАЛНА ПРИНАДЛЕЖНОСТ В РЕЖИМ НА КНИЖОВНОЕЗИКОВА ДИГЛОСИЯ: ПИСМЕНА РЕЧ НА ГРАЖДАНИ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ, ОТКРИТО ЗАЯВЯВАЩИ БЪЛГАРСКАТА СИ НАЦИОНАЛНОСТ / 416

1. Книжовноезикова диглосия / 416
2. Общобългарски книжовен език и българска банатска книжовна норма / 417
3. Младен Сърбиновски: книжовните норми в Република Македония и в България като варианти на един и същ език / 417
4. Езикът на автори от Република Македония, открито изявяващи българско национално съзнание: между двете книжовни норми в търсене на белези на национална принадлежност / 420
5. Българско самосъзнание / 420
6. Езиков тип, максимално близък до книжовната норма в Република Македония / 421
7. Сближаване с общобългарския книжовен език, излизащо извън диалектната основа на книжовната норма в Република Македония / 424
8. Хибридикация и континуум на двете книжовни норми / 426
9. Графични белези на принадлежност към българската нация / 427
10. Сливане на двете норми / 428
11. Несъгласие с езиковата политика в Република Македония. Местно звучене. Общобългарски, но не източнобългарски език – прилика с общобългарския книжовен език от средата на XIX в. / 430

12. Фонетично класицизирани форми – доближаване до българския книжовен език от първата половина на XIX в. / 431
13. Бугарин, българин, болгарин / 432
14. Общобългарски книжовен език с известна интерференция от страна на книжовната норма и книжовната практика в Република Македония / 433
15. Индивидуални прояви на общ стремеж към сближаване с общобългарския книжовен език, към езикова ребългаризация и превъзможване на диглосията между двете книжовни норми. Континуум на езиковия узус при несъгласие с езиковата политика / 434

ГЛАВА X. БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК В ДНЕСНА БЪЛГАРИЯ: РЕЛЕКСИКАЛИЗАЦИЯ И ОКЦИДЕНТАЛИЗМИ; ПРОЯВИ НА ЕЗИКОВА НЕКОМПЕТЕНТНОСТ, ЕЗИКОВ СНОБИЗЪМ И ЕЗИКОВ УПАДЪК / 436

1. Българският език в рамките на днешна България / 436
2. Релексикализация / 437
3. Вътрешна и външна релексикализация / 438
4. Време за релексикализация / 440
5. Думите като белег за принадлежност към дадена култура / 441
6. Пределът на релексикализацията / 443
7. Релексикализацията в днешния български език / 443
8. Трудно намиране на преводно съответствие / 444
9. Окцидентализмите като културно-исторически лексикален слой / 446
10. Окцидентализмите и традиционната класификация на заетите думи / 448
11. Окцидентализмите и международната лексика / 449
12. Окцидентализми и ориентализми / 451
13. Релексикализация и засилена окцидентализация. Обедняване на речника / 451
14. Още за обедняването на езика / 453
15. Западните езици и култури не са ни виновни / 455
16. Некомпетентност, облечена във високо самочувствие / 456
17. Разколебаване на фонетичния облик на заемките. Груби грешки при чужди собствени имена и реалии / 457
18. Още за фонетичния и морфологичния облик на чуждите собствени имена: Каталония и Чечения / 461
19. Който не уважава собствен си език, не уважава и чуждите езици / 466
20. Езикови безсмислици / 468
21. Обедняване на съчетаемостта на думите и пренебрегване на граматични класове и категории / 470
22. Пренебрегване на български лексико-граматични и словообразователни категории. Преследване на думата *колежка* / 473
23. Реакция на част от професионалните филолози / 475
24. Престиж и подражание. Безразличие на „научния елит“ / 476

- 25. Поколения и образование / 480
- 26. Пълноценната езикова личност / 484

ГЛАВА XI. ФИЛОЛОЗИТЕ В ДНЕШНА БЪЛГАРИЯ И ЕЗИКОВЕДСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ / 485

- 1. Прекриване на границите на книжовната норма и неверие в словообразователните способности на собствения език / 485
- 2. Защо българските слависти употребяват в устната си професионална реч изключително латинизирани имена на падежите / 486
- 3. Как славистите изговарят латинизирани имена на падежите / 487
- 4. Как се изговарят латинизирани имена на падежите в професионалната реч на други български езиковеди / 487
- 5. Каква е нормата / 488
- 6. Произход на формите с необичайно ударение / 488
- 7. Свърхстарателна адаптация на ипсилон в ономастиката / 489
- 8. За композитумите, композитата, композитите и съставните думи в професионалната реч на специалистите по словообразуване / 490
- 9. Еклектично поддаване на разнопосочни влияния / 493
- 10. Терминология или жаргон? / 493
- 11. Еклектизъм и дублетност в съвременната българска езиковедска терминология / 495
- 12. Дублетност в терминологията / 496
- 13. Психологични пречки пред дублетното използване на два терминологични пласта / 501
- 14. Словообразователната недостатъчност като психологично явление / 501
- 15. Еднословие в терминологията / 504
- 16. Трудности при морфологичното приспособяване на латинизирани термини / 506
- 17. Табуизираното попълване на словообразователни гнезда / 509
- 18. Източници на терминологията / 510
- 19. Терминологията изобщо / 515
- 20. Културна дублетност: стил, естетика и достойнство на езика / 516

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. ДНЕШНА БЪЛГАРИЯ И СТАРИТЕ И НОВИ БЪЛГАРСКИ ОБЩНОСТИ ЗАД ГРАНИЦА / 517

БИБЛИОГРАФИЯ / 523

ABSTRACT. РЕЗЮМЕ / 537

НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯТ ПРОЕКТ „КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО И ЕЗИКОВО НАСЛЕДСТВО НА „СЪСЕДНА“ БЪЛГАРИЯ“ (ВМЕСТО ПРЕДИСЛОВИЕ)

1. Общо за проекта

Настоящата книга отразява работата ми по научноизследователския проект „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“, който бе осъществен от края на 2008 г. до края на 2013 г. и бе финансиран от Национален фонд „Научни изследвания“¹. В нея, естествено, се позовавам и на материали, публикации и изводи, събрани, осъществени и формулирани и от други участници в същия проект, както и от по-широк кръг от автори и източници.

Проектът „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ бе замислен като широкообхватно интердисциплинарно изследване на българите на Балканския полуостров и други разположени в съседство с него области, които след учредяването на съвременната Българска държава остават извън нейните граници. Вниманието на изследователите по определение бе насочено към повече или по-малко стари общности, на които е присъща специфична традиционна култура, пазееща се в различна степен и съчетаваща се по различен начин със съвременния начин на живот.

Темата на проекта е прекалено широка, за да може да се разработи в желаната пълнота. Все пак участниците в него се стремяха да съпоставят това, което знаем за езика, културата и историческата памет на конкретната общност от по-стари източници и научни разработки, с това, което можем да установим днес на място чрез теренни изследвания или чрез анализ на публикации на местни жители. Затова теренните изследвания, заедно с работата в архиви, бяха основен метод за придобиване на данни при работата по проекта.

Целта на проектния екип бе да изследва традиционната и съвременната култура на българските и българоезичните общности в географски близките на Република България държави, съдбата на българския език и българското културно наследство там, спомена на българите и спомена за българите, връзката между минало и настояще. Едва ли има нужда да се доказва, че това е

¹ Служебният му номер беше DVU01/0426, а номерът на договора с Фонд научни изследвания – Д002-117/15.12.2008 г.

тема, значима не само за науката, но и за широката общественост в съвременна България.

2. Автохтонни жители и бежанци; български и българоезични общности

Особено важни за научния екип бяха ония българи в съседство със съвременна България, които са автохтонно население или остатък от автохтонното население по местата, където живеят. Представата за автохтонност, когато я има, е важна съставка от самосъзнанието на човека и не по-малко важна съставна част от съвременните национални идеологии. Освен това автохтонните общности поначало са склонни към по-голям културен и езиков консерватизъм, у тях споменът за миналото се проявява по-релефно и е съдбовно вплетен в представата за собственото аз. Същото може да се каже и за големите бежански общности, които пък са важна част от народа на съвременна България, а по произход са прогонени от земите си автохтони. Последните също са част от предмета на изследване на проекта.

Участниците в проекта изучаваха езика, фолклора, обичаите и историческия спомен на конкретни общности като част от тяхното културно наследство. Взаимоотношението между български език, български традиции и българско самосъзнание е специфично във всяка от тях и по това изследваните общности се различават повече или по-малко помежду си. Наличието на поне един компонент – на запазен български език, на запазени остатъци от българска традиционна култура, запазено или появяващо се в момента българско съзнание или спомен за българско минало – бе достатъчно да привлече изследователското ни внимание.

От средата на XX в. на Балканите единственото място извън съвременна България, където местното население е официално признато за българско национално малцинство, са така наречените Западни покрайнини, т.е. околностите на градовете Димитровград (Цариброд) и Босилеград в Югоизточна Сърбия. Съвсем наскоро бе признато и българско малцинство в Албания. Независимо от това навсякъде, където в миналото е имало автохтонно население от български произход, а днес живеят по-големи или по-малки остатъци от това население, можем да срещнем хора, които смятат себе си за българи, и хора, които гледат на българите като на свои.

Спецификата на историческия развой е довела до състояние, при което някои общности пазят в по-голяма или по-малка степен българския език (под формата на различни диалекти), а също и стари български обичаи и народно творчество, без да им е присъщо българско национално съзнание. Такива общности можем да наречем българоезични – техният език и обичаи, изобщо културното им наследство също бяха изследвани по време на работата по про-

екта. В други пък българското съзнание е присъщо само на отделни индивиди или определени групи от хора, в трети то се появява или се възражда в част от общността вследствие на най-нови процеси на търсене на идентичност. Ако следваме същата логика, бихме могли да ги определим като българоезични общности с отчасти запазено или с възраждащо се българско самосъзнание – те именно се оказват преобладаващ тип извън границите на съвременна България. Част от вниманието бе посветено и на гагаузите, които, напротив, в миналото са били загубили българския език, но не и българското самосъзнание.

3. Участници. Благодарности

Задачите пред проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ бяха с широк спектър, затова в него участваха специалисти в различни области: етнографи, фолклористи, музиколози, историци, филолози, музейни работници, програмисти, журналисти и кинорежисьори. Системни администратори, финансисти, администратори и други служители главно от Софийския университет също допринесоха за неговото осъществяване.

В изпълнението на проекта участваха следните академични институции, сдружения и фирми:

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Институт по етнология и фолклористика с етнографски музей към БАН
(в началото на проекта все още Етнографски институт с музей към БАН и Институт за фолклор към БАН)

Корчански университет „Фан С. Ноли“ (Република Албания)

Великотърновски университет „Св. Кирил и Методий“

Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“

Македонски научен институт – клон Благоевград

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ към БАН

Институт за балканистика с център по тракология „Александър Фол“ към БАН
(в началото на проекта Институт по балканистика към БАН)

Журналистическо сдружение „Балкански форум“

фирма „ЕМ. СИ. ПРАДАКШЪН“ ЕООД

фирма ЕТ „Евролинг“

фирма ХостИТ ЕООД

В работата по проекта участваха постоянно или временно около 50 души – представям техен достатъчно дълъг, макар и непълен списък, като пропускам академичните титли и звания, защото те се променят с времето и днес често не са такива, каквито са били при осъществяването на проекта:

а) Автор на проекта: Румен Сребранов

б) Участници от СУ:

Валентин Гешев (ръководител на проекта)

Маргарита Младенова (съставител и редактор на сборника от заключителната конференция)

Ангел Ангелов

Райна Камберова

Елена Дараданова-Христова

Стоян Шиваров

Иванка Христова

Божана Нишева

Георги Зеленгора

Севдийе Али

Технически лица от СУ:

Надя Радованова (секретар)

Ангелина Рангелова (счетоводител)

Ружа Мускурова (системен администратор)

Михаил Пелтеков (системен администратор)

и др.

в) Участници от ИЕФЕМ – БАН:

Веселка Тончева (най-продуктивен теренен проучвател и автор на доклади, статии, книги и филми по проекта)

Надежда Тенева

Евгения Грънчарова

Валентин Лазаров

Галин Георгиев

Юлиана Царева

Анита Комитска

Константин Панайотов

Григор Марков

г) Участници от МНИ – Благоевград:

Димитър Тюлеков

Стоян Германов

Георги Георгиев

д) Други учасници:

Лучия Антонова-Василева (от ИБЕ – БАН)

Юра Константинова (ИБЦТ БАН)

Димитър Бело (Корчански университет / Университет в Тирана)

Раки Бело (ВТУ)

Таня Мангалакова (журналист и докторант в ИЕФЕМ)
Константин Чакъров (режисьор)
Екатерина Минкова (режисьор)
Николай Михов (филолог)
Любка Рондова (певица, филолог)
Антон Блажев (програмист)
Цветана Манова (музеен работник)
Динка Ангелова (музеен работник)
Деян Милев (музеен работник)
Йежи Хатлас (съавтор в сборника)
Ефим Ушев (журналист от Златоград)
Людмил Симеонов (журналист от Златоград)
Рефик Каси (журналист от Косово)

Не може да не споменем и още един вид помощници в работата по проекта – това са местни хора или колеги от местни академични институции, които безвъзмездно участваха и помагаша в теренните изследвания. Те осигуряваха транспорт, информатори, а понякога и безвъзмезден подслон на изследователите от България. Повечето от тях не познавам, но имах удоволствието да се запозная лично с Роберт Дамо от Корчанския университет, който предостави безвъзмездно личния си транспорт и присъствие, а заедно с Д. Бело и необходимата ориентация в пространството и в местните условия, както и необходимите познания, за да бъде осъществена първата експедиция по проекта в емблематичното с. Бобошица, Корчанско. Понякога един и същ човек бе едновременно и информатор, и консултант по проекта – например народната певица Любка Рондова, едновременно и бежанец от Егейска Македония с ясно българско самосъзнание, и квалифициран филолог-славист.

Като цяло членовете на екипа работиха много усърдно по проекта. Все пак абсолютен рекордьор бе Веселка Тончева от ИЕФЕМ, която предостави най-голям брой видео-, фото- и аудиоматериали за базата данни на проекта и освен по-кратките публикации и няколко публични изяви по темата на проекта, написа и издаде по него цяла книга и създаде два филма по него.

За мнозинството от участвалите в проекта неговата тема съвпаднаше с основните им научни интереси. За някои обаче той разкри нови научни хоризонти. Това сподели относно работата си в проекта, например, Елена Дараданова-Христова от СУ, подобни мисли изказаха и други членове на екипа, в известна степен мога да кажа същото и за себе си.

Всичките споменати и неспоменати лица, работили по проекта и във връзка с него, както и ръководствата на споменатите партниращи институции проявиха подчертана добронамереност и съпричастност към проекта като цяло и лично към ръководителя му. Благодарен съм им първо като ръково-

дител на проекта – без тяхната коректност и ангажираност управлението на проекта щеше да е трудно, а успехът му съмнителен. Благодарен съм им и като учен, защото те ми помогнаха да усвоя нови знания по темата, да опозная и да анализирам една нова за мене действителност, едновременно и близка, и екзотична.

4. Дейности по проекта

За осъществяването на проекта бяха необходими разнообразни дейности, които можем условно да обединим в три групи:

- а) Дейности по събиране на данни и материали
- б) Дейности по съставяне на базата данни по проекта
- в) Дейности по анализ, интерпретация и популяризация на събраните материали

Събирането на данни и материали се осъществяваше главно чрез теренни проучвания и чрез работа в архиви и библиотеки. Участниците в проекта се възползваха от възможността да проучат архиви в различни градове на България, в Турция, Република Македония, Румъния, Сърбия. Особено важна бе за тях възможността да осъществят около 50 теренни експедиции в България, във всички непосредствени съседи на съвременна България, както и в Албания, Косово и Молдова.

По проекта бе **съставена база данни** с обем от над 320 GB. Част от данните трябваше да се приведат в електронен вид. Аудиофайлове, видеофайлове, сканирани архивни материали и др. трябваше да се класифицират и опишат.

Разнообразни и свързани с многобройни събития бяха дейностите по **анализ, интерпретация и популяризация на събраните материали**. Те продължават и след приключването на проекта, доказателство за което е и настоящата книга, но още до лятото на 2013 г., т.е. преди изтичането на редовния му срок, по неговата тема бяха излезли 57 публикации, със средства на проекта бяха издадени две книги и създадени четири филма. Освен чрез изявите си на научни конференции участниците в проекта го популяризираха чрез изнасяне на 7 публични лекции и чрез организиране на две фотоизложби и 11 представления на книги. По същото време беше защитена дипломна работа и бе зачислен докторант по темата на проекта.

Своеобразен връх на дейностите по анализ, интерпретация и популяризация на материалите, събрани по проекта, бяха **Заклучителната конференция**, проведена от 12 до 14 септември 2012 г. в Учебно-научната база на СУ в с. Синеморец, Бургаска област, и изданието от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ сборник с материалите от същата конференция и със заглавие, еднакво със заглавието на проекта. Сборникът съдържа 18 сту-

дии и е с общ обем 460 печатни страници. Без да отразява цялостната работа по проекта, той е представителен както за усилията, вложени в него, така и за изводите, които могат да се направят въз основа на събраните материали.

5. Проблемни области

При работата по проекта предмет на изследване бяха историята, езикът, музиката, танците, облеклото, културата, обичаите, начинът на живот, самосъзнанието на конкретни български и българоезични общности извън България в миналото и днес. Научният екип се интересуваше от запазването или загубването на традицията, от приспособяването ѝ към днешния ден, търсеше срещи с последни носители на местни български говори. От особен интерес бяха теми като спомена за българите, спомена за традиционната българска култура, гордостта от българския произход на общността.

По време на теренните проучвания се сблъскахме и с проблеми, типични за нашата съвременност. Проучваните общности и родните им места също понасят – подобно на всички останали – обезлюдяване поради урбанизация и глобализация и загуба на традиционна култура поради модернизация. Изнедадваща – поне за мене – бе съвременната поява на българско самосъзнание в общности с общопризнат плурализъм на националната ориентация.

При анализа на събраните данни научният екип по проекта, състоящ се от специалисти с разнообразен профил, използва подходи от историческа, етнографска, езиковедска, музиковедска, литературоведска, социолингвистична перспектива

6. Географски (и етнографски) обхват

Научният интерес на участниците в проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ бе насочен към няколко географски области и към различни етнографски групи.

Най-общо може да се каже, че проучвания бяха осъществени в съвременна България, в Сърбия, Косово, Република Македония, Албания, Гърция, Турция, Молдова и Румъния. В рамките на проекта специалисти с различен профил и от различни институции се обединяваха в екипи за осъществяване на всяка конкретна задача.

С въпроса за бежанците в България се занимаваха всички, които работиха в архиви или осъществиха теренни проучвания на територията на Република България: Надежда Тенева, Юлиана Царева, Цветана Манова, Динка Ангелова, Галин Георгиев, Димитър Тюлеков, Георги Георгиев.

В хода на проекта миналото на българите от днешна Северна Гърция и настоящето на българоезичното население там привлича вниманието на мнозина от участващите. Теренни изследвания сред българоезичното мю-

сюлманско население в Южните Родопи (Североизточна Гърция) осъществяват Тая Мангалакова, Ефим Ушев и Людмил Симеонов, Румен Сребранов. Нови документи, свидетелства и факти за църковните и национални борби на българите християни от днешна Северна Гърция, за стопанския им живот и училищното им дело, за изселването им след войните от първата половина на XX в. откриват Димитър Тюлеков, Георги Георгиев, Цветана Манова, Надежда Тенева, Юлиана Царева, Валентин Лазаров. С отношението на гръцките власти и гръцката наука към автохтонното българско население в днешна Гърция, както и със спомена и представите на българите за Солун се занимава Юра Константинова. Теренни проучвания на съвременното състояние на езика и културата на християнското българоезично население в Северна Гърция осъществяват Лучия Антонова-Василева, Раки Бело, Румен Сребранов. Последният посвещава значителни усилия и на издирване и анализ на документи за егейските бежанци в Полша и за езика на българоезичната им периодика. Ценни са направените записи на спонтанна диалектна българска реч от Северна Гърция – както като езикови данни, така и със съдържанието си.

Нови документи за миналото на българите от Източна Тракия (днес в Турция) откриват Ю. Царева, Н. Тенева, В. Лазаров, Стоян Шиваров. Последният, заедно с Константин Панайотов, се докосва и до малкото останали там българи християни днес (конкретно в Одрин и Цариград). Много повече усилия се насочват към една малко изследвана с оглед на българското население в миналото и българоезичното население днес област на съвременна Турция – Северозападна Мала Азия. Спомена за българите християни там (изселени след Балканските войни), останките от тяхната култура, както и културата, бита и езика на днешното тамошно българоезично мюсюлманско население изследва екип, чието ядро са Ст. Шиваров и К. Панайотов, подпомагани по различно време от Георги Зеленгора и Джени Иванова.

В рамките на работата по проекта се отделя известно внимание и на Република Македония. Димитър Тюлеков и Георги Георгиев работиха в архиви и извършиха теренна работа на територията на републиката, засягаща и хора с открито изявявано българско самосъзнание. Анита Комитска изследва традиционната култура на българите в Македония, Димитър Тюлеков и Стоян Германов – някои аспекти на българо-югославските отношения, а Валентин Гешев – някои особености на книжовния език на български възрожденци от Македония, както и езика на съвременни публикации на граждани на Република Македония с открито изявявано българско самосъзнание. Тая Мангалакова изследва теренно мюсюлмански българоезични общности в Западна Македония.

Проектът „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ вложи значителни изследователски усилия в проучването на българите и българоезичните общности в Албания. Особено внимание се обръща на

документирането на съвременното състояние на езика, културата и самосъзнанието им (трябва да се подчертае, че доскоро Албания бе слабо проучена от български изследователи както въобще, така и с оглед на българското присъствие там в миналото и днес). В теренните експедиции в Албания по проекта участват Димитър Бело, Раки Бело, Валентин Гешев, Румен Сребранов, Константин Чакъров с екипа си, Веселка Тончева, Лучия Антонова-Василева, като В. Тончева и Л. Антонова-Василева осъществиха общо три експедиции в различни части на Албания. Отделно Р. Бело направи неколkokратни проучвания на територията на Албания и в Северозападна Гърция. И петте българоезични района в Албания – християнската област Преспа, християнското костурско с. Връбник, останало от албанската страна на границата, християнското с. Бобошица, Корчанско, предимно мюсюлманската област Голо бърдо на запад от Струга и Дебър и оная част от изцяло мюсюлманската шарпланинска област Гора, която е на албанска територия – са обект на задълбочен изследователски интерес.

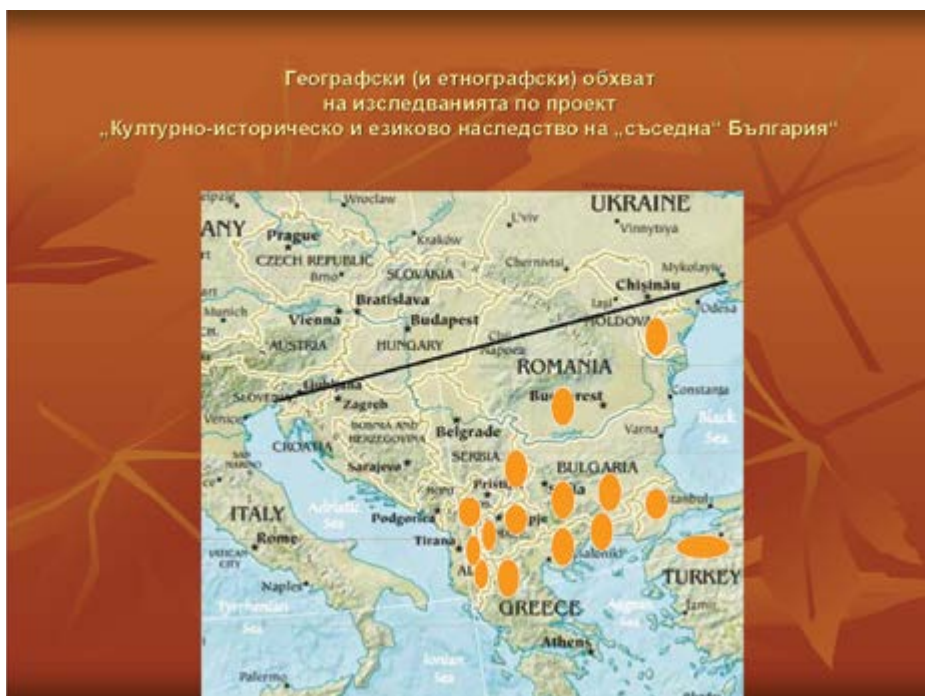
Областта Гора, както и съседната област Жупа – и двете в Косово – до неотдавна са почти бяло петно за българската наука и за българската общественост. Благодарение на Т. Мангалакова – и преди включването ѝ в проекта, и след това, както и на Л. Антонова-Василева и В. Тончева това вече не е така. Достатъчно е да се видят филмите на В. Тончева и Т. Мангалакова, снимани на място в Косово и Албания и изцяло финансирани по проекта. Единият ни представя подробен, красив и професионално поднесен разказ за празнуването на Гергьовден в изцяло мюсюлманската Гора, а другият съдържа предимно интервюта с горани на тема „кои са и какви са гораните“ на фона на земята на гораните и на съвременна горанска музика. Двата филма ни запознават с общност, която от една страна пази добре някои архаични елементи във все още живата си народна култура. От друга страна в търсене на съвременна идентичност част от членовете ѝ се ориентират пробългарски, убедени, че най-близък до гораните е българският народ и дори че гораните са българи (по времето на Югославия гораните са смятани за сърби-мюсюлмани).

Западните покрайнини в днешна Сърбия – единственото място на Балканите, където по време на осъществяването на проекта има официално признато българско малцинство – естествено предизвикват интереса на значителна част от неговия екип. В документирането на традиционната култура на Западните покрайнини, функционираща в съвременни условия, участваха Евгения Грънчарова, Валентин Лазаров, Галин Георгиев, К. Панайотов, Григор Марков, Деян Милев. Елена Дараданова-Христова пък изследва част от периодиката и литературата на тамошните българи.

Въпреки че областите на север от р. Дунав не са приоритет на проекта, в Румъния и Молдова провеждат изследвания Е. Грънчарова, В. Лазаров, Галин Георгиев и Иванка Христова.

Изследванията по проекта, и теренни, и документални, обхващат и две традиционно небългароезични, но български по произход и до голяма степен по самосъзнание общности – одринските и бесарабските гагаузи. С аспекти на тяхната култура, исторически спомен и самосъзнание се занимават Галин Георгиев, Динка Ангелова и Йежи Хатлас.

Нагледно, макар и доста схематично и обобщено, географският обхват на изследванията по проекта може да бъде представен така:

7. Някои изводи и общи впечатления

Събраните по проекта писмени, видео-, аудио- и фотоматериали съдържат разнообразни сведения за историята, езика, културата, обичаите, начина на живот и самосъзнанието на българите и българоезичните общности извън България в миналото и днес. В публикациите по проекта, които са неговата интерпретативно-аналитична част, към данните се подхожда от историческа, етнографска, езиковедска, музиковедска, литературоведска, социолингвистична перспектива. Особено важна е съпоставката между някога и сега, между описаното някога и установеното на място сега, между откритото в архивите и библиотеките и записаното на терен. Често в записаните по проекта интервюта, когато разказват за някой обичай или практика, събеседниците поясняват,

че така вече никой в тяхното село не прави – това показва, че и обикновените, неакадемични хора осъзнават добре противопоставянето между вчера и днес, между местната традиция и уеднаквяващия натиск на съвременността.

Запазването и приспособяването на традицията към днешния ден или загубването ѝ е една от проблемните области в работата по проекта. Други подобни проблемни области са запазването или загубата на традиционния език и динамиката на националното съзнание. Това са въпроси не само от научно, но и от практическо значение – тяхното познаване и анализ биха били полезни и за българската дипломация и политика. И въобще на българите, за да осъзнаят по-добре и да ценят повече своето минало, своя език и своята култура. Сред събеседниците в записаните по проекта видеоинтервюта има например хора, които със сигурност не се чувстват българи, но обичат наследения български език и българската си по произход традиционна култура. Така в едно село в Северозападна Мала Азия, чието население се е заселило там след Балканските войни, защото се чувства турско, малки деца с усмивка разговарят с участниците в проекта на местния български говор. В други села и малки, и големи говорят само турски, а някои само разбират малко български. В трето село възрастен вече мъж, свободно говорещ гоцеделчевски диалект, с любов пее стари родопски песни, които е научил от родителите си – няколко на български и една на турски. Самият той е роден в Турция. Казва обаче, че от тридесетина години такива песни вече никой в селото не пее.

В Корчанско, Албания, възрастен мъж, един от последните носители на стария местен диалект, неочаквано проявява пред камерата български патриотизъм – в село, в което в миналото не е имало нито българско училище, нито българска църковна община. Негов по-млад земляк – вече албаноезичен – пък издава книга, в която се гордее със средновековния български произход на селото си и на традиционната му култура. Същевременно в географски близката област Преспа езикът се пази добре, но хората с ясно българско самосъзнание са малцинство.

Не толкова рядко и в Албания, и в Гърция, и в Турция се случва участниците в проекта да имат честта да разговарят с единични местни жители, които са последните все още можещи да говорят на местния български диалект – останалите им връстници, да не говорим за по-младите им земляци, вече не умеят да си служат с него. Но и там, където езикът се пази, съвременната урбанизация и глобализация обезлюдява селата и разпръсква младите носители на езика по целия свят с перспективата той да не се предаде на следващите поколения.

Така е и при гораните в Косово. Засега въпреки сезонното или постоянно обезлюдяване на техните села старият им език е жив. При тях обаче възниква плурализъм на националната ориентация и – нещо много показателно – въпреки че обикновено твърдят, че нямат спомен за българско минало (каквото

вероятно са имали през средновековието и по-късно), някои от тях, търсещи в сложните съвременни условия национална идентичност, се самоопределят като българи и това се признава (в интервюта) и приема за естествено от гора-ни с друга национална ориентация. Техните непосредствени съседи в Косово – мюсюлманите от областта Жупа – пък твърдят, че винаги са знаели, че са българи.

Навлизането в проблемния триъгълник идентичност-култура-език е една от заслугите на проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съ-седна“ България“, а резултатите от неговата работа показват пъстра съвремен-на картина, в която културата, езикът и самосъзнанието на старите български и българоезични общности на Балканите взаимодействат помежду си и се приспособяват към бързо изменящите се условия по своеобразен и понякога твърде динамичен начин.

8. Отворен край на проекта

Интерпретативната част на проекта, публикациите по него, осъществени в рамките на неговия срок, не изчерпват възможностите за научен анализ, заложи в неговата база данни, т.е. в материалите, събрани по него чрез архивни и теренни проучвания и по друг начин и след това дигитализирани и класифицирани. Много от събраните материали заслужават да бъдат издаде-ни, да бъдат обработени допълнително, коментирани и анализирани.

През изминалите след края на проекта няколко години някои от участни-ците в него продължават да работят по темата. Настоящата книга също в из-вестна степен съдържа непубликувани досега данни, материали и анализи, свързани с работата по проекта. Пример за това е представянето в нея фото-типно, в транскрипция и с коментари на архива на съвременното дружество „Кай нас“ от с. Бобошица, Корчанско.

ОТНОВО ЗА БАЛКАНИТЕ, ЕЗИЦИТЕ И ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ (ВМЕСТО УВОД)

1. Един от многото поводи

Наскоро по повод на едно обсъждане на балканистичен труд реших да направя справка в изследване на Виктор Фридман (1997), чието заглавие обещавахе, най-общо казано, социолингвистичен подход към Балканския езиков съюз, доколкото в него присъстваха думите *идеологически* и *Sprachbund* (за същността и особеностите на Балканския езиков съюз срв. Петя Асенова 2002). И наистина, в изследването се разглеждат някои най-общо формулирани действително езикови параметри на Балканския езиков съюз и употребата им от съперниещите си езикови идеологии на Балканите. Но основно вниманието е насочено към „социолингвистична йерархия“, включваща езиковото единство като сила и езиковото разнообразие като слабост, езиковото единство като подчинение и езиковото разнообразие като свобода, приравняването на нация, език, територия и държава, отношението към езиковия контакт, езиковите иновации и езиковата старина, търсенето на автохтонност като признак за легитимност, връзката между религия, народност и език и др.¹ Като цяло езиковата идеология се разглежда като част от усилията на балканските народи „да създадат свои собствени хегемонии“² (Фридман 1997: 2).

Взаимодействието между език, държава и политика (и то не само на Балканите) безспорно е поучителна и занимателна тема – особено ако е поставена в историческа плоскост – и В. Фридман е сред авторите, които успяват за пореден път да ни убедят в това. Особено когато представя различни парадокси, например: „Доводът е, че ако древните македони са говорили гръцки, тогава единствено гръцките претенции към територията на Македония (и дори към името ѝ) са законни. Такива доводи са приети от Великите сили в началото на двадесети век, в следствие на което на гръцката държава, която по онова време не е дори на сто години, все пак са приписани земи, от хилядолетие обитавани предимно от славяноезично повече. През изминалия оттогава век

¹ За обща формулировка на йерархията срв. Фридман (1997: 3).

² (Yet at the same time that Empires were maneuvering to extend or maintain their hegemony over the Balkans, people living on the peninsula itself were attempting to create their own hegemonomies, and language ideology was an important aspect in all these machinations.)

същите територии в голяма степен са езиково елинизирани, често насилва...“³ (Фридман 1997: 10). Разглежданите от Фридман параметри не са само социолингвистични – те са свързани с представите и чувствата на даден народ, свързани с правата му върху земята, на която живее, а това надхвърля езиковите въпроси. Особено важно в това отношение е съзнанието за автохтонност, за което неколkokратно ще стане въпрос в настоящата книга. У Фридман обаче отсъства понятието историческа памет (за историческата памет като важна съставка на народностното самосъзнание срв. Димитър Ангелов 1981: 17–18). В картината, която той рисува, балканските народи са млади, безпаметни, без наследена представа за произход и минало, народностното им съзнание е късно, внушено от някакви елити и затова е лесно манипулируемо и променливо.

Ако изтрием историческата памет от балканската картина, която рисуваме, много факти стават необясними или пък могат да бъдат тълкувани произволно.

2. Имената на езиците и историческата памет

Още в първата бележка след текста си В. Фридман уговаря имената на езиците, които разглежда: „Използвам относително неутралните названия *балканославянски* и *балканоромански* вместо Копитаровите оригинални *български* и *влашки*, защото от съвременна гледна точка Копитар извлича примерите си от македонски, български, румънски (дакорумънски) и арумънски (наричан понякога македонорумънски по онова време)“⁴ (Фридман 1997: 15). Фридман не поставя въпроса защо за около 180 години – от 1829 г., когато излиза програмният труд на Йерней Копитар със заглавие *Albanische, walachische und bulgarische Sprache* (Копитар 1829), до 1997 г. – така драстично се променят названията на езиците. Един прост отговор на такъв въпрос би бил, че по времето на Копитар това, което днес наричат македонски и български, се е наричало български език, а това, което днес наричат румънски и арумънски, се е наричало влашки език. И наистина, теренните проучвания от второто десетилетие на XXI в. показаха, че в Източна Албания – особено в места със

³ (The argument is that if the Ancient Macedonians spoke Greek, then only Greek claims to the territory (and even name) of Macedonia are legitimate. Such arguments were accepted by the Great Powers at the beginning of this century, and as a result territories where the majority of the population had been Slavic-speaking for well over a thousand years were nonetheless assigned to the Greek state, which at the time was less than a century old. During the course of the past century, the territory has been linguistically hellenized to a large extent, often by force...). Авторът има предвид териториалните придобивки на Гърция след Балканските войни и след Първата световна война.

⁴ (I am using the relatively neutral formulations *Balkan Slavic* and *Balkan Romance* for Kopitar's original *Bulgarische* and *Walachische*, since in modern terms Kopitar drew his examples from Macedonian, Bulgarian (Daco-Romanian), and Aromanian (sometimes called Macedo-Romanian during that period).)

сравнително слабо влияние на македонизма като Бобошица и Голо Бърдо – хората помнят, че техните родители и деди са наричали местния език български, и мнозина, следвайки техния пример, продължават да го наричат така и днес. Следователно Копитар е използвал широко разпространени и народни названия на езиците, които разглежда. Фридман, от своя страна, предпочита лабораторно изковани (неизползвани от никого извън науката) термини поради тяхната политическа неутралност. Преди 180 години обаче неутрални термини не са били нужни, защото както в народното, така и в научното съзнание не е имало отделен македонски народ и отделен македонски език, затова е било безпредметно да се противопоставят понятията македонски и български.

В същата бележка В. Фридман подчертава, че „някои български езиковеди-националисти възразяват срещу термина балканославянски, защото виждат в него отрицание на българските претенции върху цялата балканославянска територия“ (It should be noted, however, that some Bulgarian nationalist linguists object to the term *Balkan Slavic* because they consider it to be a denial of Bulgarian claims to all of Balkan Slavic territory), като се позовава на изказване на Иван Дуриданов на колоквиума *Ziele und Wege der Balkanlinguistik* в Западен Берлин през 1981 г. (Фридман 1997: 15). Що се отнася до названието на езика, Ив. Дуриданов е по-скоро традиционалист, т.е. човек, който помни, отколкото националист. В края на краищата какво сме виновни ние, съвременните българи, за това, че доскоро балканославянският език се е наричал български.

Ето какво пояснение на понятието балканославянски език прави в едно свое диалектоложко изследване американската славистка Ронел Александър: „За мене балканославянският е единна езикова цялост, състояща се от славянските диалекти, които се говорят в България, Македония, югоизточна Сърбия („торлашките“ говори) и в ония части на Албания и северна Гърция, които имат славяноезично население. Северозападната граница на балканославянския език съвпада с добре известната граница на Балканския езиков съюз.“ (Александър 1981: 193). Освен това тя вижда в конкретните резултати от изследването си „силно и, убедена съм, неопровержимо доказателство за езиковото единство на балканославянския език, за необходимостта той да се разглежда като ’органично цяло’“ (пак там). Така определен *балканославянски* е измислено в най-ново време „политически коректно“ име за българския език – политически коректно, доколкото в повечето съседни на съвременна България страни за местния български език и официално, а вече в голяма степен и на практика се употребяват други названия. За мнозина съвременни слависти обаче *балканославянски* е сборно понятие, равнозначно на *южнославянски*, т.е. названието не е еднозначно дори в славянското езикознание и може да включва езици, които принадлежат само частично или изобщо не принадлежат на Балканския езиков съюз.

3. Отбранителен национализъм и историческа памет

Заради своята излязла през 1929 г. *История на българския език* (*Geschichte der bulgarischen Sprache* – Младенов 1929) и Стефан Младенов е обявен още в началото на изследването на Фридман за един от българските езиковеди-националисти (Bulgarian nationalist linguists), които „използват изоглосата на определителния член в славянски, за да очертаят своите териториални претенции“ (use the isogloss for the definite article within Slavic to define their territorial claims) (Фридман 1997: 1). Историята на Ст. Младенов излиза само сто години след програмния труд на Й. Копитар и само няколко години след установяването на Балканите на граници, близки до сегашните. Ст. Младенов нарича български това, което някои днес етикетират като балканославянски, не защото иска да убеди носителите на балканославянския език, че са българи, а защото помни, а и вижда, че те се самоопределят като българи и наричат езика си български – по негово време много повече отколкото днес. Когато излиза Стефан Младеновата *История на българския език*, все още са живи хиляди преселници от появилата се след Берлинския конгрес Югоизточна Сърбия, които много добре помнят, че са се изселили от новоразширилата се Сърбия и са се заселили в новоосвободена България, защото са и искат да останат българи, да наричат езика си български и децата им да получават българско образование, както е било по времето, когато несъществуващата още Югоизточна Сърбия е била част от Османската империя – от нейния Дунавски вилает – и се е наричала България.

Времето на Ст. Младенов е все още много близо до времето, когато сръбската и хърватската преса са наричали Нишко, Пиротско и Лесковачко „България“, местното население „българи“ и местните въстания „български“ – във връзка с голямото въстание през 1841 г., безредиците от 1857–1861 г., почти неизвестното в днешна България масово участие на Нишкия и Пиротския край в априлското въстание от 1876 г. и във връзка с борбите за независима българска църква от 1858–1871 г. Събрани и коментирани откъси от тогавашната сръбска и хърватска преса (с превод на български език) представя Христо Герчев (1921: 12 – 43). В представените от Хр. Герчев материали „сиромасите християни от селата в Нишка и Лесковска нахия“ (сиромаси християни по селима нахие Нишевачке и Лесковачке) са наречени „славянските и едноверни наши братя в България“ (славенска и едновърна браћа наша у Бугарској) (Герчев 1921: 14), това, че „една част от раята в нахиите Лесковска, Нишка и Шаркьойска (Пиротска) се разбунтувала, а именно затворила пътищата“ (една часть рае у нахиѣма: Лесковачкой, Нишевачкой и Жарковачкой побунила се, имено путове затворила) е наречено „въстанието в България“ (буна у Булгаріи) (Герчев 1921: 21), говори се за „най-знатни българи“ (най-знатніи Бугари) „в нахиите Нишка, Лесковска, Пиротска, Вранска, Прокупска и Бер-

ковска“ (у нахијма Нишевачкой, Лесковачкой, Пиротской, Враньской, Прокупачкой и Берковачкой) (Герчев 1921: 15) и т.н., и т.н.⁵.

Историята на Ст. Младенов излиза десетина години след времето, когато пиротчанинът Воин Кирков изпраща от Пирот в София писмо до своя приятел Елисей Манов. Писмото е с дата 2 декември 1916 г., написано е на книжовен български и започва така: „Драги Елиса, Търсих портрета ни с пок. Тодор Каблешков, гдето сме се фотографирали, но никъде не го намерих, аз го имах у дома, ама нали знаеш моята къща колко пъти е обискирана от сърбите, и всичките ми знаменити неща отнели са; и заради това аз бях преди двадесет години дал на брат ми доктора портрета от първия Български народен черковен събор в Цариград, и той го е запазил и до днес.“ (за пълния текст на писмото и неговото факсимиле срв. Павлов 1931: 9–11). Виждаме, че и през 1916 г. в Пирот са живели образовани българи, участвали в борбите на българския народ за църковна и политическа независимост и поради това репресирани от тогавашните сръбски власти. Впрочем, написването и изпращането на такова писмо през 1916 г. – по време на Първата световна война – е било възможно, защото тогава Пирот е бил временно присъединен към България и сръбската администрация е била отстранена. Данни и документи за българското възраждане в Пирот, за развитието на просветното дело и църковните борби там, за съпротивата на пиротчани срещу сръбската политика преди освобождението на България и след това представя от гледната точка на убеден българин-пиротчанин Симеон Христов (1894), а от съвременна сръбска гледна точка Борислава Лилич (1994: 153–318). У Лилич има и интересни данни за времето на Първата световна война (Лилич 1994: 498–538).

Интересни са и бележките на Любомир Милкович, които Б. Лилич цитира – в тях е отразено агресивното антисръбско поведение на старото българско население на Пирот, когато градът е превзет от българските войски по време на Сръбско-българската война от 1885 г., и антибългарските мерки, предприети от сръбските власти след края на войната: „За Пирот веле да је много порушен и опљачкан и то крај где живе Срби, а бугарска Тија бара остала је читава... Бугари варошани пљачкали су по српским кућама. Ове сад иселјавају у унутрашњост који су заостали, али већи део од њих прешао је с непријатељском војском на бугарску земљу“ (Лилич 1994: 317–318). От бележките човек остава с впечатлението, че българите варошлии, т.е. жителите на стария християнски квартал на Пирот – Тия Бара, се отдават на масови антисръбски изстъпления, след което възстановената сръбска власт изселва във вътрешността на Сърбия ония от тях, които не са преминали на българска територия заедно с оттеглящата се българска войска. Почти живописна карти-

⁵ По-подробни данни за историята, етнографията и демографията на Моравския край от стари времена до началото на XX в. с многобройни позовавания върху разнообразни извори и автори можем да намерим у Гаврил Занетов (1914).

на (може би и преувеличена) на етнически конфликт, който историята е разрешила чрез постепенно превръщане на българската етническа принадлежност на местното население в сръбска⁶.

За своего рода морално начало на въпросния конфликт може да се смятат думите на даскал Пейча (баща на известния пиротчанин Коце Даскалов, застрелян от сърбите след оттеглянето на българските войски през 1885 г.) на заседание на градските първенци на Пирот във връзка с въстанието от 1836 г.: „... зло от турци, но още по-зло от сърби. Какво добро можем да очакваме от сърбите, когато те са по-лоши и от турците? Турчинът те псува на майка, на жена, а сърбинът кара през куп за грош и Бога, и Богородица, и кръст, и светици! У сърби има точак (разкъсване на части човешкото тяло, посредством някакво колело), а у турци и това няма. Та не сме си аслъ и от една вяра: те сърби, ние бугари. Па на турците царството е голямо и къде могат сърби да излязат на глава с тях! Само ще дойдат и запалят огъня. А после ние ще горим, а те ще се греят.“ (Христов 1894: 280–281). Това са думи, предадени на С. Христов от Генчо Тошев, син на записалия ги след заседанието Тошо Геджелиин, все пиротчани – думи, недвусмислено свидетелстващи, че в първата половина на XIX в. местните носители на „балканославянски език“ са имали ясно съзнание, че са българи в така обичаното от съвременните учени „противопоставяне *ние срещу другите*“. Що се отнася до името на езика, писмено засвидетелстваното му самоназвание още от XVIII в. е прост български език, както личи от заглавието на Темския ръкопис от 1764 г., съставен от пиротчанина йеромонах Кирил Живкович в манастира „Свети Георги“ край село Темска, Пиротско, което гласи *Из душевного обряда в' неделных днех слова избрана. На прости язык болгарскій* (Василев 1986; 2001)⁷.

Историята на българския език на Ст. Младенов е писана по време, когато хората са помнели традиционното название на езика си, освен това терминът „балканославянски“ още не е бил изобретен. Практически не се е използвал още и терминът „македонски език“ в днешното си значение. Противопоставянето тогава е било между названията български и сръбски език, а виждаме, че Ст. Младенов е имал достатъчно основания да не нарича „балканославянския език“ в наскоро появилата се тогавашна Югославия сръбски. Ако в това има някакъв национализъм, това е отбраняващ се, защитен, а не нападателен и

⁶ Срв. „in the 19th century the inhabitants of Torlakian area had begun to develop predominantly Bulgarian national consciousness, however after Serbia gained the area in 1878 the population slowly changed its ethnic affiliation to Serbian“ – Уикипедия, англоезична страница „Bulgarians in Serbia“, с позоваване върху Феликс Каниц, Жером Бланки и Йохан фон Хан (посетена юли 2016 г.).

⁷ Срв. също „The first known literary monument, influenced by Torlakian dialects is the Manuscript from Temska Monastery from 1762 [така], in which its author, the Monk Kiril Zhivkovich from Piro, considered his language as: „*simple Bulgarian*““ – Уикипедия, англоезична страница „Bulgarians in Serbia“, с отпратка към Василев (1986) (посетена юли 2016 г.).

агресивен, присвояващ си чуждото национализъм – историческите условия са били такива, че българският народ – така, както се е самоопределял тогава – е бил принуден в земите, останали извън България, да се самоотбранява или да се трансформира в други народи. Това е национализъм, стремящ се да запази в даден исторически момент традиционното самопознание на българина и традиционното етно-езиково статукво. И съвременните българи, пък и останалият свят имат правото да помнят това.

4. Отричане (и пренаписване) на местната българска традиция

Там, където етно-езиковото статукво не се е запазило, възниква трудната задача да се отрече местната българска традиция. Един от начините за това – често практикуван, макар и без доказателства – е тя просто да се обяви за погрешна. Така Б. Лилич добросъвестно споменава, че в литературата от XVIII – XIX в. и по-рано, в турските и други извори, в книгите на чуждестранни пътешественици река Южна Морава се нарича Бугар Морава и местното население е описвано като българско, но според нея всички те грешат (Лилич 1994: 267). Не се казва какво е заблудило старите автори и източници, включително и турските власти. През XIX и XX в., пък и днес, новите граници на Балканите постепенно налагат върху жителите на значителни територии ново народностно съзнание или, казано по-абстрактно, новите обстоятелства пораждат нови убеждения, а разминаването между новите убеждения и старите свидетелства поражда нуждата да се преосмисли и пренапише традицията. Българското минало се осмисля като идеи и чувства внушени отвън – срв. „методиски почели ширити бугаризм“ (Лилич 1994: 155) – в случая Б. Лилич има предвид отделни личности, представители на българското дружество „Въздръжание“, дошли в Пирот през 1853 г., но бугаризмът като мрачна и добре организирана външна сила е постоянен образ, особено в литературата, проповядваща македонизъм или повлияна от македонизма, като в нея по право остава без отговор въпросът защо такава мрачна и външна, несвоя сила е въздействала толкова мощно и положително върху мислите и чувствата на хората в Македония (пък и в Моравския край) по време, когато българска държава все още не е имало или когато учредената наскоро българска държава все още не е имала власт върху въпросните територии.

В такива случаи действа именно описаното от В. Фридман търсене на автохтонност като признак за легитимност, само че във вид парадоксален и неописан от него и със следната логика: ако в една област днес автохтонното население не се смята за българско, би трябвало и в миналото то да не се е смятало за такова и, следователно, сведенията и доказателствата за обратното са неверни – автохтонното население е легитимен носител на традицията и тя не може да противоречи на сегашните му убеждения, независимо кога и как

те са придобити, особено на националната му идеология. Дедите на днешните небългари не може да са били българи, дори и наличните данни, документи и спомените на старото поколение да показват, че са били. Е, някои от тях може случайно да са си мислели, че са такива, но това непременно е било под влиянието на чужда, външна, дошла някъде отдругаде пропаганда.

5. Кои езици и народности е различавал предмодерният жител на Балканите

Най-лесно се поддава на пропагандни влияния човекът, който няма свое мнение. Затова литературата, която отрича българската етно-езикова традиция извън границите на съвременна България, и по-късната повлияна от нея литература представят традиционния, предмодерният човек на Балканите като имащ религиозно, но не и народностно съзнание – това е човек, който не знае какъв е по народност и затова могат да му влияят всякакви национални пропаганди. Логично е да се помисли, че не знае и на какъв език говори. И понеже названието и самоназванието *българин* и *български език* са достатъчно убедително засвидетелствани в изворите (срв. напр. Етнография 1992), изтъква се, че те не са означавали ‘българин’ и ‘български език’, а нещо друго. Често към „българин“ и „български език“ се добявя и изразът „в съвременния смисъл“, т.е. твърди се, че *българин* и *български език* в старите източници не означавало „българин и български език в съвременния смисъл“, като че ли има нещо, което не се променя с времето, включително и значението на думите и особено тяхната референция. Често се твърди, че през османската епоха *българин* е означавало ‘прост човек, селянин’, а не ‘българин по народност’. Това е почти убедителна полуистина, доколкото в дадена епоха почти всички българи по народност наистина са били прости селяни. Така твърдението, че българин не означава ‘българин по народност’, е поставено от Лоринг Данфорт в рамките на понятието „културно разделение на труда“: през османската епоха *българин*, *влах* и *грък* не назовават етнос или народност, а „социокултурни категории“. Земеделците са наричани *българи*, пастирите – *власи*, а търговците – *гръци*. Затова ако земеделец или пастир стане търговец, той престава да е „българин“ или „влах“ и става „грък“⁸.

Разделението на труда наистина често се припокрива с етническото разделение, също както верските или класовите различия, но в конкретни исторически условия и по конкретен начин. В народното съзнание често името на

⁸ Срв. „During the Ottoman period, therefore, terms like “Bulgarian” and “Greek” were not used to designate different ethnic or national groups; they were used to designate different sociocultural categories in what Hechter has called a system of “cultural division of labour.” When a farmer or a shepherd became a merchant, he was no longer a “Bulgarian” or a “Vlach”; he became a “Greek.” During this time ethnicity was “the modality in which class [was] lived”.“ (Данфорт 1997: 59) с препратки към Хехтер и Хол.

дадена народност е свързано с даден поминък и начин на живот – пример за това е традиционното, но погрешно приравняване на гръкоезичните каракачани с романоезичните власи. Не е вярно обаче, че всеки православен селянин в Османската империя е бивал наричан „българин“ – никой не е наричал, например, православните гръкоезични или албаноезични селяни в Пелопонес българини. Това, че в империята всички православни са били организирани в общ *рум миллет* (‘ромейски, т.е. гръцки народ’), не означава, че турците, а и останалите жители на империята, не са различавали традиционните народности в нея и техните езици. В турско време в Солунско е имало село Бугариево, в Югоизточна Тракия (между Одрин и Мраморно море) село Булгаркьой, в днешна Югоизточна България – село Урумениякьой (‘гръцко ново село’). Такива названия обикновено са контрастни и се появяват, ако наоколо или наблизо има села с друго по народност население. Освен за друго такива имена свидетелстват и че в Османската империя всички са различавали добре (поне по език) *(у)рум* от *булгар*, нищо че и едните, и другите са били официално обединени в *рум миллет*. Те също така показват, че дори на територията на днешна България е имало селяни (а не търговци!), които са били наричани гърци най-вече заради езика си (по религия, бит и култура те почти не са се различавали от българоезичните си съседи), но и заради това, че те самите са се смятали за такива – срв. например „кариотските“ села в Тополовградско. В Османската империя е имало традиционно използвани етноними и глотоними – сред тях можем да наредим *урум*, *булгар*, *арнаут* (един от кварталите на Истамбул-Цариград и до днес се нарича Арнауткьой), но не, да речем, **македон*. Излиза, че и „социокултурната“ интерпретация на *българин* като ‘земделец, селянин’ е поредната полуистина, която може да изглежда добре структурирана и правдоподобна само за някого, който не познава балканските реалии и балканската история отблизо.

Интересно е, че през турско време местната традиция е различавала ясно дори народности, които са използвали особено близки един до друг езици. През 1858 г. Йохан фон Хан предприема пътешествие от Белград до Солун с цел да проучи географските възможности за построяване на железопътна линия между тях. Описанието на това пътуване и резултатите от проучването излизат три години по-късно (Хан 1861). Освен другите данни той представя и народностния състав на населението по земите, през които минава – селище по селище – въз основа на това, което му казват местните хора, а и придружаващите го и помагачи му турци и албанци. Фон Хан без колебание определя едни селища като сръбски, а други като български, като решаващ критерий е била местната традиция. Неговият труд е един от основните източници, въз основа на които учените от негово време до днес твърдят, че през XIX в. в долината на Българска (сега Южна) Морава е преобладавало българското население, като е било добре застъпено и албанското (срв. Александър Теодоров-Балан 1917).

Представата, че преди възраждането на народите в Османската империя от XVIII–XX в. (което често опростенски се приравнява към дейност на национални пропаганди) хората на Балканите не са имали народностно съзнание и не са знаели какви са по народност, е широко разпространена в научната и популярна литература. Джошуа Фишман и Офелия Гарсия например твърдят, че българската народностна идентичност почти била изчезнала в Османската империя и че първите опити за възраждането ѝ били едва от началото на XIX в.⁹ Втората част от твърдението е фактически невярна – още половин век преди началото на XIX в. отец Паисий призовава българите да не се срамуват, че са българи, защото народът им има славна история и достойни за похвала народностни черти. От текста на неговата *История славянобългарска* не може да се извлече заключението, че по времето, когато тя е писана – т.е. в средата на XVIII в. – българите не са знаели какви са по народност, а по-скоро, че са знаели, но ги е било срам, че са българи, а не гърци. Срамът, че си българин, свързан с ниска оценка на качеството на българското общество, е присъщ донякъде и на нашето съвремие, а желанието да станеш грък (водещо в много случаи към преминаване към гръцката народност) е процес, който действително обхваща част от българите през XIX и XX в.

Така например по данни на А. Вретос (гръцки вицеконсул) през 1856 г. във Варна живеят 150 гърци, докато според А. Иширков в 1881 г. говорещите гръцки език в града вече са 5367 души (срв. у Градешлиев 1993: 15, 91). През 1889 г. Васил Кънчов е свидетел на напреднало изоставяне на българския език в полза на гръцкия в градчето Негуш на запад от Солун (Етнография, т. I: 326), а в 1897 г. Царевна Миладинова-Алексиева (1985: 163–167) наблюдава същия процес в Царево село (Василика) на Халкидическия полуостров, югоизточно от Солун. В своята Етнография В. Кънчов (1900: 65–100) описва преминаването в различни местности (главно на изток, югоизток и запад от гр. Солун) от употреба в бита на български към употреба на гръцки език чрез различни степени на двуезичие, включващи противопоставяния между езиковото поведение на стари и млади, бедни и богати и пр.

Ето как Стефан Салгънджиев описва през 1906 г. езиковите промени в гр. Сяр, днес Серес в Северна Гърция, през XIX в.:

Не повече, до преди 60–70 години, всичкото почти християнско население в Сер е говорило матерния си език – българският, който е бил, така да се каже, гоподствующ в семействата, в събранията и по пазарите, а гръцкият се е ограничавал в църквите и килиите, в които новото поколение се учило да чете и пише гръцки. От тези килии той започнал да си пробива път за в български-

⁹ „There were almost no remnants of a Bulgarian ethnic identity; the population defined itself as Christians, according to the Ottoman system of millets, that is, communities of religious beliefs. The first attempts to define a Bulgarian ethnicity started at the beginning of the 19-th century“ (Фишман, Гарсия 2010: 276).

те домове, а българският език проникнал в куцовлашките, дори в турските. Този ред на нещата... започнал да спира и малко по малко българинът, заедно с него и куцовлахът, започнали да се лигавят на гръцки смесено с български думи. (Етнография 1992: 36).

След учредяването на българската екзархия преминаването към гръцка народност може да стане и без смяна на езика, а просто политически – чрез преминаване от българската църква към гръцката, което води до смяна на отбелязаното в турските лични карти име на народността. Гръцката църква и гръцките организации в Османската империя се борят за такова развитие на нещата и се гордеят с успехите си, но еднозначно наричат езика на доброволно или насила спечеленото население български. Това може да се види например в доклад на гръцкия драмски митрополит Хрисостомос до Цариградската патриаршия от 29 май 1903 г.:

... Скрижово, българогласно село, което брои около 300 семейства, всичките християнски, откъснати от тялото на православната черква¹⁰ още от първите дни, в които се въведе българската схизма, и което съставлява главната крепост на българизма, седалището на страшния и фатален комитет в цяла източна Македония поради стратегическото си положение, в което се намира селото, Акрополът на схизмата – това Скрижово се подчини под лекия арем на Христа Господа. (Етнография 1992, т. II: 12)

Понеже само един от двамата свещеници в селото знае гръцки, митрополитът му поръчва да научи и другия, за да „извършва свещените служби на гръцки“ (пак там). Освен това той се постарава местните жители да напишат прошение до правителството в Цариград, за да бъдат официално признати за гърци:

Подписа се прошение от страна на жителите и такрир¹¹ чрез митрополитя до управлението на страната, за да се заличи от официалните правителствени книжа тази община като българска, да се променят хамидиетата¹² и да им се дадат други, които да носят името „рум“¹³ вместо „булгар“, и изобщо извърших всичко, що обстоятелствата ми диктуваха по длъжност. (Етнография 1992, т. II: 12)

Навсякъде в доклада си гръцкият митрополит нарича езика на местното население български, а самото население българогласно. Във връзка с упорството на друго едно село – Височани – и нежеланието му да мине към гръцката църква митрополитът използва израза „цялото околно българско население“ (Етнография 1992, т. II: 13).

¹⁰ Тоест от тялото на Цариградската патриаршия.

¹¹ ‘Писмено донесение’.

¹² ‘Личните карти’.

¹³ ‘Ромей, грък’.

В Османската империя наистина най-важно е било противопоставянето на хората по вероизповедание. Това обаче не означава, че традиционните етноними са били излезли от употреба. Димитър Ангелов (1991) представя достатъчно данни за употреба на названията *българин*, *български* и *българска земя*, както и за спомена за Българското царство през петте века османско владичество. Доказателства, че понятието България е живо през същата епоха, можем да намерим и извън представените от Д. Ангелов материали. На унгарска карта от 1751 г.¹⁴ не само виждаме името *българи* на няколко места в различни административни области – Ducatus Bihoriensis, Ducatus Horomiensis, Ducatus Transilvaniae – но в владенията на унгарската корона (по онова време част от владенията на австрийските Хабсбурги), но и понятието *България*, еднозначно покриващо земите на юг от Дунав и на изток от Морава (по онова време част от османските владения):

През 1872–1874 г. (повече от век след съставянето на посочената карта) унгарският професор Йосиф Сабо пътува през Сърбия и прави интересни наблюдения за етничния състав на населението ѝ. Според Гаврил Занетов,

¹⁴ Заимствана от Уикипедия.

Й. Сабо твърди, че в тогавашното Сръбско княжество, което все още не обхваща Ниш, Пирот и Враня, „имало три главни националности: сърби, българи и власи. Сърбите били в западната част на княжеството до р. Морава. *На изток от Морава живеят власи и българи.* Тук имало около 100 000 българи. *Языкът на българите не е диалект на сръбския язык, а съвършено друг язык.* Тук имаме работа с два народа, с два типа: българинът е от нисък ръст с некрасиво лице, трудолюбив, живее скромно и увеличава богатството си. Сърбинът, напротив, е висок, с правилни черти на лицето, гостолюбив и не обича да работи, за това е беден и не напредва. Сърбите като владееща народност дават главния контингент на чиновниците и въобще за всички фактори на обществения живот. Официалният язык е сръбският – в учрежденията и училищата. Българите строго пазят своята националност и не се сродяват със сърбите. Тъй като *тяхната народност не се признава от властта*, те нямат свои училища и не смеят да си служат със своя язык в обществените работи“¹⁵ (Занетов 1914: 31).

Наблюденията на Й. Сабо от втората половина на XIX в. са своеобразно препотвърждение на традиционната представа, че р. Морава е етничната и историческа граница между Сърбия и България, отразена и върху картата от средата на XVIII в. Проучванията на място, които Г. Занетов (1918) прави в долината на Велика Морава по време на Първата световна война, успяват да очертаят, ако ги сравним с казаното от Й. Сабо, част от демографските, етнографски и езикови промени в областта през четирите десетилетия, изминали след пътуването на Сабо, сред които все по-малко български особености в езика на младите, все повече смесени бракове, все повече заселници от западните сръбски области, все по-бледи спомени за българския произход на конкретни села и махали.

Трябва да отбележим, че сърбизаторската политика спрямо българите предизвиква, поне в началото, възмущението и съпротивата на отделни сръбски интелектуалци. Така през 1873 г. Стоян Новакович в свой реферат за издадена от Милош Милоевич сбирка от народни песни от Стара (Права) Сърбия критикува съставителя на сбирката за това, че представя за сръбско народното творчество на българите, сякаш български народ изобщо не съществува: „Из етнографије ових народних песама, о којој напред помињасмо, види се, да Бугара једва где има на Балканском полуострову“ (Иванов 1917: 342). Според Новакович това е пагубна за Сърбия и небратска политика спрямо най-близкия за сърбите техен източен съсед – повтаряне на старите злини, на средновековната сръбска „завоевателна политика“ (освојачка политика), която някога е хвърлила Сърбия под турско робство:

Ово је сувише небратско и неполитично поступање према најближем племену на истоку нашем. Мало је било што нас оваке ствари и освојачка поли-

¹⁵ Курсивът е както в оригинала.

тика у средњем веку баџише у турско ропство, него треба оваким понашањем према Бугарима, каквим се г. Милојевић одликује, у данашње време да поновимо стара зла. (Иванов 1917: 342–343)

След време Ст. Новакович става един от авторите на идеите на македонизма като средство на сръбската политика за очуждаване на българите от Македония от техните български чувства и убеждения, т.е. той става антибългарист. По-различен е случаят със Стефан Веркович, който от сръбски агент в Македония се превръща в убеден защитник на българите. Малко след подписването на Санстефанския мирен договор – в свое писмо до петербургския професор Владимир Ламански от 17 март 1878 г. – той умолява Русия да не се поддава на необоснованите сръбски претенции при определяне на новите граници на Балканския полуостров. Писмото е дълго и тук цитирам малък откъс от него:

Как добрые родители не предпочитают одного дитяти другому, так думаю поступит наша милая мать Россия при определении болгаро-сербских границ. Как видно из газет сербы представляют совсем бессовестные претенции в рассмотрении своих границ, основывая свои права на каких-то фантастических и баснословных преданиях истории, ибо не должны поступать на основании бывшего, а настоящего, т. е. полагать естественные границы каждого племени до того места, где кончается его язык. По этому природному неприкосновенному праву нетолько Скоплянский, Нишский и Видинский санджак не сербские, так как здесь говорят также как в Солуне и Адрианополе, но даже и в самом княжестве Сербском есть около 200 000 душ, говорящих также как жители трех вышеупомянутых санджаков, т. е. на чисто болгарском языке, следовательно принадлежат болгарской, а не сербской ветви. Упомянутые 200 000 душ болгар проживают в округах: Крушевачком, Неготинском и Алексинацком до города Чуприи в Мораве. По моему мнению, основываясь на сербской теории о народностях, все принадлежало бы Болгарии до Паратина и города Чуприи на Мораве в Сербии, так как на оборот сербы присвоивают себе чуть ли не 3 части Болгарии, называя ее старою Сербиею. Неслыханные безобразия сербов простираются до того, что они нисколько не стесняются лгать пред целым светом, говоря: серб из Ниша, серб из Пирота, Серб из Лесковца, серб из Врани, Куманова, Водена, Скопля, Велеса, Дибри, Кюстендила, Самокова, Видина¹⁶ и т. д... Если выше упомянутые принадлежат по языку сербам, то тогда можно сказать, что нет на свете болгар, и следовательно им нужно отдать весь Балканский полуостров, тогда пускай свободно... осербивают сколько душ угодно. (Иванов 1917: 350–351)

¹⁶ Ниш, Пирот, Лесковац и Врания в днешна Сърбия, Куманово в днешна Република Македония, Воден (Едеса) в днешна Гърция, Скопие, Велес и Дебър в днешна Република Македония, Кюстендил, Самоков и Видин в днешна България.

Написаното преди почти 140 години от Ст. Веркович предизвиква най-разнообразни размисли и чувства днес. Преди всичко като добър познавач Веркович изброява османски градове, чието славянско население в тогавашната многонационална империя е символ и въплъщение на българщината. Сърбизаторските пориви на официална Сърбия предизвикват преди 140 години – на аксиологично равнище – искреното възмущение на честния интелектуалец Веркович като „безсъвестни“, но от днешна гледна точка те се оказват – на прагматично равнище – една добре обмислена и успешна политика... Поне там, където е имало благоприятни условия за осъществяването ѝ – на сръбска територия, защото днес (за разлика от 1878 г.) няма нищо по-естествено от това да кажеш „сърбин от Ниш, сърбин от Пирот, сърбин от Лесковац и сърбин от Враня“. Е, наистина, днес повечето славяни от Куманово, Скопие, Велес и Дебър не са сърби, а от нова, несъществуваща по времето на Веркович нация, а славяните от Воден днес са гърци – и тук дебългаризаторската политика се оказва успешна, но със съмнителна полза за днешна Сърбия и за сръбския народ (а още повече за българо-сръбските отношения, защото вследствие на нея поне част от българите губят традиционно добрите си и топли чувства към сърбите). А успех ли е и чий успех фактът, че днес славяните от Кюстендил, Самоков и Видин все още са българи?

И още нещо! Това, което преди 140 години е искрено възмущение на честен интелектуалец и страничен наблюдател в защита на, обективно погледнато, беззащитните тогава българи (без своя държава и армия те са изцяло в ръцете на Великите сили), днес бива наричано проява на български национализъм от хора, които вероятно също биха ви казали, че са интелектуалци и че са честни. Отричайки днес искреността на мненията в защита на българите от преди 140 години, те не само са далече от истината, но и проявяват с нищо необоснован антибългаризъм.

6. Стар антибългаризъм и съвременни теории

В науката представата, че традиционният жител на Балканите не е знаел какъв е по народност, възниква именно във връзка със стремежа да се отрече българската етноразноликостна традиция на Балканския полуостров или върху части от него и е проява на политиката на антибългаризъм в част от тогавашните балкански държави. В началото на XX в. Сърбия и Гърция се изправят пред възможността да се разширят териториално за сметка на все по-отслабващата Османска империя, като реалните перспективи пред тях са свързани предимно със съседната им географска област Македония. Съществена пречка пред осъществяването на такава политика е българското население в тогава османските Македония и Южна Тракия, добре организирано културно, просветно, военно и политически от Българската екзархия и от Вътрешната маке-

доно-одринска революционна организация (за съперничеството между българи и гърци при подялбата на османското наследство срв. Юра Константинова 2014). Но още по-голяма пречка би била евентуална неблагоприятна нагласа на Великите сили и на световното обществено мнение или дори на общественото мнение в собствените страни. Затова покрай традиционните за двете страни възгледи, че славяноезичното население на Македония е гръцко¹⁷ или съответно сръбско по произход, започва да се пропагандира и идеята, че то не знае какво е по народност и като такова трябва да приеме народността на държавата, която го завладее политически.

Като ранни ползватели и дори автори на идеята често биват сочени сръбският географ Йован Цвиич (1906–1911) и сръбският езиковед Александър Белич (1905), които обявяват славянското население в Македония за аморфна маса, която не е нито сръбска, нито българска. Според Цвиич традиционното название и самоназвание на това население *бугари* означава *рая*, а не *българин по народност*. Цвиич обединява шопите, торлаците и славяните от Македония в особен типично славянски и старосръбски *централен* расово-етнографски тип, различен от основния сръбски *динарски* тип, но и различен от „истинския български“ и неславянски по своята същност *източнобалкански тип* – смес от славяни, туранци и власи. Истинските българи според него са упорити и груби, без въображение, чужди на изкуството и културата и нямат нищо общо с шопите, торлаците и славяните в Македония. В англоезичната версия на Уикипедия идеите на Цвиич са наречени „расова псевдонаука“, но същевременно се подчертава, че те и досега се използват от учени и политици македонисти¹⁸.

¹⁷ Гръцката теза е, че това са потомци на древните македони, т.е. на местни гърци, които са били насилва славянизирани през Средновековието под натиска на средновековните си български господари – към началото на XX в. обаче дори гръкоманите, представители на това население, както и самите гърци наричат местния език български; срв. също идеите на Германос Каравангелис: In his memories entitled as “Macedonian Struggle”, Archbishop Karavangelis, wrote: „You have been Greeks since the time of Alexander the Great, but the Slavs came and slavized you. Your appearance is Greek and the land we step on is Greek. This is witnessed by the monuments that are hidden in it, they are Greek, too, and the coins that we found are also Greek, and the inscriptions are Greek....” – Уикипедия, англоезична страница „Macedonian nationalism“ (посетена юли 2016 г.).

¹⁸ „Cvijić further argued that the traditional ethnonym *Bugari* (Bulgarians) used by the Slavic population of Macedonia to refer to themselves actually meant only *rayah*, and in no case affiliations to the Bulgarian ethnicity. In his ethnographic studies of the Balkan Slavs, Cvijic devised a “*Central Type*” (Slav Macedonians and Torlaks), dissimilar at the same time to the “*Dinaric Type*” (the principal “Serb” ethnographic variant) and the “*East Balkan Type*” (representing the Bulgarians, but excluding even Western Bulgaria). The true Bulgarians belonged only to the “East Balkan Type” and were a mixture of Slavs, “Turanian” groups (Bulgars, Cumans, and Turks) and Vlachs, and as such, were different from the other South Slavs in their ethnic composition. More important, their national character was decidedly un-Slavic. Bulgarians were industrious and coarse. They were a people without imagination and therefore necessarily without art and culture.

Така в началото на XX в. в унисон с представените идеи и най-вече с интересите на тогавашната сръбска и гръцка политика все по-често влиза в обръщение названието *македонски славяни*. За по-внимателните наблюдатели от онова време причините и целите на употребата му са напълно ясни – според доклада по Карнегиева анкета от 1914 г. например тя е опит да се прикрие присъствието на българи в наскоро окупираните от сърбите и гръците територии¹⁹.

Идеята, че до XIX в. включително населението на географската област Македония, а и на Балканите изобщо, няма народностно съзнание, е съзвучна и с твърде разпространените и модни напоследък теории, че нациите се появяват едва с индустриалната революция, масовото светско образование и средствата за масово осведомяване – такава е например теорията на Бенедикт Андерсън (1991), според която нациите са „въобразени общности“ (imagined communities). Представата за късна поява на нациите съвсем не е единствена в науката, освен това за мнозина нация и народност не е едно и също – за племето, народността и нацията като етносоциални организми, за белезите на народността и механизмите на нейното формиране срв. Д. Ангелов (1981: 9–35) – въпреки това въпросните теории правят представата за липса на народностно съзнание на предмодерните Балкани да изглежда по-достоверна.

7. Поява на народността. Територия, име, език, патриотизъм

Някои нации и народности действително се появяват твърде късно. Това важи с особена сила за Американския континент. Що се отнася до българите (т. нар. дунавски българи), почти няма спорове как и кога се е образувала тяхната народност, като резултатите от изследванията на Димитър Ангелов не противоречат на заключенията на чуждестранните учени – в Първата българска държава (наричана обикновено от западните историци Първа българска империя) се сливат в един славяноезичен етнос „племенни групи“ с различен произход, главно славяни, прабългари, провинциално римско население предимно от тракийски произход, различни варварски племена и представи-

This caricature of Bulgarians permitted their clear differentiation from the “Central Type”, within which Cvijic included Macedonian Slavs, western Bulgarians (Shopi), and Torlaks, a type that was eminently Slavic (i.e. old-Serbian) and therefore non-Bulgarian. Nowadays, this outdated Serbian views have been propagandized by some contemporary Macedonian scholars and politicians, as bad remake of this racial pseudo-science.“ – Уикипедия, англоезична страница „Macedonian nationalism“ (посетена юли 2016 г.).

¹⁹ „... in 1914 the Carnegie Council for Ethics in International Affairs report states that the Serbs and Greeks classified the Slavs of Macedonia as a distinct ethnic group “Macedonians Slavs” for political purposes and to conceal the existence of Bulgarians in the area“ – Уикипедия, англоезична страница „Macedonian nationalism“ с позоваване върху Карнегиевата анкета (посетена юли 2016 г.).

тели на други етноси, заселили се на Балканите преди и след славяните и прабългарите²⁰. Обикновено се подчертава, че освен самото съществуване на Първата българска държава важни етнообразуващи, етноконсолидиращи и етноопазващи фактори са превръщането ѝ след приемане на християнството в културен център на славянския свят и развитието в нея на славянобългарския книжовен език и славянската образованост. Изследователите са склонни да смятат, че последното предпазва южните славяни от културна и езикова асимилация²¹ (например от елинизация).

Не е ясно доколко в ранносредновековна България едно обявяване на гръцкия език за език на църквата и държавата (каквото е по същото време латинският език в Западна Европа) би довело до културна и езикова елинизация на българския народ, то обаче със сигурност е противоречало на държавническата логика на тогавашните български владетели. Забележителна в това отношение е мисълта на Омелян Прицак, че „Противно на моравските князе, Симеон, потомък на династията на Атила, не е имал комплекс за малоценност: в неговите очи византийските императори са били парвенюта.“ (Прицак 2000: 41; срв. също Прицак 1983), т.е. безпрецедентното за тогавашна Европа обявяване на славянобългарския език за официален език на църквата и държавата е проява на имперско поведение и самочувствие – владетели като Борис и Симеон смятат себе си за приемници на Атила и в такъв смисъл за не по-ниски по ранг от византийския василевс.

Приемането на славянския език като свой от разнородните по произход групи население на Първата българска държава е напълно закономерно поради важната му функционална натовареност, широката му разпространеност и обществен престиж. Според повечето съвременни учени славянският език е езикът на междуетничното общуване в Аварската държава, в Дунавска България, в държавата на Хърватите, по-късно в Киевска Рус, така

²⁰ Срв. „The Bulgarians descend from tribal groups with different origins and numbers, which became assimilated and formed a Slavic-speaking ethnicity in the First Bulgarian Empire... The establishment of a new state molded the various Slav, Bulgar and earlier or later populations into the “Bulgarian people” of the First Bulgarian Empire speaking a South Slav language. In different periods to the ethnogenesis of the local population contributed also different indo-European and Turkic people, who settled or lived on the Balkans.“ – Уикипедия, англоезична страница Bulgarians с позоваване върху Джон Ван Антверп Файн (1991: 68–69), Норман Джон (1977: 179), Димитър Ангелов (1981) (посетена юли 2016).

²¹ Срв. „The First Bulgarian Empire was founded in 681. After the adoption of Orthodox Christianity in 864 it became one of the cultural centers of Slavic Europe. Its leading cultural position was consolidated with the invention of the Cyrillic script in its capital Preslav at the eve of the 10th century. The development of Old Church Slavonic literacy in the country had the effect of preventing the assimilation of the South Slavs into neighboring cultures and it also stimulated the development of a distinct ethnic identity.“ – Уикипедия, англоезична страница Bulgarians с позоваване върху Флорин Курта (2006: 221–222) и Хю Поултън (2000: 19–20) (посетена юли 2016).

наречената лингва франка, която е и служебен език на войската, на администрацията (колкото и примитивна да е била отначало), на съдопроизводството, използван от авторитетни военно-административни кадри в престижни и значими обществени ситуации – срв. Прицак (1983), Гешев (2004; 2013а). С течение на времето общият език става роден език за образуващите се средновековни народности. Това не означава непременно, че при царуването на Борис и Симеон езикът на прабългарите или на други субетноси в тогавашна България е бил напълно излязъл от употреба. Не е изключено различни обществени групи, включително и висшите слоеве на обществото все още да са използвали и други езици в семейна среда или при други обстоятелства. Всички обаче са владеели и славянския език, ползвали са го – колкото по-високо в обществото, толкова по-често – и са го чувствали като необходим и като свой.

Няма особени спорове относно територията на средновековната българска народност – това е територията на Първата българска държава (Първата българска империя) и най-вече онай нейна част, която е на юг от р. Дунав. Ето как скопският археолог Иван Микулчич обяснява възникването и териториалния обхват на българската народност („од Дунав на север, до Егеја на југ и од Јадран на запад, до Црното Море на исток“) на фона на важни промени в начина на живот, военното дело и типа укрепени селища (и свързаната с всичко това етническа интеграция) в Първата българска държава:

Откако биле освоени граничните византиски земји, од времето на Симеон е изменета и воената концепција. Извршена е симбиоза помеѓу малубројните азиски Прабугари и броените словенски племиња кои на широкиот простор од Дунав на север, до Егеја на југ и од Јадран на запад, до Црното Море на исток го прифатиле заедничкиот етникон «Бугари». Словенскиот јазик станал заеднички за сите жители на тој простор. Протобугарите се претопиле и исчезнале во словенските маси, а со нив и моделот на номадските воени хорди кои што живеат во аули. Коњицата била сведена на мали елитни единици, а пешадијата станала основен род во војската. Наместо аули почнале да се користат стари византиски крепости со цврста малтерна сидарија, поставени на природно бранети возвишенија. (Микулчич 1996: 72)

Важно е да се подчертае, че етнонимът *българи* и производното от него название *българска земя* – със значение еднакво с възрожденското и почти еднакво със съвременното се налагат в обща употреба твърде рано, след което остават траен атрибут на традиционната култура и историческия спомен на самите българи и на околните народи. Д. Ангелов (1981: 295–324), анализирайки наличните данни, стига до извода, че докъм средата на IX в. различните източници – гръкоезични, латиноезични, малко по-късно и славянски – престават да делят народа на тогавашната Българска държава на славяни и българи, като наричат и цялото население, и цялата земя *български*. Езикът оба-

че, а оттук и писмеността се наричат в източниците *славянски* докъм края на Х в. През същия период *славяни* се наричат от една страна племената, останали на византийска територия, а от друга страна – всички славянски народи взети заедно (включително и българите), когато се обсъждат културно-религиозни теми, например в *Азбучната молитва* на Черноризец Храбър. Ще повторя няколко от многобройните примери от източници от IX в., представени от Д. Ангелов, в които народът и земята на ранносредновековна България са наречени *български*:

„Българите, възгордени от победата си над Никифор, решили да тръгнат на поход“ (от съчинението на т. нар. Scriptor incertus) (Ангелов 1981: 297)

„Вождът на българите, Крум, писал за мир“ (от хрониката на Георги Момах) (Ангелов 1981: 298)

„Българите приеха една и съща вяра с ромеите“ (из Тактиката на византийския император Лъв VI) (пак там)

... император Никифор бил убит от българите (Niciphorus imperator a Bulgaris occiditur) (Annales Sithiensis) (Ангелов 1981: 302)

При император Лудовик в Акве „дошли пратеници на българите“ (ibi venerunt legati Bulgarorum) (Thegani vita Hludowici imperatoris) (пак там)

Същевременно като *българи* означава латинският писател и жителите на Дардания (Dardania), название, което е било давано по негово време на днешна Северна и Средна Македония. По името на живеещите там българи, както бележи изрично Анастасий Библиотекар, самата Дардания вече се назовава и като България (atque Dardaniam in qua et Dardania civitas hodie demonstratur, cujus nunc patria ab his Bulgaris Bulgaria nuncupatur) (Ангелов 1981: 303)

Можем да добавим, че антична Дардания обхваща не само северните части на днешна Република Македония, но и Косово и части от днешна Сърбия на север от Косово. През ранното средновековие Дардания е част от Първата българска държава, докато сръбските княжества са разположени на запад от нея, срв. обхвата на римската провинция Дардания през IV в.²²:

²² Картата е заимствана от Уикипедия.

Roman Balkans in the 4th century

Както отбелязва Д. Ангелов, в по-ранните хроники се подчертава двусъставният – български и славянски – характер на ранносредновековна България, докато в по-късните населението ѝ е представено монолитно като българско: когато през 705 г. кан Тервел отива с войската си в Цариград, за да помогне на Юстиниан II да си върне престола, според Теофан той води „цялата подвластна нему войска от българи и славяни (πάντα τὸν ὑποκείμενον αὐτῷ λαὸν τῶν Βουλγάρων καὶ Σκλάβων)“ (Ангелов 1981: 299), докато според по-късната Кратка анонимна хроника Юстиниан получава помощ от „българската войска заедно с Тервел (διὰ τῆς βουλγαρικῆς δυνάμεως σὺν τῷ Τερβέλι). Названието славяни следователно тук е изчезнало поради обстоятелството, че през времето, когато е била съставена Анонимната хроника, е бил в употреба вече един обобщаващ термин „българи“, под който са били подразбирани вече и славяните“ – добавя авторът (пак там). В съчиненията и приписките на старобългарски книжовници от IX–X в. Д. Ангелов също открива изрази като ροδῆ βλγгарскῶ , княза нашего блγгарска, Борис болгары крѣстна естъ, въ блγгарѣхъ ‘в земята на българите, в България’ (Ангелов 1981: 305).

Историята на средновековна България предоставя твърди опровержения на споменатите в т. 5 и т. 6 и други подобни възгледи, че предмодерният човек на Балканите (и в света изобщо) не е имал народностно съзнание. Д. Ангелов (1981: 385) с право окачествява като „убедително доказателство“ за „привързаността на българина към родната земя и любовта му към отечеството“ следните думи на византийския историограф Георги Акрополит, които описват военен поход на българския цар Михаил Асен (1246–1257) към наскоро завладяната от ромеите Родопска област:

(Михаил Асен) пожела отново да възвърне българската земя, която беше отнета от българите от император Йоан, и градовете около нея. Това измъчваше отдавна българите. И като намери, както смяташе той, момента за удобен, той се спусна от Хемус и като прекоси Еброс (р. Марица), за кратко време си подчини обширни земи и си присъедини много градове без всякакъв труд. Жителите, които бяха българи, преминаваха на страната на съплеменниците си и се отърсваха от ярема на чуждоземците (βούλγαροι γὰρ τυγχάνοντες οἱ οἰκήτορες τοῖς ὁμοφύλοις προσέτρεχον τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλογλώσσων ἀποσειόμενοι). Без особени усилия били заети от българите градовете Станимака, Перистица, Кричим, Цепина, Устра, Перперек, Криво и други селища. Византийският император бил много смутен от случилото се, защото той и хората му знаели, че по-голямата част от западните области се обитават от българи, които се били отделили неотдавна от ромеите и наскоро били подчинени от император Йоан, но покоряването им не било заздравено и те винаги таели омраза срещу ромеите. (Ангелов 1981: 385)

В коментара си към пасажа Д. Ангелов използва изрази като „родолюбиви чувства“ и „политическа свобода“ (пак там). Очевидно е, че и за ромеите, и за българите от XIII в. противопоставянето между единородци (ὁμόφυλοι) и чуждоезични (ἀλλόγλωσσοι) е било доста активно и (поне от време на време) е стигало до същите емоционални и политически измерения, както националзмът от XIX и XX в. Георги Акрополит като че ли ни разказва за един от стотиците първообрази на Балканските войни от XX в. Обрисуваното поведение на българите – поданици на византийския император – през XX в. би било наречено държавна измяна, иредентизъм, днес дори тероризъм, а цялата ситуация – етнически конфликт, подхранван от постоянна омраза към другия. Оказва се, че народностното съзнание е важен фактор в българо-ромейските отношения в средновековието. Невярно е да се твърди, че преди XIX в. на Балканите не е имало народностно съзнание, особено у народи като българите и гърците – продукт на политическо противопоставяне (първоначално на две европейски и регионални свръхсили) с повече от хилядолетна история. Пренебрегването на това съзнание би изкривило представата ни за миналото и би ни попретило да разберем Балканите днес.

През XIX в. българското съзнание е достатъчно силно, ясно изразено и с видими географски измерения още преди Освобождението, т.е. преди възстановяването на българската държавност, и преди учредяването на независима българска църква. Външните наблюдатели от онова време изобщо не се съмняват, че на Балканите съществува многоброен български народ. Те отбелязват патриотичния подем у него, както и някои негови качества, които ще му помогнат да се развива свободно и да постигне разностранен обществен напредък. Повечето от чужденците са единомислещи и относно земята, която българският народ населява. Като пример за такъв оптимистичен поглед вър-

ху очакваното светло бъдеще на българския народ и върху националната му територия от 60-те години на XIX в. представям няколко цитата от книгата на Джорджина Макензи и Аделина Ърби *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция*:

„Независимо дали българите ще останат още известно време под турско управление, рано или късно те трябва да се освободят от него. Като се хвърли един общ поглед върху вероятното бъдеще на тези страни²³, единствено в българите човек може да открие истински надеждни перспективи. Численото им превъзходство, крайната им простота, която не е научила нищо и няма какво да забрави, трудолюбието, пестеливостта, упоритостта и уравнилостта им характер ще им помогнат.“ (лорд Странфорд) (Макензи, Ърби 1983: 48)

При едно правителство, което ще има присърце добруването на народа, българите ще бъдат най-процъфтяващият и щастлив народ в света. (Макензи, Ърби 1983: 28)

Под България разбираме не незначителната ѝ част, която образува турската провинция България, а цялата територия на страната, населена с българи. Населението ѝ обикновено се приема за четири милиона, но самите българи го изчисляват на пет до шест милиона. То образува източния клон на южнославянските народи. Българите се отличават съществено от съседите си гърци, румънци и турци. По някои черти на характера си се различават и от своите западни роднини сърбо-хърватите. (Макензи, Ърби 1983: 52)

В Ниш – град на границата със Сърбия, владиците²⁴ изпреварили една враждебна демонстрация, като обвинили първенците на българската община в заговор за съюз със сърбите. (Макензи, Ърби 1983: 60)

По време на нашите пътувания видяхме достатъчно доказателства за опитите на хората да подобрят положението си. Особено бяхме изненадани от силния им стремеж към просвета. Планинските вериги на Балкана и Родопите разделят България на три части – северна, централна и южна. За северната област между Дунав и Стара планина не можем да кажем нищо като очевидци, тъй като турците я бяха обявили за твърде размирна, за да се пътува из нея. Но според думите на хора, живели дълго там, можем да кажем, че българите, които се развиват с големия търговски воден път от едната си страна и естествената планинска крепост от другата, са по-независими и по-предприемчиви от своите братя във вътрешната равнина. Там хората поддържат многобройни училища, най-добрите от които били в Търново и Шумен. Старата столица Търново е градът, предложен за място на духовната семинария и по възможност – за печатница – и двете искания все още отхвърляни от бдителната Пор-та. (Макензи, Ърби 1983: 62)

²³ Т.е. на Балканите.

²⁴ Т.е. гръцките владици.

Между склоновете на Стара планина и Родопите се простира Централна България. Тук посетихме училищата в Одрин, Пловдив, Самоков, София, Ниш – всички поддържани и управлявани от християнските общини без материална помощ от правителството или владите. Както всичко в България, училищните сгради – повечето доста големи и просторни, са чисти. (Макензи, Ърби 1983: 62)

Както вече споменахме, Южна България лежи между Родопите и границите на антична Гърция. Училищата, които посетихме там, бяха по-малки и по-бедни от другите. Ние обаче не видяхме училищата в Щип и в други градове, разположени на по-северния път между Солун и Скопие. Тези, които успяхме да видим по пътя си²⁵, ще опишем там, дето му е мястото. В изброените дотук градове гръцкият владика се задоволява да не обръща внимание на българското училище или да изгонва от време на време някой деен учител. По-близо до гръко-славянската граница обаче славянското образование несъмнено е спъвано. Във Воден и Енидже Вардар са открити гръцки училища и на общината е наложено да ги издържа. Ако въпреки беднотията си съумеят да поддържат и свое собствено училище, по пътя му се поставят всевъзможни пречки. (Макензи, Ърби 1983: 63)

Терми от древната история и Солун от посланията на св. Павел сега създават любопитната представа за град исторически гръцки, политически — турски, по географско разположение — български, и етнографски — еврейски. (Макензи, Ърби 1983: 40)

Лукавият, досаден и раболепен характер на цинцарите в Турция отнема уважението, което иначе човек изпитва към тяхната проникателност и трудолюбие, докато добрината и честността на угнетените българи печелят съчувствие дори тук, където те не се отличават с особена интелигентност. Състраданието и намерението да ги постави в равни условия с другите народности са накарали съпругата на английския консул да стане приятелка на тези бедни хорица. Докато бяхме в Битоля, тя опитваше да намери учителка, за да открие девическо училище. По онова време единственото българско училище принадлежеше на униатите и се ръководеше от един свещеник от Бретан, подпомаган от местен учител. (Мисионерът на шотландската мисия при евреите в Битоля сега обучава млади българки за учителки. Две са вече при него, като за издръжката им от Англия плащат по десет лири годишно.) (Макензи, Ърби 1983: 95–96)

Прилеп е град с шест-седем хиляди души население и място на голям ежегоден панаир. Ето защо той е най-процъфтяващият град в Южна България и се слави с доста сносен пазар. (Макензи, Ърби 1983: 107)

²⁵ Авторките пътуват от Солун до Скопие през Воден, Битоля, Прилеп и Велес а не по „по-северния път“ по долината на р. Вардар.

Велес е изцяло български град. От четири хиляди къщи само хиляда са на турците и цинцарите. Останалите три хиляди са на славяни-християни. При такива благоприятни обстоятелства българите във Велес дълго след турското завладяване имали възможност да бъдат пазители на част от националното познание. Говореше се, че в един от манастирите са скрити ценни ръкописи. Изглежда, че за кратко време в града е имало българска печатница. Всичко това още веднъж потвърждава факта, който по-близкото опознаване на християните в Европейска Турция разкрива пред пътешественика, а именно, че най-ранните години на турското подтисничество не са били във всички отношения най-лошите и че за българите най-жестокото изпитание на издръжливостта им са последните деветдесет години. (Макензи, Ърби 1983: 115)

На североизток равнината на Скопие опира о ниска планинска верига, наричана от турците Карадаг, или Черната планина, а от славяните — „Българска Черна гора“. Заптиетата ни казаха, че тези възвишения били населени частично от албанци и частично от българи. На север лежат паралелните вериги на Шар планина. В нея са изворите на река Вардар, която тече през равнината на Скопие. (Макензи, Ърби 1983: 137)

За някои днешни хора предосвобожденската мечта за независима, добруваща, процъфтяваща и щастлива България и представата за Ниш, Одрин, Щип, Воден, Енидже Вардар, Битоля, Прилеп, Велес, Солун и Скопие²⁶ като за български градове редом с Търново, Шумен, Пловдив, Самоков и София може да изглеждат като необосновани и вредни националистически брътвежи, но приведените цитати показват, че именно такива са били обществените нагласи както сред българите, така и сред чужденците преди Берлинския конгрес. А Берлинският конгрес е според представената в т. 10 теория на Фероз Ясами първото от поредица катастрофални събития в Новата история на Балканите, които рязко прекъсват историческото развитие и го отклоняват от очаквания му ход, като обезсмислят надеждите на много хора и преобразуват тяхната идентичност. Надеждите и очакванията на българите и външните наблюдатели, отразени в книгата на Дж. Макензи и А. Ърби са следствие от обективните условия по онова време и трябва да бъдат уважавани първо, защото са исторически факт, и второ, защото са спонтанна проява на българското народностно и национално съзнание от времето, когато все още няма нито българска екзархия, нито българска държава, т.е. те са проява на естествен народен копнеж, а не на империалистическа пропаганда, на инстинкт за освобождаване от чуждото потисничество, а не на порив към грабежи и завоевания. Каквито и да са разликите между днешните българи и българите от 60-те години на XIX в., те не ни дават право да прекрояваме истината за някогашните българи в съзвучие с някои недобронамерени към българската история съвременни интереси.

²⁶ Днес в Сърбия, Турция, Република Македония и Гърция.

През 1910 г. гръцкият дипломат и външен министър Д. Калергис подчертава неизкоренимото българско национално чувство на повечето села в Сярската равнина въпреки ожесточената въоръжена борба между гърци и българи по същото време и въпреки принадлежността на селата към Цариградската гръцка патриаршия. Ю. Константинова, след като представя документа (Константинова 2014: 156), го коментира така:

Това твърдение на един от най-опитните гръцки дипломати, който при това участва пряко в гръцката четническа борба за Македония, съвсем категорично изяснява, че не може да става и дума за „неясно“ и „неоформено“ съзнание на населението, каквато теза съществува в историографията. Това е и мнението на Л. Коромилас, който фактически ръководи гръцката дейност в Македония и едва ли може да бъде заподозрян в симпатии към българите. В началото на XX в. процесът на национална самоидентификация на населението в европейските провинции на Османската империя е напреднал до степен, в която нито културно-религиозните мотиви, нито въоръжената заплаха могат да променят хода му. Всички участници в кървавата и безпощадна македонска борба са наясно както със собственото си самосъзнание, така и със съзнанието на съседите. Това въобще не им пречи да се декларират ту като патриаршисти, ту като екзархисти, или да използват различни етнически, национални и географски определения за идентичността си, за да спасят живота и имота си. Не липсват случаи и на трайно преминаване в другия „лагер“ по различни лични причини, сред които социално-икономическите се оказват най-съществени. (Константинова 2014: 156–157)²⁷

8. Езикови и извънезикови критерии

Противно на цитираното в т. 3 твърдение на В. Фридман (1997: 1) определения от Ст. Младенов граници на българския език не съвпадат напълно с територията, където се употребява определителният член. Ако се движим от София към Белград, на диалектно равнище определителен член се употребява до областта на Бела паланка включително, но в Ниш и околността му въпреки „аналитичния“ и „балканославянски“ характер на местните диалекти определителен член не се използва. Ниш е включен от Ст. Младенов в българското езиково землище въз основа на други езикови критерии и – най-вероятно – въз основа на все още живата по негово време традиционна представа, че автохтонните жители на областта са българи. Може би по критерия на традиционното самоопределение същият автор не включва в границите на българския език околностите на Прищина, както и славяноезичните селища на север от Призрен, въпреки че сегашните учени ги включват (въз основа на чисто

²⁷ Цитираният коментар на Ю. Константинова съдържа две обширни пояснения с библиографски отпратки под линия, които пропускам.

езикови критерии) в зоната на балканославянските говори – срв. например картата, приложена у Р. Александър (1981).

Северозападната граница на балканославянския език съвпада със северозападната граница на определеното от сръбските диалектолози като *тимошко-призренско* (също така *торлашко*, *шопско*) наречие. Това са група говори, за които обикновено се казва, че обхващат поречието на горен Тимок, Нишко, Пиротско, Вранско, южните половини на Гилянско и Призренско в Косово и северните части на Скопско и Кумановско в Македония, но към тях спадат и говорите в Белоградчишко, Царибродско, Трънско и Брезнишко – говори на територията на съвременна България или на сръбска територия, но с официално признато българско национално малцинство. Границата на тимошко-призренското наречие със собствено сръбските (сръбско-хърватските)²⁸ говори е рязка и обединява необичайно голям за междудиалектни различия брой структурни изоглоси. Павле Ивич отбелязва, че въпросната граница е единствена по рода си – нещо повече от коя да е граница между сръбско-хърватските диалекти (или според него между останалите сръбско-хърватски диалекти) – „Иначе на терену нашег језика нема случајева да се поклопи већи број изоглоса структурних разлика“ (Ивич 1956: 19). Той изброява (пак там: 108) 14 структурни особености, които различават тимошко-призренските говори от всички сръбско-хърватски диалекти (съответно от всички останали сръбско-хърватски диалекти), но не отбелязва, че именно това са особености, които обединяват тимошко-призренското наречие с всички без изключение български говори и с българския книжовен език.

Виждаме, че ако в южнославянския диалектен континуум има някакви, макар и не съвсем резки, езикови граници, една от тях е границата между „балканославянския език“ и разположения на северозапад от него сръбско-хърватско-словенски езиков континуум – граница, която съвпада със северозападната граница на тимошко-призренското наречие. Трябва да подчертаем, че същата граница почти съвпада с границата на българското народностно съзнание през XIX в. Северният дял на тая граница съвпада със западните граници на Видинското и Търновското царство през втората половина на XIV в. – тогава басейнът на р. Тимок е владение на Видинското царство, а Ниш и Средец са владение на Търновското царство. След завладяването на тия две български държави от турците днешната северозападна граница на „балканославянския език“ става за около 60 години северозападна граница на земите, непосредствено управлявани от тогавашната Османска държава.

²⁸ Приемам, че в пространството между словенския и българския език успоредно с наличието на няколко национални книжовни езика (определяни понякога и като варианти на един общ сръбско-хърватски книжовен език) и на няколко национални и регионални книжовни традиции съществува сръбско-хърватски (сръбско-хърватско-босненско-черногорски) диалектен континуум, в рамките на който освен други обединяващи го особености има и диалекти, общи за две или повече народности.

Хронологията на османската експанзия е следната: в 1362 г. (десет години след стъпването на турците в Европа) е овладян Пловдив; в 1364 г. – Боруи (Стара Загора); през 1373 г. (след битката при Черномен) падат Дъбилин (Ямбол), Айтос, Цепина (в Родопите) и Станимака (Асеновград); в 1383 г. – София и Сяр, в 1385 г. – Ниш; в 1388 г. – Шумен и Преслав, в 1391 г. – Дръстър (Силистра), а в 1393 г. – Търново; през 1395 г., след битката при Ровине, пада Никопол, а с него и остатъкът от Търновското царство, а земите на дотогава васалните Велбъждко деспотство, Прилепско кралство и Добруджанско деспотство са поставени под пряко османско управление; през следващата 1396 г. пада под турска власт и Видинското царство – за хронологията на събитията срв. Коледаров (1989: 101–113). След 60 години застой османското завоевание е възобновено чак след средата на XV в. и то в земи без сериозно българско езиково присъствие: през 1453 г. е завладян Цариград, в 1458 г. – Атинското херцогство, в 1459 г. – Сърбия, в 1460 г. – Морейското деспотство, в 1463 г. – Босна, през 1478 г. – северна Албания, а през 1479 г. – последните владения на Епирското деспотство.

Между падането на Търновското и Видинското царство през последното десетилетие на XIV в. и възобновяването на османските завоевания след средата на XV в. за около 60 години европейската част на османската държава се състои предимно от българска езикова територия. Българският език става език на мнозинството от населението в младата – социално и демографски динамична – държава и вероятно се използва като междуетнично средство за всекидневно делово общуване, включително и от османски кадри и други преселници от Югоизточна Тракия и Северозападна Мала азия с гръцко езиково съзнание, както и от власи, което създава предпоставки за неговата койнеизация и структурна балканизация (срв. Гешев 2015). С оглед на южнославянските езици турската граница от онова време очертава това, което някои днес наричат аналитична диалектна зона, други – българомакедонски езиков континуум, трети – балканославянски език, а етно-езиковата традиция на Балканите определя като българско езиково землище. Съвпадат три вида граници – езиковата на днешния „балканославянски език“, етническата на българската народност до началото на XX в. и политическата на Османската държава от края на XIV до средата на XV в.; добър пример за взаимодействие и взаимна обусловеност на етничното, езиковото и политическото. Продължаващото векове наред съвпадение между езикова и народностна граница показва колко дълбоки са корените на българската етно-езикова традиция на Балканите, а частичното или пълно заличаване на същата традиция върху значителни територии – особено през XX в. – показва колко силна може да бъде политиката на новото време с нейните държавни граници, национални и други идеологии, репресивен апарат, образователна система, етническо прочистване и т.н. Както ще видим обаче в по-нататъшното изложение, данните от XXI в. показват,

че победата на политиката над традицията, на антибългаризма над спомена за български произход и гордостта от българското минало съвсем не е пълна.

Твърдението на В. Фридман, че границите между славянските езици на Балканите всъщност не са езикови, а „географски и/или политически“²⁹, важи с различна сила за различните части на полуострова и най-вече за различните епохи. Съвпадението, продължило от XV до началото на XX в., на северозападната граница на населението с традиционно българско народностно съзнание със сноп от важни структурни езикови изоглоси и с политическата граница на Османската държава от първата половина на XV в. и отчасти със западната граница на Търновското и Видинското царство от XIV в. показва, че в случая с българската народност езиковата граница може дълги векове да съвпада с етническата, а в дадени епохи и с политическата. За разлика от други народности, при българската съотношението между етнос, език и територия е сравнително устойчиво през вековете и това вероятно се дължи на обстоятелствата, при които тя се е образувала (срв. т. 7) – в силната и във военно, и в културно, и в политическо отношение Първа българска държава³⁰. Както ще бъде показано по-нататък, и за наши съвременници извън България, средновековната българска държава е предмет на особена гордост.

9. Съотношението между народ и език

Както всяко историческо явление, сравнително устойчивото съвпадение на границите на българския език, българската народност и (в някои периоди) средновековната българска държава не може да не бъде засегнато от превратностите на времето. След средата на XIX в., когато България все още е част от Османската империя, в появилите се наскоро на политическата карта Сърбия и Гърция се заражда политика на антибългаризъм, която скоро след това ще съвпадне със стремежа на Великите сили да се поддържа военно-политическо равновесие на Балканите (тогавашният български етнос е прекалено много-

²⁹ „Along the entire South Slavic continuum, the boundaries between Slovenian and the adjacent Kajkavian and Cakavian dialects of former Serbo-Croatian, as well as between Macedonian and Bulgarian and the adjacent Stokavian dialects of former Serbo-Croatian, and also between Macedonian and Bulgarian themselves, are essentially geographic and/or political.“ (Фридман 1997: 17)

³⁰ Срв. „На върха на своята слава през 9 и 10 век българската армия е една от водещите военни сили в Европа и доказателство за това са няколко документирани случаи, в които византийски полководци, предвождащи големи и добре подготвени армии, преустановяват настъплението, защото не желаят да се конфронтират с българската армия на нейна територия.“; „At its height in the 9th and 10th centuries, it was one of the most formidable military forces in Europe and was feared by its enemies. There are several documented cases of Byzantine commanders abandoning an invasion because of a reluctance to confront the Bulgarian army on its home territory.“ – Уикипедия, българоезична страница Средновековна българска армия и англоезична страница Medieval Bulgarian army с позоваване върху Й. Андреев и Лъв Дякон.

броен и разселен на прекалено обширна територия и антибългаризмът трябва да промени това). С течение на времето тая политика постига – с по-голям или по-малък успех – преобразуване на части от българската народност в други народности, като често смяната на народността води до смяна на книжовния език, но не и на използваните по места народни говори – променя се само техният народностен етикет: те биват обявени за говори на официалния език на държавата, в която съответното население се оказва след съответните промени на политическите граници. Несъгласните с новото положение биват прогонени, разселени или обявени за предатели и унищожени. В най-добрия случай им се дава възможност да се преселят доброволно в България.

Промяната в народностното съзнание, съчетана със запазване на традиционните народни говори, усложнява съотношението народност-език и нарушава продължилото няколко века приблизително съвпадение между териториалното разпространение на народностното съзнание и струпването на важни изоглоси, т.е. между етническата и езиковата граница. Това в частност води до парадокса хора с еднакъв произход и еднакво местожителство да поставят различен народностен и национален етикет на родния си език. Тоя парадокс е отбелязан (от македонистична гледна точка) и от В. Фридман: „Наистина, има македонци, смятащи себе си за българи, които настояват, че всички македонски диалекти са български, като същевременно говорят същите западно-централни македонски говори, които служат за основа на книжовния македонски.“³¹ Торлашките говори в днешна Югоизточна Сърбия, които се говорят от сърби по народност (а не от хора принадлежащи към българското национално малцинство), също са смятани от една страна за сръбски, но от друга страна за „балканославянски“ и следователно според Р. Александър (1981: 193) в „езиково единство“ и „органична цялост“ със славянските говори в днешна България, Македония, Гърция и Албания (за пълния цитат срв. в т. 2). Езиковият парадокс понякога се отразява и върху качеството на комуникация – веднъж една българка от Западните покрайнини заяви, че нишлии, т.е. жителите на гр. Ниш, не могат да говорят нито български, нито сръбски. Тя имаше предвид българския и сръбския книжовен език и трудно преодолимата разлика между диалектите в областта като средство за всекидневно общуване и книжовния сръбски като език на образованието и високата култура. Не по-малко сложно е съотношението между народност и език при славяногласните жители на днешна Гърция, които смятат себе си за гърци и чиито говори биват определяни в зависимост от гледната точка като гръцки, славянски, български или македонски.

³¹ „To be sure, there are Bulgarian-identified Macedonians who insist that all Macedonian dialects are Bulgarian dialects while speaking those same West Central Macedonian dialects that serve as the basis of Literary Macedonian“ (Фридман 1997: 18).

Доколкото въпросната промяна се осъществява в епоха, която можем да сметнем за епоха на преход от предмодерни народности към модерни нации³², бихме могли да говорим и за преобразуване на части от една народност в части от съседни нации или от новосъздадени нации. Ако обаче приемем, че Българската екзархия е национална институция в рамките на многонационалната Османска империя и принадлежността към нея е била доброволна изява на принадлежност към тогавашната българска нация, трябва да признаем, че след промените на границите именно части от една нация се трансформират в части от друга нация. Едновременното съществуване в определен исторически момент на неграмотни селяни с народностно съзнание от средновековен тип и по-образовани слоеве с модерно национално съзнание прави картината по-нюансирана, но не я променя съществено. Теренните проучвания в началото на ХХІ в. показваха, че и в селища, които са останали извън Българската екзархия (и следователно извън образователните институции на модерната българска нация) има хора с българско народностно съзнание (или със съзнание за български произход) както в края на ХІХ в., така и днес.

10. Един народ или два народа (1)

Поради геополитическите промени през ХІХ и ХХ в. статистически значими части от българската народност преминават към два вида други народности – вече съществуващи и новоконституирани. Преминаването към вече съществуващи народности е естествен процес, който протича и преди разпадането на Османската империя (и на нейна територия). Такива са примерите за преминаване от българска към гръцка народност в края на ХІХ и началото на ХХ в., споменати в т. 5. Има описани и примери за преминаване към други народности.

Така през 1860 – 1880 г. Стефан Веркович отбелязва в Саръшабанска околия (при устието на р. Места) 12 965 българи-мохамедани и 0 турци, а Васил Кънчов в 1920 – вече 12 821 турци и само 180 българи: подобно е положението в съседната Правишка³³ и донякъде в съседната Кавалска околия (Етнография 1992, т.ІІ: 328–329). Преходно българско-към-албанско двуезичие в областта Галичник в западна Македония отбелязва Густав Вайганд (1924: 91).

В такива случаи имаме обичайното преминаване от една народност в друга поради смяна на езика, културно и идейно влияние, асимилация с по-престижния или обществено по-значим етнос, езикова и културна асимилация със статистически преобладаващия на конкретно място народностен елемент, или пък приобщаване към народността на единоверците на територия, където съжителстват няколко вероизповедания. След подялбата на ос-

³² С твърдението, че има принципни различия между предмодерни народности и модерни нации, в края на краищата можем и да не се съгласим.

³³ Правище – днес Елефтеруполи на запад от Кавала.

манските владения между младите балкански държави през второто десетилетие на XX в. естествените процеси на асимилация се подсилват от натиска на държавните институции и свързаната с тях национална идеология. Тоя натиск, стигащ до явни репресии, е най-силен в тогавашна Сърбия/Югославия и в Гърция, като в новозавзетите територии са заличени българските религиозни и просветни институции, отстранена е българската интелигенция, а местното население, което дотогава се самоопределя като българско, е обявено за небългарско³⁴. В крайна сметка се постига – доброволно или насилствено – консолидация на съответната нация върху територията на съответната национална държава чрез поглъщане на живеещите там инородни елементи и чрез прекрояване на етническите граници така, че да съвпадат с политическите. В. Фридман смята приравняването на нация, език, територия и държава („nation = language = territory = state“) за третото в неговата класификация „идеологическо равенство“ (ideological equation) (Фридман 1997: 2–3). Бидейки идеологическо, то би трябвало да е мислено, идейно, въобразено и да служи като лозунг и като цел, към която обществото или поне управляващият го елит се стреми. В зависимост от ефективността на положените усилия и от силата на благоприятните фактори преправянето на етническите граници според държавните може да има значителен успех. Така през Втората световна война в българоезичните части на днешна Северозападна Гърция (тогава под италианска и немска окупация, но с гръцка гражданска администрация) действат организирани от местното население сравнително многобройни македonoбългарски паравоенни подразделения с противогръцка насоченост (срв. Николас³⁵). Шестдесет години по-късно Анастасия Каракасиду (2003) установява в същата област почти пълна интеграция на местното население към гръцката нация, съчетана с известно съз-

³⁴ За документално и почти натуралистично описание на сръбските репресии в Македония между двете световни войни (както въобще за диктатурата, пропагандата и политическите нрави в тогавашна Югославия) срв. книгата на френския журналист Анри Пози *Войната се завръща* (*La Guerre Revient*), излязла на френски вероятно през 1934 г., преведена веднага на български, а в 1935 г. на английски със заглавие *Black Hand Over Europe*. Българският превод е преиздаван няколко пъти (например Пози 2009). Английският превод е включен в хрестоматия със съставител Андрю Саймън (2000) и заглавие *Balkan reader: First-hand reports by Western correspondents and diplomats for over a century*, а през 1998 г. е издаден електронно и от Hrvatski informativni centar – <http://www.hic.hr/>. За положението в гръцкия дял на Македония преди, по време на и непосредствено след Втората световна война срв. Георги Даскалов (1999).

³⁵ Достъпна в интернет електронна публикация на Вик Николас без посочена година и издателство. В публикацията има многобройни препратки към Дънкан Пери, Дъглас Дейкин, Анастасия Каракасиду, Лоринг Данфорт, Карнегиевата анкета, Бърт Бъртълс, Вангел Аяновски, Добрин Мичев, Траян Гьоргьоф, Георги Даскалов, Лилиян Петроф, Питър Хил, Джон Колиопулос, Томос Дефтерос, Ташко Мамуровски, Тодор Симоновски, Благой Шклифов, Антонио Муньос, Лазар поп Янев.

нение за местна културна и езикова специфика, докато според представените от същата авторка материали, през първите десетилетия на гръцкото управление в областта преобладава население с фанатични български чувства. Очертава се картина на сравнително успешно като резултати – макар и бавно, мъчително и противоречиво като процес – приобщаване на българско по произход население към гръцката национална идея и национални чувства. Картината се усложнява и от факта, че в областта живеят и многобройни потомци на гръцки ориентирани бежанци от Мала Азия, заселени тук след Първата световна война.

Що се отнася до преминаването на част от българите (или от българоезичното население) към новосъставени нации (или народности), можем да споменем общо взето не особено сполучливите опити да се съградят шопска нация (на територията на Сърбия), помашка нация (най-вече на територията на Гърция), тракийска нация.

Много по-успешно се оказва конституирането на македонската нация. Фероз Ясами (1995) представя историята на това конституиране по правдив, но същевременно и оригинален начин, като се позовава на автори като Николай Генчев, Марин Пундев, Фикрет Аданър, Иво Банац, Джордж Маврогордатос, Димитър Гоцев, Иван Катарджиев, Стивън Палмър, Робърт Кинг, Евангелос Кофос, Коста Църнушанов, Щефан Трьобст.

Основните идеи на Ясами могат да бъдат обобщени и представени в няколко точки:

1) Новата история на Балканите е поредица от катастрофални събития, предизвикани главно от външни сили. Тия събития рязко прекъсват историческото развитие и го отклоняват от очаквания му ход, като обезсмислят надеждите на много хора и преобразуват тяхната идентичност. Това важи с особена сила за славяните от Македония³⁶, като катастрофалните за тях събития са Руско-турската война от 1877–1878 г., която оставя Македония под пряко османско управление, Илинденско-преображенското въстание от 1903 г., Балканските войни от 1912–1913 г. (заедно с Първата световна война) и Втората световна война, която разрушава дотогавашния политически ред на Балканите и прави Югославската комунистическа партия най-силния, влиятелен и амбициозен политически фактор там.

³⁶ „... the use of the term “catastrophic” implies no value judgements, but simply suggests that the course of nineteenth and twentieth century Balkan history has been marked by a series of trend-breaking events, most, though not all, the product of external forces, which have diverted history from its anticipated courses, nullified expectations, and in the process, undermined and redefined identities, including national identities. This point is crucial to an understanding of the evolution of the national identity of the Slavs of Macedonia“ (Ясами 1995).

2) Именно тая поредица от катастрофални събития отделя македонските славяни от останалите българи, а не никакви присъщи им по природа особености.³⁷

3) Почти всички национални идентичности на Балканите водят началото си от „преднационалната“ епоха. Още оттогава названия като *албанец*, *сърбин* и *българин* се използват със значение почти еднакво със сегашното. Това обаче не важи за названието *македонец*.³⁸

4) Националното възраждане на македонските славяни е ясно и недвусмислено българско.³⁹

5) Още преди националното си възраждане те се самоопределят като българи, диалектите им са много близки до говорите на славяните, живеещи на изток от Македония, които и тогава, и сега също се наричат българи, а нововъзникващият съвременен български книжовен език е напълно разбираем за тях.⁴⁰

6) Македония е едно от основните средища на българското национално възраждане. Славянското население на Македония, водено от интелигенцията си, участва пълноценно във възраждането на българската книжнина и език, в изграждането на български училища и в постигналото политически успех движение за българска национална църква.⁴¹

7) Към 1870 г. българската национална партия е безспорно най-силната в Македония и по всичко изглежда, че македонските славяни ще продължат да се развиват като неразделна част от съвременната българска нация и че след разпада на Османската империя Македония ще стане част от бъдеща българска държава.⁴²

³⁷ „That these anticipations proved false was due not to any intrinsic peculiarities of the Macedonian Slavs, setting them apart from the Bulgarians, but to a series of catastrophic events, which, over a period of seventy years, diverted the course of Macedonian history away from its presumed trend.“ Ясами (1995)

³⁸ „For one thing, most, if not all, of the modern national identities were at least prefigured in the “pre-national” era: terms like “Albanian”, “Serb” and “Bulgarian” were used, and in senses which were not fundamentally different from those in which they are used today. “Macedonian” is perhaps the most important exception“(Ясами 1995).

³⁹ „The national content of the Macedonian Slav revival was clearly and unequivocally Bulgarian. This should occasion no surprise“(Ясами 1995).

⁴⁰ „The identification “Bulgarian” was already current among the Macedonian Slavs; their dialects closely resembled those of their eastern Slav neighbours, who then, as now, were also known as Bulgarians; and the emerging modern Bulgarian literary language was readily comprehensible in Macedonia“ Ясами (1995).

⁴¹ „Indeed, nineteenth century Macedonia served as one of the principal centres of the Bulgarian national revival: its Slav inhabitants, led by their new nationally-minded intelligentsia, participated fully in the Bulgarian literary and linguistic revivals, in the movement for schooling in Bulgarian, and also in the first major political expression of the Bulgarian national movement, namely, the successful campaign for a national Orthodox church, established in 1870 as the Bulgarian Exarchate“(Ясами 1995).

⁴² „Nonetheless, by the 1870s the Bulgarians were clearly the dominant national party in Macedonia; it was widely anticipated that the Macedonian Slavs would continue to evolve as

8) След първата катастрофа (санкционирана от Берлинския договор) водачите на българското възраждане в Македония емигрират в новата българска държава, османските власти проявяват враждебност към българското просветно и църковно дело, а сърбите и гърците засилват асимилационната си пропаганда („intensify their own assimilatory national propagandas“). Скоро обаче турската враждебност намалява, успехът на сръбската и гръцката пропаганда е слаб и в Македония израства ново поколение българска интелигенция („a new generation of Bulgarian intelligentsia was emerging in Macedonia“).

9) След втората катастрофа (Илинденско-преображенското въстание) турските репресии се засилват, като към тях се прибавят въоръжени нападения на гръцки и сръбски чети. Мнозина бягат в България, други се отричат от българщината („renounced their Bulgarian identity“) и се обявяват за гърци и сърби, трети емигрират в Америка. ВМОРО се разпада на враждуващи фракции и за пръв път се появява опасността българите да престанат да бъдат най-многобройният етнос в Македония („in danger of losing... the Bulgarians' status as the largest ethnic group in Macedonia“). Въпреки всичко това и след втората катастрофа чувството за национална принадлежност у македонските славяни остава предимно българско⁴³.

10) След третата катастрофа (Балканските войни и Първата световна война) по-голямата част от Македония е разделена между Гърция и Сърбия (Югославия). И в двете държави се провежда политика на дебългаризация („in both countries, these policies of de-bulgarisation and assimilation were pursued“), чийто успех обаче е под въпрос, защото наличните данни показват, че сред македонските славяни българското национално чувство остава силно през целия междувоенен период⁴⁴.

11) Дори по време на четвъртото катастрофално събитие – Втората световна война – новата идея за македонска нация не е особено популярна в Македония („nor does it appear to have aroused much of an echo within Macedonia“).

12) В Титова Югославия обаче се работи усилено за създаване на отделна македонска нация и национална идентичност – посредством създаване на отделна република в рамките на Югославия, на нов книжовен език, на нова литература и нова национална история, изучавани в училище и пропагандирани по средствата за масово осведомяване – всичко това в епоха на огромни

an integral part of the modern Bulgarian nation, and that, in the event of the Ottoman Empire's demise, Macedonia would be included in a Bulgarian successor-state“ (Ясами 1995).

⁴³ „Neither the first nor the second of these catastrophes had significantly affected the Macedonian Slavs' sense of their national identity, which remained predominantly Bulgarian“ Ясами (1995).

⁴⁴ „The degree of these policies' success, however, remains open to question. The available evidence suggests that Bulgarian national sentiment among the Macedonian Slavs of Yugoslavia and Greece remained strong throughout the inter-war period, though they lacked the means to offer more than passive resistance to official policies“ (Ясами 1995).

социални промени („major social changes“) и (вероятно поради това) със значителен успех („a considerable success“).

13) Новият книжовен език няма как да не е много близък до българския, но за да се подчертае неговата обособеност, е въведен нов правопис, култивират се местни диалектни форми и се внася сръбска лексика.⁴⁵

14) Македонската политика на следвоенна Югославия е по същество нова форма на дебългаризация („such a programme amounted to a new form of de-Bulgarisation“), а официално издигнатият „нов македонски национализъм“ съдържа явни антибългарски елементи („As officially promoted, the new Macedonian nationalism contained clear anti-Bulgarian elements“). Можем само да доуточним, че в българската наука (и не само в нея) въпросната политика обикновено се нарича политика на *македонизация*, а новият официален македонски национализъм се нарича *македонизъм*. Официалният македонизъм е по принцип антибългарски и става част от съществуващия на Балканите още от XIX в. *антибългаризъм*.

Историческите свидетелства, въз основа на които Ф. Ясами прави изводите си, не са нещо принципно неизвестно в съвременна България, а и самите изводи са в съзвучие с това, което много съвременни българи, включително и специалисти по история, мислят по въпроса. Резюмирах изложението на Ясами, защото е добър пример за това как един поглед отвън обобщава хода на историческите събития въз основа на наличните данни. За разлика от интерпретациите на автори, повлияни в една или друга степен от македонистките идеи, картината, представена от Ф. Ясами е еднозначна: към края на Втората световна война и след нея българите биват разделени на българи и македонци. Преди това, като изключим гръкоманите и сърбоманите, (почти) всички славяни в Македония са били българи. На млади години обичах да питам по-възрастните от мене, особено старците, какво е било преди войната и по време на войната и те рисуваха приблизително същата картина. Сред тях имаше и бежанци от Македония, и хора които са служили като войници там. Историческият роман на Младен Сърбиновски *Шашмата* също описва именно това състояние, а пожарът, изгорил една от старинните скопски църкви през Втората световна война, е представен в същия роман като предсказание за края на „хилядолетната българска Македония“.

Друг важен момент в изложението на Ф. Ясами е оценяването на националното възраждане на славяните в Македония като „очевидно и недвусмислено българско“ („The national content of the Macedonian Slav revival was clearly and unequivocally Bulgarian“) – македонските българи са инициатори, творци и носители на българското възраждане, а не, бихме добавили, жертва

⁴⁵ „The new national language could scarcely fail to bear a close resemblance to Bulgarian, but its separateness was emphasized by a new orthography, by the cultivation of local dialect forms, and by the importation of Serbian vocabulary“ Ясами (1995).

на чужда пропаганда. Само дълбочината на българското етно-езиково съзнание и на българския исторически спомен могат да обяснят защо при теренните проучвания в началото на ХХІ в. срещаме извън съвременна България хора, които обичат България, дори без да са я виждали, и се гордеят с българския си произход, въпреки че официално, а понякога и дефакто (например по език) вече не са българи.

С невъзможността да отделиш в национален смисъл македонците от българите се сблъсква всеки обективен учен, който изследва събития и отношения преди Втората световна война. Съвременният албански историк Фабио Бего например, изследвайки начина, по който албанската преса от 1908 г. (годината, когато България обявява своята пълна независимост от Турция) възприема България и българите, изрично подчертава, че „албанските източници от онова време говорят за всички македонци като за етнически българи“ (Albanian sources at the time would refer to all Macedonians as ethnic Bulgarians) (Бего 2015: 139). Всъщност именно съседството и дори котериториалността на албанци и българи правят толкова важна темата на изследването на Ф. Бего: „Дълги векове албаноезични и българоезични общности живеят заедно в източните части на днешна Албания и особено в днешна Македония (БЮРМ).“ (Albanian and Bulgarian speaking communities have been living together for many centuries in the Eastern territories of nowadays Albania, but especially in Macedonia (FYROM).) (Бего 2015: 138–139).

Важно е и това, че Ф. Ясами подчертава, че етнонимът *македонец* не е традиционен за балканите за разлика от названия като *албанец*, *сърбин* и *българин*, които се използват със значение почти еднакво със сегашното още от „преднационалната“ епоха.

Във връзка с късната поява на названието *македонец* като определящо човека според местожителството му (а оттук и като етнографско понятие) и още по-късно като посочващо неговата национална принадлежност можем да споменем и цитираното в електронното информационно пространство писмо от Кузман Шапкарев до Марин Дринов от 1888 г. В писмото си К. Шапкарев подчертава, че древното име *македонец* е било свършено непознато на хората в Македония, които се самоназовават *бугари*, наричат собствения си говор *бугарски*, а останалите български диалекти наричат *шопски*. Според К. Шапкарев името *македонец* е наложено десетина-петнайсет години преди написването на писмото от външни хора, а не от собствената интелигенция.⁴⁶ В

⁴⁶ In a letter to Prof. Marin Drinov of May 25, 1888 Kuzman Shapkarev writes: “But even stranger is the name Macedonians, which was imposed on us only 10-15 years ago by outsiders, and not as some think by our own intellectuals.... Yet the people in Macedonia know nothing of that ancient name, reintroduced today with a cunning aim on the one hand and a stupid one on the other. They know the older word: “Bugari”, although mispronounced: they have even adopted it as peculiarly theirs, inapplicable to other Bulgarians. You can find more about this in the introduction

цитираната в т. 7 книга на Дж. Макензи и А. Ърби, излязла през 1866 г., авторките пишат с много любов за славяните въобще и особено за всички южни славяни. По време на пътуването си из Европейска Турция те се стараят да общуват с местните хора така, че последните да споделят с тях истинските си настроения, включително и антитурски. Посещавайки Солун, Воден, Битоля, Прилеп, Велес и Скопие, те срещат само българи, турци, гърци, албанци, цинцари, не забелязват и не отбелязват съществуването на никакъв обособен македонски народ, просто защото такъв тогава не е имало.

11. Един народ или два народа (2)

Казаното дотук може да изглежда безспорно и добре обосновано от наличните исторически свидетелства и документи. За много хора обаче то е просто пропаганда или – в най-добрия случай – сбор от остарели възгледи. За тях българи и македонци са два отделни народа. Така е за повечето хора, възпитани в духа и с идеите на македонизма, особено в Република Македония.

Някои от тях осъзнават относителността и историческата обусловеност на разделението между съвременна Македония и съвременна България. От мъже и жени, принадлежащи на културния елит на югозападната ни съседка съм чувал: „Старите хора много държаха на България, но ние държим на Македония“ или „Не мога да стана българка, защото съм ходила на училище, когато имаше македонска държава с всичките ѝ атрибути и салтанати“. Мнозина от тях възприемат българите като особено близки, но все пак поне малко различни: „Не сме братя, но сме братовчеди – много близки. Освен това сме се измешали по време на освободителните борби“. Човек, който твърдеше, че Република Македония трябва да се отнася добре с гражданите си, които смятат себе си за българи, обясни: „Историята ни е много сложна и много дълго сме били в една държава“. Има и хора, които приемат, че исторически Македония и България са били едно цяло, но според тях днес жителите на Македония се вдъхновяват от това, че са македонци – подобен коментар, изпратен от гражданин на Република Македония, имаше в българската преса непосредствено след края на въоръжения етнически конфликт в Република Македония от 2001 г.

Показателно е мнението на един от публичните критици на македонизма в Република Македония – писателя Младен Сърбиновски – за различията и близостта между днешните жители на Република Македония и България. На

to the booklets I am sending you. They call their own Macedono-Bulgarian dialect the “Bugariski language”, while the rest of the Bulgarian dialects they refer to as the “Shopski language”. (Makedonski pregled, IX, 2, 1934, p. 55; the original letter is kept in the Marin Drinov Museum in Sofia, and it is available for examination and study) – Уикипедия, англоезична страница Macedonian nationalism (посетена юли 2016).

своя среща със студенти и преподаватели във Великотърновския университет през 2009 г. той каза: „Дълго време сме живели разделени и затова сме станали малко различни. Единственото разумно нещо, което ни остава да направим, е да се сближим отново“. Мл. Сърбиновски не се съмнява в общия произход и общото минало на жителите на двете съседни държави и би се радвал на тяхното все по-голямо сближаване. На млади години обаче е бил възпитан в духа на македонизма и, както сам разказва, дори е участвал в спонтанни антибългарски прояви. На споменатата среща във Велико Търново Мл. Сърбиновски сподели, че едва след като е започнал да проучва историческото минало по източници, независими от македонизма, и когато е осъзнал истината за българското минало на Македония, се е замислил и си е спомнил, че в къщи никога никой не му е говорил нищо лошо за България или за българите – всички антибългарски чувства са му били внушени в училище и от официалната пропаганда. И до днес в Република Македония, поясни той, посочвайки и конкретни примери, родители крият от децата си пробългарските си чувства и дори свои пробългарски прояви, за да не им създават неприятности и да не пречат на бъдещето им. Тоест за да живеят необезпокоявани и да могат да се развиват нормално, децата на българите трябва да не подозират за българския си произход и да не споделят емоционалната привързаност на родителите си към България – иначе ще бъдат възприемани от общесвеното мнение като предатели и престъпници, а по времето на Титова Югославия дори биха били наказвани като такива. И обратното – публичните изяви на антибългаризъм, както подчертава Мл. Сърбиновски, ти осигуряват издигане в обществото и благополучие.

Внушаването на омраза към народа, от който си органична част, т.е. към българите и насилието и страха, с които е потискана любовта на предвоенните поколения към него, е може би най-голямото морално престъпление на македонизма. Следвоенните поколения обаче не помнят насилието и страха, които са накарали родителите им да се откажат от българщината – те са научени, че българи и македонци са открай време два отделни и различни народа и всякакви противни твърдения за тях са просто вражеска и злонамерена пропаганда. Веднага след разпадането на Югославия в българската преса се появи убедителното съждение, че не трябва да се сърдим на жителите на Република Македония – за тях македонизмът в даден исторически момент е стратегия за оцеляване: към края на Втората световна война и след нея при липсата на възможност да бъдеш българин (равно на фашист и предател според действащите тогава закони) единственият начин да не бъдеш сърбин или грък е да станеш „етнически македонец“. Друго, можем да добавим, важно при тогавашните условия съображение е, че да станеш македонец по народност означава да се наредиш сред народите, победили фашизма – българите като съюзници на Хитлер са били сред победените и да се разподобиш от тях

е било въпрос не само на сигурност и оцеляване, но и на престиж. Изборът е направен тогава, а следващите поколения дори не подозират за мотивите му.

От обществените нагласи представата, че българи и македонци са два изконно отделни народа, се прехвърля и в науката, и то по целия свят. Следвоенната политика на Великите сили подкрепя процеса на македонизация, т.е. на морално отделяне на македонците от българите, и дори властите в самата България известно време провеждат такава политика (за политиката на България срв. Германов 2012; по същото време България провежда и политика на дебългаризация на българите мюсюлмани – срв. Дружба 2009). Резултатът е, че в исторически атласи виждаме на средновековните Балкани отделно българи и отделно македонци, при положение, че през Средновековието македонци са се наричали ромеите от византийската тема Македония, разположена географски в днешна Тракия и с главен град Адрианопол (Одрин), срв. следната карта на византийските теми през 1045 г., представена в Уикипедия, на която названията Македония и България почти са разменили местата си в сравнение с днешното положение:

Помощта, която българи от земите извън географската област Македония оказват на българите в Македония по време на националноосвободителните борби, се тълкува като помощ на българския народ за различния от него македонски народ, а не като най-чист порив на български патриотизъм и соли-

дарност с поробените сънародници, както я описват тогавашните източници. Именно в такъв дух след разпадането на Югославия умерени македонисти, на които е чужда омразата към България, призовават македонците да се противопоставят на официалния македонизъм и да благодарят на българския народ за голямата подкрепа, която оказва на македонския народ в борбите му за национално освобождение.

Когато се издават документи, които ясно свидетелстват, че населението на България и Македония в даден исторически момент възприема себе си като един народ, се прави уговорката, че документите отразяват тогавашни мнения (които може би не са истинни, защото се разминават с днешните мнения, включително с мнението на издателите). Така в увода към много полезния документален сборник *Чехословачки дипломатски документи за Македонија (1919–1933)*, издаден от Държавния архив на Република Македония, се подчертава, че чехословашките дипломати от онова време „не ретко Македонците ги ставале под едната или другата номенклатура на соседните држави“ (Веляновски, Рихлик 2006: 13), т.е. в частност представят ги като българи: „Во извештаите од Софија централно место го заема македонското прашање третирано како „бугарско прашање“ и поврзано со активностите на терористичките чети во самата Бугарија и во Југославија. На мета е организацијата ВМРО на Александров, Протогеров и Ванчо Михајлов и пресметките во неа. Македонското прашање е оценувано како „камен на сопнувања“ во односите меѓу Југославија и Бугарија, нивното зближување и пречките што стоеле на тој пат“ (пак там: 11–12).

В сѝция увод моралното единство на населението в тогавашна България и тогавашна Македония се обяснява с дългото действие на българската пропаганда: „Тоа се објаснува со историската околност што овдешното население било долго време изложено на бугарската културно-просветна и верска пропаганда и асимилација и полесно ги прифаќало бугарскиот јазик и црква.“ (Веляновски, Рихлик 2006: 11). Всушност в нито едно от представените в сборника писма на чехословашки дипломати от София и Варна не се говори за българска пропаганда в посочения смисъл, нито пък се говори за македонски народ, различен от български. От тях се вижда голямата морална и друга съпричастност на обществеността в България и на официални български лица към македонските комити (наричани понякога *български чети*) и към съдбата на населението на Македония. В донесение от Варна например се подчертава, че по време на честванията на годишнината от Илинденското въстание през 1923 г. там „Над вратите на градскиот парк преку целиот ден висеше голем натпис „Да живее независна Македонија““, а варненският окръжен префект „самиот говореше на македонскиот митинг. Неговиот говор беше насочен против мировните договори, беше нагласено бунтовен (самиот тој не е македонец и тоа го нагласи), зборуваше за пушки и орудија, кои што ќе земат збор“ (пак там: 79–80). Не е парадоксално, че през 1923 г. висш представител на българската администра-

ция призовава пушките и оръдията да вземат думата, за да има независима Македония – при тогавашните условия независима Македония е означавало Македония без сръбска и гръцка власт, т.е. българска Македония, държава в която българите, мнозинството от тогавашното ѝ население, ще бъдат свободни.

В свое писмо от 1923 г. чехословашкият консул във Варна препраща до своето външно министерство преведено на чешки донесение на югославския консул в същия град, в което македонците са представени като управляващи България, а не като отделен народ – жертва на българската пропаганда; организациите им са наречени български:

Македонците во Бугарија се добро организирани и во свои раце го држат целиот државен апарат, затоа што имаат свои луѓе во сите установи и институции. Нема ни една институција, државна или приватна, голема трговска кука и т.н. каде што нема Македонци за кои се погрижил да ги смести македонскиот комитет. Педесет проценти от службениците во полицијата се Македонци, во железниците трийсет проценти, во пристанишните институции петнаесет проценти, меѓу офицерството десет проценти. Од градовите во Софија околу трийсет проценти, во Варна околу дваесет проценти и т.н.

Сите бугарски македонски организации се поделени на групи од по сто луѓе и секоја има старешина. Неколку групи образуваат војводска група, на чие чело се наоѓа војвода. Сите одлуки на војводата се безусловно задолжителни за сите и неизвршувањето се казнува со смрт. (Веляновски, Рихлик 2006: 86–87)

В писмо от чехословашкият посланик в София от 1922 г. също четем, че „влијанието на македонските организации е огромно и бугарските чети уште продолжуваат да навлегуваат во Македонија“ (Веляновски, Рихлик 2006: 76); срв. също писмо от чехословашкото посолство в София от 1926 г., в което се казва, че „Бугарските новинари 90% се Македонци, затоа е разбирливо дека во политиката се меша речиси целиот бугарски печат“ (пак там: 134).

Действително, във важни моменти в политиката на българската държава надделява пристрастието на българите от Македония към родния край. България започва Втората балканска война, за да се бори за Западна Македония и вследствие на същата война губи голяма част от завоеванията си – не само Средна Македония (източната половина на днешна Република Македония), но и много важните в стопанско отношение плодородни поля и пристанища на Югоизточна Македония, която преминава към Гърция, както и Югоизточна Тракия, която бива върната на Турция.

В цитираните дотук писма на чехословашки дипломати се наблюдава типичната за времето синонимност на понятията *македонски* и *български*. Същата синонимност е налице и в цитирания в същия сборник откъс от статия от 1913 г. на Томаш Гариг Масарик⁴⁷, основателя на чехословашката държава,

⁴⁷ Във вестник Час от 22 юни.

в която той се изказва против насилственото разделяне на Македония във вреда на България:

Природно е присилната поделба на Македонија на штета на Бугарија повторно да ги дигне комитите на акција. Во меѓувреме, српските и грчките затвори се полнат со мирни бугарски патриоти, а не само со комити. Особено от Солун кај нас пристигнуваат страшни детали за извршените дејства од Грците, а под закрилата на српско-грчкиот воен сојуз. За нас Чесите насилната поделба е нешто одвратно, ние не симпатизираме такво нешто освен ако не е со слободно искажана волја од словенските жители⁴⁸ и не се сомневаме во резултатот... (Веляновски, Рихлик 2006: 73)

За обща кауза на Македония и България говори в свое писмо до външното министерство на Чехословакия от 1924 г. и югославският посланик в Прага във връзка с външнополитическата дейност на македонския революционен комитет: „Комитетот е убеден дека англиската влада, во која тој има двајца добри пријатели – Бакстон и Томсон – решително ќе ја брани македонската кауза и самата Бугарија“ (Веляновски, Рихлик 2006: 109). В сборника не са малко и свидетелствата, че тогавашните българи чувстват Македония като част от своя национален въпрос, срв. „... Југославија, која е засегната со прашањето на Македонија и западните покраини, кој за Бугаринот е најважниот проблем, сметан за животно национално прашање“ (Веляновски, Рихлик 2006: 243). От друга страна чехословашките дипломати неведнџж определят македонците като българи – срв. например как се коментира раздаването на земя в югоизточна България на бежанци от Македония в писмо от посолството в София до външното министерство в Прага от 1926 г.: „Јасно е како бел ден дека овие Македонци, чиј нивен најголем идеал, како кај сите Бугари, е недвижниот имот, даваат предност на плодните широки полиња пред каменитите нивички и постепено ги забораваат своите родни места“ (Веляновски, Рихлик 2006: 138).

В свое писмо от 1932 г. един от съветниците във външното министерство на Чехословакия, описвайки тогавашния посланик на България в Прага, Панчо Дорев, също представя македонците като българи: „Самиот Панчо Дорев е Македонец, како и сите истакнати Бугари“ (Веляновски, Рихлик 2006: 300). А посланикът в София, донасяйки на външното министерство в Прага за ръководителите на ВМРО Обединена, ги определя до един като българи: „Димитар Влахов, Бугарин, на 47 години, родум от Македония (Солунски край)“ (пак там: 140); „Георги Занков – роден е во Македонија, Бугарин на 48 години, поранешен член на ВМРО – автономисти до 1924 г., претседател на македонската организација „Илинден“ во Бугарија“ (пак там: 142); „Павел П. Шатев, роден во Македонија, Бугарин, на 38 години, поранешен македонски революционер, от 1925 г. приврзаник на федералното движење“ (пак там: 142); „Глигор Костов, исто така македонски Бугарин, 34-годишен, бивш член

⁴⁸ Т. е. славянските жители на Македония.

на федералистичката организация и редактор на „Македонско сознание“ до 1925 г.“ (пак там: 143).

Междувременно Чехословакия е съюзник на Югославия и борец за запазване на тогавашните граници дори с цената на асимилация или цялостно изселване на българското население от Македония, самото съществуване на което се възприема като заплаха за мира и териториалното статукво в Европа – това личи особено добре в обширно донесение от чехословашкото посолство в София от 1926 г., представено в разглеждания сборник (Веляновски, Рихлик 2006: 133–139). Системното представяне на македонците като българи в служебни писма на чехословашките дипломати от България до собственото външно министерство в Прага едва ли е просто съобразяване с местната номенклатура, както твърдят съставителите на сборника, а без съмнение отразява действителността такава, каквато дипломатите я виждат и както успяват да я анализират.

12. Един език или два езика (1)

В трудовете на автори-македонисти или автори, повлияни от македонизма, българското възраждане в Македония също бива тълкувано през призмата на внушената от македонизма представа, че през XIX в. българи и македонци са и се чувстват като два отделни народа. Тогавашното развитие, модернизация и постепенна консолидация на общобългарския книжовен език се представят – включително и от В. Фридман – като съвместна борба на два отделни народа срещу гръцкия духовен и политически натиск и за създаване на техен „общ книжовен език“⁴⁹.

Така се стига до манипулативното твърдение, че езиковите различия са основна причина за етническото отделяне на македонците от българите. За В. Фридман „предварително съществуващите езикови различия“ са особено важни за „генезата на съвременната македонска идентичност“ докато оразличаването на съвременните хърватска и сръбска идентичности се опира на друга основа, а езиковите различия са само помощни средства⁵⁰.

Успоредяването на сърбите и хърватите с българите и македонците е в много отношения подвеждащо (българите и македонците В. Фридман представя като колективни носители на „източноюжнославянски“, „East South Slavic“ – Фридман 1997: 5). Хърватите и сърбите винаги – още с появата си на Балканския полуостров – са били два отделни народа с две отделни имена, с различна историческа съдба, с различна държавна история и различна култур-

⁴⁹ „In the case of East South Slavic, Macedonians and Bulgarians struggled for a common literary language in opposition to the hellenizing policies of the Greek Orthodox Church and the nascent Greek state from the late eighteenth/early nineteenth century“ (Фридман 1997: 5).

⁵⁰ „However, it is precisely the pre-existing linguistic differentiation that was central to the genesis of Modern Macedonian identity, whereas the differentiation of Modern Croatian and Modern Serbian identities has other bases, to which language was and is recruited.“ (Фридман 1997: 18).

на традиция, свързана и с различното им вероизповедание. Именно поради това книжовните им езици могат да имат още от XIX в. обща диалектна основа, а те самите да живеят десетилетия наред в общата държава Югославия, без това да попречи на националната им обособеност. Обособяването на македонска нация е следствие от политиката на фактори, външни спрямо славянското население в Македония и независими от него – териториалните стремежи на сръбската и гръцката държава (по-късно и на Югославия) през XIX и XX в. и фактическото им господство върху по-голямата част от географската област Македония след Балканските войни с подкрепата на Великите сили. На света има много нации с общ книжовен език. Македонска и българска нации с общ книжовен език обаче биха били трудно различни, освен по географски показател. Новият книжовен език и новата македонска национална история в Титова Югославия са необходими, за да могат младите поколения да забравят историческите си и културни връзки с България и да не се усъмнят в станалия част от официалната политика и идеология антибългаризъм, който от своя страна успешно руши традиционното морално единство на Македония с останалите български земи. Възможно е тогавашните политици и официозни културни дейци да са се страхували, че без новия книжовен език и новонаписаната история и без репресивния антибългаризъм Македония може да си остане морално българска, макар и политически обособена – подобно на съществувалата за кратко от септември до ноември 1944 г. Независима македонска държава, официален език на която е бил книжовният български, както може да се види и от използваните в нея пощенски марки, на които над надписа *България* е напечатано *Македония*, но отново на книжовен български, както и новата цена на марката, която е в левове⁵¹:

⁵¹ Изображението е заимствано от Уикипедия.

Българският (българско-македонският) диалектен континуум не е по-разнообразен от хърватско-сръбския и щом хърватите и сърбите, които открай време са отделни народи, могат да имат книжовни езици с обща диалектна основа, македонците и българите, които са били един народ до средата на XX в. не само че биха могли да имат, но и наистина са имали общ книжовен език, преди геополитиката, политиката и идеологията с присъщите си силови инструменти да са казали тежката си дума. Напълно естествен е стремежът на българския народ от XIX в., включващ в себе си и мнозинството от славянското население на тогавашна Македония, към единен национален език. Не по-малко естествен е и стремежът на автори от различни краища да наложат в оформяния се книжовен език черти на своите родни говори при положение, че в страната няма общопризнат и достатъчно мощен културен център, който по естествен път да зададе престижна езикова норма на цялата нация. През петдесетте и шестдесетте години на XIX в. общобългарската дискусия за това какъв трябва да бъде българският книжовен език постепенно се мести от въпроса за отношението му към многовековната книжовна традиция към въпроса за отношението му към разнообразните български говори, като широко разпространение добива мнението, че всеки автор трябва да пише на оная разновидност на езика, която най-добре познава, така че различните говори да обогатят книжовния език – за обзор върху въпросната дискусия срв. Стоян Жерев (История 1989: 165–177).

При такива условия стремежът към взаимно обогатяване и интеграция се преплита с прояви на междудиалектно съперничество и известен езиков регионализъм. Именно тук един век по-късно авторите, повлияни от македонизма, откриват борба между неотстъпчивите „български интелектуалци“ и „македонските интелектуалци“, които се стремят към „общ македоно-български език върху напълно или отчасти македонска диалектна основа“⁵², като едните и другите са изконно противопоставени национално според днешната идеология на македонизма. Подобни твърдения почиват и върху опростеното схващане, че съвременният книжовен български език има строго определена източна географска основа – всъщност той е полицентричен и интегрира различни диалектни особености от областите, най-развити стопански и културно през XIX в., главно по географската ос югозапад-център-североизток – срв. Валентин Станков (История 1989: 307–318), т.е. от Македония през земите около Рила планина, западното Средногорие, до широка територия от двете страни на средна Стара планина.

⁵² „The beginnings of a schism within East South Slavic were already evident by the mid-nineteenth century, however, when Bulgarian intellectuals insisted that their emerging eastern based standard be adopted without compromise, while Macedonian intellectuals envisioned a unified Macedo-Bulgarian language based in whole or part on Macedonian dialects“ (Фридман 1997: 5) с позоваване върху Лънт.

Същите твърдения създават впечатлението, че езиковите регионалисти от XIX в. се противопоставят на българската национална идея, а това изобщо не е така. Кузман Шапкарев например, често сочен като участник в езиковото противопоставяне (включително и у Фридман 1997: 7–8), с цялата си дейност и с конкретните си текстове се проявява именно като български патриот, а не като враг на българщината. Като български възрожденци се проявяват и други автори, които според особеностите на използвания от тях език могат да се определят като езикови регионалисти, а според учените-македонисти се борят за повече македонски особености в „общия македоно-български книжовен език“. За езика на някои от тях – Димитър Македонски, Партений Зографски, Константин Миладинов и Райко Жинзифов – ще стане дума в **гл. 7** и **гл. 8** на настоящата книга. Трябва дебело да се подчертае, че те винаги са наричали своя народ и своя език български. Освен това, както ще видим, по своя правопис, лексика, стилистика и синтаксис, дори отчасти по фонетиката си, езикът им – въпреки регионалната си обогатеност – е част от общобългарския книжовен процес и негов съвременен приемник е българският книжовен език. Учредената през 1945 г. книжовна норма в Република Македония е свързана със сръбската книжовноезикова традиция и не е – нито в езиково, нито в съдържателно отношение – органичен продължител на югозападнобългарските текстове от XIX в., които би трябвало да са част от собствената ѝ история и традиции.

Лоринг Данфорт цитира изказване на Хорас Лънт от 1984 г., според което българските и гръцките учени, които твърдят, че преди Втората световна война понятието македонски език е неизвестно или че отделен македонски език не съществува „звучат не само нечестно, но и глупаво“ (look not only dishonest, but silly) или съответно проявяват „арогантно невежество относно своите славянски съседи“ (‘arrogant ignorance’ of their Slavic neighbours) (Данфорт 1997: 67). Обективните данни дават достатъчно основания да бъдат обвинени в нечестност или „арогантно невежество“ и ония, които внушават по-стфактум съществуването на обособен македонски език и отделна македонска нация преди Втората световна война или пък вярват в това съществуване – достатъчно е да се направи справка в славистичната и изобщо в езиковедската литература от онова време. Изразни средства от такъв стилистичен регистър обаче едва ли са полезни в научните спорове.

Що се отнася до езиковата специфика на Република Македония като част от Титова Югославия и после като независима държава, показателен е анализът на писателя Младен Србиновски – самият той носител и ползвател на съвременната македонска книжовната норма. На споменатата в **т. 11** среща във Велико Търново, Србиновски обобщава и допълни свои наблюдения, представени отчасти и в негови публикации⁵³. Книжовната норма в Република

⁵³ Най-вече в негов доклад, изпратен до научен симпозиум в Залцбург (26–28 октомври 1995 г.), със заглавие *Природата на македонския стандартен език*. Авторът не успява

Македония според него безспорно съществува; създадена е нарочно от югославската политика като инструмент за отделяне и отчуждаване на македонците от българите, но впоследствие функционира като официален държавен език и език на изкуството и науката. Книжовните езици в Македония и в България според Мл. Сърбиновски са исторически възникнали варианти на един и същи език – на българския език. Вариантът в Република Македония е нарочно доближен до сръбския език и дълго време се е развивал в насилствена изолация от българския книжовен език, но в условия на демокрация народите на двете страни би трябвало все повече да се сближават и да се връщат към съзнанието за общия си произход, общата си история и общите си традиции, а оттук би трябвало да се сближат и техните книжовни езици.

И Мл. Сърбиновски, и други критично настроени граждани на Република Македония смятат македонизма за особено вреден за съвременното развитие на страната си. Те имат предвид цялата общественно-политическа обстановка там и забавения процес на евроатлантическа интеграция. Що се отнася до интересуващите ни език и историческа памет, македонизмът представя славянското население на Македония като прекалено късно – в сравнение с останалите славянски народи – осъзнало своята народност и създадо свой книжовен език, което не само не отговаря на обективната истина, но и несправедливо принизява интелектуалните, организационни и духовни качества на това население. В подобен дух са твърденията на В. Фридман, че в края на XIX и началото на XX в. „на македонските диалекти, заедно с албанските и влашките, им липсвал какъвто и да е организиран политически престиж“ (Macedonian dialects, together with Albanian and Vlah, lacked any sort of organized political prestige) и че „македонците били изложени на конкуренция между сръбския, българския и гръцкия език“ (Macedonians faced competition among Serbian, Bulgarian, and Creek) (Фридман 1997: 14). Достатъчно е да си припомним участието и приноса на македонските българи в българското възраждане и тяхната културна, просветна и дори военна организираност, борбения им дух и инициативност в края на XIX и началото на XX в., за да оценим схематизма, самоцелността и неточността на подобни твърдения. Македонците от онова време, и особено тяхната интелигенция, са с развит книжовен език и образователни институции, с висок дух и национално съзнание, само че тогава все още са българи, каквито са били още от ранното средновековие. Техните потомци, където и да са по света, включително и в България и в Република Македония, могат само да се гордеят с предците си от оная епоха, които са били всичко друго, но не и духовно най-изостаналият и най-неосъзнат тогавашен славянски народ без свой книжовен език, както твърди официалният македонизъм.

лично да прочете доклада си, защото македонските власти го спират на летището и не му позволяват да напусне страната. Докладът е преиздаван многократно, особено в България, например в Сърбиновски (1996: 24–30).

13. Един език или два езика (2)

Общозвестна е невъзможността да прокараме езикова граница между български и македонски. Каквато и езикова особеност да вземем като еталонна за териториално очертаване на македонски език, тя не може да съвпадне нито с политическите граници на Република Македония, нито с по-обширното землище на географската област Македония, както и да го определим. Ако еталонни са постоянното ударение и употребата на думата *како* вместо *като*, говорите в източната половина на днешна Република Македония би трябвало да принадлежат на език, различен от македонския, защото съответните особености не са им присъщи. Ако еталонни за македонски език са западнобългарските особености, какъв език говорят на изток от Пирин планина и на какъв език (освен на гръцки) говорят на изток от линията Солун – Беласица или (освен на албански) в село Бобошица в югоизточна Албания, след като в тамошните говори има източнобългарски езикови особености? Ако класифицираща функция имат личните местоимения за първо и второ лице множествено число, които на книжовен македонски звучат и изглеждат *ние* и *вие*, в източните части на Република Македония и в западна България се изговарят *ния* и *вия*, а в източна България – *ний*, *вий*, излиза, че българският книжовен език е македонски, но не и диалектите в самата днешна България.

Наистина, ако в неопределено бъдеще „стандартизиращият натиск“ на официалния дискурс успее да заличи всички местни езикови и културни особености, всички селски диалекти, градски говори и регионални интердиалекти, политическите граници, които и сега очертават географското разпространение на книжовните норми, ще съвпадат със строго езиковите и с културните – за това може би са мечтаели създателите на новия книжовен език в Република Македония през 1945 г. Да речем, че така би изглеждало бъдещето в България и в Република Македония. Какво би станало обаче с носителите на езика в Гърция и Албания и дали въобще биха се запазили във въображаемите нови условия? А носителите на напълно победили книжовни норми как биха гледали един на друг?

Теренните проучвания в началото на ХХІ в. показаха, че славяноезичните местни жители на Гърция и Албания, независимо от националното им съзнание, възприемат изследователите (в повечето случаи изследователките) от България като носители на своя език. В теренните записи неведнъж ще чуете репликата „Ти откъде знаеш нашенски?“. В магазин близо до автогарата в Корча (югоизточна Албания) мъжът зад щанда се заслуша какво си приказваме помежду си и ни попита откъде сме. Като разбра, че сме от България, се зарадва, каза ни, че има близки в България, по-конкретно в Пловдив, и ни покани на чашка ракия. Той говореше на своя си диалект, ние на разговорен наддиалектен български и понеже разговорът беше достатъчно кратък и еле-

ментарен никой нямаше чувството, че си служим с различни, с чужди езици. При по-дълъг разговор закономерно се появява чувството, че езикът на събеседника е особен, някак си различен, но не и друг в смисъл на чужд.

Подобно е и усещането, когато разговарят жители на Република Македония и на България. Те могат дълго и свободно да обсъждат всекидневни теми без усещането, че общуват с чужденци. Ако обаче разговорът изисква повече абстрактна и особено специализирана лексика, ако искат, да речем, да говорят на правни теми или за изкуство, непременно ще се появят повече или по-малко комуникативни пречки. Събеседникът от Македония има чувството, че другият, който е от България, употребява много руски думи, а събеседникът от България има чувството, че събеседникът от Македони употребява много сръбски думи. Събеседникът от България, ако няма предварителна подготовка или опит, вероятно няма да разбере какво е *уметничка слика* ‘художествен образ’ или например *градски сообраќај* ‘градски транспорт, градски съобщения’. Даже ако види написана последната дума, вероятно няма да може да я прочете, защото няма да знае звуковата стойност на буквата **ќ** или дори на буквата **ј**. Именно тия езикови прегради в общуването между хората от съвременна България и съвременна Македония, колкото и малки да са, са своего рода победа на етноинженерството в следвоенна Югославия и на неговите до голяма степен успешни усилия да раздели българския народ на части.

Гражданите на Република Македония, които въпреки неблагоприятните условия открито изразяват българска етническа принадлежност, със сигурност възприемат книжовните езици и в България, и в Македония като варианти на един и същ – на своя роден – език. За това ще стане дума в **гл. 9** на настоящата книга. Самото съществуване на такива хора и на такова автохтонно отношение към езика в югозападната ни съседка показва, че успехът на следвоенната политика, местна и на великите сили, далече не е пълен.

Що се отнася до гражданите на България, ще спомена само два вида отношение към въпроса, които не са единствените, но затова пък са много разпространени. Искам да подчертая, че става дума за частно отношение на личности и по-малки или по-големи групи от хора, което е нещо съвсем различно от официалната политика, но принципно погледнато, нито политиците, нито анализаторите, били те свои или чужди, не трябва да си затварят очите за него. Първото може да се окачестви като гняв и възмущение от македонизма и от делата на македонистите. Основен мотив при него е историческата памет и засегнатото национално чувство. Подходът е силно, болезнено емоционален и едва ли предразполага към диалог и компромиси с когото и да било. От друга страна той е исторически лесно обясним и така или иначе е част от идейния климат в днешна България и всеки, който иска да анализира българите, трябва да го има предвид. Ето как образно и безкомпромисно са обрисувани македонистите в коментар към вече споменатата в **т. 10** книга на Анри Пози в блог в интернет:

... „чакалите на победата“ в Македония днес лаят върху гробовете на мъртвите си български деди, изравят и поругават костите им, с чуковете на дивашината трошат надгробните им паметници, чегъртат очите на светините в храмовете на българските си предци, заличават послесмъртните писма на мъртвите си, псуват бабите и майките си, сменят имената, рода и вярата на праотците си... по-злобно и от сърбите, правят го така низко, както „и турчин не го е правил“! Но мъртвите им ги гледат от небесата... И бог всичко вижда!⁵⁴

Силни думи, които може да се коментират и по-обширно, достатъчно е обаче да обобщим, че това е отношение към македонистите като към предатели и отцеубийци. То е симетрично на отношението на крайните македонисти към хората в Република Македония, които проявяват симпатии към българите и България или пък се смятат за българи – също като към предатели, врагове и някога действителни, а сега потенциални мъчители на собствения народ. В следвоенните години това отношение е било официална политика в Титова Югославия с всичките тежки последствия за противния българофилски лагер и с дълбоки следи в обществените нагласи и до днес. За крайните антибългаристи в Македония и за крайните антимакедонисти в България нюансите в „езиковия спор“ едва ли имат някакво значение.

Вторият вид отношение извира от чувството за културно и езиково единство на Македония и България. От една страна то е наследено и е свързано с културната и историческа памет, но от друга страна то е обусловено от масови културни практики в съвременна България – практики, от които въпросното чувство се вдъхновява, като същевременно ги и поддържа.

Такова отношение се проявява много ярко в съвременните форми на традиционната българска култура. Така например в съвременна България са много популярни българските народни танци – хората – и голяма част от съвременните българи, включително и от младите, може да играе и играе хора при различни обществени и частни събития. Сравнително масова е модата да се ходи в специални клубове, където се изучават и упражняват все повече на брой и все по-трудни народни танци. Музикален фон на това е богат и постоянно допълван репертоар от традиционни по-стари и по-нови български песни, както и още по-нови авторски песни в подобен стил. С развитието на жанра са заети изпълнители, композитори, хореографи, сценографи, звукозаписни компании и телевизионни канали. Голяма част от старите песни произлиза от географската област Македония и една от причините за това е големият дял на българите – бежнци от Македония в общественото и културно развитие на съвременна България. Съответните песни от край време се наричат *македонски песни* и се смятат за важна част от българското културно наследство. Популярността на традиционните македонски песни в България

⁵⁴ <http://demograph.blog.bg/politika/2012/11/06/chakalite-na-pobedata.1017632> – посетено ноември 2016.

прави впечатление и на чужденците. През 90-те години на XX в. в частен разговор един полски колега сподели наблюдението си, че когато българи и сърби попаднат в една компания, след като се поопознаят и пийнат, започват да пеят заедно македонски песни, защото и едните и другите ги знаят (някои македонски песни са популярни не само в България и в Македония, но и в останалите страни от бивша Югославия).

В репертоара на професионални изпълнители на фолклор, както и на импровизирани любителски компании, старите песни се пеят на различни диалекти (много от тях от географската област Македония), понякога на книжовен български или близък до него наддиалектен български, а новите авторски песни по-рядко са на диалект или на полудиалект, т.е. на език, украсен с диалектни елементи, а по-често на книжовен български или на книжовен македонски, ако авторите им са от Република Македония. Авторските песни от Република Македония имат по-ярки езикови особености, ако стилът и поетиката им са по-съвременни. Ако обаче текстът им е със стил, по-близък до фолклорния, те са практически неразличими от традиционните. Така например много популярната у нас песен *Македонско девойче* е авторска и като текст, и като мелодия и произлиза от Република Македония, но поетиката на текста е близка до фолклорната. Слушателите в България я възприемат като традиционна песен, защото единствената дума в нея, която я няма в книжовния български, е използваното веднъж в текста ѝ местоимение *овой*. Останалите петдесет думи в същия текст ги има и в книжовния македонски, и в книжовния български. Текстът е изцяло в стила на българската народна поезия и никой българин няма да каже, че не е на български, след като съдържа само една не книжовна дума и след като всичките словообразователни, словоизменителни и синтактични особености в него са безспорно български. Не виждам причина жителите на съвременна България и съвременна Македония да се срамуват от такава езикова близост, стигаща до почти пълна тъждественост в традиционната култура. Общият език и общото минало са в основата на общата традиционна култура на двете страни, част от която е и общият песенен репертоар.

Извън традиционната култура разговорният език в двете страни се различава поради „стандартизиращия натиск“ на различаващите се книжовни норми и – може би в по-малка степен – поради различната диалектна субстанция, вплетена в него. Въпреки това хората от България след съприкосновение на живо с жители на Република Македония възприемат езика им не като чужд, а като свой, макар и по-особен. Ето какви лични впечатления съм чувал от различни събеседници по време на спонтанни разговори на произволни теми: „Македонците са единствените чужденци, с които мога да разговарям на собствения си език“ (млад човек, завърнал се от специализация в чужбина); „Там е все едно, че си тук – дали къщата ти ще попадне отсам или отта-

тък границата някога е било въпрос на случайност“ (инженер, разказващ за пътуването си из Република Македония); „Защо не искат да признаят, че това е било една страна, разделена насила на две“ (студент, споделящ впечатленията си от разговор с връстници от Република Македония). Същият студент обаче добави: „Живеят в друга държава и са различни от нас“. По-възрастен познат, когато слушаше по телевизията интервю с македонска министърка, възкликна: „Как може да говори така една образована жена!“. Това е типична реакция на представители на по-старото поколение, особено от западна България – книжовният македонски им напомня говор на недостатъчно грамотни селяни, какъвто те са слушали често, особено на младини.

14. Традиционен български език и българска историческа памет извън съвременната българска държава и застрашена културно-езикова приемственост вътре в нея

В т. 1 споменах един от многото възможни поводи да се върна към темата за българския език и българската историческа памет на Балканите – особено извън границите на съвременна България, но и в самата нея. В казаното дотук цитирах главно небългарски автори и споделих някои собствени наблюдения. Очевидно е, че това е тема, която ще продължава да вълнува както научния свят, така и по-широката общественост. И поради конкретния повод, и по много други причини реших да събера на едно място – след известна редакция – мои публикувани и непубликувани материали по темата. Така се появи настоящата книга. В нея са споделени резултати както от кабинетни изследвания на миналото на езика, така и от теренни проучвания на съвременното културно и езиково състояние и на спомена за българско минало на различни места, обитавани традиционно от българи, но били дълго време изолирани от съвременната българска държава. Обнародвани са или са цитирани и съвременни писмени материали от такива краища. При проучванията се срещнахме – колегите ми и аз – с носители на българския език (включително и такива, които продължават да го наричат български); срещнахме дори хора, които не пазеха спомен за българско минало, но търсеха път към българска идентичност. Част от изложението пък засяга съвременното състояние на езика и застрашената културно-езикова приемственост вътре в границите на днешна България.

С така поставените въпроси, разбира се, се занимават и други автори. Надявам се, че и представеното от мене ще бъде интересно и полезно за читателя.

ПЪРВИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ОБЩУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В АЛБАНИЯ: АЛОКРАТИЧНИ ВАРИАНТИ НА РЕЧЕВИЯ ЕТИКЕТ¹

1. Речев етикет. Езикова общност

Речевият етикет е много важен, когато общуваме на даден език, а също и когато изучаваме нов език. Това са **словесни формули**, които употребяваме в определени ситуации – когато поздравяваме, когато изказваме благопожелания, когато привличаме внимание и т.н. – като е важно не конкретното лексикално значение на съставлящите ги думи, не „собственото съдържание на изказването, а [...] неговата чисто комуникативна функция. По принцип те са силно фразеологизирани и се подчиняват изцяло на обществената конвенция, при която са възникнали“ (Младенова 2004: 188).

Както са установили социолингвистиката и езиковата прагматика, дори в рамките на една и съща езикова общност речевият етикет може да се мени в зависимост от времето и мястото на комуникацията, от стиловия регистър на ситуацията, в която тя се осъществява, от обществените роли и прагматичните намерения на участниците в нея. Разглежданият тук случай ни позволява да установим, че речевият етикет може да зависи и от такива особености на езиковата общност и езиковите варианти, с които тя си служи, като тяхната **лингвогеографска и обществено-функционална периферност**.

Наблюдавайки някои прояви на речевия етикет, можем да формулираме особен вид езикова общност – **алократичната**, ограничена териториално от съвременните държавни граници и използваща едни и същи словесни формули в дадени моменти на общуването.

Под **езикова общност** разбирам многостепенно понятие, което се определя от представата и преценката на носителите на езика или езиците за езикова близост. Съществува славянска езикова общност, доколкото носителите на всеки славянски език усещат останалите славянски езици като близки и ги окачествяват като такива, макар че взаимната разбираемост между тях е само частична. В други случаи жители на различни страни разговарят помежду си всеки на родния си език, разбират се свободно или почти свободно и имат чувството, че говорят на един и същ език, макар и не съвсем еднакво. При

¹ Текстът на гл. 3 е разширен и актуализиран вариант на доклад от Десетите национални славистични четения (Гешев: 2011).

теренните проучвания в Албания българските изследователи често чуват въпроса „Ти откъде знаеш нашенски?“, т.е. те и техните респонденти образуват **единоезична, тавтогłosна общност**, въпреки ясно доловимите различия в езиковия код. Фактът, че част от респондентите назовават езика си български, а друга част го определят като един и същ с българския, ми дава допълнително право да говоря за **българоезични общности и българоезично общуване** в Албания.

Изразът *българоезични общности* е в множествено число, защото, използвайки го, имам предвид трета степен на езикова общност – по-конкретна от току що описаните общност на носители на близкородствени езици и общност на носители на варианти на един и същ език. Това е общността на носителите на един и същ диалект, на която са присъщи географски ограничено автохтонно пространство и еднакви културни и езикови особености. Както ще видим в т. 5, между българоезичните общности в Албания има не само диалектни различия – те са изолирани една от друга и отдалечени географски, а освен това се различават по своето вероизповедание.

2. Алократични варианти на книжовния език: българският книжовен език в Украйна

Понятието **алократичен вариант** възникна и е най-лесно да се обясни в контекста на **вариантите на книжовния език**.

В своя монография, посветена на българския език в Украйна, Елза Стоянова (1997), разглеждайки книжовноезиковата ситуация през 20-те и 30-те години на XX в., окачествява използваната тогава там българска книжовноезикова норма като **национален вариант** на българския книжовен език. В друга своя книга с подобна тематика (Стоянова 2004) същата авторка определя същото явление като „писмена нормирана форма на регионалния вариант“ на българския език, т.е. употребява, макар и доуточнено и разширено, понятието **регионален вариант** на даден език – за повече подробности срв. Гешев (2006).

Става дума за следната ситуация: през 20-те и в началото на 30-те години на XX в. в съветска Украйна в приложение на т. нар. Ленинска езикова политика се създават български национални райони, обучението в селищата с българско население е изцяло на български език, на български излизат вестници, списания, книги и много учебници. Но за да се различава пролетарският български книжовен език в Украйна от буржоазния книжовен език в тогавашна България, се кодифицира и въвежда в употреба местен държавен български правопис (в два последователни варианта). След посочения сравнително кратък период българоезичното образование и другите българоезични културни дейности сред местното българско население в Съветския съюз са преустановени.

Названията *национален вариант* и *регионален вариант* не отразяват съвсем точно описваната ситуация, особено ако ги съчетаем с понятието книжовен език. Националният вариант на даден книжовен език предполага ползвателите му да се самовъзприемат като отделна нация. В такъв смисъл можем да говорим за британски, американски, австралийски, канадски национален вариант на английския книжовен език, евентуално за германски, австрийски и швейцарски национален вариант на немския книжовен език, за латиноамерикански варианти на испанския книжовен език, за бразилски вариант на португалския книжовен език. Това са варианти на принципно една и съща книжовна норма с леки различия в произношението, лексиката и фразеологията. По същата логика национални варианти на един и същ книжовен език са фламандският и холандският език или пък румънският и молдовският. Българската общност в Украйна обаче не се е възприемала и не се възприема като отделна нация.

Регионалните варианти на даден книжовен език предполагат по-дълбоки структурни и веществени различия между съответните книжовни норми, например различна диалектна основа, различна обвързаност с родната книжовна традиция и съответно различна зависимост от чужди книжовни традиции. Добър пример за такъв вариант е банатската българска книжовна норма (създадена през втората половина на XIX в. по инициатива на унгарската католическа йерархия и унгарските власти в рамките на Австро-Унгария – срв. Милетич 1900: 351–353), съзнателно разподобена от книжовните традиции на православните българи и от консолидиращия се по това време общобългарски книжовен език и свързана най-вече (подобно на българската католическа книжовна от предходните столетия) с хърватската книжовна традиция. Друг подобен пример е книжовната норма в Република Македония (създадена през 1945 г.), особено с оглед на нейните носители и ползватели с българско национално съзнание (срв. гл. 9 в настоящата книга). Тя също е съзнателно разподобена от общобългарските книжовни традиции (дори от произлизащите от самата Македония – срв. гл. 7) и е свързана със сръбската, а оттук и с хърватската книжовна традиция. Приемствеността обаче и взаимната обвързаност между общобългарския книжовен език и местния вариант на същия книжовен език в Украйна е очевидна дори през 20-те и 30-те години на XX в., когато официално въведеният български правопис там е различен от правописа в България. Няма различна диалектна основа, няма различна обвързаност с родната книжовна традиция, няма различна зависимост от чужди книжовни традиции (евентуалното руско и украинско влияние, както и влиянието на местните български говори или наддиалектен език върху българския книжовен език в Украйна е по-скоро на равнище езикова ситуация и езикови реалии).

Така възникна въпросът как да наречем вариантите на един и същ език (в случая на една и съща книжовна норма) в две различни държави, ако раз-

личията между вариантите не са свързани с различна национална принадлежност на носителите им, с регионални различия в диалектната основа на нормата или с различно отношение на нормата към родната или други книжовни традиции.

В опит да го реша в (Гешев 2006: 145) предложих такива варианти да се наричат **алократични варианти** в смисъл на *разнодържавни, другодържавни, инодържавни* или просто *държавни варианти*².

3. Алократични варианти на речевия етикет

Една кратка експедиция в **Албания** през лятото на 2009 г.³ ме убеди, че съществуват и алократични варианти в речевото поведение на носителите на един и същ език. Че някои формули в **речевия етикет** рязко се променят с пресичането на държавните граници.

Впечатлението бе още по-отчетливо, защото за да стигнем до Албания и за да се върнем оттам, трябваше да минем през Република Македония, където също разговаряхме с мнозина познати и непознати. Разговаряхме на собствения си език, но във всяка от страните – и в България, и в Македония, и в Албания – се потопихме в специфичен речев етикет, простиращ се до съответната държавна граница.

4. Факти: *со здравйе, сполай ти*

Собствените ми впечатления, по-бегли от областта Мала Преспа и по-подробни от с. Бобошица, Корчанско, видеоматериали на Веселка Тончева и на Лучия Антонова-Василева, както и публикации на същите авторки (Тончева 2009; Антонова-Василева 2012), а по-късно и на Миранда Бело (2014) за с. Бобошица и за областите Голо бърдо и Мала Преспа (Тончева 2009; Антонова-Василева 2012) показват, че при следните **комуникативни ситуации** – когато се разделят хора, най-често наскоро запознали се, но може и да са стари познати, и когато някой изразява благодарност – **българоезичната общност** в Албания (някой може да я нарече и македоноезична, в случая това е едно

² Държа да подчертая, че вътре в себе си винаги съм се съмнявал в ползата от въвеждане на странно звучащи латиносъставни или, както е в случая, гръкосъставни термини в езикознанието. Участието ми обаче през 2009–2010 г. в тогавашния Специализиран научен съвет по езикознание ме убеди, че това е редовна и одобрявана практика и това ми помогна да преодолея задръжките си.

³ Една от многото експедиции, осъществени от колеги от различни университети, институти на Българската академия на науките и др. научни и просветни институции по проекта *Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България*, за чието финансиране дължим благодарност на Националния фонд „Научни изследвания“ към МОНМ. В тая конкретно експедиция участваха Румен Сребранов, Димитър Бело, Раки Бело и Валентин Гешев.

и също) употребява относително архаичните изрази *со здравйе* и съответно *сполай ти* (с ударение върху гласната **а**), практически излезли от активна употреба в речевия етикет в България и в Република Македония.

В България и двата изрази могат да се чуят най-вече в речта на някои много възрастни хора. (Напоследък в тесния ни професионален кръг има известно възбуждане на изрече *със здраве*, но това едва ли е широко разпространено речево поведение.) По време на сравнително краткия ни престой в Република Македония също нито веднъж не чухме *сполай ти* и *со здравйе*, което означава, че и там времето и динамиката на речевия етикет са ги изтласкали на периферията на езиковия узус. Чухме всъщност *благодарам* (очаквахме да чуем и *фала*, но очакванията ни не се оправдаха), чухме при раздяла и *приятно*, както и *среќно патување*.⁴

5. Комуникативна общност и речев етикет

Прави впечатление, че поне в описваните тук комуникативни ситуации българоезичният речев етикет в Албания се отличава с **еднообразие** (ограничена синонимика) и **относителна архаичност** на изразните средства. Няма употреба на синонимни изрази за разлика например от равнозначните в България *всичко хубаво*, *всичко добро*, *живи-здрави*. Не чухме нищо аналогично на употребата в такива случаи на *чао* в Сърбия, Македония и България. Не чухме и нищо подобно на такива калки от „големите“ световни езици, какъвто е българският израз *довиждане*, имащ аналози и в останалите славянски езици.

Изброените особености на българоезичния речев етикет в Албания вероятно са пряко следствие от особеностите на самия език, на неговото функциониране и географско разпространение. Той е **периферен и във функционален, и в географски смисъл**. Носителите му са не повече от няколко десетки хиляди, които освен като преселници в големите градски центрове на Албания, живеят като автохтонно население в няколко географски изолирани един от друг селски (и в повечено случаи гранични) района – в изцяло мюсюлманската Кукъска Гора по склоновете на Шар планина на север, в предимно мюсюлманската планинска област Голо бърдо на запад от Дебър, в християнската област Мала Преспа и изолираното костурско село Връбник – и двете на юг край гръцката граница⁵. Езиковата общност е достатъчно многобройна, а родният език достатъчно престижен, за да се употребява като практически единствено средство за общуване между своите, между „нашенци“ в автохтонни-

⁴ На официалния правопис съответно *пријатно* и *среќно патување*.

⁵ Срв. Тончева (2009), Тончева (2013), Антонова-Василева (2012), Антонова-Василева (2013). За кратко описание на езика в тия райони от диалектоложка гледна точка срв. Бояджиев (2007), а от балканистична гледна точка – Асенова (2007).

те райони. Но и достатъчно малобройна, за да няма възможност езикът да функционира в официални комуникативни ситуации, особено на равнище, по-високо от конкретната селска община. Съвсем различен е случаят със с. Бобошица, където само неколцина възрастни автохтонни жители са носители на езика. Техните потомци, живеещи главно в градовете, вече говорят само албански.

Друга по същество архаична особеност на общността, която вероятно допринася и за **архаичността на речевото поведение**, е, че в нея решително преобладава употребата на традиционни диалекти, на конкретни селски говори. Това е свързано с липсата на градски центрове в автохтонната езикова територия, съчетана с недостатъчно или никакво функциониране на официален книжовен език, близкородствен на местните диалекти, или на свой – тавтогlossen – официален и книжовен език. Градските центрове или са останали отвъд границата, или пък са напълно албанизирани, едни в по-далечното минало, а други, както градчето Билища, през последните стотина години (срв. напр. Иванов 1917: 105, 170, 217, 230, 279, 307, карта). Официален език и език на обучението навсякъде е албанският. Единствено в района покрай гръцката граница – в областта Мала Преспа – населението е признато за македонско национално малцинство и децата изучават книжовната норма на Република Македония в училище. На различни места, главно в градовете, но и в областта Мала Преспа, има курсове за изучаване на българския книжовен език, организирани от местни културно-просветни дружества и откликващи най-вече на интереса на местната младеж към висшите учебни заведения в България. Навярно още по-силно влияние оказват **тавтоглосните (единоезичните)⁶ книжовни норми**, особено географски по-близката – македонската, чрез средствата за масова информация и чрез масово използваната от жителите на Албания възможност да пътуват, работят и т.н. извън страната си, включително и в Република Македония и в България. Въпреки всичките тия фактори основното, практически единствено средство, чрез което българоезичното население в Албания общува помежду си, са местните говори.

Еднообразието и относителната архаичност на българоезичния речев етикет в Албания са свързани и с други по-обща особености на общуването и на езиковия код и вероятно са тяхна конкретна проява. Става дума за по-слабото развитие или дори липсата на функционални стилове, включително и различни видове жаргон (сами по себе си вероятно също следствие от периферността на езика). Това прави речевото поведение по-малко динамично и по-еднотипно. Бих нарекъл това **липса на критична маса**, по-скоро **на критична плътност на комуникацията**. В по-многобройните езикови общности, къ-

⁶ Въвеждам термина **единоезичен/тавтогlossen** като обозначаващ ‘отнасящ се към друг вариант на същия език’ за разлика от *едноезичен*, което означава ‘говорещ или написан само на един език’.

дето родният език е и официален, комуникацията е по-масова, стилистично по-разслоена и нюансирана и езиковият код и речевото поведение също се разслояват и разнообразяват в по-голяма степен и се променят по-бързо. В такъв смисъл българоезичната общност в Албания е от вида общности, които запълват само част от съществуващото във всяка държава комуникативно пространство (и от географско, и от функционално гледище), и това се отразява върху особеностите на езиковия код и речевия етикет.

Трябва да напомним, че българоезичната общност в Албания е периферна не само спрямо албанското общество като комуникативно пространство и спрямо територията на Албания като географска даденост, но и спрямо българската езикова територия като лингвогеографска даденост, т.е. спрямо земите, където са функционирали или все още функционират традиционни български говори, а върху част от които функционират наддиалектни, а също и книжовни варианти на българския език. Остава отворен обаче въпросът дали този трети вид периферност – лингвогеографската – е от значение за изброените дотук особености на езиковата практика.

6. Граници на речевия етикет

Описаният дотук алократичен речев етикет се употребява от всички носители на езика в дадената държава и неговите граници съвпадат единствено с държавните граници. Той не зависи от това на какъв точно диалект общуват носителите на езика. Етикетът е еднакъв и в трите споменати в т. 4 географски раздалечени българоезични области – Голо бърдо, Мала Преспа и с. Бобошица, но ако се съди от данните, представени от Л. Антонова-Василева (2012), подобен е етикетът и в разположената още по-северно и също географски изолирана Кукъска Гора. Със сигурност диалектите в четирите района са своеобразни и чувствително се различават помежду си. Хората обаче имат еднакво речево поведение, когато се разделят и когато изразяват благодарност. Достатъчно е само да преминеш границата с Република Македония и речевият етикет става друг, за да се смени още веднъж, когато влезеш в България.

Речевото поведение, поне в българоезичния дискурс в Албания, не зависи и от националната ориентация на носителите на езика или от съзнанието им за национална съотнесеност на родния език, което още веднъж потвърждава, че то е **алократично**, т.е. зависи от държавата, а не **алоетнично**, т.е. не зависи от етническия етикет. Съвременното българоезично население в Албания е добър пример за своеобразен „национален плурализъм“. В признатата официално за македонска Мала Преспа има и българско културно-просветно дружество. В предимно български ориентираното Голо бърдо е налице и небългарска ориентация (срв. Тончева 2009). Интелигенцията в Кукъска Гора, в лицето на г-н Назиф Докле, смята, че гораните са по произход богомили от

Родопите, и се стреми към своеобразно неутрално (и в такъв смисъл самобитно) народностно определяне. За самобитен смята своя език г-жа Елпи Манчо от с. Бобошица, докато г-н Ильо Кунешка от същото село нарича езика си български, както е документирано на аудио- и видеозаписи на техни интервюта и е представено в гл. 4 на настоящата книга. Разпространено явление са и симпатии едновременно и към Република Македония, и към България, съчетани със съзнание, че езикът им е общ – за такова отношение в Мала Преспа срв. Антонова-Василева (2012), Антонова-Василева (2013) и Мангалакова (2010: 120–145), такова по същество е отношението и в представената в гл. 6 книга на произлизащия от с. Върбник Лазо Нестори (2012). Независимо от всички подобни по-скоро идейни нюанси и различия в разбиранията на носителите на езика, речевият етикет при описваните комуникативни ситуации е еднакъв. В това се убедихме лично в разговорите си с най-различни хора, както в Албания, така и в географски и езиково много близката област на град Охрид, на македонска територия. Там речевият етикет беше различен от оня в Албания, но отново не зависеше от това дали събеседниците проявяват българска или небългарска национална ориентация или пък тактично не засягат темата.

7. Относителност на архаичността на алократичния българоезичен речев етикет в Албания

В т. 5 подчертахме архаичността на българоезичния речев етикет в Албания, но се оказва, че както много други явления, и тази архаичност е само относителна. Колко стар е, например, изразът *със здраве/со здравие* като словесна формула при сбогуване?

В българо-гръцкия разговорник на Константин Фотинов от 1845 г. (*Българский разговорникъ за кои обичаѣтъ да се навъкнуваѣтъ да говорятъ гречески*, Смирна, 1845) гръцкият израз *καὶ σοὺ ἀφίνομαι ὑγίαν* (буквално *и Ви оставяме здраве*), изречен на сбогуване, е преведен на български като *и Васъ съ Богомъ оставяме* (на стр. 46 от оригинала – по Андрейчин, Попова, Първев (1978: 156); в оригинала и гръцкият, и българският текст са на стара кирилица). Дали след средата на XIX в. под натиска на гръцкия узус по-старото българско *сбогом* не е изместено от новото (и вероятно модно) тогава *със здраве*, станало от своя страна за стотина години архаично в България и Македония? Във всеки случай можем да предположим, че изразът *със здраве/со здравие* е в активна употреба в българоезичния речев етикет едва след средата на XIX в., като към началото на XXI в. вече е архаичен и в България, и в Република Македония, но продължава да е практически единственият, който се използва в речева ситуация на сбогуване при българоезично общуване в Албания.

От своя страна изразът *со здравие* е съставна част на различни благопожелания. В своя *Речник горански (нашински) – албански* Назиф Докле изброява

няколко „израза за благопожелание“ (shprehje urimi), съдържащи съчетанието *со здравје*: *Иди со здравје*; *Хѝй со здравје*; *Остани со здравје* – „Idi so zdravje; Hej so zdravje; Ostani so zdravje“⁷ (Докле 2007: 1352). Доколкото това са изрази, които се употребяват при сбогуване, в тях можем да видим разширени или евентуално по-стари и по-пълни варианти на разглеждания от нас израз *со здравје*, наподобяващи по строежа си споменатия преди малко гръцки израз от XIX в. και σας ἀφίνομεν ὑγείαν – във всеки случай съчетанието *со здравје* е съставна част на изрази, които образуват фразеологично гнездо с еднаква или близка прагматична функция.

В своето изследване на „етикетния език в говора на село Бобошица“ Миранда Бело също представя няколко израза, включващи в себе си съчетанието *со здравје*, сред изброените от нея „поздрави при раздяла“: „*Бáрай со здравје* ‘ходи със здраве’! *Óди со здравје*! *Да и нáйдеи со здравје и дóбре тáмо*! *Да се остáните со здравје* ‘останете със здраве’! *Сѝей со здравје*! *Да остáните со здравје и да ви нáйда со здравје*! *Да се осунíte со здравје* ‘да осъмнете със здраве’!“ (Бело 2014: 46). Това са добри примери за по-стари, по-пълни и вероятно по-малко автоматизирани варианти на разглеждания израз. Те имат структурата на пълни повелителни (желателни, опативни) изречения, чието прагматично значение (функция, интенция) може да се извлече изцяло и пропорционално (т.е. иконично) от буквалното значение на изречението, от сбора на синтактичните и лексикалните значения в него.

Още по-сложна е историята на израза *сполай ти* – както в езика източник, така и в езика приемник. *Сполай ти* произлиза от гръцки израз, означаващ *за много години*, т.е. от по-стар синоним, от **исторически дублет**⁸ на съвременния израз *χρόνια πολλά* ‘за много години’, следователно от израз, който и в гръцкия речев етикет е излязъл от активна употреба.

Изглежда, че в българския речев етикет *сполай ти* навлиза сравнително късно. Няма го например в подробния и обемен *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)* под главната редакция на Евгения Дьомина (Речник 2012). Що се отнася до речниците на българския език от втората половина на XX в., в тях има колебание дали *сполай ти* е частица или междуметие, а също и дали да се пише като една или като две думи. В правописните и правоговорните речници, чиято гледна точка е подчертано синхронна, присъства или само формата *спо-*

⁷ В албанската латиница *j* се произнася като нашето *й*, а *ë* като нашето *ъ*.

⁸ Приемам напълно разграничението, което Дина Станишева прави между синоними, варианти и дублети. Синонимите и вариантите се проявяват в синхронен план, а дублетите в диахронен (т.е. дублетите са конструкции в отношение на историческа приемственост – „едната конструкция е исторически приемник на другата“). Вариантите и дублетите „изразяват напълно тъждествени отношения“, а синонимите „са носители на определени нюанси“ (Станишева 1963: 49). Срв. също Станишева (1979: 340), Гешев (2008: 197–198).

лай, или думата *сполай* и словосъчетанието *сполай ти*. Така в *Правоговорен речник на българския език* на Петър Пашов и Христо Първев четем „*сполай и сполай ти, частица*“ (Пашов, Първев 1975: 893), а в *Правописен речник на съвременния български книжовен език* с отговорни редактори Елена Георгиева и Валентин Станков намираме само формата „*сполай*“, без пояснение каква част на речта е (Речник 1983: 815).

В речниците, насочени към произхода на думите, *сполайти* се пише като една дума и се представя редом и като еднозначна с формата *сполай*. Така в *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*, съставен от Стефан Илчев, Анна Иванова, Ангелина Димова и Мария Павлова, четем „*сполай и сполайти* *междум. нар.* (от гр. *εις πολλὰ ἔτη*). Жив да си, благодаря“ (Речник 1974: 473), а в *Речник на чуждите думи в българския език* на Александър Милев, Божил Николов и Йордан Братков – „*сполай, сполайти* (гр. *εις πολλὰ ἔτη* „за много години“) Жив да си; благодаря“ (Милев, Николов, Братков 1978: 700). И в двата речника *сполайти* е изписано като една дума вероятно поради съзнанието, че декомпозицията (по народна етимология) на *ти* е в разрез с произхода на целия израз, чийто първоначален строеж (в езика източник) е с *пола йти* – такова разделяне на думи обаче е неприемливо за книжовния български език, защото една от тях би трябвало да започва с невъзможно начално съчетание на звук (и буква) *й*, следвани от съгласна. Все пак сред илюстративните примери, приведени в речника на редките, остарели и диалектни думи присъства и следното цитирано изказване: „До виждане, добри хора! Сполай ви за гостето.“ (Речник 1974: 473), в което декомпозираната от *сполайти* форма *сполай* се съчетава с местоименната клитика *ви*.

За Стефан Младенов към средата на XX в. *сполай* (като съкратено от *сполайти*) все още не е архаичен, а само „простонароден“ израз, т.е. неговата стилистична периферност не е по оста остаряло-актуално, а по оста изискано-просторечно. Освен това в своя *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* той правилно посочва, че декомпозираната от *сполайти* по народна етимология форма *сполай* е преосмислена като глаголна форма⁹:

сполай прост. изр. за ‘благодаря’, съкрат. от **сполайти**, схванато като състав от гл. *сполай* и лич. мест. 2 л. ед. ч. *ти* „на тебе“, та се казва и *сполай му*, *сполай на Бога*, *сполай ви* и т. н.; в същн. < н. грц. (i)s pollà éti = „за много години“; стб. (на) мѣногаѣ лѣта. (Младенов 1941: 602)

Ст. Младенов подчертава, че етимонът на *сполайти* е новогръцки – „н. грц. (i)s pollà éti“ (Младенов 1941: 602) – за разлика например от А. Милев, Б. Николов и Й. Братков, които го представят в старогръцка транскрипция – „eis pollà éti“ (Милев, Николов, Братков 1978: 700). Бих добавил, че преходът *е > й* в *сполайти* показва, че тая формула за изказване на благодарност е пре-

⁹ Точно така я възприемах и аз, преди да науча нейната етимология.

минала от гръцкия в българския речев етикет по устен, а не по книжовен път, иначе в западнобългарските говори и в книжовния език тя би звучала и би се записвала като **сполаети*.

В съвременната българска литература, включително и в преводната, употребата на *сполай* е средство за стилизация на езика, което го прави старинен и дори тържествен. Така например в българския превод на *Смъртта на Артур* от Томас Малори преводачката Мария Ранкова включва глаголоподобната форма *сполай*, следвана от енклитичното местоимение *ви*, във възвишения речев етикет на средновековните рицари:

– Храбри рицарю – рекъл сър Тристан, – добре съм ви намерил.

– Сполай ви за голямата добрина – рекъл сър Паломид, – защото спасихте живота ми и ме избавихте от смърт.¹⁰

Дали в съвременните български диалекти в Албания са възможни съчетания като посочените от Ст. Младенов *сполай му*, *сполай на Бога*, *сполай ви* може да установи нарочно проучване. В типовата всекидневна ситуация ние чухме единствено *сполайти* и то с ударение върху предпоследната сричка, върху гласната **а**, независимо от акцентната система на конкретния говор, така че не е изключено тук *сполайти* все още да функционира като единна форма, неразложена на мним глагол и местоименна клитика, т.е. да е запазена една по-стара степен на одомашняване на гръцката заемка. М. Бело също посочва единствено „*спóлай ти*“ като употребимо в Бобошица, като изрично подчертава, че „общоприетата книжовна форма *благодаря* (*благодарам* в Р Македония) не е в употреба в с. Бобошица“ (Бело 2014: 47). Любопитно е, че в споменатия горански речник на Н. Докле не са включени нито *сполайти*, нито *сполай*.

В заключение може да се предположи, че и двата прагматични изрази – *со здравйе* и *сполай ти* – влизат в българския речев етикет сравнително късно, най-вероятно през XIX в., и докъм края на XX в. стават архаични в България и в Република Македония. При българоезичните общности в съвременна Албания обаче, които са периферни както по отношение на албанското общество, така и спрямо българската езикова територия, те продължават да са в активна и актуална употреба.

8. Койнеизация

Разчупване на консервативността на българоезичния речев етикет в Албания може да настъпи, ако се задълбочи процесът на **койнеизация**, т.е. на излизане извън рамките на традиционния диалект в процеса на словесното общуване. Койнеизацията е съзнателен или подсъзнателен стремеж на събе-

¹⁰ Томас Малори. *Смъртта на Артур*. Т. II. Превела от английски Мария Ранкова. Библиотека за европейска средновековна литература „Ариел“. София: Народна култура, 1989, стр. 7.

седници с различен географски произход да търсят общи изразни средства и да се стремят да избягват тясно регионални думи, изрази и форми, когато не искат или не могат да проведат разговора на друг език, освен на своя. При българоезичното общуване в Албания наченки на такава койнеизация се наблюдават, когато местен жител разговаря с едноезичен (тавтогlossen) събеседник, дошъл отдалече, особено ако това е български изследовател или журналист, който не знае албански. Само един пример:

Когато през 2008 г. Веселка Тончева и Константин Рангочев разговарят в Тирана с Виолета Муратова от с. Стеблево, Голо бърдо, последната в даден момент употребява изрече *во малана порва*, след което, вероятно преценявайки, че изказът ѝ е прекалено тясно диалектен и трудно разбираем, веднага прави пауза и повтаря същото, като казва *първата маала* – Тончева (2009 : 223); подчертани са ударените гласни. Така изказът става по-близък до тавтогlossenите книжовни норми, въпреки че не съвпада с нито една от тях – срв. съответно *първата махала* на книжовен български и *првото маало* на книжовната норма в Република Македония. Събеседничката е с висше образование, учителка по професия и смята езика, който говори, за български (Тончева 2009 : 283–284, 296).

По-нататък в книгата ще бъдат представени и други примери за койнеизация на езика и излизането му извън рамките на традиционния диалект – както при устно общуване, така и в писмени текстове. Койнеизацията извежда общуването извън рамките на тясната, географски силно ограничена общност и би била възможна предпоставка за неговото стилистично разслоение и за повече нововъведения в речевия етикет.

9. Алократична езикова общност

Установявайки наличието на алократичен речев етикет, можем също така да определим и признаците на **алократичната езикова общност** – това са ползвателите на (варианти на) даден език, ограничени от държавните граници на страната, в която те общуват на същия език. Така се очертават едновременно и комуникативно пространство, и демографско множество, ограничени от държавните граници и от използвания език. Те могат да се противопоставят – и в разглеждания тук речев етикет наистина се противопоставят – на ползвателите на други езици в същата държава, както и на ползвателите на (варианти на) същия език в други държави. Доказателство за това е различният българоезичен речев етикет в съвременна България, Република Македония и Албания, като в Албания се пази сравнително архаичен речев етикет, който в миналото – когато не е имало държавно, а оттук и културно и комуникативно разделение на носителите на езика – е бил присъщ на цялата езикова територия.

Ако съдим по разглежданото тук явление, алократичната езикова общност може да обедини носители на различни варианти на езика (в случая на различни селски говори), както и хора, проявяващи различно национално съзнание или различно разбиране за езиковата принадлежност на същите говори. Следователно алократичната езикова общност е ограничена от държавните граници, а не от диалектните особености или националните пристрастия на отделните личности или групи, които принадлежат към нея.

В съвременна Албания алократичната българоезична общност обединява няколко местни географски раздалечени българоезични общности, между които има както диалектни, така и религиозни различия. Обща черта както на цялата алократична общност, така и на локалните ѝ разновидности е своеобразният „национален плурализъм“ на носителите на езика, който е следствие на особената геополитическа съдба на родните им места, на противоречивото им минало и динамичното им настояще.

Относителната архаичност на българоезичния речев етикет в съвременна Албания може да се обясни с периферността на самата алократична езикова общност. От една страна тя е периферна по отношение на албанското общество, понеже езикът ѝ се употребява в социалигвистично и географски ограничени контексти. Отсъствието на свои едноезични (тавтогlossen) градски центрове в автохтонната езикова територия затруднява образуването на наддиалектни езикови варианти и оттук стилистичното разслояване на езика и обновяването на речевия етикет. От друга страна общността е периферна спрямо българската езикова територия като цяло. В това отношение очевидната географска периферност и пограничност не са толкова важни колкото комуникативната периферност – въпреки наличието на някои места на македонски училища и на курсове по книжовен български език влиянието от страна на езиковите норми на Република Македония и България, както и изобщо от страна на културния контекст в двете страни не е достатъчно силно, за да заличи местното културно и езиково своеобразие. Затова носителите на местния български език в днешна Албания продължават да общуват помежду си на родните си говори и продължават да използват сравнително архаичен български речев етикет като част от сравнително архаичното си речево поведение.

На алократичната българоезична общност в Албания можем да погледнем и като на своеобразен мост между културното и езиково пространство на Албания и културното и езиково пространство на други страни с българоезично население – преди всичко България и Република Македония, но и, да речем, Гърция, където и без това голяма част от жителите на Албания ходят на работа. В такъв смисъл българоезичната общност (или конкретните местни българоезични общности) в Албания може да се представи (да се представят) като множество, получило се от наслагването едно върху друго

на две различни по същността си множества – културното и демографско пространство на Албания и културно-езиковото множество на носителите на (варианти на) българския език на Балканите (и по света), както е показано на следната схема:

Алократичната българоезична общност в Албания принадлежи едновременно на културното и демографско пространство на Албания и на българоезичното културно-езиково пространство.

ПРОБЛЕМИ ПРИ ИЗУЧАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ НА БАЛКАНИТЕ. ИСТОРИЯ, ФОЛКЛОР, САМОСЪЗНАНИЕ: БОБОЩИЦА, КОРЧАНСКО¹

1. Защо Бобощица?

Село Бобощица в околностите на гр. Корча в Югоизточна Албания може да бъде изходна точка, когато обсъждаме проблемите на българските и българоезичните общности на Балканите поне по няколко причини:

Първо, теренните проучвания през 2009–2010 г. установиха, че в началото на XXI в. Бобощица е едно от местата, където все още живеят хора с българско съзнание и българофилски чувства.

Второ, Бобощица представя по особен начин проблемите на българските и българоезичните общности извън днешна България. За разлика от много други места на Балканите, през последните два-три века в това село не е имало български религиозни, образователни или други институции и организации, а то самото не е било под българско управление. Освен това никой от малцината носители на местния език, които понастоящем живеят в селото, не е посещавал България, нито пък е получавал българско образование. Тоест споменът за българско минало и добрите чувства на автохтонните бобошени към България в никакъв случай не се дължат на какъвто и да било организиран институционализиран натиск върху тях в миналото.

Трето, както е документирано в направените видеоинтервюта, бобошени и до днес наричат стария си език *български* или *кай нас*. Названието *кай нас*, произлизащо от израз със значение ‘като нас’, се появява за пръв път в документи от 30-те години на XX в. По-старите източници, и домашни, и чужди, използват единствено името *български*. Названия като *кай нас*, *наш*, *нашенски* биват възприети от немалко българоезични общности извън България като политически неутрални през изпълнения с остри сблъсъци между враждебни национални идеологии XX в.

Четвърто, фактът, че за разлика от други балкански страни, в Албания антибългаризмът не е определяща и постоянна съставка на традиционната

¹ Главата е видоизменена версия на едноименен доклад, изнесен на заключителната конференция на проект „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ (Гешев 2013).

култура и на държавната политика, се оказва благоприятен за българското съзнание и българофилските чувства в Бобощица.

Пето, традиционният език на Бобощица все още живее чрез идиолектите на малцина много възрастни носители. Техните потомци вече не го владеят активно, но бобошени правят организирани усилия за неговото запазване като част от местната културна традиция и идентичност.

Шесто, основното средство за запазване и предаване на българското съзнание в Бобощица е фолклорът и в частност фолклоризираните спомени за местната история и за историята на България. Стари автохтонни писмени източници, както и съвременни теренни записи ни представят легенди за основаването на Бобощица от българи през Средновековието, за „владетелят на българите“ Крали Марко, фолклорни варианти на историята на Третата българска държава, на българския химн, фолклоризиран разказ за гръцкия владика, който се противопоставил на употребата в църквата на местен превод на евангелието на „български език“, но бил засрамен от смелите и убедителни защитни думи на местния свещеник-преводач, фолклорно знание, че „България е нашата стара татковина“, идеализиран образ на България и българите, знанието, че местните топоними са от славянски/български произход и че българи живеят в селото от хиляда години.

Седмо, знанието за българското минало на Бобощица и че местният диалект е български се споделя и от местните албанци и власи.

Осмо, наличните данни представят българското съзнание в Бобощица като старинно, с корени в Средновековието (това може да се каже за българското съзнание на Балканите изобщо) и като поддържано от фолклорни спомени за миналото.

Към изброените причини бих прибавил и още една – чисто субективна: това, че лично се запознах с Бобощица и с живеещите в нея носители на стария ѝ език и че бях очарован както от мястото, така и от хората, които срещнах там.

Настоящата глава ще се занимава преди всичко с Бобощица, но, както предполага заглавието ѝ, в нея някои от особеностите на Бобощица и от наблюдаваните там явления ще се съпоставят с това, което знаем за други стари български и българоезични общности.

2. Минало, съвремие и автохтонност

Съотношението между минало и съвремие винаги е вълнувало хората – както в частните им мисли, така и в институционализираните научни изследвания, да не говорим за държавните и национални идеологии. Такава беше и целта на проект „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“, финансиран от националния фонд „Научни изследвания“ – да хвърли още един поглед върху миналото и настоящето на българските и българое-

зичните общности на Балканите и около тях, да запечата моменти от тяхното днешно състояние и да ги съпостави с това, което знаем за миналото им.

Всяка автохтонност, разбира се, е относителна. Но, както ще видим и въз основа на конкретния материал, представата за автохтонност е важна съставка на самосъзнанието и историческата памет на изследваните общности и особено на ония техни представители, които все още се смятат за българи. За българите, останали извън съвременна България – за така наречените „външни“ българи – представата за собствената им автохтонност е не по-малко значима, отколкото, съответно, за голяма част от българите в днешна България представата, че произлизат от земи, които са останали извън нейните граници (че са изселници или потомци на изселници от там). Може да се каже, че и двете представи са важна част от целокупната историческа памет на българския народ, а историческата памет пък е основна съставка на националната психика, на представата за себе си.

Оттук проблемът за произхода, преселенията и изконността е от особена важност за общественото мнение в съвременна България. Достатъчно е да сравним картата на българските диалекти, да речем, с картата на чешките или на полските диалекти. Диалектоложките карти се занимават със старите, така да се каже „изконните“, традиционни народни говори на даден език и обикновено не се интересуват от по-новите преселнически и смесени говори (защото последните не произлизат от територията, на която се използват, и поради това не се поддават на лингвогеографски анализ). На чешката и полската диалектоложка карта има огромни бели петна върху територията на съответната съвременна държава – това са земи, на които няма стари традиционни говори, но на българската карта такива петна почти не се срещат, затова пък стари български традиционни говори са отбелязвани на значителни територии извън днешна България. Разбира се, и тук картината е нюансирана и между съдбите на носителите на отделните езици има важни различия. Изконните полски говори не покриват цялата територия на днешна Полша, но полският език е имал, а отчасти и досега има многобройни носители, образуващи сравнително стари географски разпръснати общности далече извън сегашните полски граници – в днешните Литва, Беларус и Украйна. Аналогичен е случаят с гръцкия език – до 20-те години на XX в. сред неговите носители има и стари общности далече извън днешна Гърция, особено в Мала Азия, като корените на някои от тях стигат до времето на класическата древност, елинизма и Римската империя. Изконните гръцки диалекти обаче не покриват цялата територия на съвременна Гърция, срв. Питър Тръдгил (2003: 48), както и следната заимствана от Уикипедия карта²:

² Картата се опира главно върху няколко карти, представени от П. Тръдгил (2003). На нея са оцветени териториите, заселени до Балканските войни с плътно селско население, носител на гръцки традиционни диалекти. Извън така очертаната територия по онова време

При такива съпоставки още по-релефно изпъква съдбата на носителите на българския език и на неговите диалекти, на които XX в. донася големи геополитически, демографски и социолингвистични сътресения – преместване на политическите граници, свързано със смяна на националните идеологии, избор между принудително напускане на родните огнища или принудителна смяна на книжовния език, на езика на образованието, на названието на езика и други, споменати в гл. 2. Естествен е стремежът на съвременното българско общество да разбере колко от носителите на местните български говори извън сегашните ни граници са останали по родните си места след бурните събития от първата половина на XX в., колко и кои от тях все още помнят стария си език и при какви обстоятелства го използват, какво от традиционната им култура все още е живо, кога и как то се проявява в живота им (и как се вписва в съвременните условия) и – не на последно място – какво е отношението на местните хора към съвременна България и има ли сред тях такива, които все още се смятат за българи.

Това са въпроси, на които проектът „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ се опита поне отчасти да отговори.

има разпръснати гръцки езикови острови, а носителите на гръцкия език много често са градски жители в негръцко езиково обкръжение. Извън оцветените (на останените в бяло) територии преди Балканските войни на някои места има носители на гръцкия език, но те са малцинство – това са „земи, където преобладават носителите на диалекти на други езици“ (areas where speakers of dialects of other languages were predominant) (Тръдгил 2003: 50–51).

3. Източник на материали. Благодарности

Настоящото изложение се основава преди всичко на видеоматериали, събрани по време на няколко експедиции, осъществени през 2009–2010 г. в областта на град Корча, Албания, като част от представения проект. В експедициите, които посетиха неколккратно и село Бобошица, участваха Веселка Тончева от Института по етнология и фолклористика с етнографски музей към БАН, Лучия Антонова-Василева от Института за български език към БАН, Димитър Бело (тогава) от Корчанския университет, Раки Бело от Великотърновския университет, Румен Сребранов (тогава от Института за български език към БАН) и авторът на настоящата статия. Без активната работа на споменатите колеги и без подкрепата на споменатите институции (и най-вече на националния фонд „Научни изследвания“) – на всички тях благодаря най-сърдечно – написването на настоящите редове нямаше да бъде възможно.

Материалите, които се цитират, са предимно от интервюта, осъществени по време на теренните проучвания от В. Тончева и Л. Антонова-Василева, в по-малка степен от мои собствени. Част от видеоматериалите са включени във вече обнародваните филми „Наше село ести Бобошица“ и „Гергьовден при гораните в Албания“, изготвени по проекта от Екатерина Минкова и Веселка Тончева през 2012 г.

4. Географски особености

Трудно е да се каже доколко географският фактор спомага за запазване на културната и езикова самобитност на дадена местност. Ролята му вероятно в много случаи е по-скоро привидна. Така две от областите със запазени български говори в Албания – Гора и Голо бърдо – са изолирани и високопланински, но в тях има и албанскоезични села. От друга страна високопланинските области често са път на етнически миграции и мястото, на което най-напред се заселват новодошли етноси. Така например Афанасий Селишчев отбелязва, че при албанизацията на областта Полог (в днешна Република Македония) през XVIII – XIX в. „Обикновено албанците се настаняват първоначално в планинските села, а след това се спускат в долините“ (Селишчев 1929: 39). По подобен начин други автори описват заселването на тюркоезични племена в Мала Азия през Средновековието. В самата Албания, пак според Селишчев, още през Средновековието „В областите, където имало славяни и албанци, последните заемаха със стадата си планинските местности, а славяните се настанявали в ниското, в речните долини и по полята“ (Селишчев 1931: 55); срв. също „Планинският ландшафт... е отдавнашният ландшафт на предците на албанците“ (пак там: 74). Местоположението на Бобошица като че ли потвърждава казаното от

А. Селищев – последното българоезично село в Корчанско не е нито планинско, нито изолирано, а по-скоро равнинно и добре свързано с областния си център.

Вероятно за езиковата и културна ситуация в дадено място много по-важни от чисто географския са такива лингвогеографски, геополитически и културни фактори като териториалната връзка с основната езикова територия, принадлежността към дадена държава с присъщата ѝ езикова и културна политика, религиозна изолираност или интегрираност с околните или с по-далечни общности и с техните институции, образователното и стопанско равнище на населението, неговата ориентация (доброволна или насилствена) към определена национална идеология и културни влияния и др. Както ще видим обаче, в случая с Бобошица решаващ за смяната на езика се оказва и демографският фактор – изселването в близкото минало на голяма част от местното население.

Бобошица (заедно със съседното село Дреново) е известна като доскорошен българоезичен остров в непосредствена близост до областния и окръжен център Корча (някогашната Горица) в днешна Югоизточна Албания. Известна е не само с географската си откъснатост от основната езикова територия, но и с архаичния си диалект, съчетаващ (въпреки крайното западно географско разположение на селото) източнобългарски и западнобългарски езикови особености.

Двете села са разположени там, където равното Корчанско поле се среща със стръмно спускащите се към него почти голи склонове на планината Морава, разклонение на Пинд. Дреново се вижда отдалече, а Бобошица е някак си прикътана – както казва г-жа Елпи Манчо, местна краеведка и носителка на стария местен говор, всички войски, които минавали през XX в. през Корчанско, разполагали щаба си в Бобошица, защото била трудна за обстрелване.

И в двете села има запазени старинни улици и къщи. Бобошица е изключително богата на църкви – стари и нови, действащи или полуразрушени. Същевременно поради близостта си до Корча, Бобошица и Дреново са добре изглеждащи и живи съвременни селища. Голяма част от населението им са сравнително нови заселници, предимно от влашки произход.

Сн. 1. Поглед към с. Дреново откъм Корчанското поле. С. Бобощица е в непосредствена близост в дясно от Дреново. Вижда се част от колата на колегата Роберт Дамо от Корчанския университет, с която той ни показва двете села. Август 2009 г.³

Сн. 2. Старинни къщи в Дреново.

³ Снимките, чийто автор не е изрично посочен, са направени от автора на настоящата книга.

Карта на диалектите на българския език, съставена от Института за български език на БАН⁴. Говорът на Бобощица и Дреново е представен като Корчански диалект в червен и лилав цвят в крайния югозападен ъгъл на езиковата територия.

5. Интерес на съвременното българско общество към Бобощица

Вероятно не са много селата по света, които са изследвани колкото Бобощица, особено с оглед на говорения в тях език. Но докато научният интерес към селото има повече от стогодишна история, особено показателен е интересът на общественото мнение в съвременна България – и в частност на българорезичната електронна информационна среда – към него.

Докъм 2013 г. статията за Бобощица в Уикипедия имаше само четири варианта. Вариантът на албански бе с нормалния размер на статия, посветена на едно село. Съвсем лаконични (с не повече от две-три изречения) и текстологично близки помежду си бяха статиите на румънски и на книжовната норма в Република Македония.

Най-дълга, най-подробна и доста информативна бе българската статия за Бобощица. Тя даваше необходимите начални познания за селото, за историята му и най-вече за историята на неговото научно изследване; съдържаше и библиография от 24 позиции (най-старата от които е от 1806 г., а най-новите – от 2004 г.; 13 от тях са публикувани в България).

⁴ Оригиналът е достъпен на http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/.

Към февруари 2017 г. статията на български е разширена с още 4 библиографски позиции, най-новата от които от 2015 г. Същинският текст на вариантите на румънски и на книжовната норма в Република Македония е дълъг по-малко от един ред. В статията на албански се набляга на културата на селото, като се подчертава, че в миналото въпреки гръцката образованост в селото „говоримият език е албански и български“ (gjuha e folur ishte shqip dhe bullgarisht). Има вече и англоезична статия за Бобошица, която е приблизително равна и по обем, и по библиографска осигуреност на българоезичната, но текстологично се различава от нея. В нея също са цитирани автори и източници (писмото на бобошени до българския екзарх Антим първи, Българската екзархия, Хайнрих Гелцер, Димитър Цанцо, Густав Вайганд, Николай Трубецкой, Любомир Милетич, Тодор Бояджиев, Елена Георгиева, Невена Тодорова, Миранда Бело), според които населението на селото и неговият език са български.

Относителната подробност и информативност на българоезичната статия за Бобошица в Уикипедия, фактът, че тя е единствена освен англоезичната с такива качества, както и българският принос в приложената към нея библиография, ясно показват интереса именно на българското общество към това село.

Особено интригуваща за българската общественост е вече спомената в т. 1 историческа особеност, че за разлика от много други места на Балканите извън днешната територия на България в Бобошица през XIX и XX в. не е имало български просветни, църковни или други институции, не е имало български дружества и организации, нито пък българска администрация (включването на селото в територията на бъдещото Княжество България според Санстефанския мирен договор не е имало никакви практически последици). Това означава, че в Бобошица всяка проява на български патриотизъм или добри чувства към България е самобитна, спонтанна и автентична, а това не може да няма морална стойност за българите.

6. Съвременно състояние на местния език в Бобошица. Последни автохтонни носители

Теренните проучвания през 2009 – 2010 г. завариха в селото двама местни носители на езика: г-жа Елпи Манчо, пенсионирана учителка, и г-н Ильо Кунешка, пенсиониран машинен инженер. Според г-н Кунешка още една жена в селото, която е снаха тук, а произхожда от с. Каменица, също е научила и говори езика, освен това (пак според него) някои от живеещите в градовете по-млади роднини на последните носители на езика също се интересуват от стария език, разбират го и го говорят малко.

Според Максим Макарцев, който изследва Корчанско през лятото на 2012 г., третият носител на местния диалект в Бобошица е Сотир Бамбули.

М. Макарец присъства на официална почерпка (коктейл), която С. Бамбули дава по случай предстоящата сватба на сина си (Макарец 2012: 30).

Г-жа Манчо обяснява рязкото намаляване на носителите на местния език с опожаряването на селото от балистите – албанска дясна националистическа военнополитическа организация, поела в сътрудничество с немците управлението в Албания след излизането на Италия от войната през 1943 г. Много жители на селото тогава се изселват, а след войната на тяхно място са заселени власи-пастири от околните планини. (Според Сотир Дамко опожаряването се извършва на 3 април 1944 г. – срв. Дамко 2010: 115–116.) Но и преди това селото е било фактически двуезично – Андре Мазон (1936: 4) подчертава, че през 30-те години на XX в. в една трета от къщите се говори предимно албански и че всички млади хора са двуезични, изучават албански в училище и албанският за тях е езикът на културата. Почти пророчески стават думите му „това славянско население е напълно готово да стане част от албанската общност“ (*cette population slave se trouvait toute préparée à faire partie de la communauté albanaise*) (пак там). Както ще видим в гл. 6, важна причина за изселването на коренното население от селото е неговата висока образованост и квалифицираност и миграцията му към градските центрове на Албания след Втората световна война.

Типологично погледнато, състоянието на стария славянски език в Бобошица днес може да се изрази с думите на Афанасий Селищев „В някои днес албански села старците още помнят предишния си език – българския“ (В некоторых теперь албанских села старики еще помнят прежнюю речь – болгарскую) (Селищев 1931: 1). А. Селищев казва това не за Бобошица и Дреново, които според него по онова време са български („Только на юге два соседных пункта являются болгарскими: это корчанские села Дреново и Бобошица.“ – пак там), а за други корчански села. Той подчертава, че докъм началото на XX в. в корчанските села Совяни, Синица, Пирг, Рамбец, Булгарец, Хотища, Братовица все още има отделни български семейства („отдельные болгарские семьи“ – пак там) и че доскоро две от махалите в Корча били обитавани от българи („в двух махалах находилось болгарское население“ – пак там).

За това състояние си спомнят и до днес някои жители на Корчанско. През 2012 г. една от събеседничките на М. Макарец, по произход от село Зайчищ, твърди, че в албанския диалект на селото има много славянски думи, а дядо ѝ, както и други негови връстници, навремето още помнели и пеели славянски песни. Събеседничката си спомня, че една от песните започвала с думите „Душо моя...“ (Макарец 2012: 38–39).

С две думи, езиковото състояние в Бобошица днес повтаря езиковото състояние в една по-общирна част от Корчанския край преди сто години – състояние на силно стеснена (и като част от населението, и като негова възрастова характеристика) употреба на местните български говори.

Динамиката на смяната на езика може да се проследи и краткосрочно: според Петя Асенова (2007: 51) към 2005 г. „в Бобошица носители на диалекта са само шестима възрастни (над седемдесет години) хора, а в Дряново – само един“. Пет-шест години по-късно според нашите данни носителите на стария език в Бобошица са двама (според данните на М. Макарцев – трима), а в Дреново вече няма нито един.

7. Присъствие на миналото – на езика, традициите, историята и фолклора – в бита, съзнанието и дейността на последните му носители

За последните носители на стария бобошенски диалект отношението към родния език е неразривна част от отношението им към миналото на общността – към нейните традиции, история и фолклор.

От една страна те преживяват болезнено твърде вероятната му загуба. Г-н Кунешка е убеден, че езикът ще си отиде заедно с последните си носители, и най-много съжалява („ми е зле, много зле“) ⁵, че заедно с езика Бобошица ще изгуби и миналото си:

То се умам све⁶, но... Моите люди, шо се тука, на моята старос, на моята годин – колку са моите години – най-много ке живееме, да речиме, десет-пет-найсе години [...] тука нема да има ни еден, шо да зборува язико наш. [...] Тога ми е зле, много зле Бобошица да изгуби тази... тие... тоз язик [...] този минатот.

От друга страна, в съзвучие с поведението на други културно-езикови общности в съвременна Европа и с помощта на свои земляци, роднини и съмишленици, те са започнали организирани усилия за запазване и възраждане на местната традиционна култура, включително и на местния език. Една от целите на наскоро основаното и официално регистрирано местно дружество „Кай нас“ според устава му е запазването на езика – той трябва да се говори в селото и да не се забравя, че се е говорил там векове наред:

Йазико „кай нас“ треби шо да се зборви во село, да не се забораива шо свйето век сой йазик туа (Антонова-Василева 2011: 115; срв. и представените в **гл. 4а** архиви на дружество „Кай нас“)

⁵ Цитатите на книжовен език съзнателно представям на обикновен съвременен правопис, а не на фонетична или фонологична транскрипция, като **подчертавам ударените гласни**. Артикулационната база на местния говор, особено на идиолекта на г-н Кунешка, както и правилата за обеззвучаване на съгласни са подобни на западния (нормативния) вариант на произношението на българския книжовен език. Тембровите промени с неударените гласни са сравнително редки, например о > у във формата „ужени“ и са предадени, както се чуват, в съответните цитати. Полумекото л, което в книжовния български се среща само пред предни гласни, у г-н Кунешка се среща, макар и рядко, и в други позиции. В такива случаи го предавам с латинската буква l.

⁶ ‘Това все си мисля’.

Дружеството „Кай нас“ не е единствената проява на живия интерес на последните носители на стария бобощенски диалект и техните съмишленици към историята и традициите на селото. Споменът за миналото и стария фолклор и желанието да ги възпроизведеш и запазиш в съвременните условия са неотменна част от живота и дейността им.

И г-жа Манчо, и г-н Кунешка с готовност пеят стари песни и разказват за миналото на селото. Г-жа Манчо събира стари песни, предания, топоними, стари думи (например стари славянски названия на месеците, запазени в местния говор) и ги записва с превод на албански език. Домът ѝ е същински етнографски музей, който тя съзнателно поддържа, изпълнен с уникални, често ръчно изработени предмети на бита и други паметници от отминали епохи. По нейна инициатива е възстановен пролетният женски празник „Росица“, в който основната обредна песен се изпълнява и на български, и на албански от участници, повечето от които са албаноезични, но по такъв начин стават съпричастни към традициите и в частност към традиционния език на селото. Последното е интересен паралел на положението, установено от Л. Милетич (1896) в края на XIX в. в трансилванското село Чергед – тогава там хората говорят вече само румънски, но в протестантската си църква все още пеят химни от канционал, преведен век-два преди това от немски на местния български говор, и помнят българския си произход.

Сн. 3. Част от интериора на дома на Елпи Манчо.

8. Съвременно състояние на фолклора

Вероятно за един специалист по фолклор би било интересно доколко в един сравнително изолиран езиков остров е запазен автентичен фолклор, доколко езиковата периферия е и културна периферия, дали езиковият остров е културно изолиран или – напротив – културно отворен към чуждоезиковото обкръжение. Понеже не съм такъв специалист, ще поставя само бегло въпроса за наличие на варианти на фолклорните текстове и ще използвам самите текстове като илюстрация на съвременното състояние на местния диалект. Едва след това ще се върна към ролята на фолклора (и фолклорните механизми за предаване на знанието) във формирането на родовата (народностната) памет, самосъзнанието и представата за собствената история у носителите на местния диалект.

Г-н И. Кунешка знае и пее народни песни (включително и такива, които са включени в сборника на А. Мазон). Ще цитирам една от песните от нашите видеоматериали, която той първо декламира, а после пее с мелодия („а сега со глас“, както сам казва), според начина, по който произнася думите, когато пее:

- (1) Во самботата ми се ру⁷няса⁷,
- (2) во неделата ми се ужени.
- (3) Мор⁸, Костандине, мор, госпоине,
- (4) шо книга глян⁸даш, шо салдза рониш?
- (5) Костандинице, младо невясто,
- (6) кн⁸йгата пиши войник да ода.
- (7) Мор, Костандине, мор, госпоине,
- (8) земи ме й мяне, мяне со тебе!
- (9) Костандинице, младо невясто,
- (10) тамо не оди женската душа.

А ето и вариант на същата песен у Мазон (1936 : 365):

- (1) Vo sã^mbotáta mi se ruⁿíása,
- (2) Vo nedeláta mi se užení.
- (3) «O Kostandíne, o gospoíne,
- (4) Ščo kníga gl'ándáš, ščo sál^dza róniš ?»
- (5) – «Kostandiníce, mbláda nev'ásta,
- (6) Kníga mi dójde vójnik da óda ».
- (7) – «O Kostandíne, o gospoíne,
- (8) Zemí-me i m'áne, m'áne so tébe !»

⁷ ‘Се сгоди’.

⁸ Съкратено от обръщението „море“.

- (9) – «Kostandiníce, mbláda nev^jásta,
 (10) Támo ne ódi i ž^háncka dúša».
 (11) – «O Kostandíne, o gospoíne,
 (12) G'ë ža m' ustáviš, o tiskaj⁹, m'áne?¹⁰»

- (13) – «Kostandiníce, mbláda nev^jásta,
 (14) Tébe t' ustávem miľn'átuj májk'ë ».
 (15) – «O Kostandíne, o gospoíne,
 (16) Ne moj m'ustávi kúčk'ë maščéje!»

Следва един от вариантите ѝ в тетрадките на г-жа Елпи Манчо¹¹:

- (1) Vo sambotata mi se rrunjesa
 (2) vo nedelata mi se uzheni
 (3) o kostandine o gospodine
 (4) sho kniga pjeash
 (4a) sho sallxa ronish
 (5) kostandinice mllada nevjesta
 (6) kniga mi dojde vojnik da oda
 (7) o kostandine o gospodine
 (8) zemi mi i mjene to so tebe
 (9) kostandinice mllada nevjesta
 (10) tamo zhenska dusha ne se najdvi¹²

Текстологичните разлики между трите варианта са незначителни (като изключим това, че у А. Мазон е представен вариант, по-пълнен и с допълнителни шест реда, които съответно разширяват сюжета на текста – такъв втори, по-дълъг вариант има и в тетрадките на Е. Манчо). Те се изразяват в употреба на еднозначни лексеми или изрази: *о* и *мор* (ред 3), *шо кнѝга глѝндаш*, *ščo kníga gl'ándash* и *sho kniga pjeash* (ред 4), *кнѝгата пѝии вѝйник да ѝда*, *kníga mi dójde vójnik da óda* и *kniga mi dojde vojnik da oda* (ред 6), *тѝмо не ѝди жѝнскаѝа дѝша*, *Támo ne ódi i ž^háncka dúša* и *tamo zhenska dusha ne se najdvi* (ред 10).

⁹ *Тискай* е вариант на личното местоимение *ти*.

¹⁰ Изразите *miľn'átuj májk'ë* и *kúčk'ë maščéje* са именни групи в дателен падеж и отговарят на конструкции с предлог *на* в съвременния книжовен български език: *на мил(н)ата майка* и *на кучката мащеха*. Въпросът е представен по-подробно в т. 9а.

¹¹ Тетрадките на Е. Манчо са важна част от архивите на дружество „Кай нас“ и са представени в оригинал и в кирилска транскрипция в гл. 4а.

¹² В тетрадките на г-жа Манчо (отчасти и в книгата на А. Мазон) песните са предадени на албански правопис, т. е. **j** = **й** или знак за смекчаване на предходната съгласна, **ll** = твърдо **л**, **l** = силно смекчено **л'**, **zh** = **ж**, **sh** = **ш**, **x** = **дз**, **ç** = **ч**, **c** = **ц**. В повечето случаи (както и в посочената песен) А. Мазон използва славянска латиница: **j** = **й**, **l** = твърдо **л**, **l** = меко **л**, **ž** = **ж**, **š** = **ш**, **č** = **ч**, **c** = **ц**.

Самото наличие на варианти обаче показва, че сред съвременните носители на бобощенския говор фолклорът действа и се предава по типичните за него механизми, а не се използват и възпроизвеждат буквално вече записани и публикувани текстове. Тоест той е все още жив фолклор въпреки силно стеснения културен кръг, на който принадлежи.

В книгата си за помаците в Западна Тракия (днешна Североизточна Гърция) Т. Мангалакова (2011) представя състояние, точно противоположно на това в Бобошица – въпреки че в част от областта местните български говори имат няколко десетки хиляди носители и се използват във всекидневното общуване, фолклорът на тях е почти изчезнал и само отделни ентусиасти като певецът Али Ронго и певицата Емине Бурунджи се опитват да го възстановят.

9. Съвременно състояние на диалекта: идиолекти

По-интересни са езиковите различия между трите варианта на песента. И те не са много, но някои са трудни за обяснение – например защо (на ред 10) прилагателното ‘женска’ у А. Мазон е със съгласна **ц** (на латиница **c**) и с широка гласна под ударение (*žǎncka*) а у И. Кунешка и у Е. Манчо със съгласна **с** (на латиница **s**) и с тясна гласна (обикновено **е**) под ударение (съответно *женската* и *zhenska*), защо (на редове 3 и 7) формата *gospodine* у Е. Манчо е със запазена съгласна **д**, а в другите две версии не е или защо (на редове 5 и 9) И. Кунешка използва звателната форма *младо невясто* там, където и А. Мазон, и Е. Манчо не са записали звателна форма.

Част от различията вероятно са хронологични. Това важи може би за току-що споменатия различен фонемен състав на наставката *-ци* у Мазон (по-старо състояние) и *-ски* у Е. Манчо и у И. Кунешка (съвременно състояние) (на ред 10). По същия начин засвидетелстваното (на ред 4) у А. Мазон местоимение *ищо* вероятно е по-старото произношение на засвидетелстваната у Е. Манчо и у И. Кунешка съвременна форма *шо*.

Може би поради хронологични различия у А. Мазон (на редове 5, 9 и 13) прилагателното *mbláda* (‘млада’) има епентетично **б**, а у Е. Манчо и у И. Кунешка – няма. Такава загуба на епентетично **б** би била типична проява на диалектно изравняване – на заличаване на ярка рядко срещана диалектна особеност в полза на състоянието в преобладаващата маса диалекти и съответно в книжовната норма (в случая в книжовните норми) на същия език.

Основното фонетично различие между вариантите на представената песен е в произношението на старобългарската ятова гласна и старобългарската малка носовка под ударение. Това различие е присъщо изобщо на материалите на А. Мазон и на Е. Манчо и то е най-ярка проява както на диахронното развитие на диалекта през последните 70 – 80 години, така и на индивидуални различия в говора на последните му носители.

У Мазон на мястото на старобългарските ятова гласна и малка носовка под ударение редовно е изписано **jä** (в част от материалите **jě**) – с гласна, която той описва като средна по гласеж между **е**, **а** и **ъ**, (Мазон 1936: 15–16) и с лек, надписан (суперскриптен) глайд, който смекчава предходната съгласна, срв. *nev'ǎsta* (на редове 5, 9 и 13 в представената песен) като пример за старобългарска ятова гласна под ударение и *gl'āndaš* (на ред 4) като пример за старобългарска малка носовка под ударение. За разлика от това, условно казано, „класическо“ бобощенско произношение (или може би много близо до него) у И. Кунешка (само когато пее!!!) се наблюдава колебание между **æ** и **а**, като в повечето случаи се чува по-скоро **а**, както в съвременния книжовен български език, отколкото **æ**. В представената тук кратка песен така е в *гяндаш, мяне*. В повтарящия се израз *младо невясто*, особено втория път, ударените гласни в *младо* и в *невясто* са еднакви или почти еднакви. Чисто **а** (което не произлиза нито от ятова гласна, нито от малка носовка) се чува в *неделята*, както е изписано и у А. Мазон, и у Е. Манчо. При първата употреба на изрази *младо невясто* ударената гласна в *невясто* звучи като че ли средно между **а** и **æ**. Ясно **æ** се чува в думата *рунѣса* ‘сгоди’, което също транскрибирах (заедно със смекчаването на предходната съгласна) чрез буквата **я**.

Остава открит въпросът дали, когато пее, И. Кунешка пази изконното бобощенско произношение (Мазоновото **jä**) или в неговия идиолект има ди-ахронна тенденция **jä** (което е произнасял през детството си) с течение на времето да кло-ни все повече към **ја**. Влияние на българския книжовен език е малко вероятно, макар и не съвсем невъзможно – по време на следването си в Прага г-н Кунешка понякога е общувал със студенти от България. Може би е имал и други спорадични възможности да слуша книжовен български, за което говорят и други особености на идиолекта му.

Сн. 4.
Г-н Ильо Кунешка,
село Бобошица, 2010 г.
Снимка Веселка Тончева.

Сн. 5.
Г-жа Елпи Манчо
като участник
в пролетния празник Росици
и негов организатор –
село Бобошица, 2010 г.
Снимка Веселка Тончева.

Различна тенденция в развитието на бобощенския диалект ни представя идиолектът на г-жа Е. Манчо. В него „класическият“ бобощенски дифтонг **jä** е преминал почти повсеместно в дифтонг **je** (**йе** на кирилица), също така смекчаващ предходните съгласни, но с ясно доловимо и почти неколебаещо се в произношението си чисто **е** срв. *nevjesta*, *pjeash*, *mjene* на съответните места в песента. Тая особеност на езика на Е. Манчо е отразена достатъчно системно както в записаните от нея (и представени тук в **гл. 4а**) фолклорни материали, така и в направените при теренните проучвания аудио- и видеозаписи на интервюта с нея. **Je** (**йе**) се чува често, макар и несистемно, и в други български говори в Албания, особено в областта Преспа, а като звукосъчетание е добре застъпено в албанския език.

Л. Антонова-Василева разглежда присъствието на **jä**, **ja** и **je**, смекчаващи предходните съгласни, в българските говори в Албания като явление, свързано с развоя на старобългарската ятова гласна и малка носовка, като **je** (първоначално стеснен вариант на произношението на **jä**) се появява по аналогия и на мястото на етимологичното **е** и предизвиква поява на повече смекчени съгласни, отколкото класическата представа за западнобългарското наречие предполага (Антонова-Василева 2012а; срв. също класическия западнобългарски модел с единствени меки съгласни **л'**, **н'**, **к'**, **г'**, застъпен и в книжовната норма в Република Македония).

Що се отнася до идиолекта на И. Кунешка, в него (вероятно иновационният) преход **jä, ja** (и понякога **e**) > **je**, не се среща, когато пее, поради което той може да се определи като консервативен и близък до „класическото“ състояние на местния диалект.

Извън песните обаче г-н И. Кунешка произнася някогашната ятова гласна по западнобългарски – като чисто **e** (това всъщност може да е ярка проява на койнеизация на езика му). Само понякога на мястото на ятовата гласна произнася **je**, срв. *двѣе* в цитираните по-долу негови реплики, *дѣете, тѣез* ‘тези, тия’ на друго място в нашите записи. Последното може би още веднъж доказва, че домашното съвременно бобошенско произношение на някогашните ятова гласна и малка носовка е именно **je**

В заключение може да се каже, че днес старият говор на Бобошица се проявява под формата на идиолектите на последните си носители.

Идиолектът на г-жа Елпи Манчо представя напреднала, развила се във времето форма на бобошенския говор, претърпяла известни фонетични промени в сравнение със състоянието, документирано от А. Мазон през трийсетте години на XX в. Идиолектът на Е. Манчо е практически еднакъв с езика на фолклорните материали, които тя е събрала, записала и превела на албански, и с езика на устава на дружеството „Кай нас“, който вероятно тя лично е превела от албански на местния говор и чийто препис или чернова е представен в настоящата книга в **гл. 4а**. Особености на същата разновидност на диалекта се срещат и в койнеизираната реч на г-н Ильо Кунешка.

В такъв смисъл отразения от А. Мазон език можем да наречем класически бобошенски диалект, а идиолекта на Е. Манчо, еднакъв с езика на събраните от нея фолклорни материали и с езика от документите на дружеството „Кай нас“ и отчасти еднакъв с езика на И. Кунешка, можем да наречем днешен бобошенски говор. В **гл. 4а** ще бъдат посочени и други особености на съвременния бобошенски говор, свързани с мястото на ударението, с рефлексите на някогашните сричкотворни **p** и **l**, с дублетните форми в етнографските материали от архива на дружество „Кай нас“.

Основното (но не единствено) фонетично различие между класическия и днешния бобошенски диалект е произношението на старобългарските (къснопраславянските) ятова гласна и носово **e** (малка носовка). В класическия бобошенски това е гласна, средна между **a** и **e** (А. Мазон я отбелязва като **ä, jä** или **iä**), а в днешния бобошенски това е дифтонгоид **йе**, редовно произнасян от Е. Манчо и изписван от нея като **je**, т.е. за 70 – 80 години гласната е стеснила произношението си и форми като *nevǎsta* вече се изговарят *nevjēsta*.

Любопитно е, че в идиолекта на И. Кунешка съществува и поетичен, фолклорен стил на същия диалект, в който същата прејотувана гласна – **jä** – е разширила произношението си и се е сляла или почти се е сляла с изговора на **я** в съвременния книжовен български, т.е. *nevǎsta* е станало *nevjāsta*.

Речта на Е. Манчо почти не е повлияна от кой да е славянски книжовен език. Понякога тя, разговаряйки на местния диалект, малко трудно намира думи за абстрактни и други по-необичайни понятия.

И. Кунешка намира сравнително лесно думи за всякакви понятия (може би защото езикът му е по-скоро интердиалект, отколкото чист местен говор). Любопитно е, че Д. Бело – специалист по балканистика и българистика, доктор и университетски преподавател и същевременно местен българин от Корчанско – по време на теренните проучвания изказа мнение, че г-н Кунешка говори по-добре от останалите бобошнци местния диалект, а според г-н И. Кунешка г-жа Е. Манчо „говори малко“ стария местен език: „От жените само Елпи говори малко български“.

Можем да добавим, че и г-жа Е. Манчо, и г-н И. Кунешка владеят прекрасно албански език – на него те са получили образование и са практикували професиите си. Съществено, освен това, за езиковото им поведение е, че никой от тях никога не е бил в България.

9.а. Архаичен ранноновобългарски морфосинтаксис – падежни употреби

Смятам за необходимо да подчертая, че и в съвременния си вид диалектът на Бобошица пази и продължава да използва ранноновобългарската падежна система от новобалкански вид – с активна употреба на винителния (общоковения) падеж при одушевените имена от мъжки род (в единствено число) и на дателния падеж за принадлежност (т. нар. дателен притежателен) при всички съществителни. Падежна система от новобалкански вид имат съвременните балкански езици – новогръцкият, румънският и албанският (за особеностите на Балканския езиков съюз срв. Петя Асенова 2002), както и ранноновобългарският език на Чергедските молитви и на новобългарските дамаскини, например Тихонравовия Дамаскин, от XVII в. (срв. Гешев 2015; 2007, където се въвежда понятието *падежна система от новобалкански вид*). Това е четирипадежна система (ако смятаме и звателната форма за падеж), която се различава коренно както от седемпадежната общославянска, присъща на старобългарския и среднобългарския език, така и от съвременното състояние на българския книжовен език и на наддиалектния разговорен език в България, в които на имената е чужда категорията падеж¹³.

¹³ Става дума за формалната, граматична категория падеж, а не за семантичните роли в словосъчетанието и изречението, които някои наричат семантични падежи. Формални падежи в съвременния книжовен и наддиалектен български имат някои местоимения. Съвременното книжовно правило за употреба на пълен и кратък определителен член при имената от мъжки род в единствено число е падежоподобно, но то се спазва само от някои образовани носители на езика и само в писмената им реч. Фонетичната разлика между формите с пълен и с непълен член е много малка и в говоримия език те се употребяват като свободни варианти.

На българската езикова периферия обаче ранноновобългарската падежна система от новобалкански вид е жива до началото на ХХІ в. Това важи не само за някои родопски говори, но и за някои югозападни говори – за склонението на съществителните имена в българските говори в областта Гора срв. Л. Антонова-Василева (2015). В архива на културното дружество „Кай нас“ в Бобошица има съвременни записи на фолклорни текстове, които в определена степен се различават по състав, текстологично и най-вече по език от материалите, събрани и издадени през 30-те години на ХХ в. от Андре Мазон. Това са текстове, записани в началото на ХХІ в., с фонологичните особености на съвременния бобощенски диалект, отразени напълно в идиолекта на Е. Манчо, които бяха описани в т. 9. В тях продължава да функционира ранноновобългарската падежна система от новобалкански вид. Ще илюстрирам това само с няколко примера от прозаичните фолклорни текстове в тетрадките на г-жа Е. Манчо, които вече представих в Гешев (2015):

(1) Еден ден татко му рече децѣтем (‘им рече на децата’)

(2) тамо и чекеѣ¹⁴ лъудити зѣенту-тому

(3) во каштата майке-ѣе (‘в къщата на майка ѣ’)

(4) Дойде реката, удави валка-того¹⁵

В примерите двойно подчертани са формите в дателен или винителен падеж, а единично подчертани – думите, с които те са свързани синтактично в изречението. В (1) двойно подчертано е удвоеното непряко допълнение след глагола *рече* в дателен падеж. Непрякото допълнение се състои от местоименната клитика *му* и членуваното съществително в множествено число *децѣтем*. В примери (2) и (3) двойно подчертани и в дателен падеж за принадлежност са *зѣенту-тому* и *майке-ѣе* – несъгласувани определения съответно към съществителното *лъудити* и към съществителното *каштата*. Формата *зѣенту-тому* е членувана, а *майке-ѣе* не е (както и техните съответствия на съвременен книжовен български, които обаче не са в дателен падеж: *на зетя*, *на майка ѣ*). Дателната притежателна клитика *-ѣе* в *майке-ѣе* отговаря на книжовната и в България, и в Република Македония дателна притежателна клитика *ѣ* и е написана от Е. Манчо с дефис, защото придърпва с една сричка към себе си ударението в именната форма *майке*. В (4) имаме формата *валка-того*, т.е. одушевеното съществително от мъжки род *валк* ‘вълк’ членувано и във винителен падеж в ролята на пряко допълнение към глагола *удави*.

Данните от съвременния бобощенски диалект потвърждават данните от писмените паметници. Падежната система в него е еднаква със засвидетелстваната в Чергедските молитви (както впрочем и редовно запазения носов елемент в рефлекс на старобългарските **ж**, **л** в средата на думата).

¹⁴ ‘Там ги чакаха’.

¹⁵ Същите примери присъстват в пълния текст на тетрадките, представен в гл. 4а.

10. Койнеизация на местния говор: койнеизиран вариант на идиолекта на И. Кунешка

На койнеизацията може да се гледа като на спонтанно (оказионално) или по-трайно езиково поведение, което води до употреба на спонтанни (оказионални) или по-трайни наддиалектни форми на езика както днес, така и в различните отминали епохи¹⁶. Първоначално тя се проявява като механизъм за доближаване на собствения език към езика на събеседника (за изравняване на комуникативните кодове на събеседниците), но при определени условия може да доведе до трайни промени в езиковия код (наричани диалектно изравняване) или до поява на нов, смесен по произход, но устойчив като системни особености код, който (наричан интердиалект) може да обслужва територии, по-обширни от зоната на традиционния диалект. Койнеизираните езикови стилове (често и интердиалектите) обслужват общуването между носители на различни разновидности на един и същ език така, както езиците, наричани лингва франка, обслужват общуването между носители на различни езици.

Преди да се появят трайни наддиалектни форми на езика, койнеизацията е спонтанно и несистемно излизане извън рамките на традиционния диалект в процеса на словесното общуване. В Албания такава койнеизация се наблюдава, когато местен жител разговаря с едноезичен (тавтогlossen)¹⁷ събеседник, дошъл отдалече – най-често от Република Македония или от България.

В т. 8 на гл. 3 вече коментирах конкретна проява на койнеизация в езика на Виолета Муратова, смятаща говорения от нея език за български (Тончева 2009: 283–284, 296), при неин разговор с Веселка Тончева и Константин Рангочев в Тирана през 2008 г.¹⁸ Ще приведа още един пример. Когато преди десетина години покрай спирането на поредния реактор в Козлодуй в Албания имаше криза в електроснабдяването, наши журналисти отидоха в пограничните ѝ източни райони, за да представят телевизионен репортаж за положението. Може би за да не използват преводач (или съответно да не търсят селянин, който говори английски) те бяха намерили местен тавтогlossen събеседник. На телевизионния екран интервюираният се оплака „Нема струя!“, секунда след това съобрази, че разговаря не с хора от Македония, а от България и повтори „Нема ток!“, с което показва не само добра компетентност относно лексикалните различия между задграничните тавтогlossen езикови норми, но

¹⁶ За историческата перспектива срв. напр. Гухман (1981); за подобни процеси в България срв. Виденов (1990: 271–328), Виденов (2005: 168–179), Бояджиев (2012: 115–120).

¹⁷ В т. 5 на гл. 3 въведох термина **едноезичен/тавтогlossen** със значение ‘отнасящ се към друг вариант на същия език’ за разлика от *едноезичен*, което означава ‘говорещ или написан само на един език’.

¹⁸ Разговорът е представен от В. Тончева (2009: 223). В. Муратова е с висше образование и произхожда от Голо Бърдо.

и искреното желание на местните хора да бъдат разбирани от своите братя по език не само от Македония, но и от България.

Що се отнася до Бобошица, езикът на г-жа Елпи Манчо практически не излиза извън структурата на местния традиционен диалект, към който условно можем да включим и проявяващата се от време на време лексикална интерференция от страна на албанския.

По-различно езиково поведение има г-н Ильо Кунешка и това отчасти може да се обясни с богатия му житейски опит.

Г-н Кунешка има висше образование. Учил е в Прага, Чехословакия, от 1946 до 1951 г. и е завършил машинно инженерство. Когато го попитах нещо на чешки, той, без да се колебае, ми отговори също на чешки. (Прави също впечатление, че в записаните разговори с него той си спомня за годините на исторически събития и поне през 2009–2010 г. не беше вярно, че паметта му е отслабнала, каквото впечатление има през лятото на 2012 г. М. Макарцев – срв. Макарцев 2012: 20.)

Бил е в много европейски страни, но никога в България (твърди, че знанията и представите си за България е добил от баща си):

Я сем бил во много места, во много царшчине, [...] от Европа, во Франция, во Германия, во Полска, во Ческа, во Югославия, во Румуния много пата, в Унгария, и во Гарчко сам бил, а во Булгария не сам бил – тоа не чини.

Езикът, който използва при разговор с „другоселци“, в случая с хора от България, е повече или по-малко койнеизиран и в него се съчетават както бобощенски особености (например в цитираните по-долу негови реплики формата *мандри* – ‘мъдри, умни, спокойни’), с форми и изрази, повлияни от книжовния български език или близки до него (например, пак там, *не сам бил*¹⁹, *земедѣлци*²⁰), и с форми и изрази, повлияни от други говори или от книжовната норма в Република Македония (например частицата за бъдеще време *ке* или *ч’е* вместо бобощенското *жа*). Книжовната норма в Република Македония или евентуално диалекти, близки до нея, сравнително често влияят върху мястото на ударението в изговаряните от него думи (срв. например употребената спонтанно от него и цитирана по-долу форма с небобощенско ударение *татковина*; когато впоследствие г-н И. Кунешка отговаря на въпроса от кого е научил тая дума, той отговаря „от старците“ и пояснява, че те са казвали *татковџна* – с бобощенско ударение). Пак под влияние на други говори (от типа на костурските) – и противно на правилата в бобощенския говор – в речта си И. Кунешка рядко мести ударението, когато думата нараства с една

¹⁹ В местния говор, както и в съседната Костурска област (в Гърция и отчасти в Албания) изобико няма елов перфект. В книжовната норма в Република Македония такъв елов перфект е възможен, но формата на глагола *съм* звучи *сум*, а ударението пада върху отрицанието *не*.

²⁰ В Република Македония книжовната форма е *земјоделец* – с ударение върху гласната *о*.

сричка – съществителното при членуване, а глаголът, когато е в множествено число (за особеностите на костурските говори срв. Бл. Шклифов 1973). В цитираната по-долу негова версия на българската история в две съседни изречения се употребяват койнеизираната (приближената до други диалекти, до българския книжовен език и до книжовната норма в Република Македония) форма *първата* и същинската бобощенска форма с изместено ударение *пар-вите* (за мястото на бобощенското ударение и за рефлексите на сричкотворното **p** срв. гл 4а).

Друга проява на койнеизация в речта на И. Кунешка е честата употреба на **шт** вместо бобощенското звукосъчетание **шч**, както и почти изключителната употреба на чисто **е** вместо бобощенския дифтонгоид **йе**, рефлекс на някогашните ятова гласна и малка носовка в ударена сричка, срв. в представените по-нататък негови цитати *двйе*, но *време*, *места*, *пее* и мн. др. Понякога той употребява дори чешки думи, които очевидно са навлезли в периферията на идиолекта му по време на следването му в Прага (срв. *правйе* ‘именно’ в цитираните негови реплики).

11. Названия на езика

Комуникативната, символната и естетическата (декоративната) функции на езика се съчетават по различен начин в различни моменти от човешката история. В древността имало обичай всеки литературен жанр да се пише на строго определен старогръцки диалект независимо от потеклото на автора, точно както през средновековието автори от различен произход пишат определен вид литература на провансалски, а друг вид – на галисийско-португалски²¹.

През ранното средновековие славянският е лингва франка, общият език на Аварския каганат и на Първата българска държава. В IX в. той е издигнат до ранг на официален език на църквата и държавата в тогавашна България от прабългарската управляваща класа, която сама по себе си не е от славянски произход.

В Османската империя всички мюсюлмани, независимо какъв език говорят, се смятат за турци и – обратното – на Балканите и в Мала Азия има християнско население (гагаузи, караманлии), чийто роден език е турският. Последното никога не се идентифицира като турско и след Балканските войни оная негова част, която остава на турска територия, се изселва и се настанява предимно в България и в Гърция. Но представителите на това население никога не са отричали, че говорят турски.

Към края на XIX и началото на XX в. в днешна Северна Гърция (тогава част от Турската империя) има хора, възприели гръцката идея, че са стари гърци, загубили гръцкия си език и започнали да говорят български поради

²¹ За ситуацията в тогавашния романскоезичен свят срв. напр. Волф (1981).

натиска на средновековните си български господари. Но въпреки че заявяват небългарски произход, те нямат съмнения как се нарича родният им език и добре знаят, че той е български. Вероятно по същия начин един съвременен ирландец без колебание би казал, че не е англичанин, но не би твърдял, че не говори английски.

Така през османската епоха хората на балканите различават няколко основни езика и не се колебаят относно техните названия (особено ако езиците не са близкородствени). Наистина огромното мнозинство тогава е неграмотно и говори различни диалекти, но това не пречи всеки да знае името на езика, който използва, независимо от народностното му самосъзнание и всичките религиозни, културни и идеологически различия, с които то е обвързано.

Това положение постепенно се променя след Балканските войни и особено след Първата световна война – тогава значителни групи местно население се оказват включени в държави, които не зачитат традиционната им самоидентификация и се отнасят враждебно към образователната и книжовната им традиция, особено ако тя е обща с традицията в някоя от съседните страни. В много случаи обичайното название на езика става неприемливо за новите власти и опасно за традиционните му носители, защото бива възприемано като символ на враждебна национална принадлежност. Институционализирането на македонизма към края на Втората световна война още повече задълбочава процеса на изоставяне на традиционното име на езика.

В това отношение славянският езиков остров близо до Корча е особено интересен – поради гръцката си училищна традиция (и отсъствието на български или други славянски образователни институции) през XIX и началото на XX в., поради присъединяването си към Албания, страна със сравнително толерантна езикова и културна политика (в която обаче не липсват и периоди на твърдо отношение към другите езици²²), и поради бурната си най-нова история – само за три-четири десетилетия през първата половина на XX в. областта има турско, гръцко (няколко пъти), френско, албанско, италианско и немско управление.

12. Йезико кай нас

Теренните проучвания показват, че имена производни от *наш* или *нас* – като *наш'та*, *нашински*, *нашенски* – са много популярни в Албания (особено в областта Гора), в Северна Гърция и сред някои мюсюлмански общности в Република Македония – срв. напр. Мангалакова (2010), Антонова-Василева (2011), Тончева (2012) – като самоназвания за различни диалекти, които до средата на XX в. биха били (почти единодушно) класифицирани като български.

²² Срв. например Макарец (2012: 3).

Подобно название – ѝезико *кай нас* – се използва и в Бобошица. Така г-жа Е. Манчо нарича местния език в разговор с чужденци, това е и името му, което най-често се появява в нейната сбирка с фолклорни материали и в устава на дружеството „Кай нас“. Г-жа Манчо е общественно активна – тя с радост приема гости от чужбина, обича да говори за местната история и култура, бори се за поне частично възраждане на местния език и традиции. Благодарение на дейността ѝ изразът *кай нас* е станал почти официално название за местния език.

Изборът на името *кай нас* е в очевидна връзка с твърдението на Е. Манчо, че родният ѝ език не е нито македонски, нито български – твърдение, напълно приемливо, ако под македонски и български разбираме съответните книжовни норми.

Тук могат да се добавят и две нейни изказвания, цитирани от М. Макарец – „Ние не знаем какви сме“ и „Ние сме албанци“ (Макарец 2012: 3).

Глотонимът *кай нас* се споменава за пръв път от А. Мазон през 30-те години на XX в.: “Bobostins et Drénoviens appellent volontiers leur parler *jeziko káj nas* «la langue de ceux qui parle comme nous»” (Мазон 1936: 1). По-старите източници – домашни и чужди – не привеждат такова название.

На Балканите (а вероятно и изобщо в Европа) глотоними като *кай нас*, означаващи ‘наш, нас, като нас, при нас’ (*кай нас* може да има последните две значения), са сравнително нови. Етимологията им и словообразователната им прозрачност прави значението им доста прагматично, т.е. обвързано с контекста, а оттук и многозначно – като ендоними те са донякъде двусмислени (не е ясно, например, дали говорещият смята езика си за еднакъв с езика на слушащия), трудно биха се възприели и като екзоними, особено ако чужденецът разбира първоначалното им значение. Можем да предположим, че такива названия се появяват като стратегия за отбягване на традиционното име на езика, когато по геополитически причини то става неудобно, нежелано и дори опасно. Новото име се налага в общността като необходим неутрален термин в условия на сблъсък между враждебни национални идеологии.

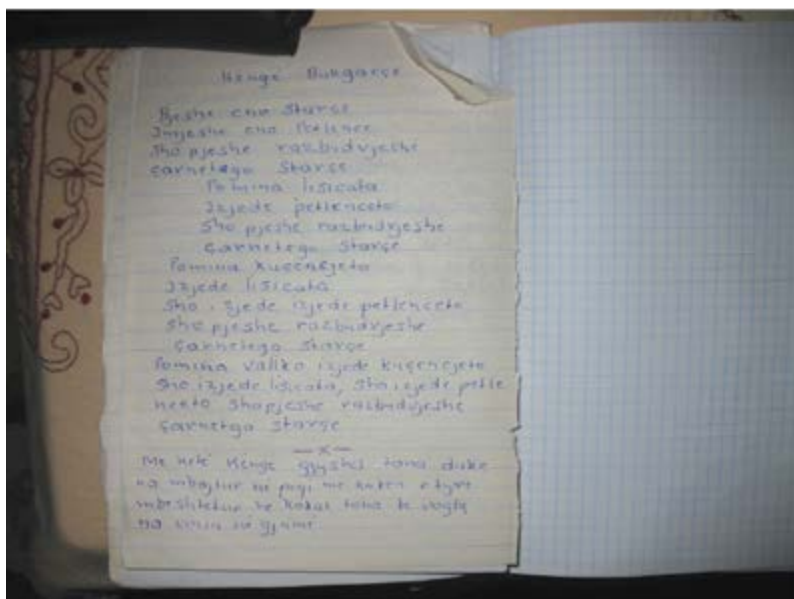
В полза на такова предположение говори и фактът, че в много общности, наричащи езика си ‘наш’, има индивиди и групи от хора, които помнят и все още използват традиционното му име. Както ще видим, такава общност е и автохтонното население на Бобошица.

13. Българче (Bullgarçe)

По-старо име на местния език в Бобошица е *българче* (на албански правопис Bullgarçe). Това е турска по произход форма, означаваща ‘български’. Тя се използва в албаноезичен дискурс и от жителите на селото, и от „другоселци“ по отношение на местния диалект.

Преди три години г-н Юлиан Костреци, албански студент в България, чийто дядо е от Бобошица, ми обясни, че албанците наричат езика на другите български села в страната *Bullgarisht* [булгариш], а само езика на Бобошица – *булгарче*, което означава същото, само че на турски. Според него това е традиционен знак на особеното им уважение към нейните жители.

Терминът *булгарче* се среща и във фолклорната сбирка на Е. Манчо, например *Këngë Bullgarçe* (*кънгъ булгарче* ‘песен на български’) като пояснение към една от песните на местния диалект. Можем да го видим и в бележка към текста на устава на дружеството „Кай нас“: „në gjuhën Bullgarçe të Vjetër qe flasim ne“ (‘на стария български език, който говорим ние’ – Антонова-Василева 2011: 113).

Сн. 6. *Këngë Bullgarçe* (*кънгъ булгарче* ‘песен на български’) в етнографския архив на дружеството „Кай нас“ в Бобошица.

Любопитно е, че Андре Мазон, разглеждайки различни форми на **етнонима** *българин* и *български* в Бобошица, посочва и умалителната форма *булгарче* – „*Buġárċe*“ в неговата транскрипция – като често употребявана и „понякога леко презрителна“ (*le diminutif courant, parfois légèrement dédaigneux, Buġárċe*) (Мазон 1936: 33).

14. Български/булгарски: „Ние булгарски велееме“

Докато *булгарче* (Bullgarçe) е по-скоро екзоним (турско-албанско название за местния език), домашното му съответствие, т.е. съответният ендоним е *булгарски* – с ударение върху гласната **а** и с група **ул**.

Ако трябва да коментираме звуковия състав на формата *булгарски*, можем да започнем с това, че през 30-те години на XX в. А. Мазон посочва, че тогава в Бобошица се използват два варианта на етнонима българин и български: *болгарин*, *болгарици* – *Bolgárin*, *bolgárck'i* – в говоримия език (dans la langue parlée) и в писмото до екзарх Антим от 1873 г. (dans la lettre à l'exarque Antim de 1873), които обаче са „силно конкурирани“ (fortement concurrencée) от *булгарин*, *булгарици* – *Bulgárin*, *bulgárck'i* (Мазон 1936: 33). Според него гласната **у** и запазената съгласна **л** във формите *булгарин*, *булгарици* се дължат на гръцко и албанско влияние (l'influence du grec *Βουλγάρος* et de l'albanais *Bullgár*), докато звукосъчетанието **ол** в *болгарин*, *болгарици* смята за книжно по произход, за „учена форма“ (forme savante), за проява на „остатъци от (руско)-църковнославянското влияние в Македония през XIX в.“ (bribes de slavon russe en Macédoine au xixe siècle), и едва ли за влияние на съседните охридски, битолски и лерински говори, където праславянското сричкотворно **л** се изговаря като **ол**, но думите българин и български се изговарят с **у** (plutôt que l'influence de parlers voisins à traitement -ol-, comme ceux d'Ohrid, de Monastir ou de Lerin, où ce nom offre d'ailleurs le vocalisme -u-), т.е. *бугарин*, *бугарски/бугарици*, както в повечето говори в Македония – с произношение, присъщо на по-северно разположени диалекти (пак там).

Мазон с право смята, че гласната **у** в групата **ул** в *булгарин*, *булгарици* е следствие на гръцко и албанско влияние. Въпросът обаче защо в тия форми има запазено **л** може да има повече от един отговор. В самия Бобощенски говор някогашното сричкотворно **л** се произнася като звукосъчетание **ал**, на пример *далго*, *палн*, *салце*, *салдза*, *валк*, *вална*, *жалт*, *малчи* (срв. Мазон 1936: 32) срещу книжовните български *дълго*, *пълен*, *слънце*, *сълза*, *вълк*, *жълт*, *мълчи*. В много от съседните костурски говори имаме **ъл**, а в някои от тях съчетание от отворено **о** или лабиализирано **а** пак със съгласна **л** (срв. Шклифов 1973). Както бе споменато, съгласна **л** съдържа и рефлексът на някогашното сричкотворно **л** в Охридските говори. Ако изконното произношение на *българин* и *български* в Бобошица е съдържало съгласна **л**, формата е могла да бъде елинизирана и албанизирана само чрез замяна на изконната гласна в нея с гласна **у**, като съгласната **л** се е запазила. От друга страна, представените от Мазон бобощенски форми *болгарин*, *болгарици* – с **ол** от по-старото сричкотворно **л** – може да са повлияни от съседните охридски говори в по-стара епоха, когато в Охридско все още са се употребявали изконни местни форми с **ол**, преди да бъдат възприети форми с **у** като *бугарин*, *бугарски/бугарици*. В такъв случай предположението на А. Мазон за църковнославянско влияние върху

бобощенските *болгарин*, *болгарци* през XIX в. е само едно от възможните обяснения, което повдига от своя страна още един въпрос – по какъв начин е било осъществено това влияние, след като в Бобошица по същото време не е имало църковнославянска литургия, нито пък славянска образованост.

В по-старите източници за Бобошица срещаме изключително плотоним и етноним „български“ – във формата, която той има в езика, на който е писан съответният текст.

Не само български автори като Любомир Милетич, Сребрен Поппетров, Иван Снегаров, Сашо Станев и Благой Шклифов определят езика на Бобошица като български – български го наричат и почти всички чужденци, които са писали за селото до средата на XX в.: Уилям М. Лийк, Стоян Новакович („един от бащите на македонизма“), британският консул Чарлз Блът (в 1897 г.), Хайнрих Гелцер, Густав Вайганд (Лийк 1835; Новакович 1893; Пепо 1964; Гелцер 1904; Вайганд 1924).

По-старите домашни писмени източници също наричат езика на селото *български*, а жителите му – *българи* и не употребяват названия, подобни на *кай нас*.

През 1873 г. бобошени изпращат прошение до българския екзарх Антим I в Цариград (Снегаров 1934), като искат с негово посредничество и благословия да се обърнат към „наши́ти бра́ка гѣ́то“²³ да се Болга́ри“²⁴ да им помогнат да откупят селото си, което е имляк на турския султан. Те обясняват, че до Бобошица има още едно българско село – Дреновяне, с което са много близки, че двете села говорят езика, на който е написано писмото, и че се намират сред Арнаутлъка и са разделени от своя голям народ:

Е́ден чеа́рек от сат²⁵ далѣку от сѣло́то наше се най́двѣ е́шче²⁶ е́(д)но сѣ́ло болга́рцко Дреновеа́не со сто ка́шче²⁷, ѝ смеа ка́и²⁸ два бра́ка мно́го бли́зу... Сеа́зи²⁹ два сѣ́ла се най́двѣме во срет арнаутлѣ́ко, и поде́лѣни от го́лем наш ми́лет³⁰, ка́й тас³¹ офца́та, шчо ве́ли осфетеното́ евангѣ́лье, о́ти са ги́мна³² от ста́дото. Ъ́ во сеаз(и) два сѣ́ла сборвѣ́ме со́й³³ ѝ́зык, шчо ти пи́шѣме. (Снегаров 1934: 12)³⁴

²³ ‘Дето, които’.

²⁴ Снегаров (1934: 11). Цитатите са на кирилската транскрипция, предложена от Снегаров – оригиналът на писмото, представен фототипно в същата публикация, е с гръцки букви.

²⁵ ‘Четвърт час’ (от турски).

²⁶ Иван Снегаров представя като възможни четения също *есте* и *еште*.

²⁷ ‘Къщи’.

²⁸ ‘Като’.

²⁹ ‘Тези, тия’.

³⁰ ‘Народ’ (от турски).

³¹ ‘Тази, тая’.

³² ‘Че се изгуби’.

³³ ‘Тоя, този’.

³⁴ Написаният с гръцки букви оригинал на писмото, кирилската му транскрипция от Ив. Снегаров, както и негов прелист на албанска латиница от архива на дружество „Кай нас“ с моя кирилска транскрипция са представени в гл. 4а.

Особено интересен местен писмен документ за Бобошица са ръкописните спомени на Димитри Цанцо (1814–1904), писани на гръцки и представени от А. Мазон (1936: 382–386). Те съдържат известни географски, демографски, исторически и етнографски данни за селото. Димитри Цанцо – известен и заслужил бобошонец – е учител в местното гръцко училище и един от преводачите на Евангелието на местния диалект. В спомените си той без колебание нарича родния си език *български* и представя легенди за българския произход на родното си село. За своите съселяни той отбелязва, че „всички са православни християни, говорещи особен български диалект, а в училищата им се преподава общоговоримият гръцки език, на който извършват в храмовете си свещените обреди“ (εἰσὶν ἅπαντες χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι λαλοῦντες ἰδίαν τινὰ Βουλγαρικὴν διάλεκτον, ἐν δὲ τοῖς σχολείοις αὐτῶν παραδίδεται ἡ ἐλληνικὴ καθομιλομένη γλῶσσα, διὰ ταύτης εκτελοῦσιν ἐν τοῖς ναοῖς αὐτῶν τὰ ἱερὰ τελεστήρια). Твърди също, че според местните предания „двете села – Бобошица и Дреново – са били заселени първоначално от българи в неизвестна епоха“ (αἱ δύο κῶμαι Βοβοστίτσα καὶ Δρένοβον ὠκίσθησαν κατ’ ἀρχὰς ὑπὸ Βουλγάρων εἰς ἄγνωστον ἐποχὴν) (срв. Мазон 1936: 382–383; в гл. 4а са представени в оригинал и в превод на български цитираните и коментирани от А. Мазон откъси от спомените на Д. Цанцо).

В днешна Бобошица г-н Ильо Кунешка продължава традицията и в дадените от него видеоинтервюта за проекта системно нарича местния език *български*. Най-често той използва местната форма *булгарски* (с ударение върху гласната а), по-рядко книжовната българска форма *български*. И – нещо много важно – той твърди, че някога съселяните му само така са наричали родния си език.

До темата се стига спонтанно при рутинен разговор за това в какви случаи се пее конкретна песен. С И. Кунешка разговаря специалистката по фолклор В. Тончева:

В. Т.: А кога се е пеела тая песен?

И. К.: Повели!

В. Т.: Кога се пееше тая песен?

И. К.: Па я пееме во... Треби да знаете добре тоазе, шо до над триесе... деветстотин и триесете години тука во село по кащите се зборуеше... само български се зборуеше.

В. Т.: Ама булгарски, не македонски – булгарски се викаше?

И. К.: Е па ние булгарски велееме. Булгарски велееме, така. Се зборуеше булгарски. Ако имеше некая, ъ-ъ... е-е, некая... некой брак³⁵ или некой нещо, тамо се пее... се пее само песне... булгарски песне се пееше.

Така теренните проучвания в Бобошица показаха, че през 2009–2010 г. 50% от интервюираните автохтонни носители на местния диалект – в лицето

³⁵ Т.е. сватба.

на г-н Ильо Кунешка – определят езика си без колебание като български и твърдят, че в общността това е било общоприетото му название през тридесетте години, когато той е бил в активна и масова употреба. Останалите 50% – в лицето на г-жа Елпи Манчо – го определят като нито македонски, нито български и предпочитат да го наричат *йезико кай нас*, въпреки че знаят, че някога се е наричал *булгарче*.

Ако съдим от споменатото в други източници, в други ситуации И. Кунешка също нарича езика си *кай нас*. С. Дамко цитира албанскоезична версия на записания от мене и представен по-долу (в т. 26) разказ на г-н Кунешка за драматичната среща между Корчанския гръцки владика и местния свещеник Теодор Икономо, в която евангелието е преведено на *кай нас* (*eshte gjetur perkthimi ne kaj nas*³⁶) (Дамко 2010: 20). През 2012 г. Максим Макарцев работи часове наред с г-н Кунешка (срв. напр. Макарцев 2012: 20–21, 30), но в описанието на съвместните им разговори не споменава глтоним *български*, докато в други случаи М. Макарцев подчертава, че събеседникът му нарича езика си по този начин – например когато представя разговора си с жена от с. Требищ, Голо бърдо, която нарича езика си *булгарцко* (Макарцев 2012: 39). (Определянето на собствения език като български е нещо обикновено в Голо бърдо – срв. Тончева (2009) и Тончева (2013).)

Употребата от един и същ човек на различни названия за собствения му език предполага, че за него това са синонимни названия, зад които не стоят съществени различия, или пък едното се схваща като хипероним на другото. Явлението е често в българоезичните общности извън България – случаят с банатските българи, които наричат езика си и *български*, и *палкенски*, далече не е единствен. Възможно е понякога синонимията да се дължи и на нагаждане на говорещия към очакванията на събеседника и към неговите изразни средства.

15. Позицията на А. Мазон

Има известен парадокс в отношението на А. Мазон към въпроса за названието на местния език в Бобошица – парадокс, който вероятно може да се обясни с общото положение през трийсетте години, но същевременно се вписва в тенденции, добиващи по-ясни очертания през следващата епоха.

От една страна, както ще видим в т. 18, френският учен проявява симпатия към българските чувства на бобошенина Д. Цанцо и към проявите на български патрионизъм в Македония през XIX в. Относно Бобошенското евангелие А. Мазон пояснява, че то „допълва поредицата от многобройни опити да се преведе евангелието на различни местни български говори“ (*L'Évangéliste de Bobošica complète la série déjà nombreuse des tentatives de*

³⁶В цитатите от книгата на С. Дамко запазвам правописа на оригинала, срв. т. 17.

traduction des Évangiles en divers parlers bulgares locaux) (Мазон 1936: 11). Освен това той привежда данни (главно легендарни) за средновековното българско минало на селото (Мазон 1936: 6) и сравнява заможните и урбанизирани бобошени – „един вид местна аристокрация“ – с далече по-традиционните и по-бедни селяни от „българските села“ в географски близката област Преспа: „la situation économique et sociale de Bobošica est sensiblement supérieure à celle des villages bulgares de la région de Prespa. Il s’est développé, dans ces conditions, une sorte d’aristocratie locale“ (Мазон 1936: 3). Специално внимание отделя ученият и на фонетичните варианти на етнонима *българин* в говора на бобошени (Мазон 1936: 33).

И все пак, когато назовава диалекта на Бобошица, А. Мазон предпочита термините *македонски* и *славянски*, които – в контекста на периода между двете световни войни, когато македонският език още не е институционализиран – са по-скоро хипоним и съответно хипероним по отношение на понятието български, или пък неутрален термин, който не определя към кой съществуващ тогава (книжовен) език би могъл да бъде причислен местният диалект. Да не забравяме, че това е период, когато френското обществено мнение не е благосклонно към България (доскорошен съюзник на Германия и враг на Франция), а областта на град Корча вече граничи с Гърция и Сърбия (Югославия), които, ползвайки се със симпатиите и политическата подкрепа на Франция³⁷, отричат всякакви връзки на местното славянско население с България – според тях то е гръцко или съответно сръбско.

Има известно противоречие между мълчанието на А. Мазон относно евентуална употреба на етно- и глотонима *български* от страна на бобошени през 30-те години на XX в. и твърдението на И. Кунешка, че през същия период те наричали езика си *български*. Още по-любопитно е, че през цялото време, когато френският славист изследва на място Бобошица и Дреново, той е гост на бащата на И. Кунешка и живее в техния дом, а г-н Кунешка твърди, че е наследил българските си чувства и любовта си към България от баща си – срв. т. 20 и т. 21.

16. И. Кунешка за баща си и за А. Мазон

И. Кунешка познава лично Андре Мазон. Когато през 1933 г. френският славист пристига в Корча, по-големият му брат (по това време ученик и отличник във френския лицей в Корча) довежда Мазон в селото, а баща му го приютява в къщата си, запознава го с местните хора и му помага да събира документи, песни и приказки на местния говор.

³⁷ За отговорността на Франция за тежкото положение на българите в Македония, срв. А. Пози (2009).

Старият бобошенец смята, че баща му има голяма и дори основна заслуга за успешното осъществяване на мисията на А. Мазон. Според него А. Мазон е изтъквал, че никъде другаде не са му били създавани толкова благоприятни условия за работа:

И да ви рече правината: татко ми е правйе³⁸ причина, що Мазон устана толко време во село наше – двйе годин, двйе годин седе тука да учише, да чинише. И си рече: я сем бил [...] и на другие места, ама како що се найдое тука во Бобошица, не са³⁹м найдол никамо.

17. Още една съвременна автохтонна позиция: Сотир Дамко

В процеса на писане на предварителен вариант на настоящия текст благодарение на Р. Бело се запознах с една обнародвана от автора си – Сотир Танас Дамко – през 2010 г. история на Бобошица (Дамко 2010), която ще представя подробно в гл. 6. Историята е на албански език и се разпространява във вид на подвързани компютърни разпечатки. Текстът е набран на латиница без необходимите албански букви с надредни и подредни знаци и съдържа известен брой илюстрации. Изложението се опира на библиография от 25 позиции – авторът е ползвал архива на музея „Димитри Цанцо“ в Бобошица, архива на дружество „Кай нас“ в Бобошица, държавни и църковни кадастри и архиви в Корча, фолклорната сбирка и други текстове, писани от Е. Манчо, вече споменатите мемоари на Димитри Цанцо, черпал е данни и от разговори с жители на Бобошица (biseda me fshataret e Boboshtices³⁹) като Петрак Грецо, Ильо Кунешка, Танас Дамко, Елпи Манчо, Сотир Бамбули, Кристак Кочо (Дамко 2010: 166).

Авторът на книгата е потомствен бобошенец (срв. Дамко 2010: 162) и това прави особено ценно изразеното от него мнение.

С. Дамко цитира редица автори, които свързват началото на селото и произхода на жителите му (origjina e Boboshtices dhe boboshtarve) със средновековната българска държава (Дамко 2010: 14–18). Той изтъква няколко факта, които според него са важни за решаване на въпроса за произхода на Бобошица и бобошените. Сред тях са говоримият български/булгарче език (gjuha e folur – bullgarce), славянската топонимия (toponimet – ne gjuhen slave), легендата, че Крали Марко е вършил юначества на територията на селото (legjenda e Marko kraljit – e vendosin ne teritorin e fshatit), венчавката в една от местните църкви – „Св. Йоан“ – на „български княз“ (celibrohet ne nartese ne kishen e Shen Jonanit⁴⁰ nje princ bullgar) (Дамко 2010: 17). Сред изводите, които С.

³⁸ Чешка дума, означаваща ‘именно’.

³⁹ В цитатите от книгата на С. Дамко запазвам опростения правопис на оригинала.

⁴⁰ Така в оригинала! На следващата страница (Дамко 2010: 18) съответно „celibrohet me martese“.

Дамко прави, е и този, че селото е заселено предимно от българи (*eshte banuar me se shumti nga popullsi bullgare*), които говорят стар славяно-български език (*gjuha qe flitet eshte quha e vjeter sllavobullgare*) (пак там: 18).

По отношение на съвременността С. Дамко употребява глотонима *българче* на първо място, а по-рядко или като второ название употребява и *кай нас*. Показателно е заглавието на глава, посветена на фолклорното, езиково и културно богатство на Бобошица „на езика българче (кай нас)“, в която *кай нас* е поставено в скоби като пояснение (или като вариантено название) след *българче* (*pasuria folklorike, gjuhesore e kulturore e Boboshtices ne gjuhen bulgarce (kaj nas)*) (Дамко 2010: 73).

18. Отношение към другия

А. Мазон с учудване отбелязва, че в гръцкоезичните си мемоари Д. Цанцо не проявява „гръцки патриотизъм“ (*Il est frappant de constater combien ce mémoire, rédigé en grec, est exempt de patriotisme grec*) – „Даскалът е отличен учител, който цени гръцкото образование, освен това е добър християнин от църквата на цариградския патриарх“ (*Le Dhaskal est un excellent maître d'école et qui sait le prix de la science grecque; il est aussi un bon chrétien de l'Église du Patriarche*), но „той знае, че майчиният му език е български говор“ (*Mais il sait que sa langue maternelle est un parler bulgare*) и „открито изразява чувството си за принадлежност към общност, различна от гръцката“ (*il laisse apercevoir son sentiment d'appartenir à une autre communauté que la grecque*) (Мазон 1936: 386).

По-нататък А. Мазон сравнява изразените от Цанцо чувства с проявите на български патриотизъм в Македония през XIX в., със спонтанността на движението за български училища там и с ролята на Македония в българското възраждане и в изграждането на независима българска църква: „*Mais c'est lui, pourtant, qui, dans la Macédoine proprement dite, suffit à nous expliquer la spontanéité du mouvement en faveur des écoles bulgares durant tout le xix siècle, le rôle joué par les Macédoniens dans la renaissance qui a préparé l'émancipation de la Bulgarie orientale et, à partir de 1870, la fortune de l'Église exarchiste*” (Мазон 1936: 386). Впрочем заслужава си да цитираме целия параграф, с който А. Мазон приключва представянето на спомените на Д. Цанцо и който звучи почти като възпев на българските чувства на бобошени и на жителите на Македония през XIX и в началото на XX в.:

Учудващо е доколко в спомени, писани на гръцки, липсва какъвто и да е гръцки патриотизъм. Ироничната забележка, с която авторът поднася доводите в полза на гръцкия произход на някои обичаи, е показателна в това отношение. Даскалът е отличен учител, който цени гръцкото образование, освен това е добър християнин от църквата на цариградския патриарх, но той знае, че

майчиният му език е български говор и, без да проявява никакви определени политически стремежи, открито изразява чувството си за принадлежност към общност, различна от гръцката, общност далечна, която впрочем той почти не познава. Това е чувство, към което историята не е била благосклонна и много обстоятелства са го помрачавали — особено в областта на Корча, където гръцкото влияние отдавна залива албанския и славянския елемент. Но именно то обяснява спонтанността на движението за български училища в самата Македония през целия XIX в. и участието на македонците във възраждане, подготвило освобождението на Източна България и основало през 1870 г. Българската екзархия. (Мазон 1936: 386)⁴¹

Въпросът за гръцкия патриотизъм у българоезичните патриаршисти е важен не само през късноосманската епоха, когато през XIX и в началото на XX в. българите водят борба против гръцкото влияние и господството на гръцките институции в религиозния и културния живот и в образованието, но и по времето, когато А. Мазон пише книгата си за Бобошица и Дреново.

През XIX и в началото на XX в. се тръгва от състояние, когато всички православни българи са патриаршисти, минава се през състояние, когато мнозинството от българите са извоювали правото си да имат независима църква, а оттук и култура, образование и перспективи за политическа самостоятелност без гръцки контрол, и се стига до състояние, когато върху териториите, които все още са част от Османската империя, българите и гърците водят борба, включително и въоръжена, за сфери на влияние.⁴² Някои патриаршисти тогава остават просто миролюбиви българи, които не се противопоставят на гърците и приемат техните институции, а други се превръщат във фанатични борци срещу българщината — в интернет могат да се открият, например, образци от българоезичен фолклор (все едно дали наистина възникнал по време на съответните събития или съчинен по-късно), възпяващ борбата на гърците и гръкоманите срещу българските чети.

По времето, когато А. Мазон работи в Бобошица, въпросът за гръцкото влияние и за прогръцките чувства е все още актуален. През първата половина на XX в. Корча и околностите ѝ три пъти попадат под гръцко управление като част от оспорваната територия Северен Епир. Част от местното население, особено от власите християни, е с традиционна прогръцка ориентация. В съседните Костурски и Лерински край, които за разлика от Корчанско са трайно присъединени към гръцката държава, властите разчитат на местните патриаршисти в политиката си на елинизация на новопридобитите земи. Както подчертава Анастасия Каракасиду, според докладите на тогавашните областни управители в Лерин (Флорина) в периода 1913–1935 г. известна част от tradi-

⁴¹ За френския оригинал срв. гл. 4а.

⁴² Сравнително подробна картина на събитията е представена от Юра Константинова (2014).

ционните патриаршисти (по това време формално вече всички принадлежат към гръцката църква) не оправдават големите очаквания на гръцката администрация и имат колебливо и изчаквателно поведение, а почти половината население продължава да има фанатични български чувства (Каракасиду 2003: 91–94). Дори в началото на ХХІ в. се случва най-големи критики на недостатъчно толерантната и недостатъчно гъвкава културна и езикова политика на гръцката държава в тоя край да са традиционни гръкомани (пак там 118–119).

Макар и по друг начин, въпросът за гръцкото влияние става актуален и в съвременна Албания. При своя престой в Корчанско през 2012 г. М. Макарецев наблюдава нещо, което аз бих нарекъл съзнателна самоелинизация. М. Макарецев забелязва, че децата на албанските (икономически) емигранти в Гърция, когато се връщат в Албания, говорят на гръцки и помежду си, и с родителите си. Според него те просто не знаят албански език, защото родителите им съзнателно не им говорят на албански и искат да направят от тях „свършени гърци по език“. Руският учен остава с впечатлението, че това е правило без изключения: „... есть ли вообще в Греции хотя бы одна семья албанских эмигрантов, которая не ставит себе целью, чтобы их дети сделались совершенными греками по языку?“ (Макарецев 2012: 42). Според негови албански събеседници така е само в Гърция – иначе родени в Америка и Австралия деца на техни роднини, емигранти от Албания, говорят и пишат на албански (пак там).

Въпросът за отношението на славяноезичното население в Корчанско към Гърция и гърците не е проучван подробно. М. Макарецев споделя, че негов местен респондент с македонско национално съзнание твърди, че гърците са лоши хора, защото са националисти (Макарецев 2012: 44). Практически същото каза през 2009 г. и Елпи Манчо, само че тя употреби думата расисти, вероятно защото трудно намира подходяща обществено-политическа лексика, когато не говори на албански. В пространните интервюта с Ильо Кунешка също не се долавят нотки на елинофилство. Точно обратното – в разказа си за спора между гръцкия владика и местния бобошенски свещеник, представен по-долу (в т. 26), той изразява открито неодобрение на егоистичната езикова политика на гръцката църква и задоволство от това как гръцкият владика бил посрамен. Както ще видим в гл. 6, подобно е отношението към елинизма и на Сотир Дамко.

Отношението към елинизма е частен случай на отношението към другия, което, както и съзнанието за себе си, може да бъде доста сложно и нюансирано, включително и у българоезичните общности извън България. Особена проява на това отношение е славянофилството – в цитирания по-долу (в т. 21) материал то определено се проявява в разказа на И. Кунешка за историята на България. Естествено е (но не е задължително) славянското съзнание да бъде част от самосъзнанието на българоезичните общности извън България.

Съзнанието за религиозна принадлежност също е важна част от знанието за себе си, въпреки че не винаги влияе с еднаква сила, а често влияе и с различна посока върху чувството за национална или народностна принадлежност. Достатъчно е да си припомним, че ако у съвременните българоезични мюсюлмани в днешна Североизточна Гърция (в Южните Родопи) преобладава турската ориентация⁴³, то у съвременните българоезични мюсюлмани в Голо Бърдо, Албания преобладава българската ориентация (срв. Тончева 2009, Тончева 2014), а в Гора, Албания – неутралната горанска ориентация (срв. Тончева 2012). (В изброените общности – може би с изключение на албанска Гора – преобладаващата ориентация съвсем не е единствена.)

Що се отнася до Бобошица, в нашите видеоматериали И. Кунешка изразява гордост от това, че бобошени (в качеството си на българи – разговорът е за историята на България) са запазили православната си религия за разлика от 80% (според него) от албанците. Подобно отношение, съчетано с известна отрицателна нагласа към религиозно различия, регистрира в Бобошица (у албаноезични събеседници) и М. Макарецев, когато разпитва за околните села: „Восток, по словам информантов, лучше Запада, потому что тут живут православные... На западе живут мусульмане“ (Макарецев 2012: 5).

19. Българоезичие и българщина

Като цяло при изучаването на българоезичните общности извън България можем да установим най-разнообразно и най-неочаквано взаимодействие на немалко фактори и параметри, сред които:

- наличие (в миналото) на български институции: църква, училище, сдружения;
- наличие (в миналото) на българска администрация;
- наличие (във връзка или без връзка с изброените фактори) на българско самосъзнание;
- съзнание за автохтонност и средновековни корени;
- славянофилски чувства;
- отношение към България и българите;
- отношение към други народи/етноси;
- съзнание за религиозна принадлежност;
- знание за български произход;
- знание/незнание, че езикът (диалектът) е български.

⁴³ Срв. обобщението на К. Щайнке (2007: 71). За динамиката на езиковите процеси срв. К. Фос (2007), както и за динамиката на националната ориентация (пак там: 78). Много по-нюансирана и по-подробна картина на съвременното положение в Западна Тракия (Североизточна Гърция) дава Т. Мангалакова (2011).

Допълнителен, но важен фактор, обговорен тук (в т. 23), е наличието и силата на антибългаризма в съответната страна или област.

На терена може да получите най-различни отговори на въпроса какви са и какъв език говорят местните жители, особено ако събеседникът ви чувства близки или пък няма мотиви да крие истинските си мисли. Образован човек от семейство на традиционни патриаршисти в централните части на Северна Гърция споделя: „Ние не сме гърци! Ние сме македонци-българи“ (стандартният и очакван отговор е „гърци, които говорят славянски“). В българоезичните села в Мала Азия едни ще ви кажат, че езикът им е помашки, други – че е български, но те самите са турци. В едно видеоинтервю интелектуалният водач на гораните в Албания, Назиф Докле, казва, че отношението на горанските говори и българския език е като отношението на диалект към книжовен език. Той самият обаче не се изяснява като българин.

Местният човек може да не се чувства българин, но да признава, или поне да допуска българския произход на общността, към която принадлежи. Показателно е следното изказване на същия г-н Н. Докле:

Горанският говор има запазени много архаични форми отпреди векове. Няма разлика със северните македонски диалекти. Песните от Родопите и Македония нямат разлика. Ако България приема македонците за потомци на българите, значи ние сме българи. (Мангалакова 2008: 124)

Срв. също „Назиф Докле смята, че потеклото на гораните идва от някогашна югозападна България, където сега се намира Македония“ (пак там: 125).

В изказването проличава и едно често срещано в българоезичните общности отношение към македонизма – като към една от възможните гледни точки, а не като към единствената възможна истина.

Оприличаването или оразличаването на себе си спрямо българите може да има най-различни нюанси. По принцип твърдения като „не сме чисти българи“ предполагат осъзната близост с българите. Понякога съзнанието за близост с българите (не сме много и българи, но сме от един род) може да се съчетае с надежди за културна и образователна помощ от България, срв. следното изказване на Ахмет Имам от Ксанти:

Ние не сме нито гърци, нито турци, не сме много и българи, но сме от един род, „акраба“ (роднини). Ако България ни драгова, да ни помогне да изучим 10 деца от помаците, а също и наши учители да учат български език в България. За 2–3 месеца можем да се научим да четем на български, граматиката знаем, това ни е майчин език. Нямаме нищо общо с турския език, но ще ни го направят майчин. България може да ни помогне. (Мангалакова 2011: 123)

Представата за голяма близост и дори общност, идентичност с българите у хора, които не се заявяват като българи, е доста разпространена върху българската езикова територия на Балканите, въпреки протеклите за последните сто години процеси на демографска, морална и отчасти езикова дебългариза-

ция. В свое интервю от 2009 г. Илия Мужов от с. Върбник, Корчанско (исторически селото е принадлежало към Костурския край, попаднал след войните от началото на XX в. в Гърция) смята, че македонците и българите „сме еден кърв“ (Тончева 2013: 61). В края на разговор в с. Пустец, Мала Преспа, Юго-източна Албания, местен жител заключава: „А бу̀лгарск’ио со мак’едо̀нск’ио исто ѝе, едно̀ сме“ (Антонова-Василева 2013: 82).

Историческото развитие е довело до непокриване, несъвпадение на явленията българоезичност и българско съзнание. Ска̀лата е плавна и тръгва от непризнаване на българското име и българския произход на езика, минава през колебанието и обявяването му за най-близък до българския, по-нататък – през традиционното знание, че езикът е български, съчетано с наличие на небългарско самочувствие, през знание, че езикът е български, и колебание относно националната (етническата) принадлежност и накрая стига до общности (и най-вече индивиди), които твърдо настояват, че са българи и че родният им говор е български. Възможно е при някои общности (например гораните – срв. гл. 5) колебанието относно езиковата и особено етническата принадлежност и най-вече асиметрията между тях да са по-стари явления, но в повечето случаи това е по-скоро състояние, наложило се вследствие на големите геополитически промени, повлияли върху положението на Балканите през XX в.

Особено място има отношението към България, което е сравнително независимо от останалите параметри и зависи най-вече от това дали у съответната личност е било целенасочено и успешно възпитавано отрицателно отношение към България – а такова отношение е съзнателно изграждано десетилетия наред поне в част от съседните ни дъжави – и дали същото това отрицателно отношение е било впоследствие преосмислено и превъзможнато от същата личност или не.

Все пак, в много случаи топлото отношение към България е свързано със съзнание за по-голяма или по-малка близост с българите, евентуално за идентичност с тях. Ако можехме да го измерим, то би било някъде в обхвата от отношение към своите през отношение към най-близките сред чуждите до отношение към близки сред чуждите.

Ще приведа два примера. Новопристигнала позната попита наша събеседница в Охрид дали сме чужденци и получи отговор: „Не се странци, българи се!“. Беше лятото на 2009 г.

Един ден преди това се сбогувахме с неколцина членове на дружество „Кай нас“ пред къщата на г-жа Елпи Манчо в Бобошица. Казаха ни: *Не бо̀ли за България, вистина не бо̀ли!* Известно е, че в България в старинния (пред-стандартния) език, в езика на фолклора да те боли за някого или за нещо означава да изпитваш силни чувства към него. Може би така е и в Бобошица. Вероятно поне част от присъстващите никога през живота си не са казвали,

че са българи, може и да не са си го помисляли – това обаче не противоречи на последното им изказване, нито е основание да се съмняваме в искреността му – в топлите чувства към България, които то съдържа.

20. Знания за произхода, предадени по механизмите на фолклора – устно от баща на син: България е нашата стара татковина

За разлика от областта Гора, в която въпреки пробългарската ориентация на част от населението теренните проучвания не установиха добре оформен наследен спомен за българско минало (срв. в гл. 5), в Бобощица съществува предавано от поколение на поколение знание за старинния български произход на селото, за неговото българско минало, съществува и, в крайна сметка, старинно българско самосъзнание. То е документирано (в контекста на втората половина на XIX в.) в представените в гл. 4а писмо на бобошчени до българския екзарх Антим I и спомени на Димитри Цанцо. В нашето съвремие негов носител е Ильо Кунешка (когото ще си позволя оттук нататък да наричам и Дядо Ильо).

Въпреки че никога не е бил в България и че никога не е получавал българско образование, Дядо Ильо има много силни чувства към България и българите. Твърди, че ги е наследил от татко си, че от него е научил и българския химн, както и всичко, което знае, за България и за българите.

На въпроса дали иска да види България отговаря така:

Е па како не сакам да одам. И ни рекое сега, шо ч'е ни заведат во Булга-рия. Во месецот май, ни рекое, ке одиме да видиме.⁴⁴ Сакам да си я видам. Я сем бил во много места, во много царшчине, [...] от Европа, во Франция, во Германия, во Полска, во Ческа, во Югославия, во Румуния много пата, в Унгария, и во Гарчко сам бил, а во Булгария не сам бил – тоа не чини. Требе да си я вида майка Булгария и сакам да си ода, и тоа ч'е чекам сос сарцето – да си вида майка Булгария.

Любовта си към България Дядо Ильо обяснява така:

Е па я сакам, како да не я сакам. И е оттамо – таа е наша старата татковина. Таа е нашата стара татковина.

На въпроса от кого е научил думата татковина отговаря:

Па от старците – татковина.

С радост рецитира българския химн (негова донякъде фолклоризирана версия), научен също от бащата:

Напре, бракя българи,
кай балкана да вървим,
там се старшни бой развива,
бой за живот и за смърт.

⁴⁴ Става дума за обещание на български дипломати, впоследствие за съжаление неизпълнено. Интервюто е взето през 2010 г.

Мила родино,
ти си земен рай,
твойта убос, твойта прялес [...]
на зем немат край.

И той е вашиот имн. [...] Тоа ч'е го пиша и ч'е го читам све до сеа. И тоа
от татко ми.

Накрая Дядо Ильо обобщава:

Тези неща сем и⁴⁵ знал – токо мало, значи – от татко ми. [...] Татка ми са-
каше много Булгария. И той – от него имам вашио имн.

И наистина, текстовете, чрез които Дядо Ильо споделя (устно) знанията си за България, българите, българския химн и т.н., са предадени по устен път от поколение на поколение, т.е. те са съвременен, жив образец на фолклор, на фолклорни знания за миналото, което ясно се проявява и в тяхната форма и съдържание.

21. Идеализация на българите и на българската история

Наследил силни чувства към България и една фолклоризирана представа за нея, г-н Кунешка идеализира всичко свързано с българите – с техните качества, умения, живот и история.

Българските момичета са много добри:

Ваши⁴⁶те чупице булгарке много добре.

На българите са присъщи всякакви добри качества:

Па добри люди, доведени, добри, ма°ндри⁴⁷. [...] , работливи, земеде^лци, добри, юнаци, чисти.

В някои поприща са най-добрите в Европа:

Булг^{ар}ите за земеде^лството – я от татко ми си знам тоа – за земеде^лството булг^{ар}ите се най-добрите во Европа.

И историята на България, която Дядо Ильо разказва, е идеализирана – според нея България първа се е освободила от турска власт (което не е вярно), и то главно със свои сили (което също не е вярно), но и с голяма руска помощ. Разказът му съдържа разсъждения в славянофилски и русофилски дух, както и типичното за следвъзрожденския българин раздражение от противославянската и противобългарска политика на великите сили, поради която родният му край остава под турска власт:

Сакам да я вида майка Булг^{ар}ия и повеке за тоа, шо поради историята Булг^{ар}ия беше първата, шо се освободи от турците во Балк^{ан}ите. Тя се бори-

⁴⁵ 'Ги'.

⁴⁶ 'Момичета'.

⁴⁷ „Мъдри, спокойни“.

ле со турчино – парвите се бориле. И си го кладае напред⁴⁸, и го зедемае тогай дур блиско Истамбул [...] Тамо го заведое турчинот. Тамо турчинот застапа и турчинот прибра⁴⁹ да устави цели Балкан и [...] да се бегаше от Балканот – [...] сето Балкан беше под турчино тогаз. Беше на иляда осемстотин и осемдесета нешто. Добре, токо този се стори [...] во Свети Стефан⁵⁰ [...] – тамо турците со булгарите се разбрае, шо турците [...] ке бегаете от цели Балкан и България ке беше свободна. Добре то све, но англичаните, германците и французите не сакале да се стори тоа, чунки тоа беше со инфлуенца от славските⁵¹ и от русите, чунки за ослободене България и русите помогнале много, и тия не сакале, шо Балкан да знае, шо и русите и булгарите се слави⁵² и така да се чувеше тука. И така си сториа друго бралище⁵³ тия во Берлин [...] и го рекоа така: България да се освободи, да, туку Балканот – не, да остане под турчинот. Тия ни оставиа речи [...] трийсе години еше под турчино. Токо баво да му йе Бугария, шо се освободи първата во Балканот от турчинот се освободила Бугария. Да й живе нивните деца и неите люди.

22. Отговорността на българските институции и на техните служители

Известно е, че действителните българи в действителната България, подобно на всички средностатистически хора, трудно могат да съвпадат с каквато и да било идеализираната фолклорна представа за тях. И все пак някои от тях заемат повече или по-малко отговорни длъжности в институции, от които зависи отношението на България към българите (или близки до тях общности) извън България, а от това отношение пък зависи отношението на българите (или близки до тях общности) извън България към самата България. Известно е, че всички тези чиновници (и висши, и низши) получават заплата от българския данъкоплатец и че в цивилизования свят на XXI в. те би трябвало (поне на теория) да отговарят за дейността си и за качеството, с което я осъществяват, пред обществеността, т.е., както някога се казваше, пред целокупната нация.

През пролетта на 2010 г. български дипломати обещаваха на бобошенските старци да ги заведат да видят България. Обещаното не се сбъдваше. Не знам какво точно се е случило, не знам и какво отражение е имало събитието върху общественото мнение в Бобошица. Питам се интересуват ли се изобщо повече или по-малко отговорните фактори в България какво отражение имат техните

⁴⁸ 'Напреднаха'.

⁴⁹ 'Се съгласи'.

⁵⁰ Т. е. в Сан Стефано.

⁵¹ Т. е. славяните.

⁵² 'Че и русите и българите са славяни'.

⁵³ 'Събор, среща, конференция'.

решения на високо и действия на ниско равнище върху българите и близките до тях общности извън страната.

Има нещо оптимистично в това, че вместо катастрофалните грешки на българската държава спрямо „съседна“ България през XX в. – политически, дипломатически, идеологически – в нашия XXI в. се натъкваме само на средни до дребни грешки, понякога не на цялата държава, а на отделни чиновници, често поради дребнава лична мотивация, а още по-често поради липса дори на минималната мотивация, необходима за изпълняване на задълженията им.

Вече (в т. 19) представих скала на постепенното отдалечаване първо от българщината, а после и от българоезичието на общности и индивиди, чиито предци традиционно са се представяли за българи (или поне са знаели, че говорят на български език). Причината за това е преди всичко политиката на съседните държави (особено през просмукания с национален терор XX в.). Но също и големите грешки на българската държава, средните грешки на българските институции и дребните грешки на техните редови представители. Колко ли хора са престанали да обичат България, колко ли са престанали да се гордеят, че са българи, колко ли са намразили мисълта да бъдат българи заради такива грешки.

Трудно е да се провери, но ще дам един съвременен пример.

Млада жена от българоезична общност иска да учи медицина в София. Тя никога не е учила в българско училище (такива изобщо няма в нейната страна) и не може да се яви на конкурсни изпити на общо основание в България. Отговарят ѝ, че в България има квоти за студенти от български произход само за специалността българска филология. Но в нашия край специалистът по българска филология не може да има никаква реализация, докато нужда от лекари има, обяснява тя. Това е положението, отговарят ѝ. Тогава тя отива в Скопие и там веднага я премат да учи каквото иска. Каква мислиш е тя сега, пита риторично моят събеседник, когато разказва историята. Дори в конкретния случай събеседникът да не е прав, безспорно е, че подобни житейски обстоятелства често са решаващи за „националната ориентация“ на отделния човек.

23. Антибългаризмът

Българските институции и техните служители не трябва да забравят, че хората, чиито чувства към България са понякога под въпрос, често са под силния натиск на други национални идеологии.

Въпреки че нещата през XXI в. постепенно се променят, все още да се изиявяваш като българин или като симпатизант на България на много места е трудно и опасно. Прякото насилие все повече се заменя с икономически натиск. Дори там, където държавната власт е безразлична по въпроса, местната власт може да е ангажирана. В областта Преспа в Албания например местно-

то самоуправление е македонистко, в Южните Родопи в Гърция ислямската духовна власт е туркофилска. Разказвали са ми за случаи и в двете области, когато хора са заплашвани, че ако не се държат лоялно към преобладаващата в техния край национална идеология, децата им ще загубят работата си (съответно в Република Македония и в Турция). Не е важно доколко такава заплаха може действително да бъде изпълнена, показателно е, че хора, свързани с местната власт, си позволяват да я отпрат.

Темата е дълга и се преплита с въпроса за отношението на другите към България, българите и българщината, което също има своята специфика във всяка балканска страна. В някои страни, особено в Република Македония, антибългаризмът е главна съставка на традиционната национална идеология. Нормално е в националната култура и психика поне на част от съседите образът на България да се препокрива с образа на традиционния враг. Достатъчно е да си припомним, че през първата половина на XX в. България е воювала официално с всичките си налични тогава съседи (без Албания). По време на всяка световна война България заема големи територии от повечето си съседи. Дори само това не може да не се отрази на традиционното отношение към България у съседите ѝ. В тогавашна Сърбия и Гърция обаче антибългаризмът в политиката и културата се дължи преди всичко на шовинистични амбиции на техните управляващи кръгове, по-стари от каквато и да било политическа и военна агресия на България срещу тях.

Културните стереотипи, разбира се, се променят, но не изведнъж и не изцяло. За нашата тема е достатъчно да подчертаем, че официалният и полуофициалният антибългаризъм трябва да се прибави към факторите, изброени тук (в т. 19). Тенденцията е, разбира се, антибългаризмът повече или по-малко да отслабва, но конкретните му прояви продължават и дори могат да се проучват и анализират в тяхната динамика.

В Албания като цяло не се забелязва антибългаризъм нито на високо, нито на ниско равнище, нито в традиционната национална идеология, нито във всекидневието, нито в нагласата на албанеца към другите. Различно е в района на Преспа, където местното население е признато за македонско национално малцинство, местната власт е македонистка, а хората, изявяващи се като българи, са малцинство в малцинството. Жител на Корча сподели, че в Албания поне държавата не пречи на никого да се изявява като българин. Не го попитах „А кой пречи?“, но разбрах, че това не е албанското мнозинство, защото по друг повод той обясни, че никога досега не е усетил дискриминация от страна на албанците, включително и в служебната си кариера, заради това, че се изявява като българин.

В такъв смисъл Бобошица е интересна за изследване не само защото в нейната нова история върху нея не е имало евентуален пряк български или непряк пробългарски натиск (военен, административен или институционен – с такъв,

най-често мним, натиск в част от съседните страни обясняват наличието изобщо на хора, които се смятат за българи, извън България), но и защото върху нея не се упражнява и целенасочен антибългарски натиск, доколкото в Албания антибългаризмът никога не е имал значението, което има в културата, политиката и традиционната национална идеология на други балкански държави.

Както бе подчертано в т. 6 на гл. 2, в научната традиция на част от съседите на България (най-вече в Гърция и в страните от бивша Югославия) през XX в. постепенно се налага представата, че едва ли не на целия Балкански полуостров (в географската област Македония със сигурност) преди XIX–XX в. никой не е знаел какъв е по народност, знаел е само, че е християнин или мюсюлманин, а национални етикети хората придобиват едва вследствие на националните пропаганди на новото време. Впоследствие това мнение се разпространява в научните среди по целия свят. Случаят с Бобошица, подобно на случаите с много други съвременни българоезични общности на Балканите, показва точно обратното – че това са хора, които традиционно са наричали езика си български (знаели са, че това е името му), а най-често (особено ако са били християни) са наричали и себе си българи. Това, че мнозина от тях вече не се наричат българи и немалко не наричат и езика си български, се дължи не на това, че никога не са знаели какви са, а на геополитическите промени през първата половина на XX в. и на натиска от страна на институционализирания антибългаризъм и свързаната с него политика на национален терор през целия XX в. (в известен период антибългаризмът е политика дори на българската държава – срв. Германов 2012). Бобошица е пример за това как **при отсъствие на планиран, дългосрочен и институционализиран антибългаризъм в общността се запазва знанието за българския ѝ произход и за българското име на езика ѝ, дори отчасти българското самосъзнание**, въпреки патриаршисткото ѝ минало, липсата на български институции в близкото минало, демографското ѝ стопяване и фактическата смяна на езика, водеща до окончателно приобщаване към албанската народност.

24. Местната топонимия като част от съзнанието за автохтонност

Българите в Корчанско (имам предвид хората с изявено българско самосъзнание) се гордеят с българския характер на местната топонимия, издаваща хилядолетното българско присъствие в областта. Освен, разбира се, колегите Д. Бело и Р. Бело, които имат и научно отношение към въпроса, и г-н Сотир Митрев, председател на дружеството „Иван Вазов“ в областта Преспа, обича дълго и подробно да говори за местната топонимия (което също е документирано и отчасти включено във филма на Константин Чакъров „Българите в Албания“, създаден със средства на проекта). И хора, които не се изявяват като българи, но са местни патриоти, също се гордеят със славянския характер на

селищните названия в Корчанско. Сред тях е и г-жа Елпи Манчо, която също дълго и разпалено разисква както макротопонимите на цялата област, така и микротопонимите в землището на Бобошица, техния произход и първоначално значение (етимология).

Оказа се, че и г-н Ильо Кунешка се гордее с отразената в селищните имена дълга („иляда години“) история на местните българи. И той обича да разисква произхода и първоначалното значение на имената на околните селища. За него е чудно как турците за петстотин години не са оставили в Корчанско никакви топоними, а българските имена са се запазили цяло хилядолетие:

Свете села се са околни – много села – име⁵⁴ иминя на български язык. [...] Токо тука турчинот беше четиристотин и петстотин години, а топонимите са иминя на местата – нема турцки иминя – български – това е чудно – како се сториа свите тия? [Следва изброяване на местни селищни имена и разказ за произхода и значението им.] Токо е чудно, шо този вече от иляда години си беа булгарите тука и устанае свите тия иминя.

Представата, че местните географски названия са свидетелство за средновековното минало на местните българи, води началото си поне от XIX в. Откриваме я в мемоарите на Димитри Цанцо. В тях авторът изразява мнение, че традиционната представа как българите са заселили Бобошица по време на своето придвижване на юг (в Ранното Средновековие) е по-достоверна от други хипотези, защото е подкрепена от данните на топонимията: „Тази представа изглежда по-вероятна и се потвърждава от много запазени до днес български наименования на села, градчета и реки“ (αὐτὴ ἡ ἰδέα φαίνεται πειθανοτέρα, βασιζομένη εἰς τοῦτο καὶ ἐκ πολλῶν σωζομένων μέχρι σήμερον Βουλγαρικῶν ἐπωνομασιῶν κωμῶν καὶ ποταμῶν). Цанцо посочва и няколко местни топонима от български произход и обяснява значението им (срв. Мазон 1936: 383; срв. съответното място и в гл. 4а).

25. Легендарни връзки на Бобошица със Средновековната българска държава

От цитирания момент в спомените на Д. Цанцо се вижда, че интересът към местната топонимия е преплетен с интерес към местни предания, свързващи историята на селото с историята на Средновековната българска държава. Всъщност Цанцо представя две легенди за основаването на Бобошица от българи през Средновековието (срв. Мазон 1936: 383). Освен това той споме­нава, че в селото има много предания за Крали Марко, но разказва само едно от тях:

⁵⁴ ‘Имат’.

Говори се, значи, че някога във всички наши краища управлявал някой си владетел на българите на име Марко Крали (ἡγεμών τις Βούλγαρος τὸ ὄνομα Μάρκο Κράλι), на който приписват огромна мощ и свръхчовешко юначество, като освен другото разказват за него и това. Близо до манастира „Успение Богородично“ има един хълм, наречен Галината. От този хълм той скочил до друг хълм на Лептокария срещу предишния и там, където стъпили краката му, те потънали в земята и се образувало блато, което съществува и до днес и се нарича Марков Мачел, т.е. блатото на Марко. Това, разбира се, е невероятно (освен ако не е бил крилат). Очевидно е обаче, че е бил герой и владетел на тези краища. (срв. Мазон 1936: 384, както и съответното място в гл. 4а)⁵⁵

По същество легендарна е и представата на Стелиан Ефтимииу (румънски историк от бобощенски произход), цитирана от А. Мазон, че Бобощица е мястото, където последният войвода на Самуил, Ивац, събира въстаници срещу византийския император. Любопитно е, че тя също се основава на интерпретация на местната топонимия – на предполагаема връзка между имената на планината Βρωχότης, спомената от Скилица, и на потока Поврок, който тече през селото (срв. Мазон 1936: 6).

Както бе посочено в т. 17 в настоящата глава и както ще видим в гл. 6, легенди, свързващи миналото на селото със средновековната българска държава, представя и Сотир Дамко. Всъщност неговото изложение за миналото на селото започва с албаноезична карта на България през Х в. (през 927 г.) (Дамко 2010: 6/1) от типа на ония, върху които като политически български са показани само земите на юг от Дунава. На такава карта наистина Корчанският край е разположен в средата на така наречената „трета част от Българското царство“.

С. Дамко свързва ранната история на Бобощица не само със средновековната българска държава, но и с делото на св. Климент и св. Наум, с училищата, които те създават, с културно-просветната им дейност, за него те са големи български църковни дейци (Bashkekohes me Klementin, Naumi, do te ngrinin shkollat me karakter kulturo-ro-iluminist, ku moren njohuri nje numur i madh klerikesh bullgare) (Дамко 2010: 8).

Много важен елемент от местното самосъзнание на Сотир Дамко е знанието, че селото съществува отдавна и има дълга история: „Бобощица е много старо селище“ (Boboshtica eshte vendbanim i lashte) (Дамко 2010: 6).

Представата за автохтонност на местните славяни и за връзката им със средновековна България е възприета и от заселилите се преди шестдесетина години в селото власи. Ето част от представения от М. Макарецев разговор между него и влах, който е съсед на Ильо Кунешка и се казва Тодор (Thodor).

⁵⁵ Представените от А. Мазон части от спомените на Д. Цанцо са преведени от гръцка катаревуса от XIX в. на съвременен български от Николай Михов, сътрудник на проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ и са представени в гл. 4а.

На въпроса има ли в околностите на селото ниви и извори с арумънски названия Тодор отговаря, че названията в селото и в другите села наоколо са български, „Те живеят тук вече хиляда години“:

«Есть ли в окрестностях села, поля, источники с арумунскими названиями?»

Названия в селе и в селах в окрестностях – болгарские. Они живут здесь уже тысячу лет (Макарцев 2012: 5).

26. История на селището: Местно предание за свещеника, превел Евангелието на български език и засрамил в спор гръцкия владика

Родолубието на Дядо Ильо, наследено от предишните поколения, освен че има общобългарски и регионални измерения (отразени в неговата история на България и в разказа за топонимите, свидетелстващи за хилядолетното българско присъствие в родния му край), е свързано и с чисто локалната история на родното му село. С голяма жар той разказва случка, свързана с конкретна проява на Българското възраждане в Бобошица през втората половина на XIX в. – с превеждането на евангелието на местния говор, с четенето на преведеното евангелие в църквата и със защитата на това дело пред Корчанския гръцки владика.

Бобощенци наистина превеждат Евангелието през 80-те години на XIX в. Преводът, представен от А. Мазон (1936: 114–116) в латинска транскрипция, е осъществен с гръцки букви и е дело на вече споменатия местен просветен деец Димитри Цанцо, на местния свещеник Теодор Икономо и на трима техни помощници, чиито имена не са известни.

Легендата се основава на действителна случка, представена накратко от А. Мазон (1936: 12–13). Главни герои в нея са свещеникът Теодор Икономо и гръцкият корчански владика. Днес същата история обича да разказва г-н Ильо Кунешка. Между написаното от Мазон и разказваното днес от Дядо Ильо има съществени различия и това означава, че устният текст е претърпял развитие във времето според законите на фолклора. Във версията на А. Мазон владиката е изненадан от това, което вижда и чува (как негръцкият език на селяните е станал език на църквата – *le parler des paysans transformé en langue d'église*), а в съвременната версия на г-н Кунешка той пристига нарочно, за да възпре бунтовното поведение на свещеника и да забрани употребата на местния говор в църквата. Според А. Мазон по време на службата единствено Евангелието е било четено на местния език (което е по-логично), а в разказа на Дядо Ильо цялата литургия се отслужва на български.

Във версията на А. Мазон реакцията на владиката (епископа) е стереотипна: „Какво е това, бре? Да ви обесят ли искате“ (*Ti êinai autá, bré; seiç thelete kreíastei*). В разказа на Дядо Ильо гневната реплика на владиката е силно

идеологизирана в духа на войнстващия елинизм: „Τί εἶναι αὐτή η βαρβαρική γλώσσα; Що е той варварски язык, що се збору^{ва} туа?“.

За разлика от съобщението на А. Мазон разказът на И. Кунешка е образен, изпълнен с подробности и със силни чувства. Показателна е развързката в него: местният свещеник оборва гръцкия владика в спор и защитава правото на местния език да звучи в църквата, така че местните хора да разбират божиято слово. И Дядо Ильо (когато разказва случката), и един от преводачите на въвлеченото в събитието Бобощенско евангелие – Д. Цанцо – (в писаните си на гръцки спомени) еднозначно наричат езика на бобошени български.

Дядо Ильо показва надгробната плоча на героя на своя разказ, на известния бобощенски свещеник Теодор Икономо пред църковните врата. След това влиза в полуразрушената църква „Св. Николай“, където се е случило събитието, и започва пред камерата своя разказ. Застава на местата на действащите лица, изговаря репликите им с чувство, сочи местоположението им и пътя, по който минават, жестикулира, изговаря тържествено заключителните думи. Възрастният бобошенец пресъздава събитие, едновременно и действително, и легендарно, заредено с родолюбив пламък и с идеологическа значимост за него и за общността му. И през цялото време нарича езика си български:

Во Корча тогаз, во времето, еше во турското време [...] пискупот⁵⁶ беше гарк – во га^рцки язык. Нашите попови имее върнато евангелието⁵⁷ на български язык. И тука во ц^рквата се литургисвеше [...] на български язык. Кога разбра той г^рчино тамо, шо се туа литургисвеше на български язык, той не сакаше то^{ва} да се стори и си дойде, без да каже некому, си дойде со два-три люди негови, и си дойде и устана тука пред порти. Беше во неделата на некой осем часот утрината. И веднаж сви⁵⁸ [...] кога го видое пискупот, заста^{на}е. И веднаж то^й почна да ви^{ка}: Τί εἶναι αὐτή η βαρβαρική γλώσσα; Що е той варварски язык, що се збору^{ва} туа? Веднаж Икономо⁵⁹ – попот нашиот от наши^{то} село – си греде тука [посочва с ръка] тука, тука и пред него си устави⁶⁰ тука, и му вели: Господине, вели, ти немаш право да ка^жиш тоа! Овие люди не зна^ат свити гарцки! Я не чина нищо друго, само чина шо да разберат зборовите на Ристоза [...] Весио милет⁶¹ [...] почна да се зара^дви, шо, кога чу така, той – пискупо, г^рцки епискуп – си се варна⁶² тука, отиде тамо надвор и си влезна на ланданот⁶³, и [...] си побегна. И така се^е устави да се литур^уиса на [...] български язык.

⁵⁶ ‘Епископът, владиката’.

⁵⁷ ‘Бяха превели евангелието’.

⁵⁸ ‘Всички’.

⁵⁹ Фамилното име на свещеника.

⁶⁰ ‘Застана’.

⁶¹ ‘Целият народ’.

⁶² ‘Върна’.

⁶³ ‘На файтона’.

Представеното интервю е включено и във филма на Веселка Тончева и Екатерина Минкова *Наше село ести Бобощица*.

27. История, фолклор, самосъзнание. Изконност на българското самосъзнание в Бобощица

Известно е, че по местата, където до средата на XX в. е преобладавало българското етническо съзнание⁶⁴, можем и днес да срещнем – въпреки драматичните исторически сътресения – хора, които се смятат за българи⁶⁵. Теренните проучвания през 2009–2010 г. установиха, че в началото на XXI в. такова място е и Бобощица, Корчанско.

Особеното в случая е, че за разлика от много други места на Балканите в Бобощица през XIX и XX в. не е имало български просветни, църковни или други институции, не е имало български дружества и организации, нито пък българска администрация, а и човекът, изявяващ се във видеоинтервютата без колебание като българин – г-н Ильо Кунешка, един от двамата (или тримата) последни носители на местния диалект – никога не е виждал България и не е получавал българско образование. Основен носител на българското самосъзнание тук е фолклорът и фолклоризираният спомен за местната и за общобългарската история.

През XX в. повечето балкански държави рязко увеличават територията си. Съществуващото дотогава напрежение между мюсюлмани и християни и между елинисти и борци за независимост от гръцките църковни и образователни институции в много случаи е заместено от още по-голямо напрежение между националната идеология на конкретната държава и традиционната представа на част от новото ѝ население за себе си. В много случаи това напрежение прераства в национален терор на държавата над част от нейните граждани⁶⁶, който предизвиква криза на традиционното им етническо и езиково съзнание. Отношенията между враждуващите национални идеологии се усложняват още повече след институционализирането на македонизма в средата на века.

⁶⁴ Срв. „The ethnic Macedonians were considered Macedonian Bulgarians by the most ethnographers until the early 20th century and beyond with a big portion of them evidently self-identifying as such. The Slavic-speakers of Greek Macedonia and most among the Torlaks in Serbia have also had a history of identifying as Bulgarians and many were members of the Bulgarian Exarchate, which included most of the territory regarded as Torlak. The greater part of these people were also considered Bulgarians by most ethnographers until the early 20th century and beyond.“ (Уикипедия: Bulgarians със съответни библиографски препратки – посетена януари 2017 г.).

⁶⁵ Срв. „Nevertheless people with Bulgarian consciousness or Bulgarophile sentiments still live in the Republic of Macedonia, Greece and Albania.“ (Уикипедия: Macedonians (Bulgarians) с библиографски препратки – посетена януари 2017 г.).

⁶⁶ Добър пример на описание на такъв терор срещу българите в междувоенна Югославия е книгата на Андри Пози *Войната се връща* (Пози 2009).

При такива условия на много места на Балканите, където хората традиционно са наричали езика си български (а в много случаи и себе си българи), през XX в. постепенно се налагат нови названия като *нашенци*, *нашенски*, *наш* и др., производни от местоименията *нас* и *наш*. И в Бобошица днес названието български като глтоним и като етнотоним не се употребява винаги и от всички. Често се използва названието *кай нас*, особено от г-жа Елпи Манчо, която чрез дейността си за защита на местната култура го пропагандира и то се е наложило почти като официално в селото и пред външния свят. Терминът *кай нас* е засвидетелстван за пръв път през 30-те години на XX в., всички по-стари източници – местни и външни – използват само термина *български*.

Фактът, че в Албания – за разлика от други балкански страни – антибългаризмът не е традиционно присъщ на националната политика и култура, благоприятства запазването на българската народностна памет и добрите чувства към България в Бобошица.

Наличните данни представят българското самосъзнание в Бобошица като старо, изконно, идващо вероятно от средновековието (и със сигурност намиращо опора в него).

То е засвидетелствано в ръкописните спомени на Димитри Цанцо от края на XIX в. и в други материали, представени през 30-те години на XX в. от Андре Мазон (а в най-ново време от Сотир Дамко). Конкретни негови прояви са легендите за основаване на селото от българи в много стара епоха, за връзка на историята на Бобошица със средновековен български принц, с войводата на Самуил, Ивац и с приказните подвизи на „господаря на българите“ Крали Марко.

Носител на това самосъзнание днес е г-н Ильо Кунешка, който в своите видеоинтервюта представя фолклоризирани версии на:

- а) историята на Третата българска държава;
- б) историята на хилядолетното българско присъствие в областта на Корча, отразена в нейната топонимия;
- в) историята на местната общност в конкретен неин конфликт с гръцкия владика заради местен превод на евангелието „на български език“;
- г) българския химн;

Дядо Ильо твърди, че всичко, което знае за България, е научил от баща си, т.е. устно, както се научава фолклорът. Фолклорно по същество, предадено устно от поколение на поколение, е и знанието, че България „е нашата стара татковина“, както и идеализираната представа за добрите качества на българите.

В записаните интервюта г-н Кунешка многократно назовава собствения си език български, използва израза „майка България“.

Знанието за българския произход на коренните жители на Бобощица е живо и у техни млади албаноезични потомци, но то вече не се предава само по фолклорен път, а и чрез стари и новосъздаващи се писани текстове – обнародваната през 2010 *История на Бобощица* от Сотир Дамко, която ще бъде разгледана в гл. 6, е красноречив пример за това. Знанието за българския произход на коренните жители на Бобощица е споделено и от техните нови (от средата на XX в.) съселяни от влашки произход.

28. Заключение

Бобощица е своеобразна илюстрация на проблемите на българските и българоезичните общности извън границите на съвременна България. Тя е и поредното доказателство, че българското самоназвание и българското самосъзнание на Балканите е старинно – с корени в Средновековната българска държава.

Сн. 7. Първите сгради на с. Бобощица – вдясно. Вляво се вижда в далечината другото доскоро българско село до Корча – Дреново.

Сн. 8. За разлика от Дреново Бобощица е закътана и не се вижда отдалече.

Сн. 9. Стопански сгради край Бобошица там, където полето се среща с планината.

Сн. 10. Бобошица – август 2009 г.: равни ожънати ниви и зелени хълмове.

Сн. 11. В дома на Елпи Манчо, август 2009 г.: Елпи Манчо, Румен Сребранов и синът на Димитър Бело.

Сн. 12 и 13. В дома на Елпи Манчо: стари фотографии, правени в гр. Пловдив в 1898 г.

Сн. 14. Елпи Манчо представя архива на местното културно дружество „Кай нас“ – август 2009 г.

Сн. 15 и 16.
Старинни предмети в дома
на Елпи Манчо.

Сн. 17. Елпи Манчо разказва за традиционната култура на Бобошица.

Сн. 18. В дома на Елпи Манчо.

Сн. 19. В дома на Елпи Манчо, август 2009 г.: преподавателите от Корчанския университет Димитър Бело и Роберт Дамо се поздравяват с току-що дошлия Ильо Кунешка.

Сн. 20. Стара къща в Бобощица – август 2009 г. Вляво е входът към дома на Елпи Манчо.

Сн. 21. Стари покриви в Бобошица – август 2009 г.

Сн. 22. Полуразрушената църква „Св. Николай“ в Бобошица – август 2009 г.

Сн. 23. Олтарът на полуразрушената църква „Св. Николай“ в Бобощица.

Сн. 24. Надпис на стара кирилица в полуразрушената църква „Св. Николай“ в Бобощица – с бели букви на тъмен фон в горния край на снимката.

Сн. 25. Улица в Бобошица – август 2009 г.

Сн. 26. Старинна улична настилка в Бобошица, за която Ильо Кунешка твърди, че е от XVI–XVII в. Август 2009 г.

Сн. 27. Бобошица – май 2010 г. Празник Росица. Пред къщата на Елпи Манчо. Снимка Веселка Тончева. Улицата вече е асфалтирана и за разлика от предишната година не могат да се видят останките от късносредновековна настилка, срв. същото място през 2009 г. на сн. 20.

Сн. 28. Празник Росица – Бобошица 2010 г. Втората от ляво на дясно е Елпи Манчо, а първата вдясно – Лучия Антонова-Василева от Института за български език на БАН.

ДОКУМЕНТИ ОТ СЕЛО БОБОЩИЦА: ПИСМОТО НА БОБОЩЕНИ ДО БЪЛГАРСКИЯ ЕКЗАРХ АНТИМ I ОТ 1873 Г., ОТКЪСИ ОТ СПОМЕНИТЕ НА ДИМИТРИ ЦАНЦО, АРХИВ НА ДРУЖЕСТВО „КАЙ НАС“ ОТ НАЧАЛОТО НА XXI В.

Към темата за с. Бобощица, разположено в непосредствена близост до гр. Корча в Югоизточна Албания, ще се върнем в гл. 6. Тук обаче – като своеобразно продължение на гл. 4 – искам да представя част от архива на дружество „Кай нас“, който г-жа Елпи Манчо любезно ни предостави – на Румен Сребранов, Димитър Бело, Роберт Дамо и на мене – през август 2009 г. и ми разреши да го снимам. Тя ни показа три тетрадки и още няколко документа, сред които препис от писмото на бобощени до екзарх Антим I и препис или чернова на статута на дружество „Кай нас“. Снимах архива върху голяма бяла печка, застлана с бродирана покривка (част от която се вижда като фон на сниманите страници) в помещението, където г-жа Манчо първоначално ни прие, където ни разказа за селото, за миналото и за културата му и където ни запозна със самия архив (срв. сн. 3, 11 и 14 към гл. 4).

Подготвих архива за издаване преди около три години, но понеже отделното му издание би трябвало да поднесе на читателя допълнителни сведения за историята и културата на селото, за дружество „Кай нас“ и за Е. Манчо, реших да включа архива в настоящата книга, част от която е посветена на Бобощица и представя данни, необходими за разбирането на самия архив. От друга страна, архивът вече бе цитиран няколко пъти в гл. 4 на настоящата книга. В т. 13 на гл. 4 бе представена страница от архива, където четем заглавието *Këngë Bullgarçe* (кънгъ булгарче ‘песен на български’). Названието *булгарче* се среща на още едно място в архива. Почти в началото на третата тетрадка, на условна стр. (95) по настоящото издание, има изречение на албански, в което за обредната песен, изпълнявана на пролетния празник Росица, се казва, че „тази песен се пее и на езика „кай нас“, който се нарича булгарче и който се говори в селото ни стотици години“.

В т. 8 от гл. 4 се цитират материали от архива, за да се обсъди съвременното състояние на фолклора в Бобошица и да се сравнят съдържателно и езиково текстове от архива с текстове от 30-те години на XX в., представени от Андре Мазон (1936). Материали от архива се използват и в т. 9 на гл. 4, за да се анализира съвременното състояние на бобощенския диалект и да се сравни той с езика на бобошени, засвидетелстван в текстове от XIX и първата половина на XX в.

Архивът на дружество „Кай нас“ съдържа и препис от писмото на бобошени до българския екзарх Антим I. Преписът е на албанска латиница и е представен в настоящото изложение като снимки и в кирилска транскрипция. Между него и оригинала има известни различия, например под албанско влияние в преписа се употребяват форми като *екзарк*, *октомбриу*, собственото име *Кристо* вместо *екзарх*, *октомвриу*, *Христо* в оригинала, турцизмът *ридже* ‘молби’ от оригинала в преписа е представен като *риже* и др. Подобни неособено съществени различия има и между преписа в архива на дружество „Кай нас“ и транскрипцията на оригинала, предложена от Иван Снегаров (1934: 10–12). Писмото представя ранна фаза – от 70-те години на XIX в. – от развоя на бобощенския диалект и езикът му може да се сравнява както с езика на материалите от 30-те години на XX в., представени от Мазон (1936), така и с езика от началото на XXI в., на който е писан архивът на дружество „Кай нас“ и който – съответно – е засвидетелстван в записаните в архива фолклорни материали. Впрочем, статията на Ив. Снегаров (1934) е достъпна в интернет и заслужава да бъде прочетена, защото съдържа интересни сведения не само за въпросното писмо, но и за отразения в него бобощенски диалект, за самото село и за състоянието му както по време на написване на писмото, така и през третото десетилетие на XX в.

За да може това сравнение да се осъществи, първият материал, представен тук, е ръкописният оригинал с гръцки букви на прошението на бобошени до екзарх Антим I по изданието на Ив. Снегаров (1934: 13–16) заедно с предложената от Ив. Снегаров кирилска транскрипция на оригинала (пак там: 10–12). Откъси от оригиналното писмо според транскрипцията на Ив. Снегаров са цитирани в т. 14 на гл. 4 по повод на това, че в него бобошени определят селото си като българско, езика си като български и себе си като българи.

Друг често цитиран в гл. 4 бобощенски документ са спомените на Димитри Цанцо от края на XIX началото на XX в. Те са цитирани във връзка със самоопределението на населението като българско и с посочването, че родният му език е български, в т. 14, във връзка със забелязаната от А. Мазон липса на гръцки патриотизъм у бобошени в т. 18, във връзка с обилната славянобългарска топонимия в Корчанския край в т. 24 и във връзка с легендите за основаването на Бобошица от българи и за приключенията на

„владетеля на българите“ Крали Марко в околностите на Бобошица в т. 25. Затова спомените на Д. Цанцо са следващият документ, който представям – първо фототипно откъсите от написаните на книжовна гръцка катаревуса от XIX в. спомена на Д. Цанцо, приложени от А. Мазон към книгата му за Бобошица, заедно с френскоезичните коментари и анализи на Мазон към тях (Мазон 1936: 382–386), а след това съвременния български превод на тия няколко страници. Гръцкоезичният катаревусиански текст на Д. Цанцо е преведен от Николай Михов, а преводът на френскоезичните бележки и коментари на А. Мазон е мой.

Основната част от обема на гл. 4а заема архивът на дружество „Кай нас“. Архивът е представен фототипно – по снимки, правени в полеви условия с любителски фотоапарат и, както казах, върху застланата с бродирана покривка печка в дома на г-жа Елпи Манчо през август 2009 г. За да може да се ползва лесно, под всяка снимана страница е представена изготвена от мене кирилска транскрипция на съответния текст. Ако мястото е недостатъчно, транскрипцията продължава на следващата страница под повторно изображение на оригиналната страница. Различните най-вече езикови – лексикални, фразеологични, правописни и фонетични – бележки и коментари също са прикачени към съответната страница, така че за да разчете и разбере оригинала, читателят няма нужда да обръща страниците.

Представям всичките три тетрадки на Е. Манчо, изписани предимно с нейния почерк, които тя ни предостави през август 2009 г. Номериран с тетрадките според реда, по който съм ги снимал. Те съдържат предимно текстове на песни, приказки, поговорки, фразеологизми, названия на числата, месеците, дните на седмицата, махалите и чешмите на селото, описания на обичаи. Съдържанието на трите тетрадки отчасти съвпада, отчасти се различава. Между представените в отделните тетрадки варианти на един и същи текст често има езикови и текстологични различия. Подобни различия има и между всички тях и представените от А. Мазон материали. Част от тия различия са споменати в т. 8 и т. 9 на гл. 4, но архивът на дружество „Кай нас“ може и трябва да се изследва по-подробно както в езиково, така и в текстологично отношение. За да се улеснят такива бъдещи изследвания, трите тетрадки са снабдени с условни поредни номера на страниците, изписани в скоби, като навсякъде се посочва на кои други страници в тетрадките читателят може да открие вариант на същия текст. След трите тетрадки представям по същия начин статута на дружеството и преписа на писмото на бобошени до българския екзарх Антим I.

Обяснителните бележки и коментари за едни читатели може да са прекалено много, а за други недостатъчни. Материалите в тетрадките, както и в статута на дружество „Кай нас“ са на сравнително чист съвременен

бобощенски диалект, някои от чиито особености са разгледани в т. 9 от гл. 4. Част от диалектните явления са коментирани в обяснителните бележки само в отделни случаи – рядко се коментира например това, че глаголите в трето лице множествено число сегашно време завършват на *-е*, а не на *-ат*, както в книжовните норми в България и в Република Македония: тоест бобощенски форми като *име*, *знийе*, *пуле* отговарят на книжовните български *имат*, *знаят*, *гледат*. За разлика от описания и от Ив. Снегаров, и от А. Мазон бобощенски говор от XIX и от първата половина на XX в., в съвременния бобощенски диалект много често се чува и вижда написан в архива на дружество „Кай нас“ дифтонгоидът *йе*, който наследява старобългарската ятова гласна, старобългарската малка носовка, но често и обикновеното *е* под ударение. Важна особеност на говора е и употребата на показателни и третолични местоимения с корен *с-*: *сой*, *сйес* ‘той, тоя, този, те, тия, тези’, покрай *той*, *тйес* с почти същото значение, а също употребата на глагола *ита* ‘искам’, на думи като *кай* ‘като’, *жош* ‘защото’.

Забележителна архаична особеност на бобощенския говор, последователно засвидетелствана в езика на архива, е използването при изразяване на принадлежност, а също и на получател (на вещи, сведения и т.н.) не на конструкция с предлог *на*, а на дателен падеж, например *Еден ден татко му рече децйетем* (‘им рече на децата’). Използва се редовно и винителен падеж при одушевените съществителни от мъжки род, например *Доиде реката*, *удави валка-того* с членувана винителна форма на съществителното *вълк*. Подобно е било положението в целокупния български език към началото на XVII в. Въпросът е засегнат по-подробно в т. 9а на гл. 4 с посочена по-нататъшна библиография.

В езиковите си бележки не съм давал данни за произхода на отделни думи и форми – диалектен, турски, гръцки, албански. Ако читателят се интересува от него, може да направи справка в речника към книгата на А. Мазон (1936: 391–455), който съдържа етимологични бележки, или в други специализирани източници. Особено много съвременни албанизми съдържа статутът на дружество „Кай нас“, на който така или иначе са присъщи всички жанрови и езикови характеристики на действащ в съвременна Албания правен документ.

В архива на дружество „Кай нас“ са засвидетелствани известен брой дублетни форми. Така например покрай изконната бобощенска частица за бъдеще време *жа* в някои песни се използва със същото значение частицата *ке*, вероятно дошла тук от други диалекти. Не толкова лесна за обяснение е успоредната употреба на форми като *първ*, *парв*, *жълт*, *жалт*, дори *жилт*, *чървен*, *чарвен* и *червен*. При подобни случаи А. Мазон дава в речника си единствено форми с гласна *а* – *čarven*, *parst*, *žalt*. В архива на дружество „Кай нас“ обаче формите с гласна *ъ* в произлизащите от къснопраславянски

сричкотворни сонори звукосъчетания **ър**, **ъл** са доста чести и сближават съвременния бобощенски говор със съседните костурски говори (за тях срв. Бл. Шклифов 1973, а също и **гл. 6** от настоящата книга).

Дублетните форми отразяват известна фонетична и лексикална динамика в говора. Интересни резултати биха се получили, ако бъде съставен речник на думите и словоформите от архива на дружество „Кай нас“. Понякога езиковото развитие и приемственост могат ясно да се проследят на страниците му. В речника на А. Мазон в бобощенските думи от славянски произход навсякъде срещаме архаичното звукосъчетание **шч** (**šč**), присъщо на много южнобългарски диалекти, включително и на странджанския, вместо звукосъчетанието **шт** в книжовния български и вместо **шт** или **ќ** в книжовната норма в Република Македония. В по същество съвременния архив на дружество „Кай нас“ обаче формите, съдържащи **шч** (**shç**), са рядкост и, така да се каже, почти нормативни са очевидно новите за диалекта форми с **шт** (**sht**). Дублетността се отразява и на името на самото село, което се появява и като *Бобошчица* (*Boboshçica*), както у Мазон (*Boboščica*), но по-често като *Бобоштица* (*Boboshtica*). Още по-голяма е динамиката, т.е. променливостта при местоимението и съюза *що*. Това е дума, която в съвременния бобощенски архив присъства в три форми: най-старата, но вече рядко употребявана форма *шчо* (*shço*), нормалната съвременна форма *умо* (*shto*) и опростената (и най-често срещана) съвременна форма *шо* (*sho*).

В обяснителните бележки към архива на дружество „Кай нас“ много рядко срявнявам негови езикови или текстологични особености със особеностите на материала, представен от А. Мазон, донякъде поради липса на място, донякъде заради убеждението ми, че едно такова сравнение трябва да се направи внимателно и в нужната му пълнота, че то е задача за бъдещи изследвания. В бележките присъстват и препратки към представената в **гл. 6** книга на Сотир Дамко (2010). Такава препратка има в края на Тетрадка първа на условни страници (38) и (39), където е представена песен, която според Дамко (2010: 114; срв **т. 14** на **гл. 6**) е последната бобощенска песен, съчинена на местния диалект. С. Дамко пояснява, че песента възниква по време на Втората световна война, когато италианската окупация е заменена с немска. Немците изграждат военна база в местността Кореата ‘корията’ над селото и то е постоянно застрашено от техните миномети и от войниците им, обикалящи селото и околностите му и плякосващи храна и напитки – в песента се говори конкретно за яйца и ракия. Тези сведения улесняват разбирането на песента. Също така – за по-голяма пълнота на изложението – в края на статута на дружество „Кай нас“ според сниманите от мене документи съм приложил по-пълнен вариант на същия край според С. Дамко (2010: 87–91; срв. също **т. 12** на **гл. 6**).

Не са рядкост в текста на архива поправки или добавки, които предлагат различни фонетични варианти на една и съща дума. Различни варианти на една и съща дума се появяват и във вариантите на един и същ текст на различни места в тетрадките. Така още на условна страница (2) в обредната песен за празника Росица една до друга са дадени формите *йайченце* и *йейчийънце*, във вариант на същата песен на условна страница (42) присъства формата *йайчийенце*, а в друг неин вариант на условна страница (95) – формата *йейчийенце*. Така или иначе текстът на архивите предоставя достатъчно материал за бъдещи езикови проучвания, за изследване на съвременните езикови промени и колебания в диалекта и за сравняване на днешното му състояние със състоянието му през XIX и през първата половина на XX в.

За разлика от А. Мазон (1936), който в по-голямата част от книгата си използва славянска латиница, т.е. **j** = **й**, **l** = твърдо **л**, **l** = меко **л**, **ž** = **ж**, **š** = **ш**, **č** = **ч**, **c** = **ц**, архивът на дружество „Кай нас“ е писан на албанска латиница, в която **j** = **й** или знак за смекчаване на предходната съгласна, **ll** = твърдо **л**, **l** = силно смекчено **л'**, **zh** = **ж**, **sh** = **ш**, **x** = **дз**, **ç** = **ч**, **c** = **ц**. При транскрипцията на оригиналния текст съм приложил следните съответствия:

c = **ц**

ç = **ч**

d = **д**

dh = **д** със забележката, че е проходно **д** (както в английската дума *those*)

e = **е**

ë = **ь**

g = **г**

gj = **гъ**; пред **е** или **и** само **г**

h = **х**

j = **й**

k = **к**

q = **къ**; пред **е** или **и** само **к**

l = **лъ**

ll = **л**

n = **н**

nj = **нъ**

sh = **ш**

t = **т**

th = **т** със забележката, че е проходно **т** (както в английската дума *think*)

x = **дз**

xh = дж

y = ю; произнася се като немското **ü**

z = з

zh = ж

Доколкото според законите на българската фонетика пред гласните **е**, **и** има само меки съгласни **к**, **г**, в текста на архива пред **е**, **и** буквите **k**, **q** и **g**, **gj** са взаимнозаменяеми и изборът между тях е колеблив. Затова ги транскрибирам на кирилица като **к** и съответно **г**, но с бележка под линия за това дали в оригинала са изписани като твърди **k**, **g** или като меки **q**, **gj**.

По-голямата част от представения текст е изписана с почерка на Елпи Манчо. При него понякога буквата **а** изглежда като **о**, а буквата **ѐ [ъ]** като **е**. Това дава основания за разночетения или за поправки на оригинала, които съм уговорял на съответните места под линия.

С малки изключения материалите в архива на дружество „Кай нас“ са преведени на албански, като албанският превод е в непосредствена близост или дори преплетен с българския оригинал, т.е. интерлинеарен спрямо него. Това се вижда добре на фототипно представените страници. Транскрибирал съм обаче единствено оная част от текста на архивите, която е на местния български диалект. В редки случаи, когато това е важно за разбирането на текста или когато важна реплика на албански няма славянско съответствие, съм превел отделни моменти от албаноезичния текст, като изрично съм посочил това в бележките под линия.

В транскрипцията на архива не съм отбелязвал мястото на словното ударение. Това е излишно, защото то винаги пада на предпоследната сричка на думата. За разлика от съседните костурски говори (за тях срв. Шклифов 1973) в Бобошица това правило е безизключително и това може да се види и да се чуе от аудио- и видеоинтервютата на Елпи Манчо, освен ако тя не вмъква в речта си албански думи или изрази като например *fshat-qytet* [фшат-кютет – подчертавам ударените гласни] ‘село-град’ – така според нея са наричали Бобошица в миналото заради нейните забележителности и достойнства.

Когато обаче след думата следват неударени думи (енклитики), те образуват заедно с ударената дума ритмична цялост и придърпват ударението към себе си, така че то да пада на предпоследната сричка от акцентната цялост. Носителите на бобощенския говор съзнават това и, когато записват текстове на родния си език, изписват акцентните цялости или като една дума, или съединяват думите в тях с дефис. Пример за първия подход е изписването в архива на дружество „Кай нас“ на израза *дай ми го* като *дай-миго*, защото той трябва да се чете *дай ми го* и единствената ударена сричка и дума в него е *ми*. Пример за изписване с дефис имаме в израза *во кашта-*

та майке-йе ‘в къщата на майка й’, в който *майке-йе* – дателен падеж от *майка-йе* ‘майка й’ – е акцентна цялост, в която ударено е окончанието на думата *майка*, т.е. целият израз трябва да се произнася *во каштата майкейе* (ударените гласни са подчертани).

При транскрипцията съм разделял акцентните цялости на отделни думи, но в бележките под линия съм пояснявал как са изписани те в оригинала и къде трябва да бъде ударението, ако искаме да ги произнесем правилно – като истински бобошени.

Транскрипција и оригинал на писмото на бобошчени до българския екзарх

Антим I от 1873 г.

според Иван Снегаров (1934)¹

Транскрипција (Снегаров 1934: 10–12)

Прошението на с. Бобошница.
До Пресвеатни Татка наш Ексарха Антима
Во Стáмбол¹
Пресвеатнии татко наш Ексархе.
Нашето село Бобошчица² шчо се найдви во стрет Арнаут-
лъко от 150 кашче се брой от пеат мálйе: Попчйшче, Челко-
веáне, Бра́тско, Бунар и До́лни бунар. Е́сти еден и пол сат
дале́ку от Корча, от ка́мо ю́га има два манаисти́ри еден пре-
чи́ста на рит и во о́рман бли́зу при кашчеáте, и еден от ка́мо
уди́ра са́лце свéти Никóла со калуэ́ри селя́ни. Тимоо́еа во
пречи́ста, и Игнати́а во свéти Никóла. Селóто о́колу ф́колу
е́сти ка́и скрие́но во без брóй чарни́чке чарне, посеáне
от непомеáтно вреáме, кве селóто ва́рве три реáке: Голеáма
реáка и Ма́ла реáка и Пóврок и не́кой двеа речйце. Има и
3-4 чети́ри че́шме, от ко́йе те́чи мно́го до́бра во́да, от далéку и

¹ Статия, озаглавена *Един важен български документ от Корчанско в Македонски преглед*, IX (1934), кн. 1, 1–16.

от бли́зу се пу́ле селото́ на́ше е́(д)на голе́ама работа ма́сно(?).¹ То́ко от вре́ае Али пашо́во (Тепеленіа) се сто́ри імляк. Ца́ро наш се́га,² да му́ се мно́го годинеа́те, от тро вре́ае има шчо и прода́ва имляцѣти, и нїе селото́ имаме даде́но се́нет от 400 бли́зу иля́де³, за да се откупѣ́ме от имля́кьо, до́бре имаме даде́но то́й се́нет, то́ко ма́ката голе́ама е́сти шчо нема́ме па́ре, о́ти смеа́ сиромаси лю́ди. За то́зи де́нес сторѣ́хме крѣ́сто (*крѣсто*) Ристо́соф ѝ изва́дїйме свѣ́чки от потта ѝ от ка́рфта наш па́ре ѝ стокмѣ́йме сума́ бли́зу до хиля́да ли́ре ту́рcke, и му́ и дадо́йме во ра́це Лигору́ Θ(.) Кунесковému, за да и зане́си во Вла́шко во ра́це Архонтинутóму Николáкю Йовáну Герáси, чеа́ндо Бобовичко́ (вм. Бобошчичко́), а родéно ѝ порастéно во Букуре́шт, шчо има такса́но за откупѣ́йне селото́ 500 флорі́ни ми́нцoви. Половина́та от наші́ти селя́ни сеа́ побейна́ти, от вре́ае шчо се сто́ри імляк⁴ селото́, во Вла́шко, от ко́й свáта ома́ртїа име́⁵ селя́ни на́ши, о́ти со ра́мото теа́мно и пове́ке со Вашéто, за да се умилвѣ́те да ни да́де ра́мо ѝ со па́ре келко́ свѣ́ти Ду́х Ви пресвеа́ти, ѝ со збо́р от бла́га у́ста Ва́ша, ѝ со умилва́но пи́сμο Ва́ше до наші́ти бра́кя гéто⁶ да се Болга́ри. Со метáйне со сфи́ена коле́ана голе́ама рѣ́джа ти чѣ́ни селото́ на́ше, Татко́ наш, да ни омилвѣ́те ва́ше чеа́нда шчо се най́две са́ми во стрéт лю́ди арна́ути, та имеа́то ва́ше жа ба́нди неумре́ано во селото́ на́ше ѝ прет Бо́га. Со́зи чеа́ндо бобовичко́, шчо ти да́ва са́зи кнѣ́га, жа ти рéчи со у́ста пове́кеа́те рѣ́дже на́ше, ѝ ти⁷ се мо́лиме мно́го да му́ и чу́виш, ѝ жа устанѣ́ме тёлка́ мно́го борч-

лий, шчо́ никой пат не жа забора́вѣме добрината́ ва́ша, ни нѣе, ни челет на́ше.

Е́ден чеа́рек от сат дале́ку от селото́ на́ше се найдви е́сте (или еште, ешче?) е́(д)но село́ болгарцко́ Дреновеа́не со сто ка́шче, ѝ смеа́ ка́ѝ два бра́кя мно́го бли́зу, зема́ме и дава́ме чу́пе у нии. Те́лка мно́го смеа́ накатоса́ни, шчо́ полови́на от чупеа́те селутому́ на́ше има́ме даде́но та́мо, и полови́ната му има́ме свеа́то. Сеа́зи два́ села се найдви́ме во стрет арнаут-лѣ́ко, и поделе́ни от го́лем наш ми́лет, ка́ѝ тас офца́та, шчо́ ве́ли осфетеното́ евангѣ́лье, о́ти са гѣ́мна от стадото́. Ъ́ во сеаз(и) два́ села сборви́ме со́ѝ ѝзык, шчо́¹ ти пи́шѣме. Ъ́ ви ба́цви́ме ва́шата де́сна ра́ка.

26 октоврѣу 1873

Бобошчи́ца село́.

„ὁ ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Νικολάου Ἰγνάτιος Ἱερομόναχος.

„ὁ ἡγούμενος τῆς Παναγίας Τιμόθεος Ἱερομόναχος

„Ναοὺμ Ἱερεὺς σακελλάριος

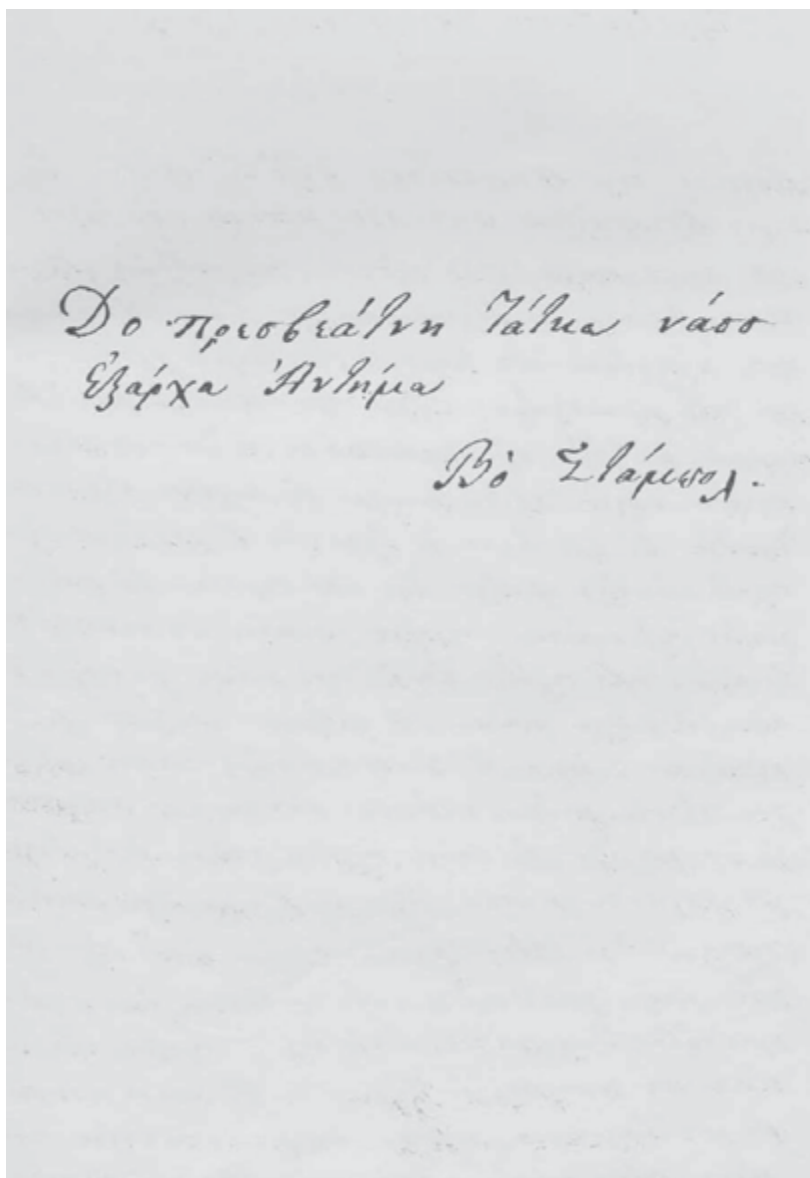
„Θεόδωρος Ἱερεὺς κώτσοφ

Подписитѣ на мирянитѣ предаваме съ бълг. писмо погоре, стр. 4.

Просбата е подписана отъ 17 миряни, по всѣка вѣроятность, по-важни жители на Бобошица: Никола П. Цапаровъ, Христо Германовъ, Никола Коцовъ, Димко Мельовъ, Иованъ Дамковъ, Начо Стерьовъ, Иосифъ Вангеловъ, Танасъ (?) Вельовъ, Сульо С. Кунесковъ, Иованъ Робо, Стефанъ Вангеловъ, Тъпко (или Димко?) Кърпачовъ, Христо Грековъ, Никола Германовъ, Динка Гельовъ, Сотири Несторовъ, Мито Цанчовъ.

(Снегаров 1934: 4)

Оригинал (Снегаров 1934: 13–16)

[illegible]

Откъси от спомените на Димитър Цанцо
по Андре Мазон (1936: 382–386)
заедно с коментарите на А. Мазон към тях,
преведени на български
от Николай Михов

От начало е представено копие на съответните страници от труда на А. Мазон, а след това българският превод на същите страници.

В българския превод откъсите от гръцкия оригинал са предадени с надебелени прави букви, а френскоезичните коментари на А. Мазон са предадени с курсив. Гръцкоезичният оригинал – на катаревуса от XIX в. – е преведен от Николай Михов, а френскоезичните коментари са преведени от Валентин Гешев.

APPENDICE.

1. — LE MÉMOIRE DE DIMITRI CANO.

Έναρξη εν τῷ Ήλειαίῳ.

Cet opuscule a été rédigé par l'instituteur Dimitri Cano. Il est dédié à la communauté du village de Babolnica : Τῇ σπουδῇ καὶ ἀρετῇ Βαβονιτικῆς ἐκκλησίας ἡ περὶ ταῖς ἐκπαίδευσιν τοῦ Ήλειαίου κώμης, συγγραμμάτιον (αὐ) τοῦ μαγιστρῶν καὶ φιλολόγου Σουλῆτος Αἰζῆτος τῷ 1871ῳ ἔτει κατὰ μῆνα Αὐγούστου. Il est dédié en outre plus particulièrement, comme l'indique l'introduction : Ἠρθε τὴν Ἐναρξιν Θεοφίλῃ Κοινότητι καὶ πάντις τοῖς ἀνακτοῦν κατὰ τοὺς Βαβονιτικῆς ἐκ τῆς ἑξαρχίας τοῦ Ήλειαίου.

Le document voudrait d'être publié quelque jour en son entier en tant que reflétant l'histoire et la situation d'un village slave, en milieu albanais et dans une zone de civilisation d'abord grecque, puis albanaise, au cours du XIXe siècle. Il suffira d'en donner ici une brève analyse et quelques extraits.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ.

La première partie comprend une introduction, quelque peu sentimentale et fleurie de littérature, et 15 chapitres.

Κεφάλαιον Α'.

Le premier chapitre est intitulé : Περὶ τοῦ πῶς καὶ ὅπως ᾤκηθησαν αἱ δύο κώμαι Βαβονιτικῆς καὶ Ἀρσινόης. La valeur proprement historique en est sans doute médiocre, mais il représente du moins la tradition qu'ont eue versée les villageois instruits :

Ἀρχαίτερα αὐταὶ κώμαι ἐν τῇ ἐποικίᾳ τοῦ Ἠλίου, ἢ καὶ Βαβονιτικῆς ἐποικίᾳ, πρὸς Νέον τῆς πόλεως Κιρκισίας, αὐτὴ ἔτι ἀπῆλθε ὁ δὲ Ἰ. χιλιόμετρα, τὴ δὲ Ἀρσινόην νοτιοανατολικῶς τῆς ἐφεξέως πόλεως ἀπῆλθεν αὐτῆς ἡ χιλιόμετρον δὲ δὲ, ἐκ τοῦ κοινῷ τῆς νῦν καλουμένης Ἀλβανίας, τὸ πάλαι δὲ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἠλικούδης, ἥτις ὁ ἡγεμόνης οὗτος διὰ τὰς ἐκκλήθαι γενομένης πολλὰς ἡλληνοφύλας ἀποκίνας. Μετὰ ταῦτα παρεκχωρήθη ἀπὸ τῶν Ρωμαίων εἰς τὴν Μακεδονίαν ἔλαθε τὸ ὄνομα Ἀρσίνης ὡς ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ κατοίκων Ἀλβανῶν, καὶ τοῦτο τὸ ὄνομα διατηρεῖ μέχρι σήμερον ὡς πληροσφορμῆται ἀπὸ γεωγράφου Γεωργίου Πακαλοπούλου. Ἀπῆλθε ἡ Βαβονιτικὴ τὸν Ἀρσινόην διὰς ἡ χιλιόμετρον, καὶ ἔχει γεωγραφικῶς ὡς μετὰ τὸν Ἀρσινόην καὶ τὸ Κίττιον ἀπὸ κατοικουμένων ἀπὸ Τουρκοαλβανῶν καὶ τὸν Ἀρσινόην ἐπίσης ἀπὸ Τουρκοαλβανῶν, καὶ τῆς Κωνσταντίας, ἥτις οἱ κάτοικοι ἀλβανίζονται τινὲς μὲν Ὀθωμανοὶ τινὲς δὲ χριστιανοὶ ὁμοδόξοι, καὶ τὴν Ἀρσίνην καὶ τὴν κοινότητα Ἀρσίνης, ἥτις οἱ κάτοικοι τινὲς Ἀλβανοὶ χριστιανοὶ ὁμοδόξοι. Οἱ κάτοικοι Βαβονιτικῆς λοιπὸν ὀνομάζονται πρὸς τὴν 210 οἰκογενεῶν καὶ τοῦ Ἀρσινόην 110 οἰκογενεῶν εἶναι ἅπαντες χριστιανοὶ ὁμοδόξοι.

λαλοῦντες ἴδιον τινὰ Βουλγαρικὴν διέλεκτον, ἐν δὲ τοῖς σχολείοις αὐτῶν παραβόλονται ἡ ἀλλήλική καθολικισμένη γλῶσσα, ὥς καὶ τότε ἐκτελέσται ἐν τοῖς ναοῖς αὐτῶν τὰ ἱερά τελετήρια. Παρὶ δὲ τοῦ πῶς αὐτοὶ αἱ δύο κώμαι ἐκρίθησαν ἐν τῇ Ἀλβανίᾳ ὅτε ἔχομεν διεκτικὴς πληροφορίας, ὅσα δὲ παραβόλησαν ἡμῖν ὑπὸ τῶν πρωτοεστέρων διὰ ζώτης προσφορῆς, αὐτὰ θέλουμαι διηγήσθαι.

Ὅταν ἱπποκράτους ὄντι γινώσκαι παρὰ τῶν ἀρχαίων καὶ πρώτων ἀνταγώνων αὐτῶν τῶν κωμῶν, ὧν ἡ μὲν πρώτη ἐπὶ αὐτῇ ἔπομένη. Ἰωάννης Σωμῶνος Γερότης γενέσας Βοδοστιτῆος ματοειρέας εἰς Βουκοβίνατον κατὰ τὸ 1816 ἐτος διὰ τὰς πολλὰς συμφορὰς αὐτοῦ ἐκείνης εἰς τὴν χώραν ἦλθον, ἀπὸ ἐπιτηδεύσεως, πείρητος καὶ εὐδύμων πολλῶν πατριῶτων, εὐφροῆς, νουεχῆς καὶ προσωθεῖς ὑπὸ τῆς ἡγεμονίας Ρουμανίας εἰς ἐξέλιμα ἀρχοντικῆς Πιπέρης κατὰ τὰ τότε νόμιμα ἰδιόματα ἐκείνου τοῦ τόπου, καὶ διηγεῖται, ὅτε παρ' αὐτῷ διεκρίθησαν κατὰ τὸ 1840 ἐτος, ὅτι αἱ δύο κώμαι Βοδοστιτῆα καὶ Δρενόβον ἐκρίθησαν κατ' ἀρχὴν ὑπὸ Βουλγάρων εἰς ἑνωμένην ἐποχὴν ὡς πᾶσι Βουλγάροι τότε ἠερόμενοι τῶν ἡλβανικῶν αὐτοκαρτερῶν εἰς ἑνωμένην ἐποχὴν, ὡς εἶπον, ὑπέστησαν εἰς πολιτικὰ ἐκλήματα, δι' ἡμερηθέρων ἐκείνης μετὰ τῶν οἰκονομικῶν αὐτῶν, καὶ τινὰς μὲν ἐξ αὐτῶν ποιήσαντες σφεαὶς τινας κατωκίαν ἐν ὁμαρίᾳ τοῦ ἡμετέρου μέρους τοῦ ὅρου Πίνδου ἐν τῇ μέσῃ τῶν δύο μερῶν τῶν λεγόμενων μέχρι τῆμερον ὑπὸ τῶν κατοίκων Πύλαα ἀὼλ (Μέγα δέμαϊ καὶ Μαλλὰ ἀὼλ (Μικρὸν δέμαϊ), καὶ πρὸς Νότον τῆς Κορυφῆς ὡς προσωγεμῆναι εἶπον, καὶ αὐτῷ βαθαρῶν συμκρίσθη, καὶ ἡ ἐξέλιξις ἡ Βοδοστιτῆα τινὲς δὲ οὐ μακρὸν καὶ ταύτης ἀλλ' εἰς ἀπὸστατον καταστῆναι ἢ πᾶσι γλῶσσιστων ἐν τῇ ὁμαρίᾳ τοῦ ἰδίου ὅρου ἀπίναντι ἄλλοις βέβαιος ποιήσαντες ἐτέραις περικύβερταις ἑκείναι καὶ αὐτῷ καλῶς ἐκρίθησαν συνωκίσθη τὸ Δρενόβον. Π δὲ δευτέρα γλῶσσα αὐτῆς ἱπποκράτης ἀποκαρτεῖται ὑπ' ἄλλης ἐποχῆς, ὅτι συμκρίσθησαν αὐτὰ ἐν ὁμαρίᾳ δύο κώμαι γ. Ἄ. Οἱ Βουλγάροι, καταβάντες ἀπὸ Κορβῆν πρὸς Νότον κατέκριναν αὐτὰ τὴν μέσθιν προσωγεμῆναι καὶ ἐκείναι τῶν ὅρων τῆς Ἑλλάδος, πῶς ἐν καίρῳ διέμεναν ἐνωμένη, καὶ τότε συμκρίσθησαν αἱ δύο κώμαι ὑπὸ Βουλγάρων, ὅτε μετὰ τὴν ἀποδομῆν αὐτῶν διέμεναν οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν κωμῶν ἐν τῇ δέσῃ, ἐν κατέκρινον καὶ ἐκρίθησαν, καὶ αὐτῇ ἡ ἰδέα φαίνεται περὶ αὐτοῦ, βασιζομένη εἰς αὐτὴν καὶ ἐκ πολλῶν παλαιῶν μέχρι σήμερον Βουλγαρικῶν ἱπποκράτων κωμῶν καὶ πατριῶν π. γ. Βοδοστιτῆα π. Μπομποστιτῆα δηλοῖ ὡς εἶσιν. Ἀλλὰ καὶ ἡμετέρας λεγόμενης δηλοῖ περὶ αὐτῆς, καὶ τῷ ὄντι εἰς περὶ αὐτῆς θέσις καίτοι, ἄλλῃ Πιλοδόξῃ, ἡ ἐξέλιξις Πιλοδόξῃ εἰναι οὐδενὸς ἐκ τῶν πλῶν καὶ ὅλῳ, δηλοῖ καὶ ἡμετέρας αὐτῆς, ὅτι ἐκείναι πλησίον ὑπάρχει παρὰ τὴν ἀναδομῆν ἐν ὁμαρίᾳ διέμεναν ὡς καὶ αἱ ἄλλαι εἰς ὡς διαπερῶ τὸ ὅμαρ εἰς ἡλβανισμῶν, ἡμετέρας εἰς ἡλβανισμῶν ἀναδομῆς δηλοῖ ἀναδομῆς.

Ὅταν δὲ θέλωμεν, ὡς εἶπον, ὅτι συμκρίσθησαν ὑπὸ Βουλγάρων οὐ μόνον αἱ δύο αὐτῆς κώμαι, Βοδοστιτῆα καὶ Δρενόβον, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα. Μὲν ἀπὸ ἐκείνων χρόνων κατεβόλυναν οἱ Βουλγάροι ὑπὸ τῶν Ἀλβανικῶν, ὅντες δ' αὐτοὶ ἑαυτοὶ χρυσμάτων πεινῶντες δὲ ἐρῶντες ἵνα ἐλλέξωσι τὰς φασαίας ἐκωνομασίας κωμῶν καὶ πατριῶν τοῦ τόπου ἡμῶν, καὶ αὐτῶν τὴν γλῶσσαν παραβόλυνται οἱ πλείστοι. Εἰς δὲ γὰρ κατὰ διαφόρους διηγήσεις ἀναγορεύονται ἡμῶν.

Ὅτι ὅμως ἐκείνησαν καὶ αὐτῶνται μέχρι σήμερον τινὰ ἐκ τῶν ἱερατικῶν τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπάρχει οὐδενίᾳ ἀμειψόλῃ, ὡς πρὸς τὴν ἀναδομῆν, κώμας τις αὐτῆς τὴν ἑλλήνικον ἐκωνομασίαν Ἑμπερία, ὡς γινόμενα ἐκείναι ἐκ ἐμπερίας, ὡς πρὸς ἱερατικῶν ἐν τῇ μέσῃ τῶν κατοίκων Βοδοστιτῆας καὶ Δρενόβου, ἐκείνηται αὐτῇ εἰς περὶ τοῦ ὅρου ἀναδομῆς, συνεκίει ταύτης τῆς εἰσδοῦς διηγήσεως πόλεμος βαρβαρικῶς ἐν τῇ μέσῃ Βοδοστιτικῶν καὶ Δρενοβικῶν διὰ ἐκωνομῶν καὶ ἐκρίθησαν ἐκ τῶν αὐτῶν οἱ νεανίαι ἀμειψομένων τῶν κωμῶν Βοδοστιτῆας καὶ Δρενόβου ἀπὸ τοῦ ἐτους κατὰ βῆμα ἡμετέρας καὶ παραδορισμένων ἐπὶ τοῦτο τὴν 23-ην Ἰανουῖον τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἱεροστανδίζοντες λίθους κατὰ ἑλλήνων ποδὸν ἐκείνης κακῶντες καὶ ἀμεταστῆτες, τοῦτον τὸν μαχὼν ἐκωνομῶν καὶ τινες ἐξ ἡμῶν μέσῃ κατὰ

τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἡμῶν. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ναυτοὶ τῆς Βοδοσιτίτης τῆς ἡμετέρας ἦσαν πάντοτε οὐ μόνον περιττότεροι κατὰ τὴν ἀριθμὸν καὶ ἡμετέροις ἐν Ἀρναύτοισιν, ἀλλὰ καὶ ὁρσιώτεροι καὶ πολυπρότεροι ἀνέκταν καὶ καθέως, ἔπρεπον εἰς προγγὺν τοὺς ναυτικούς Ἀρναύτους μέχρι τοῦ ἔργου Ἀρναύτου γαιμάρου. Τὸ μάχεσθαι διὰ ἀρναυτῶν ὡς παθὴντες ἐστὶν ἰλληνικόν, ἐνῷ ἀρναυτῶν πολλὰ καὶ ἐν τοῖς Ἑλλήσι συγγράφεται καὶ παρὰ τῷ Πανορύντῃ ἐν τῇ Κύρῳ Παίδει, ὅτι ἰδοὺς τοὺς Κύρους ἡλθόντες διὰ τῆς εἰς Μήδους ἐκστρατείας κατὰ τοῦ Βασιλείου τῶν Ἀσσυρίων « Μόρι-οι μὲν τοτότοι, μύριοι δὲ πολτασταί, μύριοι δὲ πρηνδονήται » (Πανορύντος Κύρου Παίδει, κεφ. α'). Αἶσα δὲ ἡ ἐνενήσας μάχη διήρκεσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη, εἰς ἐπαύθη τοῦτο τὸ ἔτος διὰ πέντητάς διεπαχῆς τῆς ἐνεντητίου Ὀθωμανικῆς ἀρχῆς. Ἄλλο ἔθος ἐπίσης ἰλληνικόν ἦσαν ἐν τῇ πόλει τὸν τὴν πόλιν ὀνόματι Ὀθωμανικὴν ἀπὸ τῶν παρὰ λαγύμων, ὅτι ἔχουσιν αὐτὴ εἰς τὴν διαβάσει τῆς ψυχῆς αὐτῶν. Τοῦτο πάλιν ἀπαντᾷ ἐν τοῖς ναυτοῖς διαλόγους τοῦ Λαλαϊκῶ. Τοῦτο δὲ ἡμετέροις καὶ ἐμφανίται ἐκπύθηται, ὡς αὐτοὶ ἀναδίδονται μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀπὸ εὐσχημῆ κατὰ τὸ μύλλον καὶ ἔστιν ἐν τοῖς σχολείοις ἀρναυτῶν τῶν καμῶν ἡ χριστιανικὴ ἀνάπτυξις. Ἐστὶν ἔθος πάλιν ἰλληνικόν, ὅτι καὶ μέχρι σήμερον διακρίνεται, τὴν τρίτην ἐκπύρει μετὰ τῶν νέων τῶν ἑσπέρων πινυθροῖζονται οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι ἐν τῇ πόλει τῶν γονέων τῶν ἀρναυτῶν ἑσπέρων καὶ ἀγαλλόμενοι συνεπύθονται καὶ συμπίνουσι πρὸς καλὴν ἀποδοχὴν τῶν τριῶν μοσῶν, ὡς ἀποκαλοῦσι βουλγαρικῶς « ἐσπεροσκέτες » (ἐσπέραι) ἀρναυτοὶς ἐκ κύρια ὀνόματι αὐτῶν « Κλωθιά, Ἀλχέρας καὶ Ἀρσους » ο. Συνέρχονται δὲ μετὰ κιαρῶν τεχνιτῶν ὅπως ἐν ἑλλήνι ἐξερμάνων καὶ μετὰ πικρὰν τοῦτον ποτῶν, ὅτι προσδοκῶνται μακρὸν καὶ αἰδαίμονα βίον εἰς τὸ ἀρναυτῶν ἑσπέρων. Μόλιον δὲ πολλὰς κεντηθῆναι καθομιλλήθησαν ἀπὸ τῶν παρὰ τῶν ἀρναυτῶν ἡμῶν, πῶς ἀποδόσαν μερικῶν τοποῖτον ματαῶν προλήψων καὶ περιττῶν θυλίων μάτων, ἀλλὰ ἐκ πύτου ἀπὸδεσαν εἰς μάτην ὅτι τοῦτο τὸ ἔθος ἐτελέσθη γυναικῶς καὶ ὅτι βουλγαροφώνων καὶ ὅτι Ἀλθιανόφωνων. Ταῦτα τὰ ἔθιμα μόνον ἀποδοκνύονται πρὸς τὸν, ὅτι διακρίνεται ἀπὸ ἑθελῆς ματαυτεῖς, εἰς ὅποιος δὲ ἐπαγγέ-αὐτοὶ συνόδωσαν καὶ αὐτῶν οἱ ἐμπειρότεροι ἡμῶν. Ἐπειδὴ ταῦτα λέγονται ἡμεῖς εἰς ἑλλήνι ἰλληνοδιδάχτους παροδύσεων, τὰ ὅσα διακρίνεται διὰ τῆς προφορῆς.

α. — Ἐάν τίνα συγγενεῖς ἡμῶν ἐκ εἰπωμεν καὶ ἐπὶ ἐν βουλγαροφώνων πρὸς αὐτοὺς, πῶς τοὺς ὅποιον πολλὰ ἔχοντες ἀκούει, ἀλλ' ἡμεῖς ἀρναυτοὶς κατὰ μέρος τὰ πλεῖστα ὅτι διηγεσώμεθα ἐν, ἀνταρῶν ὁτιόν, ὅτι ἐχρημάτισε ποτὶ, εἰς ταῦτα τὰ μέρος ἡμῶν, ἔχοντες τις βουλγαρὸς τὸ ὄνομα Μάρκο Κρόλε, εἰς ὃν ἀποδίδουσι ἔχον ἔχοντες καὶ ἡρωισμὸν ὁπαιθουσιον οὗ τοῖς ἑλλήσι λέγουσι ποτὶ αὐτοὺ καὶ τοῦτο. Ὅτι πλεῖστον τῆς μονῆς τῆς καμῶν τῆς ἐστὶν ὁπαιθουσιον λέγουσι λέγουσι ἑλληνιστῶν, ἀπὸ τοῦτον τὸν λόγον ἐπὶ ὁδον εἰς ἑλλήν λόγον τῆς ἀπὸ τῶν ἀρναυτῶν ἀπὸ τῶν πρὸς τῶν καμῶν, καὶ ὅπου ἐπὶ τῶν οἱ πόδες τοῦ ἐπὶ ὁδον ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐπὶ τῶν ἑλλήσι μὲν: σήμερον ὅπου ὁπαιθουσι καὶ καλεῖται « Μάρκου Μάτσκι », ὅχι, τοῦ Μάρκου ἑλλήσι. Ἐπὶ τῶν ὁπαιθουσι εἰς ἀπὸ τῶν (ὅχι ἐν τῷ πρὸς τῶν). Ἐρ-καλεῖται ὅπως ἐπὶ ἐχρημάτισε ἑλλήσι καὶ ἑλλήσι εἰς αὐτὴ τὰ μέρος.

Κεφάλαιον II.

Τὸ Ἀρναύτον καὶ ἡ Βοδοσιτίτης ἐκδοκῶντες εἰς ἑλλήνιστον τοῦ Ἀλλῆ Βασι-στατοῦ Ἰουαννῶν κατὰ τὸ 1814 καὶ 1817.

Κεφάλαιον I'.

Τὰ συμβαίνοντα ἀπὸ 1817 ὅτι ἡ Βοδοσιτίτης ἔχοντες ἑλληνιστῶν μὲν: τῆς ἐκδοκῶν τοῦ ἑλληνιστῶν τὸ 1874.

Κεφάλαιον Δ'.

Προστίθεται πρὸς ἀπολευθέρωσιν ἐν τοῦ Ἱμλιακίου,

Κεφάλαιον Ε'.

Πόμπη τελευταία καὶ ἐκταλυστική ἀπόκρισις πρὸς ἀπολευθέρωσιν ἐν τοῦ Ἱμλιακίου.

Κεφάλαιον Σ'.

Περὶ τῆς πρώτης γενεῆς ἐξ ἡρηματικῆς συνισφορᾶς διὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐξοργιστικῆς τοῦ Ἱμλιακίου.

Κεφάλαιον Ξ'.

Περὶ τῶν διαπραγματευόμενων διὰ τὴν ἐκπόλυσιν τῶν αὐτοκρατορικῶν τιμῶν, τῶν τετιμένων ἐν τῷ ἑνὶ Μοναρχίῳ ἀπαρχῆς Κοροστικῆς.

Κεφάλαιον Π'.

Περὶ τῶν δημοσίων διαχωρήσεων πρὸς πλειστησιασμοῦ καὶ συμφέρον τῆς κυβερνήσεως.

Κεφάλαιον Θ'.

Περὶ τῆς εἰς Μοναρχίαν μεταδόσεως τοῦ κ. Γρηγορίου θεμιλῆ καὶ τῶν ἐκείθεν γενεῶν συνισφορῶν.

Κεφάλαιον Ρ'.

Περὶ τῶν πληρωμῶν τοῦ ἀντιτίμου εἰς τὸ αὐτοκρατορικὸν τιμῶν

Κεφάλαιον Ια'.

Περὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν τιμῶν ἐκείτου κατὰ τοῦ Βοδοσιττικῆς.

Κεφάλαιον Ιβ'.

Περὶ τῶν συμφέσεων μετὰ τὴν ἐξοργιστικὴν τοῦ ἀντιτίμου τοῦ Ἱμλιακίου ἀπὸ τοῦ αὐτοκρατορικῶν τιμῶν.

Κεφάλαιον Ιγ'.

Περὶ τοῦ λαχρητισμοῦ τῶν ληξιδόσεων τοῦ κοινοῦ δημοσίου τιμῶν Γρηγορίου θεμιλῆ μετὰ τῆς κοινότητος ἑξῆς.

Κεφάλαιον Ιδ'.

Περιγραφή τῆς κομποπόλεως Βοδοσιττικῆς.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ.

Περιγραφή τῶν ἐπιστημοτέρων ἀνδρῶν καὶ εὐσεβεστῶν τῆς πατρίδος, τῶν διαπρεφέων ἐν διαφόροις χρόνοις, καὶ λαμπροτάτων τῶν ἐκπαίδευκαμένων ἐν Βοδοστιῶν καὶ ἄλλῃ διὰ τῶν συμβάντων.

Cette seconde partie comprend la biographie rapide de plusieurs personnages notables originaires du village de Bobostina, à savoir :

Ίωάννης Μιχαηλίδης ἱατρός καὶ εὐεργέτης τῆς πατρίδος,
 Δημήτριος Κώστατος,
 Ὁ μεγαλοπρεπὲς Ίωάννης Γερμανός (Κατὰ Γιώδαν),
 Πέτρος Τσαπλάρης ὁ πειρατής,
 Νικόλαος υἱὸς τοῦ προσηγορευμένου Πέτρου Τσαπλάρη.

Nous trouvons là, en outre, le texte de quelques petites oraisons funèbres prononcées par Dhimitrí Gácos aux obsèques de trois Bobostins :

ὁ ἱερομόναχος καὶ ποιητικὸς πατὴρ Γενάριος (15 février 1882),
 ὁ γέρον· Χρήστος Μήλιος ἢ Μήλιτς (23 mai 1886),
 ὁ Ἀλέξιος τοῦ Μουλά, Κάρβου (10 juillet 1888).

Le mémoire s'achève par la relation des événements les plus remarquables de la vie du village durant les dernières années du siècle passé : meurtres, épidémies, incendies. La date la plus récente qui échoit le mémoire est celle du 24 février 1904.

..

Il est frappant de constater combien ce mémoire, rédigé en grec, est exempt de patriotisme grec. La remarque ironique dont l'auteur fait suivre les arguments invoqués en faveur de l'origine grecque de certaines coutumes est caractéristique à cet égard. Le Dhimitrí est un excellent maître d'école et qui sait le prix de la science grecque ; il est aussi un bon clerc de l'Eglise du Patriarcat. Mais il sait que sa langue maternelle est un parler bulgare, et, tout en ne manifestant aucune aspiration politique déterminée, il laisse percevoir son sentiment d'appartenir à une autre communauté que la grecque, une communauté lointaine, d'ailleurs, et qu'il ne connaît guère. Ce sentiment, l'histoire ne l'a pas secondé, et bien des facteurs l'ont obscurci, surtout dans cette région de Kotya où l'influence grecque a longtemps débordé sur les éléments albanais et slaves. Mais c'est lui, pourtant, qui, dans la Macédoine proprement dite, suffit à nous expliquer la spontanéité du mouvement en faveur des écoles bulgares durant tout le xixe siècle, le rôle joué par les Macédoniens dans la renaissance qui a préparé l'émancipation de la Bulgarie orientale et, à partir de 1870, la fortune de l'Eglise exarchéiste.

ПРИЛОЖЕНИЕ.

I. — СПОМЕНИ НА ДИМИТРИ ЦАНЦО.

Откупуване от имляка.

Този кратък труд е съставен от учителя Димитри Цанцо. Посветен е на общината на село Бобошица: На уважаваната община Бобошица се възлага настоящото откупуване на имляка на същата, ставащо при великодушния и народолюбив Султан Азиз през 1874-а година, месец август. Освен това трудът е посветен в частност, както е отбелязано в увода: На Григориос Темелис Кунешка и всички жители на Бобошица, участващи съвместно в откупуването на имляка.

Документът заслужава в бъдеще да бъде публикуван изцяло, доколкото отразява историята и състоянието на едно славянско село в албанска среда и в зоната на цивилизация, първоначално гръцка, а след това и албанска, през XIX в. Тук е достатъчно да се представи кратък анализ и няколко откъса.

ПЪРВА ЧАСТ.

Първата част съдържа увод, донякъде сантиментален и цветист, и 14 глави.

Глава I.

Първата глава е озаглавена: Относно това как първоначално са били заселени двете села Бобошица и Дреново. Собствено историческата ѝ стойност е без съмнение посредствена, но все пак тя представя традицията, съхранена от образованите жители на селото:

И двете лежат в подножието на Пинд, Бобошица точно на юг от града Корча, от който отстои на 6 или 7 километра, а Дреново югоизточно от посочения град, като отстои от него на 4 или 5 километра, в областта на наричаната сега Албания, а в старо време в Гръцката Илирида, която е била наречена така заради възникналите там много гръцки колонии. След това, преотстъпена от Римляните на Македония, е получила името Албания заради живеещите в нея албанци, и това име запазва до днес, както се осведомихме от географа Георгиос Вакалопулос. Бобошица отстои от Дреново на 4 километра и има за съседи селата Дреново и Клатороби, населявано от туркоалбанци и Дворани, също от туркоалбанци, и Каменица, от чийто жители някои са отоманци, а други православни християни, и Лофка, и паланката Дарда, чийто жители са албанци - православни християни. Жителите на Бобошица възлизат на 210 семейства и тези на Дреново на 110 семейства, като всички те са православни християни,

говорещи особен български диалект, а в училищата им се преподава общоговоримият гръцки език, на който извършват в храмовете си свещените обреди. А относно това как двете села са се озовали в Албания нямаме положителни сведения и затова искаме да разкажем това, което ни е предадено устно от предшествениците ни.

Преобладават две мнения относно древните и първите жители на тези села, първото от които е следното. Йоанис Симеонос Гераси, същински Бобошичанец, преселил се в Букурещ през 1816 година поради многобройните аномалии, случващи се в нашата страна, мъж авторитетен, чудесен и вещ в много неща, остроумен, разумен и повишен от Княжество Румъния на длъжност в имението Питари според тогавашните законни обичаи на онзи край, ми разказа, когато понякога прекарвах времето си с него през 1840 година, че двете села Бобошица и Дреново са били заселени първоначално от българи в неизвестна епоха приблизително по следния начин. Някакви българи, лекуващи византийските императори през неизвестна епоха, както казах, имали политически прегрешения, заради които били заточени тук заедно със своите семейства, и едни от тях, разпъвайки шатрите си, се заселили в подножието на нашата част от планината Пинд между двата потока, наричани и до днес от жителите Голем дол (Голям поток) и Мали дол (Малък поток), и на юг от Корица (Корча), както казах преди, и по този начин постепенно била заселена и се разраснала Бобошица; други пък не много далече от нея, но на разстояние четири или пет километра в подножието на същата планина срещу друг поток, разпъвайки други шатри, се заселили там и така постепенно се появило и Дреново. Господства обаче второто мнение, според което въпросните две села са заселени от българите, които, слизайки от север на юг, завладели тези места, напредвайки чак до вътрешността на Гърция, а колко време са останали е неизвестно. И тогава били заселени двете села от българи, после, след прогонването им, жителите на тези села останали на мястото, което владеели и владеят. Тази представа изглежда по-вероятна и се потвърждава от много запазени до днес български наименования на села, градчета и реки, например Вовостица = Бобошица означава дъска. Името на друго село, наричано Каменица, означава каменисто, и действително то е разположено на каменисто място. Друго се нарича Пеловода; думата Пеловода е славянска, съставена от пело и вода, т.е. бяла вода, тъй като там наблизко съществува един извор, от който блика особена вода, така щото и камъните, по които преминава водата, са побелели. Една река, наречена Дунавец, означава Дунавискос, т.е. малък Дунав.

Така именно, както казах, ще да са били заселени от българи не само тези две села, Бобошица и Дреново, но и много други. След като минало време, българите били прогонени от албанците, а последните, лишени от писменост, изобщо не се погрижили да сменят славянските наименования на села и реки, и към това мнение се придържат повечето. Аз пък пиша според различни разкази на наши старейшини.

Но че са се запазвали и са запазени до днес някои от обичаите на някогашните гърци, няма никакво съмнение. По отношение на названието си едно село пази гръцкото си име Емпория, понеже там ставали тържищата. Що се отнася до обичаите, сред жителите на Бобошица и Дреново някога възникнала вражда за границата помежду им, като вследствие на тази вражда избухнала варварска война с прашки между Бобошичани и Дреновяни и младежите от двете села Бобошица и Дреново се биели от близко разстояние всяка година на уречен ден, за който бил определен 29-и юни, денят на Светите Апостоли, като изстрелвали камъни един срещу друг, причинявайки си сериозни наранявания и разкървайки се. В тези битки са участвали и някои от нас

в детската си възраст. Тъй като младежите на Бобошица били винаги не само многобройни и по-силни от дреновските, но и по-дръзки и по-смели от край време, обръщали в бяг младежите на Дреново до потока в близост до Дреново. Боят с прашки очевидно е гръцки, като го срещаме на много места у древногръцките писатели и у Ксенофонт в *Κύρου Παιδεία*, когато на Кир били пратени в помощ за офанзивата в *Μίδου* срещу царя на асирийците „както десетки хиляди стрелци с лъкове, така и десетки хиляди пелтасти (леко въоръжени войници), и десетки хиляди прашкари“ (*Κύρου Παιδεία* на Ксенофонт, глава V). Тази ежегодна битка продължила много години, докато обичаят бил прекратен чрез строги заповеди на местната отоманска власт. Друг обичай, също гръцки, бил да се поставя в устата на починалите отоманска монета, наречена тънка пара, за да я имат, когато преминава душата им. За него се говори и в Лукиановите Разговори на мъртвите. Обаче тези местни обичаи били прекратени, понеже са несъвместими с християнството, след като в училищата на двете села било въведено до една или друга степен християнското възпитание. Има и друг обичай, отново гръцки, който е запазен и до днес: на третата вечер след раждането на дете роднините и приятелите се събират в дома на родителите на новороденото и, веселейки се, заедно ядат и пият, за да посрещнат добре трите съдби¹, които наричат на български „речниците“² (изричащите), защото не знаят истинските им имена — Клото, Лахесис и Атропос. Събират се с малки хлебчета, пържени в олио, и с алкохолни напитки, за да предначертаят дълъг и щастлив живот на новороденото. Макар че нашите старейшини положили много усилия, за да премахнат някои от тези суетни предразсъдъци и излишни разходи, всичко се оказало напразно, защото обичаят се изпълнява общо и от българоезични, и от албаноезични. Тези обичаи сами по себе си доказват убедително, че са били запазени от народностни преселения, а в кои епохи са станали преселенията нека да преценят по-опитните от нас, понеже ние разказваме всичко това според прости взаимнонаследявани предания, запазени чрез живата реч (α).

α. — Ако ни е простено, нека кажем и за едно легендарно лице, за което сме слушали много неща, но ние, оставяйки настрана повечето, ще разкажем само едно от тях. Говори се, значи, че някога във всички наши краища управлявал някой си владетел на българите на име Марко Крали, на който приписват огромна мощ и свърхчовешко юначество, като освен другото, разказват за него и това. Близко до манастира „Успение Богородично“ има един хълм, наречен Галината. От този хълм той скочил до друг хълм на Лептокария срещу предишния и там, където стъпили краката му, те потънали в земята и се образувало блато, което съществувало и до днес и се нарича Марков Мачел, т.е. блатото на Марко. Това, разбира се, е невероятно (освен ако не е бил крилат). Очевидно е обаче, че е бил герой и владетел на тези краища.

Глава II.

Дреново и Бобошица биват подчинени като имляк на Али Паша, Йоанински сатрап, през 1814 и 1817 год.

Глава III.

Събитията от 1817 г., когато Бобошица става имляк, до откупуването на имляка през 1874 г.

¹ Тоест трите мойри, трите древногръцки богини на съдбата.

² 'Наречниците, описниците'.

Глава IV.

Усилия за освобождаване от имляка.

Глава V.

Пети последен и успешен опит за освобождаване от имляка.

Глава VI.

За първия осъществен паричен принос към откупуване на имляка.

Глава VII.

За преговорите относно отчуждаването на императорските имоти, намиращи се в област Монастир, околия Корица (Корча).

Глава VIII.

За обявяването на публични търгове с наддаване в полза на правителството.

Глава IX.

За заминаването в Румъния на г-н Григориос Темелис и за извършваните там плащания на парични вноски.

Глава X.

За изплащанията на цената в имперската съкровищница.

Глава XI.

За оценката на имотите на всеки един жител на Бобощица.

Глава XII.

За събитията след издължаването на стойността на имляка от имперската съкровищница.

Глава XIII.

За равностетката на вземанията и даванията на общата публична каса на Григориос Темелис с нашата община.

Глава XIV.

Описание на паланката Бобощица.

ЧАСТ ВТОРА.

Описание на най-заслужилите мъже и благодетели на родината, на отличилите се през различни години и прославили нашата паланка Бобощица и други различни събития.

Тази втора част съдържа кратки биографии на някои видни личности родом от село Бобощица, а именно:

Йоанис Михайлидис, лекар и благодетел на родината,
Димитриос Кочу,
Мургавият Йоанис Германи (Кара Йован),
Петрос Цапарис прочутият,
Николаос, син на гореупоменатия Петрос Цапарис.

Освен това тук откриваме текстове на кратки надгробни речи, произнесени от Димитри Цанцо на погребенията на трима бобошени:

йеромонахът и духовен отец Игнатиос (15 февруари 1882 г.),
старейшината Христос Милю или Милеци (23 май 1886 г.),
Алексиос, син на Манолис Карву (10 юли 1883 г.).

Спомените завършват с разказ за най-забележителните събития в живота на селото през последните години на миналия век¹: убийства, епидемии, пожари. Най-късната дата, с която спомените приключват, е 24 февруари 1904 г.

*

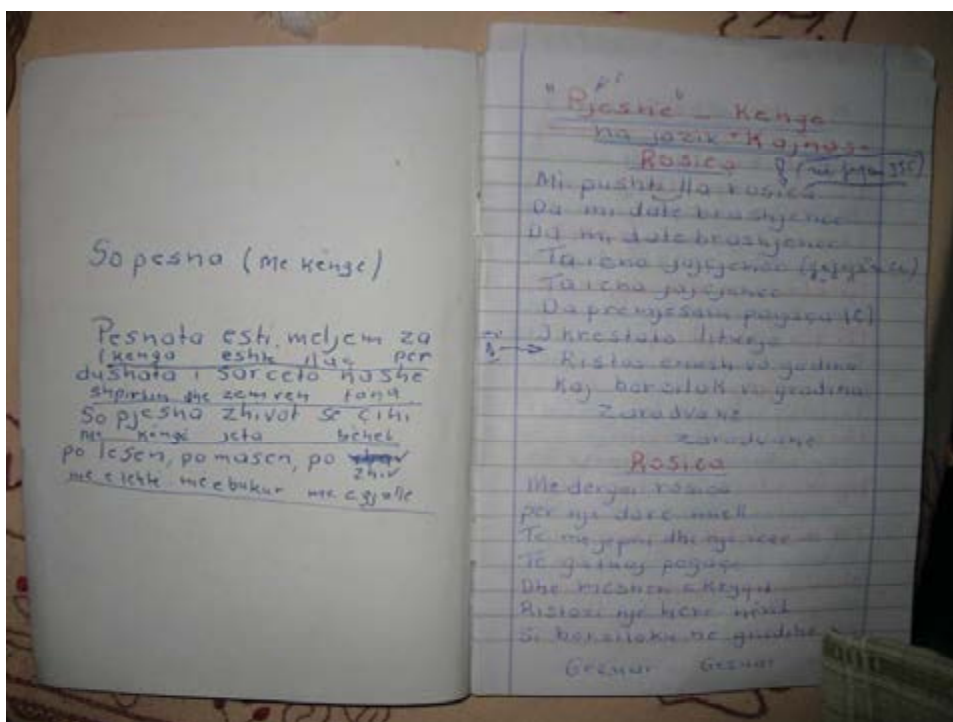
Учудващо е доколко в спомени, писани на гръцки, липсва какъвто и да е гръцки патриотизъм. Ироничната забележка, с която авторът поднася доводите в полза на гръцкия произход на някои обичаи, е показателна в това отношение. Даскалът е отличен учител, който цени гръцкото образование, освен това е добър християнин от църквата на цариградския патриарх, но той знае, че майчиният му език е български говор и, без да проявява никакви определени политически стремежи, открито изразява чувството си за принадлежност към общност, различна от гръцката, общност далечна, която впрочем той почти не познава. Това е чувство, към което историята не е била благосклонна и много обстоятелства са го помрачавали – особено в областта на Корча, където гръцкото влияние отдавна залива албанския и славянския елемент. Но именно то обяснява спонтанността на движението за български училища в самата Македония през целия XIX в. и участието на македонците във възраждане, подготвило освобождението на Източна България и основало през 1870 г. Българската екзархия.

¹ Тоест на XIX в.

Архив на дружество „Кай нас“

Тетрадки на г-жа Елпи Манчо,
Бобошица край Корча,
август 2009 г.

Тетрадка първа

(1)
Со песна

Песната ести мелйем за
душата и сарцето наше.
Со пјесна живот се чини
по-лесен, по-масен¹, по-жив

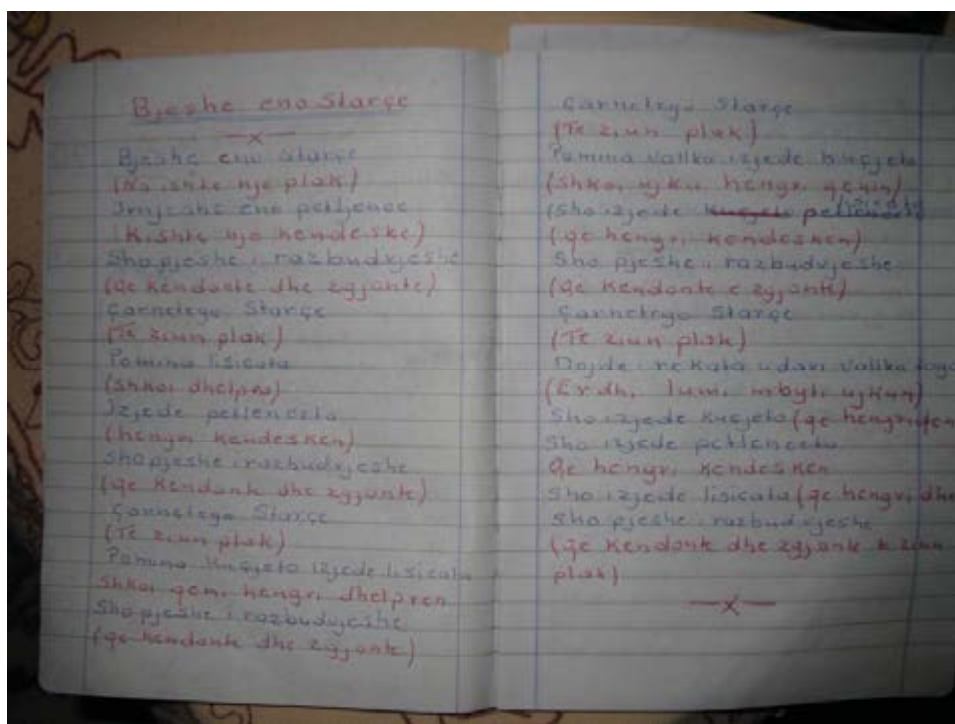
¹ 'По-хубав'.

² Фонетичниот вариант във скоби е
добавен с друг почерк.

(2) [срв. (42) и (95)]
Пјесне
на йазик „Кайнас“

Росица

Ми пуштила росица
да ми дате брашйенце,
да ми дате брашйенце
та и ено йайченце (йейчйьнце)²,
та и ена йайченце
да премйесам погача,
да премйесам погача
и крестата литурйа.
Ристос енаш во година
кай борзильок во градина.
Зарадване,
зарадване.

(3) [срв. (43), (98), (110)]

Бјеше ено старче

Бјеше ено старче,
имјеше ено петлиенце,
шо пјеше и разбудвиеше
чарнетого¹ старче.
Помина лисицата,
изјезде петленцето,
шо пјеше и разбудвиеше
чарнетого¹ старче.
Помина кучијето, изјезде лисицата,
шо пјеше и разбудвиеше²

(4) [срв. (43), (44), (98), (110)]

чарнетого¹ старче.
Помина валко, изјезде кучијето,
шо изјезде лисицата,
шо изјезде петленцето,³
шо пјеше и разбудвиеше,
чарнетого¹ старче.
Дойде реката, удави валка тога⁴,
шо изјезде кучијето,
шо изјезде лисицата,
шо изјезде петленцето,⁵
шо пјеше и разбудвиеше
чарнетого¹ старче.⁶

¹ Членувана форма във винителен падеж от прилагателното *чарн*.

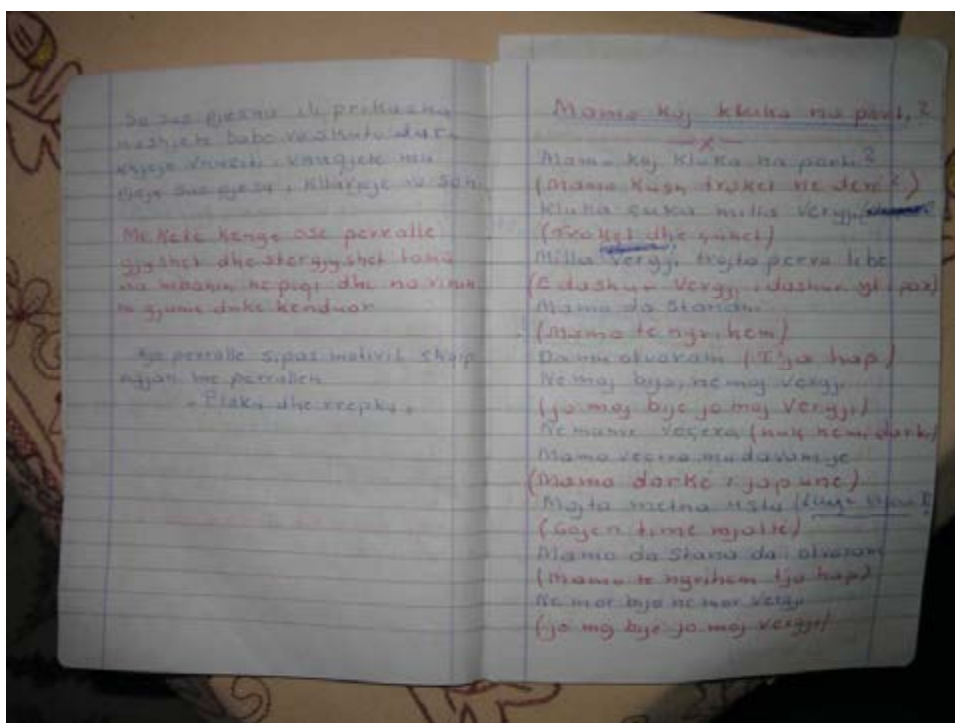
² В оригинала е пропуснат редът за петленцето, затова излиза, че лисицата пее и буди стареца.

³ В оригинала този и предишниот ред са контаминирани. Г-жа Манчо е задраскала погрешно изписаното „кучето“ и е написала „петленцето“, после е задраскала „петленцето“ и написала „лисицата“, но е пропуснала следващия ред, в който се казва, че лисицата изјала петленцето. В албанскиот превод редът за лисицата просто е пропуснат и излиза, че кучето е изјало петленцето, което не е вярно.

⁴ „Вълк“ – членувана форма във винителен падеж. На (43): *валка-того*.

⁵ В оригинала местата на този и на предишниот ред са разменени.

⁶ Редът е пропуснат в оригинала, но присъства в албанскиот превод.

(5) [срв. (45)]

Со сас пјесна или приказна
нашијете бабе во скуто дар-
жјейе внуцити и внукјите, му
пјейе сас пјесна и клавјейе
во сон.

⁰ 'Щерко, дъще'.

¹ Т.е. медна.

² Бележката в скоби
е добавена с друг
почерк.

(6) [срв. (46) и (98)]

Мамо, кој кљука на порти

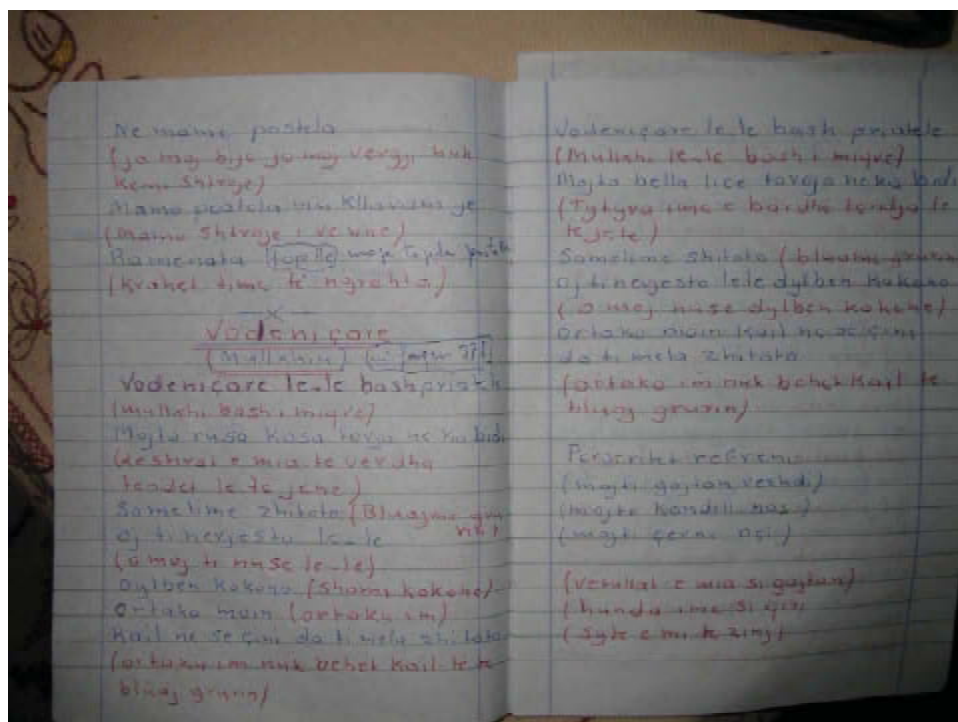
Мамо, кој кљука на порти?
Кљука, чука, мила Верги,
мила Верги, твојто първо
либе.

Мамо да станам
да му отворам!?

Немой, бийо⁰, немой, Верги,
немаме вечера.

Мамо, вечера му давам ѝе
мойта метна¹ уста (блага
вечера!)².

Мамо, да стана да и отворам!?
Не, мор бийо⁰, не, мор Верги,

(7) [срв. (46), (47), (48), (97), (98), (100)]

немаме постелѣа.

Мамо, постелѣа му клавам ѝе
рамената топлѣ⁰ – мое топлѣа
постелѣа.

Воденичаре

Воденичаре, леле, баш приателе ле,
мойта руса коса твоѣа¹ нека биди,
сомели ме² житото!
Ой ти, невѣесто, леле,
дюлбен коконо,
ортако моин
каил не се чини³ да ти мелѣа житото.

(8) [срв. (47), (48), (49), (97), (100)]

Воденичаре, леле, баш приателе,
мойта бела лице товоѣа нека биди,
сомели ме² житото⁴.

Ой ти, невѣесто, леле, дюлбен
коконо,
ортако моин каил не се чини³
да ти мелѣа житото.

[Продължава с изразите:]

(мойти гайтан вежди)

(мойти кондил нос)

(мойти черни очи)

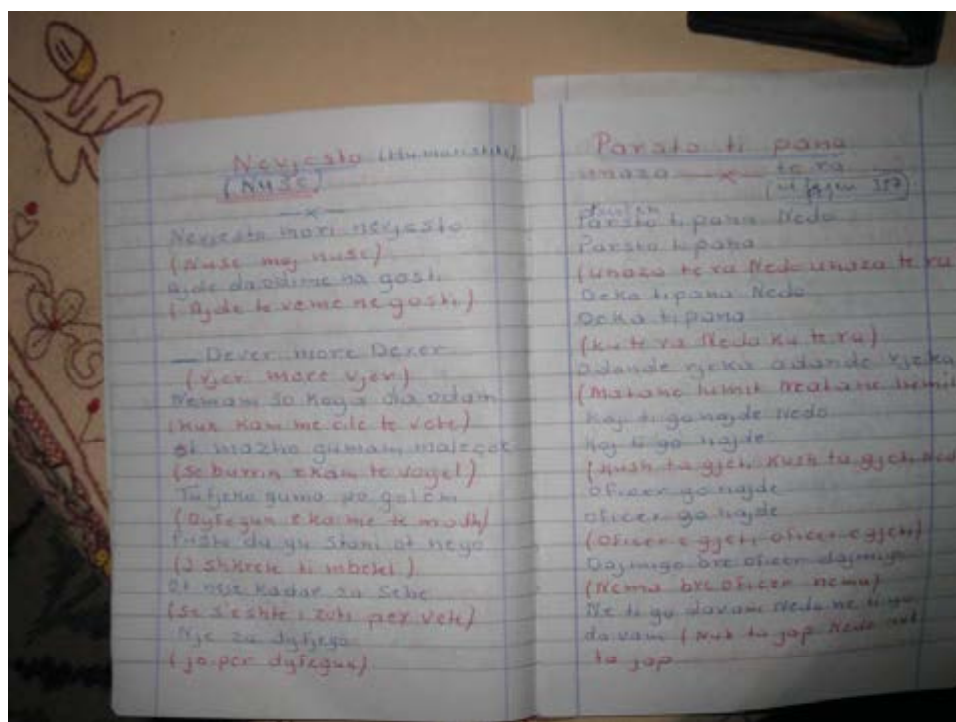
⁰ Топле изписано с твърдо л (ll) пред е.

¹ В оригинала погрешно товоѣа.

² Сомели ме е изписано като една дума, вероятно защото ударението пада върху окончанието -и.

³ 'Не се съгласява'.

⁴ В оригинала житото.

(9) [срв. (49) и (104)]

Невјесто

Невјесто мори, невјесто,
ајде да одиме на гости!
– Девер море, девер,
немам со кога да одам,
от¹ мажо гу мам² малечок,
туфјеко³ гу ма² по-голем –
пусто да гу стани от него,
от¹ не йе⁴ кадар⁵ за себе,
нйе за дјуфйеко³.

¹ 'Защото'. ² 'Го имам' и 'го има' – в ориг. *гумам* и *гума*; зашто ударението е върху *гу*.

³ 'Пушката'. ⁴ В ориг *нейе*.

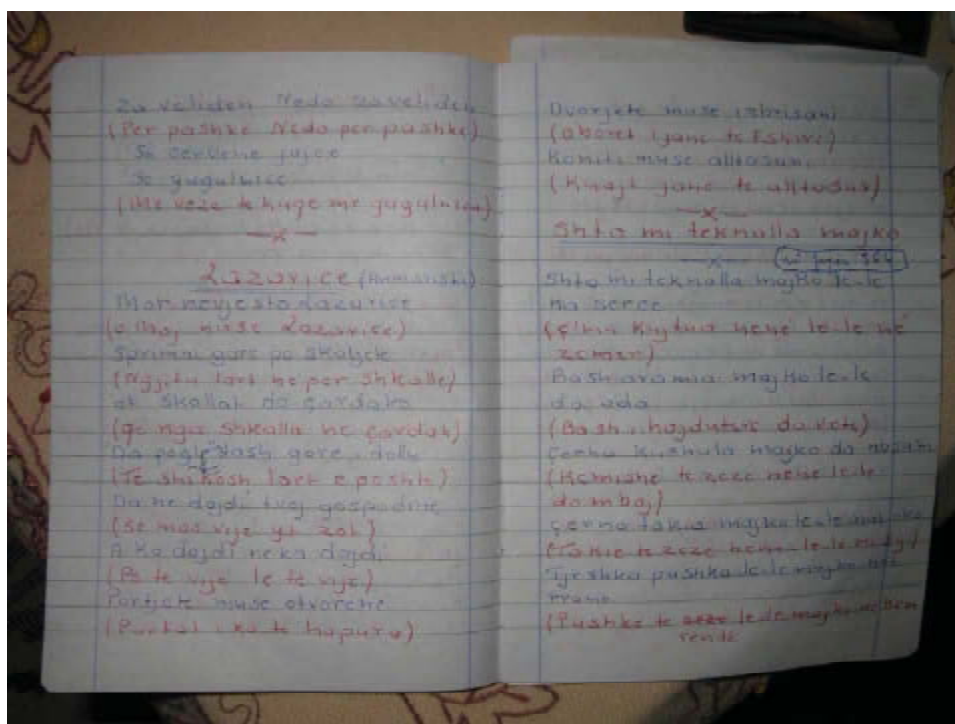
⁵ 'Кадърен, способен'.

(10) [срв. (50) и (104)]

Парстен ти пана¹

Парстен ти пана, Недо,
парстен ти пана.
Дека ти пана, Недо
дека ти пана?
Оданде² рйека, оданде² рйека.
Кой ти го најде, Недо,
кой ти го најде?
Офицер го најде,
офицер го најде.
Дай ми го³, бре офицер, дай ми го³!
Не ти го давам, Недо, не ти го
давам –

¹ В оригинала в заглавието и на първите два реда е написано *парсто*, поправено после на *парстен*. ² 'Отвъд'; в първия случай може да се чете и *одонде*, във втория е със сигурност *оданде*. ³ В ориг. *даймиго*, защото ударението пада върху *ми*.

(11) [срв. (51), (103), (104)]
за Велиден, Недо, за Велиден
со црвене¹ йайце
со гугульнице²!

Лазарице

Мор невьесто Лазарице,
Спримни горе по скалите³
от скалат³ до чардако
да поглиендаш⁴ горе и долу
да не дойди твой господине!
Ако дойди, нека дойди –
портите му се отворене,

¹ Произношениет на формата не е сигурно – би могло да е и *чрвене*, и *црвене*.

² 'Козунаци, великенски колани'.

³ 'Стълби, стълба'.

⁴ Буквата **н** е добавена над реда между **е** и **д**.

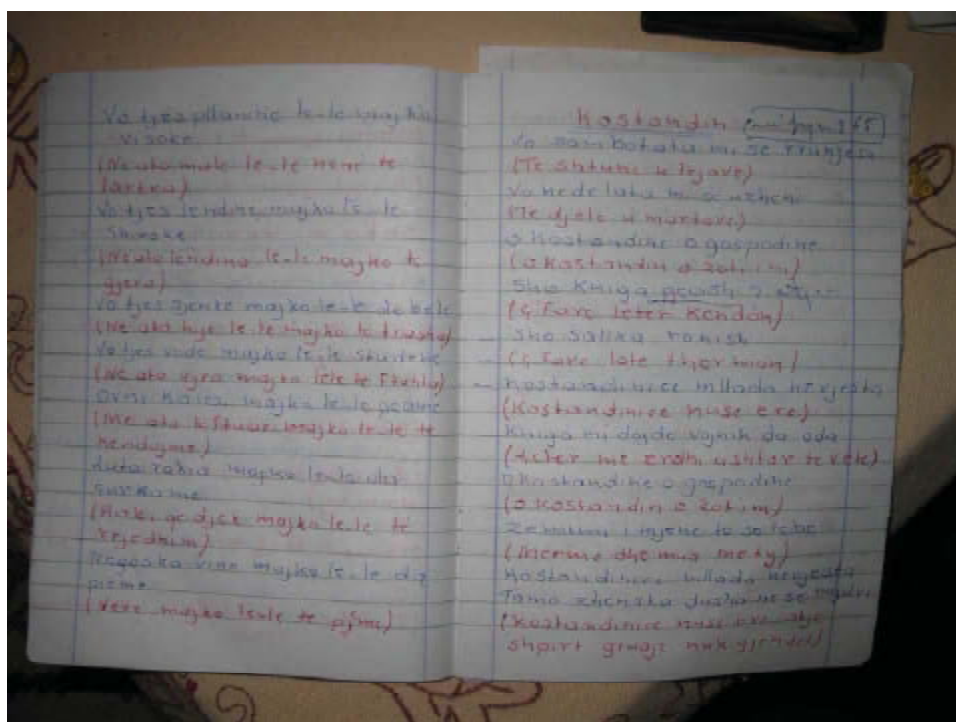
(12) [срв. (52) и (103)]
дворјете му се избрисани,
конити му се алтосани.

Што ми текнала, майко

Што ми текнала, майко леле,
на сърце¹
баш арамиа, майко леле,
да ода,
черна² кушуља, майко, да носам,
черна² такиа, майко леле, нат око,
тйешка пушка, леле майко, нат
прамо

¹ В ориг. *серце*, но на други места в тетрадката думата е изписана с буквата *ѣ*, т.е. с **ѣ**: *sěrce*, т.е. *сърце* (както и с **а** – *сарце*).

² На други места в тетрадката същото прилагателно е изписана с буквата *ѣ*, т.е. с **ѣ**, например *čěrni*, т.е. *чърни*. А. Мазон дава в речника си *чарн*. Такива форми (с гласната **а**) има и в тетрадките на Е. Манчо.

(13) [срв. (53) и (103)]

во тѣс планине, леле майко,
високе,
во тѣс лендине, майко леле,
широке,
во тѣс сѣнке, майко леле, дебеле,
во тѣс воде, майко леле, студене,
овни калеси, майко леле, пеаме,
лъута ракиа, майко леле, да
чуркаме,
негоско¹ вино, майко леле, да
пиеме.

(14) [срв. (54) и (102)]

Костандин

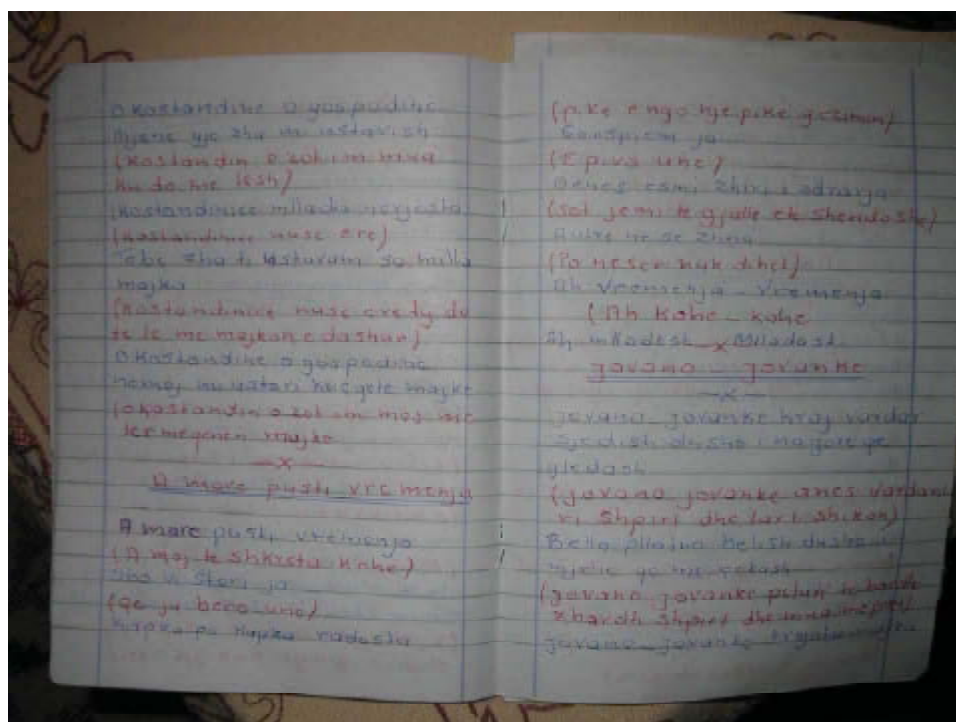
Во самботата ми се рруниеса²,
во неделята ми се ужени,
о, Костандине, о, господине,
шо книга п(й)еаш³,
шо салдза рониш?
– Костандинице, млада невеста,
книга ми дойде войник да ода.
– О, Костандине, о, господине,
земи ми⁴ и мѣене то со тебе!
– Костандинице, млада невеста,
тамо женска душа не се најдвѣ

¹ Вероятно от град Негуш (днес на гръцки Науса) на запад от Солун.

² "Сгоди".

³ Буквата **ј**, означаваща звук [й], е вмъкната допълнително с червено мастило.

⁴ *Земи ми* написано като една дума, защото ударението пада на окончанието **-и**.

(15) [срв. (55), (99), (102)]

– О, Костандине, о, господине,
мйене ге¹ жа ми уставиш?
– Костандинице, млада невяеста,
тебе жа ти уставам² со мила
майка.
– О, Костандине, о, господине,
немой ми устави кучките майке²!

А море пусти временйа

А море пусти временйа,
шо ви стори йа?
Капка по капка радоста

¹ „Де, къде“; *ге* изписано с палатално **г** (**gj**).

² *Оставам* е поправено на *уставам*.

³ *Кучките* е написана с палатално **к** (**q**) пред гласната **е**, а *майке* – с обикновено **к** (**k**). И двете съществителни (първото от които членувано) са в дателен падеж.

(16) [срв. (55), (56) и (99)]

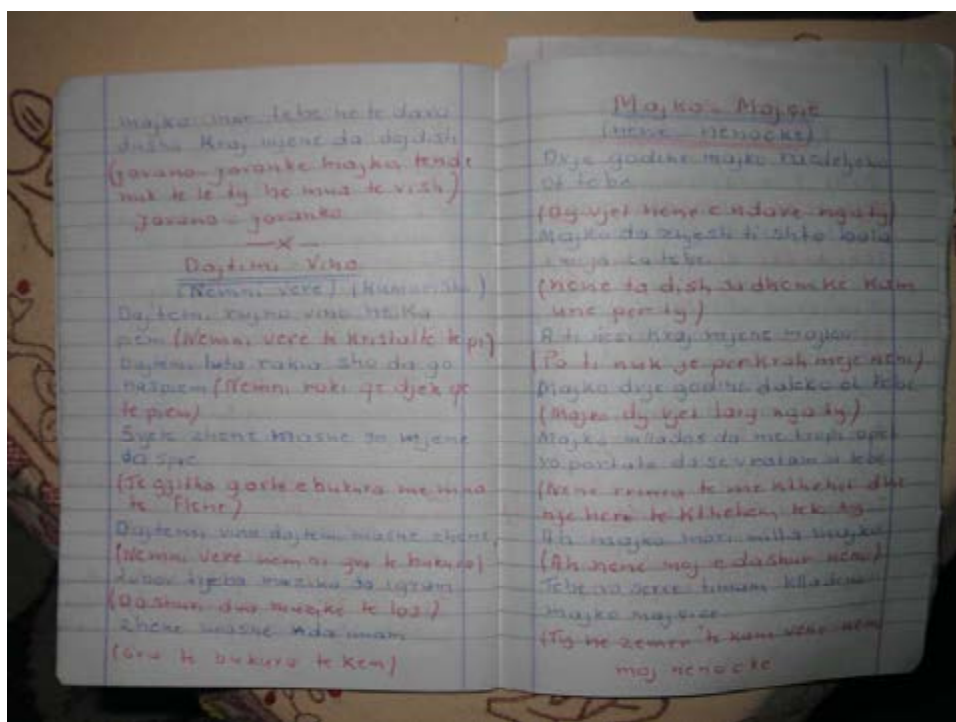
го ииспием¹ йа.
Денес есми живи и здравйа,
а утре не се знаа².
Ах, временйа, временйа,
ах, младост, младост!

Йовано, Йованке

Йовано, Йованке, край Вардар
сйедиш, душо, и нагоре ке
гледаш,
бело платно белиш, душо, и
мйене ке ме чекаш.
Йовано, Йованке, твойата майка,

¹ Така в оригинала: с две букви **i** близо една до друга.

² Така в оригинала: с двойно **n**.

(17) [срв. (56), (57) и (99)]

майка, мор, тебе не те дава,
душо, край мйене да дойдиш,
Иовано, Иованко!

Дайте ми вино

Дайте ми руйно вино – нека
пием,
дайте ми лъута ракиа, шо да го
наспием,
свйете жене масне¹ со мйене
да спие.
Дайте ми вино, дайте ми масне¹
жене –
лъубов трйеба музика да играм,
жене масне¹ да имам.

¹ 'Хубави'.

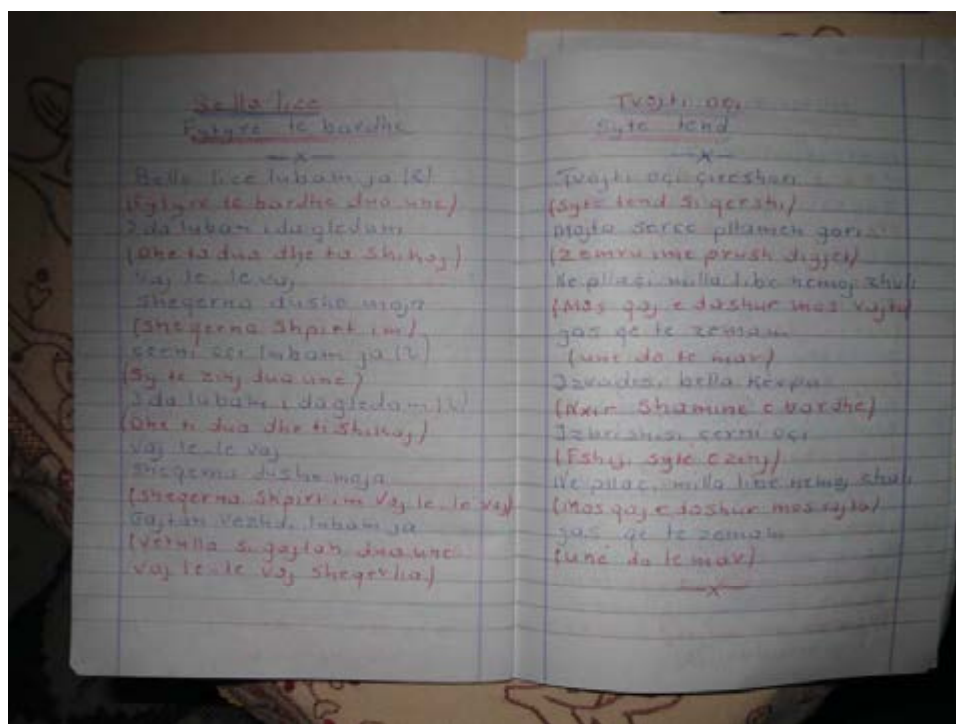
(18) [срв. (58)]

Майко, майчице¹

Двйе године, майко, разделйена²
от тебе,
майко, да знийш ти што больа
им йа за тебе,
а ти не си край мйене, майко.
Майко, двйе године далеко от тебе,
майко, младос да ме тропи опет
во портата да се вратам у тебе.
Ах, майко, мори мила майко,
тебе во сърце т'имам кладено,
майко, майчице.

¹ В оригинала *майчице*.

² Последната буква в думата е двусмислена в оригинала. Решил съм, че тя е **а** заради женския род в абланския превод.

(19) [срв. (59)]

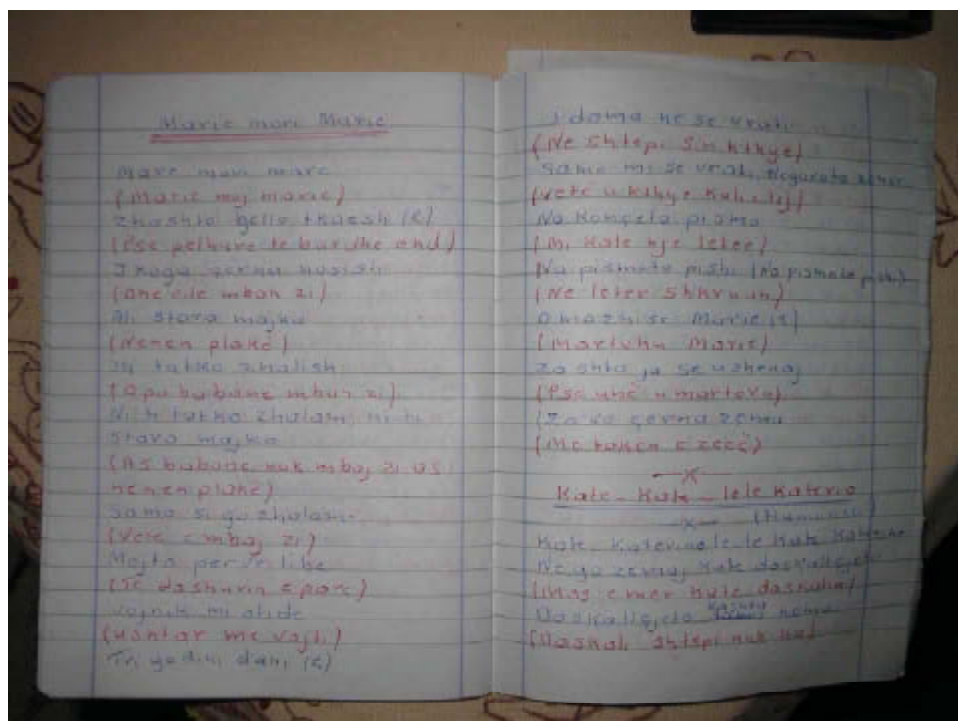
Бело лице

Бело лице лубам йа, (2)
и да лубам, и да гледам,
вай, леле, вай,
шекерна душо мойа.
Чърни очи лубам йа, (2)
и да лубам, и да гледам, (2)
вай, леле, вай,
шекерна душо мойа.
Гайтан вежди лубам йа ...

(20) [срв. (60) и (100)]

Твойти очи

Твойти очи чирешови,
мойто сърце пламен гори –
не плачи, мила либе, немой
жали,
йас ке те земам.
Извади си бела кърпа,
избриши си чърни очи –
не плачи, мила либе, немой
жали,
йас ке те земам.

(21) [срв. (61) и (101)]

Марие, мори Марие

Маре, мори Маре,
 жашто¹ бйело ткаеш (2)
 и кога чърна носиш?
 Али, стара майка
 или татко жалиш?
 Нити татко жалъам, нити
 стара майка,
 само си го жалъам
 мойто първе либе:
 войник ми отиде
 три години дани (2)

¹ От *зашто* с асимилация на *з* с *ш*, срв. също формата *жош* в бобошенския диалект, която означава 'защото'.

(22) [срв. (61), (62), (101)]

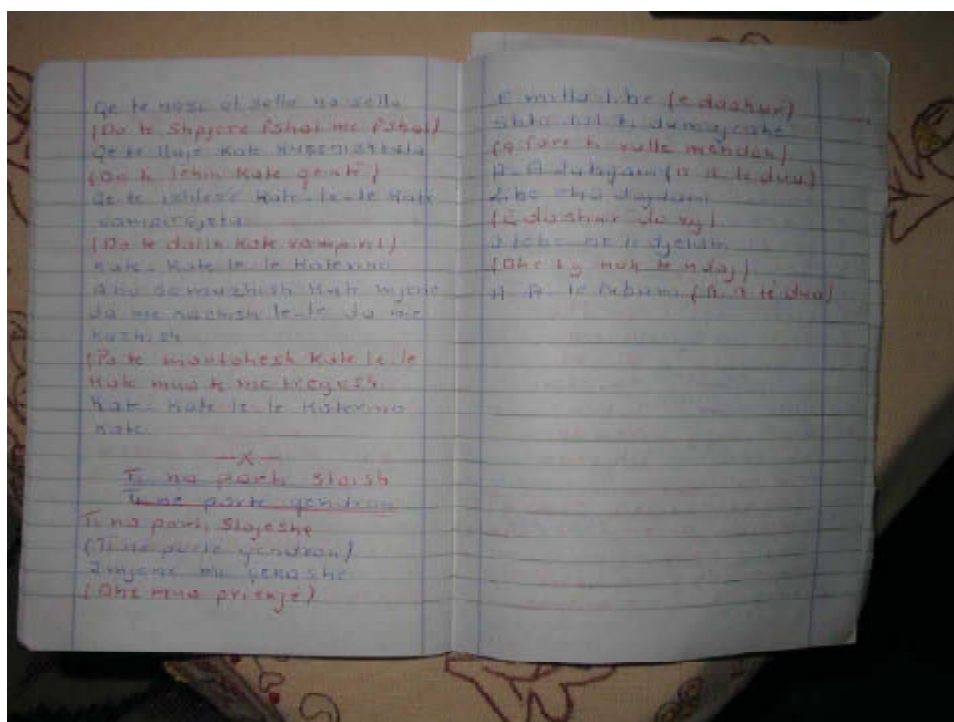
и дома не се врати.
 Само ми се врати неговото конче,
 на кончето писмо,
 на писмото пиши:
 омажи се, Марие, (2)
 зашто йа се уженай
 за во черна зема.

Кате, Кате, леле, Катерино¹

Кате, Катерино, леле, Кате,
 Катерине,
 не го земай, Кате, даскалчйето –
 даскалчйето кашта² нема:

¹ В оригинала *Катерино*.

² В оригинала *дома* е поправено на *кашта*.

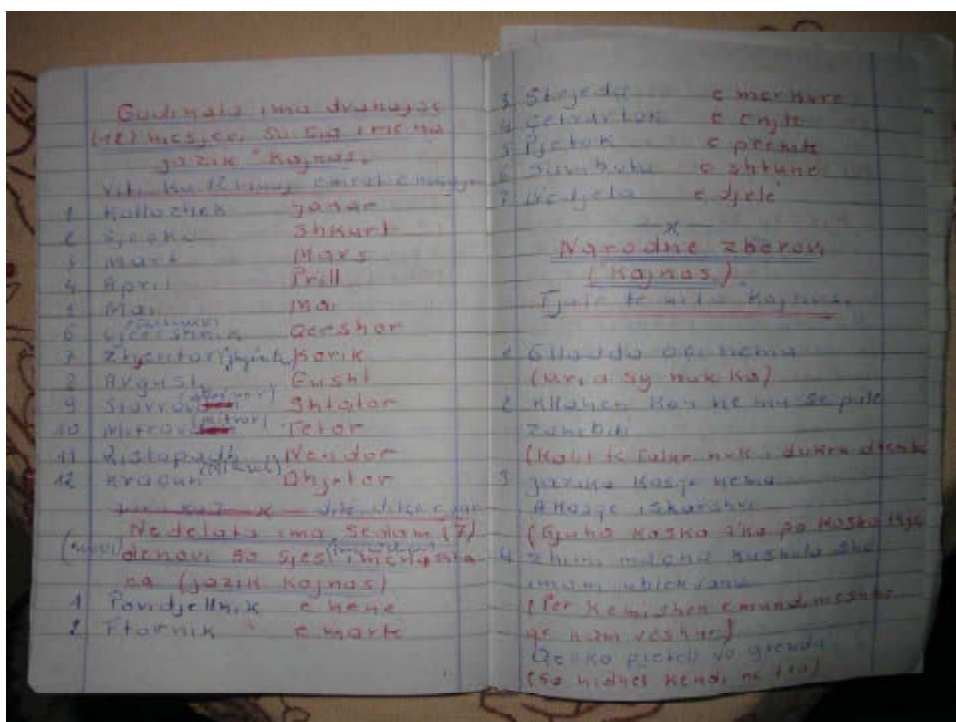
(23) [срв. (62) и (96)]
 ке те носи от село на село,
 ке те лаје, Кате, кучеништата,
 ке те ижлезе, Кате, леле, Кате,
 вампирчјета.
 Кате, Кате, леле, Катерино,
 ако се мажиш, Кате, мјене
 да ме кажиш, леле, да ме
 кажиш,
 Кате, Кате, леле, Катерино,
 Кате!

Ти на порти стоиш

Ти на порти стойеше
 и мјене ми чекаше.

(24) [срв. (62) и (96)]
 Е, мила либе,
 што дал¹ ти думайеше?
 А-а, те¹ лубийам,
 либе, жа дојдам
 и тебе не те дјелџам.
 А-а, те лубам.

¹ В оригинала тук липсва местоимението *те*, но го има в албанскиот превод, както и в оригинала в подобен контекст три реда по-долу.

(25) [срв. (64) и (65)]

Годишната има дванајсе
(12) месеци со сја име на
јазик „кај нас“

1 коложек	[јануари]
2 сјечко	[февруари]
3 март	
4 априљ	
5 маи	
6 чйерешник (чарвеник) ¹	[јуни]
7 жйентар (жйънтар) ²	[јули]
8 август	
9 ставров ³	[септември]
10 митров ⁴	[октомври]
11 листопад ⁵	[ноември]
12 крачун (никуль) ⁶	[декември]

(25—продължение)

Неделната има седм (7)
денови со сја именишта
(на јазик кай нас)

- 1 пондйелник
- 2 фторник

¹ Добавката в скоби е направена с друг почерк.

² Добавката в скоби е направена с друг почерк.

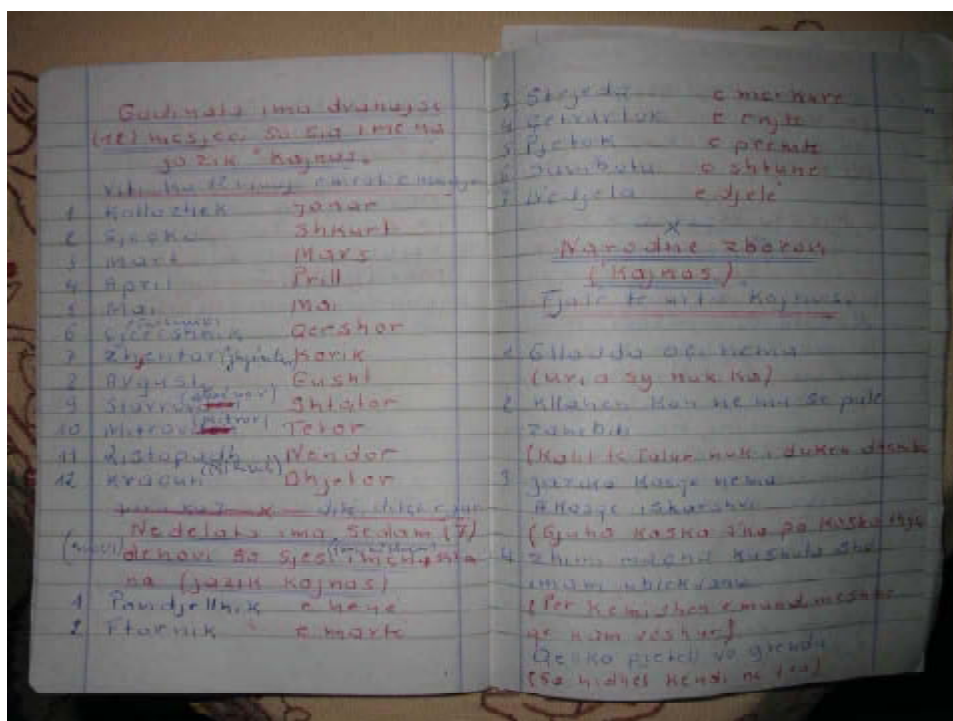
³ Поправено с друг почерк вместо Ставровден.

⁴ Поправено с друг почерк вместо Митровден.

⁵ Съгласната д в листопад е написана като проходна, т.е. чрез буквосъчетанието **dh**.

⁶ Добавката в скоби е направена с друг почерк.

(Повторение на снимката от предишната страница)

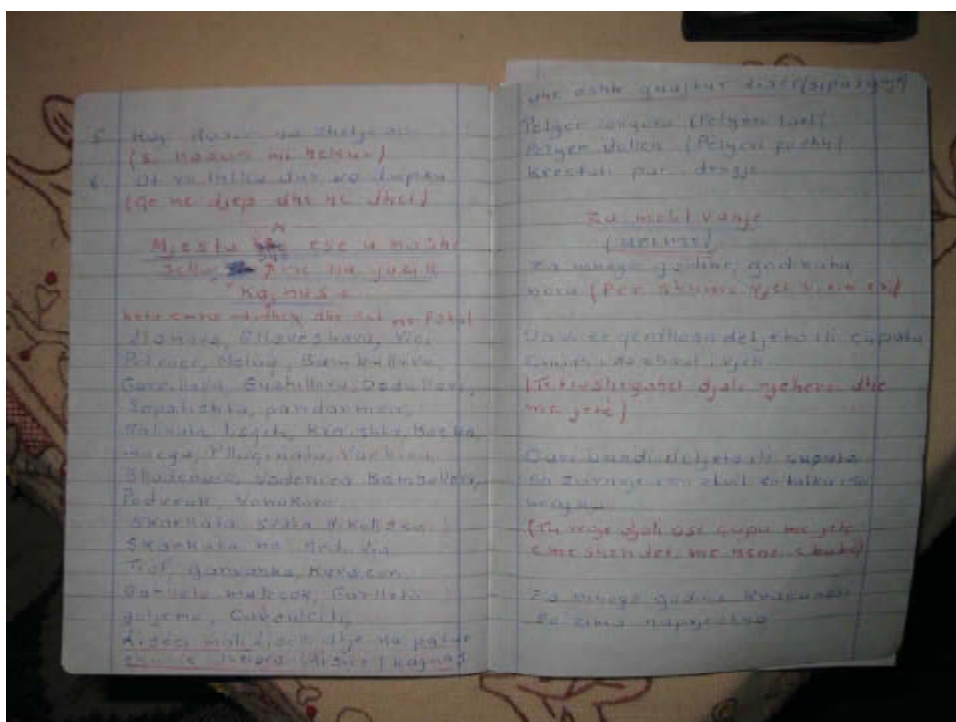
(26) [срв. (65), (79) и (80)]

- 3 стрйеда
- 4 четварток
- 5 пйеток
- 6 самбота
- 7 недйельа

Народне зборови
(„кай нас“)

- 1 Гладда очи нема.
- 2 Кланен¹ кон не му се пуле² замбити.
- 3 Йазико коске³ нема,
а коске³ искаршви.
- 4 Жи ми мачна кушуља, шо
имам ублеквано.
Келко пйетел во гренда.

¹ 'Подарен'. ² 'Гледат'.
³ Коске изписано с
меко к (q).

- (27) [срв. (80), (81), (105)]
 5 Кай¹ косор на железо.
 6 От во лъулка дур во дупка.

Мйеста, шо есе у наше
 село: име на йазик
 „кай нас“

Ланова, Главешова, Вичи
 Петроер, Метокъ, Бамбулова,
 Гаврилова, Гужилова, Дедулови,
 Сопатишта, Пандарница,
 Галината, Лискете, Краишта,
 Бачка²,
 Музга, Плочината, Варбица,
 Бладеново, Воденица Бамбулова,
 Подврок, Вонаково,
 Скарката³ Свата Николска,
 Скарката на Свити Лиа,

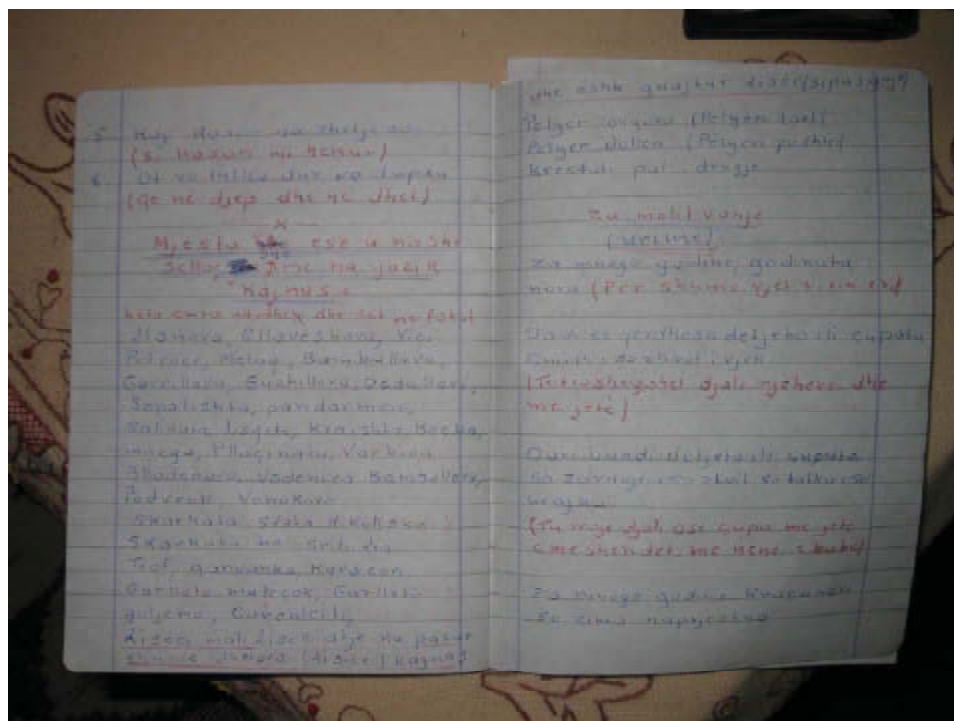
(27—продължение)
 Тиоф, Гарванка, Ковачови,
 Гарлото малечок, Гарлото
 голийемо, Цурцульцити,
 Лисеци, Мали Лисец,

¹ 'Като'. Буквата **а** тук е трудно различима от буква **о**.

² Или Бочка.

³ Тук е изписано по-скоро *сюрката*.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(28) [срв. (81), (105), (106)]

Пелюер одзгора,
Пелюер¹ долен¹,
Крестати² пат и другие.

За молитваніе³

За много године, годината
нова

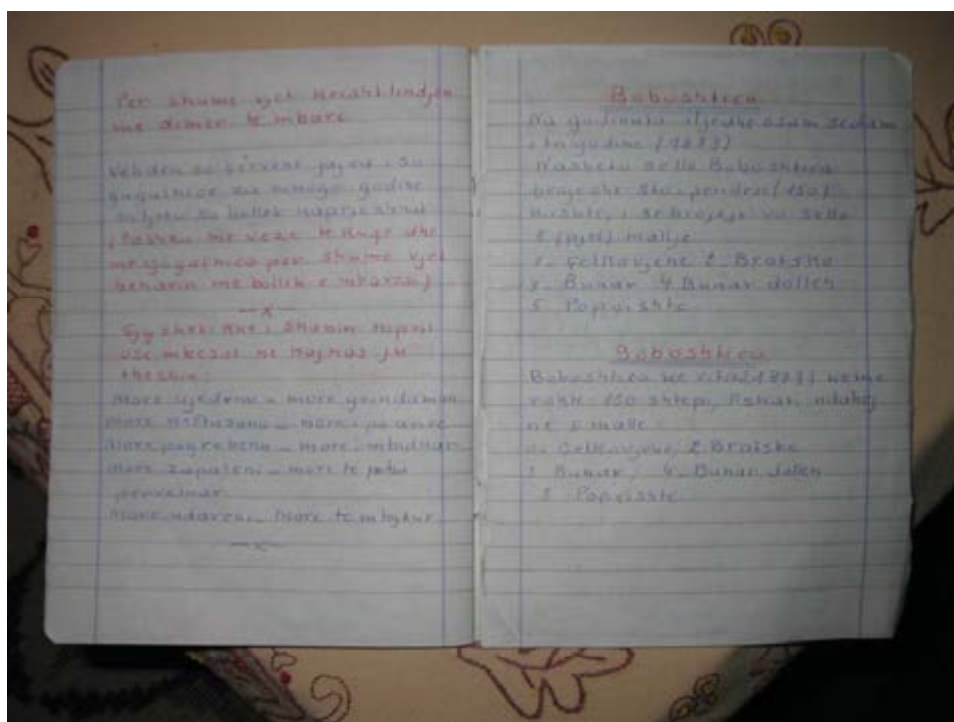
Да ви се кердоса⁴ детјето или чупата,
енаш и со живот и вйек.

Да ви банди детјето или чупата
со здравіе и со жвит со татка и со
майка.

За много године крачунови⁵
со зима напrièreжа⁶.

¹ „Долен“ е
написано с твърдо
л, т.е. с ll.
² Така и у А. Мазон
– с гласна е.
³ ‘Благопожелания’
според албанския
превод.

⁴ ‘Да се радва и
благоденства’. Съгласната
д в кердоса е изписана
като проходна, т.е. с
буквосъчетанието dh.
⁵ От Крачун, т.е. Коледа.
⁶ ‘Благата, добра’

(29) [срв. (82)]

Велиден со чървене йайца и со
гугульнице¹ за много године
до лйето со больк наприйежнат².

[Клетви]

Море уйедено.
Море нефтасано.
Море погребено.
Море запалени.
Море удавени.

¹ 'Козунаци, великденски колачи'.

² 'С изобилие богато'. *Больк* е изписано с твърдо л, т.е. с ll, следвано от е.

(30) [срв. (83)]

Бобоштица

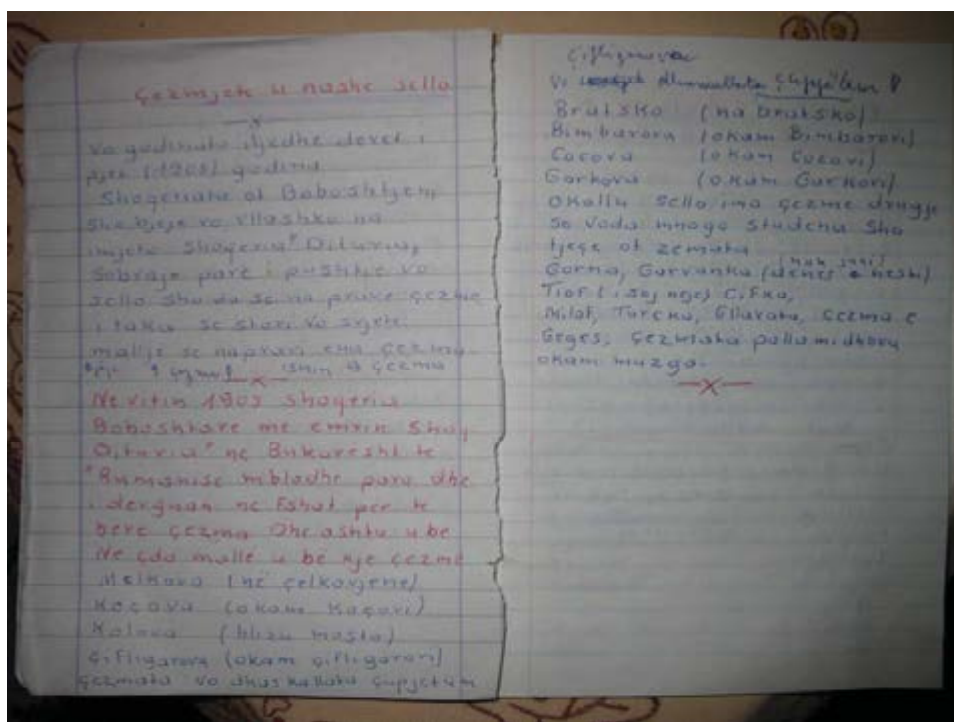
На годината илиеде¹ осам седам
и три године (1873)
нашето село Бобоштица
бройеше сто и пендесе (150)
каште и се бройеие во село
5 (пйет) малйе²:

1) Чельковйене, 2) Братска,
3) Бунар, 4) Бунар долен³,
5) Попчиште.

¹ Думата „илиеде“ е изписана с проходно д, т.е. с dh.

² Съгласна л в „малйе“ 'махали' е изписана като твърда, макар и пред й, т.е. с ll: mallje.

³ „Долен“ е написано с твърдо л, т.е. с ll.

(31) [срв. (84)]

Чезмјете⁰ у наше село

Во годината илјезде¹ девет и
пјет (1905) година
шокериата² от Бобоштјени,
шо бјейе во Влашко на
имјето Шокериа „Дитуриа“,
собраје паре и пуштие во
село шо да се направе чезме
и така се стори: во свјете
малје³ се направи ена чезма.
Бјейе 9 чезме⁴:

Мелькова ([в]⁵ Чельковјене),
Кочова (окам Кочови),
Кольова (близу мосто),
Чифлигарова (окам Чифлигарови),
чезмата во даскалата⁶ чупјетум⁷,

⁰Чешмите’.

¹ Думата *илјезде* е изписана с проходно д,
т.е. с **dh**.

² ‘Дружеството’.

³ Съгласна **л** в *малје* е изписана като
твърда, макар и пред **й**, т.е. с **ll**: *mallje*.

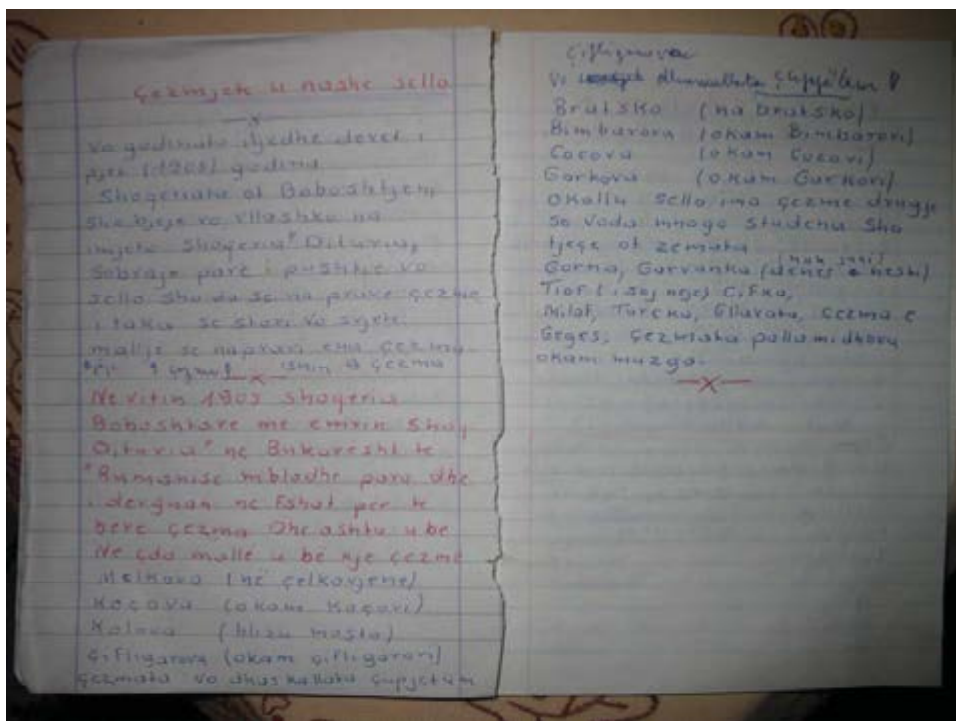
⁴ Редът е добавен с друг почерк.

⁵ В оригинала е албанският предлог *пë*.

⁶ С проходно д: **dhaskallata**.

⁷ Форма на думата *чула*, т.е. момиче, в
дателен падеж за принадлежност, в
множествено число, членувана, т. е.
„чешмата в девическото училище“.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(32) [срв. (84)]

Чифлигарова¹

во даскалата чупиетум!²

Братско (на Братско),

Бимбарова (окам Бимбарови),

Цоцова (окам Цоцови),

Гаркова (окам Гаркови).

Околу село има чезме другје
со вода много студена, шо
тјече от земата:

Горна, Гарванка (денес нести³),

Теоф (и сој нейе⁴), Цифка,

Мильоф, Турчка, Главата, Чезма е

Гегес, Чезмата паламидова⁵
окам Музга.

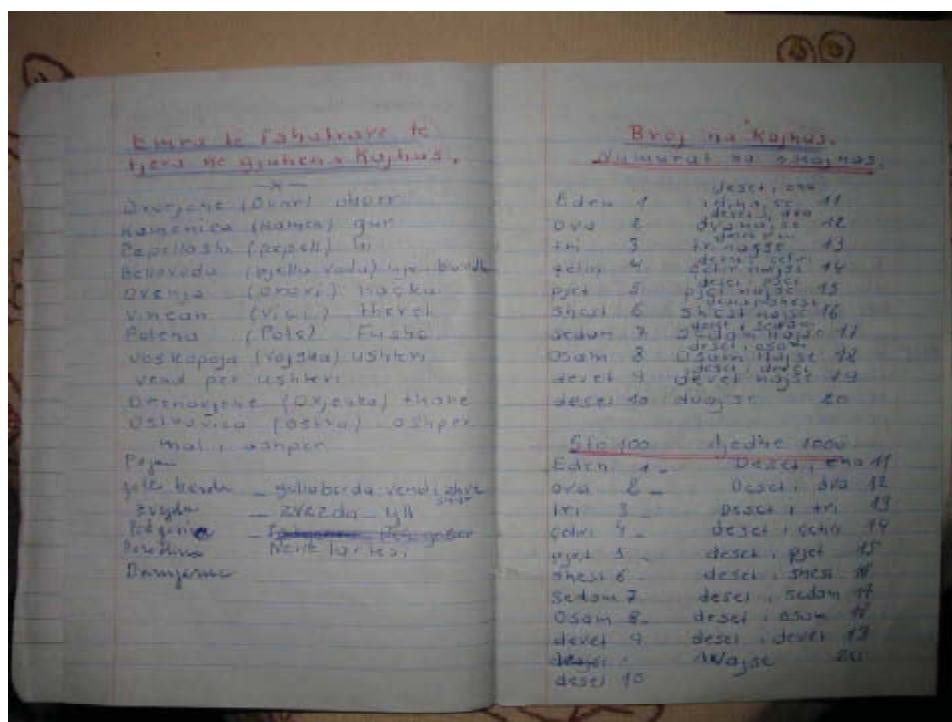
¹ Редът е добавен с друг почерк.

² 'В училището на чупите, на момичетата, т.е. в девическото училище'. Редът е добавен с друг почерк, думата *даскалата* е изписана с проходно д: *dhaskallata*.

³ „Днес я няма“, „не съществува“.

⁴ „И него го няма“.

⁵ С проходно д: *pallamidhova*.

(33) [срв. (87)]

[Имена на други села
на езика „кай нас“]¹

Дворйене	(двор)
Каменица	(камен)
Пепелаши	(пепел)
Беловода	(бйела вода)
Оренйа	(орови) ²
Винчан	(вичи) ³
Полена	(поле)
Воскопойа	(войска) ⁴
Дреновийене	(дриенка)
Островица	(остро) ⁵
Поая ⁶	
Голо бърда ⁷	
Звезда ⁸	– звезда
Подгорица ⁹	
Породина ¹⁰	
Дамйанец ¹¹	

¹ Заглавието е само на албански. Тук се изброяват имена на селища, в скоби се дава предполагаемата българска („кай нас“) дума, от която те произлизат, а след това и албанският превод на българската дума.

² „Орехи“.

³ „Вика“.

⁴ В албанския превод има добавено пояснение „войска, място за войската“.

⁵ В албанския превод „остър, остра планина“.

⁶ Добавено с друг почерк. Не е преведено на албански.

⁷ Добавено с друг почерк. Преведено на албански като „голо място“.

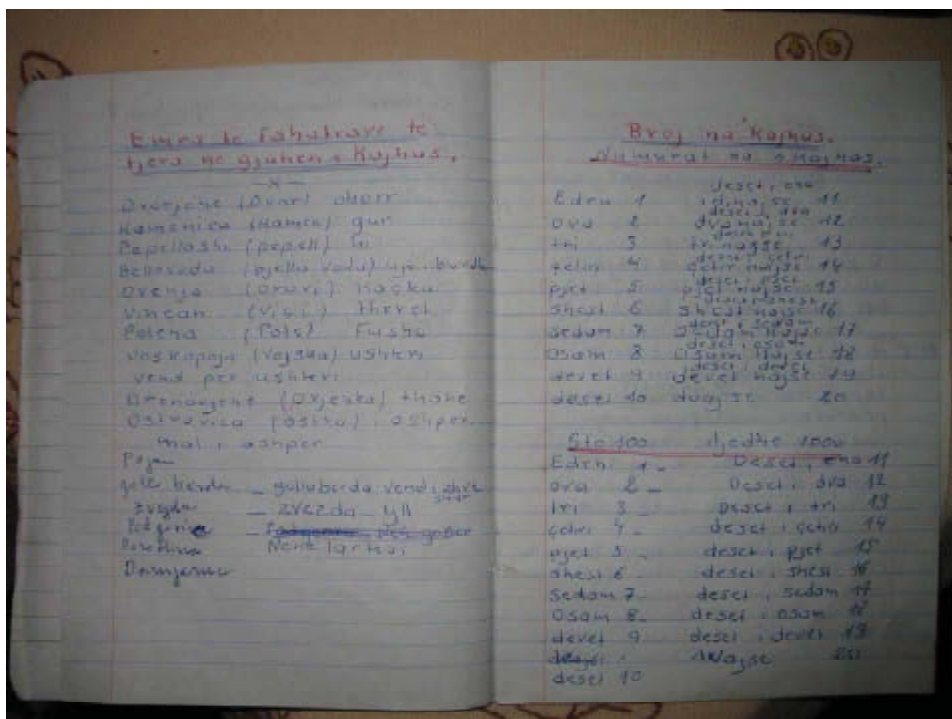
⁸ Добавено с друг почерк.

⁹ Добавено с друг почерк. Преведено на албански като „под височина“.

¹⁰ Добавено с друг почерк. Не е преведено на албански.

¹¹ Добавено с друг почерк. Не е преведено на албански.

(Повторение на снимката от предишната страница)

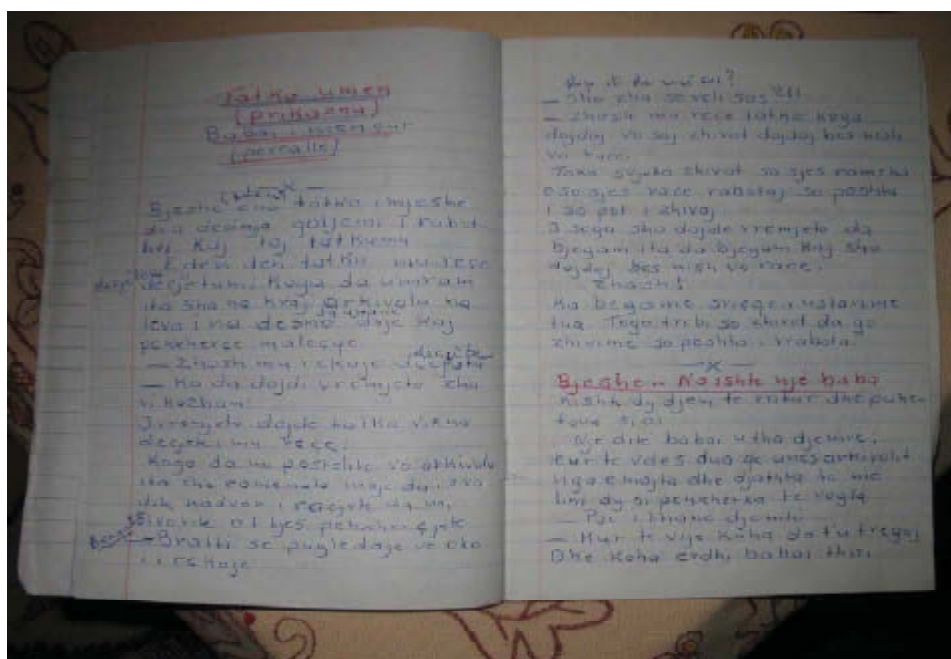

(34) [срв. (85) и (86)]			
Брой на „кай нас“			
еден	1	идинайсе ¹	11
два	2	дванайсе	12
три	3	тринайсе	13
четири	4	четирнайсе	14
пйет	5	пйетнайсе	15
шест	6	шестнайсе	16
седам	7	седамнайсе	17
осам	8	осамнайсе	18
девет	9	деветнайсе	19
десет	10	двайсе	20
сто	100	илиеде ²	1 000

еден	1	десет и ена	11
два	2	десет и два	12
три	3	десет и три	13
четири	4	десет и четири	14
пйет	5	десет и пйет	15
шест	6	десет и шест	16
седам	7	десет и седам	17
осам	8	десет и осам	18
девет	9	десет и девет	19
десет	10	двайсе	20

¹ В тая колонка числата от 12 до 19 са изписани като две думи, например „два найсе“, „три найсе“, „пйет найсе“, „шест найсе“. Освен това върху тях над реда са вмъкнати вариантите названия на числата от 11 до 19, които се повтарят още веднъж по-долу на същата страница. В настоящата транскрипция вариантите названия са дадени само веднъж в долната половина на страницата.

² Думата „илиеде“ е изписана с проходно д, т.е. с **dh**.

(35) [срв. (108) и (109)]

Татко умен
(приказна)

Бйеше ено (еден)¹ татко, имйеше
два дечинйа голийми и работ-
ливи кай² той татка му³.

Еден ден татко му³ рече
децйетем⁴: Кога да умрам,
ита⁵ шо на край аркивольу⁶ на
лево и на десно да уставите двйе кай²
пенджерче малечке.

— Жош⁷? — му рекоје децйете⁸.

— Ка да дойди времйето жа
ви кажам.

И времйето дойде, татко викна
децйете и му³ рече:

Кога да ми постелите во аркивольо,
ита⁵, шо рамената мое да изва-
дите надвор и рацйете да ми
отворите от тйес пенджерчете

Братти⁹ се пугледаде во око
и и рекоје:

(36) [срв. (108) и (109)]

— Шо ити¹⁰ да речи сос?¹¹

— Жош⁷ — му³ рече татко — кога
дойдой во сой¹² живот, дойдой бес ниш¹³
во раце.

Токо свйето живот со сйес¹⁴ рамена
о со сйес¹⁴ раце работай со пошта¹⁵
и со пот и живай.

И сега, шо дойде времйето да
бйегам¹⁶, ита⁵ да бйегам¹⁶, кай шо¹⁷
дойдой — бес ниш¹³ во раце.

Жош⁷!

Ка бегаме, свичке и уставиме
туа¹⁸. Того треби со живот да го
живиме со пошта¹⁵ и рработа.

¹ Формата *еден* е вмъкната в скоби над реда над формата *ено*.

² 'Като'. ³ 'Им'. ⁴ В ориг. *децйетум* е поправено с друг почерк на *децйетем* ('деца' в дателен падеж, т.е. 'на децата'). ⁵ 'Искам'. ⁶ 'Ковчегата'. ⁷ 'Зашо'.

⁸ В ориг. *децйата*, поправено с друг почерк на *децйете*.

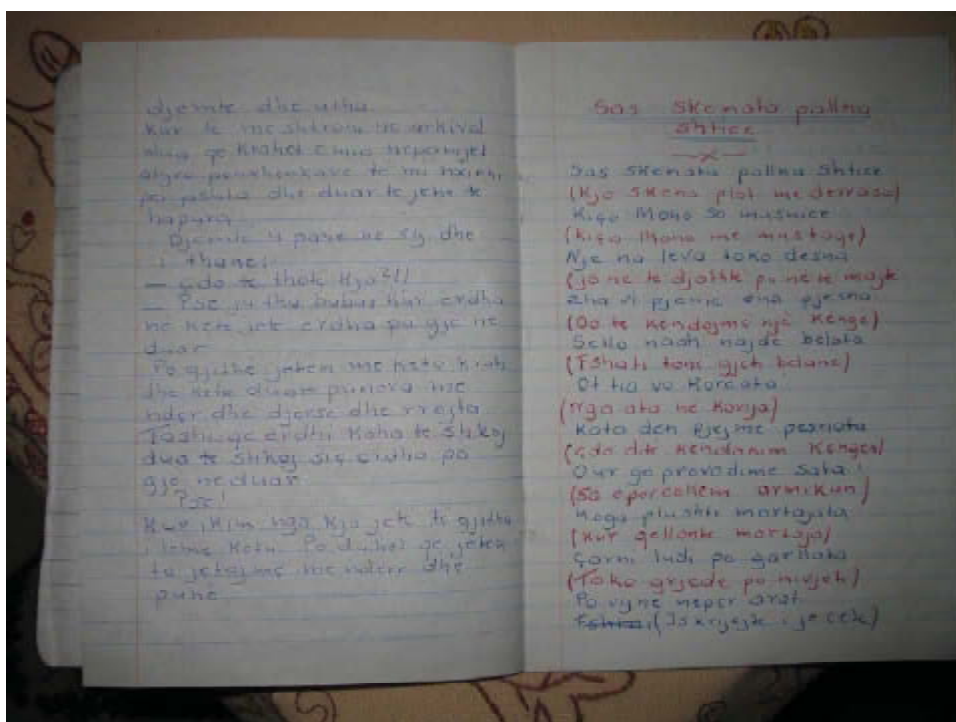
⁹ С друг почерк поправено на *браќята*. ¹⁰ 'Иска'.

¹¹ Така поправено вместо *Шо жа се вели сос?!* в ориг.

¹² 'Този, тоя'. ¹³ 'Нищо'. ¹⁴ 'Тежи, тия'. ¹⁵ 'Почтено'.

¹⁶ 'Да си тръгна, да си ходя'. ¹⁷ 'Както'.

¹⁸ 'Когато си тръгваме, всичко [си] го оставаме тук'.

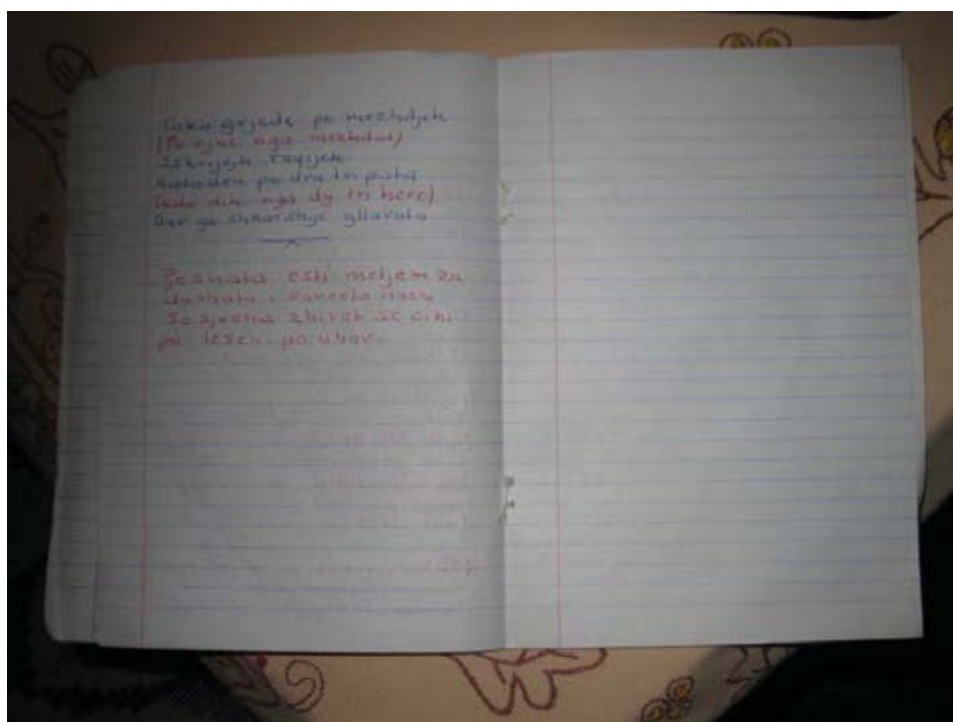
(37)

(38)

Сас скената¹ пална
штице²

Сас скената¹ пална штице².
Кичо Моно со муснице³.
Ние на лева, токо десна
жа ви пйеме ена пйесна.
Село наш найде бельата
от тиа во Кореата⁴.
Ката ден пйејме песната
дур го проводиме сата!
Кога плушти мортотата⁵,
чарни луди по гарлата
токо грееде⁶ по нивјете
(искријейте и⁷ йецете),

- ¹ 'Сцена'.
- ² 'Дъски'.
- ³ 'Мустаци'.
- ⁴ 'Корията'.
- ⁵ 'Миномет'.
- ⁶ 'Ходят'.
- ⁷ 'Ги'.

(39)

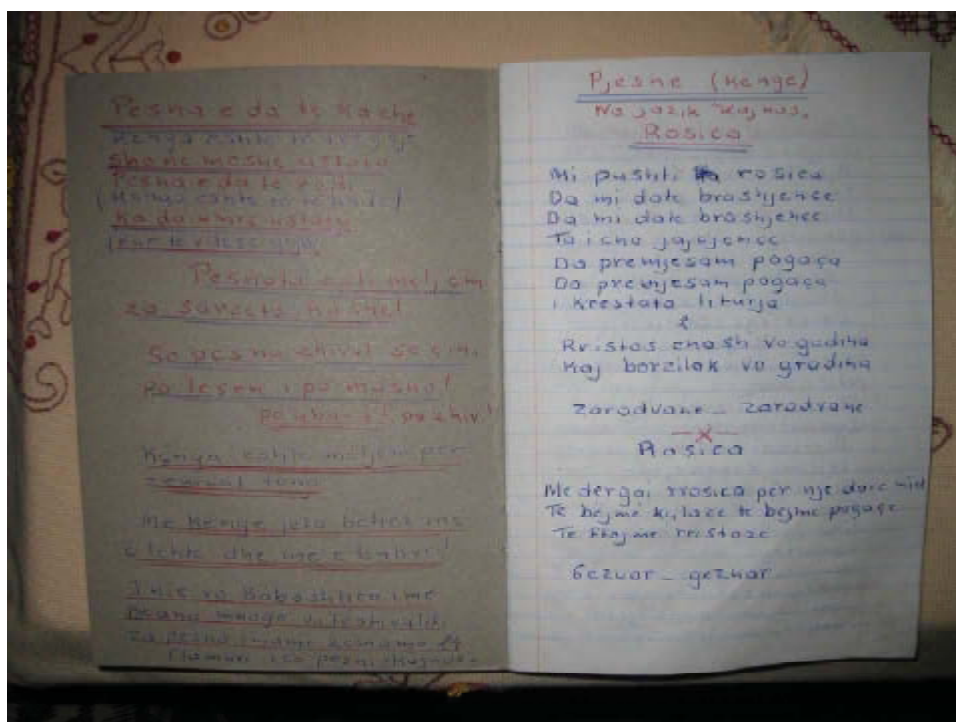
токо грїеде по междїете –
искрийейте ракийете,
ката ден по два три пата
дур го шкаршийе главата.¹

Пїесната ести мелїем за
душата и сарцето наше.
Со пїесна живот се чини
по-лесен, по-убав.

¹ Според С. Дамко (срв. т. 14 на гл. 6) това е последната бобошенска песен на местния диалект. Тя възниква по време на Втората световна война, когато италианската окупация е заменена с немска. Немците изграждат военна база в корията над селото, което е постоянно застрашено от техните миномети и от войниците им, обикалящи селото и околностите му и плячкосващи храна и напитки – в песента конкретно яйца и ракия.

Тетрадки на г-жа Елпида Манчо,
Бобошица край Корча,
август 2009 г.

Тетрадка втора

(41) [срв. (1)]

Песна е да те каже
шо не може¹ устата;
песна е да те роди,
ка да умре устата.

Песната ести мелјем
за сарцето наше!
Со песна живот се чини
по-лесен, по-масен²,
по-убав³, по-жив!

И ние во Бобошница име
пјесано много. Во фестивалити
за пјесна имаме земено 24
flamure⁴ и со песни „кай нас“.

¹ В ориг. *моше*. ² В ориг. *масно*. В бобошенскиот
диалект *масен* е синоним на *убав*. ³ В ориг. *убава*.

⁴ „Знамена“, награди. ⁵ В ориг. *-ла* е задраскано.

⁶ Така в ориг. – с двојно пт.

(42) [срв. (2) и (95)]

Пјесне
на јазик „кай нас“

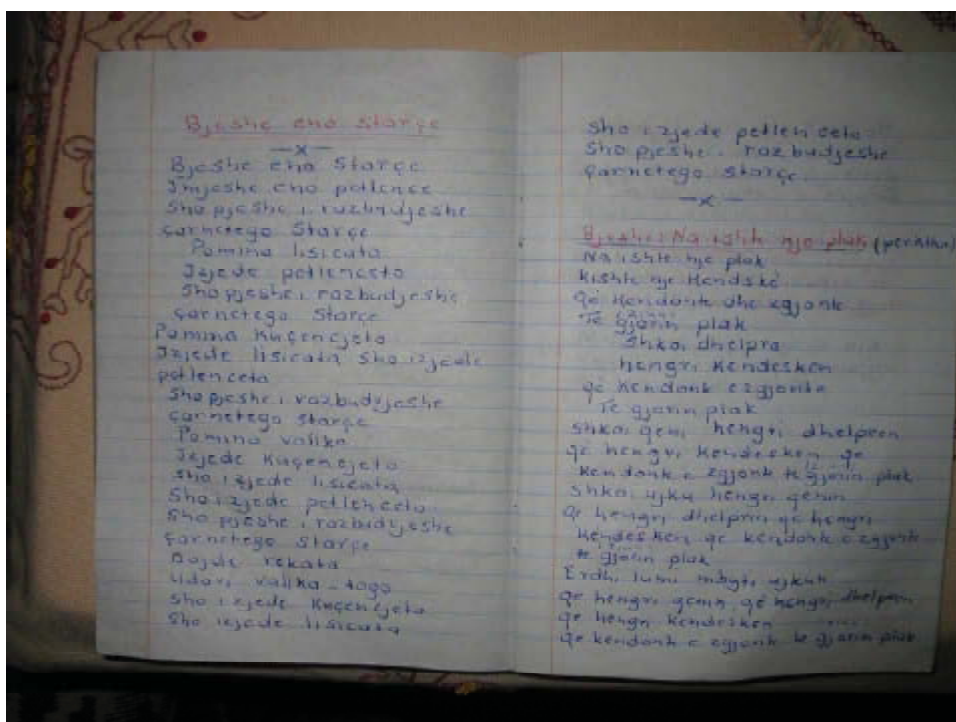
Росица

Ми пушти(ла)⁵ росица
да ми дате брашјенце,
да ми дате брашјенце
та и ена јайчјенце
да премјесам погача,
да премјесам погача
и крестата литурја.

2

Рристос⁶ енаш во година
кай борзильок во градуна.

Зарадване, зарадване!

(43) [срв. (3), (4), (98), (110)]

Бъеше ено старче

Бъеше ено старче,
имйеше ено петленце,
шо пйеше и разбудйеше¹
чарнетого² старче.

Помина лисицата,
изйеде петленцето,
шо пйеше и разбудйеше¹
чарнетого² старче.

Помина кученцето,
изйеде лисицата, шо изйеде петленцето³,
шо пйеше и разбудйеше
чарнетого² старче.

Помина валко,
изйеде кученцето,
шо изйеде лисицата,
шо изйеде петленцето,
шо пйеше и разбудйеше,
чарнетого² старче.

Дойде реката,
удади валка-того⁴,
шо изйеде кученцето,
шо изйеде лисицата,

(44) [срв. (4), (98), (110)]

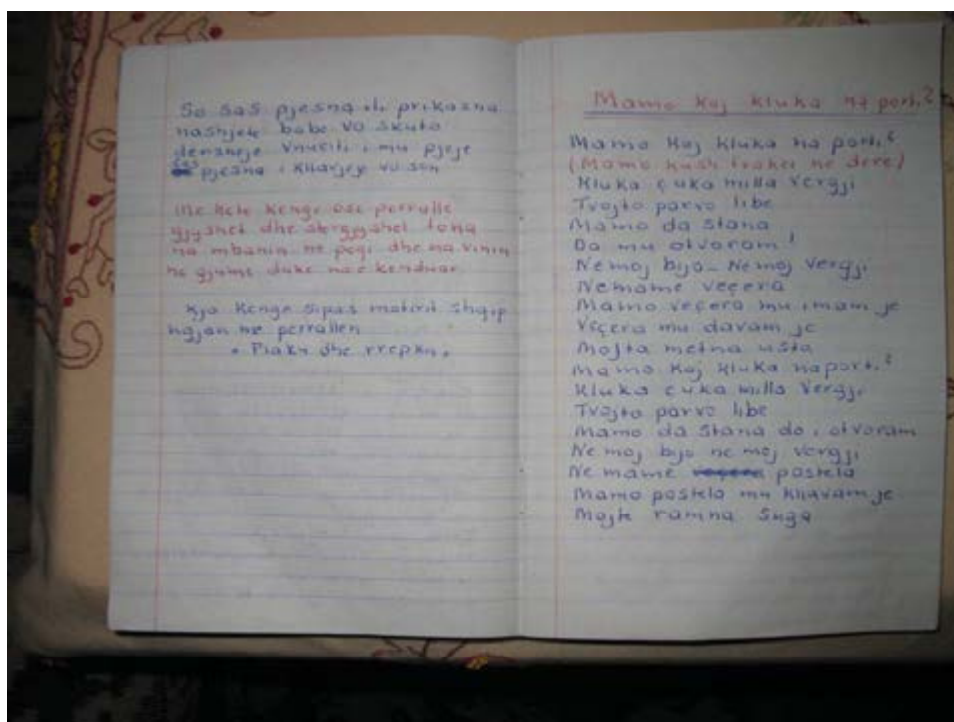
шо изйеде петленцето,
шо пйеше и разбудйеше¹
чарнетого² старче.

¹ На други места в същата песен тук, на (3)-(4) и на (110) формата е *разбудйеше* – с по-правилно образуване на несвършения вид.

² Членувана форма във винителен падеж от прилагателното *чарн*.

³ В ориг. последната дума е изнесена сама на нов ред.

⁴ 'Вълк' – членувана форма във винителен падеж. На (4) четем *валка тога*, на (98) – *валка-тога* или евентуално *валко-тога*.

(45) [срв. (5)]

Со сас пјесна или приказна
нашијете бабе во скуто
държејие внуцити и му пјейе
сас пјесна и клавјейе во сон.

¹ 'Щерко, дъще'.

² Т.е. медна. ³ 'Ги'.

⁴ В ориг. *мойте* (или евентуално *мойтъ*).
Подобно и на (98).

⁵ В ориг. *снага*.

(46) [срв. (6), (7) и (98)]

Мамо, кой кљука на порти

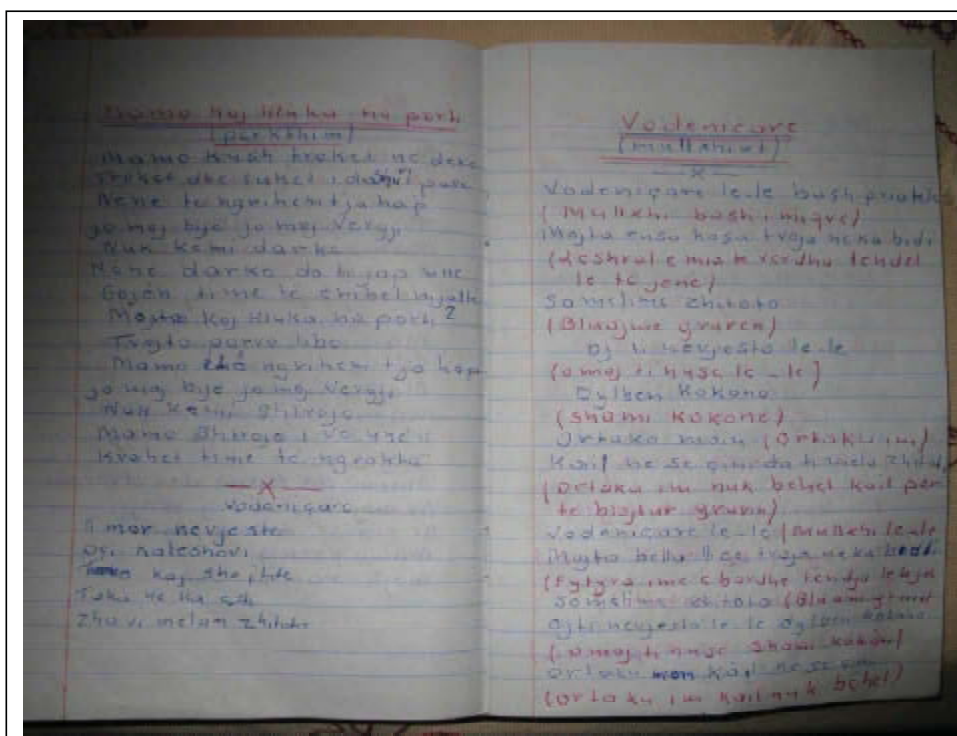
Мамо, кой кљука на порти?
Кљука, чука, мила Верги,
твойто парво либе.

Мамо, да стана
да му отворам!?
Немой, бийо¹, немой, Верги,
немаме вечера.

Мамо, вечера му имам ѝе,
вечера му давам ѝе
мойта метна² уста.

Мамо, кой кљука на порти?
Кљука, чука, мила Верги,
твойто парво либе
Мамо, да стана да и³ отворам!?
Немой, бийо¹, немой, Верги,
немаме постелѝа.

Мамо, постелѝа му клавам ѝе
мойта⁴ рамна снага⁵.

(47) [срв. (7), (8), (97), (100)]

Воденичаре¹

А мор невесте,
очи калешови,
кай шо итите²,
така нека ести –
жа ви мелѣм житото.

¹ Текстът на (47) е всъщност краят на песента, представена на (48) и (49).
Липсва на (7), (8) и (97).

² 'Както искате'. ³ 'Не се съгласява'.

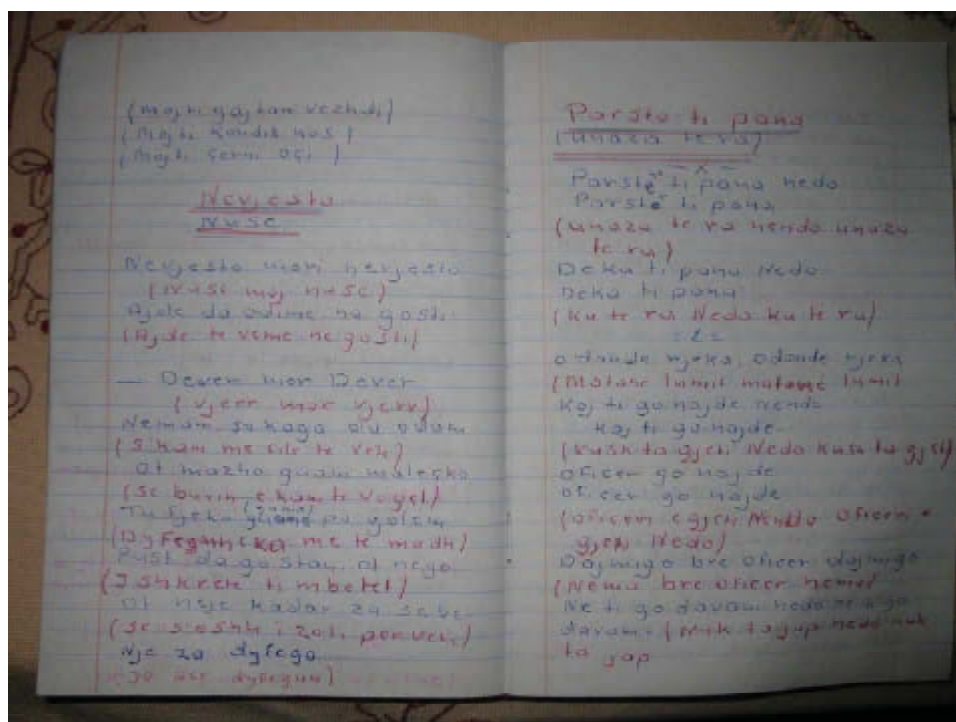
⁴ *Сомели ме* е изписано като една дума, вероятно защото ударението пада върху окончанието -и.

⁵ Редът липсва в ориг. но присъства на (7), (8) и (97), както и в подобен контекст в първата част на песента тук.

(48) [срв. (7), (8), (97), (100)]

Воденичаре

Воденичаре, леле, баш приателе,
мойта руса коса твоя нека биди,
сомели ме⁴ житото!
Ой ти, невесто, леле,
дюлбен коконо,
ортако моин
каил не се чини³ да ти мелѣ
житото
Воденичаре,
мойта бела лице твоя нека биди,
сомели ме⁴ житото.
Ой ти, невесто, леле, дюлбен
коконо,
ортако моин каил не се чини³
да ти мелѣ житото⁵.

(49) [срв. (8), (9), (97), (104)]

(Мойти гайтан вежди)

(Мойти кондил нос)

(Мойти черни очи)⁰

Невйесто

Невйесто мори, невйесто,
айде да одиме на гости!

– Девер мор, девер,
немам со кога да одам,
от¹ мажо гу мам² малечок³,
туфйеко⁴ гу ма⁵ по-голем –
пуст да го стани от него,
от¹ не йе^{4a} кадар^{4b} за себе,
нйе за дюфего⁴.

(50) [срв. (10) и (104)]

Парстено⁶ ти пана

Парстено ти пана, Недо,
парстено ти пана.
Дека ти пана, Недо
дека ти пана?

Оданде рйека, оданде рйека.

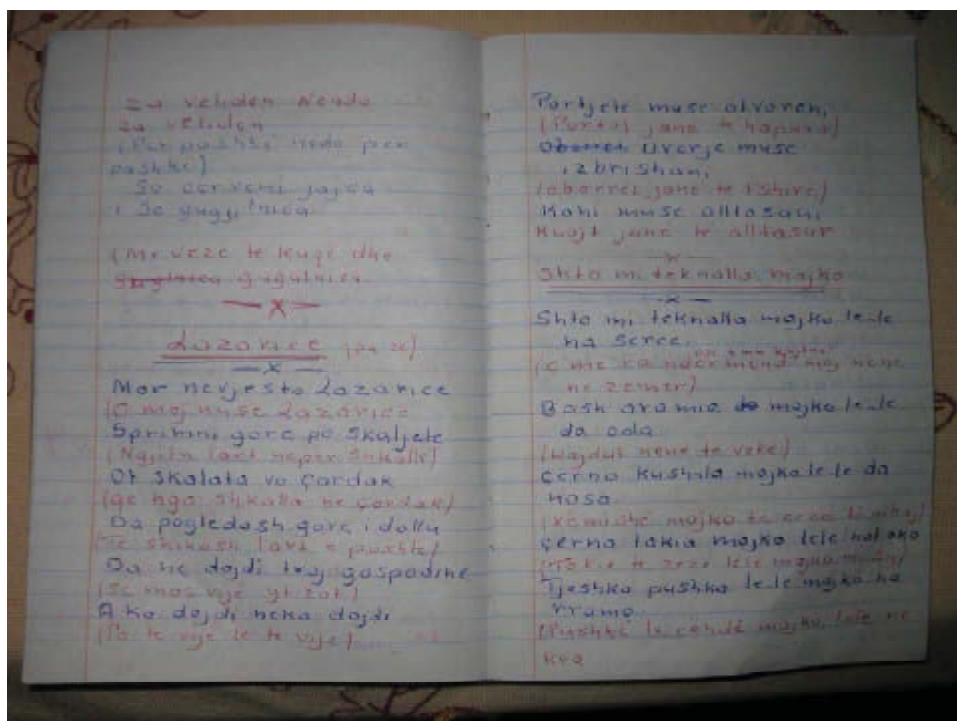
Кой ти го найде, Недо⁷,
кой ти го найде?

Офицер го найде,
офицер го найде.

Дай ми го⁸, бре офицер, дай ми го⁸!

Не ти го давам, Недо, не ти го
давам –

⁰ Изразите (в ориг. също) в скоби са добавка към предишната песен – текстът ѝ продължава с тях. Черни е изписано така, но би могло да се чете и чърни. ¹ 'Защото'. ² 'Го имам'; в ориг. гуам – ударението е въху гу. ³ В ориг. малечко. ⁴ 'Пушката'. ^{4a} 'Нейе'. ^{4b} 'Кадърен'. ⁵ 'Го има'; в ориг. гуа с ударение въху гу. ⁶ В ориг. в заглавието е парсто, на втория и третия ред парсто е поправено на парстено. ⁷ В ориг. Нендо. ⁸ В ориг. даймиго.

(51) [срв. (11), (103), (104)]

за Велиден, Недо,
за Велиден
со црвени¹ йайца
и со гугульница²!

Лазарице

Мор невесто Лазарице,
Спримни горе по скалјите²
от скалната² до чардако
да погледаш горе и долу
да не дојди твой господине!
Ако дојди, нека дојди –

¹ Произношението на формата (така, както е написана) не е сигурно – би могло да е и

² 'Козунак, великденски колач'.

² 'Стълбите, стълбата'.

(52) [срв. (12) и (103)]

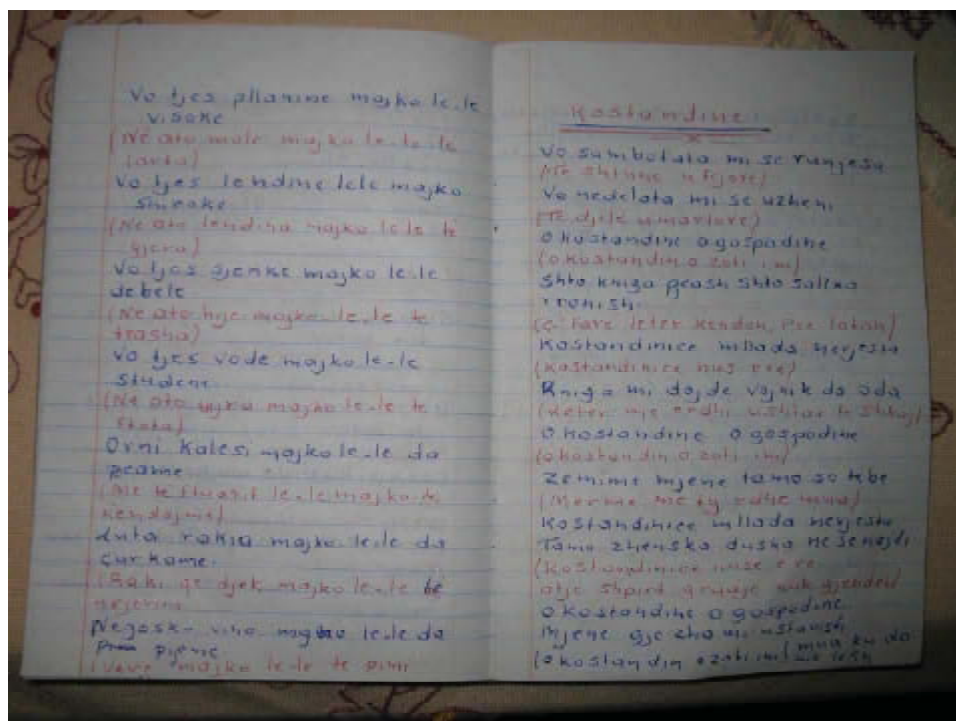
портијете му се отворени,
дворје му се избришани,
кони му се алтосани.

Што ми текнала, майко

Што ми текнала, майко леле,
на сърце¹
баш арамиа, майко леле,
да ода,
черна² кушуља, майко леле, да
носа,
черна² такиа, майко леле, нат око,
тйешка пушка, леле майко, на
прамо

¹ Би могло да се чете и *серце*.

² Би могло да се чете и *чърна*.

(53) [срв. (13) и (103)]

во тјес планине, майко леле,
високе,
во тјес лендине, леле майко,
широке,
во тјес сјенке, майко леле,
дебеле,
во тјес воде, майко леле,
студене,
овни калеси, майко леле, да
пеаме,
љута ракиа, майко леле, да
чуркаме,
негоско¹ вино, майко леле, да
пийеме.

(54) [срв. (14), (15), (102)]

Костандине

Во самботата ми се рунјеса²,
во неделата ми се ужени,
о, Костандине, о, господине,
што книга п(й)еаш³, што салдза
прониш?
– Костандинице, млада невеста,
книга ми дойде войник да ода.
– О, Костандине, о, господине,
земи ме⁴ мйене тамо со тебе!
– Костандинице, млада невеста,
тамо женска душа не се најди.
– О, Костандине, о, господине,
мйене ге⁵ жа ми уставиш?

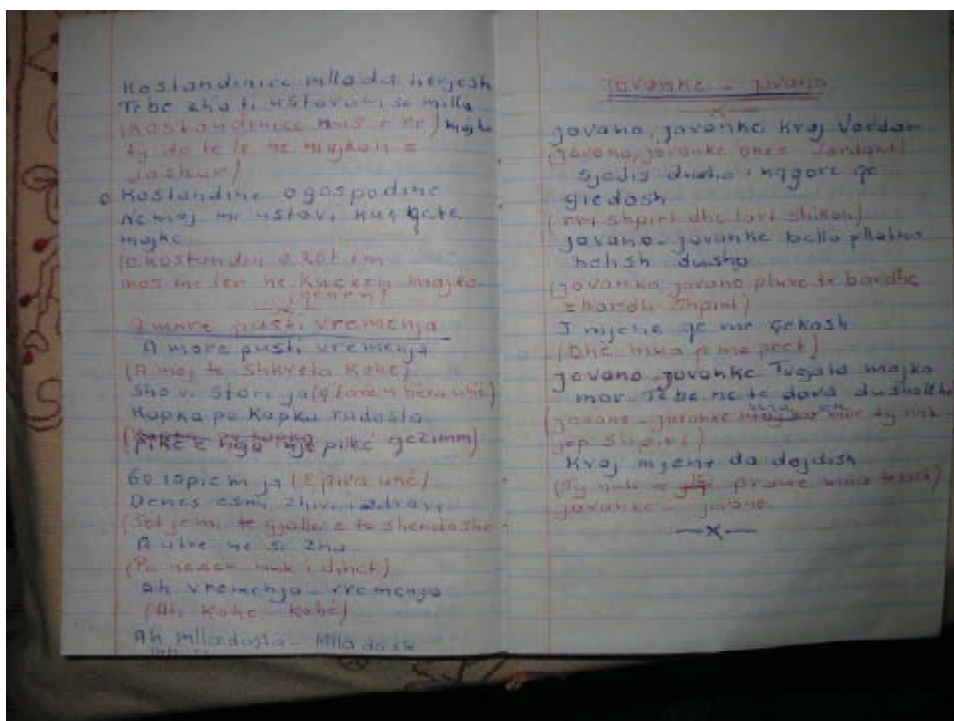
¹ Веројатно от град Негуш (днес на грчки Науса) на запад от Солун.

² 'Сгоди'.

³ Буквата j, означаваша звук [j], е добавена под реда между буквите p [п] и e.

⁴ Земиме написано како една дума, защото ударението пада върху окончанието -и.

⁵ 'Де, къде'; ge е изписано с палатално г (gj).

(55) [срв. (15), (16), (99), (102)]

– Костандинице, млада невеста,
тебе жа ти уставиам со мила
майка.
– О, Костандине, о, господине,
немой ми устави кучките майке¹!

А море пусти времениа

А море пусти временя,
шо ви стори йа?
Капка по капка радоста
го испием йа.

Денес есми живи и здрави,
а утре не се зна.
Ах, временя, временя,
ах, младоста, младоста²!

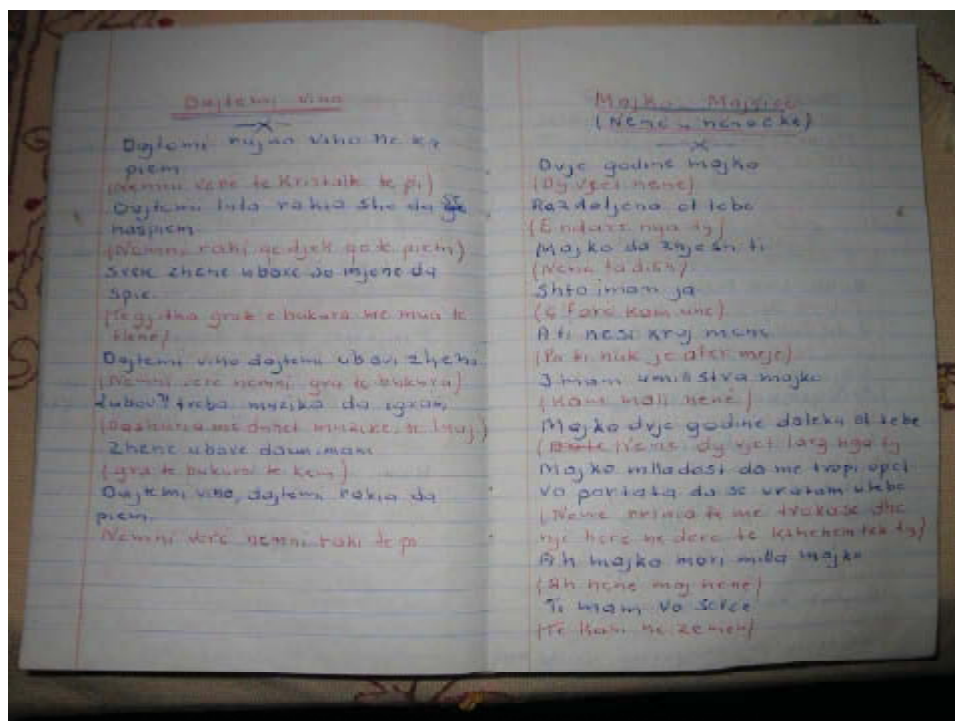
(56) [срв. (16), (17) и (99)]

Йованке, Йовано

Йовано, Йованке, край Вардар
сједиш, душо, и нагоре ке
гледаш,
Йовано, Йованке, бело платно
белиш, душо,
и мйене ке ме чекаш.
Йовано, Йованке, твойата майка,
мор, тебе не те дава, душо, (2)
край мйене да дојдиш,
Йованке, Йовано!

¹ Кучките е написано с меко **к** (**q**), а *мајке* – с тврдо **к** (**k**). Двете заедно са в дателен падеж и изразът означава 'на кучката майка'.

² Последната буква в тая дума е изписана неясно.

(57) [срв. (17)]

Дайте ми вино

Дайте ми руйно вино – нека
пием,
дайте ми лъута ракиа, шо да се¹
наспием,
свете жене убаве со мйене да
спие.
Дайте ми вино, дайте ми убави жени –
љубов ми треба музика да играм,
жене убаве да имам.
Дайте ми вино, дайте ми ракиа да
пием!

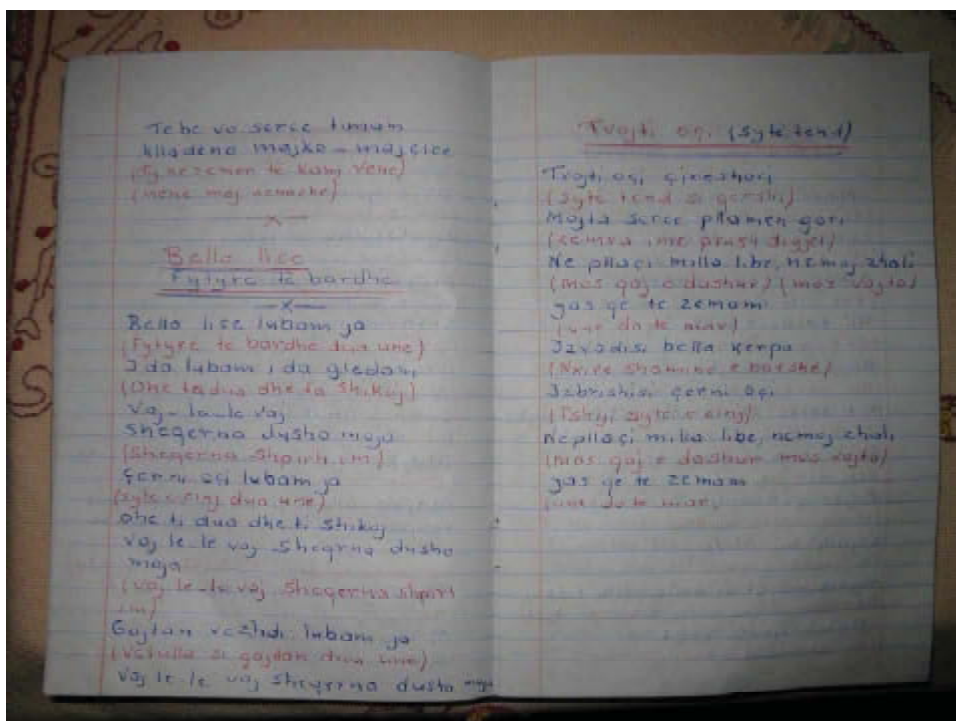
¹ Се е написано върху
задраскано го.

(58) [срв. (18)]

Майко, майчице

Двје године, майко,
раздаљена¹ от тебе,
майко, да знийеш ти
што имам ја,
а ти не си край мене.
Имам умилства, майко,
майко, двје године далеку от тебе,
майко, младост да ме тропи опет
во портата да се вратам у тебе.
Ах, майко, мори мила майко,
т'имам во сърце².

¹ В оригинала последната буква е
двусмислена – о или а. В албанския
превод обаче наречието е от женски род.
² Теоретично би могло да се чете и *сърце*.

(59) [срв. (18) и (19)]

Тебе во сърце т'имам
кладено, майко, майчице!

Бело лице

Бело лице лубам йа –
и да лубам, и да гледам,
вай, леле, вай,
шекерна душо мойа.
Чърни¹ очи лубам йа –
[и да лубам, и да гледам]²,
вай, леле, вай, шек[е]рна³ душо
мойа.
Гайтан вежди лубам йа,
вай, леле, вай, шекерна душо мойа.

(60) [срв. (20) и (100)]

Твойти очи

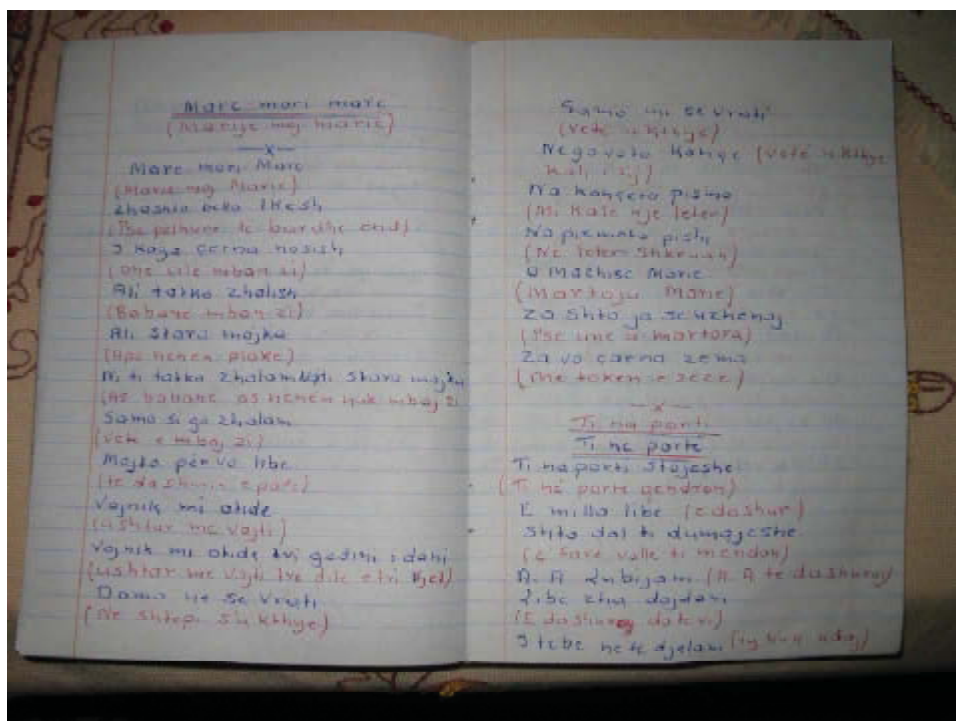
Твойти очи чирешови,
мойто⁴ сърце пламен гори –
не плачи, мила либе, немой жали,
йас ке те земам.
Извади си бела кърпа⁵,
избриши си чърни¹ очи –
не плачи, мила либе, немой жали,
йас ке те земам.

¹ Недвусмислено ч (ç) и недвусмислено ъ (ë) в оригинала.

² Редът в ориг. е само на албански и съвпада с втория ред от песента.

³ Буквата в скоби е пропусната в ориг.

⁴ В ориг. мойта. ⁵ Ъ (ë) в ориг.

(61) [срв. (21), (22), (101)]

Маре, мори Маре

Маре, мори Маре,
жашто¹ бело ткаеш²
и кога чърна³ носиш?
Али татко жалиш,
али стара майка?
Нити татко жалѣам, нити стара майка,
само си го жалѣам
мойто първо либе:
войник ми отиде,
войник ми отиде три години и дани,
дома не се врати.

¹ От *зашто* с асимилация на *з* с *ш*, срв. и формата *жош* в бобоженския диалект, която означава 'защото'.

² В ориг. *ткеиш* с твърдо *к*.

³ Може да се чете и *черна*.

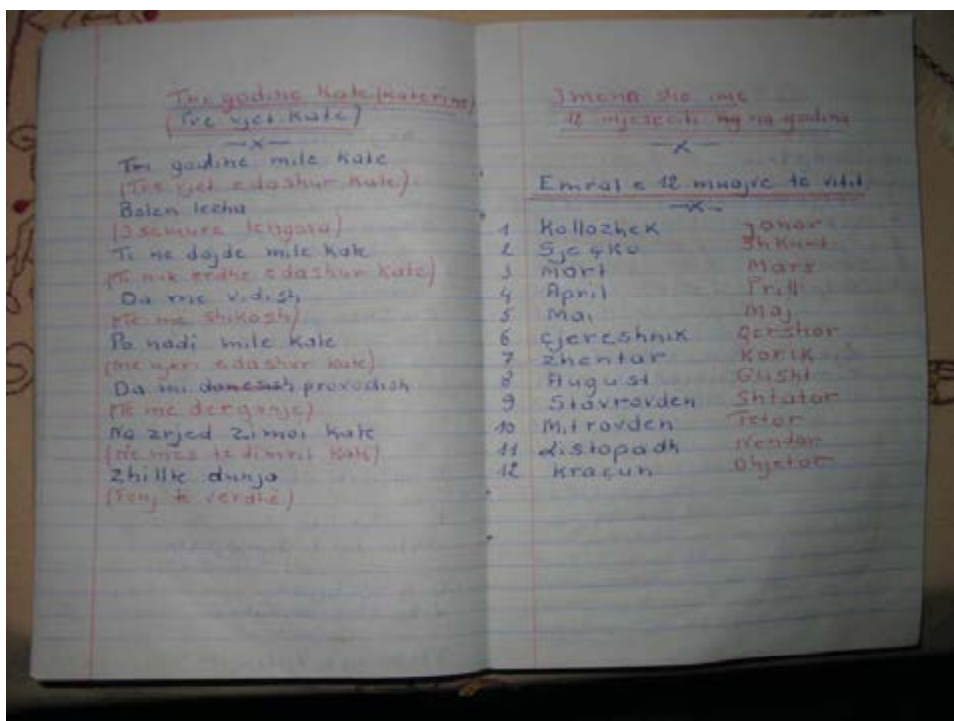
(62) [срв. (22), (23), (24), (96), (101)]

Само ми се врати
неговото конче,
на кончето писмо,
на писмото пиши:
омажи се, Марие,
зашто ѝа се уженај
за во чарна зема.

Ти на порти

Ти на порти стоиеше,
е, мила либе,
што даль ти думашеше?
А-а, [те]¹ лубийам,
либе, жа дойдам
и тебе не те дѣлѣам.

¹ Местоимението *те* е пропуснато в ориг., но го има в албанския превод.

(63) [срв. (96)]

Три године, Кате (Катерине)

Три године, миле Кате,
 болен лежа –
 ти не дойде, миле Кате,
 да ме видиш,
 понади¹, миле Кате,
 да ми ~~донесиш~~ проводиш¹
 назриед² зимои, Кате,
 жилта³ дуња⁴.

(64) [срв. (25)]

Имена, шо име⁵
 12 мйесецити на година⁶

- 1 коложек
- 2 сйечко
- 3 март
- 4 април
- 5 маи
- 6 чйерешник⁷
- 7 жентар⁸

- 8 аугуст⁹
- 9 ставровден⁹
- 10 митровден⁹
- 11 листопад¹⁰
- 12 крачун¹¹

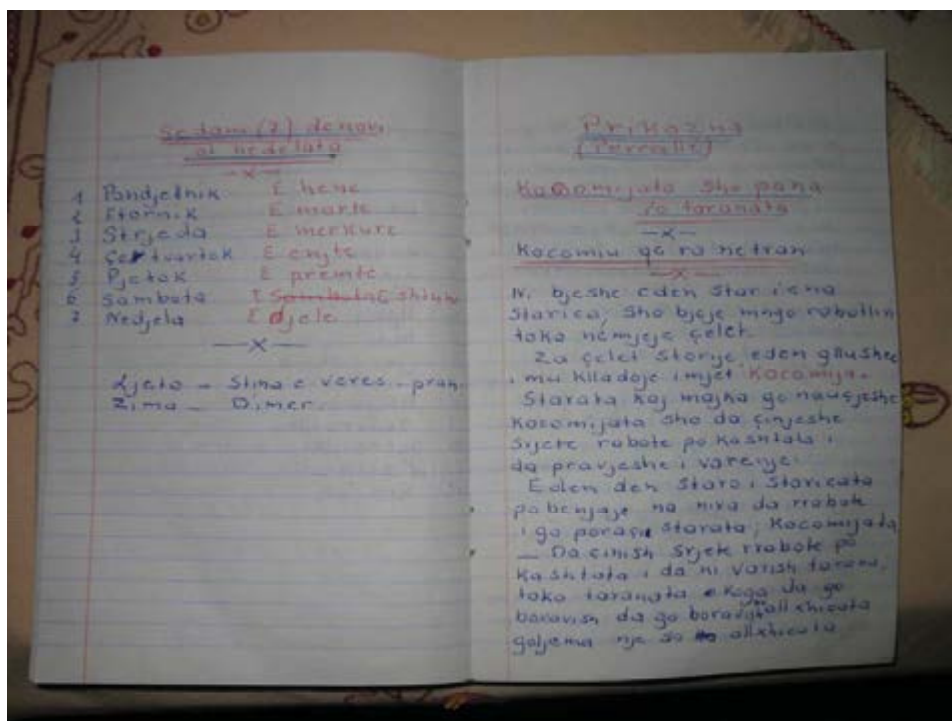
¹ В ориг. е изписано като две думи - „по нади“. В албанския превод съответно четем „по човек“, което означава, че превеждащият не е разбрал думата *понада* („понуда, т.е. подарък, който се носи на болен“). Затова и на следващия ред *донесиш* е поправено на *проводиш* – според поправката Катерина ще изпрати на либето си, а няма да донесе лично понудата (което противоречи на всеобщо известния у нас текст на песента). На (96) такава поправка няма.

² „Насред“. ³ В ориг. *жилте* (или евентуално *жилтъ*). ⁴ „Дюля“. ⁵ „Имат“.

⁶ Повече варианти на имената на месеците са дадени на (25). ⁷ На (25) и *чарвеник*.

⁸ На (25) *жйентар* и *жййитар*. ⁹ На (25) *август*, *ставров*, *митров*.

¹⁰ *Листопад* е изписан с проходно д (**dh**) накрая. ¹¹ На (25) и *никул*.

(65) [срв. (25) и (26)]

Седам (7) денови
от неделата

- 1 понделник
- 2 фторник
- 3 стрјед
- 4 четврт
- 5 пјеток
- 6 самбота
- 7 недјела

лјето
зима

(66)

Приказна

Коцомијата, шо пана
во тараната⁰

Ни бйеше еден стар и ена
старица, шо бйеје много¹ работливи,
токо немйеје² челет.

За челет сторије еден глушец³
и му кладоје имјето⁴ Коцомија.

Старата кай⁵ майка го научиеше
Коцомијата шо да чиниеше
свјете⁷ работе по каштата и
да правеше и варенье.

Еден ден старо и старицата
побеньаје⁸ на нива да рработе
и го порачи старата Коцомијата:

– Да чиниш свјете рработе по
каштата и да ни вариш тарана⁰,
токо тараната⁰, кога да го
боравиш, да го боравиш со алджицата⁹
голиема. ние со алджицата⁹

⁰ ‘Тархана’ –
ястие от варива и
мляно зърно.

¹ В ориг. *мнго*.

² ‘Нямаха’.

³ ‘Мишка’.

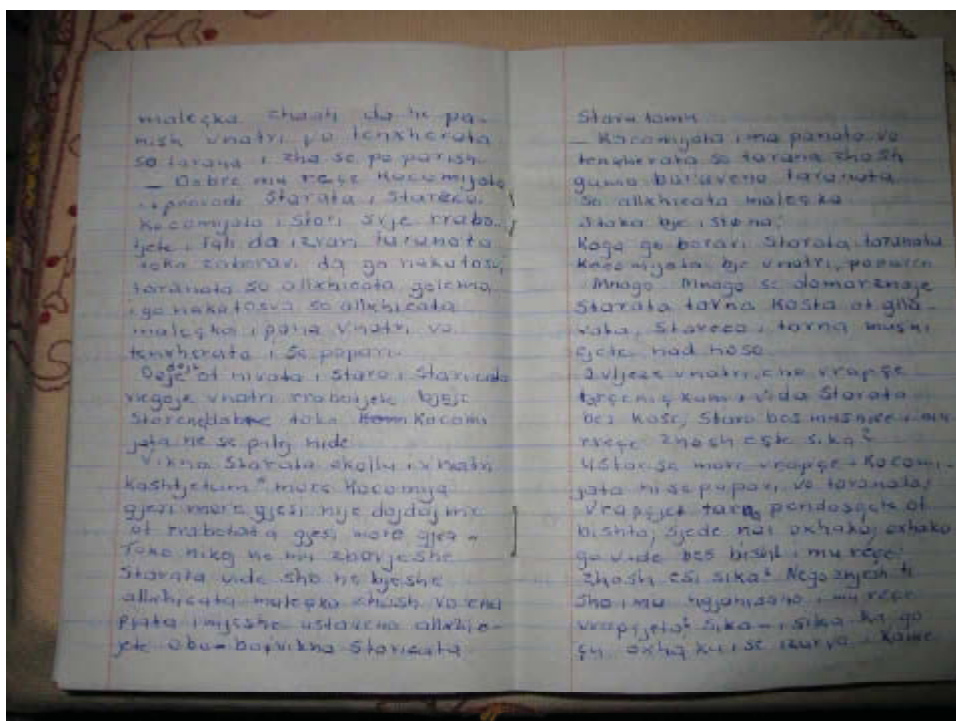
⁴ В ориг. *имјет*.

⁵ ‘Като’.

⁷ ‘Всичките’.

⁸ ‘Тръгнаха’.

⁹ ‘Лъжицата’.

(67)

малечка, жош¹ да не па-
ниш внатри во тенджерата
со тарана и жа се попариш.

– Добре, му² рече Коцомийата
и и³ проводи старата и старецо.
Коцомийата и стори свие ррабо-
тйете и фати да извари тараната,
токо заборава да го накатосви⁴
тараната со алджицата⁷ голема
и го накатосва со алджицата⁷
малечка и пана внатри во
тенджерата и се попари.

Дойдоите от нивата и старо и
старицата,
влегое внатри. Рработйете бйеие
сторене добре, токо Коцоми-

(67 – продължение)

йата не се пулей⁵ ниде.

Викна старата околу и внатри
каштйетум⁶: „Море Коцомийа,
гье¹⁰ си, море, гье¹⁰ си? Нийе
дойдойме

от рработата. Гье си, море, гье си?“

Токо никой не му² зборйеше.

Старата виде, шо не бйеше
алджицата⁷ малечка, жош¹ во ена
пйата⁸ имйеше уставено алджиц-
йете⁹. Обо-бо! Викна старицата

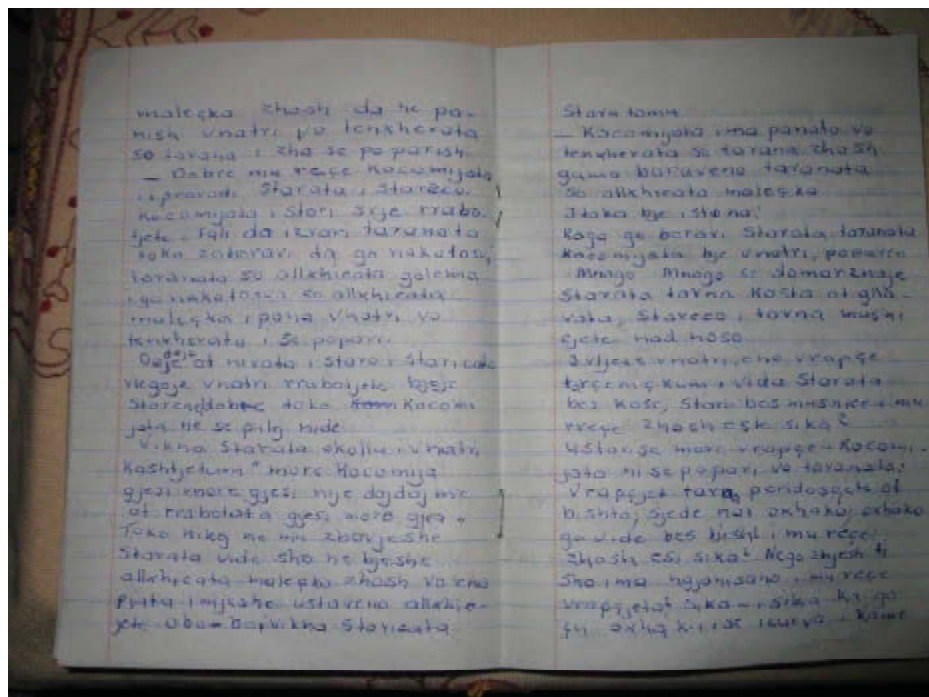
¹ 'Зашото'. ² 'Им'. ³ 'Ги'.

⁴ 'Да я разбърква'. ⁵ 'Не се виждаше'.

⁶ 'Вътре в къщето' – членуван дателен
падеж от умалителна форма от *кашита*.

⁷ 'Лъжицата'. ⁸ 'Паница, чиния'.

⁹ 'Лъжиците'. ¹⁰ 'Де, къде'.

(68)

стару-тому⁰:

– Коцомийата има панато во тенджерата со тарана, жош гу ма боравено тараната⁹ со алджицата малечка.

И така бие истина:

кога го борави старата тараната, Коцомийата бие внатри попарен.

Много, много се домарзнайе¹:

старата тарна² косата³ от главата, старецо и⁴ тарна² мусни-ците¹⁰ над носо.

И влезе внатри ено врапче.

Тарченичкун⁵, виде старата бес косе, старо бес муснице¹⁰ и му рече: „Жош¹¹ есте сика⁷?“

(68 – продължение)

– Устави се, море врапче! Коцомийата ни се попари во тараната! Врапчието тарна пендоските от бишто⁶, сйеде нат оджакко, оджакко го виде бес бишт и му рече: „Жош¹¹ еси сика⁷?“ „Не го знийш ти шо има нгъанисано⁸?“ – му рече врапчието, - „сика⁷ и сика⁷“. Ка го чу оджакку, се изурва¹² и каме-

⁰ ‘На стария, на старото’ – членувана форма в дателен падеж. ¹ ‘Много се нажалиха, потресох се’.

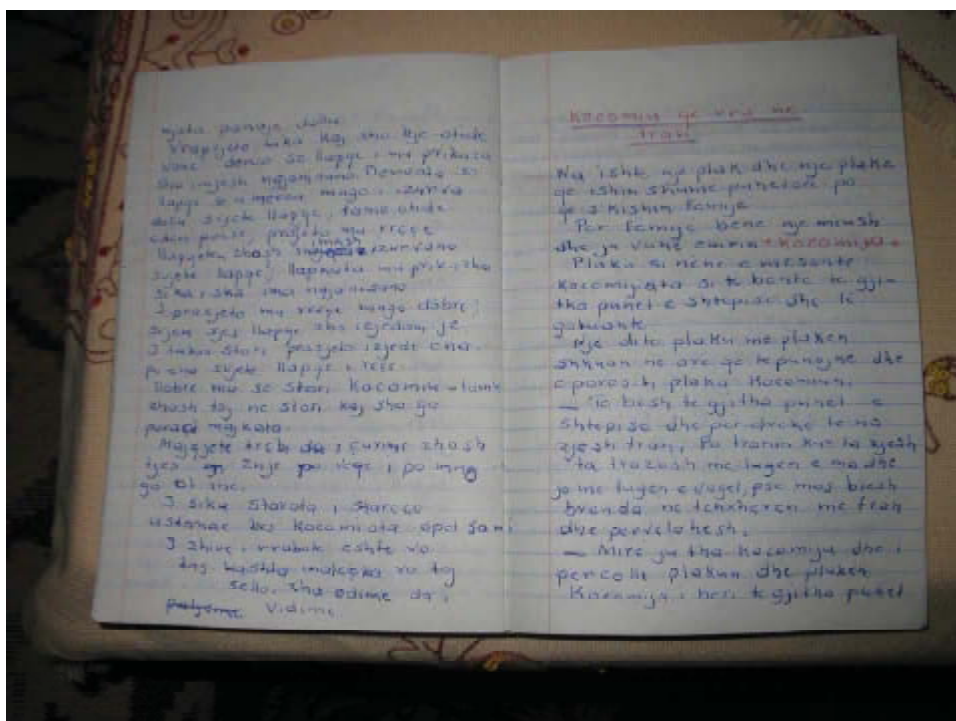
² ‘Си изтръгна’. ³ В ориг. *коста*. ⁴ ‘Ги’.

⁵ ‘Търчейки’ – деепричастна форма.

⁶ ‘От опашката’. ⁷ ‘Така’. ⁸ ‘Какво е станало’.

⁹ ‘Е приготвяла тарханата’. *Гума* ‘го има’ в ориг. е изписано слято, защото гу е под ударение.

¹⁰ ‘Мустаци(те)’. ¹¹ ‘Защо’. ¹² ‘Се срути, се сурна’.

(69)

нъята панайе долу.

Врапчийто така, кай шо⁰ бйе, отиде
воне дърво¹ со лапке² и му приказа
шо имйеше нгъанисано³. Дървото со
лапке² се умърза много^{3а} и изурва
долу свйете лапке⁴. Тамо отиде
еден прасе, прасето му ррече
лапкетем⁵: „Жош¹¹ имаш изурвано
свйете лапке²⁰?“ Лапката^{2а} му приказва
сика⁶ и сика^{6а} има нгъанисано^{6а}
и прасето му ррече: „Много⁷ добре!
Свйете сйес лапке² жа изйедам йе^{7а}“
И така стори прасйето – изйеде ена
по ена свйете лапке² и рече:
„Добре му се стори Коцомиу-тому⁸,
жош¹¹ той не стори кай шо⁰ го
порачи майката.“
Майкйете треби да и чувиме, жош¹¹
тйес знийе^{8а} повеке и по-мно-
го от ине⁹.

(69 – продължение)

И сика⁶ старата и старецо
устанае бес Коцомийата опет¹² сами.
И живе и пработе еште во
тас кашта малечка во той
село. Жа одиме да и^{7а}
видиме
нуийеме¹⁰

⁰ 'Както'. ¹ Може да се чете и *дърво*.

² 'Ябълки'. Лапке е написано с
палатално **к (q)**. ^{2а} 'Ябълката'.

³ 'Беше станало'. В ориг. *имйеш*.

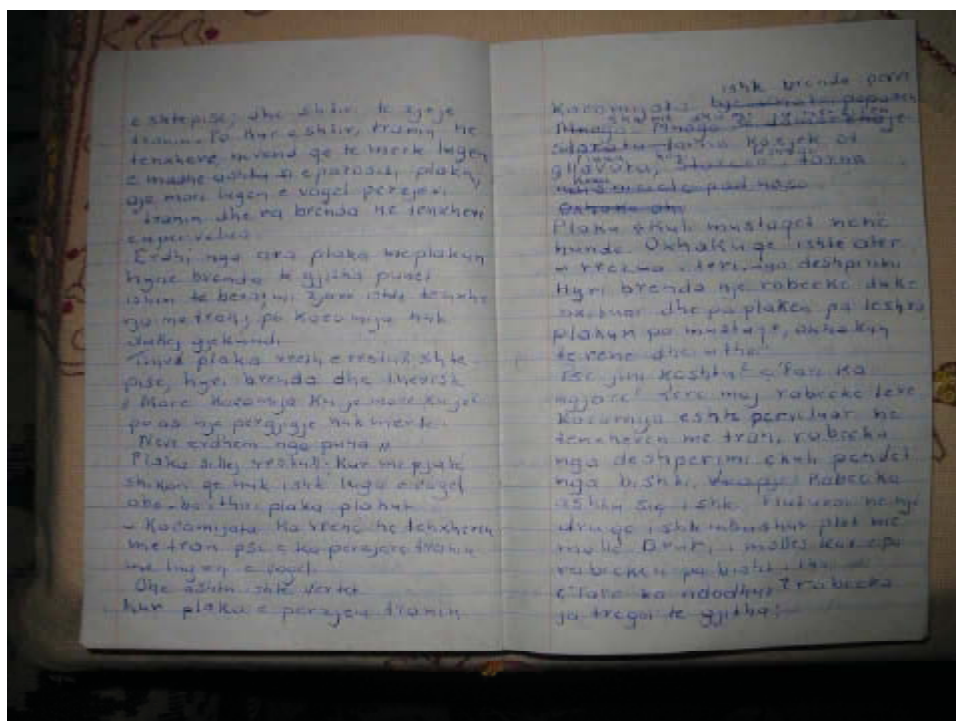
^{3а} 'Много се натъжи'. ⁴ 'Бутна, сурна,
остави да паднат всичките ябълки'.

⁵ 'На ябълката' – членувана дателна
форма. ⁶ 'Така'. ^{6а} В ориг. *ска*.

^{6а} 'Е станало'. ⁷ В ориг. *мнго*. ^{7а} 'Ги'.

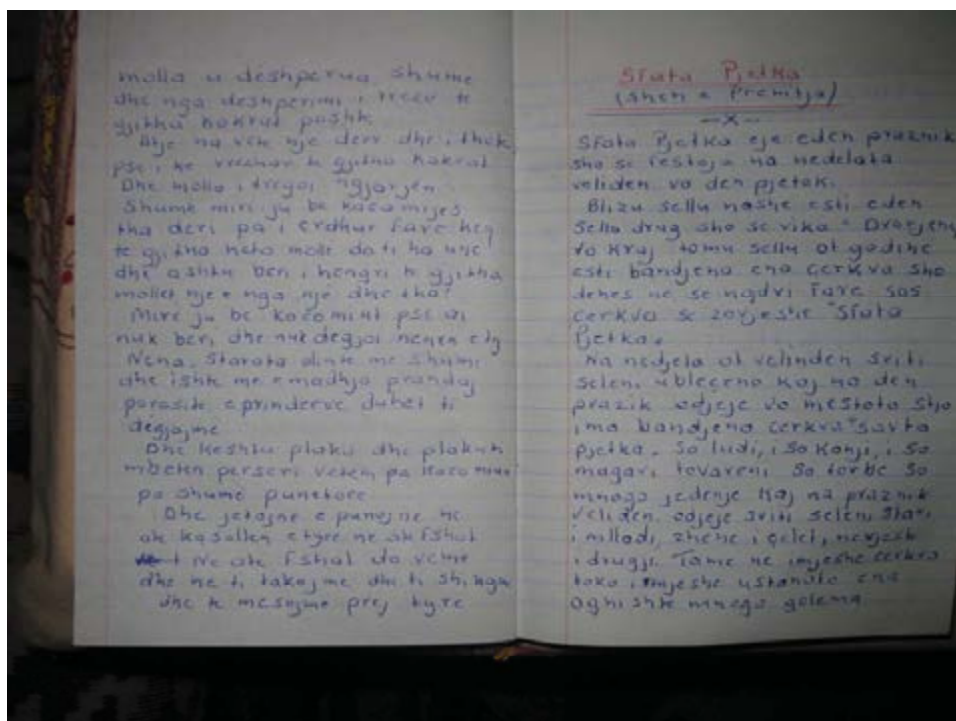
⁸ Дателна форма от *Коцомията*. ^{8а} 'Знае'.

⁹ 'От други'. ¹⁰ Добавено и задраскано в
ориг. ¹¹ 'Защо(то)'. ¹² 'Пак, отново'.

(71)

(72)

(73)

(74)

Сфата Пйетка¹

Сфата Пйетка е еден празник,
шо се фестойа² на неделата
Велиден во ден пйеток.

Близу селу наше ести еден
селу друг, шо се вика Дворйене.
Ести бандйено³ ена църква⁴, шо
денес не се найдви. Фаре⁴ сас⁵
църква⁴ се зовйеше Сфата
Пйетка.

На неделата от велиден свити⁶
селени, ублечено кай⁷ на ден
празник, одйеје во местото, шо
има бандйено църква⁴ Савта
Пйетка. Со луди и со коньи, и со
магари, товарени со торбе со

¹ 'Света
Петка'.

² 'Празнува'.

³ 'Имало е'.

⁴ Написано
църква.

⁵ 'Тъкмо'.

⁶ 'Тази, тая'.

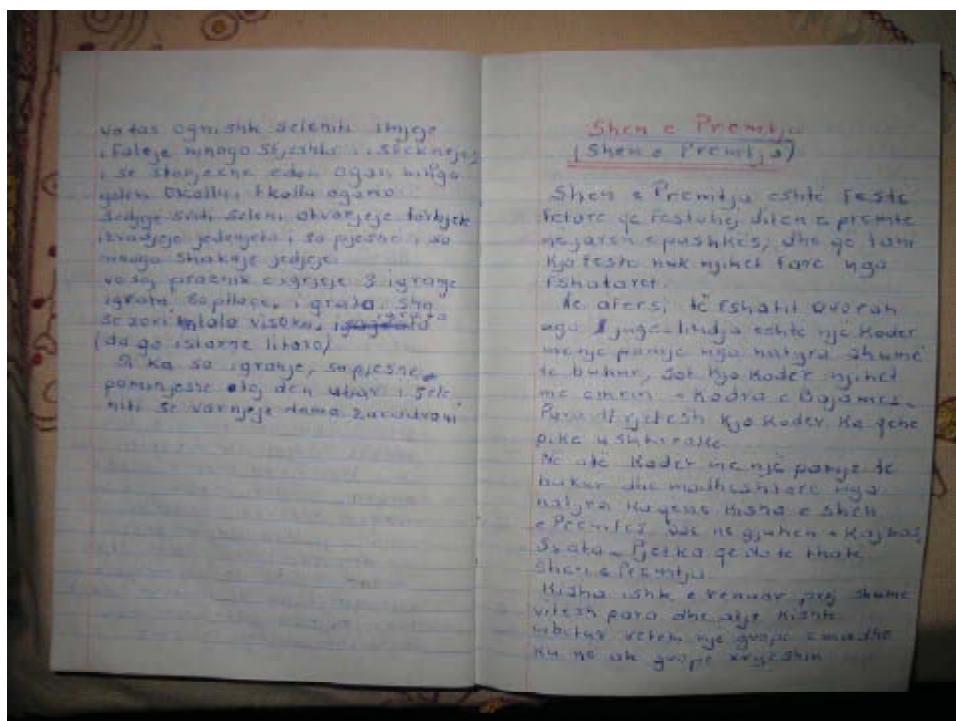
⁷ 'Всичките'.

⁸ 'Като'.

(74 – продължение)

много йеденье кай на празник,
одйеје свити селени стари
и млади, жене и челет, невьесте
и други⁸. Таме не имйеше църква⁴,
токо имйеше устанато ена
огниште много голема.

⁸ Изписано с
палатално г (gj).

(75)

Во тас огниште селенити имйеје
и фалеје много сфешта и исфекнеје;
и се сторйеше еден оган много
голем. Околу и фколу огано
седйеје свити селени, отворйеје торбйете,
извадйеје йеденъето и со пйесне и со
много шакайе¹ йедйеје.

Во сой празник е игрйеје 3 игранье:
играта со плоче; играта, шо
се зови калъалъа висока, и играта
,да го истарне литаро².

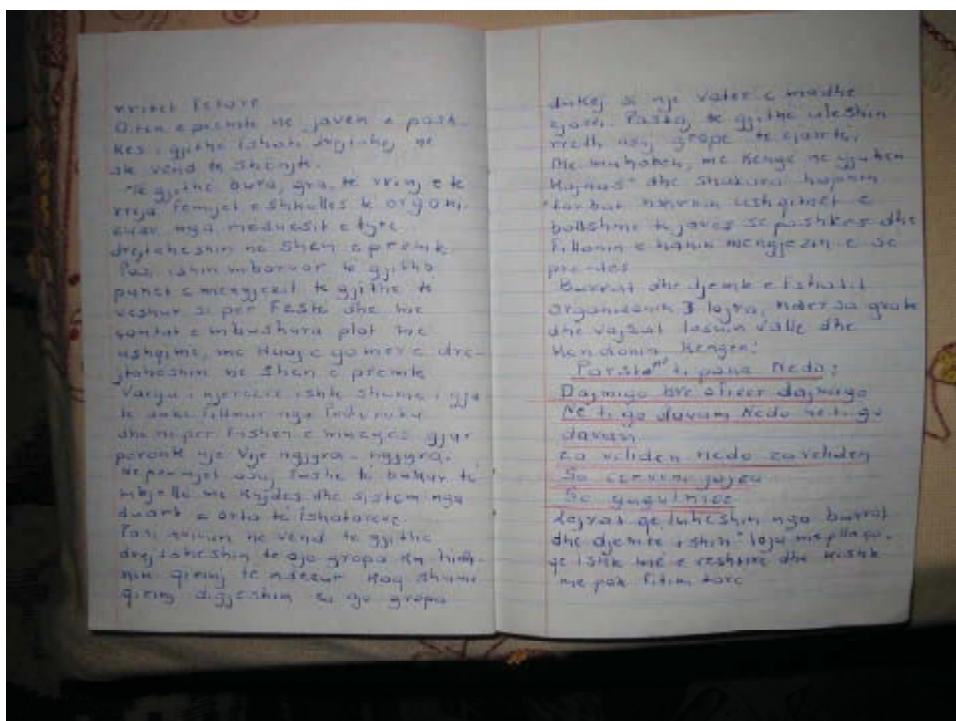
Сика³ со игранье, со пйесне
поминйеше той ден убав и селе-
нити се варнейе дома зарадвани.

(76)

¹ 'Удоволствие'.

² 'Да го издърпа
(изтръгне) възето'.

³ 'Така'.

(77)

¹ В ориг. поправено от *парсто*.
² *Дай ми го* написано като една дума, защото ударението пада върху *ми*.

³ Може да се чете и *чървени*.

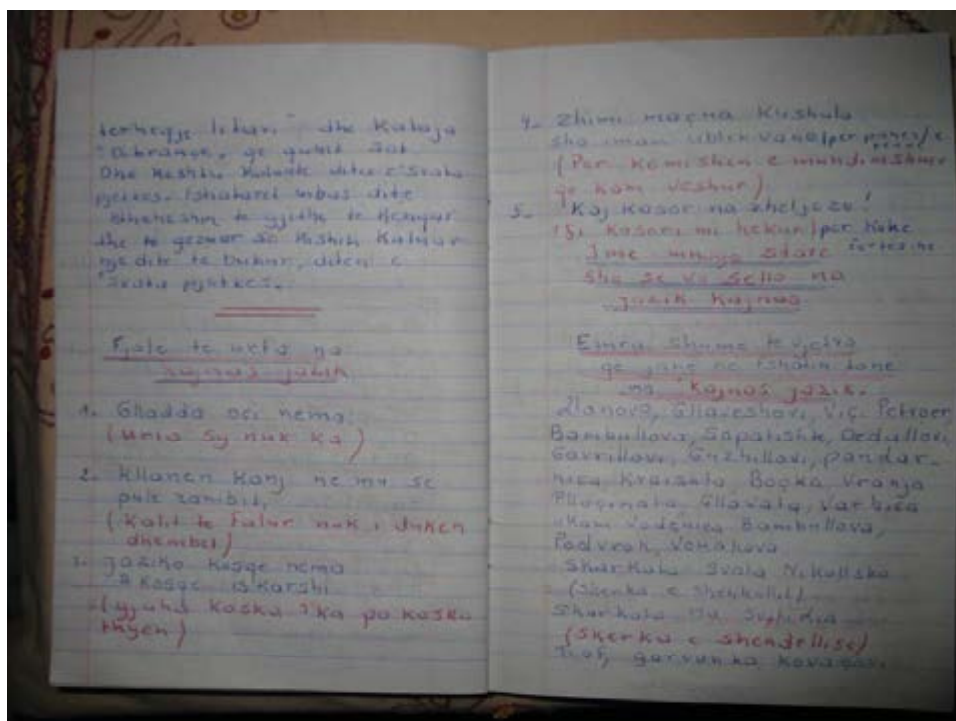
⁴ 'Козунаци, великденски колачи'.

(78)

.....
 [и
 пееха песента]:

Парстено¹ ти пана, Недо!
 Дай ми го², бре офицер, дай ми го²!
 Не ти го давам, Недо, не ти го давам.

За Велиден, Недо, за Велиден –
 со червени³ йайца,
 со гугульнице⁴.

(79) [срв. (26)]

.....
.....

[Народне зборови¹] на
„кай нас“ ѝазик

1. Гладда очи нема.
2. Кланен² коњ не му се
пуле³ замбити.
3. Ыазико коске нема,
а коске⁴ искарши.

¹Така е изписано на (26). Тук
заглавието е само на албански.

²„Подарен“. ³„Гледат“.

⁴Коске е изписано с палатално к (q) пред е.

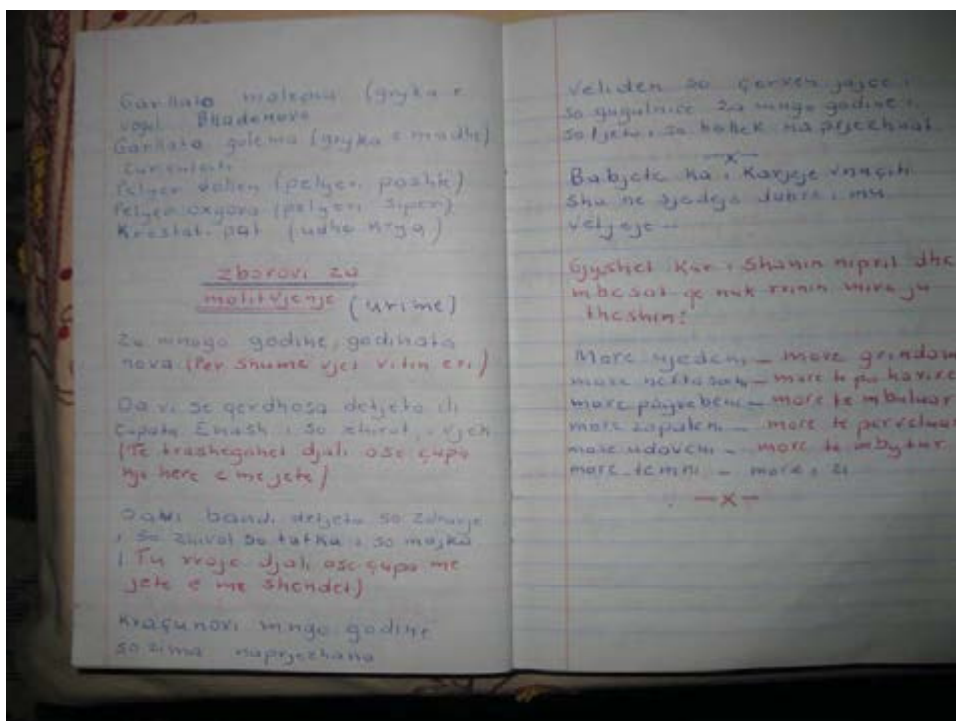
⁵На (27) и (105) имаме Ланова.

(80) [срв (26), (27), (105)]

4. Жи ми мачна кушуља,
шо имам ублеквано.
5. Кай косор на желйезо.

Име много старе,
шо се во село на
ѝазик кай нас

Ланово⁵, Главешови, Вичи Петроер,
Бамбулова, Сопатиште, Дедулови,
Гаврилови, Гужилови, Пандар-
ница, Краишта, Бочка, Вранја,
Плочината, Главата, Варбица,
окам Воденица Бамбулова,
Подврок, Вонакова,
Скарката Свата Николска,
Скарката на Свити Лиа,
Теоф, Гарванка, Ковачови

(81) [срв. (27), (28), (105), (106)]

Гарлата малечка,
Бладеново,
Гарлата голема,
Цурцулцити,
Пелюер долен¹,
Пелюер одзгора,
Крестати² пат.

Зборови за
молитвиенье³

За много године, годината
нова.

Да ви се кердоса⁴ детјето или
чупата⁵. Енаш и со живот и вйек

Да ви банди детјето со здравје
и со живот со татка и со майка.

Крачунови⁶ много⁷ године
со зима напријежна⁸.

(82) [срв. (29)]

Велиден со червен йайце⁹ и
со гугульнице¹⁰. За много⁷ године и
со лйето и со болък напријежна¹¹.

Бабйете, ка и карйеие внучити¹²,
шо не сйедеие добре, и му
велейе:

(82 – продълж.)

Море уйедени,
море нефтасани,
море погребени,
море запалени,
море удавени,
море темни.

¹ Долен е изписано с твърдо л (ll).

² Така и у А. Мазон – с гласна е.

³ 'Благопожелания' според
албанския превод.

⁴ 'Да ви се радва и благоденства'.

Съгласната д в кердоса е изписана
като проходна, т.е. с dh., а к – като палатална.

⁵ 'Момичето'. ⁶ От Крачун, т.е. Коледа.

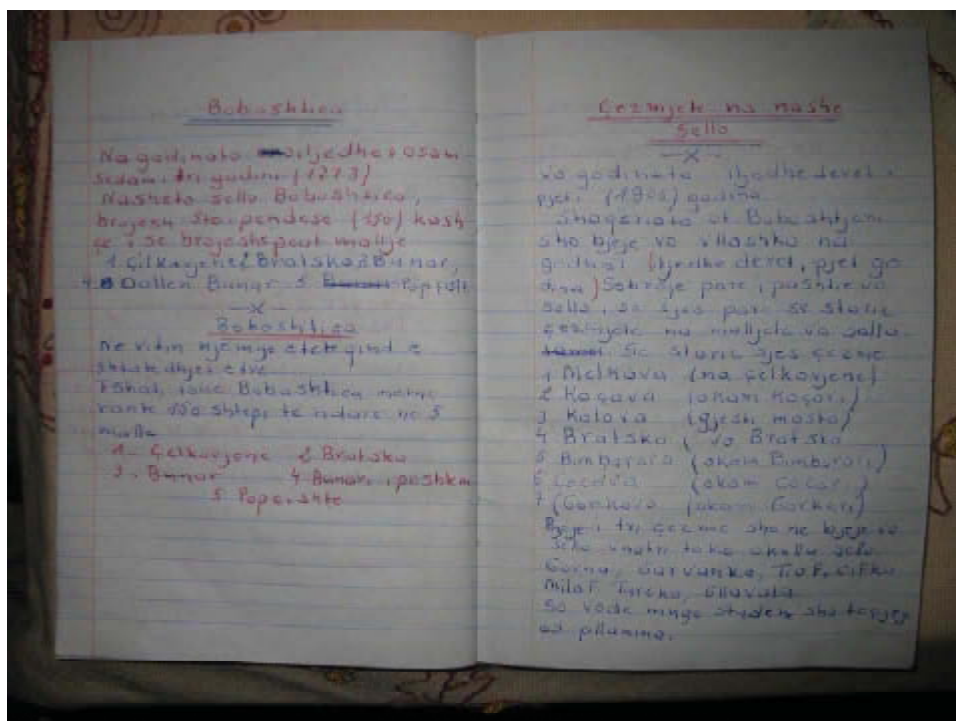
⁷ В ориг. мнго. ⁸ 'Добра зима'. В ориг.

напријежана. ⁹ Срв. со чървене йайца на (29).

¹⁰ 'Козунаци, великденски колачи'. ¹¹ 'С добро

лято и голямо изобилие, богатство'. Болък е
изписано с твърдо л (ll), следвано от буквата е.

¹² 'Като се караха на внуците'.

(83) [срв. (30)]

Бобоштица

На годината илйеде¹ осам
седам и три години (1873)
нашето село Бобоштица
бройеше² сто и пендесе (150) каш-
че³ и се бройеше пеат⁴ малйе⁵:
1. Чильковйене⁶; 2. Братско; 3. Бунар;
4. Долен⁷ бунар; 5. Попчиште.

¹ Илйеде изписано с меко л (l) и след него й (j), а също и с проходно д (dh).

² В ориг. бройеш. ³ 'Къщи'.

⁴ Срв. пйет на (30).

⁵ 'Махали'; малйе е изписано с твърдо л (ll) и след него й (j).

⁶ Чельковене в албанския превод, както и на (30).

⁷ Долен изписано с твърдо л (ll) пред е.

(84) [срв. (31)]

Чезмиете⁸ на наше село

Во годината илйеде¹ девет и
пйет (1905) година
шокериата⁹ от бобоштитени,
шо бйеие во Влашко на
годината¹⁰ (илйеде¹ девет и пйет го-
дина) собрайе паре и пуштие¹¹ во
село, и со сйес¹² паре се сторие
чезмйете на малйете⁵ во село.
Се сторие сйес чезме:

⁸ 'Чешмите'.

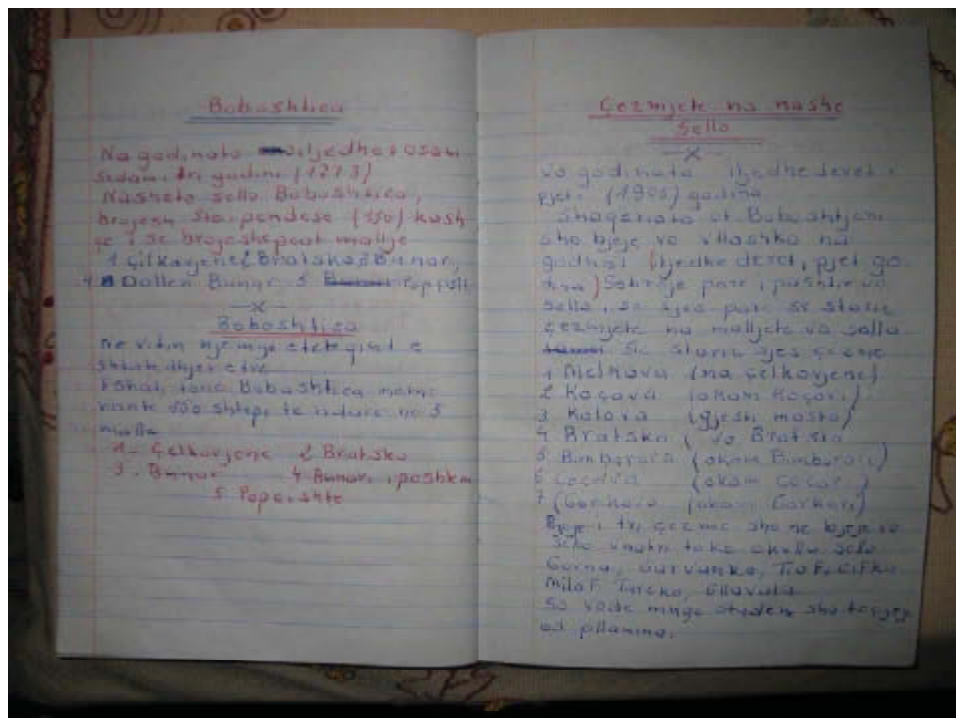
⁹ 'Дружеството'.

¹⁰ В ориг. годинат.

¹¹ 'Пратиха'.

¹² 'Тези, тия'.

(Повторение на снимката от предишната страница)

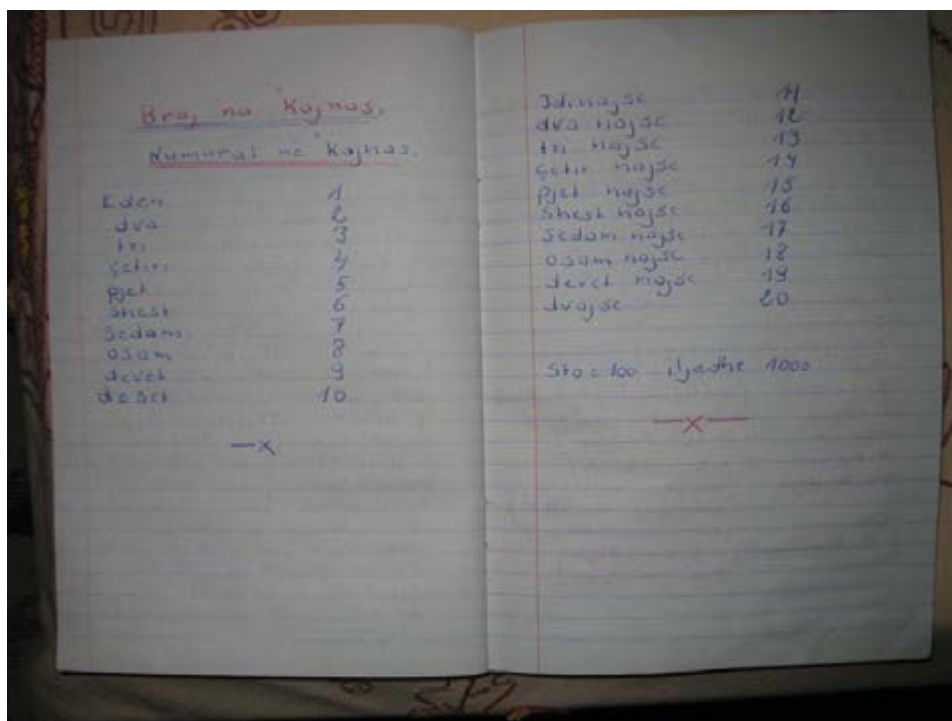
(84 – продължение) [срв. (31) и (32)]

1. Мелькова (на Чельковийене)
2. Кочова (окам Кочови)
3. Кольова (близу¹ мосто)
4. Братско (во Братско)
5. Бимбарова (окам Бимбарови)
6. Цоцова (окам Цоцови)
7. Гаркова (окам Гаркови)

Бйеи и три чезме, шо не бйеи во село внатри, токо окулу село – Горна, Гарванка, Тиоф, Цифка, Мильоф, Турцка, Главата – со воде много² студене, шо течйеи од планина.

¹Така на (31), а тук е употребено албанското *gjesti*.

²В ориг. *мнго*.

(85) [срв. (34)]

Брой на „кай нас“

Еден	1
два	2
три	3
четири	4
пийет	5
шест	6
седам	7
осам	8
девет	9
десет	10

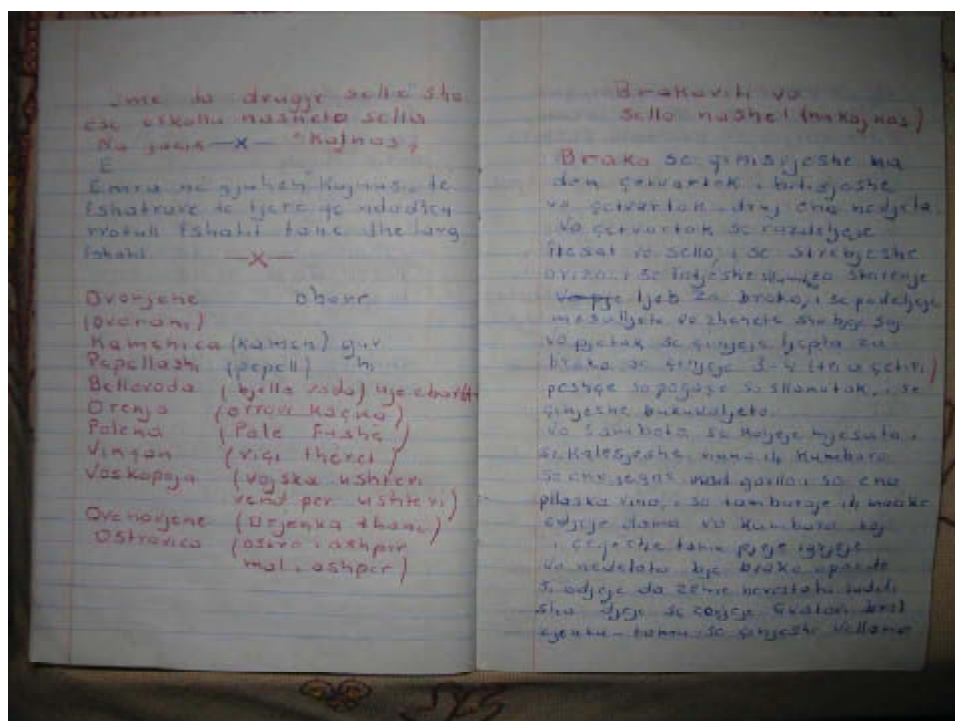
(86) [срв. (34)]

Идинайсе	11
дванайсе ¹	12
тринайсе	13
четирнайсе	14
пийетнайсе	15
шестнайсе	16
седамнайсе	17
осамнайсе	18
деветнайсе	19
двайсе	20
сто = 100	илюде ² 1000

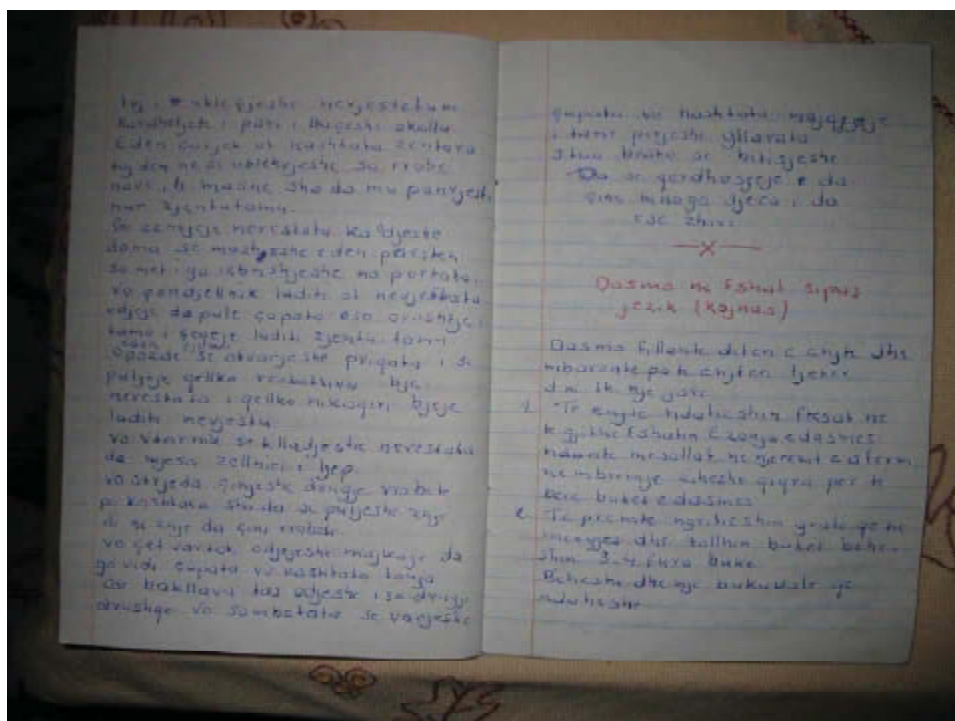
¹Числата от 12 до 19 са изписани като две думи – елементът -найсе се пише разделно като самостоятелна дума.

²Илюде, както и на други места в тетрадките, се пише с меко л (l) пред й (j) и с проходно д (dh).

(Повторение на снимката от предишната страница)

(88)¹ Браковити во село наше (на „кай нас“) Брако² се кинисвйеше³ на ден четвартък и битисйеше⁴ во четвартък – друй ена недейелъ⁵. Во четвартък се разделй⁶ ейе фтесат^{6а} во село и се стрейбйеше⁷ оризо, и се фатйеше слануток⁸ за сторенъе лий^{6б} за брако, и се поделй⁶ ейе месали⁹ ете во женете, шо бйейе сой¹⁰. Во петок се чинйейе лй⁶ епта за	(88 – продължение) брако. Се чинйеше 3 – 4 (три аи четири) пешче по гаче со слануток и се чинйеше букували⁶ его¹¹. Во самбота се кой⁶ ейе мйесата и се калесйеше¹² нуно или кумбаро¹³. Со йено йегне над гарло и со ена плоска¹⁴ вино, и со тамбурайе или музике одйейе дома во кумбаро¹³, той и¹⁵ чекеше¹⁶ тамо, пйейе, игрийейе. Во неделъта бйе брако опозде¹⁷. Си одйейе да земе невестата лъудити, шо дйейе се зовйейе сватови. Брат зйенту-тому¹⁸ се чинйеше веламе,
¹ Няма съответствие в Тетрадка първа. кинисвйеше изписано с палатално к (q). седмица. ⁶ Меко л и след него й (lj). почистваше. ⁸ Леблебия. ⁹ Твърдо л и след него й (lj). ¹⁰ Сой, т. е. рода. ¹¹ Вид баница. ¹² Калесваше, канеше. ¹³ Кумът. ¹⁴ Бъклица. ¹⁵ Ги. ¹⁶ Чекеше с палатално к (q). ¹⁷ Късно. ¹⁸ На зетя – членувана форма в дателен падеж.	² ‘Сватбата’. ³ ‘Тръгваше, започваше’; ⁴ ‘Завършваше’. ⁵ ‘На другата неделя, т. е. ^{6а} ‘Се разпращаха поканите’. ⁷ ‘Требеше, свещенство’. ⁸ ‘Лепене’. ⁹ ‘Твърдо л и след него й (lj)’. ¹⁰ ‘Сой, т. е. рода’. ¹¹ Вид баница. ¹² ‘Калесваше, канеше’. ¹³ ‘Кумът’. ¹⁴ ‘Бъклица’. ¹⁵ ‘Ги’. ¹⁶ ‘Чекеше с палатално к (q)’. ¹⁷ ‘Късно’. ¹⁸ ‘На зетя – членувана форма в дателен падеж.’

(89)

той и¹ ублечйеше невестетум²
корделиете³ и пари и¹ лучеше⁴ околу⁵.
Еден човйек от каштата зентова⁶
той ден не се ублеквйеше со рробе
нове или масне⁷, шо да му панвйеше
нур зйентутому⁸.

Го земйейе, невестата ка одйеше
дома, се мажеше⁹ еден парстен
со мет и го избришйеше на портата.
Во пондйелник лудити от невестата
одйейе да пуле¹⁰ чупата¹¹ со овоштье и
тамо и¹ чекейе¹² лудити зйенту-тому⁹.
еден пйетель¹³

Опозде¹⁴ се отворйеше прикътата и се
пулйейе¹⁵ келко¹⁶ рработлива бйе
невестата и келко никокири¹⁷ бйейе
лудити невесту¹⁸.

Во вторник се кладйеше невестата
да мйеса¹⁹ зелници и лйеп.

¹ 'Ги'. ² 'Невеста' – членувана форма в дателен падеж. ³ 'Корделиете' изписано с проходно д (dh) и с меко л (l) пред й (j); формата е в можествено число, членувана. ⁴ 'Хвърляше'. ⁵ 'Наоколо'. ⁶ 'Зетьова'. ⁷ 'Хубави'. ⁸ 'За да пременят, издокарат зетя'; панвйеше 'падаше'; нур 'приятен външен вид'; зйенту-тому 'на зетя' – членувана форма в дателен падеж.

⁹ 'Мажйеше' със задраскано й (j).

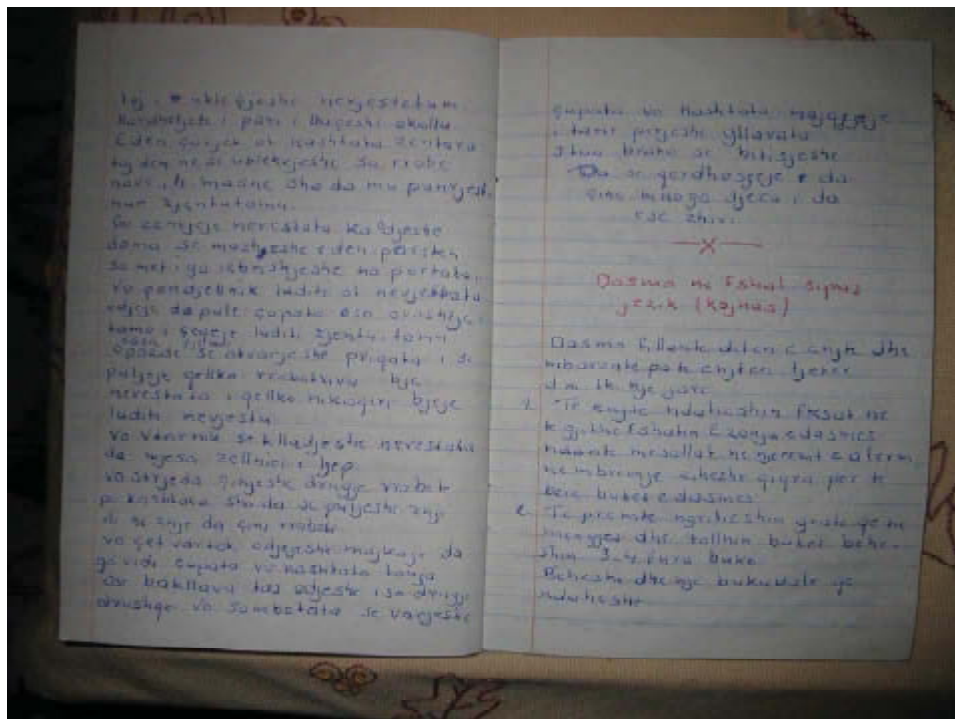
¹⁰ 'Да гледат'. ¹¹ 'Момичето'.

¹² 'Чекейе' с палатално к (q).

¹³ Допълнително вмъкнат ред. ¹⁴ 'По-късно'.

¹⁵ 'Гледаха'. ¹⁶ 'Колко'; първото к е изписано палатално (q). ¹⁷ 'Домакини'.

¹⁸ Дателен падеж от невеста. ¹⁹ 'Да меси'.

(89 - продължение)

Во стріеда чинійеше друге¹ рработе
по каштата, шо да се пулиеше² зніе³
или не зніе³ да чини рработе.
Во четварток одіейеше майкайе⁴ да
го види чупата⁵ во каштата тонъа
осе баклава тас одіеше и со друге¹
друшке⁶ во самботата се варіеше

(90)

чупата⁵ во каштата майкейе⁷
и таме⁸ періеше⁹ главата
и туа¹⁰ брако¹¹ се битисіеше¹².
Да се кердосіейе¹³ и да
чине много дйеца и да
есе¹⁴ живи!

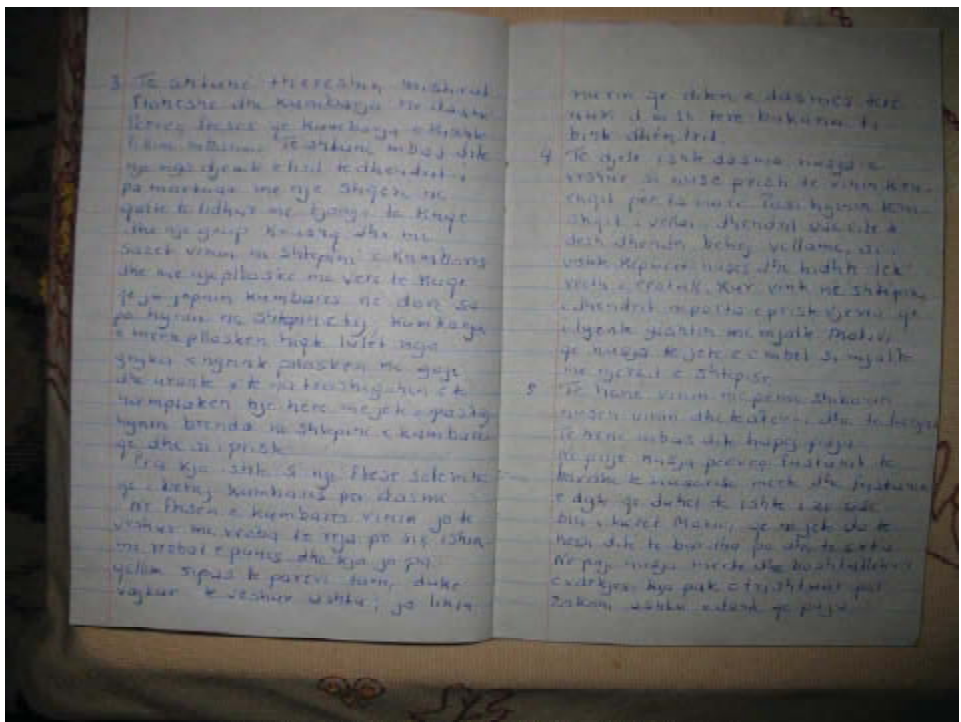
¹Друге изписано с палатално г (gj). ²Да се виждаше'. ³Знае'.

⁴Майка й'; в оригинала майкайе е написано като една дума, защото ударението пада върху окончанието на съществителното майка, което образува една акцентна цялост с енклитичното местоимение ѝе. ⁵Момичето'. ⁶Дружки'; изписано с меко к (q).

⁷На майка й, на майка си'; майкейе е форма в дателен падеж с написана слято с нея дателно-притежателна енклитика ѝе (за ударението срв. бел. 4); изписана е с меко к (q) пред е, като между тях допълнително е вмъкнато й (j), след което (или преди което) формата е поправяна и не е съвсем ясно какъв трябва да е окончателният ѝ вид.

⁸У Мазон е представена единствено формата тамо. ⁹Миеше'. ¹⁰Тука'.

¹¹Сватбата'. ¹²Завършваше'. ¹³Да живеят в радост'. ¹⁴Да са'.

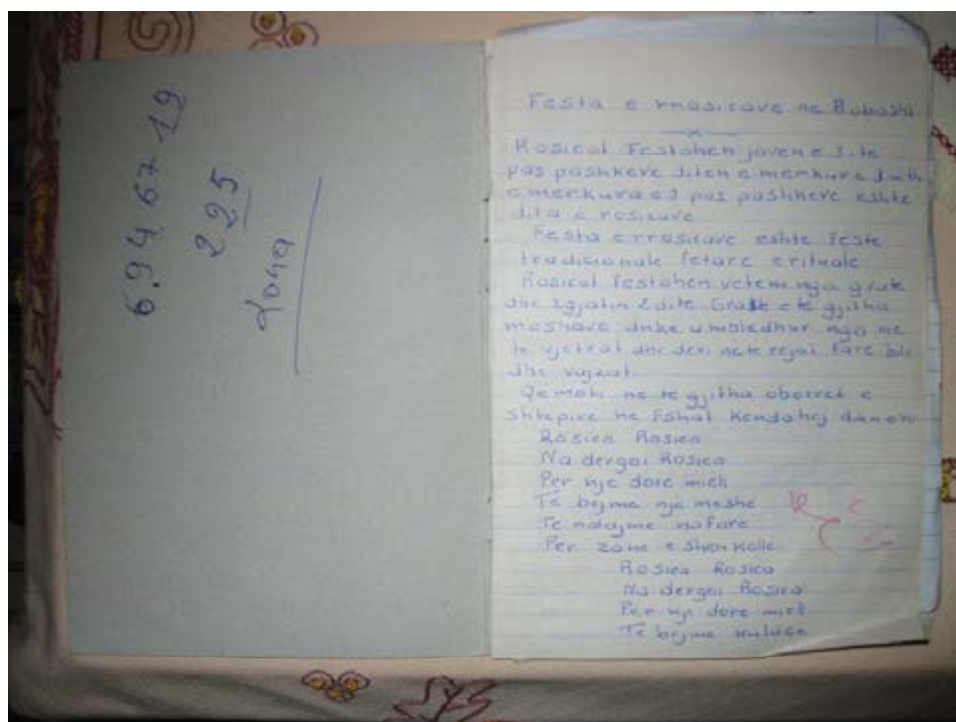
(91)

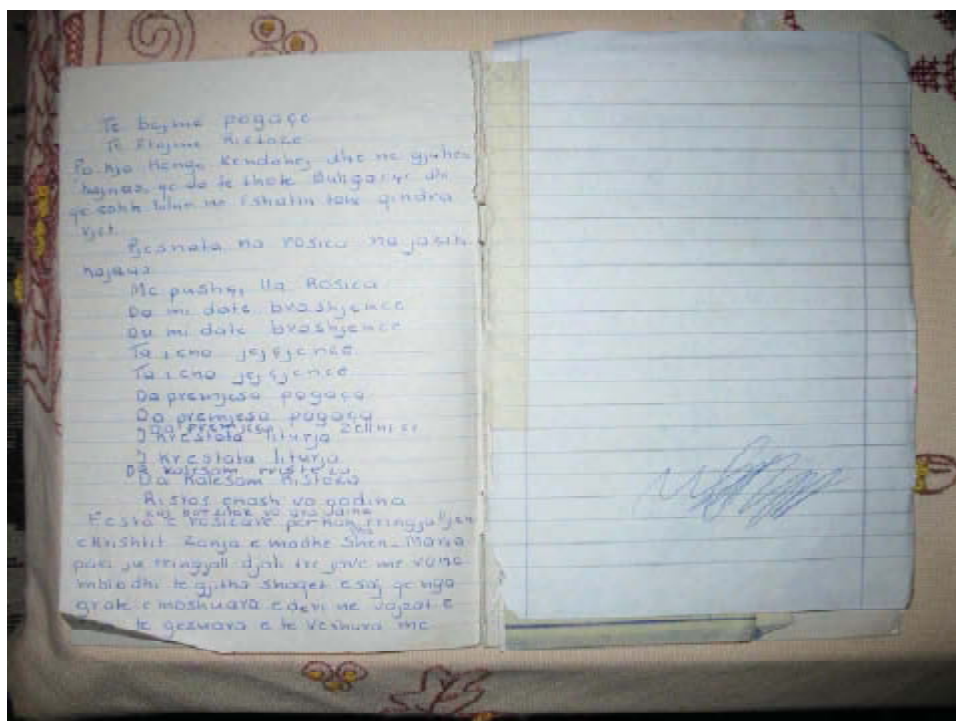
(92)

Архив на дружество „Кай нас“

Тетрадки на г-жа Елпи Манчо,
Бобошица край Корча,
август 2009 г.

Тетрадка трета

(95) [срв. (2) и (42)]

.....

[Тази песен се пее и на езика „кай нас“, който се нарича *булгарче*¹ и който се говори в селото ни стотици години]²

Пйесната на росица на ѝазик „кай нас“

Ме пушила Росица
да ми дате брашйенце,
да ми дате брашйенце,
та и ено ѝейчйенце,
та и ено ѝейчйенце
да премйеса погача,
да премйеса погача,
да премйеса зелниче³
и крестата литурйа,
да калесам Рристоза³,
да калесам Ристоза.

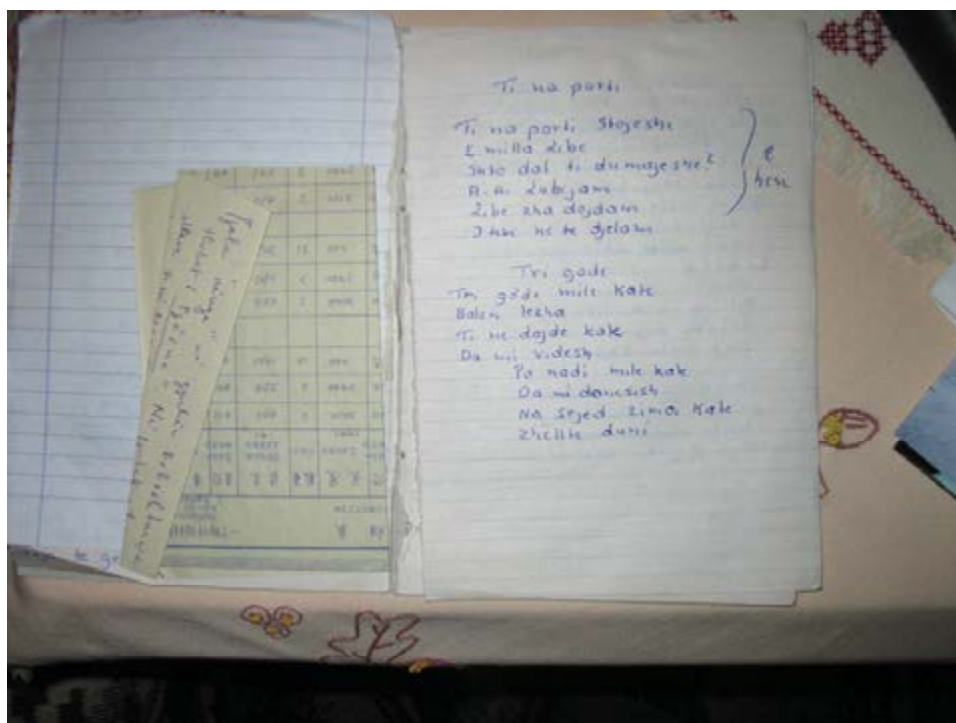
(95 – продължение)

Ристос енаш во година
кай борзильок во градина³.

¹ ‘Български’; формата *булгарче* е турска по произход.

² Текстът в квадратни скоби е на албански.

³ Редът е вмъкнат допълнително.

(96) [срв. (23), (24), (62), (63)]

Ти на порти

Ти на порти стойеше,
е, мила либе,
што далъ ти думайеше?
А-а, лъубийам¹,
либе, жа дойда
и тебе не те дйелъам.

Три годѣ²

Три годѣ², миле Кате,
болен лежа,
ти не дойде, Кате,
да ми видеш,
понади³, миле Кате,
да ми донесиш –
насрйед зимои, Кате,
жълте⁴ дуни⁵.

¹ Според албанския превод на (62) би трябвало да е [те] лъубийам.

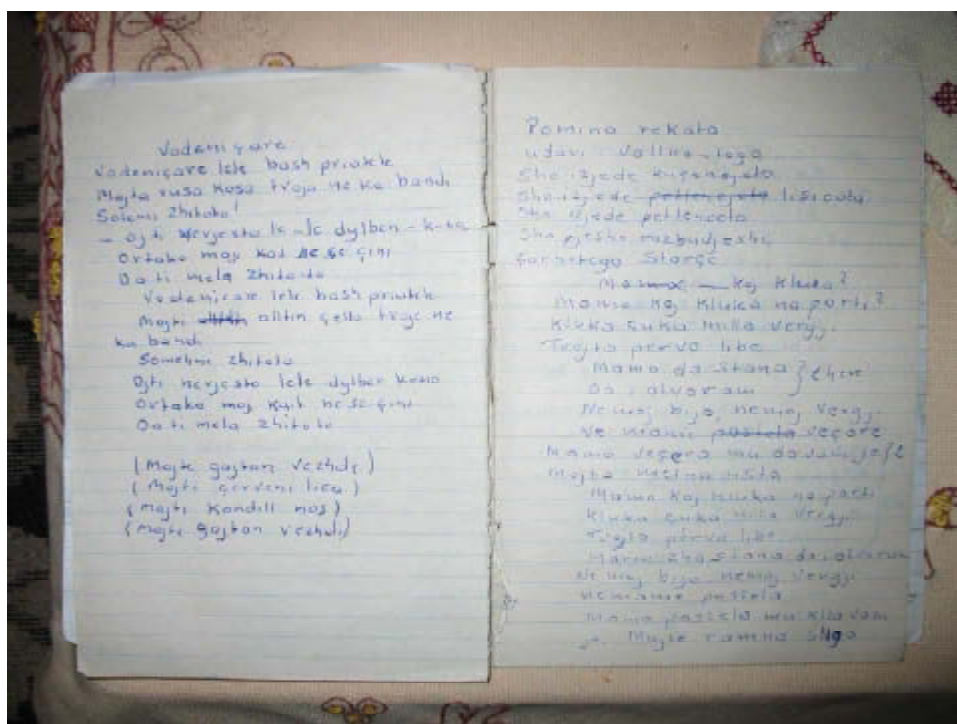
² Вместо *годе* тук на (63) има *године*.

³ В ориг. изписано като две думи – *по наде*, вероятно защото записващият не е разбрал думата понада ('понуда, т.е. подарък, кото се носи на болен').

Това личи още по-ясно на (63), срв. бел. (1) там.

⁴ Недвусмислено ъ (ѣ) в *жълте*.

⁵ Множ. число от *дуња* ('дюля').

(97) [срв. (7), (8), (47), (48), (49), (100)]

Воденичаре

Воденичаре, леле, баш приателе,
мойта руса коса твоя нека банди¹,
сомели ме² житото!

Ой ти, невесто, леле, дялбен коконо³,
ортако мойи⁴ кайл не се чини⁵
да ти мелъа житото⁶.

Воденичаре, леле, баш приателе,
мойти алтин чело твое не-
ка банди,
сомели ме⁷ житото!

Ой ти, невесто, леле, дялбен коконо³,
ортако мойи кайл не се чини⁵
да ти мелъа житото.

(Мойте гайтан вежде)

(97 – продължение)

(Мойти червени лица)

(Мойти кондил нос)

(Мойти гайтан вежди)

¹ 'Бъде'. Банди е оригиналната бобошенска форма. На (7) и (48) е отразена формата *биди*, внесената от други диалекти.

² *Сомели ме* – така на (7) и (48), както и тук по-долу в същата песен. В ориг. вместо *сомели ме* е изписано *сомели*.

³ В ориг. *коно*.

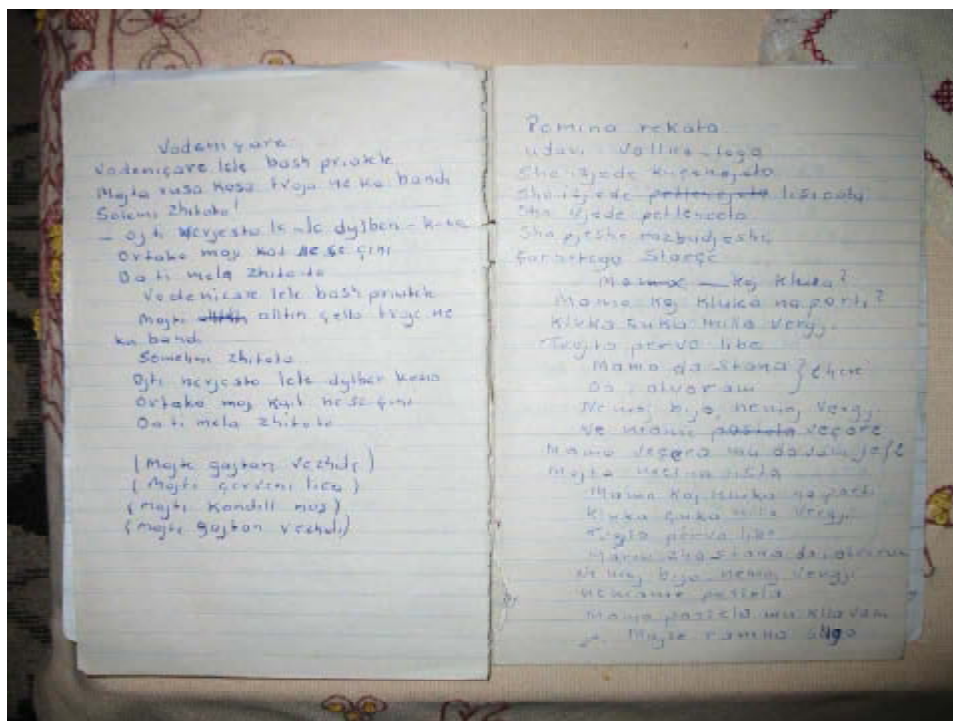
⁴ *Мойи* – така в ориг.

⁵ 'Не се съгласява'.

⁶ В *житото* опред. член, изписан с дефис.

⁷ *Сомели ме* е изписано като една дума, защото ударението пада върху оконч. **-и**.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(98) [срв. (3), (4), (43), (44), (110)]

Помина реката⁰,
удади валка-тога¹,
шо изiede кученцѣто,
шо изiede петленцѣто² лисицата,
шо изiede петленцето,
шо пѣше [и]³ разбудѣше⁴
чарнетего⁵ старче.

⁰ Това е продължение на песента от (110).

¹ 'Вълк' – членувана форма във винителен падеж. Тук би могло да се чете и *валко-тога*, на (4) четем *валка тога*, а на (43) – *валка-того*.

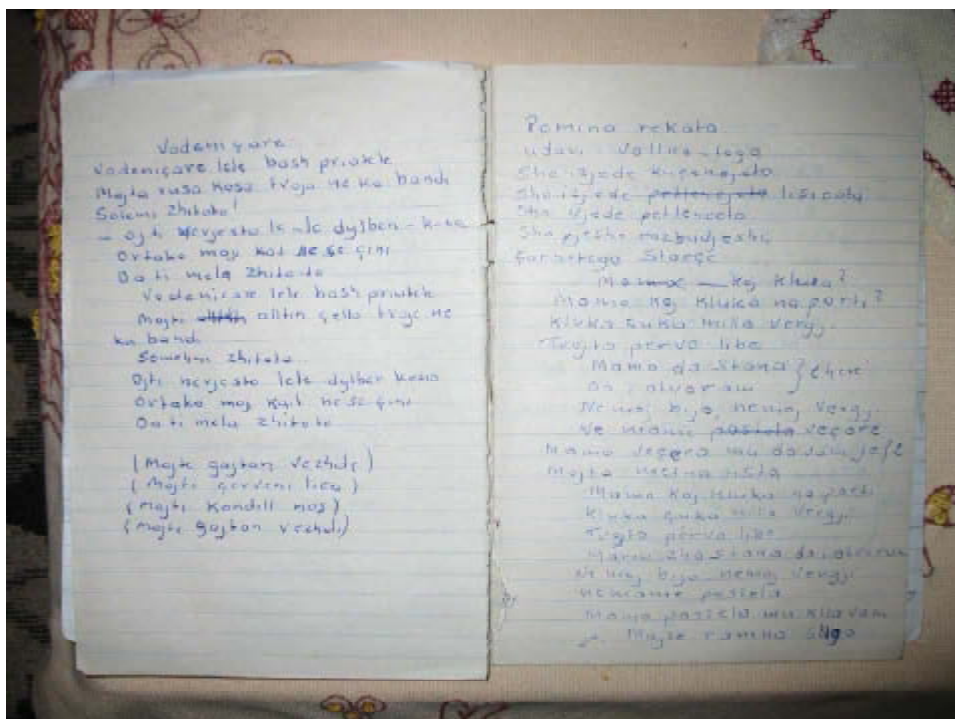
² Така задраскано в ориг.

³ Съюзът *и* тук и на (110) е пропуснат, но го има многократно в подобен контекст на (3), (4), (43), (44).

⁴ На други места в същата песен на (3), (4), (43) и (110) формата е *разбудѣше* – с по-правилно образуване на несвършения вид.

⁵ Членувана форма във винителен падеж на прилагателното *чарн*.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(98 - продължение)

[срв. (6), (7) и (46)]

Мамо, кой кљука?

Мамо, кой кљука на порти?

Кљука, чука, мила Верги,
твойто първо¹ либе.

Мамо, да стана

да и² отворам!

Немой, бийо³, немой, Верги –
немаме вечера⁴.

Мамо, вечера му давам ѝе
мойта метна⁵ уста.

Мамо, кой кљука на порти?

Кљука, чука, мила Верги,
твойто първо¹ либе.

(98 - продължение)

Мамо, жа стана да и² отворам!

Немой, бийо³, немой, Верги –
немаме постельа.

Мамо, постельа му клавам
ѝе мойта⁶ рамна снага⁷.

¹ Първо с недвусмислено ъ (ѐ). Така е и на (6), на (46) обаче имаме *парво* (два пъти).

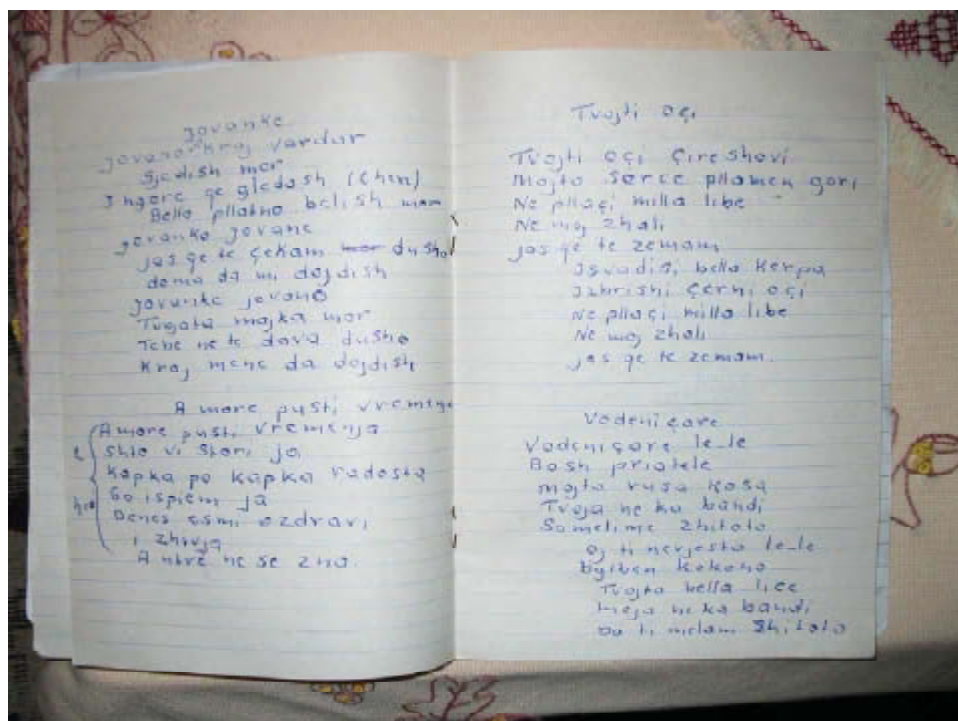
² 'Ти'.

³ 'Щерко, дъще'.

⁴ Тук погрешно *вечаре*, на следващия ред обаче е изписано правилно *вечера*.

⁵ Т.е. *медна*. ⁶ В ориг. *мойте* (или евентуално *мойтъ*). Подобно и на (46).

⁷ В ориг. *снага*, като *н* е покрило буква *а*.

(99) [срв. (16), (17) и (56)]

Йовано, Йованке¹, край Вардар
сйедиш, мор,
и нагоре² ке гледаш,
бело платно белиш, мор,
Йованко, Йоване.
Йас ке те чекам, душо,
дома да ми дойдиш,
Йованке, Йовано.
Твойата майка, мор,
тебе не те дава, душо,
край мене да дойдиш.

¹ Йованке вмъкнато допълнително над реда.

² В ориг. *нагоре*.

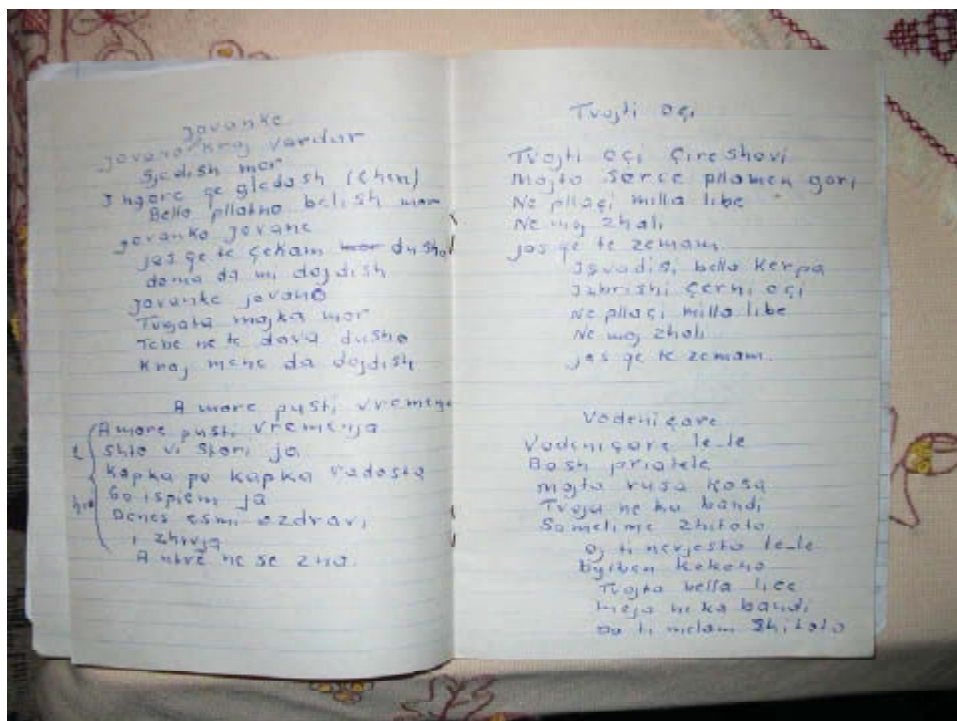
(99 – продължение)

[срв. (15), (16) и (55)]

А море, пусти времена

А море, пусти времена,
што ви стори йа!
Капка по капка радоста
го испием йа.
Денес есми оздрави
и живйа,
а утре не се зна.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(100) [срв. (20) и (60)]

Твойти очи

Твойти очи чирешови,
мойто съ¹рце пламен гори –
не плачи, мила либе,
немой жали,
йас ке те земам.

Извади си² бела къ¹рпа,
избриши чърни³ очи –
не плачи, мила либе,
немой жали,
йас ке те земам.

(100 - продължение)

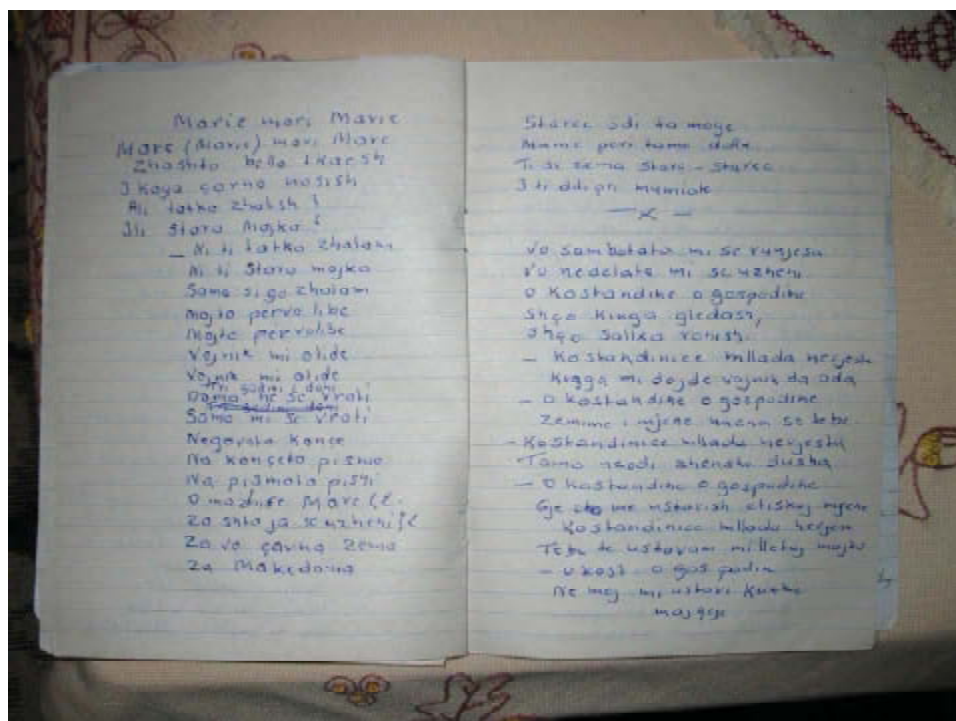
[срв. (7), (8), (47), (48), (49), (97)]

Воденичаре

Воденичаре, леле,
баш приателе,
мойта руса коса
твоя нека банди,
сомели ме⁴ житото!

Ой ти, невйесто, леле,
дюлбен⁵ коконо,
твойта бела лице
мойа нека банди –
да ти мельам житото⁶!

¹ Ъ (ѣ) в ориг. ² В ориг. *исвадис* като една дума, защото ударението пада на окончанието -и.
³ Би могло да се чете и *черни*, но на (20) и (60) имаме недвусмислено *ч (с)* и недвусмислено *ъ (ѣ)* в оригинала. ⁴ В ориг. *сомелиме* като една дума, защото ударението пада върху окончанието -и. ⁵ 'Хубава'. ⁶ В ориг. *ишито* поправено на *житото*.

(101) [срв. (21), (22), (61), (62)]

Марие, мори Марие

Маре (Марие), мори Маре,
 жашто¹ бело ткаеш
 и кога чарно носиш?
 Али татко жалиш
 или стара майка?

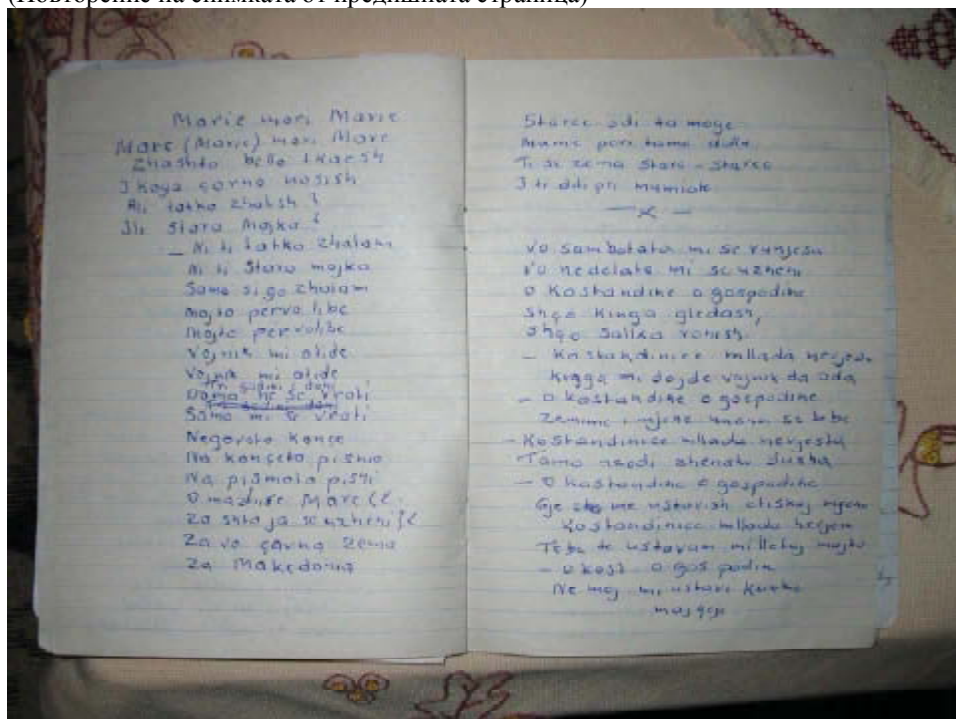
Нити татко жалѣам,
 нити стара майка,
 само си го жалѣам
 мойто пѣ²рво либе –
 мойто пѣ²рво либе
 войник ми отиде,

(101 - продължение)

войник ми отиде
 три години и дани³,
 дома не се врати.
 Само ми се врати
 неговото конче,
 на кончето писмо,
 на писмото пиши:
 омажи се⁴, Маре, (2)
 зашто ѝа се ужени (2)
 за во чарна зема,
 за Македониа!

¹ От *зашто* с асимилация на *з* с *ш*, срв. и формата *жош* в бобощенския диалект, която означава 'защото'. ² Ъ (ѣ) в ориг. ³ Редът е вмъкнат допълнително в текста. ⁴ В ориг. *омажисе*, изписано като една дума, защото ударението пада върху окончанието *-и*.

(Повторение на снимката от предишната страница)

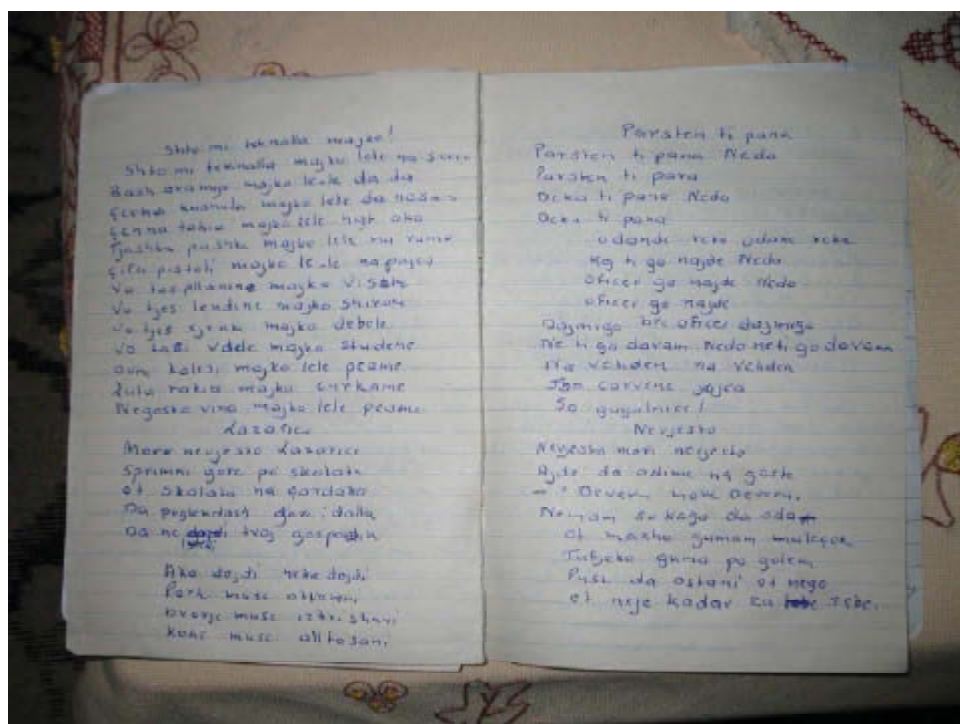

(102) [срв. (14), (15), (54), (55)]
 Старец¹ оди² тамо ге³,
 муме⁴ пери⁵ тамо долу.
 Ти се зема⁶ старо старец
 и ти оди⁷ при мумиате⁸.

Во самботата ми се руниса,
 во неделата ми се ужени.
 О, Костандине, о, господине,
 шчо книга⁹ гледаш,
 шчо салдза рониш?
 – Костандинице, млада невеста,
 книга¹⁰ ми дойде войник да ода.

(102 – продължение)
 – О, Костандине, о, господине,
 земи ме¹¹ и мйене наена со тебе!
 – Костандинице, млада невеста,
 тамо не оди женска¹² душа.
 – О, Костандине, о, господине,
 ге¹³ жа ме оставиш, о тискай¹⁴, мйене?
 – Костандинице, млада¹⁵ невеста¹⁶,
 тебе те уставам милетуй¹⁷ майко.
 – О, Костандине, о, господине¹⁸,
 Немой ми устави кучке
 майкей¹⁹!

¹Тук е записано само първото четиристишие от песен, представена от А. Мазон под № 114 на стр. 368. ²У Мазон *ори* ('оре'). ³У Мазон *горе*. ⁴'Моми'. ⁵У Мазон правилно *пери* ('перат' – в множествено число), а тук неправилно *пери* (в единствено число). ⁶'Зае се', 'захвана се'. ⁷В *оди* буквата *о* е преправена от *д*. ⁸'При момите'; формата *мумиате* (*mumiate*) – членувана в множествено число – е близка до представената от Мазон *mum'ate*. ⁹В ориг. *кинга*. ¹⁰В ориг. поправено. ¹¹*Земиме* написано като една дума, защото ударението пада на окончанието -и. ¹²Може да се чете и *женско*. ¹³'Де, къде'; *се* е изписано с палатално *г* (*gj*). ¹⁴'Ти'; срв. диал. *тизека*. ¹⁵Може да се чете и *младо*. ¹⁶Последните букви на думата са неясно изписани. ¹⁷'На милата' – членувано прилагателно в дателен падеж. ¹⁸В ориг. *о кост. о гос подин*. ¹⁹'На кучката майка' – израз в дателен падеж. *Кучке* е изписано с твърдо *к* (*k*) пред *е*, а *майкей* с палатално *к* (*q*) пред *е*.

(103) [срв. (12), (13), (52), (53)]

Што ми текнала майко

Баш арамийа, майко леле, на сарце¹
 черна³ кушулѣ, майко леле, да ода²,
 черна⁵ такиа, майко леле, да нос(м)⁴,
 тйешка пушка, майко⁴ леле, на рамо,
 чифти пистолѣ, майко леле, на пойс
 во тйес⁶ планине, майко, високе,
 во тйес лендине, майко, широке,
 во тйес сйенке, майко, дебеле,
 во тйес/тйези⁷ воде, майко, студене
 овни калеси, майко леле, пеаме,
 лѣута ракиа, майко, цуркаме,
 негоско⁸ вино, майко леле, пеаме.

(103 – продължение)

[срв. (11), (12), (51), (52)]

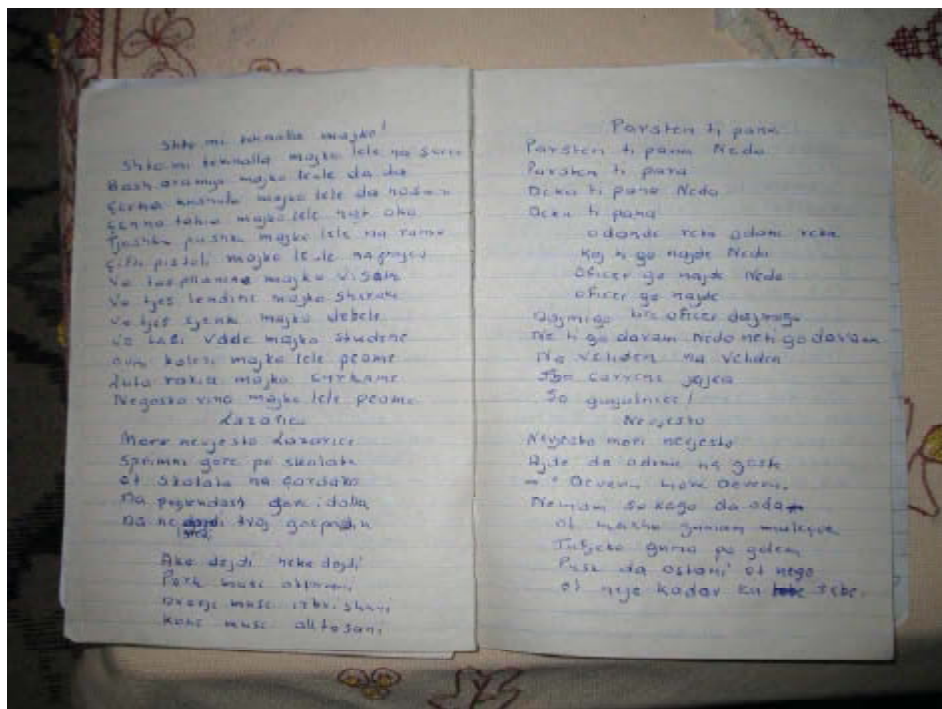
Лазарица

Мор⁹ невьесто Лазарице,
 спримни горе по скальата¹⁰,
 от скальата¹⁰ на чардако
 да поглендаш горе и долу
 да не греди твой господин.

Ако дойди, нека дойди –
 порте му се отворени,
 дворйе му се избришани,
 коне му се алтосани¹¹.

¹ Би могло да се чете и *сарце*. ² В ориг. *да да*. ³ Би могло да се чете и *чърна*. ⁴ Последната буква е неясно изписана. ⁵ В ориг. *ченна*. ⁶ В ориг. *тас* ('тази, тая' в единствено число), но следващата дума е поправена от *планина* (в единствено число) на *планине* в множествено число, следователно трябва да бъде *тйес* ('тези, тия' в множествено число) както в същата песен на други места в тетрадките, а също и у А. Мазон *t'ās* (песен № 109 на стр.364). ⁷ В ориг. *тас* поправено на *тази*. ⁸ Вероятно от град Негуш (днес на гръцки Науса) на запад от Солун. ⁹ Последната буква в думата е задраскана. ¹⁰ 'Стълбите'. ¹¹ 'Натъкмени'.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(104) [срв. (10), (11), (50), (51)]

Парстен ти пана

Парстен ти пана, Недо,
парстен ти пана¹.

Дека ти пана, Недо,
дека ти пана?

Оданде² река, оданде³ река.

Кой ти го најде, Недо?

Офицер го најде, Недо,
офицер го најде.

Дай ми го⁴, бре офицер, дай ми го⁴!

Не ти го давам, Недо, не ти го давам –

на Велиден, на Велиден
со царвене⁵ йайца,
со гугульнице!

(104 – продължение)

[срв. (9) и (49)]

Невйесто

Невйесто мори, невйесто,
айде да одиме на госте!

– Деверу море, деверу,
немам со кога да ода⁶,

от⁷ мажо гу мам⁸ малечок,

туфйеко⁹ гу ма⁸ по-голем –

пуст да остане от него,

от⁷ не йе¹⁰ кадар¹¹ за себе.

¹ В ориг. *пара*. ² 'Одвѣд'. ³ В ориг. *одане*. ⁴ В ориг.

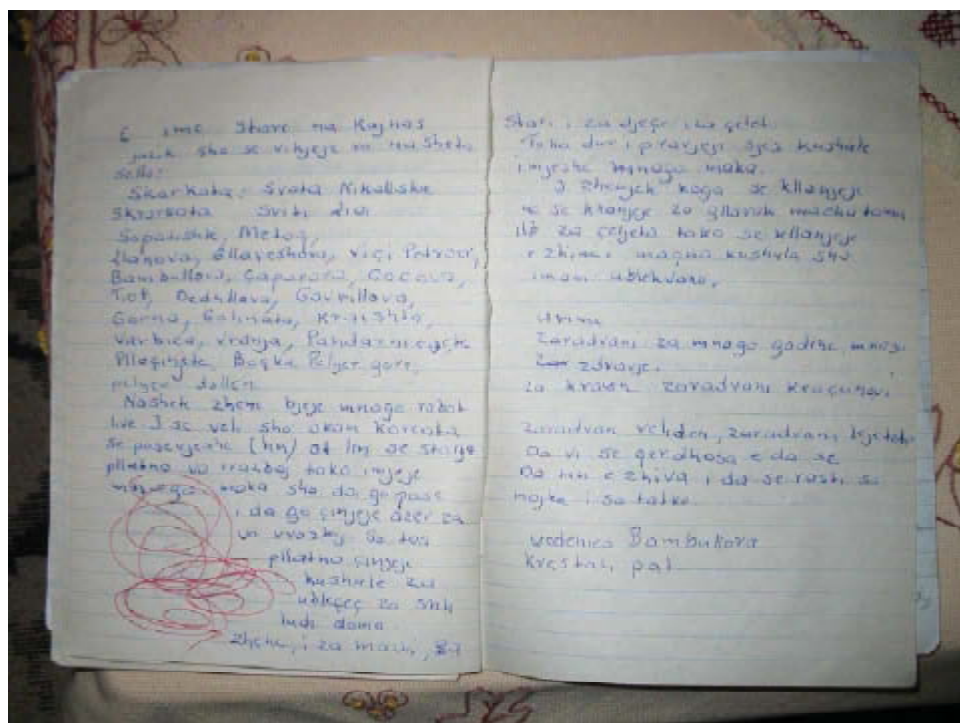
даймиго, защото ударението пада върху *ми*. ⁵ В ориг. *царвене*,

но може да се чете и *чарвене*. ⁶ В ориг. *одам* поправено на *ода*.

⁷ 'Защото'. ⁸ 'Го имам' и 'го има'; в ориг. *гуам* и *гуа* –

ударението е върху *гу*. ⁹ 'Пушката'. ¹⁰ В ориг. *нейе*.

¹¹ 'Кадърен, способен'.

(105) [срв. (27), (28), (80), (81)]

Е име старе на „кай нас“
йазик, шо се викийе¹ во нашето
село:

Скарката Свата Николска,
Скарката Свити Лиа,
Сопатиште, Метокъ,
Ланова, Главешова, Вичи Петроер,
Бамбулова, Чапарова, Цоцова,
Теоф, Дедулова, Гаврилова,
Горна, Галината, Краишта,
Варбица, Вранйа, Пандарницийете²,
Плочинийете, Бачка³, Пелюер горе,
Пелюер долен⁴.

¹ Викийе с твърдо к (к) пред й (ј).

³ Чете се по-скоро Бочка.

край селото – ‘корията’.

⁹ ‘Посеят’.

¹² ‘За всичките’.

¹³ ‘Челяд’.

² Поправено върху по-старо Пандарнице.

⁴ Долен изписано с твърдо л (л) пред е.

⁶ ‘Лен’.

⁷ ‘Разбой, тъкачен стан’.

¹⁴ Редът е на (106).

(105 – продължение)

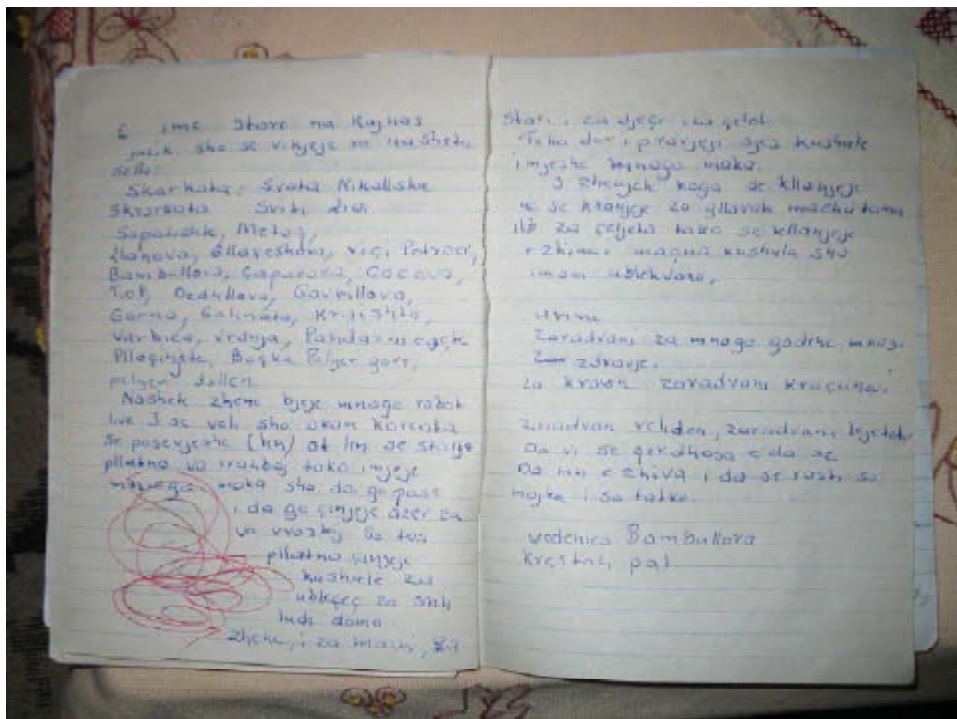
Нашете жене бйеие много работ-
ливе. И се вели, шо окам Кореата⁵
се посевиеше (лин⁶) – от лин⁶ се сторйе
платно во рразбой⁷, токо имйеие
много мака⁸ шо да го посе⁹
и да го чинийеие азер¹⁰ за
во рразбой⁷. Со тос
платно чинийеие
кушуле за
ублечеч¹¹ за свити¹²
люди дома –
жене и за мажи, за
[стари и за дйеце, и за челет¹³]¹⁴

⁵ Местност

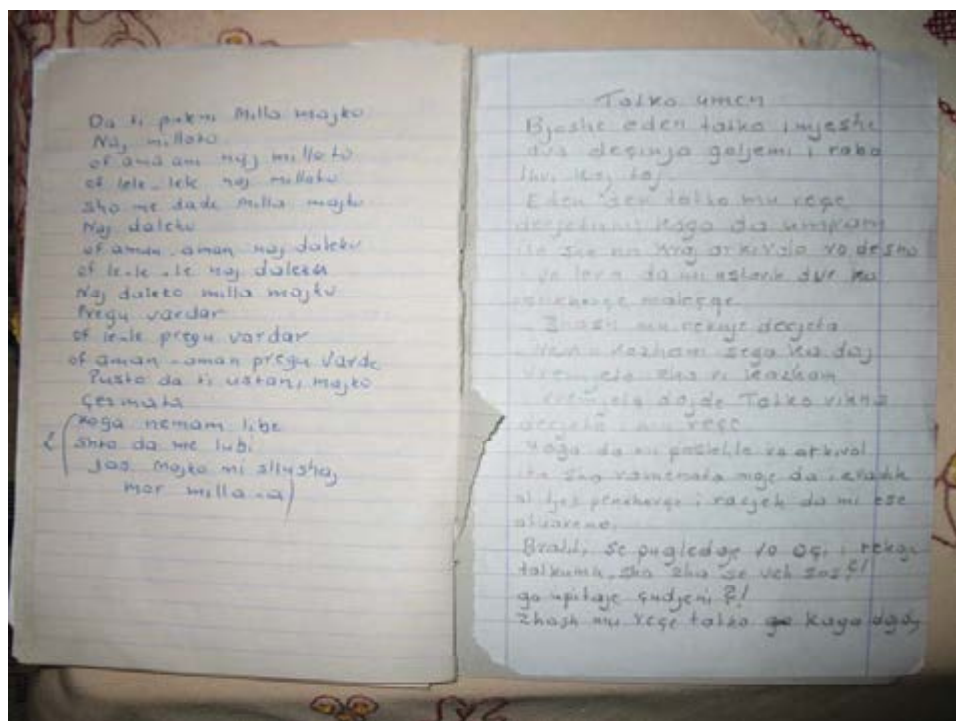
⁸ ‘Мъка, труд’.

¹¹ Вероятно погрешно вместо ублеченье.

(Повторение на снимката от предишната страница)

(106) [за] стари и за дйеце, и за челет¹. Токо дур и правйе² сйес³ кушуле, имйеше много мака⁴. И женйете, кога се кланйе^{4a} не се кланйе⁵ за главок мажутому⁵ или за челйета⁶, токо се кланйе^{4a} е жими мачна кушулѝа, шо имам ублеквано.	(106 – продълж.) [срв. (28), (29), (81), (82)] [Благопожелания]⁷ Зарадвани за много године, много здравйе. За Крачун⁸ зарадвани крачунови. Зарадван Велиден, зарадвани лйетото⁹. Да ви се кердоса¹⁰ и да се [?] ¹¹ Да му¹² е жива и да се расти со майка¹³ и со татко. Воденица Бамбулова Крестати пат¹⁴
¹ 'Челяд'. ² 'Но докато ги правеха'. ³ 'Тези, тия'. ⁴ 'Мъка, труд'. ^{4a} 'Се кълняха'. ⁵ 'На мъжа (си)' – членувана форма в дателен падеж. ⁶ 'Челядта'. ⁷ Заглавието е само на албански. ⁸ 'Коледа'. ⁹ В ориг. редът не е довършен. ¹⁰ 'Да се радва и благоденства'. ¹¹ 'Им'. ¹² 'Може да се чете и мойка'. ¹³ Последните два реда от (106) се отнасят тематично (и са добавка) към (105). Думата <i>крестати</i> е така – с гласна е – както на (28) и (81), така и у А. Мазон.	

(107)

Да ти пукни, мила майко,
най-милото,
оф, аман, аман¹, най-милото,
оф, леле, леле, най-милото,
шо ме даде, мила майко,
най-далеко,
оф, аман, аман, най-далеко,
оф, леле, леле, най-далеко²,
най-далеко, мила майко,
прегу³ Вардар,
оф, леле, прегу³ Вардар,
оф, аман, аман, прегу³ Вардар⁴,
Пуста да ти устани, майко,
чезмата^{4а},
кога немам либе,
што да ме љуби –
йас, майко, ми слушай,
мор, мила-а!⁵

(108) [срв. (35) и (36)]

Татко умен

Бйеше еден татко, имйеше
два дечинџа гољеми⁶ и рабо-
тливи кай⁷ той.
Еден ден татко му⁸ рече
децйетум⁹: Кога да умирам¹⁰,

¹ В ориг. тук ама ам, но на следващите редове аман-аман. ² В ориг. тук далеко поправено на далеку, на останалите редове обаче в ориг. имаме далеко.

³ Прегу – така в ориг. (със съгласна г); иначе в други диалекти имаме преку, а у А. Мазон рг'аку.

⁴ Тук в ориг. варде; на останалите редове – вардар.
^{4а} 'Чезмата'.

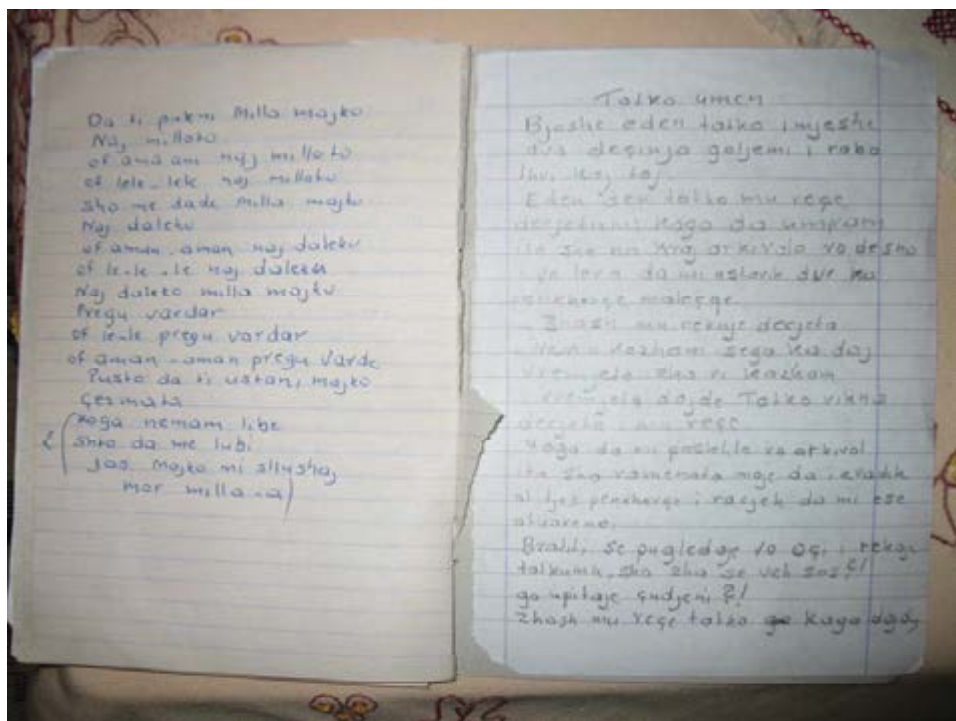
⁵ Като че ли в ориг. липсва нещо от съдържанието на песента. Същата песен не е представена от А. Мазон.

⁶ Гољеми изписано с меко л (l), следвано от й (j).

⁷ 'Като'. ⁸ 'Им'. ⁹ Децйетум – 'на децата'; членувана форма в дателен падеж в множествено число.

¹⁰ Умирам поправено на умирам чрез вмъкване на и (i).

(Повторение на снимката от предишната страница)

(108 – продължение)

[срв. (35) и (36)]

ита¹ шо на край аркивольо² во десно
и во лево да ми уставите две ка³
пенджерче малечке.

– Жош⁴, му рекоје децѣята?

– Не [...]⁵ кажам сега – ка³ дой
времето, жа ви кажам.

Времето дойде, татко викна
децѣята и му⁶ рече:

Кога да ми постелите во аркивольо²,
ита¹ шо рамената мое да извадите
от тѣес⁷ пенджерче и рацѣте да ми есе⁸
отворене.

Братѣти се пугледаје во очи и рекоје
таткуму⁹ – Шо жа се вели сос¹⁰?¹¹ –
го упитаје чудѣни¹².

Жош⁴, – му⁶ рече татко – кога дойдој¹³

¹ 'Искам'. ² 'Ковчега'. ³ 'Като'.

⁴ 'Защо(то)'. ⁵ 'Нечетливо място в ориг.'

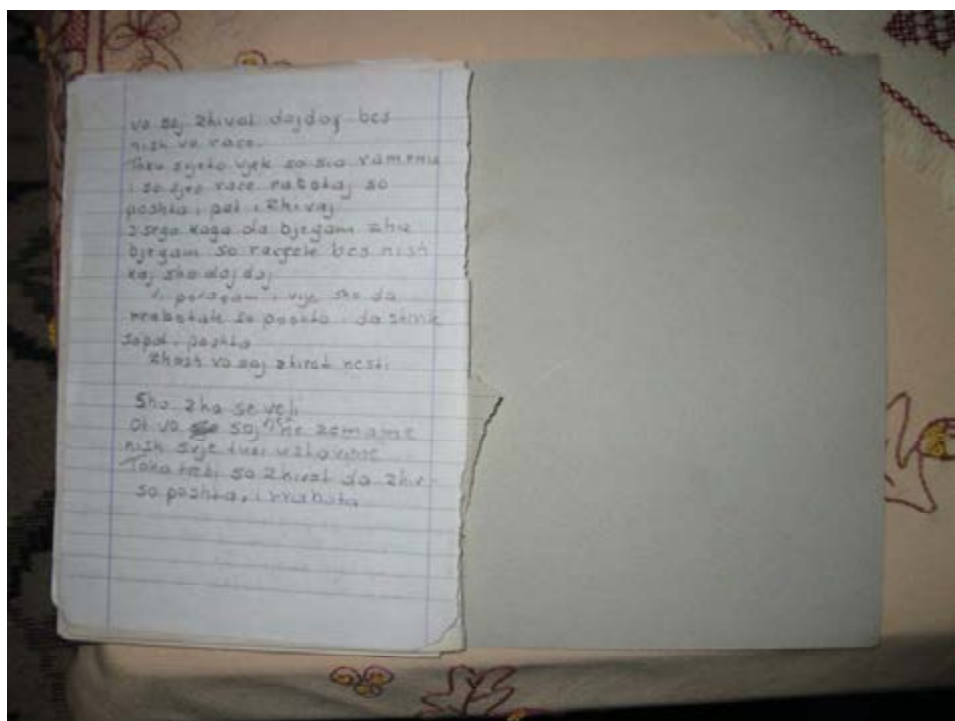
⁶ 'Им'. ⁷ 'Тези, тия'. ⁸ 'Са'.

⁹ 'На таткото' – членувана форма в
дателен падеж.. ¹⁰ 'Това'.

¹¹ 'Какво ще рече това?!'.

¹² 'Учудени'.

¹³ 'Дойдой' – така на (36) и (109); тук
окончанието е изписано неясно.

(109) [срв. (35) и (36)]

во сой¹ живот, дойдой бес
ниш² во раце,
токо свѣто вѣк³ со сиа⁴ рамена
и со сѣс⁴ раце работай со
пошта⁵ и пот и живай.
И сега, кога да бѣгам⁶, жа
бѣгам со рацѣте бес ниш²,
кай шо⁷ дойдой.

Ви порачам и вийе шо да
рработате со пошта⁵ и да живите
со пот и пошта.

Жош⁸ во сой¹ живот нести⁹ []¹⁰

Шо жа се вели¹¹:
от¹² во сой¹ вѣк не земаме
ниш² – свѣе туа и уставиме¹³ –
токо треби со живот да живиме¹⁴,
со пошта⁵ и рработа.

¹ 'Този, тоя'. ² 'Нищо'. ³ 'Цялото
време'.

⁴ 'Тия, тези'. ⁵ 'Почтено'.

⁶ 'Да си тръгна, да си ходя'. ⁷ 'Както'.

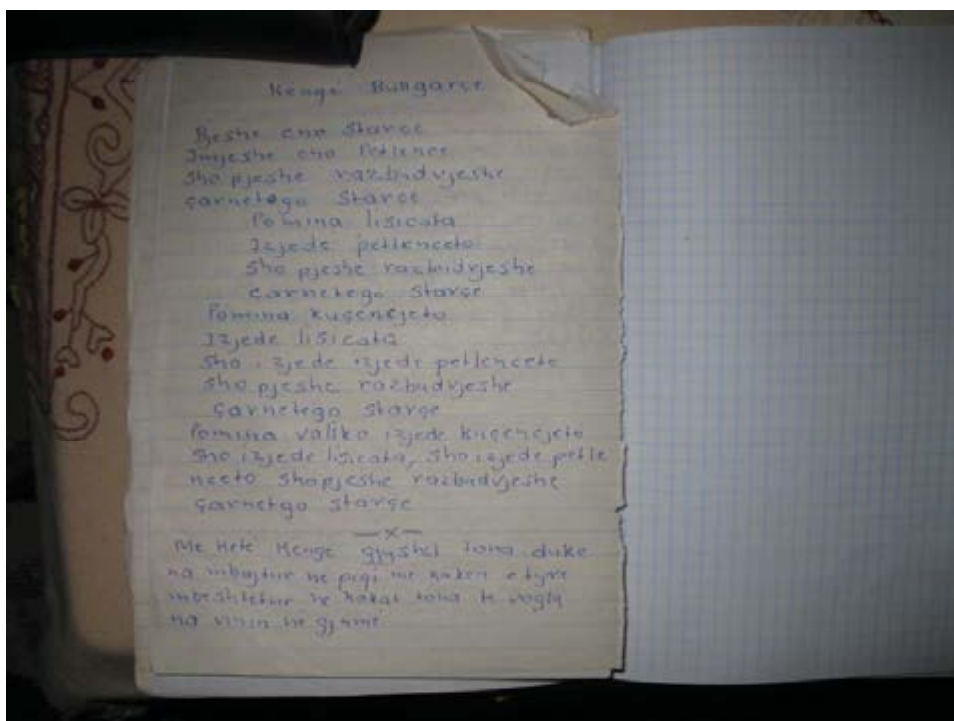
⁸ 'Защо(то)'. ⁹ 'Не е, няма'.

¹⁰ Изречението или е недовършено, или
въвежда към поуката, която следва в
текста.

¹¹ 'Какво ще рече (това)'.

¹² 'Оти, защото'. ¹³ 'Всичко тука го

оставяме'. ¹⁴ В ориг. само *да жив*.

(110) [срв. (3), (4), (43), (44), (98)]

Këngë Bullgarçe
[Песен на български]¹

Бйеше ено старче,
имеше ено петленце,
шо пйеше,² разбудвйеше
чарнете³го⁴ старче.

Помина лисицата,
изйеде петленцето,
шо пйеше, разбудвйеше
чарнетого старче.

Помина кученцето,
изйеде лисицата,
шо изйеде⁵ петленцето,
шо пйеше, разбудвйеше
чарнетого старче.

Помина валко, изйеде кученцето,

шо изйеде лисицата, шо изйеде петле-
нцето, шо пйеше, разбудвйеше
чарнетого⁶ старче.⁷

□⁸

¹Заглавието е на албански. В него се употребява традиционното название на езика на Бобошица – *булгарче* (Bullgarçe), което е от турски произход и означава ‘български’.

²Във вариантите на (3), (4), (43), (44) между *пйеше* и *разбудвйеше* има съюз *и*, но не и тук, не и на (98). ³Неясно изписана буква.

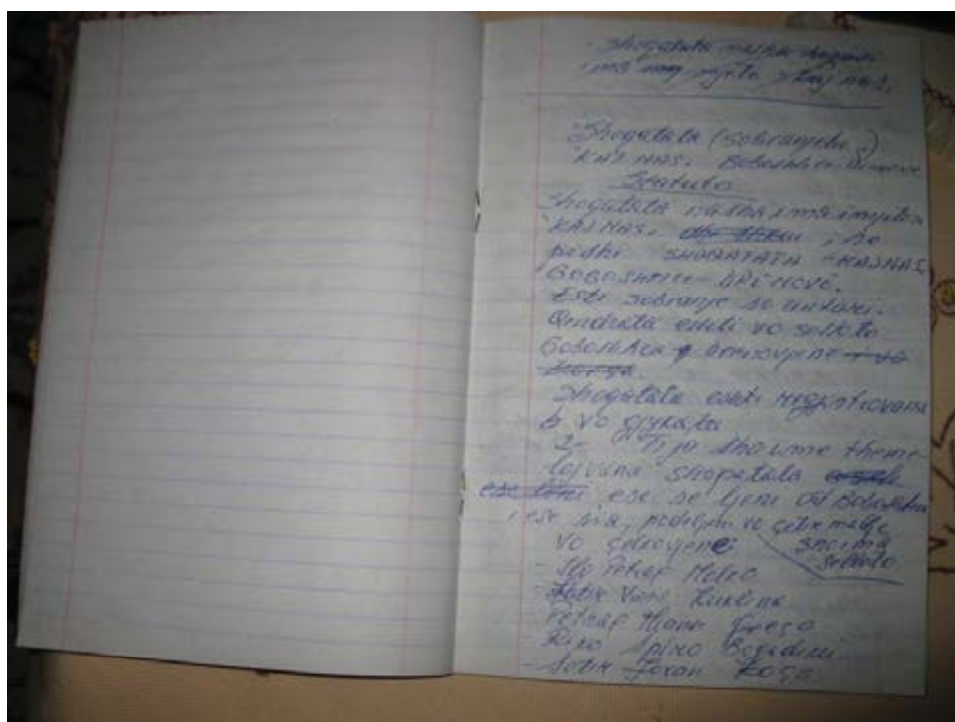
⁴*Чарнетого* – членувана форма във винителен падеж на прилагателното *чарн*.

⁵В оригинала *изйеде* се повтаря. ⁶В ориг. *чарнетго*. ⁷Песента продължава на (98).

⁸Тук страницата завършва с албански текст, чийто бобошенски вариант намираме на (5) и (45).

Архив на дружество „Кай нас“

Статут на дружество „Кай нас“,
Бобошица край Корча,
август 2009 г.

(Статут – 1)

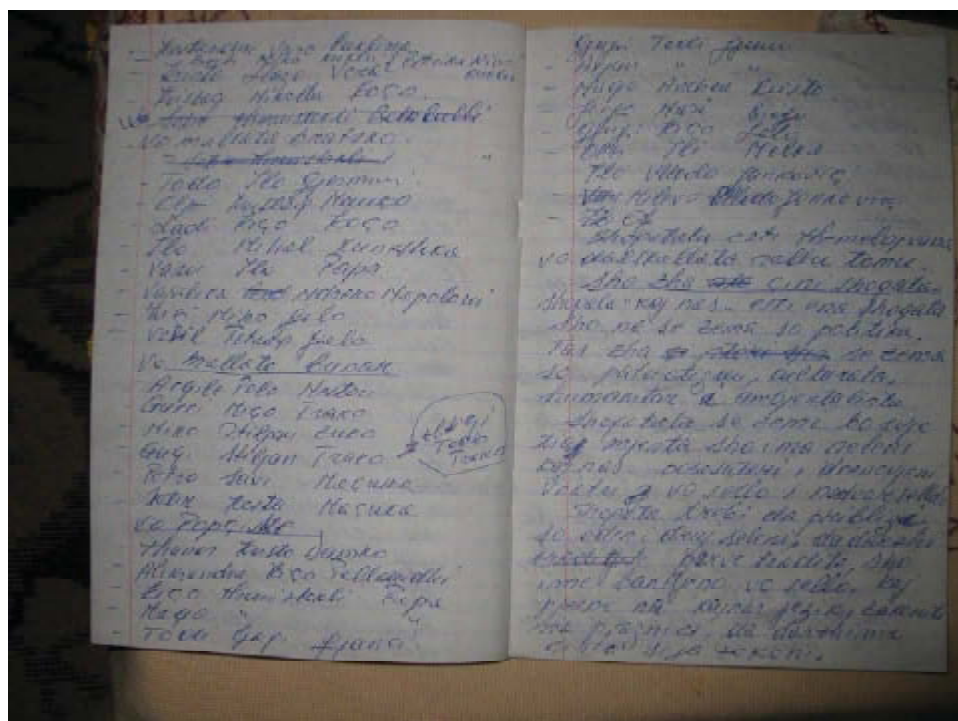
Шокъатата¹ (собраниета¹)
„Кай нас“, Бобоштица – Дренова²
Статуто

Шокъатата¹ наша има имйето
„КАЙ НАС“ и се
пиши ШОКЪАТАТА¹ „КАЙ НАС“
БОБОШТИЦА – ДРЕНОВА².
Ести³ собрание¹ со антари⁴.
К⁵ендрата⁶ ешти³ во селото
Бобоштица и Дреновиене⁷.
Шокъатата¹ ешти³ рег⁸истрована
во гьуката⁹.
2 – Тийа, шо име теме-
льойвана¹⁰ шокъатата¹,
есе¹¹ селйени од Бобоштица
и есе¹¹ сия¹², поделйени во четир
малйе¹³, шо има селото.¹⁴

(Статут – 1 продълж.)

Во Челковийене:
– Ильо Петракъ Мелько
– Сотир Васо Куклина
– Петракъ Т¹⁵ анас Гречо
– Рико Спиро Богадини
– Сотир Йован Кочо

¹ ‘Дружество(то)’. ² Тук са изписани
официалните имена на двете села с
албански правопис – с гласна ъ (ë) на
края. ³ ‘Е’. ⁴ ‘Членове’. ⁵ Меко к (q).
⁶ ‘Центърът’, мястото на дейност.
⁷ Тук са изписани местните форми на
имената на двете села. ⁸ Меко г (gj).
⁹ ‘В съда’. ¹⁰ ‘Които са основали’.
¹¹ ‘Са’. ¹² ‘Тия, тези’. ¹³ ‘Махали’ – в
думата твърдо л (ll) стои пред й (j).
¹⁴ В ориг. редът е вмъкнат под края на
предишния. ¹⁵ Проходно т (th).

(Статут – 2)

- Костандин Васо Куклина
- Бerti Нико Кукљу¹
- Петрика Нико Кукљу²
- Кристо Лазо Вера
- Кристакъ Никола Кочо
- Во малата³ Братско:
- Тодо Ильо Германи
- Елпи Кристакъ Манчо
- Лъади Кичо Кочо
- Ильо Михаль Кунешка
- Вани Ильо Папа
- Василика Анд⁴ Ндреко Напольони
- Зиси Михо Гальо
- Василь Петракъ Гальо
- Во малата³ Бунар:
- Арк⁵иле Польо Нестори
- Гурри Мичо Трако
- Нико Стилиан Зуко
- Гак⁵и Стилиан Трако

(Статут – 2 – продълж.)

- Петро Сави Мачука
- Сотир Коста Мачука
- Во Попчиште:
- Т⁶анас Кристо Дамко
- Александра Кичо Паламид⁷и
- Кичо Т⁶емистокли Папа
- Макьо " "
- Тоди Гак⁵и Гъанци

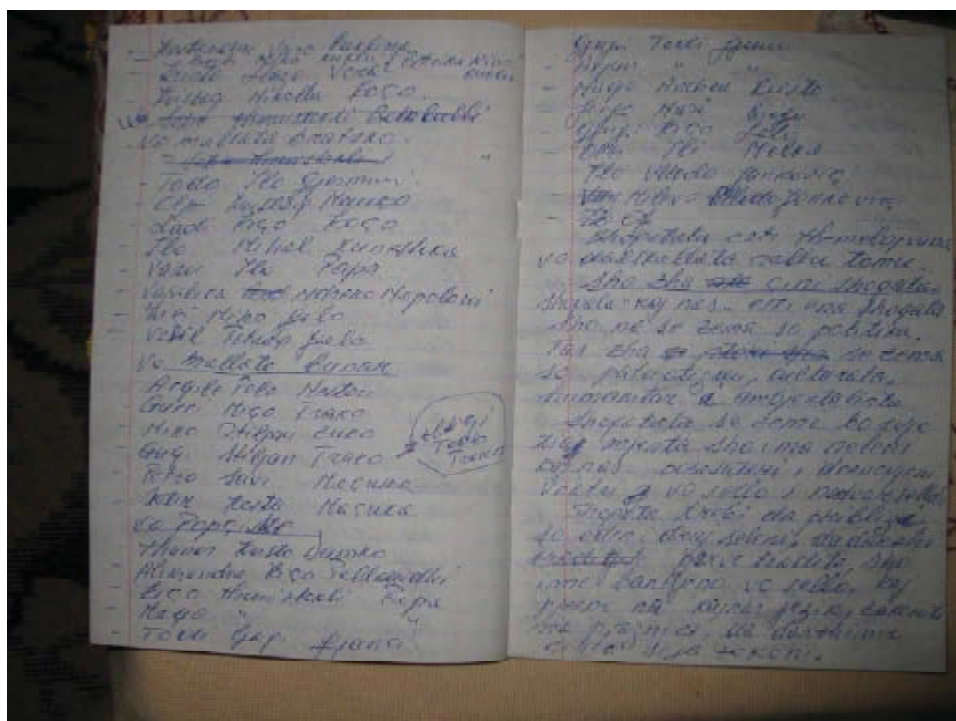
¹ Името се чете трудно.
вмъкнато допълнително.

² Името е
³ 'Махалата'.

⁴ Така задраскано в ориг.

⁵ Меко к (q).

⁶ Проходно т (th). ⁷ Проходно д (dh).

(Статут – 3)

Г'ерг¹и Тоди Гъанци
 Арийан " "
 Макъ Андреа² Кристо
 Йорго Наси Брегу
 Г'ерг¹и Кичо Лъольо
 Ольси Или Мелько
 Ильо Влаго Йанкович
 Милево² Влаго² Йанкович

Шокъятата ести темелъойвана³
 во даскалата селу тому⁴.

Шо жа⁵ чини шокъата⁶
 Шокъата⁶ „Кай нас“ ести ена шокъата⁶
 шо не се зема со политика.
 Тас⁷ жа⁵ се зема
 со патриотизми, културата,
 хуманитар и амбиенталиста.
 Шокъатата⁶ се земи со свѣ
 тиа мѣста шо има селени

(Статут – 3 – продълж.)

кай⁸ нас бобоштари и дреновиени
 внатри во село и надвор селото.

Шокъата⁶ треби да приблизи
 со еден и друг селени, да даржи
 парве традиите⁹, шо
 име бандено во село, кай⁸
 пийесне на кай нас ѝезик, законити¹⁰
 на празници, да даржиме
 чисто сийа¹¹ закони¹⁰.

¹ Меко г (gj). ² Името се чете трудно.

³ „Дружеството е основано“. ⁴ Селу
 тому е притежателна форма (дателен
 падеж) от селото. ⁵ „Ще“ – частица

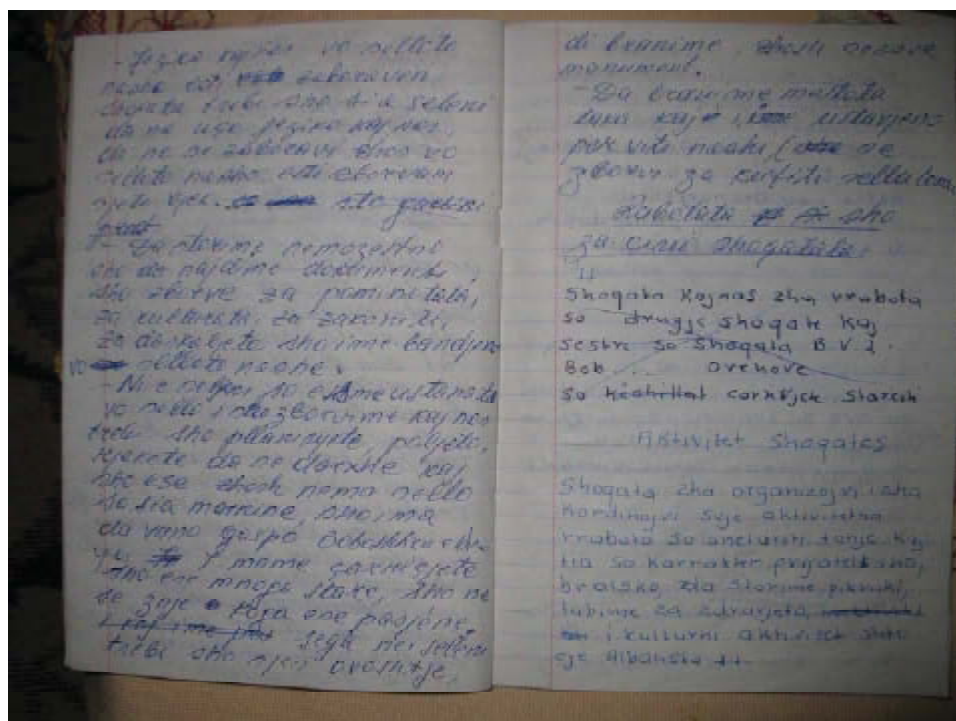
за образуване на бъдеще време в

Бобошица. ⁶ „Дружеството“.

⁷ „Тази, тая“. ⁸ „Като“. ⁹ „Първите

[старите] традиции“. ¹⁰ „Обичаи(те)“.

¹¹ „Тези, тия“.

(Статут – 4)

Їезико кай нас во селото
нашо ести заборавен.
Шокъята¹ треби шо сиа¹³ селени
да науче чезико кай нас,
да не се забораваи жос² во
селото нашо ести зборван³
сийето вѣк⁴.

Да сториме немозестно⁵
шо да најдиме документи,
шо зборве за поминатата⁶,
за культурата, за законити⁷,
за даскалийето шо име бандѣено
во селото наше.

Ние сѣлиени шо⁷ есме устанати
во село и шо зборвиме кай нас
треби шо планиниѣте, полиѣто,
рѣекете да се дардже кай
шо есе⁸ жош² нема село

(Статут – 4 – продълж.)

со сиа¹³ маснине⁹, шо има
давано госпо Бобоштица ¹⁰.
Имаме чарниѣте¹¹
шо есе много старе, шо не
се знѣ^{11a} кога есе посиѣне¹²,
сега неи селени
треби шо сѣес¹³ овошѣе

¹ 'Дружеството'.

² 'Защото'.

³ В ориг. зборвам.

⁴ 'Много векове, през

цялото време'.

⁵ 'Невъзможно(то)'.

⁶ 'Миналото'.

⁷ 'Обичаите'.

⁷ В ориг. со. ⁸ 'Да се пазят каквито са'.

⁹ 'Хубости'. ¹⁰ В ориг. трудно за

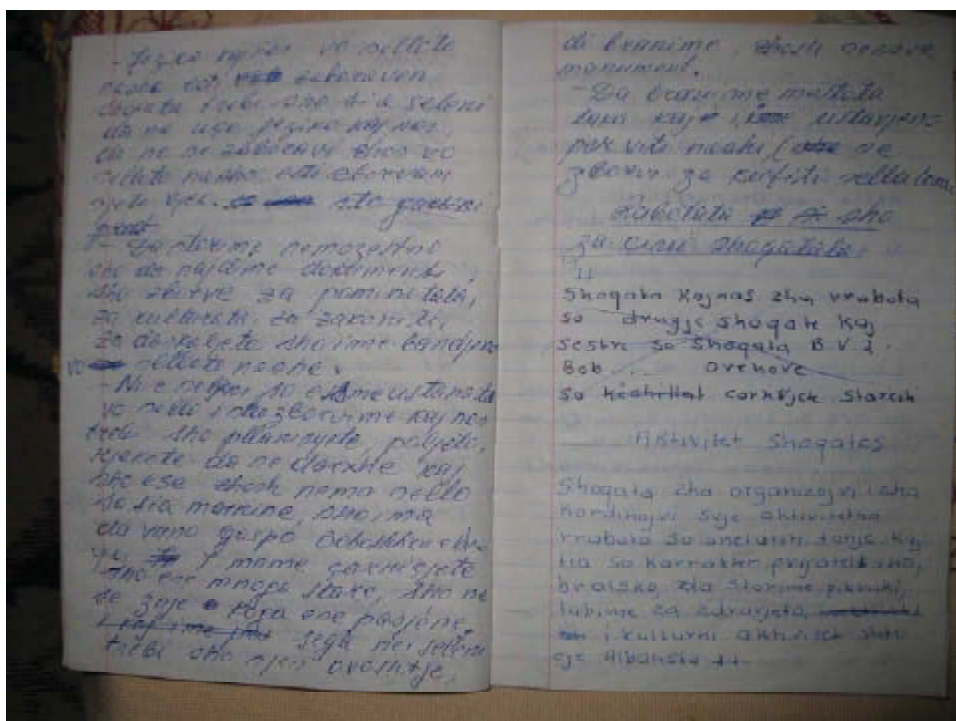
разчитане съкращение; у Сотир Дамко и

Дреновиѣне. ¹¹ В ориг. чарниѣте.

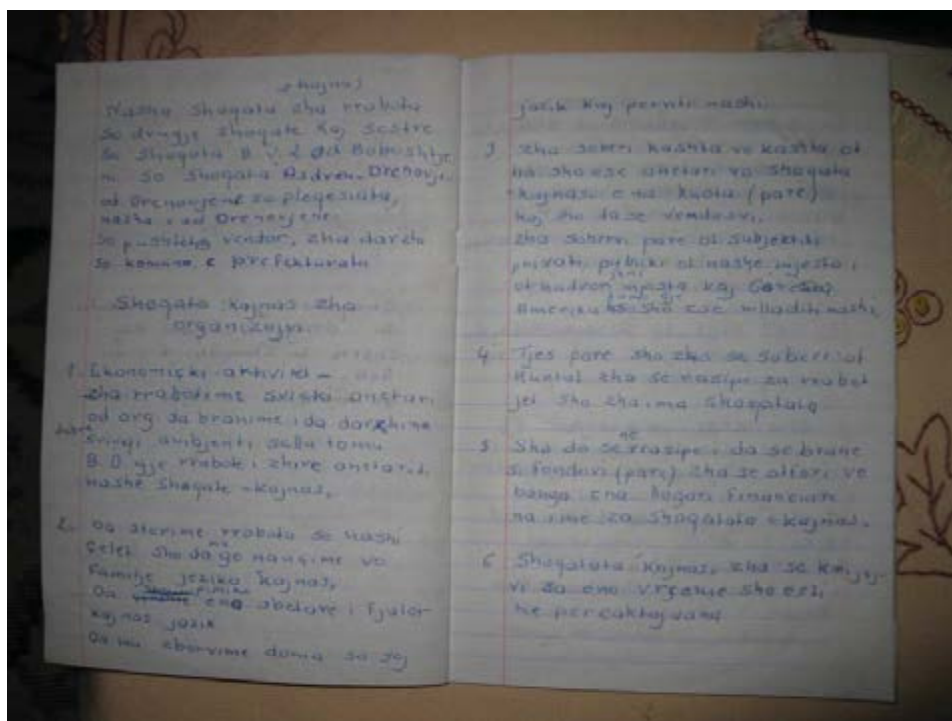
^{11a} 'Не се знае'.

¹² В ориг. пасиѣне.

¹³ 'Тези, тия'.

(Статут – 5) да¹ браниме, жош² се зове монумент. Да браниме местата така кай³ име уставјено първити⁴ наши (се зборви за куфити⁵ селутому⁶). Работата шо за¹² чини шоќјатата⁷	(Статут – 5 – продълж.) кординойви свје активитетна рработа со анетарити тонье¹³ кай³ тия со каррактер приийателъ шо, братско, да сториме пикники, тубиме за здравјето, и културни активитет што есе альбанска¹⁴.
[Шоќјата⁷ Кай нас жа рработа со друг⁸ е шоќјате⁹ кай³ сестре со шоќјата⁷ Б.В.Л. Боб... Дренова со царквјете, старцити]¹⁰ [Дейност на дружеството]¹¹ Шоќјата⁹ жа¹² организойви и жа¹²	¹ В ориг. ди. ² ‘Защото’. ³ ‘Както, като’. ⁴ В ориг. <i>първити</i>. ⁵ ‘Границите’. ⁶ <i>Селутому</i> е притежателна форма (дателен падеж) от <i>селото</i>. ⁷ ‘Дружеството’. ⁸ Смекчено г (gj). ⁹ ‘Дружества’. ¹⁰ Поставеното в скоби в ориг. е задраскано. ¹¹ Заглавието е на албански. ¹² ‘Ще’. ¹³ ‘Със своите членове’. ¹⁴ ‘Културни дейности, които са албански’.

(Статут – 6)

Наша шоќата¹ Кай нас жа² ррбота со друге шоќате³ кай⁴ сестре. Со шоќата¹ Б.В.Л. од бобоштијени со шоќата¹ Асдрен Дреновије од Дреновијене со плек⁵ есиата⁶, наша и од Дреновијене со пуштето вендор⁷, жа даржи со комуна е префектурата⁸.

Шоќата¹ Кай нас жа²
организојви

1. Економички активитет – жа² рработиме свичк⁹ и анетари¹⁰ од орг. да браниме и да дардиме добре свичк⁵ и амбиенти¹¹ селу тому¹² Б. Д. г¹³ е¹⁴ рработе и живе анетарити¹⁰ наше шоќате¹⁵ „Кай нас“.

(Статут – 6 – продълж.)

2. Да сториме ррбота со наши челет шо да му¹⁶ го научиме во фамилие йезико „кай нас“.
Да пишиме ено¹⁷ абетаре и фйальор¹⁸ кай нас йазик.
Да му зборвиме дома со сой¹⁹

¹Дружество(то)‘.

²Ще‘.

³Дружества‘.

⁴Като‘.

⁵Меко **к (q)**.

⁶Селският совет,

съвета на старейшините‘.

⁷С местната власт‘.

⁸С общината и

префектурата‘.

⁹Твърдо **к (k)**.

¹⁰Членове‘.

¹¹Цялата околна среда‘.

¹²Селу тому е притежателна форма (дателен падеж) от селото.

¹³Меко **г (gj)**.

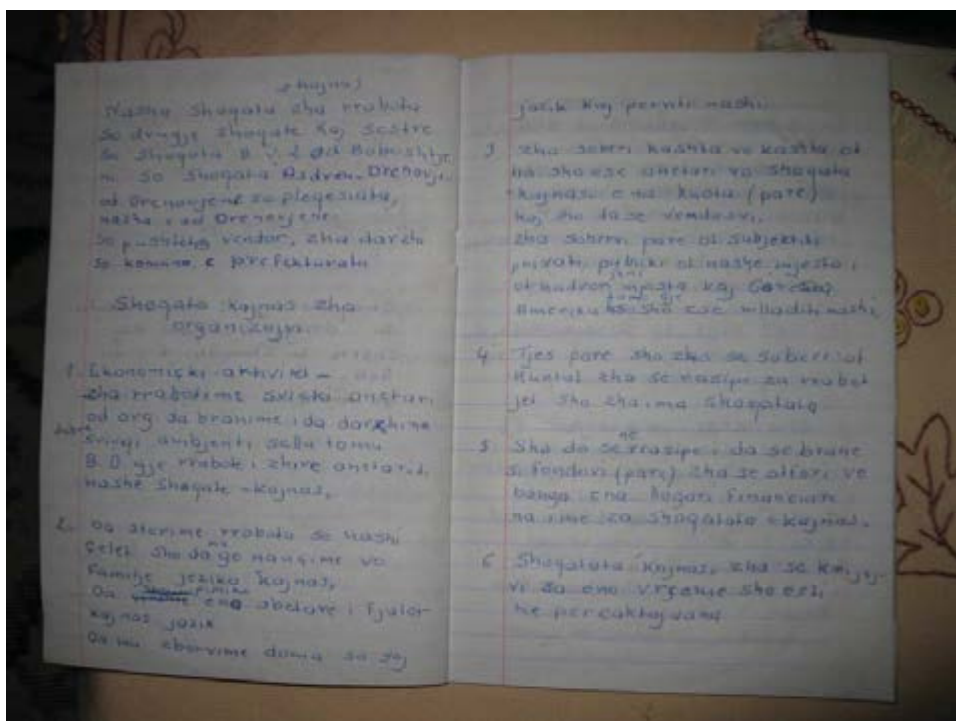
¹⁵На нашето дружество‘ – притежателна форма (дателен падеж) от наша шоќата.

¹⁶Му вмъкнато над реда.

¹⁷Ена поправено на ено.

¹⁸Буквар и речник на‘.

¹⁹Тоя, този‘.

(Статут – 7)
йазик кай¹ първити² наши³.

3. Жа⁴ собери кашта во кашта от тиа шо есе анетари⁵ во шокътата⁶ „Кай нас“ ена куота⁷ (паре) кай шо да се вендосви⁸.
Жа⁴ собери паре от наше мйесто и от надворшни мйеста кай¹ Гарциа, Америка тамо г⁹е шо¹⁰ есе младити наши.

4. Тйес паре шо жа⁴ се собере от куотат⁷ жа се расипе¹¹ за рработ-йет шо жа⁴ има шокътата⁶.

5. Шо да се не ррасипе и да се бране си фондови (паре) жа се отфори во банка¹² ена логари финансиаре¹³

(Статут – 7 – продълж.)
на име за шокътата⁶ „Кай нас“.

6. Шокътата „Кай нас“ жа се крийой-ви¹⁴ за ено вриеие шо ести неперцактойвано¹⁵.

¹ ‘Като’. ² В ориг. *первити*.

³ ‘Нашите предци’. ⁴ ‘Ще’. ⁵ ‘Членове’.

⁶ ‘Дружеството’. ⁷ ‘Членски(я) внос’.

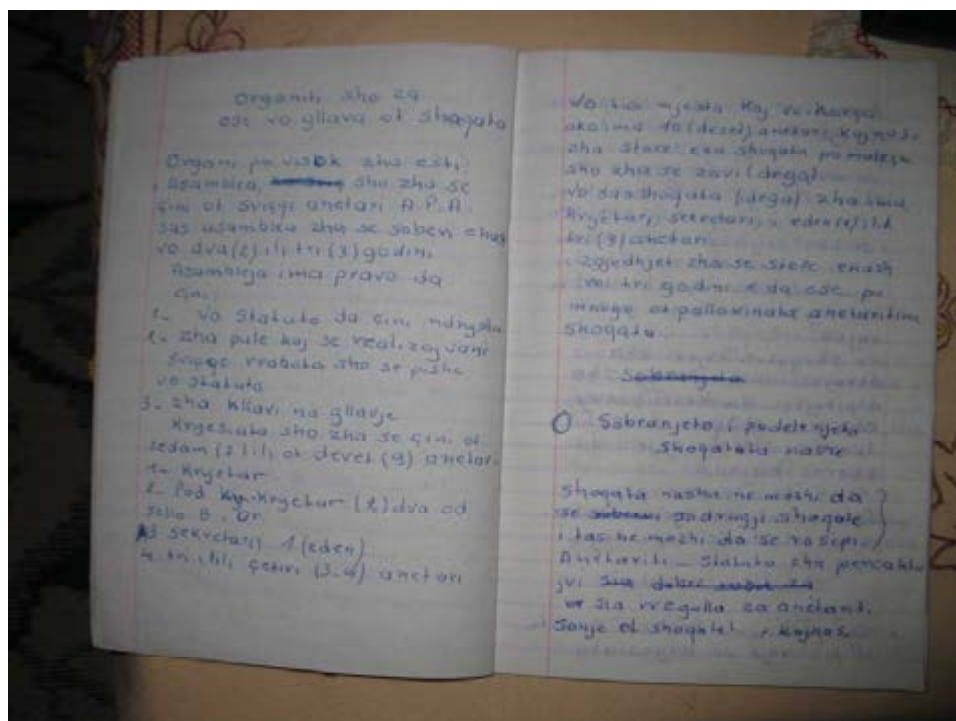
⁸ ‘Колкото се реши’. ⁹ Меко г (gj).

¹⁰ ‘Където’. ¹¹ ‘Ще се похарчат’.

¹² В ориг. *банга*. ¹³ ‘Сметка’.

¹⁴ ‘Ще се създаде’. ¹⁵ ‘Неопределено’;

в ориг. *неперцактойвана* (може да се чете и *непърцактойвано* съгласно албанското произношение на глагола *përçaktoj* ‘определям’).

(Статут – 8)

Органи што за¹
есе² во глава от³ шокјата⁴

Органи по висок⁵ жа¹ ести⁶:
Асамблеа, шо жа¹ се
чини от свички анетари⁷ А.П.А.
Сас асамблеа жа¹ се собери енаш
во два (2) или три (3) години.

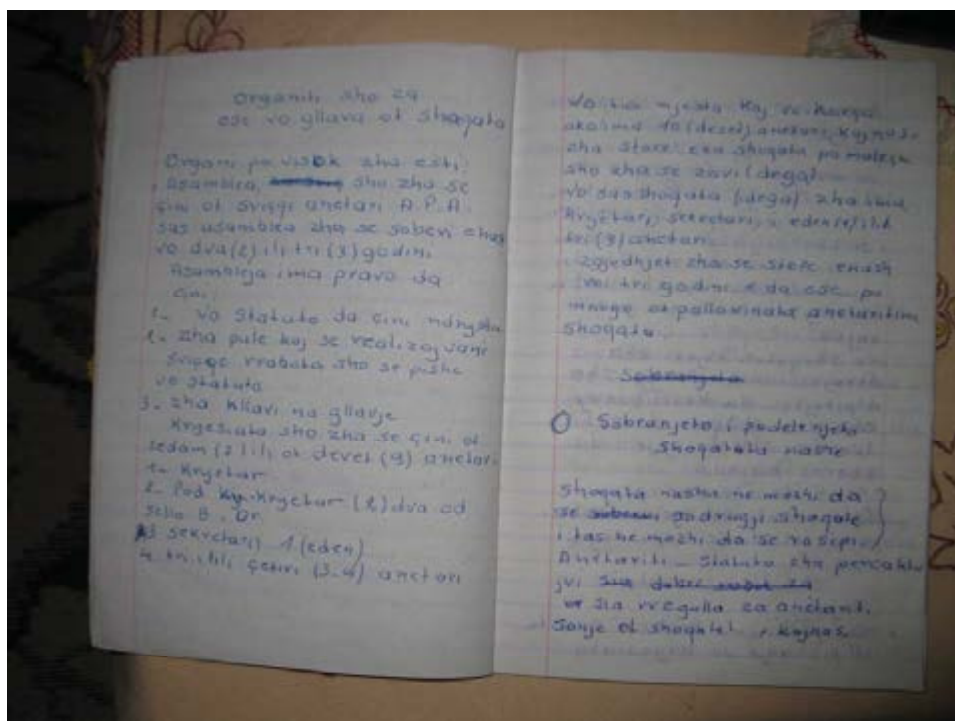
Асамблеја има право да
чини:

1. Во Статуту да чини ндрюшим⁸.
2. Жа пуле⁹ кай¹⁰ се реализойвани
свич¹¹е рработа шо се пише
во статуту.
3. Жа клави на главе
крюесиата¹² шо жа¹ се чини от
седам (7) или девет (9) анетари⁷:

(Статут – 8 – продълж.)

1. Крюетар¹³
2. Подкрюетар¹⁴ (2) два од
село Б. и Др.¹⁵
3. Секретар 1 (еден)
4. Три или четири (3 – 4) анетари⁷.

- ¹ 'Ше'. ² 'Са'. ³ 'Начело на'.
- ⁴ 'Дружеството'. ⁵ 'Върховният орган'.
- ⁶ 'Е'. ⁷ 'Членове'. ⁸ 'Изменения'.
- ⁹ 'Ше гледат'. ¹⁰ 'Как'. ¹¹ 'Меко к (q)'.
- ¹² 'Ше постави начело ръководство'.
- ¹³ 'Председател'. ¹⁴ 'Подпредседател'.
- ¹⁵ 'Бобошица и Дреново'.

(Статут – 9)

Во тиа мјеста кай¹ во Корча
ако има 10 (десет) анетари² Кай нас
жа стор ена шокојата³ по малечка
шо жа⁸ се зови дега⁴.

Во сас⁵ шокојата³ (дега⁴) жа⁸ има
крюетари⁶, секретари, и еден (1) или
три (3) анетари².

Згедјет⁷ жа⁸ се стор енаш
во три године е да есе⁹ по
многот от половината анетаритим¹⁰
шокојата³.

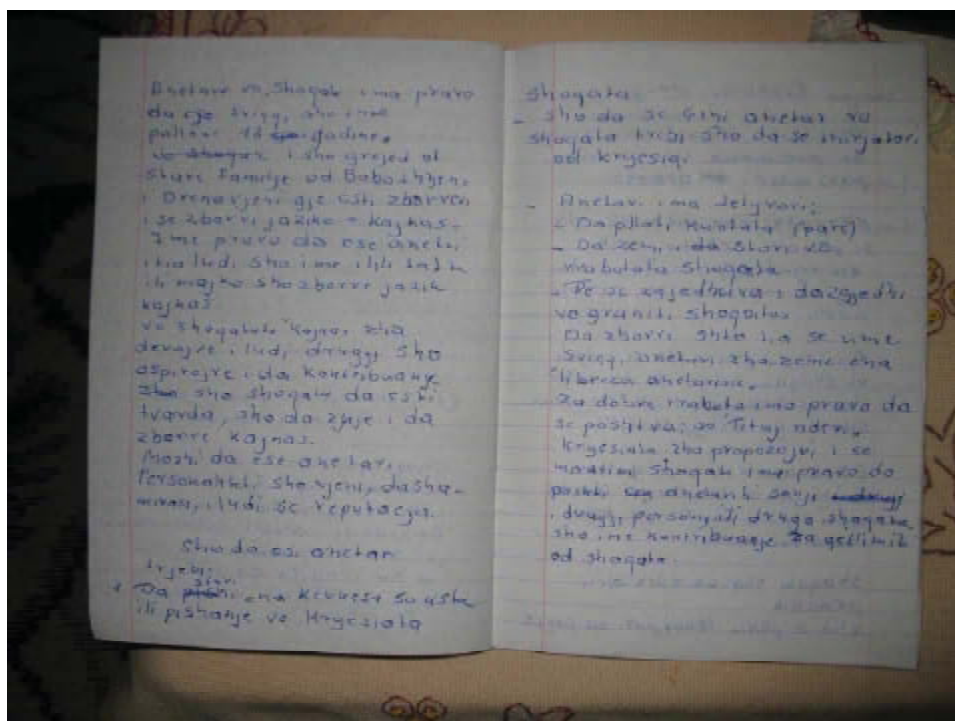
Собранјето и поделенјето
шокојатата³ наша

Шокојата³ наша не можи да
се соберви¹¹ со други шокојате¹²

(Статут – 9 – продълж.)

и тас¹³ не можи да се расипи¹⁴.
Анетарити² – Статуто жа перцакто-
йви¹⁵ сиа¹³ прегула¹⁶ за анетарити²
сонје¹⁷ от шокојата³ „Кай нас“.

¹ 'Като, както'. ² 'Членове(те)'.
³ 'Дружество(то)'. ⁴ 'Клон (на
дружеството)' – в ориг. думата е в
скоби. ⁵ 'Тази, тая'. ⁶ 'Председател'.
⁷ В ориг. zgjedhjet 'изборите'.
⁸ 'Ще'. ⁹ 'Да са'.
¹⁰ Притежателна форма (дателен падеж)
от анетари със значени 'от членовете'.
¹¹ 'Да се обединява'. ¹² 'Дружества'.
¹³ 'Тази, тая, тя'. ¹⁴ 'Да се разпуска'.
¹⁵ 'Ще определя'. ¹⁶ 'Правило'.
¹⁷ 'За неговите членове'.

(Статут – 10)

Анетари¹ во шокъата² има право да есе^{2а} свичк³и, шо име⁴ пални⁵ 18 године и шо грейе⁶ от старе фамилие од бобоштїени и дреновїени г⁷е⁸ ести зборвен и се зборви йазико „кай нас“. Име⁴ право да есе^{2а} анетари¹ и тиа луди шо име⁴ или татка или майка шо зборве йазик кай нас. Во шокъатата² „Кай нас“⁹ жа деройве¹⁰ и луди друг⁷ шо аспиройве и да контрибуанье¹¹ шо шокъата² да ести тварда¹², шо да зний¹³ и да зборве кай нас. Можи да есе анетари¹

(Статут – 10 – продълж.)

персоналитети¹⁴ шо зїени¹⁵, даша-мираси¹⁶, и луди со репутация.

Шо да еси анетар¹⁷

1. Треби да стори ена къркеса¹⁸ со уста или пишанье во крюесиата [шокъата¹⁹.]

¹ Членове(те). ² Дружество(то). ^{2а} Да са’.

³ Меко к (q). ⁴ Имат’. ⁵ Пълни, навършени’.

⁶ Идват, произлизат’; в ориг. *грейед*.

⁷ Меко г (gj). ⁸ Къде(то)’.

⁹ В ориг. последната буква е изпусната.

¹⁰ Ще се вляят, ще се включат’.

¹¹ Които да се стремят и да допринасят’.

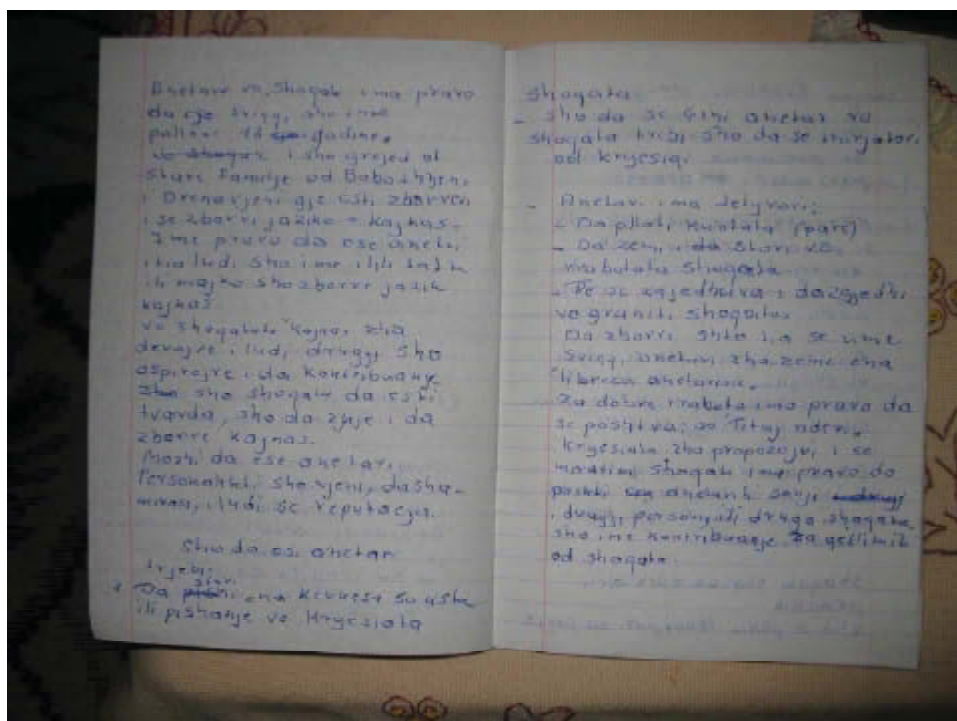
¹² Твърда, стабилна’. ¹³ Да знаят’. ¹⁴ Личности’.

¹⁵ Ангажирани’.

¹⁶ Любители, приятели, симпатизанти’.

¹⁷ Как се става член’. ¹⁸ Молба, заявление’.

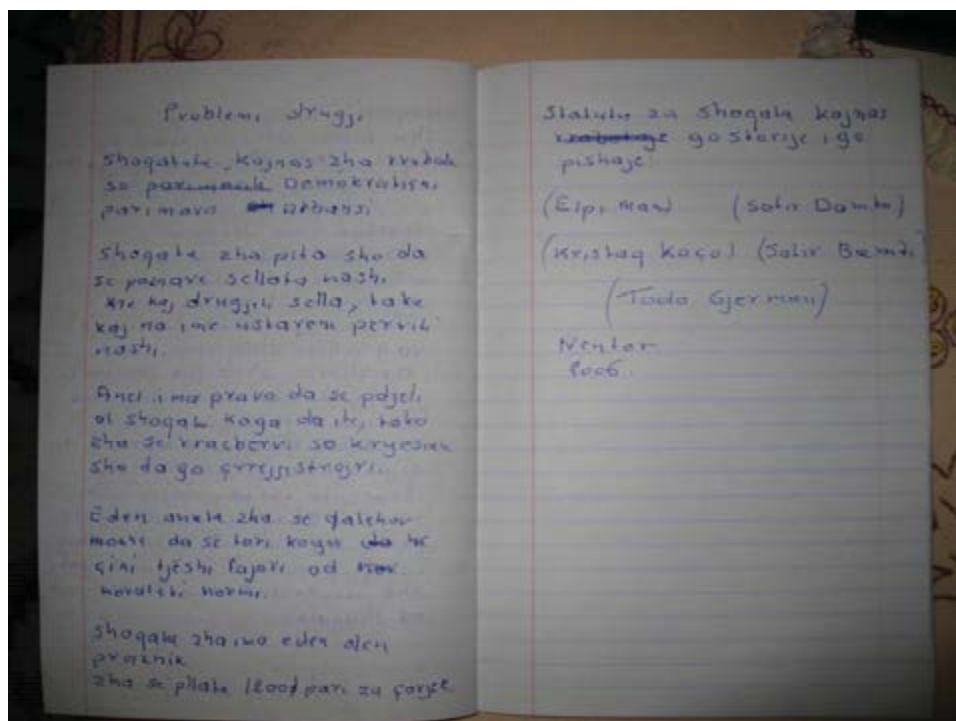
¹⁹ Пред ръководството на дружеството’.

(Статут – 11)
 шокъята¹.
 – Шо да се чини анетар² во
 шокъята¹ треби шо да се мирйатори³
 од крюеси⁴.
 – Анетари² има детюрови⁵:
 – да плати куотата⁶ (паре)
 – да земи и да стори⁷ во
 рработата шокъята¹
 – да се зг⁸ед⁹ува¹⁰ и да зг⁸ед⁹и¹⁰
 во гранити шокъята¹.
 Да зборви што тиа се уме¹¹.
 Свички анетари¹² жа¹³ земе ена
 „либреза анетарроре“¹⁴.
 За добре рработа има право да
 се поштва¹⁵: со титуй ндери¹⁶.
 Крюесиата⁴ жа пропозойви¹⁷ и со
 миратим¹⁸ шокъята¹ има право да
 пошти¹⁹ анетарити сонъи²⁰
 и друг⁸и персони²¹ или друга шокъята¹

(Статут – 11 – продълж.)
 шо име контрибуанье за к²²елимити
 од шокъята²³.

- ¹ 'Дружество(то)'. ² 'Член(ът)'.
³ 'Одобри'. ⁴ 'Ръководството'.
⁵ 'Задължения'. ⁶ 'Членския внос'.
⁷ 'Да вземе участие'. ⁸ Меко г (gj).
⁹ Проходно д (dh). ¹⁰ 'Избира (се)'.
¹¹ 'Каквото мислят'. ¹² 'Членове'.
¹³ 'Ще'. ¹⁴ 'Членска книжка'.
¹⁵ 'Почита, удостоява'.
¹⁶ 'Почетно звание'. ¹⁷ 'Ще предлага'.
¹⁸ 'С одобрението'.
¹⁹ 'Почете, отличи'.
²⁰ 'Своите членове'. ²¹ 'Личности'.
²² Меко к (q).
²³ 'Които имат принос за (осъществяване на) целите на дружеството'.

(Статут – 12)

Проблеми друг¹и

Шокъатата² „Кай нас“ жа¹² пррбота со демократични паримово³ албанси.

Шокъата² жа пита⁴ шо да се познаве селата наши
[]⁵ кай⁶ друг¹ити села, таке кай⁶ на име уставени първити наши⁷⁽⁸⁾.

Анет.⁹ има право да се подjëли¹⁰ от шокъата² кога да ити¹¹, токо жа¹² се прразберви со крjëсиата¹³ шо да го чррег¹истройви¹⁴.

Еден анетар¹⁵ жа¹² се []¹⁶

(Статут – 12 – продълж.)

може да се кори кога ~~да~~ не¹⁷
чини тйешки¹⁸ файови¹⁹ од моральчки норми.

Шокъата жа¹² има еден ден празник.
Жа се плата (2000) пари за човйек.

¹ Меко г (gj).

² 'Дружеството'.

³ 'Принципно, основно'.

⁴ 'Ще се опитва, ще се старее'.

⁵ Поправяна, неясна за четене дума.

⁶ 'Като, както'. ⁷ 'Нашите предци'.

⁸ 'Чието име е оставено от нашите предци', т.е. селата със славянобългарски имена.

⁹ 'Членът'. ¹⁰ В ориг. пдйели.

¹¹ 'Иска'.

¹² 'Ще'. ¹³ 'Ръководството'.

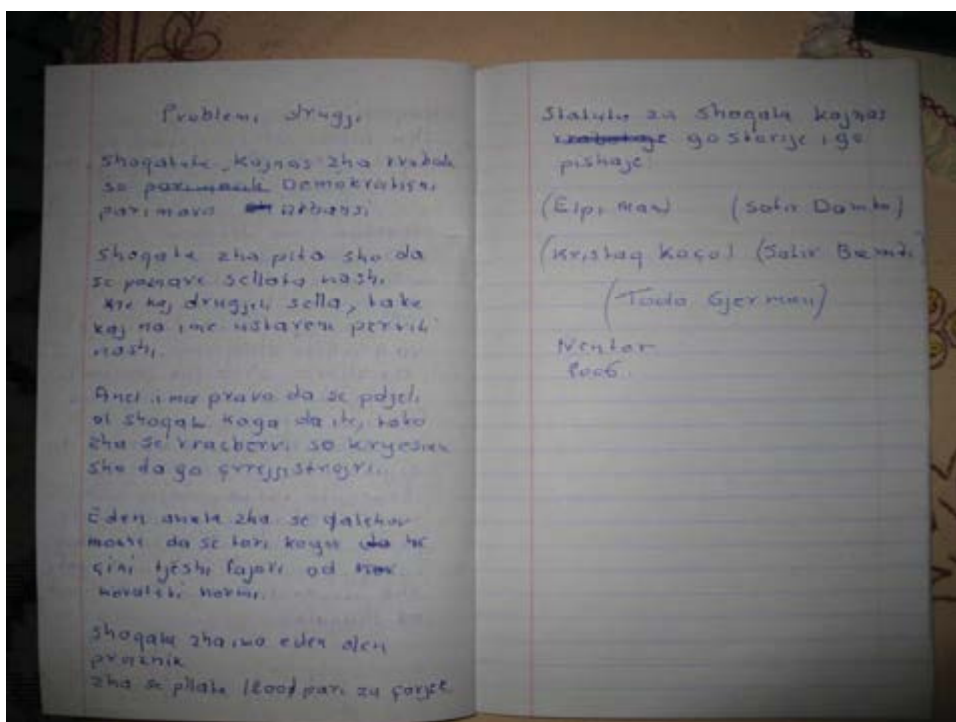
¹⁴ 'Отпише, извади от регистъра'.

¹⁵ 'Член';

в ориг. анета. ¹⁶ Трудна за разчитане дума.

¹⁷ Задраскано в ориг. ¹⁸ В ориг. тйеши.

¹⁹ 'Нарушения (на)'.

(Статут – 13) Статутот за шоќката¹ Кай нас работат² го сторије и го пишайе: (Елпи Ман[чо]) (Сотир Дамко) (Кристаќ Кочо) (Сотир Бамб[ули]) (Тодо Г³ерман[и]) [Ноември]⁴ 2006	Крај на статута според Сотир Дамко (2010: 87–91; срв. също т. 12 на гл. 6) Статутот за шоќката¹ наш „Кай нас“, го сторије и го пишайе Сотир Дамко Тодо Германи Елпи Манчо Рико Богадини Сотир Бамбули Иљо Кунешка⁵ Статутот ести пишан на ѝезико кай нас, така кай се зборвѝеши и се зборви от сѝлѝени наш соѝ⁶ ѝазик стар. Ноембре 2006.
¹ ‘Дружеството’. ² Задраскано в ориг. ³ Меко г (gj). ⁴ В ориг nentor, т.е. nëntor. ⁵ В ориг. Иљо Кунеши. ⁶ ‘Тоя, този’.	

Архив на дружество „Кай нас“

Книгата на старцити Бобшчицки до
Булгарцкио Екзарк (Пискуп) во Стамбол
26 октомбриу 1873 година,
Бобошица край Корча,
август 2009 г.

1
Knižica na starosti Boboshticiqi do
Bulgarica Ekzina (Piskup) vo Stamboll
26 oktombriu 1873 godina

Do presveti Tatka nashi Ekzarka
Antima vo Stamboll.

Nasheto selo Boboshtica shko se
nagli vo svet Ananilliko ot 150
kashice se broi ot peat mullje:
Kopistice, Gekovane, Bratsko, Bunar
Sallin Bunar. Eto eden i pol sot
talen ot Korca, ot kamo juga, ima dve
manastiri - eden Precista, ima mid vo
blizu pa kashicanti i eden
ot kamo selo saller, svet Nikolla
se kullijeri seljani. Selloto okolu felle
e to kuz skriemo vo bez broi covecke
coveci poseane ot nepomeatno vrame
kve seloto varve tri reake: Golema
reka, Molla Reka i Kovro i neki
dve reke. Yma 3-4 ceme ot
koje teci mnogo dobra voda. Ot dalek
i ot blizu se puzi seloto ushe ena
golema rabata masna. Toko ot vrame
Nti Poshovo (Tepikinia) se stori imlak.
Ima sgo nashi sega - da mu se mnogo
godine - ot tre vrame ima shko

(1)

Книгата на старците Бобшчицки¹ до
Булгарцкио² Екзарк (Пискуп) во Стамбол
26 октомбриу 1873 година

До пресветни Татка наш Екзарка
Антима во Стамбол.

Нашето село Бобошчица шчо се
найдви во срет Арнаутлъко от 150
кашче се брои от пеат мал³йе⁴:
Попчишче, Челковеане, Братско, Бунар,
Долни Бунар. Ести⁵ еден и пол сат⁶
далеку от Корча, от камо йуга, има два
Манастири – еден Пречиста, на рид во
орман близу пот кашчеате⁷, и еден
от камо⁸ удира⁹ салце¹⁰, свети Никола
со калуйери селйеани. Селото околу
ести⁵ кай¹¹ скриено во без брои чарничке
чарне посеане от непомеатно¹² вреаме.
Кве¹³ селото варве¹⁴ три реаке: Голеама
река, Мала Река и Поврок и неки
две речице. Има 3 – 4 чезме¹⁵ от
које течи много добра вода. От далеку
и от близу се пуле¹⁶ селото наше ена
голеама работа масна¹⁷. Токо от вреаме
Али Пашово (Тепеления) се стори имлъак¹⁸.
Царо наш сега – да му се много
годинеате – от тро¹⁹ вреаме има шчо²⁰

¹ Поправено от *Бобошчицки*
на *Бобошчицки*.

² В ориг. *Булгарцио*,
преправено от *Булгарциа*.

³ Твърдо л (II). ⁴ 'Махали'.

⁵ 'Е'. ⁶ 'Час'. ⁷ 'Къщите'.

⁸ 'От където'. ⁹ 'Удря'.

¹⁰ 'Слънце(то)'. ¹¹ 'Като'.

¹² 'Незапомнено'. ¹³ 'През'.

¹⁴ 'Вървят, минават'

¹⁵ 'Чешми'.

¹⁶ 'Се вижда', т.е. 'изглежда'.

¹⁷ 'Хубава'.

¹⁸ 'Имляк, частен имот' (на Али
паша Янински, по-късно
конфискуван и станал имляк на
султана).

¹⁹ 'Малко'. ²⁰ 'От скоро'.

i prodame imbecile, i me sellato imame
dandua senei ot 400 blizu iljade, za
da se okupime ot imbecile. Dobro
imame dadas toj senei toka makata
okupime. esti shko nemame pare di smea
okupime ludi. Zatozi demes storime kresto
krestov i izvodime ot vici ot potka
maka pare i storime suma blizade
sine tuncpe i ma dadejme vo rase
Ligori Th. Kuneskovem za da i zanesi
vo Vllashko vo rase Nikollipin Govaan
gerasi, ceashe Bobovicko [sic] a kodeno
i porastens vo Bukuresht, shes ima
laserani 500 flori mirosi. Pollovinata
ot vashiti seljam se pobenzeti ot vash
shes se stori imlak sellato, vo Vllashko,
a ~~ko~~ a. Koi nuta omartiza ime
sejane vashiti si so komato teamo
i pisepe so vashito za da se so
umillvite da ni dode namo so pare
kelho sheti Duh Vi presvoti i so
zbor ot blage isto vasha i so
umillvano pitmo vashito do vashite
biaga gito se Bolgari, so metanje, so
vashito kolenava, golenava nizha Ti pini
vashito vashito, Tatu vashito, da ni umillvite
vashito genda shes se najdva samni
vo shes ludi Avanti, te imato vashito

(2)

и продава имляцита¹, и ме² селото имаме
 дадено сенет³ от 400 близу илйаде, за
 да се откупиме от имляко. Добре
 имаме дадено той сенет³ токо маката
 голеама ести шчо немаме паре оти смеа
 сиромаси лъуди. Затози⁴ денес сториме Кресто
 Ристосов и извадиме от свичк⁵ и от потта
 наш паре и стокмиме сума хилйада
 лире турцк⁶ и му дадойме во раце
 Лигору⁸ Θ⁷. Кунешковему⁸ за да и⁹ занеси
 во Влашко во раце Николак⁶ иу⁸ Йовану⁸
 Гераси, Чеандо¹⁰ Бобовицко [sic] а родено
 и порастено во Букурешт, шчо има
 таксано¹¹ 500 флорини минцови. Половината
 от нашите селйени се побенъати¹² от вреаме
 шчо се стори имляк¹³ селото, во Влашко,
 от кои свата¹⁴ омартийа¹⁵ име¹⁶
 селйени наши оти со рамото теамно¹⁷
 и повек⁶ е со Вашето за да се
 умилвите¹⁸ да ни даде рамо¹⁹ со паре
 келко²⁰ Свети Дух Ви пресвеати и со
 збор²¹ от блага уста Ваша и со
 умилвано²² писмо Ваше до нашите
 брака г²³ ето²⁴ се Болгари, со метанъе²⁵, со
 свиена колеана, голеама рижа²⁶ Ти чини
 селото наше, Татко наш, да ни умилвите¹⁸,
 Ваше чеанда²⁷ шчо се найдве сами
 во стред лъуди Арнаути, та името Ваше

¹‘Имляците, частните си
 имоти’. ²‘Освен’.
³‘(Финансов) документ,
 полица, разписка за дълг’.

⁴‘Затова’. ⁵Твърдо к (k).
⁶Меко к (q). ⁷В ориг. Th.
⁸Форма за дателен падеж
 (притежателна форма).
⁹‘Ги’. ¹⁰‘Чедо’.
¹¹‘Обещано’; в ориг.
 вероятно *laksano*
 [лъаксано] вместо *taksano*.
¹²‘Са побегнали, са
 напуснали’.
¹³‘Имляк, частен имот на
 земевладелец от средите
 на висшата османска
 аристокрация’.
¹⁴‘Всичката, цялата’.
¹⁵‘Подкрепа’. ¹⁶‘Имат’.
¹⁷‘Тяхно’.
¹⁸‘Да се смилите (над нас)’.
¹⁹‘Да ни дадат подкрепа’.
²⁰‘Колко(то)’. ²¹‘Дума’.
²²‘Милостиво’. ²³Твърдо г.
²⁴‘Дето, които’.
²⁵‘С поклони’. ²⁶‘Молба’.
²⁷‘Чеда’.

7 (3)
 la bandă neamurano va sellata mure
 i par Bogi - zagi Gando Bobovicko
 dzo ti dzo dzo kniga zha ti reci so
 usta pogeate nize mure i Ti se
 motive nongro da nu i givile i zha
 stinima tilla borch, shio nika pat ne
 zha zbornim debranta varha i nie
 alid ash.

Eden farce e ot sot daleku ot sellto nash
se najdini shce eno sello Bollgarcko.
Drenovane so sto kashce i smea kay
dva brago mnogo blizu, zemanu i davanu
pape u ni. Teku mnogo smea makotani
shce pollovinata ot cupate shelltonu nashu
mane dadeno tate i pollovinata mu
mane zecato. Seazi dva sello se najdvine
vo Annantliko i podeleni ot nash milot.
Kay tas ofcata shce veli osveticato evangeof
di gozjuma ot stadoto. 4 vo seazi dva
sello zborvime naj fizik shce ti joshime. 4 vi
bravime barhata desna nashu.

26 oktombriu 1873

[illegible]

Nikollari Probashica Sello
 Tenuos Mendos Hieromonas
 Hieromonas
 Sulo Kumbushof
 Jovan Rado
 Dimes ? Konpafot
 Krista Gredot
 Nikollari dermalhof
 Dimes Sallot
 Sabini Nestorof
 Jovan Carviff

(3)

жа банди¹ неумбреано² во селото наше
и прет Бога. Сози³ чеандо бобовицко⁴
шчо ти дава сази⁵ книга жа⁶ ти речи со
уста повеќ⁷ еате риже⁸ наше и Ти се
молиме много да му и чувиш⁹ и жа⁶
станиме телку¹⁰ борчли¹¹, шчо никой пат не
жа⁶ забравими добрината Ваша и ние
челед Ваш¹².

Еден чеарек¹³ от сат¹⁴ далеку от селото наше
се найдви ешче¹⁵ ено село Болгарцко,
Дреновеане со сто кашче¹⁶ и смеа¹⁷ кай¹⁸
два браќа¹⁹ много близу, земаме и даваме
чупе²⁰ у ни²¹. Тълка¹⁰ много смеа¹⁷ накатосани²²
шчо половината от чупете²⁰ селутому²³ наше
имаме дадено тамо и половината му
имаме звеато²⁴. Сеази²⁵ две села се найдвие
во Арнаутлъко и поделени от наш милет²⁶,
кай¹⁸ тас офцата шчо вели осветеното евангелие
оти загимна от стадото. И во сеази²⁵ два
села зборвием сой²⁷ ѝезик шчо ти пишиме. И Ви
бацвием²⁸ Вашата десна рака.

26 октомбриу 1873
Бобошчица село

О игуменос ту аг³⁰ иу Николау³¹ Игнатиос Йеромонахос
О игуменос тис Панаг³² иас³³ Темот³⁴ еос Йеромонахос
Наум Йеревс³⁵ Сакелариос
Т³⁴ еодорос Йеревс³⁵ Кочоф
Никола Чапаров
Кристо Г³² ерманов
Никола Кочоф
Димка Мельоф
Йован Дамков
Начо Стерйоф
Йосиф Ванг³² ельоф

Сульо Кунешкоф
Йован Робо
Димко Карпачоф
Кристо Грекоф
Никола Г³² ерманов
Динка Г³² ельоф
Сотири Нестороф
Мито Цанцоф

¹ 'Ще бъде'.
² 'Неумряло, безсмъртно'.
³ 'Това'.
⁴ 'Чедо бобошенско'.
⁵ 'Тази, тая'. ⁶ 'Ще'.
⁷ Меко **к (q)**. ⁸ 'Молби'.
⁹ 'Да му ги чуеш'.

¹⁰ 'Толкова'; у Снегаров
телка. ¹¹ 'Борчлии,
длъжници'.
¹² В ориг. *аш*. У Снегаров
и *ние* и *челет* наше, което
е според оригинала на
писмото.
¹³ 'Четвърт'. ¹⁴ 'Час'.
¹⁵ 'Още'. ¹⁶ 'Къщи'.
¹⁷ 'Сме'. ¹⁸ 'Като'.
¹⁹ В ориг. *браќьо*.
²⁰ 'Моми(те), момичета'.
²¹ 'Них, тях'. ²² 'Смесени'.
²³ Притежателна форма,
дателен падеж от *селото*.
В ориг. *шелутому*.
²⁴ 'Взето'. ²⁵ 'Тези, тия'.
²⁶ 'Народ'. ²⁷ 'Тоя, този'.
²⁸ 'Целуваме'.

³⁰ Проходно **г (gh)**.
³¹ 'На (манастира) Св.
Николай'.
³² Твърдо преградно **г (g)**.
³³ 'На (манастира) Св.
Богородица'. ³⁴ Проходно
т (th). ³⁵ 'Свешеник'.

„ИСТО ПОТЕКЛО КАКО БЪЛГАРИ ИМАЕ¹, ТАКА И ОВАЙ НАРОД“: ПРИЗРЕНСКА ГОРА, КУКЪСКА ГОРА, ЖУПА

1. Бобошица и Косово

Общото между Бобошица и Косово вероятно не е чак толкова много – обща със сигурност е албаноезичната среда, общо в известна степен е и наличието в общността на индивидуални нюанси по въпроса кои сме и какви сме. Става дума за жителите на областите Гора и Жупа в югозападния край на младата държава Косово в непосредствена близост до границата ѝ с Република Македония. Част от областта Гора прекрачва косовско-албанската граница и е на албанска територия.

Контрастна черта между Косово и Бобошица е това, че гораните и жителите на Жупа са мюсюлмани, а бобошени са православни. Естествено е една мюсюлманска общност да търси идентичност с някоя предимно мюсюлманска нация – в случая това е бошняшката нация и наистина около една трета от гораните са се обявили за бошняци. Мнозинството горани обаче се смятат просто за горани (на албанска територия това виждане преобладава, срв. Тончева 2012). На територията на Косово обаче има и групи, които се смятат съответно за македонци и за българи. Въпросът е представен в специална книга на Т. Мангалакова (2008), но по-нов и също така подробен материал съдържа изготвеният по проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ неин филм „Нашенци в Косово и Албания“ (с оператор Емил Каплани и монтаж Петя Сапаревска), който се състои почти изключително от интервюта с местни жители на тема откъде са дошли и какви са гораните. Именно от там са и цитираните в т. 5 откъси от изказвания на горани, като е използвана версията на филма от 2013 г., която съдържа повече интервюта. Обикновено филмът се представя със своя по-нова, но по-кратка версия. Най-сърдечно благодаря на създателите му.

Различен е и броят на носителите и степента на албанизация. Докато Бобошица е практически албанизирана или поне напълно интегрирана в общността на православните албанци, в Гора (въпреки че има немалко бивши славяноезични села, които сега са албаноезични) все пак няколко десетки хиляди местни жители (много от които са икономически емигранти в различни страни)

¹ ‘Имат’.

пазят старите си диалекти, създават на тях съвременна култура, например популярна музика и поезия, и не проявяват масова склонност да стават албанци.

Макар че диалектите на Гора и Бобошица се различават помежду си, като цяло могат да бъдат класифицирани като български и македонски (в зависимост от гледната точка), а в географски смисъл – като западномакедонски. В горанските говори се наблюдава известно влияние от преходните тимошко-призренски говори, а бобощенският говор съдържа някои източнобългарски елементи и е особено близък до костурския.

Гораните в Косово, за разлика от бобошени, използват в образованието си сръбски или бошняшки език и това се отразява на идиолектите им, които най-често са смесица от местния говор и сръбски (бошняшки) думи и изрази.

2. На север от Шар планина

Последното десетилетие на XX в. срещна наново българската общественост с българите в Албания. Границите се отвориха, движението стана свободно. Български журналисти и учени отидоха при албанските българи и техните потомци, а и албанските българи започнаха да идват в България по работа, за да учат и т.н.

Почти по същото време започват промени и в Косово. След тежък военен конфликт, през 1999 г. областта става протекторат на ООН, а през 2008 г. обявява независимост, която е призната от голям брой държави, включително и от България. Монополът на сръбската и югославската журналистика и наука остава в миналото и в областта се появяват българки и българи – служители в мироопазващите сили, журналисти и учени. Някои от тях откриват – почти наново и почти неочаквано – че в югозападните части на Косово, покрай границата с Република Македония и Албания в областите Гора и Жупа (Средска жупа) местното мюсюлманско население говори български диалекти, а негови представители приемат за възможен българския произход на своите общности, осъзнават голямата близост на своите говори с българския език; някои дори се обявяват за българи и полагат усилия за основаване на български културно-просветни дружества. Появяват се публикации на Емил Миланов, Таня Мангалакова, Веселка Тончева, Лучия Антонова-Василева, сред които и сериозни монографии, представящи обилен етнографски и езиков материал както за традиционната култура, така и за съвременния начин на живот и на мислене на горани и жупяни (Мангалакова 2008; Тончева 2012; Антонова-Василева 2016).

Областта Гора е интересна и с това, че е разделена политически между две държави – Албания и Косово. Албанската и косовската част се наричат условно Кукъска Гора и Призренска Гора според имената на съответните областни градове, които обаче са извън самата Гора. След Втората световна

война, близо половин век двете части на Гора живеят в пълна изолация една от друга, при различни стопански и политически условия и при различен идейно-образователен натиск. Любопитно е например различното отношение към сърбите у двете географски крила на горанската общност, забелязано и подчертано от В. Тончева (2012: 85). По време на военния конфликт много горани напускат Косово, а останалите се страхуват от албанизационния натиск (през 1999 г. например е премахната самостоятелната община Гора и гораните вече живеят в административна единица с преобладаващо албанско население). Ясно изразеното славянско съзнание ги прави съпричастни към сръбската позиция в косовския конфликт (пак там), макар че, както ще видим в т. 5, съпричастността към сръбската позиция не означава сръбска идентификация.

В албанската част на Гора положението е точно обратното. Според Ндричим Ука от с. Шишевец (по времето, когато дава интервюто, той учи в България и затова говори на книжовен български език) неговите земляци „понеже живеят в Албания и учат албански, албанска история, албански писатели, герои, поради това не харесват сърбите“ (Тончева 2012: 85). Според същия събеседник „сърбите са извършвали лоши неща над косоварите и то всеки, и не горанин, ами американец и някой друг ще каже, че сърбите са лоши, защото са извършвали неприятни неща, затова в контекста на произхода на нашите горани, не им и минава през ума, че са сърби, по-скоро някой стар ще ти каже, че сме дошли от Македония, аз съм разпитвал тук-там, че сме дошли от територията на Македония или от България, а от Сърбия не, такава връзка, не мисля, че съществува“ (пак там).

Изказването на Н. Ука илюстрира не само отношението на албанските горани към сърбите, но и ролята на образованието и изкуството в оформянето на типични за националните идеологии положителни или отрицателни нагласи към другия. Същите механизми (покрай насилието и изнудването²) използват в края на XIX и през XX в. сръбската, югославската и гръцката национални идеологии, за да отчуждят от българските му чувства населението първо в Поморавието, а после и в Македония – чрез изкуството и образованието се внушава колко лоши, жестоки, безчовечни и нискокачествени са българите, включително и с цената на фалшификации³, след което е нормално никой да

² Например ограничения избор да се откажеш от народността си и да останеш да живееш в родния край или да запазиш народността си, но принудително да напуснеш страната без възможност за най-естественото – да запазиш и народността и местожителството си.

³ За институционализираната сръбска пропаганда срв. Тихомир Павлов (1931: 14–15, 58–71), а за институционализираната гръцка пропаганда Юра Константинова (2014: 56–62, 77–79, 106–114, 125–130, 139–140, 144, 227–230, 254–256 и др. с богата библиография). Срв. „В Моравско сърбите са се стремили да сведат името *бугар* до най-долно прозвище, за да се срамят нашите сънародници там да се наричат българи. За нас се разправят често пъти отвратителни легенди. От български на сръбски до днес са преведени само Алековия „Бай

не иска (или поне да не смее) да се идентифицира с тях (да не говорим, че такава идентификация би поставила отделния човек в положението на предател спрямо държавата, в която живее). Оказва се, че същите механизми могат да работят и срещу „сръбската идея“.

3. „Напълно нов и неочакван акт“

Откриването на наши сънародници в Косово в самия край на XX в. беше малко неочаквано за българската общественост. Наистина, през първата половина на същия век Васил Кънчов, Йордан Иванов, Атанас Иширков, Афанасий Селищев, Сребрен Поппетров определят населението на Гора като българско, а Михаил Арnaudов определя езика на населението на Жупа като български (срв. Тончева 2012: 74–76), а по време на Първата световна война гр. Призрен, областта Жупа, а първоначално и областта Гора са присъединени към България, впоследствие обаче Гора преминава към окупираната от австрийците Албания. Но след десетилетия успешно заличаване на българското съзнание в Поморавието и Македония почти никой в България не очакваше то да се прояви в началото на XXI в. на земя, която (за разлика от Поморавието и Македония) не е влизала в границите нито на Българската Екзархия, нито на проектирания на Цариградската конференция автономен Западен български вилает, нито на Санстефанска България (но е била включена в предложената през 1877 г. от княз Черкасски бъдеща територия на България), земя, в която не е имало новобългарски училища, български революционни организации и т.н., и най-вече земя, която от Балканските войни е (с известни прекъсвания) под сръбска и югославска власт.

Още по-учудени са сръбските диалектолози и историци на езика. Радивое Младенович отбелязва, че в най-ново време сред гораните се появява македонска мюсюлманска идентичност и българска идентичност. Сред гораните от Югославия македонската мюсюлманска идентичност се проявява спонтанно още от 70-те години на XX в. и Младенович я обяснява с близостта на горанския говор до съседните диалекти в Република Македония. Българската идентичност обаче за него е „нов и неочакван акт“ (Младенович 2007: 430; Тончева 2012: 83–84). Според сръбския автор тази нова идентичност противоречи на травматичния опит, който имат гораните с българските войски по

Ганьо“, за да ни се смеят и подиграват, разказа на Г. Райчев за един изрод, който убива брата си, за да му вземе жената, и може би още нещо подобно. От Тургеневите съчинения само романът „В предвечерието“ не е преведен и до ден днешен на сръбски, защото главният герой, симпатичният Инсаров, е българин. И ако напоследък се предприема вече превеждането на Багряна, Йорд. Йовков и др. наши писатели, това се прави, преди всичко за да се задоволи що годе жаждата на македонската младеж, която вместо от нелегално вмъкнати в Македония български книги да ги чете на... лъеп српски језик“ (Павлов 1931: 15 – бележка под линия).

време на Втората световна война, и отрицателното отношение към България, което тогава се формира. От друга страна пак според него тя е проява на „отпор“ срещу албанизацията и загуба на вярата, че Сърбия може да защити гораните от албанските амбиции за моноетнично Косово (пак там).

Последният аргумент на Р. Младенович звучи логично. Не е ясно обаче какво има той предвид, когато говори за травматичен опит на гораните с българските войски през Втората световна война. По време на Втората световна война Гора и целият Призренски край, както и прилежащите територии на днешна Република Македония (Гостиварско и Тетовско) са първоначално под италианско-албанско, а после под немско-албанско управление. В границите на България тогава са само околностите на гр. Скопие и югоизточният ъгъл на днешно Косово, така че гораните са общували с италианско-албански и с немско-албански, но не и с български войски и администрация, ако не броим последните месеци от войната, когато българите – вече като съюзници на Съветския съюз – изтласкват немско-албанските войски от Косово, за да го предадат във властта на югославските партизани. Разказът за лошите български окупатори е част от националната идеология в днешна Сърбия и Република Македония, но, обективно погледнато, няма отношение към Гора.

От друга страна самата поява на българско съзнание в Косово е опровержение на част от съвременните сръбски и македонистки национални митове.

Преди всичко на мита, че българското съзнание извън съвременна България е продукт на чужда, дошла отвън българска пропаганда. Т. Мангалакова (2008: 93) разказва как основаното от местни хора в началото на ХХІ в. българско културно-просветно дружество в Жупа се разпада още преди обявяване на независимостта на Косово поради пълното безразличие на официална България (на българската мисия в Прищина) и поради емигрирането на основателите му в Западна Европа. Сега такова дружество вече съществува и неговите представители през май 2017 г. се похвалиха, че работят добре с българските дипломати в Прищина, но се оплакаха от дискриминационен български закон, който за предоставяне на българско гражданство изисква документ за българска етнична принадлежност, например кръщелно свидетелство на някой прадядо от Българската екзархия. Това лишава всички, които не са потомци на екзархисти (това включва не само мюсюлмани, но и християни патриархисти и др.) или не са родени на българска територия, от възможността да докажат, че са българи. Горани и Жупяни са мюсюлмани и официално никога не са били признавани за българи. Били са смятани за турци, за сърби мюсюлмани, за албанци-горани, за (сърбохърватски говорещи) мюсюлмани по народност – срв. Тончева (2012: 78–83). Те няма откъде да имат изискуемия документ. Оказва се, че в някои случаи и днес българската държава пречи на приобщаването на хора, които се чувстват българи и искат да бъдат българи, към българското общество. За каква пропаганда може да се говори, когато държавата закъснява

със своята подкрепа за българските чувства на хората. Тя често не подкрепя вече съществуващи или спонтанно възникващи български чувства и със сигурност не полага усилия да внуши български чувства на някой небългарин.

Появата на българско съзнание в Косово е в противоречие с мита, че Косово е люлка на сръбската държава, сръбската цивилизация и т.н.⁴. Пренебрегвайки факта, че днешно Косово е част от Първата българска държава от времето на кан Пресиян (836–852 г.) до края на съществуването ѝ (1018)⁵, а южните части на днешно Косово с градовете Призрен и Липлян принадлежат на Втората българска държава по времето на цар Калоян (1197–1207) и от времето на цар Иван Асен (1218–1241) до 1283–1284 г. (по време на царуването на Георги Тертер I), когато Призрен, Липлян, Тетово и Скопие са присъединени към Сърбия⁶, сръбската национална идеология внушава на своите последователи, че цялата територия на Косово е изконна и вечна сръбска земя. Това се отразява и на подхода на сръбските учени, за които сръбското средновековно минало на Гора не подлежи на съмнение. Така Р. Младенович твърди, че горанският говор е периферен западномакедонски говор с инфилтрация на сръбски черти⁷ (т.е. черти на крайните западни български говори, които в някои отношения са преходни към сръбския език), но същевременно за него славянското и православно минало на областта, документирано в средновековни документи, е доказателство именно и само за сръбския произход на Гора⁸. От друга страна, според същия автор особеностите на горанския диалект показват, че в исторически план етнолингвистичният характер на населението е подменян⁹.

Представата, че Косово и Призренско са изконно и единствено сръбски земи, кара някои по-стари автори да предлагат почти фантастични обяснения за българските особености в езика на тамошното славянско население. В началото на XX в. (когато въпреки сръбската държава праща във все още османска Македония чети, за да налагат с оръжие в ръка сръбско национално съзнание) Иван Ястребов твърди, че жителите на Гора говорят сръбски, особено жените, но мъжете прекарвали голяма част от времето си на гурбет в България и затова говорили побългарен сръбски. Ястребов твърди същото и за населението на гр. Призрен, чийто „чист древен сръбски език“ е примесен с „български падежи“, защото призренци, както и македонците, ходят да работят в България. Според него езиков българизъм в Призрен, Гора и Македония

⁴ За своеобразен български поглед върху косовския мит от времето между двете световни войни срв. Т. Павлов (1931: 39–47).

⁵ За географския обхват на Първата българска държава през посочения период срв. Петър Коледаров (1979: 41 и следващи).

⁶ Срв. П. Коледаров (1989: 43–82).

⁷ Срв. Тончева (2012: 63).

⁸ Срв. пак там: 77.

⁹ Срв. пак там: 63.

са изрази като *сос рука*, *сос девойка* (както формата на предлога, така и липсата на окончание за творителен падеж на съществителните) вместо сръбските *с руком*, *с девойком*¹⁰.

Що се отнася до съвременното състояние на въпроса, В. Тончева, позовавайки се на публикация на Живодар Миленович от 2010 г., заключава: „Съвременните сръбски дефиниции за гораните ги определят като хомогенна етнодемографска система с високо развити свойства на хомеостазата, резултат от която е отделна етническа идентичност като основа за формирането на горанска етническа група.“ (Тончева 2012: 81).

4. Етническа граница ли е Шар планина?

Откриването на наши сънародници в Косовска Гора, Албанска Гора и в Жупа е неочаквано за съвременния българин и поради това, че тия краища рядко привличат вниманието на българската общественост както през XIX, така и през XX в.

През XIX в. съществува сравнително устойчива представа, че Шар планина е „естествена“ граница между българските и сръбските земи и между българската и сръбската народност. Още в 1805 г. френският дипломат и учен Пуквил (Pouqueville) отбелязва, че „Шар планина изглежда като естествена граница между България, Сърбия и Илирия“ (*Le mont Prisrendi semble la limite naturelle de la Bulgarie, de la Servie et de l'Illyrie*) (Иванов 1917: 200). Павел Йо-зеф Шафарик в своя *Slovanský národopis*, издаден през 1842 г., също определя Шар планина като граница между сръбското и българското племе (Иванов 1917: 216–217). И Ами Буе през 1847 г. прокарва северната граница на българските земи по Шар планина (пак там: 229–230). Същото е и на картата от 1863 г. на Джорджина Макензи и Аделина Ърби (пак там: 307).

Една от причините за такава схематична представа е непознаването именно на гораните. Така на своята публикувана пред 1877 г. и твърде съвестно и точно изготвена *Етнографска карта на Европейска Турция*, на която населението е представено не само по език, но и по вероизповедание, Карл Закс представя като албански областите Гора и Голо бърдо, които Й. Иванов (1917: цветна карта) представя като населени с българи-мохамедани. На картата на К. Закс и Гора, и Жупа са оцветени като албанско-мохамедански, а единствено в Призрен и непосредствено около него е показано, че заедно с албанците-мохамедани живеят и православни сърби и сърбохървати-мохамедани, наричани тогава популярно босненски турци (срв. приложените след главата карти). Очевидно и други наблюдатели, пътешественици и изследователи от XIX в.

¹⁰ Пак там. Същата книга на В. Тончева съдържа обзор на голям брой мнения за историята, езика и произхода на населението на Гора – както на местни хора, така и на сръбски, български и други учени.

просто не са успели да научат кои и какви по език са гораните и затова ги смятат за албанци.

Друга причина за относителното пренебрегване и непознаване на гораните и на българите от Жупа към края на XIX в. и в първата половина на XX в. е обстоятелството, че по онова време българското обществено мнение, вниманието и духовната енергия на българското общество са съсредоточени преди всичко върху географската област Македония. Коментирайки първите десетилетия на XX в., Ю. Константинова отбелязва:

Голяма част от българския периодичен печат от епохата се занимава основно със „съдбата на Македония“. Всички външнополитически въпроси, а и немалка част от вътрешнополитическите проблеми се свеждат в крайна сметка до дискусии за помощта, която трябва да се окаже на „нашите братя отвъд Рила“. Българските вестникари се считат за патриоти, които изпълняват дълга си към отечеството, възпитавайки в патриотичен дух обществото. Образователната и военната система в България също системно градят образа на Македония като естествено продължение на образа на отечество и народ, като на моменти доминиращото положение на областта е толкова пълно, че тя измества образа на родината. Учебниците, военната книжнина и пресата наблягат на факта, че в Македония живеят сънародници, които още са под „робство“ и се нуждаят от помощта на своите братя българи, за да се освободят. Тази задача се вменява в дълг на цялото общество, а Македония се превръща в основен елемент на националното съзнание на българите. (Константинова 2014: 65–66)... Изградената картина е толкова силна, а образът на Македония толкова релефно и трайно запечатан в съзнанието на всеки българин, че дори теоретично никой не поставя справедливостта на каузата под съмнение. (пак там: 200)¹¹

По ирония на съдбата повечето автори, които определят условните граници на географската област Македония, не включват в нея областите Гора и Жупа¹², така че те се оказват неприоритетни за българското обществено внимание в следосвобожденската епоха. Така например В. Кънчов, който на други места се занимава с областта Гора, в прочутата си монография *Македония. Етнография и статистика* (Кънчов 1900) не я включва нито в етнографските си карти, нито в статистиката си, просто защото тя остава извън границите на географска Македония, така както той ги разбира (срв. приложените след главата карти).

През XIX в. има и по-нюансирани виждания за населението в Призренско. В своя статия от 1858 г. за сръбско-българското единство на литератур-

¹¹ Цитираните мисли на Ю. Константинова са подкрепени в книгата ѝ с няколко коментара и библиографски препратки под линия, които пропускам.

¹² За относителността на границите на географската област Македония и за различните мнения относно територията ѝ срв. П. Коледаров (1985).

ното поле Георги Хаджич представя гр. Призрен като град, граничен между сърби, албанци и българи:

Южна граница повлачи се отавде према Арнаутима около езера одъ Шкутари и варошахъ Косалие, Ипека (Пекъ), Ђакове до Призрена; овде се склапа источна граница према Бугарской, и протеже се нузь вароши Мораву, Ново-брдо, Корвин градъ, Нишъ до Гургусовца, одъ коега Тимокъ до своего утока у Дунаво границу образуе. (Иванов 1917: 361).

Руският учен Викентий Макушев в свое съчинение от 1867 г. също представя Призрен като граничен за българите град наред с Охрид, Костур, Негуш, Солун, Одрин, Созопол:

Область, занятая болгарами, заключается между Дунаемъ, Тимокомъ, горами, лежащими на З. отъ Болгарской Моравы, Призреномъ, Охридою, Касторією, Ніавстою, Солунемъ (Салоники), Адрианоподемъ, Сизеболи, Чернымъ моремъ, Бургасомъ, Сливною и Расградомъ. (Иванов 1917: 313)

В книгата си от 1861 г. *Reise von Belgrad nach Salonik* австрийският учен и дипломат Йохан фон Хан (смятан за основател на албанистиката) посочва, че след голямото сръбско преселение на север към Срем в Призрен се заселват албанци, българи и цинцари (Иванов 1917: 284). През 1857 г. руският учен и консул в Сараево Александър Гилфердинг отбелязва, че освен албанци в Призрен живеят сърби, власи, българи и гърци, като призренските сърби постоянно използват в речта си българизми като *сос нож*, *сос рука*, думата *работа* вместо сръбската *посао* (пак там: 276–277). На сръбска карта в *Исторія народа сръбскогъ* от Дим. Давидович (1821 г.) Косово с градовете Прищина и Призрен не е включено в земите, обитавани от сърби, а Ниш, Враня, Скопие и Велес са посочени като български (пак там: 213–214).

Освен Й. фон Хан за заселване на българи в Призрен и изобщо в Косово във връзка с австрийско-турските войни от 1690 и 1737 г. говори в своя книга от 1852 г. йеромонахът от Дечанския манастир Геден Йосиф Юришич (Иванов 1917: 177–178). Тоест през XIX в. съществува и представата, че на територията на днешно Косово живеят и българи, които са се заселили там на мястото на изтеглилите се на север сърби. Редом с нея се проявява, ако и рядко, друга традиционна представа, според която Дардания (днешно Косово с прилежащите му земи – срв. картата в т. 7 на гл. 2), в която влиза и гр. Призрен, е западният дял на българската земя – така е в една преправка на Паисиевата история от началото на XIX в. (Иванов 1917: 202–203). Същевременно има сведения за участие на призренци в борбата на българското население срещу гръцките владци – в свое *Пріятелскоіе писмо отъ Блъгарина къ Гръку* от 1852 г. бъдещият владика Натанаил-Богдан Стоянович, роден с. Кучевища, Скопско, поставя Призрен сред градовете, в които народът български гони гръцките владци: Търново, Ловеч, Свищов, Шумен, Видин, Средец, Пловдив и Призрен (пак там: 220).

Паисий Хилендарски поставя сред българските светци и св. Йоаникий Девически, мъчен в Битоля през 1700 г., който „живѣяль въ горѣ Девичѣ, на предѣлъ сѣрбски и бѣлгарски, въ епархїи Градчанскїи на Бѣло полѣ“ (Иванов 1917: 190), т.е. за Паисий пределът между сърби и българи е в сърцето на днешно Косово, подобно на положението, отразено на картата на Йохан фон Хан и Франьо Зах от 1861 г. (срв. приложените към настоящата глава карти). В книгата си *Описаніе быта македонскихъ Болгаръ*, излязла в Москва през 1868 г., Стефан Веркович без колебание определя произхода на призренци като български:

... границу между болгарским и сербским племенем составляют высокие горы Шара (по-болгарски и по-сербски „Шар-планина“), тянущиеся вплоть до Качаника, где они соединяются с так-называемою „Скопскою Черною-горою“. Все деревни, по обоим скатам горы Шара, населены исключительно болгарами, даже в самой древней столице бывшего сербского царства, в Призрене, население не сербского, а болгарского и куцо-валахского происхождения. (Иванов 1917: 257)

Що се отнася до вековете преди 1283–1284 г. (преди присъединяването на Призрен, Липлян, Тетово и Скопие към Сърбия – срв. т. 3), това е епоха, когато историята на Призрен е част от историята на България. Ето как описва началото на въстанието на Георги Войтех и Константин Бодин (1072 г.) византийският хронист Йоан Скилица:

Българските велможи помолиха Михаила, който тогава владееше над горепоменатите хървати в Декатера (Катаро) и Прапрат и държеше под себе си немалко земя, да им стане началник и да им съдейства, като им даде и своя син, когото да обявят за цар на България и да се освободят от гръцка власт и гнет. Той прие с готовност искането им и, като избра 300 души от своите мъже и ги предаде на своя син Константина, наричан още и Бодин, изпрати ги в България. Те пристигнаха в Призрен, дето се бяха събрали велможите от Скопие със своя главатар Георгия Войтех, който водеше потеклото си от комханите. Там прогласиха Бодина за цар на българите, като го преименуваха от Константин на Петър. (Иванов 1917: 135)

От описанието става ясно, че за хората от XI в. Призрен – ако и в непосредствена близост до сръбско-черногорско-хърватските земи – е град в България и град на българите. По-нататък в хода на въстанието българите освобождават Скопие, Ниш, Охрид, Девол и Костур (срв. приложените към настоящата глава карти). Неблагоприятен поврат в дотогава успешния ход на въстанието поставя битка на Косово поле.

5. Моделът на Артур Хаберланд и Афанасий Селишчев

След като през XI в. Призрен е все още град на българите, а през XX в. вече не е, логично е да се помисли, че промяната в етнолингвистичния характер на населението, за която говори Р. Младенович (срв. т. 3), се осъществява поне на два етапа. Първо – вероятно заедно със сръбското политическо разширяване на юг през XIII и XIV в. – в същата посока се преселва население от ядрото на ранносредновековните сръбски земи, от Рашка, Зета и т.н., а след това през XVII и XVIII в. има пък преселническа вълна от географската област Македония на север, носеща със себе си български езикови особености.

По-подробните изследвания обаче както на езика, така и на начина на живот и на културата на славянското население в южната половина на днешно Косово показват, че през XVII и XVIII в. тук се заселват масово пришълци от северозапад, а броят на преселниците от юг е незначителен. Оказва се, че българските особености в езика на южните части на днешно Косово се дължат на ранния, автохтонен, български пласт на тамошното славянско население, а не на по-късни преселвания откъм Македония. И обратно – сръбските особености са донесени тук от късни преселници от XVII и XVIII в. До такъв извод стигат Артур Хаберланд въз основа на анализ на етнографски материали и Афанасий Селишчев въз основа на езикови данни.

Представата, че българските езикови особености в южната половина на Косово се дължат на българско влияние от вън (например на това, че много местни жители ходят към началото на XX в. на гурбет в България) или пък на нови заселници тук от Македония, е повлияна от мита за изконната и вечна сръбска принадлежност на Косово. Логиката на такъв мит прави наличието на нещо българско на територията на днешно Косово парадоксално, понеже пренебрегва българското минало на страната или на части от нея. Представата, че българските езикови особености в Косово се дължат на влияние от вън, е опит, който не се опира на конкретни данни, да се обясни защо в Косово, набедено за изконно сръбско, има нещо българско. За разлика от него картината, която рисуват А. Хаберланд и А. Селишчев и която ще си позволя да нарека *модел на Хаберланд и Селишчев*, е добре обоснована и исторически правдива.

А. Селишчев свързва българските особености в езика на призренските жупи Средска и Сириничка (и двете на югоизток от Призрен, но на север от Шар планина) със стария български език в целия Призренски край. Със статистически данни той разкрива смесения характер на местното славянско население и показва, че голям дял от него са потомци на заселници предимно от намиращите се на северозапад сръбски земи, появили се тук 150–200 г. преди началото на XX в. и преобладаващи в обществения живот на областта. Селишчев подчертава, че:

Население Средской и Сириничской жуп¹³ представляет в своей речи черты двух языковых групп: сербской и болгарской, в частности болгарско-македонской. Черты болгарско-македонские не привнесены сюда переселенцами из Македонии в течение последних 150–200 лет: эти черты были свойственны типу давней речи славян Средской и Сириничской жуп, – речи старожилов. Некоторые черты этой речи вышли из употребления: усвоены были черты речи пришелцев с сев.-запада. (Селишчев 1929: 411–412; в бележка под линия авторът аргументирано отхвърля твърдението, че българските елементи в речта на жупяни се дължат на гурбета им в България: „в речи этого населения не только черты общобългарские, но и типичные македонские; в Македонию же на заработки средчане на ходили“)

Подобна картина Селишчев рисува и относно цялата Призренска област, като я подкрепя и с етнографските доводи и изводи на А. Хаберланд:

Элементы болгарской речи были и в речи того славянского населения, которое жило некогда к северу и северо-западу от Призрена: черты славянской топографической номенклатуры свидетельствуют об этом. Так, в этой речи были слова с *жд*, *шт* в м. праславянских *dj, *tj, *kt' (*Гражденик*, *Ображда*, *Любижда*, *Селогражде* – *Чръвоглажде* в документе XIV в., *Торажда*, *Съножештани* в документе XIV в., *Небрегоште*, *Добрушта*), слова с *-ец* в м. более раннего *-ьць* (*Нашец*, *Тупец* и др.)... В дополнение к этнографическим и лингвистическим указаниям, предложенным в этой работе, отметим здесь результаты этнографических наблюдений А. Haberlandt'a, относящихся к Призренской области... „Около Призрена, пишет А. Haberlandt, дом представляет уже совсем ясно восточный характер (здание из кирпичей); по селам дома расположены террасообразно по скатам холмов; часто встречаются огромные каменные ворота. Огороды и сады во всем родственны с болгарскими, да и способы охраны полей имеют связи с юго-востоком, не в меньшей степени и костюм по цвету, по украшениям, а отчасти и по составу... На основании сказанного надо с несомненностью полагать, что большая часть населения в направлении Митровица-Печь ведет свое происхождение от более новых поселенцев и что оно иного происхождения, чем то, какое находится в южной Метохии¹⁴. То первое принадлежит сербской народности, а это другое представляет больше старинных черт, и кроме того, как показано выше, многое приближает его к македонцам, косвенно к болгарам“¹⁵. (Селишчев 1931: 4)

Моделът на Хаберланд и Селишчев подчертава българското минало на южната половина от днешно Косово и значението на това минало за традиционния език и култура на косовските славяни. То се съгласува и с цитираното

¹³ В оригинала *жупи*.

¹⁴ Тоест в Призренско.

¹⁵ Тук А. Селишчев са позовава на „Arthur Haberlandt, Kulturwissenschaftliche Beiträge zur Volkskunde von Montenegro, Albanien und Serbien, Wien, 1917, стр. 157“.

в т. 4 убеждение на Ст. Веркович, че населението на Призрен е от български произход, независимо от това, че Призрен е бил за известно време столица на „сръбското царство“. Познаването на доводите на А. Хаберланд и А. Селищев прави съвременната проява на българско съзнание в Гора и Жупа по-малко неочаквана и не толкова нова, колкото изглежда на някои автори (срв. т. 3). Във всеки случай това е съзнание, за което има предпоставки в историята, езика и културата на областта.

В модела на Хаберланд и Селищев можем да видим и един от възможните сценарии за възникването на преходни говори около границите на близкородствени езици. В него езиковите особености се пренасят чрез преселване на носителите на езика. След смесено, вариантно използване на особености от различен произход някои от тях стават общоприети, а някои излизат от употреба. Други възможни сценарии са разпространението на изоглоси без преместване на носителите на езика, възприемането на отделни или по-многобройни форми от престижен съседен език/диалект и т.н.

Според сръбската диалектология говорите в южните и средни части на днешно Косово принадлежат към Призренско-южноморавския диалект на Тимошко-призренското наречие, който продължава и на територията на днешна Югоизточна Сърбия. На територията на Косово те обхващат между другото и земите на север от Призрен (Южна Метохия) и околностите на гр. Прищина. В северните части на днешно Косово говорите принадлежат на Косовско-ресавския и отчасти на Зетско-южносанджакския диалект. На много (но не на всички) съвременни карти (например в Уикипедия) диалектът на Гора е причислен към Тимошко-призренското наречие, но това е явно недоразумение, дължащо се на непознаването на диалекта, на географската близост на Гора до Призрен и политическата принадлежност на голяма част от областта към Косово. Както показва подробното проучване на Л. Антонова-Василева (2016), диалектът на с. Шишевец, Кукъска Гора, не само че не е тимошко-призренски, но проявява (макар и не постоянно) такива „незападнобългарски“ особености като широк рефлекс на ятовата гласна и наличие на по-голям брой меки съгласни, а също и спонтанно стесняване на широките гласни и единични прояви на старинно свободно ударение (пак там: 58–63 и др.).

Както бе посочено в гл. 2, т. 8, български автори от първата половина на XX в. като Стефан Младенов включват почти цялото Тимошко-призренско наречие в българската езикова територия. Те не включват в нея обаче говорите на север от гр. Призрен, както и говорите около гр. Прищина, въпреки че последните не се различават съществено от говорите по Българска Морава (днес Южна Морава в Югоизточна Сърбия), с които според сръбската диалектология заедно образуват Призренско-южноморавския диалект и които според българската научна традиция са част от българската езикова територия. Веро-

ятна причина за това е склонността на българските автори да включват в българската езикова територия единствено говори, чиито носители традиционно (до края на XIX и началото на XX в.) определят себе си и биват определяни от другите като българи. На територията на днешно Косово през XIX и началото на XX в. като българи биват определяни преди всичко жителите на Гнилянско по горното течение на Българска Морава (в югоизточния ъгъл на днешно Косово), както и жителите на прилежащото горно течение на протичащата през Косово поле р. Ситница (срв. приложената карта на Й. фон Хан и Фр. Зах), евентуално и намиращите се още по-назапад Жупа и Гора.

Така от границите на Албания до р. Дунав в днешно Косово и в днешна Източна Сърбия на диалектно равнище се говорят основно две наречия – Косовско-ресавското на северозапад и Тимошко-призренското на югоизток. И двете са преходни – Кръстьо Мисирков например смята Косовско-ресавското наречие за същински преход между българския и сръбския език, поради многото български особености в него (Мисирков 1898). Забележително е, че територията на Тимошко-призренското наречие е част от Първата българска държава през последните два века от съществуването ѝ и от Втората българска държава през първите сто години от съществуването ѝ (срв. т. 3), а територията на Косовско-ресавското наречие е част от Първата българска държава през последните два века от съществуването ѝ (Първата българска държава съществува общо 337 години, а Втората – 211 години). През втората половина на XIX в. носителите на Косовско-ресавското наречие биват традиционно определяни като сърби, а носителите на Тимошко-призренското наречие – като българи, с изключение на славянското население на север от гр. Призрен и в областта на гр. Прищина, което е смятано за сръбско. Очевидно е, че преходният характер на двете наречия не се дължи само на еволютивно разпространяване или преместване на изоглоси, които прескачат езиковата граница, а и на сложната история на земите, където те се говорят, с присъщите ѝ смени на политическата власт и етнически миграции, евентуално етническо смесване и езикова хибридикация, а в по-ново време и интензивни промени в народностното съзнание на местното население. В този смисъл моделът на Хаберланд и Селищев ни помага да разберем по-нюансирано и по-детайлно особеностите на езика на славянското население не само в днешно Косово, но и в днешна Източна Сърбия, да проследим, доколкото е възможно, историята на този език.

6. Езикът като различителен белег: „Сви мислет не сме сърби али албанци“

Езиковите особености са много важни както при отрицателната идентификация на съвременните горани, т.е. при отговор на въпроса кои не сме, така и при тяхната положителна идентификация.

При интервютата с горани от представения в т. 1 филм на Т. Мангалакова „Нашенци в Косово и Албания“ Руфат от с. Рапча смята, че именно поради различния език е безспорно, че гораните не са нито сърби, нито албанци:

Да сме различни от сърби – сърби не сме сигурно. Албанци сигурно не сме... Ка би били албанци, ми би сборили албански.

Според Руфат езикът на гораните не е и сръбски. Той знае, че дори и козовските сърби от Любине и Средска¹⁶ не говорят сръбски, а нашенски както гораните, само че друг диалект:

Они сръбски не сбори, него сбори нашенски – сасвим различито от наша околина.

За него въпросът още не е решен (питанье не е разчистено и не е решено вообще), но езиковата близост (Йедино наш слични¹⁷ ѝезик ѝе бугарски) говори в полза на българския произход на гораните:

У ствари¹⁸. На бази чиненице¹⁹ да сбориме – све аргументи ка че покупиш, ми²⁰ най-ближе и най-точно от бугарски народ порекло²¹ водиме.

Мнението за българския произход съвсем не е единственото сред гораните.

Назиф Докле от Кукъс, Албания – прочутият автор на теорията за богомилския произход на гораните – държи на тяхната народностна самобитност. И той признава, че въпросът за произхода (от кее сме, кае сме, шо сме) е постоянно в устата на гораните:

И сега първо свите [не] се сигурни, се мучет да разбрает и да освесет сйебе а²² сме българи, а сърби, албанци, а бошняци и тие.

Според него гораните нямат спомен за принадлежност към някоя нация и тепърва сега трябва да се самоопределят:

Во народнио свйес ние... се викаме нашенци... и сѧ²³ горанин треба да се определи и ѝени²⁴ мислет да сме македонци, ини²⁵ да сме мало горани... има и шо мислет булгари.

¹⁶ ‘Т.е. християните от Жупа, които след 1999 г. напускат областта. В романа на Свобода Бъчварова *Литургия за Илинден* те са описани като сърбомани в епизод, разказващ за времето на Първата световна война, когато Призренско е присъединено към България.

¹⁷ ‘Подобен’.

¹⁸ ‘Всъщност’.

¹⁹ ‘Въз основа на фактите’.

²⁰ ‘Ние’.

²¹ ‘Потекло, произход’.

²² Стояща в началото на изречението ударена въпросителна частица, означаваща ‘дали, ли’.

²³ ‘Сега’.

²⁴ ‘Едни’.

²⁵ ‘Други’.

По въпроса какви не са гораните Назиф Докле няма колебания, мисли същото като Руфат от с. Рапча – че не са нито сърби, нито алабанци – и е убеден, че така смятат всички горани:

Сви мислет не сме сърби али албанци, за мене.

Убеден е, че приликата по език и култура решава по необясним начин как ще се самоопредели горанинът:

И сви не знает да го објеснет ова, сви гледае на кого наличуеме²⁶ на ѝезик, на песне, на култура.

Реплики на Назиф Докле от обширно негово интервю, подобно и по тема, и по съдържание на току-що представеното, транскрибира и анализира и Л. Антонова-Василева (2013а: 465–467).

Единодушие има и по въпроса като какви се самоопределят съвременните горани. Муслим Халили отговаря на интервюиращата го Т. Мангалакова на книжовен сръбски, твърди, че е горанин, който живее в Косово, и формулира четирите актуални ориентации на гораните – горанска, бошняшка, македонска и българска – като изрично подчертава, че за всеки горанин те са въпрос на индивидуален избор:

Неко се изјашњава као Бошњак, неко се изјашњава као Горан, неко као Македонац, неко као Бугарин, али кажем то је индивидуална ствар.

Мурат Мушка от с. Рестелица подчертава не различията, а приликите на гораните с торбешите и с помаците (най-сличније со торбеши, со помаци). Той е за научен спор по въпроса за произхода на гораните, но смята че учените често го водят непрофесионално – нека всички общности, които спорят дали гораните са техни, представят конкретни аргументи, а не голословни твърдения.

Мурат Мушка е против необоснованите според него твърдения за християнски произход на гораните – според него първоначално те са били богомили и малък брой мюсюлмани.

Рамадан Реджеплари от Зли поток пък търси отговора на въпроса за произхода в културната традиция, в преданията (от старе дедовци, от старе бабовци). Оказва се, че традицията го насочва към представата, че гораните са дошли от средна Азия (да горани са дойдени от средня Азия) в IV в. пр.н.е. – тогава още няма нации, а те са племе, наречено (както много други племена) на името на животно:

Горани су ѝедан стари народ, върло стар народ, које зе ле име од ѝена антилопа, що се вика горал-антилопа.

В диалога по темата се включва и преводач-полиглот (както и бошняшко-горански политик) от косовска Гора. Садик Идризи – единственият от интервюираните, който говори на добър книжовен македонски – обяснява, че

²⁶ ‘Приличаме’.

е превел от албански на бошняшки книгата на Назиф Докле за богомилския произход на гораните. Книгата според него е много стойностна и трябва да я прочетат и ония, които не разбират албански, „а мислам дека и яз направив добар превод на книгата“. В заключение Садик Идризи казва:

Назиф Докле е човек кой има добра визия за минатото и за тоа шо ке следи.

На мек селски път в Албания неназована по име жена, която научила дори зет си – албанец от Дебър – „на нашенски, на горански“, оптимистично заявява: Йезик наш не угине, йезик наш све ке да иде.

Съзнание за голяма близост на горанския говор, езика в Република Македония, славянския език в Северна Гърция и езика в България проличава в част от изказванията на жители от с. Шицевец (Кукъска Гора, Албания), документиран от В. Тончева:

... сви се сбореле македонски, нашенски, пършембул²⁷ булгарски да ти речам я²⁸ (Зичир Ходжа – Тончева 2012: 68)

Знаш ти како сме работали, македонски е бугарски... и во Грекия сам сборел со нашенци, тамо во Селяник²⁹ велят да е Македония... (Чершит Аджия – пак там)

Йезик наши е близо до Пиринска. (...) Македония и Булгания били гото во³⁰ йедно, йедно биле, па сега... (Зюльбияр Кинджи – пак там).

За да сме справедливи, трябва да изтъкнем, че гораните смятат, че разбират и сръбски – включително и гораните в Албания, които за разлика от гораните в Косово не са го изучавали в училище. Муса Кинджи, отговаряйки на въпроси на В. Тончева, потвърждава, че разбира и сърбите, и българите, и македонците, но не може да говори като никой от тях, затова според него той не може да говори никакъв език или евентуално езикът му е никакъв (не е от официално признатите?): „Сега каков язик сборим? Никаков! Не е сръбски, не е, не е, не е ни български. [потвърждава, че разбира сърбите, българите и македонците.] Да ама да сборим ка тебе не можем, све ти разбирам, шо сакаш да речеш, а ка тебе не мога.“ (Муса Кинджи – Тончева 2012: 72).

Любопитна е проявата на съзнанието, че езикът на младите в албанската част на Гора е смесен и объркан, докато старият горански е чист български:

... овя млади сега – йен³¹ лаф таков, йен – ваков, го побъркале, го поме шале йезико. А стари – свите лафое, шо ти чисте, булгарске, ти се горански. (Зана Ука – Тончева 2012: 66)

²⁷ ‘Например’.

²⁸ В. Тончева предава словното ударение с получер шрифт на ударената гласна. Тук то е изразено, както другаде в настоящата книга, с подчертаване на ударената гласна. В. Тончева често не отбелязва ударената гласна (и в цитираните тук нейни примери гласната не е подчертана), ако ударението съвпада с книжовното българско.

²⁹ Турското име на Солун.

³⁰ ‘Почти’.

³¹ ‘Един’.

Подобни оценки за собствения говор на събеседници от селата Борйе и Шишевец представя и Л. Антонова-Василева (2013а: 467–468).

7. „Майка България“

При царувания сред гораните плурализъм на националната ориентация и при липсата на добре запазено (предавано от поколение на поколение) старинно българско самосъзнание въпросът за отношението към България и към българите няма еднозначен и праволинеен отговор. Точно така двузначно звучат отговорите, а още повече въпросите на неназован събеседник на улицата в Брод, Косово от първата, по-подробна версия на филма на Т. Мангалакова „Нашенци в Косово и Албания“. Човекът е млад и говори с чувство за хумор, склонен е да спори и затова е трудно да се разбере къде свършва иронията му и къде започват добронамерените му препоръки. Ето по-голямата част от репликите му:

Овие горани по потекло са по-стари от българите. Они са от Ноева барка (...)

Исто потекло како българите имае, така и овај народ.

И сега питањето се намича: али сме дојдени от Софија или сме отишли отовде и сме ја населили Софија. Е како да ја решиме тај работата?

Не, ќе го решиме, тука има аргументи.

Аргументи се... Ми, ќе станете, ќе ста^вите овде българска кука³², ќе ста^вите български офис (...) и ќе барате³³ изјаве аутентичке (...). Ќе ни поставите прво све што мотивација има България на овие простори да бара³⁴ свуй загубен народ и кога ќе го најде, со какво онај е наступан, што нуди³⁵ и какво го щити³⁶.

(В края на разговора на репликата на Т. Мангалакова „Е, значи?!“ събеседникът неочаквано отговаря:)

Значи ништо – ние сме по-стари българи от вас.

Оказва се, че интервюираният критикува българската политика спрямо гораните и препоръчва откриване на български културни домове в Гора, по-голямо внимание към гораните, диалог с тях и желание да им се помогне в истинските им нужди. Още един пример как при среща на официална България с български и българоезични общности извън територията ѝ общностите често са по-мъдри в преценката си и по-праволинейни в чувствата и намеренията си, отколкото държавата, която би трябвало да бъде тяхна майка. Затова е справедлив ироничният въпрос, съдържащ се в последната реплика от интервюто, а именно кои всъщност са по-добрите и по-истинските българи.

³² ‘Къща’.

³³ ‘Ще търсите’.

³⁴ ‘Да търси’.

³⁵ ‘Какво предлага’.

³⁶ ‘Защищава’.

При разговорите си със събеседници от с. Шишевец, Кукъска гора (Албания), В. Тончева понякога чува отговори, които могат да се изтълкуват като далечен отглас от топли чувства към България, защо не като избледнял спомен от български патриотизъм:

България ни била ка майка стара, ка майка стара, ама ние сме се боеле да речеме на време Енверово³⁷ майка стара, сме га споминале... (Зюльбияр Кинджи – Тончева 2012: 76)

Според авторката гораните познават и израза „Плачи майка България“, но забраните по времето на Енвер Ходжа „са заличили това знание“ (пак там).

Възможно е изразите, в които България е наричана майка, да са спомен от Първата световна война, когато Гора първоначално е присъединена към България, но после е предадена на управляваната от австрийците Албания, което я отрязва от естествените ѝ центрове и пазари в Призрен, Тетово и Скопие, останали на българска територия. При тогавашното военно положение през новите граници е бил забранен превозът на храна и това обрича гораните на глад. По същото време български учени като Стефан Младенов и Йордан Иванов присъстват на място и се опитват да се застъпят за гораните – както по въпроса за снабдяването с храна, така и за връщането на Гора под българско управление³⁸. Възможно е обаче такива изрази да са отломък от не толкова от-давнашното им знание, че са от български произход – за тях Й. Иванов пише през 1916 г., че „сами се зоват турци, ако и в интимен разговор да признават, че ги викат торбеши и че са местни стари жители от български род, приели мохамеданството“ (Иванов 1993: 140–141).

Вероятно споменът за български произход, съчетан със съзнанието за езикова близост и идентичност с българите са в основата на част от представените от В. Тончева предания за произхода на гораните, битувачи в техните среди. Така според Рамадан Соколи от с. Шишевец, Кукъска гора (Албания), част от гораните са по произход българи от Гърция:

Мало имаме от Гръчке горанце, гръчке бугарце. Периволи го викат гръчке, а имали Гинджевци, Периволи Гинджевске, го викае гръчке, Периволи го викае на йезик гръчке, со гърци, ама булгарски гръчке. Мие сме горанце овде фатене во Албания, а имаме останале во Гърция булгарци. (Тончева 2012: 33)

Това и още едно подобно изказване В. Тончева коментира така: „В случая езиковата близост е използвана като фактор, който конструира представите за миналото“ (пак там). Друг неин събеседник, Муса Кинджи от Шишевец, обяснявайки, че гораните са богомили, изпъдени след някакъв верски конфликт, добавя:

³⁷ Енвер Ходжа е политически ръководител и идеологически вожд на Албания в епохата след Втората световна война.

³⁸ Младенов (1993: 186–187); Иванов (1993: 142). Изказвания на двамата учени по въпроса са представени от Тончева (2012: 22–25, 74–75).

... овя горани от Пирин планина се дойдене, Пирин планина българска. (Тончева 2012: 34)

8. Жупа и Призрен

През май 2017 г. в София на среща на представители на български общности извън България единствените присъстващи от Косово бяха активисти на българска културно-просветна организация от Жупа (или Средска жупа) – област на югоизток от гр. Призрен в непосредствена близост до него и на север от Шар планина. Младите говореха на книжовен български, защото учат в България, а старите потвърдиха на родния си диалект, че според местната традиция те са българи.

Днешните българоезични жители на Жупа са мохамедани. Техните комшии християни както от Средска жупа, така и от съседната (на изток) Сириничка жупа са напуснали Косово след 1999 г. като косовски сърби, въпреки че в средата на XIX в. фон Хан и Зах представят Сириничка жупа като населена от албанци и българи (Средска жупа е извън картата на двамата автори). Проявите на българско съзнание в днешна Жупа може би се дължат донякъде и на религията, и по-точно на религиозните различия, които вероятно са предпазили нехристиянското население от сръбския асимилационен натиск и са попречили сред него да се развие чувство за морално единство със сърбите. Да не забравяме, че става дума за земя, която е близо до косовско-македонската граница, сравнително далече от съвременна България и принадлежаща на държава, в която решително преобладава албанският етнос и албанският език. Отношението между религия и народностно съзнание сред малцинствата в днешно Косово е не само интересно само по себе си, а би трябвало и да е поучително за ония лъжепатриоти в днешна България, които не правят разлика между родолюбие и религиозен фанатизъм и между православие и българщина.

Афанасий Селишчев в картата към своята книга *Полог и его българское население* посочва като населени предимно с българи и албанци не само Полог, но и Гора, Средска жупа и Сириничка жупа (Селишчев 1929: карта), както и изброява типично българските особености на говорите в Гора (Селишчев 1929: 405–410) и Средска и Сириничка жупа (Селишчев 1929: 410–416). За него на север от Полог и от Шар планина и на изток от Призрен в Средска Жупа с. Среца е чисто българско, селата Мушниново, Горнесело и Драйчичи са смесени българско-албански, а Стружйе, Небрегоще и Любинье – албански. В намиращата се още по-на изток Сириничка жупа селата Селце, Върбещице, Беревце, Щръпце, Готовуша и Драйковце според Селишчев са български, а Яжинце е албанско.

Жупа поставя нови задачи пред българската наука, доколкото езикът ѝ и традиционната ѝ култура са малко известни в България. Така например в

Обобщаващия том на *Българския диалектен атлас* (БДА 2001; БДА 2016) Гора е включена в българската езикова територия и съответно описана, докато Жупа е все още бяло петно, въпреки че е отбелязана като българска на картите на Й. Иванов, Ст. Младенов и А. Селищев (срв. приложения в края на главата карти). Част от особеностите на говорите в Средска и Сириничка жупа, които Селищев представя, са особености на централните български а-говори, т.е. говори с **ь>е** (във форми като *братеџ*³⁹, *нокъес* ‘нощес’, *отеџ*, *яден*, *красен*, *болен*, *сетен*; в селищни названия като *Нашеџ*, *Тунеџ*, *Костреџ*, *Лесковеџ*, *Бозеџ*, *Комеџ*; понякога и в корена на думите, например в глагола *шепоти*) и **ж>ъ>а** (в окончанията за винителен или общокосвен падеж⁴⁰ на имената от а-основи, например *за майкина душа*; в глаголната наставка *-на* във форми като *починала*, *пукнало*, *увенала*, *изникнала*; в глаголното окончание за 3 лице мн. ч. *-ат* във формата *валят*; във формата *са* на глагола *съм*; в окончанието *-(х)а* за 3 лице мн. ч. аорист и имперфект във форми като *гореея*, *делея*, *дигоя*, *учиния*) (Селищев 1929: 412–413). Става дума за говори, които могат да се определят като преходни между а-говорите (с **ь>е** и **ж>ъ>а**) и у-говорите (с **ь>ъ** и **ж>у**).

Ще завърша главата с изказване на съвременен жител на гр. Призрен – събеседник на Л. Антонова-Василева (2014), според чието родово предание прародителите му са се преселили в Призренско през XVI в. от Стара Загора (в днешна България) и са били от аристократичен произход. Той свързва понятията бошняк, богомил и българин и смята, че мохамеданството е ново явление в района. Твърди, че в Призрен говорят български, че не са сърби и не знаят сръбски, но понеже учат в сръбско училище „български се меша со сръбски“:

– Боснечко, българско – как искаш... То ѝе близо – бугомиле. Българи са бугомиле. Бугарск’е богомиле, Мак’едонийа – бугомиле, овде бугомиле, и Босна⁴¹ бугомиле, и Санджак, Църна гора све са българе, бугомиле. Българск’и зборваме. Ай сѝа малку сърпск’е, българск’и, се меша со сърпск’и. учим школата на сърпск’и. А сѝрби не сме во Призрен, не знайм сърпско. Ми сме българи саменци и бошн’аци саменци. Историја така. ...Ни смо биле до пре сто-двеста година православни смо биле. ... Сега са муслимани, али ми сме старословени: сѝрби – ѝужни словени, Кърпати – румъни, ми – старословени. Ми българи – славјанска култура. (Антонова-Василева 2014: 55)⁴²

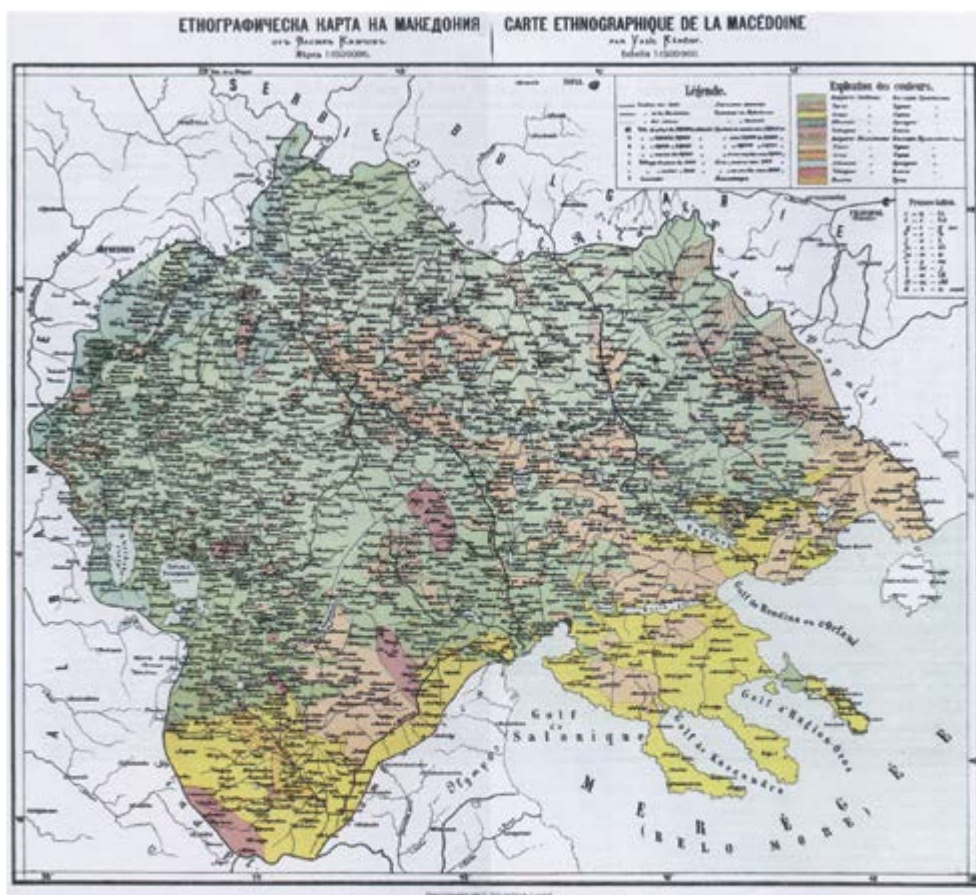
³⁹ В посочените в параграфа примери са подчертани не ударените гласни, а разглежданите рефлексии на **ь** и на **ж**. Правописът в оригинала е различен от начина, по който примерите са представени тук.

⁴⁰ У Селищев наречен *общ падеж*.

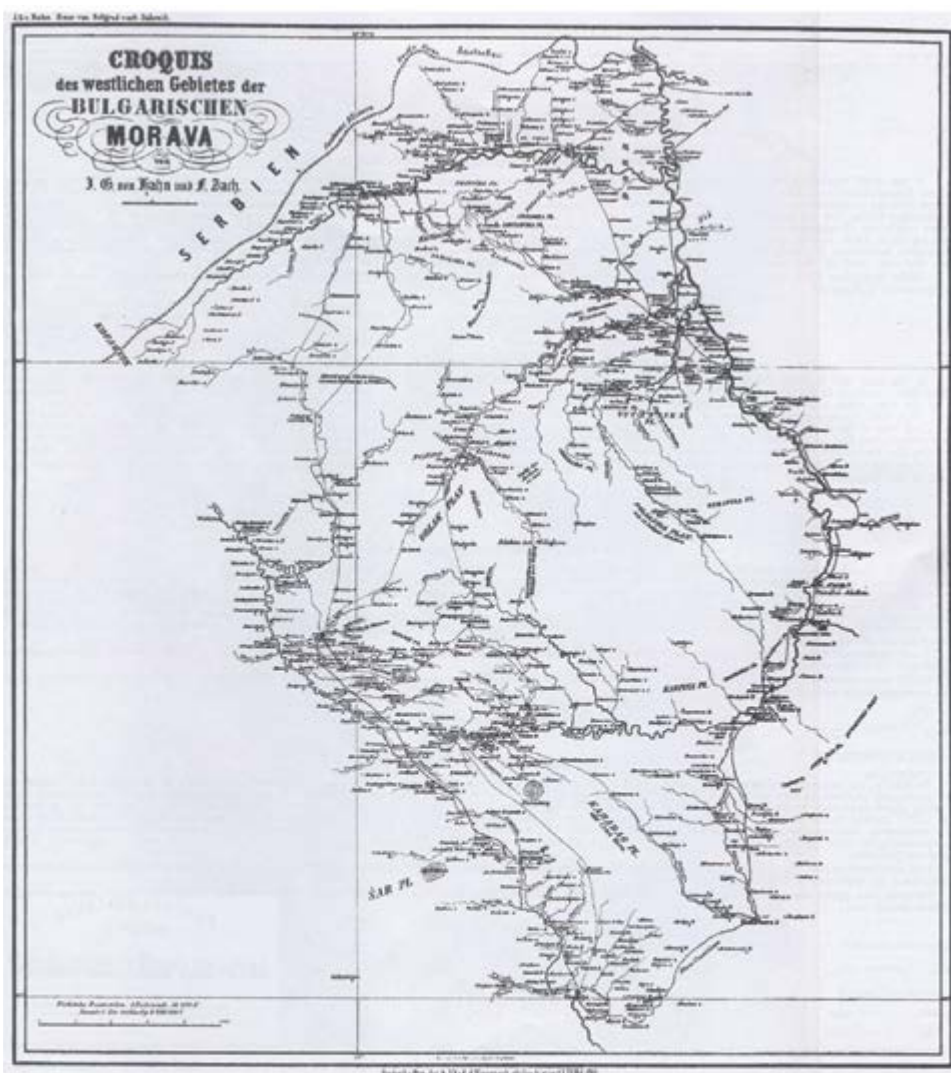
⁴¹ В оригинала *Босно*.

⁴² Изказването предавам по правописа на оригинала, единствено ударените гласни обозначавам като ги подчертавам. В оригинала в такива случаи се използват знаци за ударения.

Според авторката „основните идеи относно народностното самоопределяне, споделени в разговора, не са изолиран случай“ (Антонова-Василева 2014: 55). Възможно е представата за произход от вън, от България или от Македония (срв. и изказването на Ндричим Ука от с. Шищевец в т. 2) да е начин да обясниш на себе си и на другите защо традиционният ти език и традиционната ти култура не са нито албански, нито сръбски. Друг начин е знанието, че родният ти край е бил част от средновековна България – подход, често използван в Корчанския край (срв. гл. 4 и гл. 6) и понякога, ако и по-рядко, в Косово, както и свързаните с него предания, че в него са се заселвали български аристократи. Такива предания от Бобошица са представени обилно от Сотир Дамко (срв. гл. 6 т. 4), но както виждаме, подобна родова памет не е чужда и на Призренския край. Така или иначе, случващото се в днешна Гора и днешна Жупа, както и съвременните теренни материали потвърждават казаното от някои големи учени от първата половина на XX в., което в т. 5 си позволих да нарека модел на Хаберланд и Селищев.

Етнографска карта на Македония от Васил Кънчов (1900) – може би най-точната и най-подробна карта по въпроса. В нея обаче областите Гора и Жупа не са включени поради убеждението на автора, че те са извън географските предели на историческата област Македония. Картата е заимствана от Уикипедия.

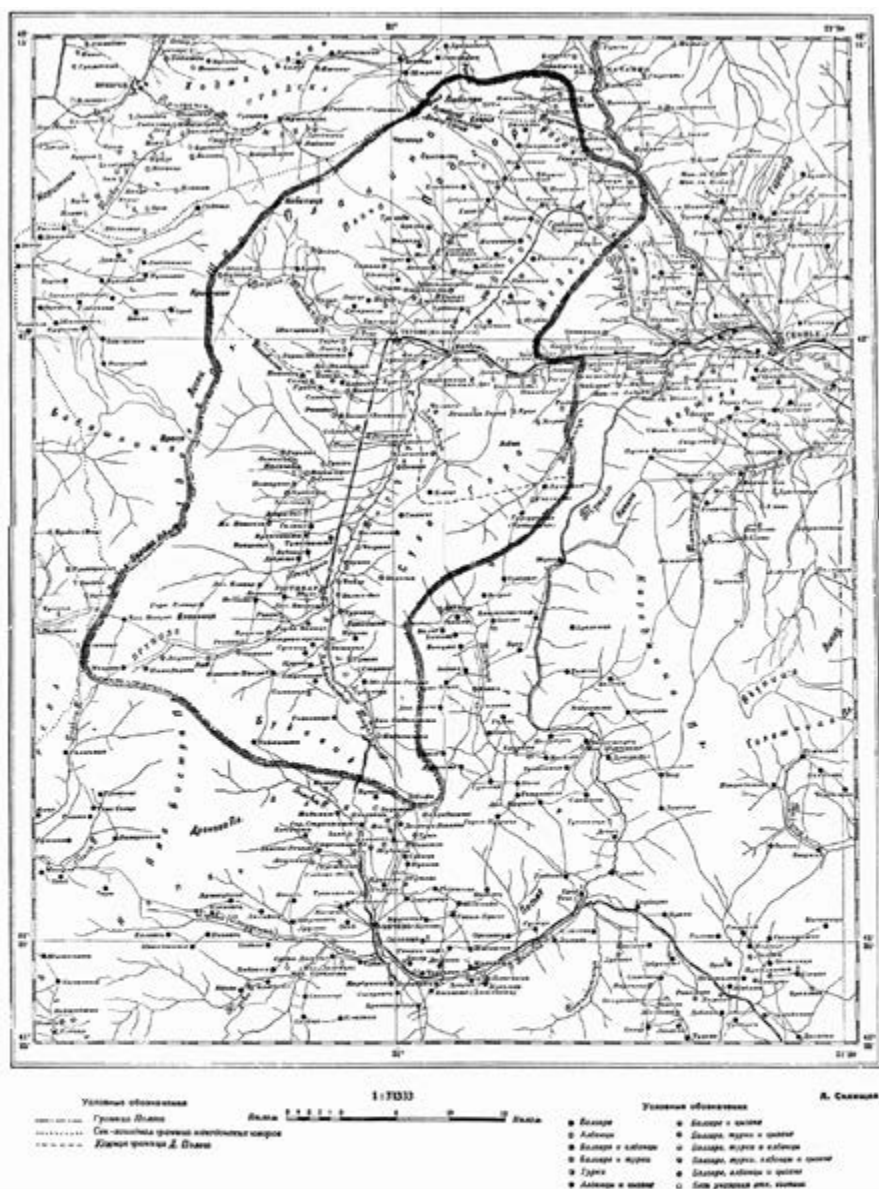
Етнографска карта на „Българска Моравя“, показваща Поморавието, Косово поле (източната част на днешно Косово) и околностите на гр. Скопие, на Йохан фон Хан и Франьо Зах от 1861 г. При всяко селище има обозначение какви народности го населяват – В означава българи, S – сърби, а – албанци, os – османлии. Най-южната част на Косово поле (горното течение на р. Ситница според авторите на картата е населена с българи и албанци. Картата е заимствана от Уикипедия.

Призрен като част от българските земи във Византийската империя през XI в. и като център на българското въстание на Георги Войтех и Константин Бодин в 1072 г. Картата е заимствана от Уикипедия.

Книгата на Афанасий Селищев *Полог и неговото българско население*.

Карта от книгата на Афанасий Селишчев *Полог и неговото българско население*. На север от очертаните граници на Полог, на север от Шар планина и на изток от Призрен, Селишчев представя в Средска Жупа с. Среца като българско, селата Мушниново, Горнесело и Драичичи като българско-албански, а Стружие, Небрегоше и Любинье като албански. В намиращата се още по-наизток Сириничка жупа селата Селце, Върбешиц, Беревице, Щръпце, Готовуша и Драйковце са отбелязани като български, а Яжинце като албанско.

Карта от книгата на Йордан Иванов *Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност с етнографска карта и статистика* (1917). Населението в областта Жупа – на югоизток от Призрен – е представено като българско.

Карта от книгата на Стефан Младенов *Geschichte der bulgarischen Sprache* 'История на българския език' (1929). На нея областта Жупа – на югоизток от Призрен – е включена в българската езикова територия.

ДВЕ СЪВРЕМЕННИ АВТОХТОННИ КРАЕВЕДСКИ КНИГИ ОТ ЮГОИЗТОЧНА АЛБАНИЯ: СОТИР ДАМКО ЗА БОБОЩИЦА И ЛАЗО НЕСТОРИ ЗА ВЪРБНИК¹

1. Как се запознах с двете книги

С двете книги, които искам да представя (Дамко 2010 и Нестори 2012), се запознах при работата по проект „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“, финансиран от националния фонд „Научни изследвания“ и представен в гл 1. И двете ми бяха предоставени от колегата и участник в проекта Раки Бело и разполагам с техни копия – всъщност и двете са му подарени с посвещения като на земляк – българин от Корчанско – и като на приятел.

Подобни книги често се пишат и издават и в България. Това са типични за съвремието ни краеведски изследвания на родното място, осъществени с любов и старание от автори, които най-често не са професионални историци, изкуствоведи или филолози, но събират, обобщават и представят безценни сведения за съответното селище, за миналото му, традиционната му култура и драматично променящо се настояще. В последващото изложение ще се опитам не само да представя книгите, но и да преразкажа част от съдържанието им, да предам, доколкото мога, част от духа им, ще си позволя и да вплета мои собствени впечатления от Корчанско и от поставените в книгите проблеми и да направя някои аналогии или сравнения с миналото и настоящето на България – такова, каквото го познавам.

Между двете книги има много общо – може би защото са написани в сходни исторически условия и защото описват места и хора със сходна историческа съдба. А може би и поради еднаквите чувства и подобните мисли, вълнуващи авторите им. Причината да реша да ги представя е обстоятелството, че това, което можем да прочетем в тях, е свързано – повече или по-малко – и със съдбата на съвременна България и на съвременните българи.

¹ Главата е съкратен и актуализиран вариант на моя публикация в електронно списание Онгъл (Гешев 2014).

2. Книгата на Сотир Танас Дамко за Бобошица

Заглавието ѝ е *Бобошица – вариант на история* (в оригинал Boboshtica – nje varjant historie). Оригиналният правопис на името на автора е Sotir Thanas Dhamko.

Книгата е обнародвана през 2010 г. (на корицата ѝ пише август 2010). Тя е на албански език и се разпространява във вид на подвързани компютърни разпечатки. Текстът е набран на латиница без необходимите албански букви с надредни и подредни знаци. На практика отсъстват само буквите ë [ъ] и ç [ч], понеже останалите типично албански букви всъщност са буквосъчетания – диграфи – и няма технически пречки да се отпечата с инвентара на „чистата латиница“. Така отпечатан, текстът не различава ë [ъ] от е и ç [ч] от с [ц]. По различни причини реших, когато цитирам, да запазя опростения правопис и буквения инвентар на оригинала.

Корицата на книгата е оформена художествено като колаж от фотографски и графични изображения. Самата книга съдържа известен брой илюстрации – предимно фотографии. Обикновено те са извън отбелязаната в книгата пагинация, така че тя е всъщност по-обемна от номерираните си 166 стр. Самите страници са гъсто изписани (има например страници с по 45 реда и до 95 знака на ред).

Изложението се опира на библиография от 25 позиции – авторът е ползвал архива на музея „Димитър Цанцо“ в Бобошица, архива на дружество „Кай нас“ в Бобошица, държавни и църковни кадастри и архиви в Корча, фолклорната сбирка и други текстове, писани от местната краеведка и пенсионирана учителка Елпи Манчо, написаните на гръцки мемоари на Димитър Цанцо – роден бобошенин, учител и общественик в Бобошица от края на XIX и началото на XX в. Освен това авторът е черпил данни и от разговори с жители на Бобошица (biseda me fshataret e Boboshtices) като Петрак Грецо, Ильо Кунешка, Танас Дамко, Елпи Манчо, Сотир Бамбули, Кристак Кочо (Дамко 2010: 166).

Уводните си думи, озаглавени „Към читателя“, Сотир Дамко започва с отговор на въпроса защо книгата му не е отделна история, а вариант на история. „Няма да е лесно – споделя той – в сложните плетеници на балканската култура да се отдели и опише неповторимото в историята на едно селище като Бобошица“ (Nuk dote jete e lehte, qe ne nderthurjet e medha te kultures ballkanike, te munde te shkruhej dhe te vecohej, historiku i nje vendbanimi specifik si historia e Boboshtices) (Дамко 2010: 1). И наистина, българският читател може да намери много като че ли близки му и познати „факти, легенди, запазени и до днес традиции“ (пак там), просто защото историята на Бобошица е вариант на историята на Балканите.

Но има и друга причина, особено сближаваща българския читател с написаното в книгата на Дамко – това е общият произход на съвременните българи и коренните жители на Бобошица и в частност на езика на съвременните българи и традиционния език на Бобошица. За Сотир Дамко една от основните ценности на Бобошица, която трябва да се запази, е изчезващият пред очите ни местен език. Още в уводните думи си думи той подчертава, „че е задължително да разкажа нещо за стария език, който се е говорел и още се говори в някои бобошенски семейства“ (se eshte domozdoshve, qe te tregoj dicka, per gjuhen e vjeter, qe eshte folur e flitet ende ne disa familje bobshtare) (Дамко 2010: 1).

Романтичното преклонение пред родното място – един от основните подтици да се пишат краеведски трудове – у Дамко се съчетава с рационална осъзнатост на връзката между достойнствата на човека и неговата среда: „Характерът на хората, такъв, какъвто го съхраняват и култивират, моралните ценности, които отстояват, не могат да не са повлияни и да не са оформени от средата, в която живеят“ (Karakterit i njerezve, cilesite qe ata ruajne e kultivojne, vlerat morale te cilat rezistojne, nuk mund te mos ndikohen dhe formohen nga ambjenti ku ata jetojne) (Дамко 2010: 1). Мисълта, че някой е достоен човек, защото се е родил на достойно място, е добра идейна и емоционална основа за изследване и представяне на историята и настоящето на едно селище.

Човек се чувства достоен, защото се гордее с това, което е, и с мястото, където се е родил. Там според С. Дамко „можете да намерите всичко, което ни кара да сме горди, че сме бобошени“ (do te gjeni gjithcka, per te cilat na kane bere te jemi krenare, qe jemi boboshtare) (Дамко 2010: 1) – думи, които обясняват достатъчно добре както мотивите за написването на книгата, така и цялото нейно съдържание. Своя труд, „скромен, не много професионален“ (modest, jo shume profesional) авторът преживява „като дълг, който аз като син на това село, имам към Бобошица“ (si detyrim, qe une si djale i ketij fshati, kam per Boboshticen) (пак там).

В достъпния ми екземпляр от книгата на Сотир Дамко под печатния текст на първата ѝ страница четем и думи на най-дейната съвременна бобошенска краеведка и активистка на дружеството „Кай нас“ Елпи Манчо, написани от нея собственоръчно на местния диалект, когато е подарявала екземпляра на Раки Бело:

Раки Белос [‘на Раки Бело’]

со респект и со љубов от Елпи Манчова от село Бобоштица шо се зборви љезико кай нас.²

От написаното се вижда, че за г-жа Елпи Манчо местният език е особено важен и особено ценен белег на Бобошица. Освен това местният език обективно сближава Елпи Манчо с Раки Бело. Неговият роден върбнишки говор,

² Надписът, както и всички текстове, написани от Елпи Манчо, е на албанска латиница.

който той използва активно и при разговорите си с нея, е много близък до бобощенския диалект.

3. Описанието на Бобошица у Сотир Дамко

Отделна подглава в книгата, озаглавена *Pozita gjeografike e Boboshtices*, е посветена на географските особености на селото. Тук научаваме за неговите граници, съседи, релеф, водно богатство, флора и фауна. 45% от земята му е равнина, а останалото са планини и хълмове. Богато е на извори, потоци и реки (Дамко 2010: 2). На следващи неномерирани страници виждаме карта на областта, както и много снимки и факсимилета на рисунки на местни животни и растения.

Тук искам да вмъкна едно лично впечатление: Бобошица е много красиво разположена – от едната страна равното Корчанско поле, от другата страна стръмните и почти голи склонове на планината Морава, разклонение на Пинд, а между тях хълмове, сред които е прикътано и самото село (срв. и илюстрациите след гл. 4).

Следва подглава, посветена на бобощенската топонимия. Тук читателят може да намери имена на местности в планината (сред тях Лисец, Сопатище), имена на хълмове (сред тях Галината), имена на местности в равнината, имена на извори (сред тях Широода) (Дамко 2010: 3). Следват десетина неномерирани страници с много снимки на мостове (най-старите построени през 1840 и 1850 г.), чешми, хълмове и местности, споменати в текста.

Във връзка с имената на кварталите (махалите, lagje) С. Дамко цитира спомените на Димитър Цанцо, описващи събития от годините 1800 – 1904), като изброява имена на махали и местности, сред които Попчище, Долни бунар, Братско, Челковйене, Каменйата, Оданте мйеста. Според Дамко това са имена „много характерни“ за селото. Такива са и имената на трите реки, течащи през Бобошица: Голема рйека, Мало рйека, Поврок (Дамко 2010: 4).

Представен е и броят на населението на Бобошица според откритите от автора документи:

- 1500 г. – 450 къщи и 6 000 – 7 000 души
- 1870 г. – 210 къщи и 1004 души
- 1945 г. – 675 души
- 1950 г. – 1125 души
- 1955 г. – 588 души
- 1960 г. – 831 души
- 1969 г. – 818 души
- 1979 г. – 1145 души
- 1989 г. – 1163 души (Дамко 2010: 4–5)

Прави впечатление рязкото колебание на броя на населението през XX в., причините за което стават ясни от по-нататъшното изложение в книгата.

Напълно очаквано за всеки, който е посещавал Бобошица, С. Дамко посвещава отделна подглава на *Бобощенските черници* (Manat e Boboshtices) (Дамко 2010: 8)

„Бобошените на езика кай нас ги наричат чарници“ (Boboshtaret ne gjuhen Kajnas, do ti quajne carnici), от тях „се приготвя уникална ракия“ (pregatitet rakia unikale), наричана „чарничкова“ (Carnickova), която „поднасят като лекарство“ (qe sherben si ilac) срещу възпалено гърло и коремни болки. Черничевите дървета са „емблема на Бобошица“ (embleme e Boboshtices). Преданието разказва, че ги е донесъл поп на име Наум (me emrin Naum). Срещат се и в съседните села Треска, Дреново и Требицка (Дамко 2010: 8).

Авторът смята, че черниците са донесени от самия Наум Охридски, ученика на Методий и Кирил (dishepull te Metodit dhe Kirilit), основоположник на „българската православна църква“ (te kishes ortodokse bullgare), основал заедно с Климент Охридски книжовна школа. За С. Дамко Наум и Климент са големи български църковни дейци (Bashkekohes me Klementin, Naumi, do te ngrinin shkollat me karakter kulturoro-iluminist, ku moren njohuri nje numur i madh klerikesh bullgare) (Дамко 2010: 8).

Свещеният произход на черниците според С. Дамко се потвърждава от факта, че те растат край църквите и манастирите на селото – „църквата и манастира „Св. Николай“, църквите „Св. Николай“ на хълма, „Св. Йоан“, „Св. Димитър“ и др.“ (ne kishen e manastirit te Shen Kollit, kisha e Shen Kollit ne varet, Shen Jovan, Shen Mitret etj.). Празникът, когато бобошени се черпят с новосварената ракия, е Св. Спас (Shen Sotirit) – 6 август (Дамко 2010: 10).

На следващите страници С. Дамко представя подробности за технологията на ферментиране на черниците и варене на ракията. Според него бобощенската черничева ракия е чиста (e paster) и се пие – с песни и удоволствие (me kenge e qefe). (Дамко 2010: 11 – страницата завършва със снимка на казан за варене на ракия). Тук впрочем читателят може да види, че думите *казан*, *капак*, *ракия* са (почти) еднакви на български и на албански.

4. Миналото на Бобошица и произходът на бобошени

Важен елемент от местното и родово самосъзнание на Сотир Дамко е представата, че родното му село съществува отдавна и има дълга история. Едно от заглавията в книгата, след което се говори за археологически открития от бронзовата и желязната епоха в землището му, е *Бобошица е древно селище* (Boboshtica eshte vendbanim i lashte) (Дамко 2010: 6).

Любопитно е, че изложението за миналото на селото започва с албаноезична карта на България през X в. – „България в годините на управлението на

цар Сименон, 927 г.“ (Bullgaria në vitet e sundimit të car Simeonit, 927) (Дамко 2010: 6/1). На голяма част от историческите карти (обикновено на по-новите от тях) Първата българска държава е представена симетрично разположена от двете страни на Долния Дунав – колкото българска територия има на юг от голямата река, толкова (понякога дори повече) е и територията на север от нея. У С. Дамко картата е от другия тип – на нея като политически български са показани само земите на юг от Дунава. На такава карта наистина Корчанският край е разположен в средата на югозападната третина от тогавашното Българско царство. Картата не е случаен елемент в книгата на С. Дамко – по-нататък ще видим колоко важно място заема средновековната българска държава в предствите му за произхода на Бобошица и на бобошениите.

Любопитни подробности за миналото откриваме в отделна глава, представяща *Бобошица през XII–XVII в.* (Boboshtica e shekullit XII–XVII) (Дамко 2010: 12).

Тогава селото се простира и отвъд Голйема рйека (Goljema rjeka). В 1431 г. според тогавашния турски регистър в селото има над 500 къщи с над 6000 – 7000 жители. Както подчертава авторът, семействата тогава са големи – с по двајсетина членове.

Според С. Дамко хрониките от онова време описват тогавашните бобошени като „мъже с мустаци, високи и здрави“ (burra me mustaqe, te gjate e te shendetshem), а „жените и момичетата много красиви, работливи, смели и верни“ (gra e vajza shume te bukura, puntore, trime e besnike) (Дамко 2010: 12). Тук можем да намерим и някои подробности, по-скоро щрихи за начина на живот, за заниманията и облеклото на бобошени през ония времена.

Авторът с право подчертава богатството от религиозни обекти в Бобошица и землището ѝ: „Селото е заобиколено от голям брой църкви и от три манастира“ (Fshati eshte rethuar nga nje numur i madh kishash e tre manastire) (Дамко 2010: 12). Той ги изброява поименно и представя данни за това през кой век са построени и дали още съществуват или са разрушени (Дамко 2010: 12–13). Многото църкви и манастири според него са причината Бобошица да е смятана не за обикновено село, а за „село-град“ – fshatqytet (Дамко 2010: 13). Прави впечатление, че и Елпи Манчо в своите интервюта не пропуска да подчертае славата на Бобошица като „село-град– fshatqytet“. Наистина, културното наследство и особено многото църкви и манастири дълбоко впечатляват посетителя на Бобошица. Те – заедно с архитектурата на няколко запазени стари къщи и с улиците, застлани със старинен калдъръм – създават чувството, че се намираш на място, което преди векове е било много важно.

В разказа за миналото на Бобошица четем и заглавие *Говорим език – български* (Gjuha e folur, bullgarce) (Дамко 2010: 13).

Ще припомним какво бе казано за названието *българче* в т. 13 на гл. 4. *Българче* (с ударение върху гласната а; на албански правопис Bullgarçe) е старо

име на местния език в Бобошица. Това е турска по произход форма, означаваща ‘български’. Тя се използва в албаноезичен дискурс и от жителите на селото, и от „другоселци“ по отношение на местния диалект. Преди няколко години г-н Юлиан Костреци, албански студент в България, чийто дядо е от Бобошица, ми обясни, че албанците наричат езика на другите български села в страната си *Bullgarishte* (булгарище – с ударение върху гласната **и**), а само езика на Бобошица – булгарче, което означава същото само че на турски. Според него това е традиционен знак на особеното им уважение към нейните жители. Терминът *булгарче* се среща и във фолклорната сбирка на Е. Манчо, например *Këngë Bullgarçe* (‘песен на български’) като пояснение към една от песните на местния диалект. Можем да го видим и в бележка към текста на устава на дружеството „Кай нас“: „në gjuhën Bullgarçe të Vjetër qe flasim ne“ (‘на стария български език, който говорим ние’ – Антонова-Василева 2011: 113).

С. Дамко засяга и темата за приемането на исляма през османската епоха и за съвместния живот на православни и мюсюлмани. В същия контекст научаваме за рода „с княжеска кръв“ (me gjak princëror), наричан Асен, от съседното село Дворан, който с приемането на исляма приел и фамилното име Хасан (Дамко 2010: 13). Разказа си за историята на Бобошица през XIX в. С. Дамко опира най-вече на историята на селото, описана в спомените на местния учител (в селското гръцко училище) даскал Димитър Цанцо (*dhaskal Dimiter Cancò*), писани на гръцки и включващи времето до 1904 г.

Под заглавието на четвърта глава от разглежданата книга – *Произход на Бобошица и на бобошцените* (*Origjina e Boboshtices dhe boboshtarve*) четем подзаглавие *Названието на селото* (*Emertimi i fshatit*). Главата започва с авторовото твърдение, че „Бобошица, както се пише и разказва, просто има очевидно славянско име, както и много други славянски топоними, които се употребяват и днес в околната територия“ (*Boboshtica, si shkruhet dhe lexohet, tregon thjesht një emërtim të dallueshëm sllav, ashtu si shumë toponime sllave, të përdorura edhe sot, për teritorin në zonën përreth*) (Дамко 2010: 14). Той посочва като илюстрация селищните имена Каменица и Беловода, но примерите могат да се увеличат неколkokратно.

Сотир Дамко ни запознава с хипотезата, че името Бобошица означава „с много дъски“ (в местните говори *щица* < старобълг. **дъштица* ‘дъсчица’, умалително от *дъска*). Същата хипотеза изказа и Елпи Манчо, когато я интервюирах. С. Дамко обяснява това с обработката на дървен материал за нуждите на църковната институция като основно занимание на жителите на селото в миналото. Цитира Книгата на Корчанската митрополия, в която се говори за „голяма дъбова гора край Бобошица, в която работят дървосекачи“ (*një pylli e madh me lisa ku punonin shërbëtorët*). Споменава също и хипотезата на Афанасий Селищев, че названието *Бобошица* произлиза от съществителното *боб*, и свързва появата на названието *Бобошица* с началото на средновековие-

то, когато на Балканския полуостров „се заселват славянобългарски племена“ (perhapen fiset sllavo bullgare) (Дамко 2010: 14).

Следващото подзаглавие е *Произход на жителите на селото* (Origjina e banorve te fshatit). Изложението тук започва с неочакваното за мене изречение „Темата е чувствителна, дори до днес остава табу и знам, че може да предизвика доста полемика“ (Te prekesh kete teme, e cila deri me sot ka mbetur tabu, e di qe mund te ngjale shume polemika). „Но никога не е късно – продължава авторът, – оставайки морални, да разбулим една истина“ (Por kurre nuk eshte von, dhe mbetet e moralshme per te zbuluar nje te vertete). И излага неумолимите факти: „Автохтонните жители на селото са говорили и говорят на много стар славянски език, който те самите наричат булгарче“ (Banoret autokton te fshatit, flisnin dhe flasin nje gjuhe shume te vjeter sllave, te cilen ata vete e quajne bullgarce). „Освен това този език се нарича и кай нас, на албански – като нас“ (Kjo gjuhe eshte kaq e vecante sa emertohem Kaj nas, ne shqip – si ne) (Дамко 2010: 15).

Авторът обяснява, че изразът *кай нас* се използва „за да се разпознават жителите на селото, питайки се *зборвиш кай нас* (говориш ли като нас), и отговорът трябва да бъде *да море зборво* (да, море, говоря) и беседата започва“ (per te dalluar ata qe jane banore te fshati, duke i pyetur; zborvish kaj nas (flet si ne) dhe pergjigja do te ishte; da more zborvo (po more di) dhe fillonte biseda) (Дамко 2010: 15).

С. Дамко съвсем уместно подчертава сериозния интерес на учените към езика на Бобошица. Споменава излезлия през 1936 г. труд на Андре Мазон, издадените в Париж през 1988 г. материали от тогавашния международен конгрес на славистите в София, интереса на албански учени и писатели към него, както и на академичните среди в Македония, България, Русия и другаде. Споменава и твърдението на Зиновиев, руски посланик в Цариград, разполагал на времето с Корчанския кодекс, че жителите на Бобошица са дошли от Полша около 1100 – 1200 г., от където са изгонени по политически причини, но подчертава, че според данните на самия кодекс (bie ndesh me te dhenat e Kodikut), документ № 165, стр. 56 „Дреново и Бобошица говорят на български език“ (Drenova dhe Boboshtica flasim gjuhen bullgare) (Дамко 2010: 15).

Авторът обогатява аргументите си, като цитира традиционната представа на жителите на Корча, предавана от поколение на поколение, че Бобошица е много старо селище. Това той свързва със следния цитат от Петрак Пепо: „От историята знаем, че през 845 г. след Христа българският цар Пресиан разпростира властта си над Македония, както и над района на Корча, където процъфтявал знаменитият град Девол“ (Nga historia dime se ne vitin 85 [sic] para Krishtit, mbreti bullgar Presian, e zgjeroi sundimin e tij ne Maqedoni si dhe ne zonen e Korces, ku lulezoi qyteti i degjuar Devoll) (Дамко 2010: 15). Посочва се и мнението на Иван Снегаров, който „основавайки се на документи и богата

библиография“ (bazuar ne dokumenta dhe bibliografia te pasur), пише, че „Бобо-щица и Дреново са две села остатък от старото славянобългарско население, което през средновековието заема Балканите и Южна Албания“ (Boboshtica dhe Drenova, jane dy fshatra te mbetura nga popullsia e vjeter sllavo bullgare, qe perhapen ne kohen e mesjetes ne ballkan, Shkiperine e jugut). Уточнява се, че много други езиковеди и историци са на същото мнение – че това е „славяно-българско население остатък от старите български племена, простиращи се някога до Адриатика“ (nje popullsi sllavo-bullgare, e mbetur nga fiset te hershme bullgare, te cilat u shtrine deri ne Adriatik) (Дамко 2010: 15).

След това С. Дамко посочва *История на Албания*, издадена в Тирана през 1959 г., както и изследвания на Хайнрих Гелцер, Густав Вайганд, Андре Мазон и Иван Снегаров, в които се говори за административната област Кутмичевица, съществувала до 1016 г., чийто управител е „български велик болярин“ (nje bujar i madh bullgar), а главен град – Девол (Дамко 2010: 16).

Отново се споменава за княжеския по произход род Асен (nje fis princeror me emrin Asen) в бобощенската махала Турцка (ne Boboshtice ne Mallen e Turckes). Според автора той може да се съотнесе с братята Асеновци (основателите на втората българска държава) (Дамко 2010: 16).

Читателят, разбира се, може да се запита: какво толкова, защо пък, ако човек се гордее с произхода си, трябва да го свързва със средновековните българи и с тяхната аристокрация. Такъв въпрос спокойно може да си зададе и албанският, и българският читател, а още повече читателят от по-далечни краища, където господства представата, че Балканите са дива, неуправляема и недостойна за уважение земя. Сякаш в отговор на такъв неизказан, но възможен – задочен – въпрос С. Дамко цитира американския историк Джейкъб Гуулд Шърман, който подчертава огромното значение на средновековната българска държава: „... никой не съчувства особено много на България, при все че тя има история, по-славна от Османската империя“ (... akush nuk vuajti me shume se Bullgaria, megjitse ata kishin nje histori me te lavdishme se perandoria Otomane) (Дамко 2010: 16). Разбира се, става дума най-вече за цивилизационния напредък на България „от времето, когато нейният владетел Борис приема християнската вяра в 864 г., българите осъществяват забележителен напредък, нареждайки се сред най-цивилизованите държави в света“ (nga koha kur sovрани i saj, Boris, pranoi fene krishtere, ne vitin 864, bullgaret bene perparime de dukshme, duke u radhitur ne fiqite e qyteteruara te botes) (пак там).

Следва разказ за управлението на цар Самуил със столица Охрид (976–1014 г.), за възстановяването на българската държава през 1186 г. и за братята Асеновци, за царуването на Иван Асен II като период на най-голямо благоденствие и могъщество в историята на България (Dhe periudha e sundimit te Car Asen II, (1218–1240), ishte periudha me e begate ne historine e Bullgare e te zoterimeve te saj). „Той закриля търговията, развива изкуството и книжовност-

та, основава и подпомага църкви и манастири и разхубавява столицата Търново с красиви и величествени постройки“ (Дамко 2010: 16).

Темата за присъствието и заселването на висши български аристократи в Бобошица през Средновековието продължава с предположението на С. Дамко, че освен Асеновци в Бобошица е имало още едно семейство с владетелски произход, защото в селото има и местност, наречена Княжеска могила (Varet e princëve) (Дамко 2010: 16).

В продължение на темата за българските владетели и Бобошица С. Дамко разказва известната бобошенска легенда (представена още у Димитър Цанцо) как „Крали Марко с коня си скочил от хълма Галината на хълма Веринте и там, където стъпили копитата на коня му, има следа и днес и извира пълноводен поток, който се нарича Веринте“ (Marko Krajli me Kalin e tij, u hodh nga kodra e Galines ne kodren e Verinjve dhe se atje ku rane kembet e ka duken dhe sot, dhe doli nje burim me uje te bollshem, qe quhet burimi i Verinjve) (Дамко 2010: 17). У Цанцо можем да прочетем, че на това място има блато, което се нарича Марков Мачел (Избрани моменти от спомените на Димитър Цанцо можем да намерим в труда на Андре Мазон, посветен на Бобошица – Мазон 1936: 382–386; същите моменти са представени в гл. 4а в превод на български). Д. Цанцо нарича Крали Марко „владетел на българите“, който „е бил герой и владетел на тези краища“ (Мазон 1936: 384) и недвусмислено определя произхода на земяците си като български.

След като представя данни за Крали Марко, за неговото Прилепско „княжество“, за васалитета му, за смъртта му във Влахия и за мястото му в българските и сръбските песни и предания според *История на България* от Христо Матанов, Ангел Димитров и Боби Бобев, С. Дамко се връща към преданието, че „в Бобошица се установило княжеското семейство, в Дреново придворните на князете, а в Дворан се е намирал дворецът им“ (ne Boboshtice jane vendosur princerit, ne Drenove obortaret e princerve dhe Dvorani ka qene obori i ketij venbanimi) (Дамко 2010: 17). Любопитно е, че авторът свързва този факт с рядко сключваните бракове между бобошени и дреновени – своеобразна проява на спомена, че са роднини по кръв.

След като подчертава самобитните обичаи на Бобошица, С. Дамко резюмира фактите: говорим език – булгарче (gjuha e folur – bullgarce); топоними – славянски (toponimet ne gjuhen sllave); легенда, че Крали Марко е пребивавал на територията на селото; местожителство на княжески род Асен; старинност на култовите обекти, включително и орнамент с формата на звездата на Давид в църквата на манастира „Св. Николай“ (ornamenti i yllit te David ne kisha e manastirit te Shenkollit); езически обичаи и празници (ritet dhe festa pagane), повечето от които се честват и днес (edhe sot); богат собствен фолклор на български – „булгарче“ – език (folklori i pasur vetem ne gjuhen bullgarce); споменът за женитбата на български княз (nje princ bullgar)

в църквата „Св. Йоан“; фактът, че територията на селото „често е била под властта на български княжества, на българската империя или държава“ (ka qene shpesh, ne zoterim e principatave, perandorise apo shtetit Bullgar) (Дамко 2010: 17).

Въз основа на казаното авторът прави следните изводи:

1. Бобошица е древно селище (Boboshtica eshte vendbanim i lashte)

2. Тя е заселена преди установяването на християнството като официална религия (Ka qene banuar, para vendosjes se krishterimit si fe zyrtare) (Дамко 2010: 17)

3. Населена е предимно с българско население (Eshte banuar me se shumti nga popullsi bullgare)

4. Езикът, който се говори, е стар славянобългарски език. Той се предава от поколение на поколение устно и писмено с латински букви и с кирилски букви (Gjuha qe flitet, eshte gjuha e vjeter sllavo-bullgare. Eshte trashегuar bres pas brezi me te folur e te shkruar me germa latine, dhe me germa kirilic) (Дамко 2010: 18)

След като доуточнява, че „кирилско писмо срещахме единствено върху някои фрески в църквата „Св. Николай“ (Germat kirilic i hasim vetem ne disa afreske ne kisha e Shenkollit) (видях лично и заснех такъв надпис в полуразрушената днес църква; показан е в илюстрациите към гл. 4), С. Дамко представя отпечатаната на стр. 6/1 карта, на която се вижда „територията, управлявана от Българската империя“ (teritori une ndodhet nen zoterimi e perandorise Bullgare) през 927 г. Картата е албаноезична и е взета от превод на албански на труд на Фердинанд Шевил (Дамко 2010: 18).

Описанието на С. Дамко на Първата българска държава (както той я нарича, Българската империя) би могло да подтикне към патриотичен оптимизъм омърлушените, отчаяни и загубили самочувствие граждани на съвременна България – това е видение на една друга, нереална, отдавна отминала България: „За времето си тя е доста развита и с великолепно цивилизация“ (Per kohen kjo ka qene mjaft e zhvilluar dhe me nje qyteterim te admirueshen). „Тя установява административна система с разделение на властите (ndarjen e pushteteve)“, дори „демократични форми на изборност на властта“ (format demokratike te zgjedhjeve te pushtetit) (Дамко 2010: 18).

Споменава се, естествено, и Василий II Българоубиец (Vasil II Bullgarovrasesi), но се подчертава, че въпреки неговото дело „остават живи традициите на българската държава и днешното оформено българско съзнание“ (Por mbeten te gjalla traditat e shtetit Bullgar dhe vetedia tashme e formuar bullgare), за да се стигне до „втория златен век под управлението на Асеновци“ (shekulli i dyte i arte nen drejtimin e Asenve) като „следващ подем в развитието до 1241 г. през XIII век“ (nje hov tjeter zhvillimi, deri ne vitin 1241, pra shekulli i XIII) (Дамко 2010: 18).

В закономерна асоциация с по-общата тема за средновековна България авторът преминава към по-частния разказ за местния род Цапарови от бобошненската махала Попчище, който и към 1860 г. „живее с атрибутите на княжески род“ (jetonte me atributet e nje familje princerore) в облеклото и начина на живот (например „конска сбруя с позлатена юзда и стремяна“ – *paimet e kua jve si fre e yzengji te lara me ar*) и има „голяма роля в самоуправлението на селото“ (nje rol te madh ne vetqeverisjen e fshatit). И, разбира се (natyrisht), важен техен атрибут е езикът българче (bullgarce). Пак в рамките на същата тема авторът се връща още веднъж към преданието, че в църквата „Св. Йоан“ (ne kishen e Shen Jovanit) се е венчал български княз (ve kurore e cilibrohet me martese) (Дамко 2010: 18).

5. „Големият разрыв“

В отделна подглава Сотир Дамко обсъжда причините за „големия разрыв“ (shkerutja e madhe) – и административен, и духовен – между Бобошица и българската държава (Дамко 2010: 18). Той поставя въпроса някакси панхронно, въпреки че намира отговора му в Османската епоха.

Наистина съвременните бобошени и жителите на съвременна България почти не се познават. Теренните ни проучвания в Бобошица установиха, че събеседникът, който в най-голяма степен прояви и открито изяви български чувства по време на видеоинтервютата, които участниците в проекта направиха с него – г-н Ильо Кунешка, пенсиониран машинен инженер – е посетил почти всички европейски страни, но никога не е бил в България. Представата му за нея, както и за самите българи бе идеализирана. Той ни разказа фолклоризирана версия на новата българска история и ни изпя донякъде фолклоризирана версия на българския химн, които е научил от баща си, нарече България „нашата стара татковина“, но никога не беше я виждал (за повече подробности срв. гл. 4).

Недостатъчното познаване е едната страна на българо-бобошненските отношения. На нея се противопоставя определен стремеж към опознаване. Любопитно е, че доскоро в Уикипедия най-дългата и най-подробна страница за Бобошица, съдържаща основни сведения за историята на селото, както и за историята на неговото проучване, беше българската. След това се появи и също така подробна страница на английски; съществуват още албанската страница и много кратки и с еднакво съдържание страници на румънски и на книжовната норма в Република Македония (за повече подробности срв. гл. 4). Оказва се, че в електронните медии най-голям интерес към Бобошица проявява българската общественост.

Българските чувства са нещо традиционно за Бобошица. Те се проявяват в писмен вид още в спомените на Димитър Цанцо от началото на XX в. и са специално отбелязани от Андре Мазон (Мазон 1936: 386).

Слабото взаимно познаване между бобошени и съвременните българи, разбира се, се дължи и на изолационистичната политика на диктатурата на Енвер Ходжа в Албания, както и на липсата на административни връзки и слабостта на образователните контакти с България през XIX и XX в. Бобошица е едно от малкото места на Балканите с автохтонно българоезично население, където през последните два века не е присъствала нито българска администрация, нито български организации или дружества, нито български църковни или образователни институции. До началото на XX в. все пак контактите са били по-интензивни, по-интензивни стават и днес, когато някои потомци на бобошени учат в България, но като цяло връзките между Бобошица и България остават по-слаби от връзките между село Върбник и България, описани в следващата книга, която ще представя.

В гл. 4 бе спонемато, че преди няколко години български дипломати бяха обещали да заведат бобошенските старци да видят България. Ильо Кунешка например споделя възторга си от тая инициатива във видеоинтервютата си. Обещанието обаче остава неизпълнено. Ето един несполучлив опит на високо равнище за бобошенско-българско сближаване с неизвестен за мене ефект върху бобошенското обществено мнение.

Впрочем нищо от току-що изказаните разсъждения върху бобошенско-българските взаимоотношения не присъства в книгата на Сотир Дамко. Разглеждайки „големия разрыв“, той засяга всъщност един много по-дълбок и общобългарски въпрос – изчезването на държавните традиции и отслабването на духовните връзки, на солидарността между потомците на средновековните българи. Посочените от него причини и техните следствия имат отношение не само към Бобошица – това са събития и явления, засягащи българите и българските земи като цяло.

Авторът вижда причината за „големия разрыв“ със средновековната българска държавна традиция (и вероятно с идеята за българска държавност изобщо) в методите на управление на Османската империя – тя поглъща ръководните кадри на по-старите европейски държави (включително и на Търновска България – е *Bullgarise se Ternoves*), които се покоряват и приемат исляма, а „които не [го] приемат, биват избити“ (*Ata qe nuk prananim vriteshin*) (Дамко 2010: 18).

Друга причина за отслабването на националната идея според С. Дамко – освен споменатата загуба на собствената аристокрация – е загубата на църковната независимост. С това той фактически поставя актуалния за историята на целия български народ въпрос за погърчването.

Авторът подчертава, че загубата на църковна независимост води до загуба на социално и политическо сцепление и напомня, че по онова време Охридската архиепископия (*kryepeshkopate se Ohrit*) по неканоничен според него начин (*ne menyre antikanonike*) е подчинена на Константинополския патриарх

– неканоничен, защото преди това българската църква (kisha bullgare) е автокефална векове наред (prej shekuj). През цялата османска епоха Бобошица се намира и териториално, и конфесионално „в зоната, наречена Румелия, т.е. гръцка земя“ (ne zonen e quajtur Rumeli, pra e Grekeve) (Дамко 2010: 19).

За моралното разединение между православните допринася според С. Дамко и това, че някои от тях са подчинени непосредствено на султана срещу обилни привилегии (ne kembin te privilegieve te majme), докато други са обречени на физическо и духовно страдание, несправедливости, репресии, високи данъци, невъзможност да получиш и да окажеш помощ. Що се отнася конкретно до Бобошица, за автора османската епоха е време, „когато бобошчени заплащат скъпо битието си на православни“ (kur boboshtaret e paguanin shtrenjt te qenit ortodhoks) (Дамко 2010: 19).

Следват разсъждения за мотивите на хората (включително и на потомците на князете Асеновци в бобошенската махала Турцка) да приемат исляма, за това как Бобошица остава православна в околност, където половината села са мюсюлмански, за това, че бобошчени трябва да са благодарни (mirenjohes), че през турско време селото им е останало етнически чисто (e lene Boboshticen etnikisht te paster) (Дамко 2010: 19).

На въпроса, който сам си поставя – защо запазените до днес надгробни и църковни надписи са само на гръцки – Сотир Дамко отговаря така: защото Османската империя признава единствено гръцкия език като официален за християните в Румелия, защото всички се намират под управлението на ръководената от гърци Цариградска патриаршия и с подкрепата на Високата порта всеки православен е наричан грък (cdo ortodoks e quanin grek) (Дамко 2010: 19).

Прави впечатление, че относно триъгълника османска власт, гръцка църква и български (или конкретно бобошенски) народ С. Дамко разсъждава като задочен съмишленик на българските възрожденци от XIX в. и на мнозина българи след това. Изкушавам се да обобщя, че разподобяването от гръцката национална идея е трайна черта на родолюбивите автохтонни бобошчени. Липсата на гръцки патриотизъм у първия историк на Бобошица – Димитър Цанцо – е изрично отбелязана от А. Мазон, който с известно удивление изтъква, че един гръцки учител и верен пасом на цариградския патриарх, какъвто е Цанцо, се подиграва с гръцката идея и проявява чувство за принадлежност към географски отдалечения български народ (Мазон 1936: 386). Да си припомним също, че Димитър Цанцо е един от преводачите на евангелието от гръцки на местния диалект (срв. Мазон 1936: 114 – 115). Разграничаването от гърците е присъщо на бобошените-кореняци и днес. В разговорите си с участници в проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ Елпи Манчо изказа не много ласкаво мнение за гърците, защото те били националисти.

6. Борба да изразиш етническата си принадлежност, църковна и просветна дейност, самоуправление

Темата за противопоставянето срещу крайния гърцизъм присъства до голяма степен и в следващата подглава, озаглавена *Усилия на бобошени да изразят етническата си принадлежност* (perpjeket e bobshtarve, per te cfaqur percatesine etnike) (Дамко 2010: 19).

Тук отново се споменава славянският надпис на кирилица в църквата „Св. Николай“ – всички останали надписи в селото са на гръцки (Дамко 2010: 19), както и преводът на евангелието и литургията на езика кай нас, т.е. на местния диалект, към края на XIX в. (Дамко 2010: 20).

Преводът на евангелието на бобошенски диалект предизвиква пререкаание между местния свещеник и Корчанския гръцки владика в бобошенската църква „Св. Николай“, споменът за което се превръща в една от местните легенди. С. Дамко представя случката по устен разказ на Ильо Кунешка (Дамко 2010: 20). Разказът е на албански. Същият разказ на албански е представен и от М. Макарцев, който през 2012 г. работи часове наред с г-н Кунешка (срв. напр. Макарцев 2012: 20 – 21, 30), записва го и го включва в неиздадените си полеви записки. В албанскоезичните версии, представени от С. Дамко и от М. Макарцев, Ильо Кунешка нарича местния език кай нас. Във видеоинтервю обаче, взето от мене при теренни проучвания по проекта „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ през лятото на 2009 г., г-н Кунешка, разказвайки същата история на своя койнеизиран идиолект, нарича езика си български. Наричам идиолекта му койнеизиран, защото е смес от бобошенски форми с форми от други говори, както и от книжовните норми в Република Македония и в България. Самият текст на интервюто и по-подробни бележки за идиолекта на Ильо Кунешка, както и сравнение между неговия вариант на историята и описаното у Андре Мазон са представени в гл. 4 т. 10 и т. 26. Интервюто е включено и във филма на Веселка Тончева и Екатерина Минкова *Наше село ести Бобошница*. Разликата между него и представеното в книгата на С. Дамко е главно в езика, на който се разказва, и в използваното от г-н Кунешка название на родния език – у С. Дамко и М. Макарцев „кай нас“, а във видеоинтервюто „български“ (така го нарича на времето и единият от преводачите на Бобошенското евангелие – Димитър Цанцо – в своите спомени).

Бобошени превеждат евангелието на своя диалект през 80-те години на XIX в. Преводът, представен от А. Мазон (1936: 114–116) в латинска транскрипция, е осъществен с гръцки букви и е дело на вече споменатия местен просветен деец Димитър Цанцо, на местния свещеник Теодор Икономо и на трима техни помощници, чиито имена не са известни. Спорът между бобошенския свещеник и корчанския владика се е превърнал в местна легенда и С. Дамко не случайно го нарежда сред важните прояви на борбата

на бобошени „да изразят етническата си принадлежност“. Между варианта, разказван от Ильо Кунешка, и варианта у Андре Мазон има съществени различия. Вариантът, представен накратко от А. Мазон (1936: 12–13), е вероятно много по-близък до действителното събитие и е по-малко идеологизиран в сравнение с разказа на И. Кунешка. Главни герои в тях са свещеникът Теодор Икономо и гръцкият корчански владика. Различията между двата варианта показват, че устният текст е претърпял развитие във времето според законите на фолклора.

Следващата проява на борбите на бобошени „да изразят етническата си принадлежност“, която С. Дамко цитира, е писмото на бобошенските старейшини до българския екзарх Антим от 26 октомври 1873 г. (Дамко 2010: 20 – 21)

За автора „това писмо, намиращо се в скромния архив на дружеството в Бобошица“ (Kjo leter, e ruajtur ne arkivin modest te shoqates se Boboshtices) е „убедителен документ“ (dokument bindes) за усилията на бобошени да изразят етническата си принадлежност, въпреки че не се знае дали е стигнало до ръцете на Екзарх Антим в Цариград и какъв ефект е имало“ (Дамко 2010: 21). Предаден е целият текст на писмото на езика на оригинала и в превод на албански. Показателни за етническото самосъзнание на бобошени са такива изрази в това писмо като: „до нашите браќа гето се болгари“, „Татко наш, да ми умилвите наше чянда шо се найдве сами во стред люди арнаути“. „Еден чярек от сат далеку от селото наше се найдви еште село болгарцко, Дреновяне со сто кашче и сме кай два браќа много близу“. „Сязи две села се найдвине во Арнаутлъко и поделени от наш миллет, кай тас офцата шо вели освйетинато евангелие оти загимна от стадото. И во сязи два села зборвине сой ѝезик шо ти пишиме.“ (Дамко 2010: 21).

Писмото са подписали: игуменът на „Св. Николай“ (ту агиу Николау) ѝеромонах Игнатий, игуменът на „Св. Богородица“ (тис панаѓиас) ѝеромонах Тимотей, Наум Ёерас Сакелариоф, Теодорос Ёерас Кочов, Никола Цапаров, Кристо Германов, Никол Кочоф, Димка Мельоф, Ёован Дамкоф, Начо Стерйоф, Ёосиф Вангельоф, Сульо Кунешкоф, Ёован Робо, Димко Карпачоф, Кристо Грекоф, Никола Германов, Димко Галоф, Сотири Нестороф, Мито Цанцоф. В него пише, че в Цариград ще го предаде Цянко Бобовичко. Пълният текст на писмото – неговият оригинал и препис от архива на дружество „Кай нас“ е представен и в настоящата книга в **гл. 4а**.

Друг документ на местния говор, който С. Дамко представя (по Димитър Цанцо), е надгробна реч от 25 януари 1892 г. с превода ѝ на албански (Дамко 2010: 22)

Етническата самобитност и географската изолация за Дамко са фактор, който по своеобразен начин допринася за развитието на Бобошица. Според него „политическата и духовна изолация“ изисква усилия, а тези усилия водят до запазване и усъвършенстване на самоуправлението, „запазване и под-

дръжка на вътрешната инфраструктура от калдъръмени улици, на канализацията, на църквите и манастирите“, „установяват се правила за обслужването и управлението на земеделието и скотовъдството“ (Дамко 2010: 22). Мога да добавя, че старите калдъръмени улици на Бобошица бяха наистина впечатляващи. Спомням си как през 2009 г. ходехме по една от тях с Ильо Кунешка и той твърдеше, че калдъръмът е от XVII в. Същата улица при следващите теренни проучвания бе вече асфалтирана.

С усилията за изиявяване на етническа принадлежност Сотир Дамко свързва и големите успехи на бобошени в църковното и училищното дело през XVIII–XIX в., когато „вложенията в културата и образованието били приоритет“ (Дамко 2010: 23) и в потвърждение на казаното ни запознава с училищното и с църковното дело в тогавашна Бобошица.

Бобошени издигат училище в селото си през 1850 г. То служи и като място за забавления и художествени прояви – в него има сцена. Всички деца задължително се учат, но в Книгата на Корчанската митрополия е отбелязано, че още през 1725 г. бобошени подпомагат изграждането на училище в Корча (Дамко 2010: 23).

В разглежданата епоха Бобошица има важна роля и в живота на православната църква. На 23 юни 1728 г. в единия от бобошенските манастири – „Св. Николай“ – се провежда местен църковен събор с 68 делегати, духовници и миряни. Цитирани са решенията на събора според Книгата на Корчанската митрополия, както и списъкът на подписалите ги (Дамко 2010: 23–25).

Във връзка с цитираните документи Сотир Дамко подчертава значението на религията в тогавашния обществен живот – много проблеми от различен характер се решавали, когато миряните се събират в неделя в преддверието на църквата (Дамко 2010: 23). Посочените факти според него доказват, че Бобошица никога не е била откъсната от околността си и участва активно в живота на областта (пак там: 25) и по-точно в живота на местната православна общност.

В крайна сметка, обобщава авторът, през разглеждания период всички усилия на бобошени, административни и политически, са насочени към „запазване на идентичността“ (per ruajtjen e identitetit) и към „повишаване на благосъстоянието на жителите“ (ritjen e mireqenjes se banorve te vet), а „Стремежът към свобода и независимост бил водещ мотив в обществения и политически живот“ (Perpjekja per liri dhe pavaresi ishte motive kryesor i jetes sociale e politike) (Дамко 2010: 23).

Спомената е и ролята на бобошенската емиграция в „Гърция, Тракия, Сърбия, Русия, Египет и различни краища на България“ в обществения живот на Бобошица, както и изследване на Л. Милетич – в *Македонски преглед*, IX, 1923 – на езика и обичаите на бобошени, заселили се в Силистренско и най-вече в село Айдемир (Дамко 2010: 23).

На неномерирани следващи страници читателят може да види факсимиле от илюстрирана статия за Бобощица в броя за януари 1920 г. на двуезичното албанско-френско списание *Опинга* ('опинци, цървули'), излизало в Булон, Франция, и фотография на сватба в двора на манастира „Св. Николай“ от началото на XX в.

7. Традиционна култура и традиционен начин на живот в Бобощица

За всеки любител на старината би било приятно да прочете в книгата на С. Дамко подглавата *Не искам да пропусна да спомена архитектурата на Бобощица* (Дамко 2010: 25). Тя извиква богати асоциации и спомени у този, който е посещавал Бобощица.

Тук можем да прочетем за мостове и големи порти от камък, за постлани с калдъръм улици, които служат и за оттичане на водата, за къщи на два ката и половина (половината е под равнището на двора и в нея от черниците се прави прочутата местна ракия) (Дамко 2010: 25).

Подробно е описано вътрешното устройство на къщите. На първия кат са отопляемите стаи с огнище и с печки, тук се съхранява и зимнината. Често има и дълбоки и проветриви помещения за говедата, конете, овцете и козите. До втория кат се стига по дървени стълби. Тук е чардакът (*cardhaku*), осветен от много прозорци (Дамко 2010: 25), а по-нататък има голяма гостна стая или къшк и няколко спални според размера на къщата. Стените са каменни и доста дебели. Авторът разказва и за таваните, керемидите, огнищата, прустовете, вратите, дворовете, розите, люляците, каменните дуvari, пещите и т.н. (пак там: 26).

На следващи неномерирани страници можем да видим фотография на улица от 1936 г. и други подобни фотографии на старинни улици и къщи, на дворове и на вътрешното устройство и традиционното обзавеждане на къщите.

С. Дамко не пропуска да спомене с недоумение и съжаление за разрушени в близкото минало бобощенски къщи-паметници на културата. Едва ли би се успокоил, ако разбере, че и в съвременна България има (неизвестен брой) предприемачи, които правят всичко възможно, за да унищожават културни и природни забележителности.

Освен с архитектурата авторът ни запознава и с други особености на традиционния начин на живот и устройство на Бобощица. Тук можем да прочетем за това как бобощенските жени измитат дворовете и сокаците всяка сутрин, след като изпратят добитъка на паша, как къщите са нарочно разположени на неплодородна земя, а не върху земя, добра за ниви и градини, за разнообразното архитектурно оформление и декорация на „обществените чешми“, доставящи питейна вода, и за техните имена: Мелькова, Кочова, Ко-

льова, Братско, Бимбарова, Цочова, Гаркова, Цифка, Чифлигарови, в девическото училище (*ne shkolla e supave*) (Дамко 2010: 26).

За каналите, отвеждащи мръсните и отпадъчните води, С. Дамко отбелязва, че не се знае кога са построени – „Много са стари и има възможност да са били прокарани по време на управлението на българските императори“ (*Jane shume te hershme dhe ka mundesi te jene ndertuar qe ne periudhen e sundimi te perandorive te arta Bullgare*) (Дамко 2010: 26). Тук отново гордостта от постиженията на бобошени в миналото се съчетава с гордост от това, че произходът им е свързан със средновековната българска държава.

Темата за традиционния начин на живот и традиционната култура на бобошени продължава и в следващата глава на книгата – *Бобошица през годините 1800–1900*, която започва с думите, че „двете села, Бобошица и Дреново, по онова време говорят булгарче“, т.е. ‘на български’ (*te dy fshatrat, Boboshtica dhe Drenova, ne kete kohe, flasin bollgarce*) (Дамко 2010: 27) – очевидно особено важна за автора тяхна особеност.

Следват редове, посветени на традиционните празници и обичаи в Бобошица и Дреново. Двете села – подчертава С. Дамко – празнуват главно християнски празници, но не са се отказали и от някои езически. Езически според него е обичаят, описан от Димитър Цанцо, на деня на Св. Апостоли младежите от Бобошица и Дреново да се бият с прашки на полето между двете села. Споменат е и пролетният празник Росица, както и разказаният от Димитър Цанцо обичай да се поставя монета в устата на покойника (Дамко 2010: 27).

Сотир Дамко ни запознава и с обичая на третата вечер след раждането на дете да се приготвят специални ястия, вино и ракия, за да бъдат приети добре три божества-орисници (*Klothe, Lakosis и Atrepa*, у Цанцо – Клото, Лахесис и Атропа), та да могат те да предскажат дълъг и благополучен живот на детето (Дамко 2010: 27). Същият обичай е разказан и от Димитър Цанцо, но между описанието на Д. Цанцо и на С. Дамко има известни разлики, които може би се дължат на стогодишната еволюция на обичая от началото на XX в. до началото на XXI в. Д. Цанцо смята, че съселяните му не знаят имената на трите орисници и затова ги „наричат на български *речницеате* [наречниците]“ (Мазон 1936: 384). Ястията са по-разнообразни в съвременния вариант на С. Дамко, той дава и някои подробности вповече, включително и за използването на медни съдове в ритуала, като обяснява същността на символиката им. Според Дамко това са много стари обичаи, които говорят за древните корени на местното население (Дамко 2010: 27).

8. Организирана борба на бобошени да откупят земята си и личната си свобода

Следващото заглавие – *Бобошица и Дренова, вписани насила в имляка* (Дамко 2010: 28) – ни отвежда в началото на XIX в., в епохата на Али Паша Янински (Али Паша Тепелена). На няколко страници са разказва как Бобошица става имляк на самозвания господар на югозападните Балкани, а след капитулацията му е конфискувана и се превръща в чифлик на самия султан (пак там: 28–30).

Подглавата „Бобошица като чифлик на османския император 1817–1874“ (Дамко 2010: 31) представя на читателя тогавашното състояние на Османската империя. Тук се говори и за пробуждането на българите (*zgijimin e bullgarve*), и за „възстановяването на българската национална църква“ (*rithemelimin e kishes kombetare bullgare*) в 1870 г., и за появата на независими държави като Гърция, Черна Гора, Сърбия и Румъния (Дамко 2010: 31). Описана е данъчната политика на империята и положението на селата-чифлици, каквото тогава е и Бобошица – тежки данъци, ренти и такси, конкретните стойности на които са представени по Димитър Цанцо в таблица. Вижда се, че от 10 кг жито за собствена употреба на производителя остават само малко над 3 кг (Дамко 2010: 32).

Преценката на автора е, че в разглежданата епоха селяните водят „определено беден живот“ (*nje jete ne varferi te skajshme*), освен това са и физически насилвани, което освен другото предизвиква и масова емиграция на бобошени във Влашко, България, Цариград, Гърция, Русия, Египет и другаде (Дамко 2010: 32). Цитират се и документи по въпроса от Книгата на Корчанската митрополия (пак там: 32 – 33).

С. Дамко посвещава цели шест подглави на борбата на бобошени да откупят собствената си земя, а с нея и стопанската си и лична свобода. Това за него е много важен момент в историята на Бобошица, когато бобошени проявяват способността си да се организират, да са солидарни, упорити и изобретателни в борбата си за човешки права и за по-добър живот, а оттук и за запазване на своята идентичност.

В подглавата *Борба за освобождаване от имляка* научаваме за плана на Яни Гераси, насърчаващ емиграцията като изход от тежкото положение (Дамко 2010: 34), и за няколко опита за откупуване на селото в продължение на половин век, от които четири (през 1819, 1848, 1847–1948 и 1860 г.) са несполучливи (пак там: 34–35).

Петият, решаващ опит, е осъществен по инициатива на Лигор Кунешка през 1873 г. Той успява да мобилизира съселяните си, като им разказва в църквата за разговора си насън с внезапно появила се и след това изчезнала жена. Тя била окована във вериги и с разкъсани дрехи. Представила се като майка Бобошица – „Аз съм вашата голяма майка Бобошица“ (*Une jam nena jote e*

madhe Boboshtice) – и със сълзи на очи помолила да я освободят от оковите (Дамко 2010: 36). Специалистите по етнология и фолклор ще кажат дали това е някакъв типичен, повтарящ се сюжет или е било извикан от нуждата сполучлив ход на въображението на борбения бобошонец – аз лично бях разтърсен от преразказаната от С. Дамко случка.

В отделна подглава, озаглавена *Пътят към изкупуване на имляка*, С. Дамко ни запознава с писмото на Александър Хилфердинг (руски изследовател-славист и дипломат) до руския посланик в Константинопол. В него освен другото четем „с това писмо се представят някои бобошени и дреновени, да подкрепиш усилията им, защото са българи, изолирани в Албания, и са беззащитни“ (mbasi janë Bullgare te vesuar ne Shqiperi dhe janë te rambrojtur) (Дамко 2010: 37). Писмото попада в ръцете на Никола Цапари, а в Цариград го занася Лигор Кунешка, който обяснява на посланика граф Игнатиев тежкото стопанско положение на селото. Граф Игнатиев успява да убеди султана да продаде имляка на Бобошица и Дреново (пак там: 37–38).

В подглавата *Обявяване на търга, процедурата и перипетиите при провеждането му* научаваме, че търгът се провежда едновременно в Корча, Битоля и Солун, като връзката по време на процедурата му е по телеграфа (Дамко 2010: 38). Подглавата *Документи по търга* съдържа сведения за броя на къщите и различните стопански постройки, за количеството земя от различна категория и за тяхната оценка, както и за оценката на цялото село (пак там: 39). Тук научаваме и подробности по наддаването (пак там: 40). Читателят осъзнава, че е потопен в епоха, когато не само се продават цели села, но и има господари, които се състезават кой да ги купи. И че е трудно да откупиш собствената си свобода при такава конкуренция.

В подглавата *Солидарност с героичната борба на бобошени да откупят селото* авторът подчертава помощта от бобошени, които живеят и работят в Румъния, за откупуването на селото (Дамко 2010: 41). Спомоществувателите са изброени поименно и е посочено кой каква сума е дал (пак там: 42).

Заглавията на следващите две подглави говорят достатъчно красноречиво за съдържанието им: *Организация, усилия и трудности при погасяване на дълговете по изкупуването на имляка* (Дамко 2010: 42–44) и *Поименен списък на платилите откупа и на стойността на придобитото имущество* (пак там: 44–51).

9. Още за живота, културата и хората на Бобошица през XIX в.

След като ни запознава с борбите на бобошени за откупуването на собственото село и собствената свобода, С. Дамко продължава с една друга тема от XIX в. – *Бобощенският ръкопис* – ненапълно потвърдена според него история за стара славянска книга, която дъщерята на руския консул в Цариград взима

от игумена на бобощенския манастир „Св. Богородица“. Първоначално книгата се намирала в другия бобощенски манастир – „Св. Николай“. Според друга версия ръкописът е изнесен в Русия от самия Зиновиев през 1884–1885 г., като според автора не е ясно дали ръкописите не са два (Дамко 2010: 52).

Следващата подглава – *Големи бобощенски семейства и личности от XIX век* (Дамко 2010: 53) – съдържа кратки биографии на Панайот Гераси, Яни Гераси, Шомо Гераси, Яни Йорги Гераси (Дамко 2010: 53), Яни Михали, Димитър Кочо, (пак там: 54), Яни Германи, Петро Цапари, Никола Цапари – от княжеския род Цапарови (i fisit princelor Saparovi) (Дамко 2010: 55), както и на Димитър Цанцо – учител, автор на спомени, които съдържат автентични сведения за миналото на Бобощица и за нейните традиции и един от преводачите на Бобощенското евангелие (пак там: 56).

По-нататък читателят се запознава с *Важни събития на века според книгата на манастира „Св. Николай“* (Дамко 2010: 56–57).

10. Бобошени като дейни участници в албанското национално възраждане и в борбата за албанска държавност

Подглавата *Епохата на албанското възраждане и Бобощица* (Дамко 2010: 58) е особено важна за разбиране на новата история на Бобощица. Авторът подчерттава, че това е период, когато жителите запазват своята култура, традиции и език, и същевременно период, белязан от такива важни събития като откупуването на свободата на селото през 1874 г. и основаването на Албания в 1912 г. Това е период, когато патриотите от Бобощица правят всичко възможно, за да се създаде албанска държава, включително предприемат и дипломатически действия в Букурещ (Дамко 2010: 58).

Следващите страници ни разказват накратко за живота и делото на Хараламб Кочо: роден в Бобощица, живее в Гърция и в Одеса, учи в българско училище в Солун и после в консерваторията в Санкт-Петербург, събира фолклор от района на Бобощица, обикаля Тесалия, Македония, България, свързва се с албански патриоти в Одеса и Букурещ, издава патриотични брошури в Санкт-Петербург, автор е на първата албанска опера (Дамко 2010: 58–59).

Научаваме също за живота и делото на Димитър Моле: бобошенец по майка, прекарва голяма част от детството си в Бобощица, емигрира в България, където се оженва за Наталия „от голямо българско семейство със синя кръв“ (nga një familje e madhe bullgare me gjak blu), която му помага много в дейността му. Секретар е на албанска патриотична организация в София, издава албански книги, включително трудове на Наим Фрашъри, връща се в Бобощица и построява къща архитектурен шедевър, която изгаря в пожара през 1944 г., завършва живота си в Корча, където е известен и като автор на текстове на песни (Дамко 2010: 60–61).

Следват страници за Виктор Ефтимииу – румънски писател от бобощенски произход, който посещава Бобошица една година преди смъртта си (Дамко 2010: 61–63).

Ако към казаното от С. Дамко добавим и факта, че Александър Ставре Дренова от съседното на Бобошица българоезично село Дреново е автор на текста на албанския национален химн, появил се през 1912 г. като негово стихотворение в албански патриотичен вестник в София под заглавието *Химн на знамето*, ще видим, че у бобошени и дреновени албанският патриотизъм се появява много преди смяната на езика, че те се борят за създаване на албанска държава, без да губят връзките си с България. От прочетеното у Дамко разбираме, че бобощенската интелигенция се гордее с албанския си патриотизъм и с приноса си към създаването и укрепването на албанската държава не по-малко отколкото с древния си български произход.

Да не забравяме, че през първата половина на XX в. областта на град Корча е обект на гръцки претенции и неколkokратно е във владение и под управлението на гръцката държава, така че борбата за създаване и утвърждаване на албанска държава е и борба срещу гръцката експанзия. С. Дамко не прави такива уговорки, но видяхме отрицателното му отношение към политиката на гръцката църква през османската епоха, както и одобрението му за местните действия през XIX в. срещу опитите ѝ да унижи местния език. По-нататък ще видим и неговото неодобрение както за италианския експанзионизъм през Втората световна война, така и за гръцките етнически претенции днес. Освен това видяхме, че бобошени са активни участници в живота на православната общност в Корчанско (трябва да подчертаем, че в нея няма нито един гръко-езичен, въпреки че част от местните жители, особено от местните власи са прогръцки ориентирани). В контекста на всичко това прочетеното у Дамко ни помага да разберем защо албанският патриотизъм е естествената, а може би и единствената приемлива ориентация за автохтонните бобошени през XX в.

В продължение на темата за националното възраждане Сотир Дамко представя списък на учителите, работили в Бобошица (Дамко 2010: 64), след това биографични данни за бобошените Тодо Германи – университетски преподавател в Тирана, агроном с богата професионална биография (пак там: 64–65) и Герг Бубани – икономист по образование, емигрант в Гърция, после в Румъния, дипломат в Букурещ и София, журналист, развива патриотична и културна дейност, затворник по политически причини след Втората световна война (Дамко 2010: 65–66). Гордостта от земяците, получили високо образование и проявили се като добри професионалисти, патриоти и хора, е присъща, както ще видим, и на по-нататъшното изложение на С. Дамко.

След представянето на съдбите и заслугите на конкретни бобошени авторът прави по-общ преглед, озаглавен „Албанска история и политика“ (Дамко 2010: 67), в който разказва накратко за историята на Албания от времето

на илирите до днес и подчертава, че патриотичен дълг на всеки човек е да знае историята на отечеството си. Тук можем да прочетем за Албания като мост „между изтока и запада“, за „Комнините и анжуйците“ (Дамко 2010: 68), за албанските феодални родове Топия, Дукагин, Балша, Музака, Спата, Гропа, (пак там: 69), за турците, Скендербей – Георги Кастриот (пак там: 70), за Санстефанския мирен договор (пак там: 71), за изказването на Бисмарк, че Албания не е държава, а само географско понятие, за Призренската лига, за патриоти от Бобошица и Дреново, за обявяването на албанската независимост през 1912 г. (Дамко 2010: 72).

11. „Фолклорното, езиковото и културното богатство на Бобошица на езика българче (кай нас)“

След краткия исторически екскурс С. Дамко се връща пак към филологическата и етнографска проблематика в VII глава, озаглавена *Фолклорното, езиковото и културното богатство на Бобошица на езика българче (кай нас)* (Pasuria folklorike, gjuhesore e kulturore e Boboshtices ne gjuhen bullgarce (kajnas) – Дамко 2010: 73).

И тук авторът отново набляга на езиковата специфика на родното си място. Според него днес местният диалект – „езикът кай нас“ – се говори в Бобошица от Елпи Манчо, Ильо Кунешка, Кристак Кочо, Сотир Бамбули, Танас Дамко, Вани Папа, както и от други бобошени, които живеят в Корча, Тирана и другаде.

Цитира (с превод на албански) какво е написала пенсионираната учителка Елпи Манчо в архива на селото през 2010 г.:

Песна е да те каже,
шо не може устата.

Песна е да те роди,
ка да умре устата.

Песната ести мелем за сърцето наше!

Со песна живот се чини по-лесен и по-масен, по-убав и по-жив! (Дамко 2010: 73)

Цитира и песента, изпълнявана и до днес на пролетния празник Росица:

Ми пушти росица
да ми дате брашйенце,
да ми дате брашйенце
да премйесам погача,
да премйесам погача
и крестата литурйа

Рристос енаш во година
кай борзильок во градина.

Зарадване – зарадване! (Дамко 2010: 73)

Повече за тази песен, за мястото ѝ в обичая в миналото и днес, за българския и албанския вариант на текста, както и за поддържането на обредността ѝ днес от Елпи Манчо (с участието на жени-албанки) може да се прочете в наблюденията на Веселка Тончева и Максим М. Макарцев върху празника Росица от с. Бобошица (Тончева 2013а, Макарцев 2013).

С. Дамко цитира и други материали от ръкописния етнографски архив на местното дружество „Кай нас“: песните „Бйеше ено старче“, „Мамо, кой кљука на порти?“ (Дамко 2010: 74), „Воденичаре“, „Невийеста“, „Парстено ти пана, Недо“ (пак там: 75), „Лазарице“, „Шо ми текнало, майко“, „Костандине“ (пак там: 76), „Ах мори пусти времена“, „Дайте ми вино“, „Вино“, „Бильбили ми велиш“, „Майко, майчице“ (пак там: 77), „Бело лице“, „Твойти очи“, „Маре мори, Маре“ (пак там: 78), „Ти на порти стойеше“, „Три године, Кате“, „Моме Стойне“ (пак там: 79), „Магдалена“ (Дамко 2010: 80). Тук читателят може да се запознае практически с бобошенския говор и да види, че местната традиция е запазила както по-редки тамошни песни, така и варианти на общобългарски македонски песни.

Следват поговорки като „Глад очи нема“, „Кланен конь не му се пуле замбити“³, „Йазико коске нема, а коске искарши“, благословии като „За много године, година нова“, проклетия като „Море не фтасани“, „Море погребени“, „Море запалени“ все с превод на албански (Дамко 2010: 80), имената на месеците: коложек, сйечко, март, април, май, чйерешник, жентар, аугуст, ставровден, митровден, листопад, крачун, дните на седмицата (пак там: 81).

Приказката „Коцомийата, шо пана во траната“⁴, започва така „Ни бйеше еден стар и ена старица, шо бйеје много работливи“ (Дамко 2010: 81–82), а след нея е представен и текстът на приказката „Татко умен“ (пак там: 83).

Подглавата „Обичаи и традиции на Бобошица“ започва с описание на бобошенска сватба, която на бобшенски се нарича *брак*⁵ (пак там: 83–84).

Следва описание на празника на Света Петка (на бобошенски „Сфата Пйетка“). Чества се на хълма над съседното село Дворани, където вероятно някога е имало голям манастир (Дамко 2010: 84).

Авторът описва и други обичаи: Нова година, Ивановден, Трифоновден, деня на пролетта на 1 март (цитира и песен, която се пее тогава) (Дамко 2010: 84–85), Дордолец – обичай за измолване на дъжд (цитира какво се пее по вре-

³ ‘На подарен кон не му се гледат зъбите’.

⁴ ‘Трахана’, вид ястие.

⁵ И в Костурско сватбата се нарича *брак*.

ме на ритуала), ритуал, когато вълк напада добитък, ритуал, когато в люта зима сняг затрупва пътищата (със съответните думи, които се пеят) (пак там: 86), Рождество Христово, коледари (цитира и коледарска песен) (пак там: 86–87), описва и змийски празник, Игнажден, както и празника, когато за пръв път се появява малко дете в някоя къща (пак там: 87). Част от песните (на Дордолец и коледарската) са представени само в албаноезичен вариант, което означава, че обичаите оцеляват и след смяната на езика.

12. Обществен и културен живот в Бобошица

Темата за дружеството, което се бори за опазване на традиционната култура на Бобошица, представя плавен преход от темата за културата към темата за обществения живот в това село. Сотир Дамко на няколко места в книгата си подчертава, че важна част от усилията на местната общност, и в миналото, и сега, е насочена към изява на културната и езикова самобитност на коренящите и към нейното опазване.

На няколко страници авторът цитира пълния текст на статута на дружество „Кай нас“ във варианта му на местния диалект (Дамко 2010: 87–91). Една от основните задачи на дружеството е коренящите бобошени да запазят местния език, да го говорят на децата си: „Да му зборвие дома со сой ѝазик кай парвити наши“ (‘Да им говорим вкъщи на тоя език като предците наши’) (пак там: 89). В началото на статута има дълъг списък на основателите на дружеството – 40 души от четири бобошенски махали: Челковене, Братско, Бунар и Попчище (пак там: 87–89). Статутът е подписан от Сотир Дамко, Елпи Манчо, Тодо Германи, Рико Богадини, Ильо Кунешка през ноември 2006 г. (Дамко 2010: 90–91) и завършва с думите „Статутото ести пишан на ѝезико кай нас, така кай се зборвйеше и се зборви от селйени наш сой ѝазик стар“ (Statuto estī pishan na jeziko kaj nas, taka kaj se zborvjeshe i se zborvi ot seljeni nash soj jazik star) (пак там: 91). Вероятно за да се спести място, албанскоезичният вариант на статута не е представен, което прави текста недостъпен за мнозинството албански читатели. Подобни варианти на статута на дружество „Кай нас“, изписан на местния говор, както и на част от материалите, споменати в предходната т. 11 на настоящата глава, са представени в гл. 4а на настоящата книга.

На обществените сдружения в Бобошица е посветена подглавата *Дружествата, традиции и причини за организирането им* (Дамко 2010: 91). Авторът подчертава, че още в 1725 г. бобошени организират група за построяване на училище в Корча. След това те се организират, за да отворят училища в самото село, за да откупят имляка. Споменати са и дружествата на бобошенската емиграция в Румъния, България, Русия, Америка, както и сдруженията за строеж на чешми, мостове и други мелиорации в селото. Представени са и други дружества в селото през XX в., както и основаното през 2006 г. друже-

ство „Кай нас“ (Дамко 2010: 91–92). Следват неномерирани страници с фотографии, отразяващи обществения живот в селото през годините.

Следващите страници са посветени на делото на Андре Мазон, който през 30-те години на XX в. работи в Бобошица, събира материали и изследва културата и езика на бобошени (Дамко 2010: 93–95). Тук се запознаваме с това, което А. Мазон пише за Димитър Цанцо и за Теодор Икономо, за превода на евангелието на бобошенски диалект от Д. Цанцо, Т. Икономо и още трима бобошени, за спора между Т. Икономо и владиката, за Цанцо и Икономо като силни личности (Дамко 2010: 94 – 95). Авторът ни запознава с мнението на А. Мазон за изкуственото налагане на гръцко училище, църква и култура в Бобошица и с пророческите му думи, че в бъдеще бобошени ще се слоят с православните албанци, както и с констатацията му, че по време на престоя му в Бобошица една трета от семействата в къщи вече говорят главно на албански, а за младежите поради смяната на гръцкото образование с албанско албанският език вече е езикът на културата (Дамко 2010: 95).

Така С. Дамко популяризира делото на А. Мазон и запознава читателя с неговите наблюдения и изводи (или пък му ги припомня). Това е полезно особено за албаноезичния читател, като се има предвид, че книгата на А. Мазон излиза (на френски) през 1936 г., което я прави сравнително трудно достъпна. Не е пропусната и мисълта на А. Мазон за по-доброто стопанско, обществено и културно положение на бобошени „от това на другите български села около Преспя“ (mbi ato fshatrave te tjera Bullgare rreth Prespes) и че бобошени са един вид местна аристокрация (aristokracie lokale) (Дамко 2010: 95).

В подглавата *Бобошенските духовници* С. Дамко представя списък на игумените на двата манастира в селото – „Св. Николай“ и „Св. Богородица“ – и на свещениците в селото. От свещениците първите четирима са бобошени по произход, а следващите трима са съответно от Водица, област Кольоня, от Елбасан и от съседното село Каменица (Дамко 2010: 96). На следващите неномерирани страници авторът ни представя фотографии на бобошенски църкви.

Темата за културната и обществена дейност в Бобошица продължава в VIII глава на разглежданата книга със заглавие *Бобошица през годините 1900–1945* (Дамко 2010: 97). В контекста на присъщия на периода патриотичен подем авторът ни запознава с живота и делото на Теодор Кристо Трако, Йован Кристо Кунешка и още петима борци за независимост на Албания (пак там: 99–100).

13. Бобошица през междувоенния период

Според С. Дамко междувоенният период в Бобошица, вече станала част от новооснованата албанска държава, се характеризира главно с участие на бобошени в обществения и политическия живот на Албания, с развитие на

художествената и спортна дейност в самото село и с влияние върху бобошени на революционните идеи на времето и участието им в работническото движение в Корча (Дамко 2010: 101).

Представени са органите на селското самоуправление и ангажирани с него личности от периода (стр. 101–102) и обществени строежи в селото (Дамко 2010: 102). На неномерирана страница е показана фотография на моста над Мала Рйека, построен тогава.

В продължение на темата авторът ни запознава с участието в междувоенния период на много бобошени в комунистически групи и лявоориентирани просветни организации в Корча, като участниците са изброени поименно. В организираната левица се включват и бобошени, принадлежащи към елита и интелигенцията. Бобошица става „един от центровете на прогресивното за времето си комунистическо движение“ (nje nder qendrat e para te levizjes komuniste e perparimtare te kohes) (Дамко 2010: 103).

Този момент от книгата според мене е много важен по две причини. Първо, той ни напомня типичните за епохата симпатии на интелигенцията и част от елита към левите идеи и тяхната ангажираност с лявото движение. Това е било така не само в Бобошица, а и на Балканите въобще, донякъде и в целия свят. У Дамко просто намираме нови данни за това. Прави или не, участниците в тогавашните събития са хора, които ще оформят обществените нагласи и ще участват активно в развитието на обществото десетилетия след това.

Второ, изтъкнатата от автора особеност на междувоенния период в голяма степен определя антииталианските и антинемски нагласи на бобошени през Втората световна война, а оттук и тяхната ангажираност с антифашисткото движение и въоръжената антифашистка съпротива – фактори, които водят от една страна до трагичните за Бобошица събития през 1944 г. (допринесли според Елпи Манчо и за смяната на езика в селото), но от друга страна поставят (позволявам си да мисля така) сравнително добре бобошени в следвоенната действителност.

В подглавата *Културна дейност в Бобошица от 1900 г. до началото на национално-освободителната война* авторът ни запознава с тогавашните драматични постановки, музиканти, забави (Дамко 2010: 104). Тук можем да прочетем още за местните дружества и за организацията на стопанския живот на селото (пак там: 104–105).

14. Бобошица и бобошени през Втората световна война

За автора на представяната книга – Сотир Дамко – с Втората световна война започва нова епопея в историята на Бобошица – епопея, която „разкрива патриотичния и свободолюбив характер на бобошените“ (per te cfakur karakterin patriotik e liridashes boboshtar) (Дамко 2010: 105).

Няколко предварителни пояснения:

През Втората световна война Албания е окупирана първо от Италия, а после от Германия. С. Дамко нарича италианските окупатори *фашисти*, немските окупатори – *нацисти*, а борбата срещу тях *национално-освободителна война*. Предполагам, че такова е отношението към тогавашните събития на голяма част от днешните албанци – във всеки случай авторът не прави никакви уговорки по въпроса. Както се вижда от изложението на Дамко, чуждата окупация и лявата политическа насоченост на бобошени преди войната правят тяхното поведение по време на самата война еднозначно антифашистко и антинацистко. У него липсват уговорките, раздвоението и премълчаванията, присъщи на съвременния български дискурс относно тогавашните събития. Българският читател трябва да има предвид разликата в положението на Албания и България през Втората световна война, когато четете следващите редове на книгата на С. Дамко – Албания е окупирана, а България е съюзник на Третия райх.

С италианската окупация в Албания и конкретно в Корчанско се изостря идеологическото противопоставяне, проявяващо се и като тенденция младежта да бъде привличана във фашистки организации (Дамко 2010: 105). По време на итало-гръцката война от 1940–1941 г. Бобошица е на фронтовата линия. След оттеглянето на гръцките войски в околността остава голямо количество оръжие и боеприпаси, които бобошени използват „в освободителната война“ (per luften clirimtare) (Дамко 2010: 105–106).

След повторната италианска окупация на Корчанско и нападението на силите на Оста над Съветския съюз в Бобошица започва фашистки терор. Арестувани са над 20 бобошени, а селото става база на антифашистката съпротива, организирана от комунистите (Дамко 2010: 106).

На периода след итало-гръцката война С. Дамко посвещава отделна подглава със заглавие *Бобошица – мощна база на антифашистката борба* (Boboshtica baze e fuqishme e luftes antifashiste) (Дамко 2010: 107).

Тук той представя поименен списък на бобошени, участвали в антифашистката борба през 1941 г. – общо 46 души (пак там). Изброява поименно 29 бобошени участници в партизански единици през 1942 г., 13 участници от Бобошица в Национално-освободителния съвет през 1942–1943 г., 16 жени от Бобошица – участнички в антифашисткото движение през 1942–1943 г. (Дамко 2010: 108). Научаваме имената и на 16 момичета – партизанки от селото през 1942 г. (пак там: 109).

Посочени са поименно 18 семейства, чиито домове са база на антифашистката борба през 1942 г. Авторът твърди, че през следващите години цялото село става база на борбата срещу окупатора (Дамко 2010: 109) и представя кратки биографии на някои от участващите в нея (стр. 110–112). Повечето от тях са със средно или висше образование. Тук на неномерирана страница е

поместена снимка на момичета-партизанки. Следва нов списък на партизани от Бобошица – броят им през 1943 г. нараства до 98 (Дамко 2010: 112–113).

След представяне на някои подробности за съпротивителното движение С. Дамко изброява поименно 12 политически затворници от Бобошица по време на Втората световна война, както и 23 бобошени, загинали в борбата срещу окупатора. Според него приблизително един от всеки петима партизани от Бобошица загиват в нея. През 1943 г. в Бобошица има и нелегална печатница (Дамко 2010: 113).

Според С. Дамко положението в Бобошица става още по-тежко след капитулацията на Италия и окупацията на Албания от „немско-нацистките завоеватели“ (e pushtusve Germano-naziste) (Дамко 2010: 114). На хълма Поленка е построена немска военна база, която контролира цялото движение в селото. Случват се парадоксални, но типични за времето си неща: три немски мулета се разболяват от преяждане с пролетна люцерна и немците започват големи репресии в селото – залавят мнозина бобошени и ги измъчват, за да признаят кой е отровил мулетата (пак там).

Във връзка с немската окупация авторът цитира песен на местния диалект от онова време, която според него е „последната създадена на езика кай нас до днес“ (e fundit krijimtari ne gjuhen kajnas deri me sot) (Дамко 2010: 114). Добър епилог, бих казал, на фолклорното творчество на местния говор. Представен е и нейният превод на албански (пак там: 115). Същата песен е представена и в настоящата книга в гл 4а на условни страници (38) и (39). В нея се осмиват немците за това, че обстрелват околностите на селото с миномет, скитат по нивите и междите и плякосват яйца и ракия.

15. Опожаряването на Бобошица през 1944 г.

На това важно събитие в историята на селото Сотир Дамко посвещава отделна подглава със заглавие *Бобошица на 3 април 1944 г.* (Дамко 2010: 115).

Тук също бих искал да дам предварителни пояснения. В събитията от април 1944 г., чийто сюжет не е нещо изключително за Втората световна война, участват две политически и военни сили: ляво ориентираната антинацистка съпротива (чийто база по онова време е Бобошица) и балистите – дясна националистическа републиканска организация, която възниква като противник на италианската окупация, но се съюзява с немците през есента на 1943 г. По същото време тя става основен противник на ляво ориентираната съпротива както в Албания, така и в Косово и Западна Македония, които управлява в съюз с немците.

Когато през 2009 г. разговаряхме с Елпи Манчо в Бобошица, тя посочи като основна причина за смяната на езика именно разрушаването на селото през 1944 г. Според нея тогава голяма част от местното население го напуска и на негово място по-късно се заселват власи-пастири, които стават мнозинство от населението. От по-нататъшното изложение в книгата на Дамко става

ясно обаче, че важна причина за намаляване на коренното население в Бобошица е високият му образователен ценз, който го отвежда (в ролята му на висококвалифицирани кадри) в различни градове на Албания.

За С. Дамко събитията от април 1944 г. са „черен ден за Бобошица“ (*dite e zeze per Boboshticen*) (Дамко 2010: 115). Читателят може да се запознае подробно със случилото се, защото Дамко цитира източници от първа ръка.

Единият източник е писмо от 5 април същата година до щаба на национално-освободителния съвет в Корча. От него научаваме, че на 2 април 1944 г. се води около едночасова битка между втора рота на четвърта ударна бригада на национално-освободителната войска и една балистка чета, идваща откъм село Дворан и навлизаща в Бобошица, която се състои от „башибозук“ под командването на Дервиш Бейо (Дамко 2010: 115). От едната страна е убит един партизанин, а от другата – командирът Дервиш Бейо и още двама балисти (пак там: 116).

След 24 часа друга чета от над 200 балисти нахлува в Бобошица. Първо обстрелват с картечница селото, а когато разбират, че в селото няма партизани, започват псувайки, да плячкосват дори дребните предмети. Те бият и измъчват до смърт почти всекиго, когото заварят – старци, жени и деца. Издигат се пламъци и всичко гори, въпреки усилията на някои жени да гасят. Изгарят 89 къщи, 20 плевни и много домашни животни, над 100 глави добитък. Четирима старци са заклани и главите им са хвърлени в огъня, други трима са ранени с нож. Малтретирани са жени и старици (Дамко 2010: 116).

Другият източник е доклад на префектурата в Корча от април 1944 г., който изброява престъпленията на балистите и обяснява, че те са отмъщение (*per te mare hakun*) за загиналия главатар Дервиш Бейо и другарите му. Според доклада щетите са на стойност около 10 000 000 албански франка (Дамко 2010: 116–117).

След цитираните документи С. Дамко ни запознава с още подробности около събитието и с имената на жертвите (пак там: 117–118). Той разсъждава върху причините за опожаряването на селото. Според него смъртта на председателя на балистите Дервиш Бейо е само повод, а истинската причина за трагедията е голямата ангажираност на Бобошица – и организационна, и с жива сила, и икономическа – в борбата срещу италианските, а после срещу немските окупатори (Дамко 2010: 118).

Авторът обръща внимание и на това кой е Дервиш Бейо – беден каменар, който поддържа и поправя плевните и калдъръмите на селото. Тук можем да научим още за обективни причини и субективни последствия и за престъпността на деянието (пак там).

Цитира и сравнително дълга поема за опожаряването на селото, написана от местни патриоти на албански език и обнародвана през 1944 г. (Дамко 2010: 119–122). Поемата завършва така:

Бобошица наша стара
за един Бейо, един Дервиш
гори в огън, гори в пламък –
по-голямо злодеяние няма
(Boboshtica jone plake
Per nje Beo nje Dervish
Digjet zjar e digjet flake
Tjeter krim me t'madh nuk kish) (пак там: 122)

Следват неномерирани страници с 16 снимки на „бобошени, загинали в национално-освободителните борби“ (Dëshmorët e luftës Nacionalçlirimtare të fshatit Boboshticë) и десетина страници, озаглавени *Кратък животопис на бобошечните, загинали в национално-освободителните борби* (против италианските и немските окупатори), изготвени по изданието на музея на село Бобошица от 1974 г. (Дамко 2010: 123–130) и фотографии на техния мемориал в селото.

16. Власите в Бобошица

Следващата подглава – *Власите в Бобошица* (Vllehet ne Boboshtice) (Дамко 2010: 131) – е с етнографска насоченост. От нея научаваме, че много от коренните бобошенски семейства се изселват и мястото им се заема от влашки заселници. Първата им вълна е главно от областта на Пермет. Идват след 1920 г., приети са добре и работят като пастири на селските стада (si barinj, per tufat e fshatit). Към 1933 г. те са 15 семейства. Тогава все още нямат право да притежават земя и да си строят къщи. Бобошени ги смятат за „хора добри и православни“ (njerez te mire dhe ortodokse). Първоначално се приютяват в изоставени къщи Много от тях „възприемат местната култура и дори научават езика кай нас“ (perqafuan kulturen vendase deri dhe mesuan gjuhen kajnas) (Дамко 2010: 131).

От 1937 г. в селото започват да идват други власи, „номади по произход“ (me origjine nomade). Те купуват къщи от бобошени и заселват махалите Попчище и Челковене. През 1960-те години идва трета вълна власи (също номади), които купуват къщи и градини и работят в кооператива. Днес те са мнозинство в селото (75% от живеещите там семейства). Някои от бобошенските власи също са участвали в борбата срещу окупатора през войната (Дамко 2010: 131).

Под заглавието *Кои са власите* (пак там: 131) са представени общи сведения за произхода и разпространението на власите (пак там: 132–33).

Прави чест на автора, че отдава дължимото на земляците си от друг етнически произход. Към темата за бобошенските власи той ще се върне в разказа си за настоящето на Бобошица.

17. Бобощица от 1945 до 1990 г.

На 134 стр. започва IX глава на книгата на Сотир Дамко, представяща ни *Бобощица от 1945 до 1990 г.* (Дамко 2010: 134). В нея той със спокоен и обективен тон успява да ни внуши контраста между радостта от свободата в края на Втората световна война, надеждите за по-добро бъдеще и първоначалния обществен подем от една страна и многобройните разочарования и трудности след това от друга страна.

Въпреки спецификата на положението в Албания през разглеждания период българският читател вероятно ще направи асоциации и с българския емоционален и исторически опит. И в тая най-нова епоха историята на Бобощица продължава да е вариант на балканската история.

За С. Дамко това е период, когато Албания е в ръцете на победителите – Америка, Британия и Съветския съюз. Бобошени изпитват „законна гордост“ (*krenare te ligishem*), че са допринесли за победата, изпълнени са с „оптимизъм за нов свободен живот“ (*optimizmi per nje jete te re ne liri*) и същевременно полагат усилия да превъзмогнат катастрофалните последствия от войната. Започва да се съживява културният живот – в селото се формира оркестър (изброени са поименно музикантите) и добра театрална трупа (Дамко 2010: 134).

И тук авторът стига до типичното за епохата изтичане на образовани кадри към градовете, съчетано с присъщия на бобошени стремеж към високо образование и професионална изява. „Току-що освободената държава се нуждае от ръководни кадри“ (*shteti i porsa cliruar kishte nevojë per kuader drejtus*) и повечето образовани и културни бобошени са разпръсват из цяла Албания. Четириима дори отиват учители в Косово. От Бобощица има агрономи в Шкод-ра, инженери в Булкиза, министри и директори в Тирана, в Елбасан, Дурьс, Фиер и другаде. Бобошени работят в радио Тирана, в театрите и оперите, те са композитори и музиканти, висши военни (Дамко 2010: 134).

Но започват и разочарованията от бързото и рязко прилагане на съветския модел. Според С. Дамко аграрната реформа от 1946 г., която дава земя на всички, е първият сблъсък на бобошени с новата действителност – те вече са изкупили земята си още през XIX в. и така са извоювали правото си да е тяхна. Недоволство има обаче главно в Корча. Десет години по-късно, пак по съветски модел, в селото се създава земеделски кооператив (Дамко 2010: 134).

Картината на колективизацията, която С. Дамко рисува, започва с колебание и завършва с чувство за движение назад.

Бобошени, твърди той, подхождат с колебание към колективизацията. Обединява се земята, селскостопанските животни, оръдията на труда (например плуговете), срещу труда си кооператорите получават продукти в натура и малко пари. По-лошото е, че никой не мисли за селото. Никой не се грижи за

калдъръмите, чешмите, църквите и манастирите, за развалините на изгорелите къщи (Дамко 2010: 135).

За Дамко това е време, когато „Селото живее само със славното, гордо и непокорно име на бобошени“. След като не пропуска и въведената през 1980 г. купонна система и свързания с нея недостиг на храни и други стоки (описан с подробности), авторът оценява разглежданата епоха като „регрес“ и отстъпление от това, което бобошени „са постигнали с мисълта и потта си през вековете“ (Дамко 2010: 135). Но „най-грозното събитие“ според него „е унищожаването на църквите и манастирите“ (Дамко 2010: 136). Следва разказ за конкретните църкви и манастири в селото през въпросния период – в какво са превърнати и дали и колко са пострадали сградите (пак там: 136–138).

18. Образованост и култура. Бобошенската интелигенция

На следващите страници авторът ни разказва за това, с което Бобошица може да се гордее не по-малко, отколкото със славното си минало – със своята образованост и култура, със своята интелигенция.

През следвоенния период в селото се развива спортна и художествена дейност, има спортно дружество и драматичен състав. Участниците в тях са изброени поименно (Дамко 2010: 138). Представени са учителите в Бобошица, някои от тях са изброени поименно (пак там: 139).

Представени са поименно бобошени и бобошенки, завършили висше образование – 43 души – строителни, минни, машинни инженери, електроинженери, физици, специалисти по телекомуникации, спортни специалисти, стоматолози, политолози, химици, агрономи, психолози, палеонтолози, икономисти, специалисти по музика, топографи, фармацевти, ветеринари, лекари (стр. 139–140). Завършили са съответно в Албания (19 души), в Русия (14 души), във Франция (4), Чехия (2), Румъния (2), Германия (1), Полша (1), България (1) (Дамко 2010: 139–140; в това число не влизат висшите военни, преподавателите във висшите учебни заведения и дипломираните учители).

Друга гордост за Бобошица са висшите военни, родени и израсли в нея. И те са изброени поименно – 30 души, един от тях генерал. Завършили са образованието си в Албания и в Русия (Дамко 2010: 140–141).

Други поименно изброени бобошени са преподавателите и преподавателките във висши учебни заведения – 13 души (от тях един академик – проф. д-р Сотир Кунешка). Университетските преподаватели от Бобошица са специалисти по физика, електроинженерство, минно инженерство, стоматология, политология, финанси, психология, биология, строително инженерство, геология, машинно инженерство (Дамко 2010: 141).

77 на брой са представените поименно дипломирани учители от Бобошица (пак там: 141–142), като авторът ни предлага биографични данни за някои от тях на няколко страници (пак там: 142–144).

Добрите и топли думи за бобощенската интелигенция завършват с непълен списък (съдържащ 23 имена и завършващ с „и т.н.“) на заслужили личности от с. Бобощица от периода след 1945 г. (Дамко 2010: 144) и с животописни данни за някои от тях: Тодо Манчо, проф. Сотир Михал Кунешка, Мильо Кирко и Виктор Чапрази, Костандин Трако, Андреа Кристак Манчо, ген. Сотир Филто и Павло Кочо, проф. Сотир Темо, Кристо Кочо, Петрика Кочо, Вангел Германи, Петрак Филто, Герги Цанцо (пак там: 145–155).

Впечатляващ е броят на висшистите, на академичните кадри, на многобройните специалисти в различни области, които Бобощица е дала. Образоваността и обществената ангажираност на бобошени са най-голямото им богатство – сякаш в мистично съзвучие с болярския им произход от легендарната цивилизована страна на техните прадеди⁶, в която те (или поне Сотир Дамко, авторът на разглежданата книга) вярват.

За българския читател образоваността и професионалната кариера на бобошени са впечатляващи не само защото са съзвучни с българския възрожденски идеал за напредък чрез просвещение, но и защото наистина много малко села могат да се похвалят с толкова многобройна интелигенция.

19. Бобощица днес

Бобощица днес също е вариант на Балканите днес, в който българският читател може да разпознае (поне малко) и себе си.

Последната, десета и най-кратка глава на краеведската книга на Сотир Дамко е озаглавена *Бобощица днес* (Дамко 2010: 156). Тя съдържа както обективни данни, така и авторови размисли и оценки за съвременното състояние на селото и за перспективите пред него.

Днес Бобощица има 178 къщи с около 1150 жители, но – подчертава авторът – само според статистиката. В действителност в селото пребивават от 180 до 230 жители, останалите (главно в активна възраст) „живеят и работят в емиграция, предимно в Гърция“ (Дамко 2010: 156).

Следват любопитни данни за етническия състав на Бобощица и за местожителството на бобошени днес. От бобошенските семейства 42 са автохтонни, а 136 са придошли, предимно влашки. В Корча живеят 225 семейства от стар бобошенски произход, в Тирана – над 50 семейства, в Дуръс – 15, в Елбасан – 10. Много бобошенски семейства живеят „по местата на старата бобошенска емиграция като Румъния, България, Гърция, САЩ и другаде“. Според изчисленията на автора „днес над 8500 души имат бобошенска кръв“ (Дамко 2010: 156).

Основното занимание на днешните бобошени е овощарството. Напоследък селото се превръща в привлекателно място за туризъм благодарение на

⁶ Т.е. средновековна България.

културните и историческите си забележителности (Дамко 2010: 156). Тук – закономерно – авторът говори и за бобощенските таверни (от които и аз лично имам добър спомен).

Въпреки нерадостната представа на С. Дамко за бъдещето на Бобощица (за която ще стане дума след малко), данните за стопанската дейност в нея ми се виждат значително по-добри от състоянието на много села в днешна България. В Бобощица към 2010 г. има птицеферма, две кравеферми с по около 100 глави добитък, два млекопреработвателни центъра, месарски цех, два продоволствени магазина (Дамко 2010: 156). От юли до септември всички жени са заети със събиране на прочутите бобощенски черници и приготвяне на черничева ракия. Край селото има над 20 хектара овощни градини, главно ябълкови. Строят се и много нови вили, но – със съжаление подчертава авторът – с модерна архитектура, а не в традиционния строителен стил на селото (Дамко 2010: 156). В илюстрация на казаното са представени снимки на част от споменатите бизнес обекти.

Авторът ни разказва и за пътните връзки на селото, за улиците в него, за ремонт и подновяване на много пътища и улици (пак там: 157). Мога само да добавя, че моето, както и на другите участници в теренните проучвания, впечатление от състоянието на пътищата в Корчанско е много добро и че лично видяхме как се работи по тяхната поддръжка и обновяване.

След представянето на редица оптимистични според мене данни за днешното състояние на Бобощица С. Дамко преминава към размисли, анализи и прогнози, чийто дух може да се обобщи с думите му „плюрализмът и демокрацията не са лекарство за всички злини“ (Дамко 2010: 157). След като разсъждава за процента обработваема земя в селото – 40%, за възприемането на нови идеи като начин да се запази своеобразието и идентичността му, за емиграцията като основна свобода (*libri substanciale*), С. Дамко си поставя въпроса каква оценка да даде на днешното състояние на Бобощица, като посочва такива периоди на напредък в нейното развитие като IX–XII в. и от XVIII до началото на XX в. (Дамко 2010: 157).

Според него положителни явления днес са изчезването на бедността, възможностите за икономически напредък, самоуправлението на основа на демократично самоопределение, доброто състояние на обществените грижи. Неговите пожелания обаче към бобошени – „да се осланят на родната земя, на долините и планините, за чиято принадлежност няма никакво съмнение“, да емигрират, без да се поддават на експанзионистичните интереси на страните, които са ги приели, да решават сами по какви правила ще развият самоуправлението си, да разрешават колегиално най-важните въпроси (Дамко 2010: 157) – ни насочват към проблемните зони, където се крият и отицателните явления.

Сега има свобода на словото и на движението – казва Дамко, – но какви са резултатите – 75% от активното население на Бобощица емигрира предимно

в Гърция, 2 – 3% от тях се връщат в селото и предприемат някаква стопанска дейност. Още по-малък процент се занимават с незаконни дейности и биват осъждани и дори унищожавани физически. Трета – най голямата – част работят за единия хляб. Това са непосредствените резултати, а по-далечните очаквания на автора са „неизползвани плодородни земи, западащи къщи, неосъществени инвестиции“ (Дамко 2010: 158).

„Свободата е необходима – разсъждава авторът, – за да даде на човек правото на успех и на провал, но преди всичко заради възможностите, които дава на обществото, в нашия случай, за подобряване на условията в селото“. С усилията и потта си – разказва ни той – бобошени издигат нови къщи, предприемат производство и услуги, но подемот е по-осезателен до 1995 г., след това има застой (Дамко 2010: 158).

Неочаквани за българския читател са причините, предизвикали този застой. Според С. Дамко това са: „Решението на гръцката държава да даде гръцко гражданство на жителите на Бобошица от влашки произход“ (*Vendimet e shtetit Grek per te dhene kombesi greke, banorve boboshtare me origjine vllehe*) и „Предоставянето на пенсии за старост на власите до 300 евро при условие, че прекратат голяма част от живота си в Гърция“ (Дамко 2010: 158). Виждаме, че тези две явления е имал предвид Сотир Дамко, когато пожелава на съселениците си да емигрират, без да се поддават на експанзионистичните интереси на страните, които са ги приели.

Изкушавам се да видя в тия думи на Дамко традиционната бобошенска съпротива срещу гръцкия експанзионизъм, но нашият съвременен български опит показва че, хората напускат страната ни, в повечето случаи без да имат никакво желание да се връщат, независимо дали им дават някакви привилегии там, където отиват, или не. Процесът е глобален, бих казал, а гръцката държава само го използва. С. Дамко е прав обаче, като го нарича експанзионизъм – този момент от книгата му ми помогна да осъзная още по-добре, че съвременният експанзионист не идва да вземе земята ти, а взима хората ти. А земята е безпомощна без хора.

И отгук иде черногледото предсказание на автора за последствията от сегашното положение. Така изглежда близкото бъдеще на Бобошица според него, ако нещата продължат по същия начин: „Нови необитаеми къщи в селото, неосъществени инвестиции, закрит бизнес, нулев социален принос към благосъстоянието на селото“ (Дамко 2010: 158).

Новата ситуация донася и неочакван развой на етническите съотношения в селото: „По-голяма част от селяните, които не са емигрирали, са семейства със стар местен произход“ (*Pjesa me e madhe e fshatarve, qe nuk ikur ne megrim jane familje me origjine te lashte vendase*) (Дамко 2010: 158). Нито авторът обаче, нито пък някой друг се радва на това, защото обезлюдяването не е донесло нищо добро на никое село.

Последната страница от последната глава на книгата на Сотир Дамко съдържа размисли за причините за бедността. Те са според автора „недостатъчно приходи поради ограничените възможности на индивида и недостиг от средства за разкриване на индивидуалните способности.“ Той смята, че в тая област се работи много слабо (Дамко 2010: 159).

Това му дава повод да се върне още веднъж към темата за неизползваните земи и други свързани със селското стопанство проблеми, за възможните начини да се помогне на селото. Засяга се отново и темата за свободата. Главата завършва със стихове на Уилям Купър за роба, който, колкото и да е доволен от живота си, не може да опознае свободата (Дамко 2010: 159).

20. Епилог и библиография на книгата на Сотир Дамко

Последното заглавие в книгата на Дамко е *Епилог*. То въвежда две страници с лирични размисли и далечни асоциации върху темата на книгата и върху написаното в нея (Дамко 2010: 160–161).

Накрая се представя и самият автор – „Това съм аз, Сотир Танас Дамко“. Той обяснява, че „Фамилията Дамко, от езика кай нас, се превежда на албански като *lis* (‘дъб’, на бобощенски *дамб*)“. Представя рода си от потомствени бобошени и родителите си (Дамко 2010: 162), представя и себе си и съвременните си роднини. Завършил е висше образование – зоотехника, работил е в различни предприятия и институции, включително и като директор, през деветдесетте години емигрира за кратко в Гърция. От 2000 г. работи частно и живее в Корча, там има книжарница, семеен е, има деца (пак там: 163).

След дълго и подробно „Съдържание“ (Дамко 2010: 164–165) книгата завършва с *Библиография*, която съдържа 25 позиции и включва и устни източници на информация (Дамко 2010: 166). Сред авторите на писани текстове тук можем да намерим Карл Гримберг, К. Наумов, А. Димитров, Б. Бобев, Фердинанд Шевил, П. Бузмали, Антонио Балдучи, Ажейкъб Шърман, Хуго Бернацик, Оресте Мандлари, Идро Монтанели, Димитър Цанцо, Елпи Манчо, Амартя Сен, Тодо Гушо, Петрак Пепо, Васил Пашко. Сред източниците на устна информация – Петрак Греко, Ильо Кунешка, Танас Дамко, Елпи Манчо, Сотир Бамбули, Кристак Кочо. Използвани са също архивите на музея „Димитър Цанцо“ в Бобошица, на местното дружество „Кай нас“, данни от вестник „Опинга“, от кадастъра на област Корча, от гражданския регистър на област Корча и от Книгата на Корчанската митрополия.

21. Книгата на Лазо Нестори за Върбник

Заглавието на книгата на Лазо Нестори е просто *Върбник*, както е името на родното му село, за което се разказва в нея. На съвременен книжовен български името на селото обикновено са изписва като Връбник. Така е и

на неговата българоезична страница в Уикипедия, която (подобно на страницата за Бобошица) е най-дългата и най-подробната (англоезичната страница е по-кратка, а страниците на албански и на книжовната норма в Република Македония съдържат само по едно изречение; варианти на други езици няма). Въпреки това в по-нататъшното си изложение ще запазя местната форма Върбник – тя се изговаря така на местния говор, така се и пише навсякъде от Л. Нестори – Vërbnik. Така ще избегна и евентуално раздвоено изписване на името в авторския си текст и в цитатите. Що се отнася до прилагателното от Върбник, ще го пиша *върбнишки*, което е компромис между местната форма *върбнички* и българската книжовна *върбнишки*.

Книгата е отпечатана през 2012 г. в печатница „Иляр“ в Тирана. Страниците ѝ са разположени водоравно, а не отвесно и затова текстът често е отпечатан в две колони. Отпечатан е – с изключение на някои цитати и надписи под илюстрации – с декоративен курсив. Това заедно с диалектния език, цитатите от народна и авторова поезия, многото илюстрации и декоративните графични елементи на някои страници създават орнаментално впечатление при общуването с книгата.

Илюстрирана е с архивни фотографии и с факсимилета от книги, вестници, статии (често от автора на книгата), документи и карти. Разнообразена е с цитати от поезията на автора на местен говор и с цитати от народната поезия. Илюстрациите, които са само с обяснителна бележка и без допълнителен текст, най-често не са включени в общата пагинация на книгата, следователно книгата е много по-обемна от обозначените 335 страници.

Екземплярът, с който разполагам, е надписан собственоръчно от автора на албански: „С много обич и уважение на добрия ми другар и приятел Раки Бело! 25.08. 2012“

Авторът е представен в самото начало на книгата. Роден е във Върбник през 1955 г. Учи в родното си село и в близкия град Билища. Завършва албански език и литература в 1984 г. Още от гимназиалните си години пише и публикува поезия и проза. Член е на литературен клуб и на редакционния съвет на местен вестник в Билища, където и живее. Известно време е и директор на едно от местните училища (Нестори 2012: 1).

Следва предговор от проф. д-р Димитър Бело, за когото трябва да уточним, че също е от Върбник. Предговорът също е написан на местен диалект и на албанска латиница. В него можем да открием изречението, което, струва ми се, може да обясни духа и същността на цялата книга: „Во свите страници врие вековната история на еден културен и голем народ“.

Подобно на Сотир Дамко, и Лазо Нестори започва авторския си текст с преклонение пред родното място. Само че ако Дамко набляга на значението на родното място за формирането на характера на човека и на неговите ценности, Нестори набляга на любовта – не само на любовта към родното място, но

и на любовта и разбирателството между земляците, които ще им помогнат да запазят на първо място езика си и заедно с него идентичността си:

Любовта за родното место е една от най големите вистини која живи во човековите сърца. Таа се родва заедно со човекот и остава жива во мемориата на бесбройните генерации.

Драги мои вѣрбничени!

Сакатејсе еден со друг без кавга и омраза!

Чувајтего нашиот убав език, не соборлив знак за нашиот идентитет!

Секој од нас е дел од православјето и тоа е наша национална гордост (Нестори 2012: 2)

Виждаме, че и за Лазо Нестори (както и за Сотир Дамко) родниот език, традициониот диалект на селото е основна ценност и предпоставка за запазването на културното своеобразие и на етническата същност както на мястото, така и на хората, чиито корени са в него.

Опазването на родниот език не е единствената грижа на автора. За него е важно да извлече „от заборавот на времето спомените и реалноста от нашето минато. Ово скромно дело нека остане за идните генерации како жив сведок за нашиот економски, културен и национален идентитет“ (Нестори 2012: 6).

Желанието да победиш забравата на времето и да оставиш на потомците спомена за миналото и за идентичноста на прадедите им се съчетава със страх от разрушителната за малките селища сила на глобализацијата и с повик да се пази родното огнище:

Страх ми е дека овой глобален свет ќе го потопи селото, и ако имаме желба да стани противното. Затова, со нај добрите намери сакаме ова монографија да остане не само сведок туку и ѝак повик до свите наши вѣрбничени: „Како и да е развитокот на историјата, чувајтеги нашите стари огништа“. (Нестори 2012: 4)

22. Езикът на книгата на Лазо Нестори

За разлика от бобошени вѣрбничени продолжават да използват активно местниот говор и общуват помежду си исклучително на него (лично съм бил свидетел на това). Това дава възможност на автора на книгата за Вѣрбник да предприеме стѣпка към неговото опазивање, като напише самата книга на него. Самият тој обяснява това си решение с комуникативни съображения, но не е исклучено причините да са повеќе, ако и недоизказани:

Целиот текст на монографијата да го напишаме надвор од литературниот език, одтѣржувајќи се на секојдневниот вѣрбнички говор, за подобро комуницирање со преставените докази и историски факти (Нестори 2012: 3)

Така книгата на Л. Нестори е един од сравнително редките образци на литература на некодифициран местен говор. Јавлението е интересно от гледна

точка на типологията на езиковите ситуации, а самият език на книгата е интересен от гледна точка на взаимодействието между диалект и тавтогlossen книжовни норми – в случая между говора на с. Върбник и книжовните норми в Република Македония и в България.

Цялата книга е отпечатана на албанска латиница. Авторът обосновава това си решение с невъзможността на част от върбничени да четат на кирилица (Нестори 2012: 3). Наистина, след Втората световна война в селото е открито начално училище на майчин език (в случая на книжовен македонски), което обаче през 2008 г. е закрито заедно с детската градина поради обезлюдяването на селото и липсата на деца. Образованието на върбничени извън това училище (и във възрастов, и в географски смисъл) е албаноезично.

Цитатите от книгата на Нестори представям в кирилска транслитерация, като използвам следните буквени съответствия:

ë → ъ; с → ц; ç → ч; gj пред предни гласни → г, в други позиции → гъ; h → х; j → й; ll → л; l пред предни гласни → л, в други позиции → лъ; nj → нь; q пред предни гласни – к, в други позиции – къ; sh → ш; x → дз; xh → дж; y → ю; z → з; zh → ж.

При цитиране запазвам пунктуацията и разделението на думите според оригинала.

Доколкото в една книга (и дори в един по-нюансиран разговор) е необходим по-широк кръг от абстрактна и друга съвременна лексика, каквато не срещаме в традиционната култура, съвременният човек, дори когато говори или пише на диалект, взаимодейства с различни книжовни норми в зависимост от образованието си и от това къде, кога и с кого общува. И в езика на книгата на Л. Нестори особеностите на родния говор са смесени – по-малко с албански и повече с форми от тавтогlossen македонска и българска книжовни норми. Поне някои от тях вероятно са станали част от всекидневните изразни средства на върбничени – нормално е книжовните езици да оказват влияние върху говорите дори и в такава езикова ситуация като върбнишката.

Вариантите, свързани с двете тавтогlossen книжовни норми, често се употребяват без никаква функционална разлика. Така на едни места (например на стр. 4) четем *положба* (книжовна форма в Република Македония), на други (например на стр. 7) *положение* (книжовна форма в България). Пак на стр. 4 срещаме и формата *расвитиа* (=развитиа), но и *развитокот* – първата съзвучна с книжовната в България, а втората с книжовната в Македония. Един от най-често използваните български и славянски изобщо предлози се пише по-често *от* (както в България), но понякога и като *од* (както в Република Македония). По-често се пише *път*, както е върбнишкото произношение и книжовната българска форма, по понякога се пише *пат*, каквато е книжовната форма в Република Македония. Думата *също*, използвана традиционно във Върбник и съвпадаща с книжовната българска, се употребява по-често, но

все пак успоредно с македонската книжовна форма *исто*. Думи, използвани в книгата, като *претежно* ('предимно') или *водовод* ('водопровод'), или *неповолна* ('неблагоприятна'), или *слика* ('снимка') могат да звучат странно за българския читател, но те са се наложили исторически в македонската книжовна норма поради политически зададената (при основаването ѝ след Втората световна война) ориентация към сръбския и хърватския език, а оттам – съвсем естествено – навлизат и в езиковата практика на хората, които я ползват или са повлияни от нея. Но в езика на книгата са приети и такива книжовни български форми като *съдържание*, *въпрос* (в Република Македония *содржина*, *прашање*). Наличието им освен друго отразява и факта, че съвременните върбничени имат интензивни връзки не само с Република Македония, но и с България.

Важна особеност на върбнишкия говор, която често е отразена в езика на книгата, е честата употреба на буквата (и съответно на звука) ъ [ъ], която и транслитерирам на кирилица с буквата ъ. В местния говор звукът ъ се появява главно като наследник на старобългарската голяма носовка във форми като *път*, *съшто*, *ръка* или като гласна, появила се пред някогашните сричкотворни **р** и **л** във форми като *сърце*, *вълна* (за особеностите на костурските говори срв. Благой Шклифов 1973, за говора на с. Върбник срв. Евдокия Христова 2003). Среща се и в предлога *към/къму* (на книжовен македонски *кон*). Понякога обаче вместо върбнишките форми с ъ срещаме съответните книжовни македонски форми (*волна*, *рака* и др.), а в книжовния македонски изобщо няма буква ъ и (поне нормативно) трябва почти да не се среща и звукът ъ.

Нормалното за всеки писмен език нежелание да отразява изпадането на звукове е присъщо и на локалния (и по функции, и по произход) език на книгата на Л. Нестори. В него практически не срещаме синкоп на гласните окончания пред членната морфема, иначе много чести в местното произношение. Така на стр. 7 срещаме формите *планините* и *жителите*, а не евентуално разговорните местни варианти *планинте* и *жителите*. Членуваните форми за мъжки род единствено число обикновено са със запазена съгласна **т** на края, например *нашиот роден край* или *развитокот на историата* на стр. 4. Много по-рядко се срещат типичните за местния говор форми, завършващи само на *о* като *дукъано* (илюстрация след стр. 15), *трапо* (илюстрации след стр. 5 и 6). Запазването на краесловната съгласна **т** като белег на писмения езиков стил е присъщо и на други две морфологични категории в книгата на Л. Нестори – при съществителните от женски род, които завършват на *-ост* и при окончанията на глаголите за трето лице множествено число сегашно време. В местното произношение и в двата случая това *-т* се изпуска, но то се изговаря (и най-вече се пише) в книжовните норми и в Македония, и в България. Запазването на краесловното *-т* в разглежданата книга е проява на стилистичния усет на автора, разграничаващ писмената от устната реч

дори когато писменият текст е на местен говор и с локално предназначение. Така се появяват различия между устната форма на местния говор и неговата книжовна проява.

За външния читател, разбира се, най-голямото езиково богатство в книгата на Лазо Нестори са своеобразните върбнишки форми като *къшия* (на книжовен български *къщи*, *къща*, в Република Македония *куќи*), *лапка* (книж. бълг. *ябълка*, книж. мак. *јаболка/јаболко*) и названията на етнографски реалии и други атрибути на традиционната култура (срв. също списъка на върбнишки думи представен факсимилно от автора – Нестори 2012: 23–27).

23. Описанието на Върбник у Лазо Нестори

В сравнение с Бобошица Върбник е относително ново селище. Глава 1 – *Околу основаньето на селото и неговото име* – започва с местното предание за основаването на селището. То е свързано с епохата на насилствена ислямизация – очевидно съществуваща в съзнанието на местните хора въпреки споровете между историците в съвременна България имало ли я е или не – и с обяснение защо селото е наречено именно така:

Одожувайки се на разказуванъята на постарото население, на наши дедовци и предедовци, първите жители на селото дошле кон средата на 16 век во време на турската империя. Бегайки от насилната исламизация, окулу 15 фамилии от Билишта се населиа на исток, во едно тесно гърло нашумено со върби, 6 км далеку от Билишча. Имайки наокулу само върби, новите жители го нарекоа Върбник. (Нестори 2012: 5)

Виждаме, че темата за православието и за ислямизацията се появява първа в изложението на Л. Нестори и тя е много важна за него (срв. и вече цитираните му думи „Секой од нас е дел от православйето и тоа е наша национална гордост“ Нестори 2012: 5). Тя е важна и за автора на книгата за Бобошица – Сотир Дамко – и можем да заключим, че е основна съставка на самосъзнанието на техните земляци. Що се отнася до върбите, дали име на селото, авторът ни ги представя на снимка на местността пред чешмата Кучунари.

Л. Нестори привежда и още една легенда за основаването на Върбник. Тя е с по-сложен сюжет и е разказана по Андре Мазон. В нея заселническите вълни са две и първоначално е имало две отдалечени една от друга махали, които обаче се обединяват, след като башибозук плякосва и опожарява една-та (Нестори 2012: 5–6). Наистина, един типичен за времето си сюжет.

Л. Нестори намира доказателства, подкрепящи разказа на Мазон, в местната топонимия. Споменатият от А. Мазон извор Мармурец наистина се намира в местност, която върбничени и до днес наричат Горна мала (‘горна махала’) (Нестори 2012: 6). На неномерирана следваща страница авторът ни представя фотография на местността Горна мала.

Глава 2 – *Географско положение* – започва с думите:

Село Върбник (варианти Връбник, Върник) се намерва во околията Девол, во планинска местност, и наи источната точка на Албания до границата со Гърция, 40° 30' 40" северна ширина, и 21° 1' 26" источна дължина.

Надморската височина е 900–1000 м. Расположено е во мала котлина, обиколена от планините Висок вър, Стрънта, Лайца, Припор и кориата. (Нестори 2012: 7).

Следват данни за отдалечеността на селото от близкото градче Билища (изписвано у Нестори и като Билишта, и като Билишча) – 7 км, за разстоянието до Костур (40 км) и Лерин (50 км) в Гърция, с които е било тясно свързано в миналото, както и от Охрид (80 км). Върбник е на 32 км от областния център Корча и на 10 км от Малкото преспанско езеро. Съседни села са Въмбел (на гръцка територия), Капештица, Заградец, Тренти и Битинцко (Нестори 2012: 7).

Приложена е и подробна географска карта.

Следват глава 3 *Комуникации – пътищата* (пак там: 8), глава 4 *Релиев* (пак там: 10) и глава 5 *Хидрографи* (пак там: 11–15), като най-подробна е третата от тях. В нея научаваме за съществуването, поддържането и преустройството на няколко чешми в селото, които са източник на питейна вода за населението, но служат и за водопой на добитъка и напояване на градините. Приложени са и техни фотографии.

Освен чешмите Върбник е богат и на подземна вода: „Ката къшча има бунар, со студена вода, која се употребува за миене и вадене⁷“ (Нестори 2012: 15).

Глава 6 – *Клима* – ни запознава с прохладния планински климат на Върбник. Тя завършва с разказ за зимната изолация на селото в миналото: „Надморската височина носи дълга и остра зима. Во поранешните години снегот носеше парализация и окинување на селото от урбаните средини“ (Нестори 2012: 16). На следваща неномерирана страница може да видим изглед от потъналия в сняг „Върбник во зимен период“.

В главата *Минерални богатства* научаваме, че селото се намира върху недоразработено находище от желязо и никел (пак там: 17).

24. Населението на Върбник

В главата *Население* научаваме, че „най старите родови во Върбник се Грозданови, Аргирови, Фильови, Апостолови, Камбурови и Мужови“ и че „След балканските войни некой жители на селото се населиа во България, и во костурскиот дел на Гърция“ (но има и обратни случаи – родовете Шанови и Шемкови например са дошли от близките села Въмбел и Смърдеш, останали

⁷ ‘Поливане’.

на гръцка територия) (Нестори 2012: 18). Пояснение: границите след Балканските войни отделят Върбник от Костурския край, към който традиционно принадлежи – Костурският край тогава попадна в територията на Гърция, а Върбник в Албания.

Следва цитат от книгата на Михаил Огнянов *Македония преживяна съдба*, който описва Върбничени и въобще жителите на Костурския край:

Костурчани и по диалектот, и по физички облик се разликуваат от другите, по високи, по силни и по развити. Имаат по расвѣено Българо-Македонско чувство, и ги чуваат како най скѣпи и драги спомените за освободителните борби, во кой и некой од нив участвал (Нестори 2012: 18).

Представени са по Васил Кънчов и данни за броя на жителите на Върбник: в края на XIX в. около 600 души, а в 20-те и 30-те години на XX в. между 330 и 700 души.

В главата *Върбничкиот брак* авторът ни разказва как са се правели и как се правят днес сватбите в селото (на местния диалект както във Върбник, така и в Бобошица, самата *сватба* се нарича *брак*), за ритуалите, свързани с тях, за това как и къде младите се харесват. Научаваме също, че до 70-те години на XX в. браковете се сключват вътре в селото, а едва след това върбничени все повече си взимат външни невесты – по-често християнки, но също и мюсюлманки (Нестори 2012: 19). Темата е илюстрирана с няколко фотографии от брачни церемонии от различни години, както и с други семейни снимки на върбничени. Повече подробности за съвременната българска сватба във Върбник, съдържаща много традиционни елементи, читателят може да намери в публикации на Раки Бело (например Бело 2014а).

25. Говорът на село Върбник

В главата *Говор* Лазо Нестори ни запознава с някои особености на родния си диалект, с неговия географски обхват и със своето виждане за неговия произход и същност.

Главата започва с думите: „Автентичният говор на жителите на Върбник спаѓа към краините ѝугозападни Македонски-Български говори, и е свързън со останатите Костурски говори“ (Нестори 2012: 20).

Според автора по подобен начин говорят в селата Въмбел, Смърдеш, Брезница, Габреш, Дреново, Поздивишча, Косинец и Лабаница в Гърция. В Албания така са говорили в „градчето Билишта и селото Височишта, Брачени, Добрани, Ситнишча, Божиград, Видомо, Очишта, и други кой денес се албанизирани но ѝа имаат дочувано православната вера“ (Нестори 2012: 20).

Подвижното ударение в говора според Нестори „показува дека той е Старомакедонски-Български език или Кирило-Методиевски“ (пак там). Представените на стр 23–28 костурски диалектни думи (с превод на книжовен ма-

кедонски) от сбирката на Сократ Пандовски според Лазо Нестори са илюстрация на еднаквостта на костурския и върбнишкия говор „со свите стари елементи на кирило-методиевскиот език“ и „показуваат специфичноста на нашиот език како жив елемент од старо българско-македонскиот говор“ (Нестори 2012: 20; за особеностите на костурските говори срв. Бл. Шклифов 1973, а конкретно за говора на с. Върбник – Е. Христова 2003).

Говорът, разбира се, както всичко родно, е уникален, но е и еднакъв, идентичен, „съшт“ със старобългарския език:

Во поглед на ѝазикот можи да се кажи дека върбничкиот говор е уникален за све што е зачувано до денденес од неговата структура. Той е съшт со свите елементи на старо българскиот език и представува жив доказ меижду⁸ асимилираниот деволски гуовор и костурско-леринскиот диалект. (Нестори 2012: 21)

Фонетичните особености, които авторът изброява (пак там), наистина са най-често архаизми, доближаващи диалекта на върбничени до старобългарският му първоизвор, и само понякога нововъведения. В списъка са включени и архаизми, и нововъведения, които разподобяват говора от книжовната норма в Република Македонија. Изборът на такива особености не е случаен, защото най-силно впечатление в един диалект правят формите, различаващи го од книжовниот език (в случая од книжовниот македонски). По стечение на обстоятелствата част од тия особености сближават върбнишкиот говор с книжовниот български език.

Изброените од Лазо Нестори фонетични особености са (за улеснение на читателя в кавички оставам дословните цитати од Нестори 2012: 21, а в квадратни скоби добивам мои пояснения):

запазване на назализма на континуантите на старобългарската малка носовка: „говендо, чендо, прендено“ [в повечето диалекти, както и в книжовните норми в България и в Република Македонија в такива думи имаме чиста гласна **е**, неследвана од съгласна **н**]

ѣ [за разлика од македонската книжовна норма] не преминува в **а**: „мънга, мъска, мъка, рръка, гъмба, тръмба“ [в много од случаите върбнишкото **ѣ** произлиза од старобългарската голяма носовка и затоа често след него има съгласна **н** или **м**, каквато не среќаме в тавтогласните македонска и българска книжовни норми и в повечето диалекти и която е проява на запазенија в говора старобългарски назализъм]

„рефлексите од -шч- и -ж- од старобългарскиот говор: лешча, свешча, къшча, врешче, шчипка, межа, вежа, сажи“ [върбнишките рефлексии са еднакви или много близки до най-ранните и незасвидетелствани писмено старобългарски ***шч’** и ***ждж’**; в старобългарските паметници и в съвременниот

⁸ Така в оригинала!

книжовен български език в такива думи обикновено имаме **шт/щ** и **жд**, а в книжовния македонски най-често **ќ** и **ѓ**]

„развойот на групата -чър-: чърно, чърњацка, чървено, чърпи“ [на старобългарски групата се изписва като **чрь/чрь**; в съвременния книжовен български в такива случаи обикновено имаме звукосъчетанието **чер**, а в книжовния македонски най-често **цр**]

старобългарското [евентуално сричкотворно] **л** преминава в **ъл**: „пълна, мълза, кълна, сълза, вълна“ [тук върбнишкият рефлекс съвпада напълно с книжовния български; в книжовния македонски в такива думи имаме съчетанието **ол**]

вмъкване на **й** между **е** и **а**: „седейа, велейа, бейа, плетейа“ [в такива форми в книжовния македонски между гласните няма нищо, а в книжовния български има **х**]

вмъкване на съгласни **м**, **т**: „умбре“, „фамбрика“, „страм, стреда, стретна“ [такова вмъкване не е присъщо на тавтогласните книжовни норми]

употреба на групата **дй**: „ливадйа, попадйа“ [на книжовен български *ливада* и *попадйа*, на книжовен македонски *ливада* и *попадија*]

Сред изброените от Лазо Нестори „Белези от областа на морфологиата и синтаксата“ можем да прочетем „Употребуването на -от- како типичен български израз: От кое село си? Бабами е от Смърдеш. Невестата се върна от вода“ (Нестори 2012: 22).

На няколко страници Л. Нестори представя диалектни думи от сборката на Сократ Пандовски с превод на книжовен македонски и с добавена от Нестори транскрипция на албанска латиница (Нестори 2012: 23–28). Въпреки че формите са подбрани заради фонетичното, словообразователно или лексикално различие от съответните македонски книжовни форми, списъкът е интересно четиво и за любителите на диалектна лексика от България.

На следващата неномерирана страница виждаме факсимиле на ръкопис и снимка на млад официално облечен мъж. Авторовата обяснителна бележка към тях е следната:

Дел от дневникот на Кристо Пинко, печалбар во Perth – Австралия. Дневникот е напишан чисто на български език. Авторот е жив сведок за неговото школуване на български език во селското училиште. Свичките думи и кажувања за патувањето от Perth до Върбник покажуваат за еден интелигентен човек. Погоре покажуваме дел от дневникот. Белешките датираат от 9 април 1960 до 28 април 1960 година. (Нестори 2012: неномерирана илюстрация)

Това е първото място в книгата на Лазо Нестори, когато се подхваща темата за съществуващото някога във Върбник селско училище на (книжовен) български език. Вижда се, че и авторът, а вероятно и други върбничени се гордеят с тая страница от миналото на селото си – с разпространеността на българската образованост.

Върбничени се гордеят не само с българската си образованост в миналото, но и с вниманието на съвременна България и в частност на българските учени към тях. На следващи неномерирани страници авторът представя факсимиле от заглавната страница и от увода към книгата на Евдокия Христова. *Българска реч от Албания. Говорът на село Върбник*. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2003, както и факсимиле от списъка на „жителите на село Върбник кой помогнаа за даване информации окулу книгата на Евдокия Христова „Говорът на село Върбник““, а също и факсимиле от стр. 114 на същата книга със снимка с надпис „Борис Ендриков – живата памет на българщината в с. Върбник“.

Както видяхме, Л. Нестори нарича езика си едновременно *македонски* и *български*, като обикновено обединява двете понятия, като ги свързва правописно с дефис. Старобългарските или старомакедонско-българските корени на родния език изобщо не се поставят под съмнение. В по-нататъшното изложение ще срещнем и други примери, които изразяват авторовата гордост както от българското минало на общността, към която принадлежи, така и от съпричастността ѝ към съдбата на Македония – както на историческата област Македония, така и донякъде на съвременната държава с това име.

26. Историята на Върбник у Лазо Нестори

Разказът на Лазо Нестори за историята на Върбник е наречен *Малка история* (Нестори 2012: 30). Той започва с припомняне на традиционните връзки на селото с останалия след Балканските войни в Гърция град Костур, както и на традиционните му връзки със съвременните му административни центрове Корча и Билища в Албания: „Во почетокот на 20 век селото е част од Билицкиот локалитет и Корченската каза, но во духовно отношение е част от Костурската епархия“ (Нестори 2012: 30).

Разказът е лаконичен, но казва най-важното.

Включва участието на върбничени в национално-освободителните борби на страната на ВМРО: „Во крайот на 19 и почеток на 20 век жителите на Върбник се включват во национално-освободителни борби во Македония, каде действуваат и четите на ВМРО“ (Нестори 2012: 30).

Съобщава ни и за въоръжената четническа борба, и за Илинденското въстание:

На 28 март 1903 селската чета на Върбник се приклучи на помош на обиколениите во село Смърдеш, на четите на Борис Сарафов и Иван Попов кој заедно со четата на Въмбел удират во гърб турската войска. През јули и август 1903 година жителите на селото масовно зеват участие во Илинденското востание. На 29 јули 1903 година башибузуци и войска от Билишча го ограба и го изгориа насилно селото. (Нестори 2012: 30)

Към думите на автора няма какво да се добави – ясно е, че върбничени имат големи заслуги към борбите на македонските българи в десетилетието от Берлинския конгрес до Балканските войни и че са пострадали от ответните действия на турците.

Заедно с въоръжената борба върви и борбата за освобождение от гръцкото духовно върховенство: „Преку 1903–1904 година жителите од селото е исфърлиа гръцката патриаршиа и е препознаваат българската екзархия“ (Нестори 2012: 30). Л. Нестори подчертава и големия стремеж на върбничени към просвета и училищно дело, проявил се още по време на национално-освободителните борби: „За разлика от голема част от селата на север, на мала Преспа, до Балканските войни во Върбник функционира българско училиште“ (пак там: 30).

Балканските войни са време на големи геополитически, демографски и културни сътресения за крайните югозападни български краища. Съдбата на Върбник тогава е малко по-особена и авторът на разглежданата книга е благодарен, че след повече от десет години гръцка власт селото все пак попада в Албания и това го спасява от погърчването, на което са подложени неговите съседи от Костурския край:

След балканската война, Върбник е в територия на Гърция до 1924 година кога е включено во албанска граница. Благодарение на таа поделба, селото е запазено от гръцизация, која остро е поставена во соседните Костурски села Въмбел, Смърдеш, Косинец, и други. (Нестори 2012: 30)

Привилигираното положение на селото – да попадне в основаната наскоро албанска държава – му помага да запази българския си дух и след Балканските войни и да помага на сънародниците, останали в Гърция и Югославия: „Преку втората половина на 20 тите години на 20 век Върбник е почетничка база на четите на ВМРО кой действуваа во вардарска и беломорска Македониа“ (Нестори 2012: 30 – 32).

Лазо Нестори започва разказа си за историята на Върбник от турско време, когато е основано и самото село. Въпросът за средновековието не се поставя отделно, но това не отменя въпроса за произхода на върбничени. За да отговори на него, авторът включва в книгата си две големи българоезични карти, под които има следните обяснения:

Областа „Девол“ како дел от първата българска държава 681–1018 година (Нестори 2012: 31)

Областа „Девол“ како дел от втората българска държава 1187–1396 година (Нестори 2012: 33)

И на двете карти името на тогавашния град Девол (днес това е име на административна единица в Албания), разположен между Костур (в днешна Гърция) и Белград (днешния Берат в Албания) е заградено от автора, за да се види, че то заема средишно място в тогавашните югозападни български краища – в

областта Кутмичевица. Оказва се, че както Сотир Дамко свързва произхода на Бобошица със средновековната българска държава и с почти легендарния (според неговите описания) град Девол, така и Лазо Нестори поставя като начало на историята на върбничени средновековна България и същия средновековен български град, дал името на областта, в която днес се намира Върбник.

Кратката, но съдържателна глава за историята на селото включва и лаконични данни за училищното дело в него след Балканските войни, когато то попада под гръцка власт, а по-късно е включено в територията на албанската държава:

След 1913 година училиштето во селото функционира на гръцки език, а от 1925 на албански.

До 1929 година жителите на селото три пъти подават молба до албанската власт за обучаване на българският език во училиштето, но барањето им беше отфърлено. Преку 1939 година кога районот беше завладен от Италия жителите на Мала Преспа и Върбник се обврнаа към българските власти со молба за употребение на българският език во училиштата и црквата. Но поради не пријатната политичка ситуација, вѣпросот не е решен.

След 1944 во духот на македонизмот во селото како и во целиот район започна да функционира македонско училиште и жителите во овие области се објавени како македонско малцинство. (Нестори 2012: 32)

Виждаме, че за автора институционализираният македонизъм се появява във Върбник в определен исторически момент и дава възможност на върбничени да устояват самобитността си, като са признати за етнически различни от албанското мнозинство и като изучават един от книжовните варианти на родния си език. От други източници знаем, че след Втората световна война албанските власти се обърнали първо към България да прати учители във Върбник и Мала Преспа, но България, провеждаща тогава заедно с Югославия политика на македонизация на българите, отказала (за българската политика срв. Стоян Германов 2012). Тогавашното сближаване с Югославия определя и малцинствената политика на Албания. Официалният македонизъм в самата Югославия обаче, както и по-късно в независимата Република Македония е последователно антибългарски и отрича каквато и да било общност между Македония и България и между понятията македонец и българин, докато в книгата на Л. Нестори не откриваме нищо подобно.

27. Топонимията като стожер на идентичността

Главата *Топоними* в разглежданата книга е сравнително дълга (Нестори 2012: 34–39). Докато Сотир Дамко, представяйки бобощенската топонимия, делово подчертава, че тя е „много характерна“, т.е. че е съзвучна с етническият произход на селото, за Лазо Нестори топонимията на Върбник е константа-

та, която надживява неблагоприятните исторически обстоятелства – „разни робства“ – и която пази „нашиот стари българо-македонски език“:

И ако срещнем историата на нашето село има разни робства, во разни периоди, може да се каже дека езикот и топонимията останала до ден денес не променливи. Тие звучат на нашиот стари българо-македонски език, също како во времето на раѓање на таа топонимия. (Нестори 2012: 34)

Засегнат е и въпросот за географскиот обхват на местната „българо-македонска“ топонимия:

Топонимията на Върбник има двойна врска – првата е сврзувањето со славјанскиот език и менталитет на целата територија останата во грчка граница, до Солун. Втората врска е со албанските територии, како на пример областа Девол, во која именувањето на селата и топонимията се и ден денес на български език. (Нестори 2012: 34)

В току-што цитираните думи е загатната и темата за богато застапена българска топонимия в Корчанско, общо взето на територија, кдето денес се говори предимно албански (евентуално и влашки), но која е сврзана със средновековна България и с използването в по-далечно или по-блиско минало на български език от част от местното население. Теренните проучувачи установиха, че местната славяно-българска топонимия е предмет на гордост за хората с български или българофилски чувства там (срв. гл. 4 т. 24). Що се отнася до топонимията на Върбник, за Лазо Нестори тя е доказателство за „славјанската аутохтония на жителите и самото село Върбник“ (Нестори 2012: 34), което пък ни отвежда към още една тема – темата за чувството за автохтонност како повод за гордост и важна съставка на самосъзнанието на човека.

Авторът има и още един подтик да събира и представя местната топонимия – да не ја заличи забравата на времето:

Во ова монографија, сакаме покрај другите работи, да ги напишаме и локалните именишча на върбничките простори, за да не ги избрише забравот на времето (Нестори 2012: 34–35)

Следва списокот од 103 микропонима, сред които Ореј, Габро, Камено, Ѓџмбо, Рудина, Горни превали, Говендарнико, Плочки, Брезите, Силиште, Мармурец (пак там: 35–38). Приложени се неколку фотографии на върбнички места.

Освен за старинната българска топонимия от с. Върбник читателят може да намери у Р. Бело (1999).

28. Селищно устройство и архитектура

Главата *Урбанистичко уредување и архитектура* започва со панорамна снимка на селото од 2003 г. От неколкуте изреченија на същата страница може би нај-подходящо за снимката е следното:

Свите къшйа се ориентирани към изток и от източна височина се гледа како мало градче, направено под системно урбанистичко уредување. (Нестори 2012: 40)

В главата можем да прочетем и за урбанистичното и обществено значење на селскиот плошад „Срет село“, и за училището и културниот дом, и за ширината на улиците – нешто, од коешто може да се поучат органите за местно самоуправление во современа Бугарија: „Селските сокаци се широки над четири метра, кој му даваат на селото урбан поглед и слободно движење“ (Нестори 2012: 42).

Научаваме и за традиционната архитектура: „Пред Илинденското востание, къшйата се изградени со типична славјанска архитектура, свите на двата со големи чърдаци“ (пак там: 43). През втората половина на XIX в. Върбник става „трговски кърстопат“ и придобива „солидна урбана физиономиа“, коешто води до промени во начина на живот и во архитектурата (Нестори 2012: 44). Селото е снабдено со добра питейна вода, изградени са неколку општествени чешми. През XX в. архитектурата се модернизира опче повеќе, така че Л. Нестори одделуа три периода во нејното развитие (пак там).

Главата за архитектурата и селишното устројство на Върбник завършува со гордата констатација за неговото урбанистично превъзходство над останалите села во областа Девол:

Племните изградени отнадвор селото, и целото иманье надвор од амбиентот за живеене, чистите и варосани сокаци, послани со камена калдърма, му даваат на селото еден цивилизиран поглед, кој му завиждаа свите деволски села и по широко. (Нестори 2012: 44)

Цялата глава (Нестори 2012: 40–47 и неколку неномерирани страници) е илюстрирана со многобројни фотографии, по-стари и по-нови, на селото, на одделни сгради и плошадии, често на фона на важни општествени събитии, а също и скици и планове на стари върбнишки сгради. Има също и снимки на сватби, на хора во празнично облекло и др.

29. „Генетските стебла на селото Върбник“

Значителна част од обема на книгата си Лазо Нестори посвещава на родословието на върбничени (Нестори 2012: 48 – 100), коешто, вижда се, е изследвал подробно и упорито. Той представува во графичен вид родословни схеми на местните родове („семејства“), които нарича *Генетските стебла на селото Върбник* (Нестори 2012: 47–48), както е и озаглавена тая част од книгата.

Одделните схеми, заемащи по една цяла страница, са придружени од коментари, например:

По 90-тите години братйата Ставро и Коста направиа къшча нова и се преселиа да живат во Тирана. Драга се омъжи во Кукъс, а Костандина се омъжи во Тирана. (Нестори 2012: 48)

В различните схеми са отразени от 4 до 6 поколения. От коментарите към тях виждаме, че по-младите поколения живеят например в Билища, в Корча, в Тирана, в Гърция, в Америка, във Великобритания, в София, в Скопие, както е при „семејството Несторови“ (пак там: 52).

Представените схеми са и ценен източник по антропонимия. Покрай по-съвременните и етнически по-малко маркирани имена срещаме и такива като Кърсто, Трайко, Славо, Милан (Нестори 2012: 71), Донка, Цана, Кольо, Лазо, Веселина (пак там: 67), Стоян, Райна, Донка, Милан (пак там: 66), Крумо, Търпа, Стойна, Таня, Надя, Ванчо (пак там: 64), Дичо, Борис, Ванчо, Търпена, Нада (пак там: 78), Кърсто, Димана, Стойна (пак там 2012: 77).

30. Къщи, улици, домашно устройство, ономастика

Главата *Распоред на селцките къшиа* съдържа списък на 76 къщи и собствениците им и няколко снимки на върбнишки улици-сокаци: Шемковскиот сокак, Несторовскиот сокак, Поповскиот, Мужовскиот, Аргировскиот, Фильовскиот, Темелковскиот и др. (Нестори 2012: 101–108).

Главата *Домашно уредување во старите времиња* (пак там: 109–112) започва със снимка с надпис „Стари дървени и бакърни предмети за домашна употреба“ и съдържа подробности относно традиционното устройство и обзавеждане на къщата, както и фотографии на старинни предмети за домашна употреба.

Главата *Ономастика* (Нестори 2012: 113–114) започва с висока оценка за албанската политика към езика и именната система на славянското население в сравнение с гръцката:

Со задоволство можеш да се каже дека во топонимията ономастиката и во употребување на майчиниот език немаше никакви шовинистически дейности на албанската држава за потопување на славјанските корениа на селото Върбник, како што се случи со гръцката остра политика за гръцизација на македонскиот егејски дел. (Нестори 2012: 113)

Следва изразена гордост, че традиционната именна система се е запазила във Върбник и до днес въпреки различните завоеватели:

И ако историата препознава многу окупатори различни по своето етничко и верско потекло, личните славјански именишча се задържале и зачувале до последните години от постоење на селото. (Нестори 2012: 113)

Авторът изброява типични за Върбник мъжки и женски имена, но не пропуска да отбележи и тенденцијата към давање на нови модни и „чужи“ според него имена, която, струва ми се, не одобрява и окачествува како отстапение от славјанството:

Но треба да се спомни дека последните години некој од родителите, губейки ја својата славјанска гордост ги напуштаат предедовите корениа,

давайки им на своите деца чужди лични именишца, чие значение и самите не го разберват. (Нестори 2012: 113)

31. Верски сгради и празници

Главата *Верските градби и неговата история* започва със снимка с надпис „Църквуле кое се намерва оулу 400 м на северниот дел от селото, изградено от селцки верници 1816 година, на левата страна от Задгратцкиот път“ (Нестори 2012: 115). Следва разказ за селската църква и за двата параклиса в селото.

Църквата „Св. Георги“ според автора е стара колкото селото. По времето на Енвер Ходжа е била тютюнев магазин. Сега пак изпълнява ролята на „главен верски център во селото“ (Нестори 2012: 115–116). Отношението на автора към антирелигиозната политика на диктатора е определено отрицателно – той я нарича „нечовечната политика от страна на режимот на Енвер Ходжа“ (пак там: 115).

Параклишт (,,църквулето“) „Св. Нестор“ е по-стар от църквата според местното предание. В селското гробище наскоро е построен параклишт „Св. Петър“ (Нестори 2012: 116–117).

Главата е илюстрирана со много фотографии на верски обекти и на попове, служили в с. Върбник (пак там: 115–120 и неколку неномерирани страници). Има и снимка, која отразува „средба на професори од Софискиот универзитет со група интелектуалци од село Върбник заедно со школски деца прет селската църква „Свети Герг“ 1994 година“ (пак там: 116). На снимката се виждат 17 возрастни и 25 деца. Можеме да добавим, че та илюстрира две важни карактеристики на периодот след 1990 г. – возраждането на религиозниот живот във Върбник (и во цела Албанија) и возраждането на взаимоотношенијата меѓу Върбник и Бугарија, традиционен многу силни, прекъснати за долго време и (както ще видим во по-нататешното изложение) сe по-интензивни напоследок.

Глава *Верски празници* (Нестори 2012: 121–128 и неномерирани страници) содржува фотографии на празнуващи хора (извън селото, на Срет село, во црквата, во кџии, понекогаш играещи хоро), кратки цитати од народната поезија и списък на празниците. Та започва со кратко описание на Крачун (Божик, Коледа):

Крачун – Целиот народ оди во црква. Попо држи литургија за Крстовото раѓање. Жителите се поздравуваат со „Ристос се роди“ а одговорот е „Вистина се роди“. (Нестори 2012: 121)

Ето и вклучените во списокот празници: Крачун, Василици, Водици, Свети Јован, Лазора, Гергиден, Петровден, Павлоден, Свети Илиа, Митровден, Свети Никола, Свети Танас, Свети Петка, Първи март, Арапини – Дено на Василица, Суова 23 Декември, Коленда 24 Декември, Простенје (пак там: 121–122).

32. „Върбник во ослободителните войни и движения“

Така е наречена (Нестори 2012: 129) глава, която обхваща последните десетилетия от турското владичество и годините до 1944.

Наистина, докато бобошени водят въоръжена борба единствено срещу италианските и немските окупатори по време на Втората световна война, върбничени са в почти постоянно състояние на партизанска война през целия период, описан в главата. Според автора документите и записаните спомени, които засягат Върбник, са сравнително малко, но все пак и от тях личи, че „върбничени како дел од костурскиот край имале активно участие во тиа движения“ (Нестори 2012: 129).

Л. Нестори подчертава врзките между Върбник и Българија во ослободителните борби към края на османскиот период – тогаво од една страна „главните идеи во поглед на ослободителните движења течеа од Софија и Пловдив“, а од друга страна „многo фамилии и дейци... наидваа засолниште во Българија“ (Нестори 2012: 129).

Во изложението можем да открием и някои подробности за събитията, свързани със село Върбник, преди, по време на и след Илинденското въстание: за подготвителното заседание на местните ръководители на въоръжената борба в костурското село Косинец през октомври 1902 г. (Нестори 2012: 129); за участието на върбнишката чета заедно с четите на Васил Чакаларов и Пандо Кляшев в нападението срещу градчето Билища през самото въстание (пак там: 130); за геройската смърт на В. Чакаларов по време на партизански действия в тила на гръцката армија през Междусъюзническата война; за войводите од Костурско, Пандо Кляшев и Митре Влахов, убити в сражение с турците съответно в 1908 и 1907 г.; за върбнишкия войвода Нако Грозданов, заловен след Илинденското въстание од турските власти и успял да избяга, ранен през Балканската война, емигрирал в Канада, кдето през 1936 г. става „претседател на македоно-българската православна църква „Свети Кирил и Методиј“ в Торонто“; за войводата върбниченин Ставро Грозданов, ранен по време на Илинденското въстание, станал след въстанието войвода на българо-албанска чета; за друг войвода върбниченин – Ляки Делъов – който за пари започва да сътрудничи на турците, а след това минава на страната на гръците, осъден за предателството си и убит од ВМРО, сега тој е национален герой на Гърција и в Костур е издигнат негов паметник (Нестори 2012: 131 и ненумерирани страници).

Тук освен разкази за битки и събития има и много снимки на чети, войводи. Прави впечатление многобројноста на някои чети, вклучително и на върбнишката чета на Нако Грозданов. Има и снимка с надпис: „Нако Грозданов заедно со свите костурски войводи, пред паметникот на „Цар ослободител“ в Софија“.

Л. Нестори споменава накратко и за събития по време на Първата световна война и Гръцко-италианската война. През Първата световна война много върбничени са мобилизирани от французите, за да строят укрепителната линия на фронта, а през Гръцко-италианската война върбничени напускат селото и когато се връщат, го заварват опустошено и ограбено (Нестори 2012: 132–133).

Тревожната историческа обстановка и традициите във въоръжената борба поставят върбничени еднозначно в редиците на борците против италианския и немския окупатор. Авторът на разглежданата книга оценява това изцяло положително и го свързва с илинденските традиции на селото:

Фтората светска война го наиде Върбник тотално определен към антифашистичкиот блок. Многу младинци бес дилемма со оружје в рака се најдоа во редовите на албанските ослободителни чети. Со желба за национална слобода, верни на илинденските традиции на своите дедофци и прадедофци, група младинци и младинки во 1943 година се најдоа во редовите на албанската народна ослободителна борба. (Нестори 2012: 133)

Л. Нестори изброява поименно 20 партизани от с. Върбник (Нестори 2012: 133 – 134) и прави следното интересно наблюдение:

Еден интересен момент шо треба да се подврди е фактот дека от Върбник и од другите кристиански села во областа Девол [никой] не се фрли во редовите на балистите, кой беа десна рака на фашизмот. (Нестори 2012: 134)

Виждаме, че според двете разглеждани книги през Втората световна война и Бобошица, и Върбник се включват много активно в ръководената от левицата (от Енвер Ходжа) въоръжена съпротива първо срещу италианските, а после и срещу немските окупатори на Албания. Лазо Нестори ни ориентира допълнително, като подчертава, че християнските села подкрепят изцяло левицата, а от разказа на Сотир Дамко научаваме, че сътрудническата си с немците десница – балистите – е наричана от противниците си „башибозук“. По време на теренните проучвания на въпроса ни кои са балистите, получихме отговор – мюсюлмани националисти. Натъкваме се на нещо, повтарящо се често в историята – едно противопоставяне, особено важно в дадена епоха, се препокрива с ново противопоставяне в следваща епоха. Религиозното противопоставяне, което е било структурообразуващо през османската епоха, е относително слабо в независима Албания, но се преобразува отчасти в противопоставяне между левица и десница, съответно между противници на немците и техни съюзници през Втората световна война.

Лявата антифашистка ориентация на бобошени и върбничени е свързана както с недоволството от тежките условия в Албания при италианската и немската окупация, така и с принадлежността им към православната общност в Корчанско. От друга страна тя ги поставя сред победителите както в световната война, така и във вътрешноалбанската борба по време на нея. Последният

факт обаче не се подчертава нито от С. Дамко, нито от Л. Нестори и е по-скоро мое лично умозаключение.

В продължение на темата Л. Нестори споменава, че в борбата срещу окупатора загиват върбничените Дичо Петровски и Васил Попов, а върбниченинът Кърсто Темелько е сред най-близките сътрудници на ръководителя на антифашиската и антинацистка съпротива Енвер Ходжа (Нестори 2012: 134).

След края на Втората световна война Върбник се включва активно – като гранично и като етнически еднородно на костурския край селище – в гражданската война в Гърция (която, както знаем от други източници, мнозина възприемат и като борба на местното славянско население за автономия и дори независимост). Л. Нестори ни представя Върбник като база за възстановяване на четите на гръцката левица, като път, по който до нея достига „помощта од демократцките страни“, като място, където на ранените партизани от левицата се оказва първа помощ, след което те се откарват за лечение в Корча (Нестори 2012: 135).

Темата за Втората световна война и за гражданската война в Гърция е илюстрирана с многобройни фотографии и с факсимилета от печатни материали. Има и списък с 22 бойци от албанската антифашистка съпротива от с. Върбник (Нестори 2012: 136)

Следват снимки на подразделения от съпротивата и на борци от съпротивата от с. Върбник с данни за тях – Ташко Мужо, Поликсени Темелько, Кърсто Йани Темелько (отстранен в следвоенна Албания от политическия живот като симпатизант на Тито) (Нестори 2012: 137 и неномерирани страници).

Във връзка с темата за Кърсто Темелько, Л. Нестори представя факсимиле от книгата на Михаил Огнянов *Македония преживяна съдба* – страница, разказваща за Кристо Темелко (Кръстьо Темелков, самоопределящ се като македонски българин), генерал от албанската освободителна армия, ръководил освобождението на Тирана от немците, по късно министър на отбраната на Албания (Нестори 2012: 141). На представената факсимилно страница четем:

Иначе той се самоопределяше като македонски българин, за такъв го смятаха и албанците, включително и когато стана партизански генерал. Участваше активно и в нашите празници – Св. св. Кирил и Методий, Илинден, даже водеше хорото. (пак там)

Следващите страници са посветени на друг върбниченин участник в борбата срещу окупатора и същевременно голям български патриот – Кольо Пандовски. Тук е представена снимка с надпис „Кольо Пандовски заедно со многу други православни българи честейки⁹ го Кирил и Методий во Тирана 1941 година“ (Нестори 2012: 142). На следваща неномерирана страница намираме снимка на Кольо Пандовски със следния текст:

⁹ ‘Чествувайки’.

До крайот на животот го бранеше со голем фанатизъм българското дело. Бил близок соработник и приятел на Михаил Огњанов, български интелектуалец и писател, кој работал во Тирана во 1940-тите години. Имал голѝама желба, епитафот на неговиот гроб, да е напишан на неговиот сакан български език. Таа желба му е исполнаа темните¹⁰ синови.

Следва снимка на обелиск на загиналите в борбата срещу окупатора върбничени Дичо Петровски и Васил Попов и серия от фотографии и текстове, които представят други участници в същата борба. Това е и своего рода преход към следващата глава, защото тук научаваме и за съдбите на отделните личности в следвоенната епоха. Повечето от тях играят важна роля в изграждането и управлението на следвоенна Албания. Кристо Калфа например е градоначалник на Билища през 60-те години, Никола Калфа – директор на единствения в Албания захарен комбинат в градчето Малик, Василь Темелко – кооперативен бригадир и т.н. (Нестори 2012: 143–150 и неномерирани страници).

33. Върбник от 1945 до 1990 г.

Главата *Върбник от 1945 до 1990* започва с важното за селото затваряне на границата и изолация от Костурският край в Гърция, към който то принадлежи езиково, културно и духовно. Върбник остава „единствено село, со различен език и култура, во споредба со другите села во Деволта, кој и тиа некогаш биле славиани, но сега потурчени и албанизирани“ (Нестори 2012: 151).

Подобно на С. Дамко, и Л. Нестори говори за ентузијазъм и нови надежди след крајот на Втората световна война:

Еуфоријата за победата над фашизмот, и некој от реформите на албанската влада за подобрување на животот и економската положба како што беше аграрната реформа и други, ги пренудиа жителите на селото да се помирад со неговата судбина. (Нестори 2012: 151)

Младежки бригади учествуваат во „изградба на пѝтишча, железни линии, и бонификации“ (пак там). Започва да функционира „училиштето на македонски език“ (пак там: 151–152) и културниот дом во селото. „Со формирањето на државните претпријатја во град Билишча, многу мѝжи от селото се вработиа во државни работи“. Но идваат и разочарованията – през 1959 г. се създава земеделски кооператив и, както казва Л. Нестори, „и тука почновата дѝлгата голгота на албанскиот народ, така и за жителите на Върбник“ (Нестори 2012: 152).

Видејме, че и Л. Нестори, подобно на С. Дамко, оценува крайно отрицателно времето след колективизацијата во Албания. Интересно е, че тој смета скѝсвањето на отношенията со Југославија и со Русија през същата епоха за голема морална загуба за върбничени:

¹⁰ ‘Техните’.

Во 1948 година се разрушиа односите со Југославија. Во 1960 исто така со Русија. Овие две големи славјански држави беа еден вит гордос и покреп и за вѣрбничени, кој сега во душевен план останаа сосем сами. (Нестори 2012: 152)

Други събития, които авторът не одобрява, са закриването през 1966 г. на църквите и джамиите и задълбочаването на колективизацията през 1980 г.:

Селската църква се претвори во тутунски магазин. Празниците от църковен характер се забраниа. [...]

Во 1980 година во цела Албанија се случи тотална колективизација на иманџето, овци, кози, крави, самарити правда под псеудосоцијалистички пароли и измами. (Нестори 2012: 153)

Положението все повеќе се влошава. Въведена е купонна система, „Селото страдаеше за леп, месо, млеко и благога“. Под лозунга за „остра класова борба“ правителството издига појас от бодлива тел по цялата граница (пак там: 155). Появјуваат се првите несъгласни с диктатурата и борци против неја, които авторът представя – Коста Джоко, Спиро Лазо Шемко, Јован Ендрико, Ристо Мужо (пак там: 155–156).

Но Л. Нестори е справедлив към диктатурата на Енвер Ходжа и цялата следвоенна епоха. Той ѝ признава нај-голямата според него заслуга към вѣрбничени – че не ги е подлагала на асимилационен натиск и не е преследвала езика и културата им:

Искрено треба да се потвѣрди со еден чесен поглед вѣрз таа 45 годишна историја и да се кажи дека, и ако Вѣрбник живеел окулу пек декади во диктаторна држава, от албанската влада немаше никогаш официјална политика за асимилација на македонското население и език... Той е најголем подарок за многу генерации вѣрбничени от страна на албанските власти. (Нестори 2012: 157)

Целият период е илустриран богато с многу фотографии от всекидневието и от празниците (повеќето на неномерирани страници). И тук, както и в цялата книга, между илустрациите са вмѣкнати откъси от народни песни. Ето еден такъв откъс:

... мор невесто, убавица,
кога одиш ти по вода,
дал си бела гулабица...
како твоја всичка рода?

Око твоје морје сино,
а гърлото бело дуљбен,
момче пие руйно вино...
зъш во тебе той е вљубен...

От илюстрациите се вижда, че трудът в земеделската кооперация е ръчен (с помощта на коне, волове) поне до 1978 г. Има и снимки на обществени сгради от епохата, превърнати в по-ново време (след демократизацията) в плевни, обори и складове. Показателен е текстът към една от тях:

Кооперативският магазин, изграден во 1960-тите години. На снимката се гледа главният дел на влезот. От левиот пенджер се продаваше лебот за селските жители, до 1990 година, а на десниот пенджер беше службената държавна канцелария „Roje operative“ заедно со селскиот телефон.

34. Образование и култура във Върбник. Дипломирани върбничени

Стигаме може би до най-впечатляващата глава в историята и в настоящето както на Бобошица, така и на Върбник – огромния брой образовани хора и високо квалифицирани кадри, които двете българоезични села са давали и продължават да дават на Албания и на света.

В книгата на Л. Нестори главата *Образование и култура* става най-дълга, ако я обединим с дългите списъци на дипломирани върбничени, които я следват (Нестори 2012: 161–234).

Главата започва с изтъкване на „желбата за образование“ като черта, присъща на върбничени през всички исторически периоди. Подчертава се връзката на селото с Охридската архиепископия, която „беше барикада за муслиманизиране на той славянски народ, и фторо беше против фанариотската идеологија за создавање еден необизантиски менталитет во балканот“ (Нестори 2012: 161).

След това се изтъкват пет неща, с които очевидно върбничени (или поне авторът на книгата) се гордеат – че училището във Върбник е много старо; че образованието в него е славянско, т.е. на кирилица; че е православно; че селото не се е ислямизирало; че не се е погърчило:

... не се знае кога датира отворанњето на првото училиште во селото. Но [...] едно се знае. Се учеше на кирилица и се зборуваше на езикот на православието. [...] Върбник ниту се муслиманизира, ниту се погърчи. Тоа остана чисто славянско село, со стар език, обичаи и култура. (Нестори 2012: 161)

В конкретните подробности от историята на образованието във Върбник виждаме врзките му с останалите българи:

... от жителите се раскажува дека првата учителка во селото беше Теодорка Накова, българка от селата на Благоевград, која работаше како учителка во селското училиште от 1907 до 1912 година. (Нестори 2012: 161)

След като отминава с мълчание периода от 1912 до 1924 г., когато Върбник е под гръцко управление, авторът представя списък на учителите в селото след 1924 г., т.е. когато Върбник е вече част от Албания (пак там: 163), за да

стигне до мрачната дата на края на училищното дело в селото, предизвикан от неговото обезлюдяване:

Во 2007 година се задвориа вратите на основното училиште дека немаше ученици, от причина на масовната емиграция во разни балкански и европски држави. (Нестори 2012: 163)

И тук се сблъскваме с проблема, който и С. Дамко поставя односно Бобо-щица: глобализацијата и нај-вече свободата на придвижване обезлюдяват селата и застрашават тяхната култура и традиции, вклучително и езика им. Односно Върбник, Л. Нестори си пожелала времето да не заличи селото, за да остане да съществува и майчиният му език:

Екзистенцијата на майчиниот език е сврзана со судбината на самото село. Времето нека го реши на позитивен начин погорниот въпрос! (Нестори 2012: 163)

На следваща неномерирана страница виждаме две фотографии на млади жени с објаснението:

Първите учителки во селото Върбник, кои се памтат от народната меморија, се Теодорка Сливенова и Дана Шопова от Благоевград – Бугарийа, 1907–1912 година.

Можем да приедем това како една от многобројните в книгата на Л. Нестори илустрации на врзките меѓу Върбник и Бугарија. Но през 1907–1912 г., кога двете жени са водели рѣката на малките върбничени да пишат първите си букви, и Благоевград, како и Върбник са били в Османската империя – бугарски екзархийски селища в историческата област Македонија, с еднаква судба и неясно бъдеще. Тогава те са били никакси едно, а днес имат възможността да се срещнат отново.

Следват снимки на учителите в селото и от училищниот живот, от дејноста на детската градина. Сред илустрациите има и откъс от поезијата на Лазо Нестори на родниот му диалект. Такива откъси среќаме и другаде в книгата и те са в пълно съзвучие со народното творчество:

събрали ми се момите,
срет село оро да вийат,
ах, море либе Еленке,
очите љубов ти кријат,
в срѣцето дзвезди ти спийат...

Въпреки че си има одделно заглавие – *Дипломирани върбничени во поле на науката, техниката, уметноста и политиката* (Нестори 2012: 165) – темата за многобројните образовани и високо квалифицирани върбничени е неразривно сврзана со предходната тема за училищното дело в селото. Л. Нестори со право посочва уникалноста на јавлението и со право се гордее со него:

Една посебна слика на Върбник, која представува гордост за свите жители, е големиот број дипломирани души во разни гранки на науката и техниката. По 1945 година, во албанските села окулу Върбник, се броеа со прст тиа што завършуваа осмолетни, средни и после универзитески студии. А върбничени сто процентни од младите, тргнаа по пътот на школување, во тешки економски услови, барайки по нози до Билишта во непредвидени временски услови. Можа да направиме една голема пофалба за младинците и младинките од селото, да си ги покажат своите интелектуални способности и афинитетите спрема науката и уметноста. (Нестори 2012: 165)

В току-що представениот цитат се говори за непредвидими метеорологични услови, защото във Върбник училището (докато го е имало) е било само начално, а за следващите степени на образование децата е требвало да ходят всеки ден пеша през планината до съседното градче Билища.

Лазо Нестори подрежда страните според броя на дипломираните в тях върбничени:

Се разбира, най голем број се дипломираните во Албаниа, после во България, Македониа, Италиа и Турция. (Нестори 2012: 165)

Градацията на страните, в които върбничени се дипломират, е показателна за тяхната образователна ориентация, в която България е на второ място след Албаниа. Любопитно е, че все още няма върбничени, дипломирани в Гърция, въпреки че това е страната, в която много от тях работят.

Авторът представя поименен списък на върбничени, дипломирани в Албаниа – 101 души висшисти, мъже и жени (Нестори 2012: 167–180).

Следват десетки страници със снимки и биографични данни на върбничени – прокурори, учители, дерматолози, професори по математика, директори на училища, университетски преподаватели, лекари, хирурзи, стоматолози, ветеринари, инженери, летци, професори по история и география, по английски, по руски, по биохимия, по физкултура, агрономи, офицери, депутати, адвокати, фармацевти, специалисти по агробизнес, бизнес-мениджъри, композитори. Представени са също факсимилета от техни публикации, както и снимки от учебни заведения, свързани с образованието на върбничени – от старата и новата гимназия в Билища до университета в Тирана (Нестори 2012: 167–207 и неномерирани страници). Макар че не всички върбничени-висшисти са представени еднакво подробно, читателят се докосва до съдбите им, а оттук и до съдбата, историята и настоящето на самото село.

Л. Нестори ни запознава и с висшистите-върбничени „дипломирани во България“. Това са 22 души (сред които много жени) – писатели, учители, университетски професори, спортни специалисти, икономисти, правници, специалисти по социални дейности, по социална педагогика, по специална педагогика, по информатика, журналисти, психолози, политолози (Нестори 2012: 216–217). Тук можем да намерим и две фотографии с надпис „Група

деца от Върбник, како семинаристи во духовната семинариа „Иван Рилски“ София“ (пак там: 217), които илюстрират взаимоотношенията между Върбник и България в областта на средното и на духовното образование.

Специално място е отделено на българския писател Бончо Несторов – върбниченин, преселил се със семейството си в България през 1914 г., издател и редактор, преследван заради антифашистка дейност (Нестори 2012: 218). Л. Нестори ни представя 16 заглавия на негови произведения, заглавни страници на негови книги и фотография на родната му къща във Върбник (пак там: 218–220 и неномерирани страници).

Следват фотографии на върбничени, завършили в България, с данни за тях, на сцени от българския академичен живот с главни герои от Върбник (защита на научна степен доктор на Алкета Пашоли и на Раки Бело), факсимиле от книги на върбниченина Димитър Бело, завършил и защитил докторска степен в България, понастоящем професор в университета в Тирана, както и снимки на още двама младежи и две девойки, които към времето на написване на книгата следват в университети в София, Пловдив и Русе (Нестори 2012: 223–231 и неномерирани страници). Последните илюстрират не само миналото и настоящето, но и, надявам се, бъдещето на отношенията между Върбник и България.

Сред изброените илюстрации откриваме и една любопитна фотография с обяснителен текст:

Дворо на Герго Шано, прет малото къшчуле. Коленье йагне за чес на български гости от Софийа, професори на Софискиот университет 1998 година

Авторът ни представя и върбничените, дипломирани в Македония (четири жени), Турция (един човек) и Италия (един човек) (Нестори 2012: 232–234).

35. Традиционна култура и бит на Върбник. Фолклорно богатство

Няколко глави в книгата на Лазо Нестори ни въвеждат в така формулираната проблематика.

В главата *Фолклорно богатство* авторът подчертава, че „... говорот, ората и песните имаа и денденес имаат карактеристичните Старо-Български и Македонски елементи, кои се живи и фактични за таа популация“ (Нестори 2012: 235). Тук той говори и за носията, която от 50-те години на XX век вече не се носи, но още се пази в сандъците:

Во многубройните фолклорни фестивали шо се организираа во Билишта и по широко, народната носиа на върбничени, со својата фина преработка и богатиот колорит, представуваа голем интерес и убавина (пак там)

Частите на женската носия са представени с описание и илюстрации, например „Прегачо [‘престилката’] – изработен от ткаено вълнено платно, украсен со ширити со чървена бойа или кадифе“ (пак там: 236). Тук има и фотография с надпис:

Девојка от Върбник облечена во народна носийа. Шкепе на главата, шай-ак, пендолири, прегач, чорапи вълнени и пинци от бише [‘опинци от прасе’, ‘свински цървули’].

Подобно описание има и на мъжката носия – например „Пойаси – ткаени или плетени от вълнено прендено со различна должина“ (Нестори 2012: 237).

Можем да добавим, че в таква описания на традиционни битови реалии най-пълно се проявява местниот говор.

Следват многобројни илустрации, вклучително снимки от фолклорни фестивали, както и авторова поезия во духа на народната, например:

Мори моме, лице бело,
ти на оро слънце грееш,
в очи йунак гледаш смело,
над рамена коси вееш...

Под една от типичните илустрации четем:

Млад ерген облечен во народна носийа. Кадифена капа, бела кошуља, чѐрн елек, копринен појас, панталони от шайак, вълнени чорапи и пинци от бише¹¹. (Нестори 2012: 240)

Главата *Музички инструменти и народни песни* започва с думите:

Върбничени, како славиани ѝа сакаат песната и орото. Старите печалбарски песни, испеани во дует или група, пренесуваат големо духовно чувство пренесено от една генерација до друга. (Пак там: 241)

Следва кратка историја на музикалните инструменти в селото и на селските оркестри (пак там: 241–242), која обаче има следниот тъжен крај, свѐрзан с урбанизацијата и обезлюдявањето му: през 2000 г., когао един от последните млади инструменталисти заминава да учи в Софија, „селото остана глуво, без никаков оркестар. Културниот дом лежи со кључ на вратата, „срет село“ живи само со спомените на песните и ората. Навистина тажна слика, но најтешко е за тиа шо лично го познаваат културниот дух на селото, ората, песната и веселбите“ (Нестори 2012: 242).

Авторѐт предлага класификација на песните, коио се пеят вѐв Вѐрбник и списѐк на някои от тях (Нестори 2012: 243). Следват илустрации – снимки на оркестри и празненства, на фолклорни фестивали (Нестори 2012: 244–250 и неномерирани страници)

Главата *Развитокот на рачните работи во Вѐрбник* започва с думите:

Рачните работи создаваат една богата традиција за нашето село. Пред се тийа работи се правеа за секојдневна употреба, по постепено тийа се претвора во израз на душата и чувствата на девојките, невестите и жените на Вѐрбник. (Нестори 2012: 251)

¹¹ ‘Опинци от прасе, свински цѐрвули’.

Авторът изброява асортимента на върбнишкото домашно производство и уточнява неговото предназначение – „Рачните работи се правea за облека, а после и за декоративна употреба на вънтрешността на къшйата“, както и мястото му в традиционния начин на живот на върбничени – „Во секояа къшча имаше разбой¹² и свите девойки, невести и жени знаат да работат чудни декоративни работи, килими, патеки, постилци...“. Тук научаваме и за популярността на ръчните изделия на върбниченки в цяла Албания, дори в „Америка, Канада и Австралия“ (Нестори 2012: 251). Приложени са и снимки на дантели и покривки, изработени от върбниченки (пак там: 252–254).

Във връзка с темата за домашните занаяти е и следващата глава в книгата на Нестори – *Преработка на вълна*. Тя започва така:

Како и во другите околни села и во Върбник преработката на вълната беше и е една от найпознатите занимливости. От вълна се плетеа свите долни и горни плъачки¹³ и цела друга покъшнина, покривачи, черги, патеки и до разноройните хубави килими. (Нестори 2012: 255)

Следва разказ за сезонната хронология и технологията на обработката на вълна. Подчертава се масовостта на това занимание: „Секояа фамилия е познава целокупната примитивна технология за производство от вълна до ткаенина“ (пак там). Главата завършва с думите, отнасящи се за жените на Върбник:

Со едно развиено чувство за естетика ги шарea платната со стотици фолклорни елементи, кои во денешнио време имаат уметничка вредност [‘художествена стойност’] на една хубава таписерия, со знаци на еден славјански идентитет. (Нестори 2012: 255)

Главата е илюстрирана със снимки на преработка на вълна и на вълнени изделия (пак там: 256–258 и неномерирани страници), сред тях снимка с надпис „Офчарска гуна, ткаена от козина, во која не пребива дождот. Е носea офчарите во дождавите и студените месеци“ или снимка с надпис „Ръчен чикрик, направен от дърво, со кој се прендеше вълна, за ткаене на разбой или плетенье“. Впечатляващи са и снимките на килими (подобни на чипровските), с които главата приключва. Личните ми впечатления от теренните материали от с. Върбник напълно потвърждават казаното от Л. Нестори за художествените умения на върбниченки. Впрочем впечатленията ми от чергите, одеалата и покривките в къщата на Елпи Манчо в Бобошица ме карат да мисля, че и бобошченки заслужават подобна похвала.

¹² ‘Тъкачен стан’.

¹³ ‘Дрехи’.

36. Още за Върбничени и за традиционните им занимания и дейности

В главата *Карактеристични белези на върбничени* Л. Нестори ни представя интересна оценка за моралния облик на своите земляци. След като ни запознава с техния физически облик, той заявява:

Во катаденскиот живот върбничени не показуваат агресивност, затова не се паметват тешки караници и физички пресметки, а наймалку убийства. По своето етничко потекло беа и останале славјани со христијанска православна вера. Чесноста и искреноста се најважни карактерни белези на върбничени. Се коректни во комуникација со другите и уживаа доверба¹⁴ от секого. [...]

И денденес върбничени каде работат и живеат во светот се примерни граѓани, работливи, дисциплинирани, уважувани и добро прифатени во државите каде што живеа. (Нестори 2012: 259)

Авторът не пропуска да отбележи и пријателските отношения между върбничени и околните албанци, с които те се сродяват и работят заедно:

Върбничени во себе немале омраза на национална и верска основа. И аку со декади време живееле и живеат со албанците, имаат голем број пријатели и сватовници. Дойдените невести бъргу се интегрирале со новата средина. (Нестори 2012: 259)

Следват архивни снимки на върбничени от различно време – от 1916 г. до 1992 г. (пак там: 260–268 и неномерирани страници), на пример. 262 стр. „Баба Търпена Фиљофска, седната на грендата прет Фиљофскиот сокак, 1975 година“ (пак там: 262).

От главата *Селцки органи* (на управление и самоуправление) научаваме, че и върбничени, подобно на бобошени, са разчитали в својата историја на втрешното си самоуправление и самоорганизација:

Во текот на целата историја на постоење [‘на съществување’] върбничени знаеја да се самоорганизираат и да функционираат како компактна и сложна човекова заедница (Нестори 2012: 269)

Традиционните „коджобашии“ на селото се избират с общ устен консенсус и без мандат. В междувоедниот период на пример селски коджобашија, уважаван и полезен за селото, бил Герго Шемко: „Герго Шемко – храбар и развит човек кој дълго време бил селцки коджобашија. Чувството како хуманист тој го покажал работейки бес умор като народен лекар“ (Нестори 2012: 269).

Избroyват се някои от известните селски коджобашии. Обяснява се, че „во времето на комунизмот“ названието на селският ръководител се сменя (пак там). Приложени са няколко портрети на селски коджобашии.

Главата *Сточарство* е посветена на животновъдството във Върбник, коешто е било основно традиционнo занимание на населението – „... до 1945 го-

¹⁴ ‘И се радваха на доверие’.

дина во селото се броейа со илиадици брави офци и кози, и стотина крави...“ (Нестори 2012: 270). Споменава се и изборната, но платена длъжност „Селцки полйак“ – това е пазачът на нивите, пасищата и горите и на границите на селото (пак там: 271).

Под заглавие *Активности и занимания. Земиоделие* Л. Нестори ни запознава с традиционното и по-ново земеделие във Върбник. Освен основните разлики между частното и кооперативното земеделие тук научаваме и различни подробности като например че „До 1960 година земйата во селото се работеше со зевгари [‘волски впряг’], и копанье рачно, наречено „стрем“ (Нестори 2012: 271). Орането с волски впряг съответно е илюстрирано с фотография от 1995 г.

В кооператива (бих казал както по принцип в човешката история) жените и воловете работели, а мъжете и кравите се наслаждавали на живота – обобщение, породено от чувството за хумор на върбничени:

Найтешките работи во кооперативата ги правеа жените, особено со копанье стрем, саденье и беренье тутун. Со смеа [‘със смях’] селаните велеа дека „во кооперативата само жените и воловите работаат, а мъжете и кравите уживаат“. (Нестори 2012: 272)

Обяснява се как е организиран кооперативът, изброяват се поименно бригадири, агрономи, ветеринари, отговорници за кооперативния магазин и за културния дом от онова време (пак там).

На следващата страница авторът отново се връща към темата за воловете като работна сила:

От старо време до 1995 година земйата во Върбник се има работано со волови. [...]

Со зевгарите се ораше, се вършеше, се фърлаше гной [‘тор’] по нивйата, се носеше каменъа за къшйата, се носеа снопйа от рамните нивйа, се транспортираше житото и други. (Нестори 2012: 273)

Забележително е, че след приватизацията на воловете в началото на демокрацията, с тях се случва същото, каквото се случва и с бившите кооперативни животни в България по същото време:

По 1990тите години, кога се разрушиа земйоделцките кооперативи, како и цело друго иманье, и дзевгарите станаа дел от приватниот сектор... Тиа беа стари волови, и така нътре во 5 – 6 години свите пцовисаа или се заклаа за месо во саламериите. (Нестори 2012: 273)

В главата *Селцките занаетчии* Лазо Нестори представя поименно известни върбнишки „шивачи“, „готвачи“, „челари“, „воденичари“, „стисачи (дзидари)“ (пак там: 274), „дърводелци“, „кафеани“, „дукънджий“, „самарджий“, „саатчий“ (пак там: 275).

Следват десетки снимки и кратки сведения за върбнишките занаятчий и техници както от изброените професии, така и „електричисти“, „фурнеджий“,

„майстори за оръжие“, „за изваждане плочи“, „механичъри“, „геолози“ (Нестори 2012: 275–277 и неномерирани страници).

Главата *Върбничка маса* ни запознава с върбнишката трапеза в миналото и днес. Тя ни представя една позната ни и от други описания картина на йерархично присъствие около софрата в традиционния бит на българина:

Во многу рани години утрината, обето и вечерата се йадеа на софри, околу која се редеа членовите на фамиљата според возраста, а гостите се клаваа на най угледното место. Лебот го кършеше главата на фамиљата, и го делеше по членовите расенати окулу софрата. (Нестори 2012: 278)

Описано е менјото и от по-късни времена. Набљага се на традиционните „хубави погачи, саралии, зелници, първалъаке, млечник и други месенини“ и особено на прочутия върбнишки бюрек:

Дека навистина беа прочуени върбничките готвења, особено бурекот, можи да се потврди и от комитската песна „Што ми е мило ем драго“ која е пееја костурските чети:

„Косинско вино да пийам,
върбнички бурези да йадам,
смърдеца вода да пийам,
вѣмбелцки овни да печам“ (Нестори 2012: 278)

Последниот цитат ни връща към славните времена на национално-освободителните борби и към мъжката тема за вѣорѣжените чети.

На също така мъжка тема е посветена главата *Ловот и ловѣжиите*. Тук можем да прочетем за вѣлците и граничната телена мрежа, за мечките и щетите, които те нанасят на животновѣдството. Научаваме също, че:

Други животни, што можи да се сретнат во вѣрбцките планини се дивите бишки [‘дивите прасета’], лисицата, заекот, йазовецот, куначката, ара̀мбицата [‘я̀ребицата’] и многу брой птици. (Нестори 2012: 279)

Избroyват се поименно известни ловѣжии вѣв Вѣрбник. Накрая авторѣт изразява загриженост поради липсата на правила за ловуване в най-ново време:

Можи да се спомни, дека по 1990тите години се лови бес никакви критериуми, и бройот на животните изчезнува от ден на ден. (Нестори 2012: 279)

Виждаме, че темата за лова и ловѣжиите постепено ни води по пѣтя от традиционнијa към сѣвременнијa Вѣрбник. Същото може да се каже и за следващите неколку глави.

37. От традиционнијa към сѣвременнијa Вѣрбник

В главата *Емиграција и миграција* се говори за процес, едновременно и стар, но и актуален за Вѣрбник, породен според Л. Нестори от „ограничениот простор на работната земја и намножување на жителите“ (Нестори 2012: 280).

В миналото емиграцията е най-мощна в края на XIX и началото на XX в. Тогава тя е насочена най-вече към Южна Америка и по-малко към Северна Америка и Австралия. Характерно за тогавашното време е, че емигрират предимно млади мъже, които после се връщат (Нестори 2012: 280).

За Лазо Нестори емиграцията след 1990 г. е съвсем различно и катастрофално за селото явление:

Ако во 1900 до 1945 година, емигрираа претежно¹⁵ само мъжи и млади, оставайки ги жените и старите дома, во ова нова емиграция са случи спротивното. Свите младинци, от 14 – 15 години нагоре, и свите женати от 20 години и нагоре, фамилијарно го напуштиа Върбник и го оставиа селото глуво и немо, без плаканьето и радоста на децата и младите. Во овие години започна вистинската деградација на селото, и не се знае до дека ќе стигни. (Нестори 2012: 280)

Емиграцията сега е главно в Гърция и по-рядко в Западна Европа, доуточнява авторът.

Л. Нестори засяга и въпроса за емиграцията чрез брак. Според него още преди края на комунистическата епоха миграция към градовете чрез брак („со брачно соединение“) става разпространено явление. То е свързано и с превръщането на Върбник от ендегамно в екзогамно селище:

Ако во първите години, беше страшно, едно дете или девојка да се жене-ше или мъжеше надвор от селото, во тиа години тој феномен стана нормален. Така, во разни градови на Албаниа, почни от Билишта до Тирана, можеш да стретнеш многу такви бракови. (Нестори 2012: 280)

Вътрешната миграция към различни градове на Албаниа продължава и след смяната на политическия режим:

... по 1990тите години многу фамилии го напуштиа Върбник и се населие во разни градови на Албаниа, во кој беа свързани со државна работа или мал бизнис. Така само во градчето Билишта можеш да се броят над 50 фамилии от Върбник, исто така и во Корча, Елбасан и Тирана. (Нестори 2012: 280)

И главата за емиграцията е илюстрирана със снимки и пояснителни текстове към тях (пак там: 281–283 и неномерирани страници). Под една от тях има текст „Љубо Ендрико, емигрирал во Австралиа, и таму умрел. Во Върбник остави две шкерки и еден син: Доно, Софа и Мила“ (пак там: 281).

Това са все снимки на емигранти в Австралиа и Америка от първия период. Представени са обаче и съдби на емигранти, работили тогава в България. До една от фотографиите четем

Михалак Шкреко – Стариот (дедо Миха) Во стредата на сликата се гледа дедо Миха, еден от големите майстори на работи со камен. От 1880тите години, тој работаше во Софија, Пловдив и Варна, заедно со група други върбничени, правейки стис со делкан камен, и разни украси на фасадите. Завърши

¹⁵ ‘Предимно’.

основното образование на български език во върбското училище. Бил културен човек, по аутодидактен път, който читал многу книги и разна литература. Имаше скромна библиотека, во која и денденес, мнуците ги чуваат книгите на Ботев, Вазов, Костандинов и многу други преводи от чувени светски писатели на български език. Умрел пролетта, 1959 година, во дворот на својата къшча со весникот „Труд“ во рѣка, кој бил абониран во Софија. Почина по 102 години живот. (Нестори 2012: 283)

Виждаме, че това е освен съдба на гурбетчия и съдба на голям български патриот от село Върбник, който е предал част от любовта си към България на своите потомци.

От главата *Градинарство и овоштарство* (и лозарство) научаваме, че [въпреки голямата надморска височина] във Върбник е развито и градинарството, и овоштарството, и лозарството. Така например в местността „Градинята“ „се сади кромид, прас, къртули, домати, пиперки, зелки, пачки, тикви“, а в местността „Лозията“ „од старите времиња беше посадено лозийе, со многу благо грозје“, но и „черешни, лапки [‘ябълки’], сливи, бадени, къстици, круши“ (Нестори 2012: 284).

От главата *Здравствена дейност* можем да научим за народното лечителство във Върбник, за здравните работници в селото, за народната ортопедия (пак там: 285).

Темата *Трговија и бизнис* е представена единствено върху неномерирани страници с кратък текст и десетина фотографии на стари (реституирани след 1990 г.) и нови дюкјани и кантори главно на чаршијата в близкото градче Билища (Нестори 2012: неномерирани страници след 285).

Внимание е одделено и на *Спортот во селото*. Футбол в него се играе од 1920-те години. Селскиот отбор печели купи, а върбничени са запалјанковци „особено на свите славјански екипи“. Професионални фудболисти од селото играат в отбора на Билища. Од 1970-те години освен футбол се играе и волейбол, баскетбол, атлетика. В междуселските състезања се вклучуваат и жените. Върбничени печелат купи (Нестори 2012: 286). Темата е илустрирана със снимки на отбори и играчи од Върбник. Тук можем да видим и как върбничени в нај-ново време се забављаваат със зимен спорт в местността Дџмбо край селото.

38. Върбник след 1990 г.

Главата *Върбник по 1990 години* ни въвежда в нај-новата епоха од исторјата на селото.

Како всяка нова епоха и тая започва со надежди и светло настроение:

Свите върбничени, особено младото поколение со бес търпение чекаа вклучување во демократските реформи на иднината (Нестори 2012: 302)

Едно от големите тогавашни събития е отварянето на границата. През 1991 г. пада бодливата тел – „поясот от дзупляв тел“ – и върбничени за пръв път след толкова години се срещат със своите сънародници от останалите в Гърция костурски села. Те се срещат първо с жителите – познати и непознати – от съседното село Смърдеш, като особено се вълнуват по-възрастните, които помнят времето, когато като съседи и роднини са общували интензивно:

Старите върбничени со голема носталгия чекориа по неговите спомени на младоста и вързуванъта со вѣмблени и смърдешени како братѣа со съшта кърв. (Нестори 2012: 302)

Виждат с очите си и това, за което само са чували: че другото комшийско село – Вѣмбел – е превърнато в развалини по време на гражданската война в Гърция и не е възстановено:

За пръв път со нашите очи го видовме Вѣмбел претворен во гурмада, каде съмо църквата стоеше на нози и таа без покрив. (Нестори 2012: 302–303)

По същото време в селото се осъществява поземлена реформа – „... поделбата на работната земѣа според бройот на жителите...“, с която се ликвидира и кооперативът. Започва и стопанското използване на отворената граница – трансгранична контрабанда, в която върбничени изнасят предимно ръчно изработена покъщнина, както и наемане на работа в съседното село Смърдеш:

Започна и селцката гранична търговѣа со гърцки контрабандисти, претежно со куверта и друга покъщнина, во размена со телци и ѣагнишча. Исто така голем брой селани работаа во село Смърдеш како офчари, майстори и други земѣоделски работи. (Нестори 2012: 303)

В средата на 90-те години започва масовата емиграция от Върбник – всички работоспособни го напускат, а в него се връщат да живеят само по-възрастните, които вече не се занимават активно с професията си:

Во 1995–96 година се случи голем екзодус от млади деца барайки подобър живот во Гърция и други европски държави. Постепено, нѣтре во една декада, свите млади семейства заминаа во странство а старите се прибраа во старото му село со старите кѣшѣа. (Нестори 2012: 303)

Тук на четири неномерирани страници авторът ни представя списък с 50 забележителни събития – *Ретки случуванъа во селцкиот живот*. Списъкът започва така:

1 – Църквата „Свети Герг“ е два пъти изгорена. Таа шо е денес, е направена 1915 година.

2 – Първиот поп шо се памти во селото е Лазо Петров.

3 – Първото сколие во селото се отвори во 1864 година, на български език. (Нестори 2012: неномерирани страници)

Следват първите учителки в селото, първият генератор за електрическа енергия, първият върбниченин с научна степен, първият велосипед, първата шевна машина в селото, първата мандолина, първият фотоапарат, първият

комита от Върбник, първият партизанин в антифашистката борба, първият дюкян, първият писател от селото, първото радио, първият телевизор, първият магнетофон, първият хладилник, първата хидравлична помпа, първото футболно игрище във Върбник, първият частен трактор, първият министър от селото.

В главата *Върбнички стредби* Л. Нестори ни запознава с организационния живот на върбничени, които са се заселили в близкото до Върбник градче Билища. Те, както и върбничени, работещи и живеещи в различни държави, се събират през ваканциите и за големите празници в селото, проявяват солидарност и добри чувства един към друг и разговарят помежду си на родния си език, което според автора е най-важното:

Свите върбничени се крепат еден со друг, се почитуваат между себе, и найважното си говорят на майчин език, во разни ситуации на секоидневието. (Нестори 2012: 304)

След 1990 г. във Върбник е основано Македонско егейско друштво, а през 2006 г. от върбничени, живеещи в Билища, е създадена секция на Македонска алианса за европска интеграция – партията от политическия спектър на Република Македонија (пак там). Като илюстрация е приложена снимка на плакат с текст „Секогаш со македонскиот народ“ и герба на Република Македонија.

Но най-важното събитие, дало и заглавие на материала, са редовните годишни срещи на върбничени от цял свят, осъществяващи се в Билища:

На 24 декември 2007 година, во ресторанот на Дони Калфа, се одържа първата средба на върбичени, со голем брой участници. Со песни и со ора, ова средба се върна на една голема трибуна на славйанството во областа Девол. Така, 24 декември, го бележи денот на върбничките средби, кои се одържуваат секоја година на съштиот ден. (Нестори 2012: 304)

Темата е илюстрирана с няколко снимки от върбнишките срещи.

Като тъжен епилог звучи *Върбник денес* – последната глава от книгата на Л. Нестори. Тя започва с думите:

Денес, во ноември месец 2011 година, во селото се бројат 39 фамилии, во кој живеат само по два стари, над 70 години. Во септември месец 2008 година, во селото се затвори детската градинка и основното училиште. Тоа покажува дека селото влегло во годините на свойот край, или по право речено хисториска смърт. (Нестори 2012: 308)

Тук също наблюдаваме голямо съзвучие между мислите и чувствата на двамата представяни автори – Сотир Дамко и Лазо Нестори. Разликата е само в степента на песимизъм. С. Дамко като че ли допуска (макар и, както казват англоезичните, с половин сърце) и светъл сценарий за бъдещето на Бобошица, докато Л. Нестори като че ли се надява по-скоро на чудо:

Му се молиме на господ, селото да ни остане живо, како сведок за нашиот идентитет, заедно со своята богата душевна история, език и култура. (Нестори 2012: 308)

И у двамата автори върху естествената за всеки чувствителен човек носталгия към родното място и към спомена за живота му минало се наслагва дълбока загриженост дали ще оцелее неговата история, език и култура. Може да се каже, че съзнанието за езиковата и културна самобитност на Бобошица и Върбник задълбочава песимизма на техните синове относно бъдещето им. Това е песимизъм относно бъдещето на собствената идентичност. Подобни мисли и чувства изрази и бобошенинът Ильо Кунешка във видеоинтервю с Веселка Тончева по време на теренните проучвания през 2010 г.:

„То се умам све, но... Моите люди, шо се тука, на мойта старос, на мойта годин – колку са мойте години – най-много ке живееме, да речиме, десет-пет-найсе години [...] тука нема да има ни еден, шо да зборува јазико наш. [...] Тога ми е зле, много зле Бобошица да изгуби тази... тие... тоз јазик [...] този минатот.“

Иначе явлението е почти универсално или поне общобалканско – урбанизацията и глобализацията водят до обезлюдяване на села и градчета и оттук до заличаване на традиционни ценности и местни особености, но не всички възприемат това така трагично и не всички го наричат историческа смърт, защото ненавсякъде е налице съзнание за културна и езикова самобитност. Що се отнася до разликата в степента на песимизъм у двамата автори, тя може да има и обективна основа. Бобошица е много близо до сравнително големия град Корча и част от землището ѝ е плодородно равно поле, докато Върбник е чисто планинско село, близко до сравнително малкото градче Билища.

Не можем да кажем обаче, че и у Л. Нестори няма поне малко оптимизъм. Той изрично отбелязва, че във Върбник днес някои къщи се рушат, но някои емигранти „си ги одържуваат своите къшйа, како вид носталгија за старите огнишча“ (Нестори 2012: 308), т.е. селото (подобно на Бобошица) постепенно се превръща във вилна зона и така животът се завръща поне за малко в него:

Во летниот период, и во некој празнични дена, селото пофторно се пълни со деца, се пълни со живот. По завършувањето на летото, селото повторно е почнува тажната слика на самотијата. (Нестори 2012: 308)

Стариот поминък и стариот начин на живот обаче безвъзвратно си отиват. Почти са изчезнали козите и овците, няма вече нито един вол или крава. Но най-лошото е, че си отиват и хората и това според Л. Нестори е краят, тъжният край и на самото село:

От ден на ден иманњето се намалува, и от месец на месец, старите си умираат, клавайки му клучот на портите. Навистина тажен край за едно вековно и весело село. (Нестори 2012: 308)

А ето какво е написал авторът под снимка на разрушила се къща „Старите селски къшйа останати без грижа от стопаните се намерват во тажниот мрак на растурвање“ (пак там: 309).

39. „Чувайтеги нашите стари огништа“

Книгата на Лазо Нестори съдържа и подробно *Резюме* (Resume) (Нестори 2012: 310–333). В началото си то повтаря дословно част от увода към нея и започва с думите:

Драги мои Върбничени! Ова монография е плод од свите ваши праскажуванња за старата историја на нашиот роден крај. Со голема мака се потрудивме да ги извлечиме од заборавот на времето спомените и реалноста од нашето минато. Ово скромно дело нека остане за идните генерации како жив сведок за нашиот економски, културен и национален идентитет. (Нестори 2012: 310)

Тук авторът повтаря повика си до върбничени от стр. 4:

Страх ми е дека овой глобален свет ќе го потопи селото, и ако имаме желба да стани противното. Затова, со нај добрите намери сакаме ова монография да остане не само сведок туку и ѝак повик до свите наши върбничени: „Како и да е развитокот на историјата, чувайтеги нашите стари огништа“ (пак там)

И веднага след повика идва оптимистичното „Да веруваме дека така ќе биде!“ (пак там).

Книгата завършва със списък на използваната литература, включващ трудове на Бойка Соколова, Михаил Огнянов, Сократ Пановски, Андре Мазон, Димитър Гоцев, Димитър Талев, Евдокия Христова, Деян Турдаков, Анета Котева, както и Енциклопедия България, т.е. предимно трудове на български автори, и с подробно *Съдържание* (Södërzhanie).

40. Заключение

Постарах се да представя сравнително подробно две появили се наскоро автохтонни краеведски изследвания от Корчанския край в Югоизточна Албания – книгата на Сотир Дамко *Бобошица, вариант на история* (2010) и книгата на Лазо Нестори *Върбник* (2012). И двамата автори описват родните си села, тяхното минало и настояще, език, традиции и съвременни перспективи. И двете книги са богато илюстрирани с архивни материали, предимно фотографии, а за написването им са използвани разнообразни писмени и устни източници.

Сотир Дамко и Лазо Нестори пристъпват с романтично преклонение към миналото на родния си край, към традиционния начин на живот и фолклорното богатство. Те с възхищение изтъкват големите успехи и заслуги на земляците си в обществените борби, в професионалното осъществяване, в науката и културата и гадаят с тревога неясното бъдеще на родните си места на фона на масовата емиграция и обезлюдяването им.

В съдържанието на двете книги и в подхода на авторите към проблематиката – в емоционалната и мисловната им нагласа – има много общо, което в голяма степен се дължи на общото минало, общия произход и географската близост на двете села. Общо е и това, че в дадени исторически моменти първо едното, а после другото се оказват езикови острови в албанско (християнско и мюсюлманско) обкръжение. Еднаква е и днешната им съдба като част от албанското общество и като потърпевши от неукротимия порив към емиграция и лавинообразното обезлюдяване на селските райони.

В двете книги има много общи моменти. Ето някои от тях:

1) И двамата автори се гордеят със стария български произход на селата си и на тяхното население.

2) И двамата търсят корените си в средновековната българска държава и по-конкретно в почти легендарния стар български град Девол, който е бил средновековно културно и административно средище на родния им край.

3) Родния си език двамата автори смятат за стар български език по произход.

4) Съзнанието, че и други села в Корчанско и Деволско в миналото са били българоезични, което доказва автохтонността на Бобошица и Върбник, на техния традиционен език и култура и оттук автентичността на правото им върху родната земя.

5) Особеното значение на родния език като отличителен белег на местната идентичност и като основна културна ценност, която трябва да се запази.

6) Гордост от борбеността на бобошени и върбничени през османската епоха.

7) Гордост от непреклонното устояване на православието, независимо от трудностите, с които е свързано това.

8) Гордост от способността на бобошени и върбничени да се самоорганизируют и самоуправяват.

9) Гордост от заслужаващата възхищение склонност у жителите и на двете села към образование, висока квалификация и добро професионално съществуване.

10) Гордост от масовото участие и на Бобошица, и на Върбник във въоръжената съпротива срещу италианските и немските („фашистките“ и „нацистките“) окупатори през Втората световна война.

11) Гордост от участието на бобошени и върбничени в изграждането на албанската държава и общество.

12) Отрицателно отношение към повечето мероприятия на диктатурата на Енвер Ходжа.

13) Отрицателно отношение към различни по време и по форма прояви на гръцкия експанзионизъм.

14) Болезнено разочарование и загриженост за бъдещето на двете села, което изглежда особено черно на фона на глобализацията, урбанизацията и свързаната с тях масова емиграция и обезлюдяване.

Между съдбите на двете села има и някои различия, които – естествено – са отразени и в книгите на Сотир Дамко и Лазо Нестори:

1) Българският език в Бобошица се нарича и „кай нас“, т.е. ‘като нас’, с течение на времето все повече и повече. Днес той се говори само от неколцина души и активната му употреба сред по-младите е под въпрос. Освен това през последните десетилетия нови заселници от влашки произход стават мнозинство в селото, но пък именно те го напускат по-масово след 1990 г. Във Върбник местният диалект е в активна употреба и освен български се нарича и македонски, в самата книга на Лазо Нестори двете названия често се използват заедно, свързани с дефис.

2) И бобошени и върбничени имат училище още от XIX в. Бобошенското училище обаче е гръцкоезично, но местната интелигенция превежда Евангелието на местния говор и се противопоставя на крайностите на гръцкия експанзионизъм. Училището във Върбник от самото начало е на български език, а в началото на XX в. селото преминава към българската екзархия. Когато и в двете села успява да се наложи албанска власт (в конкуренция най-вече с гръцката – Корчанският край е част от окупираната неколкратно от Гърция спорна област „Северен Епир“) училището става албанскоезично. След Втората световна война в началното училище във Върбник се въвежда книжовният македонски като майчин език, а върбничени са признати за македонско национално малцинство. Нищо подобно не се случва в Бобошица.

3) В началото на XX в. бобошени взимат дейно участие в албанското национално възраждане и в борбите за основаване на албанска държава, а след това за отстояване на новата албанска държавност. По същото време върбничени участват масово в национално-освободителните борби на македонските българи – в четите на ВМРО и в Илинденското въстание. По време на Втората световна война и след това обаче и едните, и другите участват дейно във въоръжената борба срещу италианските и немските окупатори и в следвоенното възстановяване и развитие на Албания, като дават десетки висококвалифицирани и ръководни кадри на страната. Това между другото също е една от причините за обезлюдяването на двете села.

4) В условията на съвременното обезлюдяване на селата Бобошица има като че ли малко по-големи възможности за стопанско оцеляване – малка част от емигрантите в активна възраст се връщат в селото и развиват селскостопански и преработвателни дейности (въпреки че С. Дамко оценява това като недостатъчно), докато във Върбник със стопанска дейност се занимават само намаляващ брой възрастни жители. Има тенденция и двете села да се превър-

нат във вилни зони, като и в това отношение перспективите пред Бобощица като географски много близка до Корча са по-добри.

5) Връзките между Върбник и България са традиционно много силни и след мъртвия период на Желязната завеса отново стават все по-интензивни, като България е предпочитано място за младите върбничени да получават образование, особено висше. Връзките между Бобощица и България традиционно са по-слаби, но в съвременна България учат и някои млади потомци на бобошени.

За българския читател, струва ми се, книгите на Сотир Дамко и Лазо Нестори могат да имат значение и в още две посоки:

1) За обезсърчения и омърлушен съвременен българин, отчаян от трудностите, с които българското общество не може да се пребори, и недоволен от управленските решения и практики в собствената си страна, е интересно да види, че и други страни са изправени пред трудности и проблеми, предизвикани от глобализацията, урбанизацията, масовата емиграция и обезлюдяването. За него може би ще е любопитно и дори неочаквано, че хора, които се сблъскват с такива трудности, се гордеят със своя български произход и особено с високото културно, техническо и административно равнище на средновековната българска държава или пък с българското образование, което част от дедите им, а днес и част от децата им имат възможността да получат. Е, наистина – може да възрази читателят – това са хора, които за разлика от нас не зависят от съвременната българска действителност и могат да си позволят да идеализират България или българите. Но въпреки това те може да са прави във високата си оценка за общото ни по-далечно или по-близко минало, за общите ни културни традиции и общата ни склонност към образование и личностна изява.

2) Българският интелектуалец може да се поучи от бобошени и върбничени в лицето на авторите на разгледаните книги и в едно друго отношение. Бобошени му показват, че могат едновременно да се гордеят с българския си произход, с традиционния си български език и култура и с албанския си патриотизъм, с участието си в албанското национално възраждане, в основаването на албанската държава и отстояването на нейната независимост, в изграждането, напредъка и кадровото осигуряване на албанското общество. Върбничени пък се гордеят както с българския си произход и с традиционните си връзки с българщината и с България, така и със съпричастността си към съдбата на Македония – както към географската област Македония, така отчасти и към днешната държава с това име. И те, както и бобошени, се гордеят с участието си в борбите за отстояване на независимостта на Албания и в изграждането, напредъка и кадровото осигуряване на албанското общество.

Не знам какво впечатление биха направили двете книги на някой убеден македонист. Във всеки случай на нито една от техните страници няма и следа

от антибългаризма, присъщ на официалния македонизъм и възпитаващ омраза и отчуждение към съвременна България и съвременните българи. В края на краищата, след като читателят ги прочете, сам може да прецени кой е големият и културен народ, за който говори в предговора си към книгата за Върбник проф. д-р Димитър Бело.

И накрая: мислите, чувствата и разсъжденията на Сотир Дамко и Лазо Нестори за съвременното състояние на родния им край още веднъж ни убеждават, че в нашата епоха има и хора, за които въпреки всичките трудности емиграцията от родината е право на отделния човек, но не и задължителен модел на поведение, а още по-малко някаква абсолютна стойност или висша ценност. Страниците на книгите им ни подсказват, че привързаността към родния край може да се съчетае със стопанска инициативност и да се намери изход, спасителен за земята и приемлив за хората.

SOTIR THANAS DHAMKO

BOBOSHTICA

NJE
VARJANT

HISTORIE

Gusht 2010

Заглавна страница на книгата на Сотир Дамко *Бобоица – вариант на история*.

VĚRBNIK

LLAZO NESTORI

Заглавна страница на книгата на Лазо Нестори *Върбник*.

SËDËRZHANIE

1 – OKOLLU OSNOVAVNETO NA SELLOTO I NEGOVOTO IME .	5	27- VËRBNICËNI DIPLOMIRANI VO ITALIA—	234
2 – GEOGRAFSKO POLLOZHËNIE	7	28- FOLKLLORNO BOGMYSTVO	235
3 – KOMUNITAKCI – PETËSHIA	8	29- MUZIKËJ INSTRUMENTI I NARODNI PESNI—	241
4 – RELIEV	10	30- RAZVITOKOT NA RAËNTË RABOTI VO VËRBNËK—	251
5 – HIDROGRAFIA	11	31- PRËRABOTKA NA VËLLNA—	255
6 – KLIMA	16	32- KARAKTERISTËÇNI ØELLEZI NA VËRBNICËNI—	259
7 – MINERALNI BOGMYSTVA	17	33- SELLCËKJ ORGANI—	269
8 – NASELENTE	18	34- STOËARSTVO—	270
9 – GOVOR	20	35- AKTIVNOSTI I ZANËMANIA	271
10- MALLKA ISTORIJA	30	36- SELLCËKJ ZANËMETËI—	274
11- TOPONIMI	34	37- VËRBNËÇKA MASA—	278
12- URBANISTIËESKO UREDUVANJE I ARHITEKTURA	39	38- LLOVOT I LLOVZËPËTE—	279
13- GEMEËISKJ STEBLLA	48	39- EMIGRACIA I MIGRACIA—	280
14 – RASPORED NA SELLCËÇTE KËSHJA—	101	40- GRADËNARSTVO I OVOSËTARSTVO—	284
15- DOMASHËNO UREDUVANJE	109	41- ZDRASTVENA DEJNOST—	285
16- ONOMASTIKA—	113	42- SPORTOT VO SELLOTO	286
17 – VËRSKËTE GRADBI I NEGOVATA ISTORIJA	115	43- VËRBNËK PO 1990 GODINI—	302
18 – VËRSKJ PRAZNICI—	121	44- VËRBNËÇKJ SREDBI—	304
19 – VËRBNËK VO OSLOBODITËLLNTE VOJNI I ØVIZËENIA—	129	45- VËRBNËK DENËS—	308
20 – VËRBNËK OT 1945 DO 1990 GODINA—	151		
21- OBRAZOVANIE I KULTURA	161		
22 – DIPLOMIRANI VËRBNICËNI VO POLE NA NAKUKATA, TEKNIKATA I UMETNOSTA—	165		
23- VËRBNICËNI, DIPLOMIRANI VO ALBANIA—	167		
24- VËRBNICËNI DIPLOMIRANI VO ØËLLGARJA—	216		
25- VËRBNICËNI DIPLOMIRANI VO TURCIA—	232		
26- VËRBNICËNI DIPLOMIRANI VO MAKËDONIJA—	233		

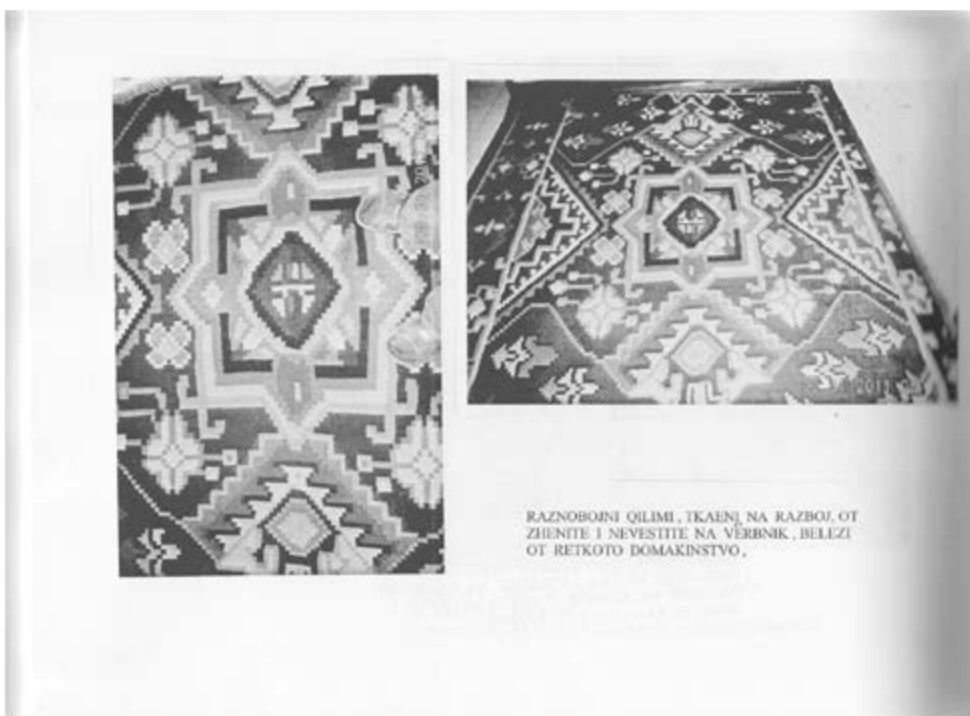
Съдържанието на книгата на Лазо Нестори *Върбник* (2012). Цялата книга е написана на местен диалект на албанска латиница. Използват се и книжовни български думи – например самата дума *съдържание*.

Албаноезична карта на „България в години на управлението на цар Симеон, 927 г.“ от книгата на Сотир Дамко *Бобоцица – вариант на история* (2010)

Сватбена церемония в двора на манастира „Св. Николай“ в Бобошица – началото на XX в. Иллюстрация от книгата на Сотир Дамко *Бобошица – вариант на история* (2010)

Килими, изработени на домашен тъкачен стан от жените и невестите на Върбник.
Илюстрация от книгата на Лазо Нестори *Върбник* (2012)

ВЪРБНИЧЕНИ ДИПЛОМИРАНИ ВО БЪЛГАРИЯ

1. Bončo Nestorov – Sofiskij universitet – pisatell
2. Dimitar Loni Bello – Universitetskij profesor doktor
3. Sotirag Vasil Bello – Universitetskij profesor doktor
4. Alekšandër L.Lazo Nestori – Sportna akademnia "Vasil Levskij Sofie "
5. Alketa Pali Pasholli – Ekonomistkja universitetskij profesor doktor
6. Trajko L.Lazo Nestori – Pravo
7. Kristo Kolo Muzho – Socialni deynosti
8. Tomi Kolo Bello – Informatika
9. Altin Sllavo Temelko – Novinar
10. Berti Kristo Temelko – Novinar
11. Enkleda L.Lazo Nestori – Ekonomia i turizm
12. Ksenia Ilo Muzho – Pravo
13. Eldi Gjergji Muzho – Informatika
14. Lena Kolo Muzho – Socialni Deynosti
15. Jani Dimitër Grozdani – Učitell
16. Ilda Boris Muzho – Učitellkja

216

Началото на списък на „върбничени дипл(ъ)омирани во България“ от книгата на Лазо Нестори *Върбник* (2012), стр. 216.

BONČO NESTOROV

Roden vo sello Věrbnik, Kosturčko na 02.08.1906 godina. Proishozhda ot edno rabotničesko selčko semejstvo koe emigrira vo Bělgaria okullu 1914 godina.

Zavěršava tēgovskata gimnazia vo Pllovdiv 1925 godina. Nekoliku vreme raboti kako činovnik. Zaradi antifashistskita si dejnost, e presledvan i zatvoren. Za pěrv pět pečati vo 1928 godina vo spisanjeto "Yrezva Mlladen" na koe izvesno vreme e i redaktor. Prez 1929 započva da izdava i da redakтира spisanjeto "Horizonti".

Aktivnata literaturna dejnost započva sled 1944 godina. Vo proizvedenjata na Bončo prevladuvaat dve osnovni temi: 1. Noviot zhivot vo Rodopskite sella 2. Noviot moralen obras na vojniki ot narodnata armija. Negovite della se:

1. "Mlladen sleze v snezhevo" - raskazi
2. "Jugoslovenski deca" - raskazi
3. "Mlladi zashitnici" - raskazi
4. "Pod krilloto na partiata" - povest
5. "Direktorkata" - povest
6. "Sluzha na narodnata republika" - raskazi
7. "Svetlina nad Rodopite" - roman
8. "Velicav podvig" - raskazi
9. "Zadača Orion" - roman
10. "Ariv i Razmina" - roman
11. "Prez snezhnoto pole" - raskazi
12. "Poslednata godina" - roman
13. "Vo taa esen" - povest
14. "Gavroshot ne zaginva" - roman
15. "Svetlini i senki" - raskazi
16. "Povest za moeto detstvo" - povest

Бончо Несторов

Представяне на българския писател Бончо Несторов, роден в с. Върбник, Костурско/Корчанско, в книгата на Лазо Нестори *Върбник* (2012), стр. 218.

ЧАСТ ОТ ИСТОРИЯТА НА КОЙ ЕЗИК СА ЮГОЗАПАДНОБЪЛГАРСКИТЕ ТЕКСТОВЕ ОТ ПЕТДЕСЕТТЕ И ШЕСТДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XIX В.¹

0. Кои се оныя Бугари, що се кръстихъ въ начало-то на първый вѣкъ по-темъ Рождество Христово? Тия се Бугари-тъ, що живѣтъ по Македоніѣ.

Дѣка во коиѣ странѣ и какъ былъ испъденъ изъ Бытоліѣ послѣдніѣ-тъ нашѣ Бугарскѣ звѣзда – Патріархъ Арсеній!

Димитър Македонски (1867)

Македонско-то наречіе не толко не трѣбеть и не можетъ да бидеть исключено отъ общій-отъ писменній азыкъ, но добро тѣа беше ако оно са прѣимаше за главна негова основа; по тѣа причина что оно є по пълнозвучно, по плавно и по стройно, и въ много отношеніа по пълно и по богато. Представители на тоа наречіе се югозападни-те страни на Македоніа.

Партений Зографски (1858)

Народ-отъ въ пѣсни изливатъ чувства-та си, въ нихъ увековечить живот-отъ му, и давнешни-те му подвиги, въ нихъ находвить душевна храна и развлеченіе; [.....] за това можить да сѣ речить, че народ-отъ є 'секогашенъ и великъ пѣвецъ.

Константин Миладинов (1861)²

1. Предистория на един съвременен въпрос

Въпреки че темата на настоящата книга е българският език най-вече в началото на XXI в. (и най-вече извън територията на съвременна България), тук ще се върнем към XIX в. – към века, когато проблемите пред българите и пред техния език са били съвсем различни от проблемите през XX и XXI в. – за да направим своеобразна подготовка за това, което ще разгледаме в гл. 9.

Български текстове от 50-те и 60-те години на XIX в. като статията *Мисли за българскиот език* от Партений Зографски (в сп. Български книжици – 1858), посвещението и предговора към сборника *Български народни песни*

¹ Главата е разширена версия на Гешев (2009).

² Съответно на стр. 24, 27 (Д. Македонски), 36 (Партений Зографски) и VII (К. Миладинов) от оригиналите, чиито библиографски данни са представени в т. 4.

на Димитър и Константин Миладинови (1861) и учебника *Кратка священная история за училищата по Македония (на македонско наречие)* (1867) от Димитър Македонски поставят разнообразни въпроси в зависимост от гледната точка и от контекста, в който ги разглеждаме.

В условията на своето време това са текстове, писани в епоха на плурализъм на книжовната норма, когато стои въпросът за взаимодействие между книжовна традиция, общонационални тенденции в развоя на книжовната практика и съзнателен избор на определени изразни средства, включително и регионални, на различните езикови равнища. От съвременна перспектива обаче възниква въпросът доколко те могат да бъдат тълкувани като част от историята на книжовната норма в Република Македония, доколко съвременният македонски езиков стандарт и свързаната с него езикова практика на обществото са наследници и приемници на книжовноезиковото дело на българските възрожденци от географската област Македония и изобщо... има ли, както твърдят македонистите и хората, повлияни от македонизма, македонско възраждане, различно от българското. Както ще видим, езиковите и съдържателни особености на разглежданите текстове показват, че по отношението си към книжовната традиция, по правопис и лексика разглежданите текстове са органична част от съвременната им българска книжовноезикова практика и от общия развой на българския книжовен език. Между тях и създадената в средата на XX в. книжовна норма и културно-историческа доктрина в Република Македония няма почти никаква езикова и смислова приемственост.

2. Текстове от XIX в. с преобладаващо централнозападнобългарски и с преобладаващо югозападнобългарски езикови особености

Географската и историческа област Македония, колкото и условни и изменчиви да са границите ѝ, е сравнително обширна и традиционните български говори в нея са разнообразни. Това се отразява и на писмените текстове със съответни диалектни особености. Понятието югозападни български говори е доста общо и покрива значителна част от Балканския полуостров от Ботевград в днешна Северна България до Костур в днешна Северозападна Гърция и до Преспа в днешна Югоизточна Албания. То може да има някакво значение при опитите за най-обща класификация на българските диалекти, но е недостатъчно информативно, когато разглеждаме проявите на българския книжовен език от XIX в., сред които покрай няколко други вида можем да открием и текстове с преобладаващо централнозападнобългарски езикови особености и текстове с преобладаващо югозападнобългарски езикови особености.

Разглеждането поотделно на централнозападнобългарски текстове и югозападнобългарски текстове от XIX в. е наложително, защото двете групи се различават помежду си езиково, географски и по време на възникване.

Като текстове с централнозападнобългарски езикови особености можем да определим обнародвани от 30-те до 50-те години на XIX в. трудове на Неофит Рилски (роден в Банско), Сава Радулов (роден в Панагюрище), Христати Павлович (роден в Дупница), Константин Фотинов (роден в Самоков). Всички те са свързани географски със земите около Рила планина, която освен че е свещеното убежище на духовния закрилник на България – Св. Иван Рилски, се издига почти в геометричния център на българската езикова територия и опира в нейната структурна сърцевина – в ятовата граница. Към средата на XIX в. в Рилския манастир Неофит Рилски основава и ръководи една от водещите български образователни институции на времето си. Текстовете от тая група са възплъщение на езиковите идеи на Неофит Рилски, който (като изключим първоначалната му представа, че църковнославянският език е същински старобългарски, поправена впоследствие от откритията на тогавашната наука) предлага модел на новобългарски книжовен език с умерено западнобългарска диалектна основа и с добре премерена степен на приемственост с многовековната книжовна традиция – модел, който оказва голямо влияние върху по-нататъшното развитие на общобългарската книжовна норма, особено с много популярния за времето си негов превод на Новия завет.

Разглежданите в настоящата глава текстове на Димитър Македонски, Партений Зографски и Константин Миладинов определям като текстове с преобладаващо югозападнобългарски езикови особености, защото те са свързани с крайния югозапад на българската езикова територия – със земи, които днес са главно в Република Македония и в Гърция, на югозападната периферия на историческата област Македония, земи, които за разлика от Рила планина са далече от геометричния център на Възрожденска България, ако можем да наречем така българската езикова и народностна територия през XIX в. Освен това разглежданите югозападнобългарски текстове възникват и малко по-късно в сравнение с централнозападнобългарските текстове – през 50-те и 60-те години на XIX в. – и носят белезите на следваща епоха в развоя на българския книжовен език.

3. В условия на полицентрично търсене на книжовноезиков модел

Към средата на XIX в. Възраждането на българския народ и българския книжовен език набира мощ при особени исторически условия. Основната българска езикова територия (която е изпъстрена с небългарски езикови острови и зони със смесено население) е част от Османската империя без никаква национална или културна автономия, без национални организации или институции, които да са овластени да решават културните и езикови проблеми на българското общество. Върху тая територия няма исторически на-

ложил се, традиционен единен и единствен център, който с авторитета си да задава мода и тенденции в културното и езиково развитие и да бъде образец за цялата нация. Българският книжовен език се развива плурицентрично и в географски, и в морален и идеен смисъл.

В югозападните български земи петдесетте и шестдесетте години на XIX в. са време на бурно развитие на училищното дело и борба за въвеждане на родния език в църквата в условия на остър сблъсък с гръцката духовна йерархия и просветни институции. Същевременно това е време на общобългарска дискусия за това какъв трябва да бъде българският книжовен език, до каква степен трябва да бъде свързан с хилядолетните си традиции и най-вече за това как трябва той да се отнася към разнообразните български говори. Синтезиран обзор на въпросната дискусия е представен от Стоян Жерев (История 1989, 165–177): според Сава Радулов например в основата на книжовния език трябва да стои онова наречие, което е най-близко до старобългарския език; Тодор Бурмов пък смята, че балканското (старопланинското) наречие трябва да бъде в основата на книжовния език, защото е най-разпространено, най-известно поради многото отпечатани на него книги и най-близко до старобългарския език; според Неофит Рилски основа на книжовния език може да бъде най-чистото, най-запазеното от чужди влияния наречие, а за Васил Априлов, Иван Богоров, Емануил Васкидович, Йосиф Ковачев такова наречие може да се открие в селата, а не в градовете; Найден Геров, Любен Каравелов, Тодор Шишков, Кузман Шапкарев, Партений Зографски смятат, че в основата на книжовния език трябва да се постави най-правилното наречие, С. Радулов, Гаврил Кръстевич, Ботьо Петков – най-чисто българското и най-близкото до старобългарския и затова и най-благозвучното, Партений Зографски – македонското (фактически югозападномакедонското) наречие, защото е по-пълнозвучно, по-плавно, по-строено, по-пълно и по-богато от другите.

Към представеното от Ст. Жерев можем да добавим и предложението на Йосиф Ковачев, родом от Щип, за основа на книжовния език да бъде взето шопското наречие от околностите на Кюстендил като средишно и еднакво отдалечено, и съответно еднакво близко до останалите наречия³ (подход, който днес можем да определим като лингвогеографски). На практика моделът на Й. Ковачев, приложен на практика в издадени негови учебници, се доближава до модела на Неофит Рилски и особено до езика на Неофитовия превод на Новия завет.

В хода на дискусията постепенно се налага убеждението, че общонародният книжовен език трябва да има полидиалектна основа, като възгледът за целенасочено избиране и сглобяване в едно на черти от различни говори постепенно прераства във възглед за естествено сливане, конвергенция на

³ В сп. Ден, Цариград, 26 май 1875 г. – срв. фототипното представяне на статията в Български възрожденци (1983: 342–351).

особености от всички български говори в единна книжовна норма (при корективната роля на старобългарския език), а като привърженици на идеята за полидиалектна основа се изявяват (след Неофит Рилски) Партений Зографски, Б. Петков, Райко Жинзифов, Любен Каравелов, В. Стоянов, Георги Раковски, Марин Дринов, Петко Р. Славейков, К. Шапкарев, Георги Теохаров и др. Особено важно е, че в така създалата се идейна среда за една от главните задачи пред книжовника се е смятало представянето на описания и образци от различните народни говори, смятало се е дори, че всеки може и трябва да използва в писмената си реч особености на родния си говор, за да го популяризира, преди да е еволюирала единната общонародна книжовна норма. В дискусиата, водена главно по страниците на цариградския български печат, не са липсвали и обиди, подигравки и обвинения в пристрастие към родния говор за сметка на общобългарските интереси (например към Йоаким Груев, Ив. Богоров, Константин Фотинов, К. Шапкарев, Вениамин Мачуковски)⁴.

4. Подбор на езикови средства. Име на езика

Подборът на езикови средства в един български текст от 50-те и 60-те години на XIX в. е зависел както от многовековната традиция и от влиянието на актуалните тенденции в тогавашната общобългарска езикова среда и книжовна практика, така и от спонтанната употреба на особености на родния говор или на други предпочитани по една или друга причина говори в условията на плурализъм (т. нар. неустановеност) на нормата и (поне в част от случаите) от амбиция и дори борба да се наложат свои говорни особености в създаващата се общонародна книжовна норма. Това важи и за текстове с преобладаващо югозападнобългарски езикови особености от онова време като статията *Мисли за българскии-отъ азикъ* (в сп. Български книжици – Цариград, 1858 г.) от Партений Зографски (роден в с. Галичник, Дебърско), посвещението и предговора към сборника *Български народни пѣсни* (Загреб, 1861 г.) на Димитър и Константин Миладинови (родени в гр. Струга, близо до Охрид) и учебника *Кратка священная исторія за училища-та по Македоніѣ (на македонско нарѣчіе)* (Цариград, 1867 г.) от Димитър Македонски (роден в с. Емборе, Кайлярско, сега на гръцка територия в областта между Воден и Костур)⁵. По своя език, правопис, особено по своята лексика, те са част от тогавашния общобългарски книжовен процес, а на смислово равнище съдържат жарък български патриотизъм. Между тях и по-късните прояви на (антибългарски) македонизъм няма пряка приемственост въпреки твърдението на Григорий

⁴ Примери за такива подигравки и обвинения има у Ст. Жерев (История 1989: 165–177), и у Блаже Конески (1959).

⁵ И трите са представени фототипно в Български възрожденци (1983: 195–202, 136–144, 353–359), а първите два и в Христоматия (1990: 146–154, 155–161).

Венедиктов (1990: 163–170), че те са проява на отчуждение от зараждащия се тогава съвременен български книжовен език⁶, и твърдението на Блаже Конески (1959), че са проява на скрит македонизъм. Езиковите прояви на истинския политически и държавен македонизъм, опиращи се върху нарочно създадената през 1945 г. книжовна норма в Република Македония, имат твърде малко общо с разглежданите тук текстове. Едните и другите си приличат (но само донякъде!) в диалектната си основа, в това, че използват общобългарска основна лексика, морфология и синтаксис, и по оная част от общобългарската книжовна лексика, която е оцеляла след антибългарската провукова чистка в книжовната норма в Република Македония, но рязко се различават в правописа, в голяма част от книжовната лексика и в стилистиката си.

Македонистите и авторите, повлияни от официалния македонизъм, обикновено казват, че българските възрожденци от историческата област Македония всъщност се борят за създаването на общ книжовен език на българи и македонци. Това може да звучи логично, но няма нищо общо с документираните факти. Същите възрожденци гледат на себе си и на народа си като на българи и наричат езика си български. Използват особености на родните си говори и понякога се борят такива особености да навлязат в общобългарската книжовноезикова практика, но никъде не казват, че се борят да обединят два различни народа или два различни езика. Д. Македонски говори за „**Бугари-тъ, що живѣтъ по Македонїѣ**“ (срв. т. 0) и е ясно, че гледа на себе си и на останалите македонци като на част (може би най-добрата, да речем, най-рано приела християнството) от българския народ. Братя Миладинови наричат песните, които са събрали *български народни песни* и не ги представят като песни на два различни народа. Партений Зографски озаглавява статията, която разглеждаме, *Мисли за болгарскїи-отъ ѡзикъ*, а не мисли за два различни езика. Шизофреничното разрязване на един народ на два народа и на една културно-езикова традиция на две съществува в съзнанието на македонистите най-вече от втората половина на XX в. и на многобройните обикновени хора, възпитани в техните идеи или повлияни от тях, но не и в съзнанието на българските възрожденци от Македония, които са истинската македонска интелигенция на XIX в.

5. Правопис и историческа фонетика

Правописът в югозападнобългарските текстове от 50-те и 60-те години на XIX в. не се отличава принципно от общото състояние на тогавашната българска книжовна практика. От разглежданите три текста най-ранният (на Партений Зографски) е отпечатан на стара кирилица, а другите два – на гражданска

⁶ Това мнение на Г. Венедиктов е приветствано от Хана Гладкова (Гладкова, Ликоманова 2002: 203).

кирилица, което илюстрира присъщия на епохата общобългарски процес на смяна на графиката.

И в трите текста най-последователно се изписват краесловните неми ерове. Използват се по възможност на етимологичните им места буквите **ѣ** (**дѣлѣтъ**, но и **да излезатѣ**, **свѣтъ**, **най голема-та** у Партений Зографски, **пѣс-ни**, **неизвѣстность**, **бѣше**, но и **найголемо-то** у К. Миладинов, **бѣхж**, **дѣка**, **послѣ**, **просвѣтитѣли**, **свѣтлы**, **вѣрж**, **вѣме**, **примѣры** у Д. Македонски; неетимологичен, хиперкоректен **ѣ** имаме например в **сѣ** като възвратна частица у К. Миладинов и в **Свѣтъ Софїѣ** у Д. Македонски), **ѡ** (**първо**, **върху** у Партений Зографски, **първый**, **кръщеніе**, **кръстѣхж**, **върнѣлъ**, **църква** у Д. Македонски), **ѡ** (**пълнозвучно**, **пълно**, но и **полно** у Партений Зографски – и двете форми са разпространени в българския езиков югозапад⁷, първата от тях съвпада с най-разпространената на изток и със сегашната книжовна в България, а втората с традиционната източнославянско-църковнославянска и със сегашната книжовна в Република Македония; в действителност праславянският корен на думата е ***pīln-**, така че „най-правилно“ би било да се пише с **ѡ**, но източнославянското произношение и правопис с **о**, които са били практическят правописен коректив, подвеждат в тоя и в други подобни случаи тогавашните български книжовници да вземат не съвсем етимологично правописно решение⁸), **ѡ** (**пѣтъ**, но и дебърските **потѣ** (**о < ѡ**), **ѡзикѣ** (**іо < ѡ < ѡ**), както и форми с **а < ѡ** у Партений Зографски, **рѡчателство**, **мѡшки-отѣ** у К. Миладинов, **рѡкоположи**, **пѣтъ**, **сѡщо**, **постѣпилѣ** у Д. Македонски).

Нито един от тримата възрожденци не произлиза от зоната на централното българско а-наречие (с **а < ѡ**)⁹, затова не е чудно, че в текстовете на К. Миладинов и Д. Македонски не са застъпени форми като *пат*, *машки*, *рака*, които да съвпадат с днешната норма в Република Македония. Партений Зографски обаче с оглед на целите на статията си съзнателно употребява и такива форми (редом с форми с **о < ѡ** и с **ѡ**), за да включи особености от повече говори в езика си. К. Миладинов и Д. Македонски се придържат към родното стружко-охридско-кайлярско-воденско-солунско ѡ-произношение (и правопис с **ѡ**), което съвпада с преобладаващото на изток и което още тогава е в процес на налагане като общобългарско-книжовно, вероятно не без влияние-то и на класическия старобългарски правопис. Да си припомним обаче, че и в текстовете на книжовници от района около Рила планина от 30-те до 50-те

⁷ Срв. БДА (2001: 204–210).

⁸ В източнославянски са се слели историческите наследници на праславянските тавтосилабични съчетания ***il** и ***ul**, а тогавашният български книжовник на практика е решавал как да напише една форма на български, като я е съпоставял със съответната форма в повече или по-малко познатия му руски книжовен език или във фонетично източнославянизирания църковнославянски.

⁹ Срв. БДА (2001: 79).

години на XIX в., на Неофит Рилски, Сава Радулов, Христати Павлович и Константин Фотинов (по традиция **неправилно** определяни като „Славяно-българска книжовна школа“), текстове, които можем да наречем централно-западнобългарски, също не се употребяват форми с **а < ж** в корена на думите, а форми с **ж** (графично оформени както в класическия старобългарски) или с **у** (имащи опора и в домашната южнославянско-безюсова традиция, и в източнославянско-църковнославянската, както и в крайнозападнобългарските говори), въпреки че въпросният район е част от зоната на централното а-наречие. Вероятно на българския XIX в. е присъща обща тенденция (в условия на книжовноезиков нормативен плурализъм) към отбягване в публичния писмен дискурс на употребата на форми с **а < ж** като недостатъчно класицизирани (нямащи опора в разнородните по произход класически образци), а може би и като недостатъчно общобългарски. Отнесено към разглежданите югозападнобългарски текстове предпочитанието към **ъ < ж** (писано с **ж**) илюстрира както влиянието на родните говори на книжовниците, така и взаимното им влияние един от друг, и не на последно място класицизиращото (в областта на фонетиката на лексикалната основа на думата) влияние на възродения от тогавашните слависти старобългарски езиков модел.

За разлика от Партений Зографски и Д. Македонски, К. Миладинов обозначава всеки **ъ**-звук независимо от произхода му с буквата **ж** (употребява например не само **ржчателство**, **мжшки-отъ** с **ж** на етимологичното ѝ място, но и **Бжлгарски**, **Бжлгари**, **обжрни**, **Тжрновско**, **джлжина-та**) – нещо, което е практика не само в много съвременни му и по-стари (и източнобългарски, и централнозападнобългарски) текстове, но и в по-късните каравелов и омарчевски правопис и следователно е дългосрочна вариантна линия в българския правописен развой. Партений Зографски и Д. Македонски от своя страна в лексикалната основа на думите употребяват на етимологичните им места три букви за обозначаване на звука **ъ** (**ь**, **ъ**, **ж**) в духа на оформящите се по същото време Пловдивска и Търновска правописни школи и изобщо в дух на класицизация според класическата старобългарска книжовна норма. Д. Македонски е близък до Пловдивската школа, както и до някои по-ранни предимно източнобългарски текстове по това, че редовно предава окончанието за винителен (общокошвен) падеж на имената от някогашните а-основи с буквата **ж** (**быль во военнж службж**, **прїѣле хрістіанскж-тж вѣрж**). На същия етимологичен принцип той изписва някои глаголни окончания и наставки пак с буквата **ж** (**живжтъ**, **кръстихж**, **бѣхж**, **останж**, **върнжлъ**).

В духа на присъщия на епохата правописен плурализъм от тримата автори само Партений Зографски използва буквата **є** (широкото **е** в старата кирилица), само К. Миладинов – буквата **ю** (йотувано **е**) и само Д. Македонски – буквата **ы** (ери).

6. Други историческофонетични особености

Както в централнозападнобългарските текстове от средата на XIX в., в източнославянско-църковнославянската разновидност на традиционния език, отчасти в старобългарските паметници и в родните говори на Партений Зографски, К. Миладинов и Д. Македонски¹⁰, в писаните от тях текстове етимологичният голям ер в силна позиция (**ѣ**) се изяснява в **о** (което обективно ги доближава и до създадената един век по-късно книжовна норма в Република Македония): **да се составитъ, азикъ-отъ, во, възрожденіе-то, со, възможно** у Партений Зографски, **превозвишеность, собрани, сокровище, собрание, со, восточни-те, во, возможность-та, народ-отъ** у К. Миладинов, **во, воспитание**, но и **въспитание, со** у Д. Македонски. Силният малък ер (**ѣ**) се изяснява в **е**, както отчасти в старобългарски, в източнославянско-църковнославянски и в съвременния български книжовен език (и в нормата в Република Македония): **конецъ** у Партений Зографски, **венецъ** у К. Миладинов, **отъ день на день** у Д. Македонски.

Деепричастията в представените откъси все още са с **щ < *tj** (за разлика от еднаквите по форма деепричастия с **к < *tj** в съвременния български книжовен език и в книжовната норма в Република Македония, в последната съответно правописно с **ќ**): **основуваещи се** у Партений Зографски, **не щадеещемъ, препишвеещемъ, доходвеещемъ** у К. Миладинов (с народно охридско окончание), **пулещемъ** ('виждайки') у Д. Македонски. Предпоставка за наличието на такива форми е както книжовната традиция, която в източнославянско-църковнославянската си разновидност, в класическия си старобългарски вид, а в голяма степен и в южнославянско-безюсовата си разновидност е щ-жд-традиция, така и особеностите на говорите в югозападна Македония (родни говори и на тримата възрожденци), които – за разлика от създадената по-късно книжовна норма в Република Македония – в много случаи пазят щ-жд-рефлекси от старите ***tj, *dj** (по-точно **щ, шч, ш, жд, ждж, ж** – срв. БДА 2001: 211–218).

В разглежданите текстове имаме и други щ-жд/ж-рефлекси на праславянските ***tj, *dj** като **общи, възрожденіе-то, съществуватъ** у Партений Зографски, **нахожатъ** у К. Миладинов, **нахождаше** у Д. Македонски, както и случаи на не-щ-жд-рефлекси като **тъа с суетно, по медъу две-те наречїа** у Партений Зографски.

7. Морфологични особености

Между разглежданите югозападнобългарски текстове от 50-те и 60-те години и централнозападнобългарските текстове от 30-те до 50-те години на XIX в. има известна общност в областта на глаголната флексия: редовно се употребява окончание **-ме** за 1 л. мн. ч. сег. вр. на глаголите от е-спрежение-

¹⁰ Срв. БДА (2001: 59–64).

то и и-спрежението (**да изведеме, да составиме** у Партений Зографски), съгласните пред окончанията за 3 л. мн. ч. и 1 л. ед.ч. сег. вр. при глаголите от и-спрежението обикновено са твърди (**сѣ осмелихъ да посвѣтамъ**, но и **молямъ** с мека съгласна пред окончанието у К. Миладинов). И двете особености след дълги колебания (те са присъщи например на Пловдивската и Каравеловата правописни школи) в крайна сметка не са приети в общобългарската книжовна норма, но са широко разпространени в устната наддиалектна реч и в устната реализация на културния идиом в съвременна България, особено в София. Чрез тях разглежданите тук текстове се доближават до книжовно-езиковия модел на Неофит Рилски (но и до съвременната норма в Република Македония).

Подобно на централнозападнобългарските текстове от средата на XIX в., и в разглежданите югозападнобългарски текстове се наблюдава тенденция към еднаквост в употребата на дадени глаголни окончания, независимо от конкретното им разпространение на диалектно равнище. Окончанието **-тъ** за 3 л. ед. ч. сег. вр., което е присъщо на родните говори на Партений Зографски и К. Миладинов, но не и на родния говор на Д. Македонски¹¹, се използва редовно (с някои изключения у К. Миладинов) и от тримата книжовници, срв. **догде се не направитъ тоа нещо никой не можеть и неимать право да судитъ и да редитъ, не трѣбеть и не можеть да бидеть** у Партений Зографски, **да покажитъ, кога поминвитъ, увековечвитъ, находвитъ, можитъ**, но и **да обжрни** у К. Миладинов, **да се кръститъ той царъ, посакалъ да познаеть, като дадетъ** у Д. Македонски. Решаваща в случая е архаичността на това окончание, неговата класицистичност и нормативност и в класическия старобългарски, и в източнославянско-църковнославянската разновидност на традиционния книжовен език – иначе в лингвогеографски смисъл то е ограничено и не е включено дори в книжовната норма в Република Македония, където **-т** за 3 л. сег. вр. има, подобно на съвременния общобългарски книжовен език, само в множествено число.

Важността на класическите образци при издигането на едно езиково явление в ранг на книжовно се вижда и в отношението на тримата книжовници към преминаването на глаголите от е-спрежението и на някои глаголи от а-спрежението (вторичните несвършени с елемент **-в-** в наставката) към и-спрежението. Явлението (особено първата му проява) е присъщо на родните говори и на тримата. Само К. Миладинов обаче го въвежда последователно в писмената си реч (срв. вече споменатите форми **покажитъ, можитъ, обжрни, поминвитъ** – вместо, да речем, *поминува(т)* – **увековечвитъ, находвитъ**), докато Партений Зографски и Д. Македонски запазват етимологичната и преобладаваща както в българския език на диалектно и книжовно равнище

¹¹ Данните за географското разпространение на морфологични явления съм сравнил с Б. Видоески (1962–1963).

(включително и в по-късно възникналата норма в Република Македония), така и изобщо в славянските езици формална обособеност на е-спрежението и на вторичните несвършени глаголи с елемент **-в-** в наставката от и-спрежението (срв. **можеътъ, бидеътъ, произносуваньє** у Партений Зографски и **познаеътъ, дадеътъ, проповѣдва** у Д. Македонски). Последното – въпреки общославянския си фон – в крайна сметка също е проява на общобългарска книжовноезикова конвергенция, подкрепена от примера на класическите езикови образци.

8. Фонетичен класицизъм

Проява на фонетичен класицизъм и стилистична книжовност в разглежданите югозападнобългарски текстове от XIX в. е напълно последователното запазване на съгласната **х** във всяко положение в думата (съществуващият на диалектно равнище стружко-охридски остров на частичното ѝ запазване едва ли има решаващо значение в случая). Това е ярка общобългарска проява на диглосията между книжовно и просторечно (наблюдаваме я и в източнобългарските, и в централнозападнобългарските текстове от XIX в.): последователното запазване на етимологичното **х** е по-скоро изключение в народните говори (срв. БДА 2001: 190–199), но е нещо разбиращо се от само себе си във всички варианти на културния писмен език на българите, които са в отношение на естествена приемственост със собствените корени и традиция. И обратното – непоследователното запазване на **х** е следствие от и признак на исторически обусловено откъсване от собствената книжовна традиция, на исторически наложено прекъсване на традицията от революционен или насилствен вид – наблюдаваме го в протестантските Чергедски молитви от Трансилвания, в банатските български текстове, в съвременната норма в Република Македония. В разглежданите от нас текстове последователното запазване на съгласната **х** е едновременно и проява на приемственост с предходната книжовна практика и с класическите книжовноезикови образци, и естествена проява на общобългарска книжовноезикова конвергенция от разглеждания период.

По подобен начин може да се обясни и последователното запазване на интервокално **в** в разглежданите текстове – изключение тук е местоименната форма **тоа** у Партений Зографски, чиято словообразователна, фонетична и парадигматична история в края на краищата може и да не е толкова еднозначна, срв. краесловния формант **-а** във форми като *тоя, така*¹². К. Миладинов употребява същия вариант, както в съвременния български книжовен език: **това**.

¹² Изпадането на съгласната **в** между гласни е широко разпространено на диалектно равнище в западна Македония. Първоначално е било нормативно в книжовната норма в Република Македония, но после е било отменено. Книжовната форма на третоличното показателно местоимение за среден род обаче е *тоа*, независимо че интервокалното **в** по принцип е възстановено.

9. Други конвергентни (общобългарско-книжовни) явления

Като конвергентни, а не местни (общобългарско-книжовни, а не локално югозападнобългарски) можем да определим форми като **кои-то** у Партений Зографски, **който, като (като имъ направиль христїенскы църквы)**, **която** у Д. Македонски, докато К. Миладинов употребява общозападнобългарските **кой, кога** (като относителни местоимения) и западно- и средномакедонската (и относително по-архаична) форма **како** ('като'). За разлика от него Д. Македонски редовно употребява **като**. Застъпените в съвременната норма в Република Македония относителни местоимения като *којито, којашто, какошто* не се употребяват в разглежданите текстове.

Проява на книжовноезикова конвергенция е и съюзът **че** у К. Миладинов, но със същото значение **що** у Партений Зографски, **оти, що** у Д. Македонски.

10. Други случаи на фонетична класицизация

Фонетична класицизация наблюдаваме в окончанието **-аго (во врѣмѣ-то на царя Бугарскаго Бориса, у знаменитаго Фотїя)** и в меката съгласна **р** във формата **царя** у Д. Македонски. Изобщо текстът на Д. Македонски е езиково най-класицизиран и най-конвергентно-общобългарски, въпреки като че ли най-регионалисткото си заглавие, което е и естествено, защото той е и най-късният от трите разглеждани текста и поради това е най-близо до времето, когато вариантите на нормата се сливат и формалният плурализъм прераства във формално единство. (Регионализмът в условия на плурализъм на книжовноезиковата норма няма нищо общо с по-късно наложения в Република Македония антибългаризъм – на семантично равнище текстът на Д. Македонски изразява исторически осъзнат и извиращ от дълбините на душата български патриотизъм, срв. напр. цитатите в т. 0.)

Класицизирана според източнославянско-църковнославянската разновидност на стария свой език е формата **усердіе** у К. Миладинов. Намаляването на употребата на такива фонетични източнославянизми е изобщо присъщо на българската книжнина от 50-те и 60-те години на XIX в. – време на възкръсване на класическия старобългарски език като извор на патриотично вдъхновение и като образец за фонетична и правописна класицизация на книжовния език. Класицизацията според източнославянско-църковнославянските образци отстъпва на класицизацията според истинските старобългарски образци и в това отношение югозападнобългарските текстове са в крак с общобългарските книжовноезикови тенденции.

11. Притежателните клитики

В западна Македония съществува изоглосна зона на по-ограничена употреба на дателните местоименни клитики с притежателно значение – там те се

употребяват главно с нечленувани съществителни, означаващи роднински отношения (например *татко му, майка ѝ*). Така е и в нормативната граматика на възникналата през 1945 г. книжовна норма в Република Македония. Противно на това в югозападнобългарските текстове от 50-те и 60-те години на XIX в. притежателните клитики се употребяват свободно, в най-различни синтактични и лексикални условия. Това е една ярка конвергентно-общобългарска, а не местна черта в техния синтаксис, ако, разбира се, предположим, че преди век и половина употребата на притежателните местоименни клитики в крайния български югозапад е била също така ограничена, както и днес, срв. **азикъ-отъ ни у Партений Зографски, заедно со глобока-та ми признателностъ, со искрено-то имъ усердіе, изливатъ чувства-та си, живот-отъ му, и давнешни-те му подвиги у К. Миладинов, който во монашество-то си се нарече Константинъ, на по-старый-тъ му братъ Методія, жена-та му [се наричаше] Марія, во татковинж-тж си Солунъ, царство-то му, во държавж-тж си у Д. Македонски.**

12. Регионализми. Форми на народностното самоназвание

Разглежданите текстове съдържат и други, макар и малко на брой, конкретни регионализми (понякога застъпени в по-късно възникналата книжовна норма в Република Македония, а понякога – не). Към тях можем да причислим предлога **конъ** у Партений Зографски, но **къмъ** (**къмъ свѣтлы-тѣ мірскы почести**) у Д. Македонски, предлога **одъ** в притежателни конструкции у К. Миладинов: **благоденствие-то одъ народ-отъ**. Формата **дѣка** със значение ‘къде’ у Д. Македонски е широко разпространена в българските говори, но днес не е книжовна нито в София, нито в Скопие, където *дека* е съюз със значение ‘че’. Широко разпространено западно- и югоизточнобългарско историческо фонетично явление е отразено във формите **неисцърпано** (‘неизчерпано, неизчерпаемо’), **сѣ исцърпи**, а пак широко разпространен на диалектно равнище, но дължащ се на праславянска дублетност в дължината на коренната гласна вариант – във формата **чекаме** у К. Миладинов. Типично западнобългарски суфикс имаме във формата **имина** у К. Миладинов. Западномакедонска е в лингвогеографски смисъл формата на числителното **едень** у Партений Зографски. Към списъка можем да добавим и южномакедонския лексикален регионализъм **пулещемъ** (‘виждайки’), западнобългаризма **посакалъ**, формите **оти** в значение на съюза *че* и **али** (‘дали’) у Д. Македонски.

Използваните от Д. Македонски форми **бугари**, **бугарски** са широко разпространени дори и в говори, където старобългарското съчетание **-лъ-** между съгласни (традиционно определяно като сричковторно **л**) не преминава в **-у-**, срещат се в някои текстове, свързани с късносредновековната българска (и сръбска) безюсова книжовноезикова традиция и впоследствие стават нормативни в Република Македония. Формата **болгарски** пък у Партений Зографски има опора в историческата фонетика на югозападните народни говори,

но същевременно и в традиционната източнославянско-църковнославянска фонетика и правопис, докато предпочетената от К. Миладинов форма **бжл-гарски** е не само широко разпространено на диалектно равнище самоназвание, но и форма, класицизирана според старобългарското произношение така, както си го представят българските книжовници от XIX в.

13. Общобългарска книжовна лексика

В трите разглеждани текста откриваме десетки думи, които не са присъщи на съвременната актуална употреба и дори на книжовната норма в Република Македония така, както е отразена в средните по обем речници¹³, или пък се използват рядко (евентуално само пасивно) за сметка на други основни според културната стилистика и езикова практика там думи. От друга страна това са думи, които в същата или много близка форма са и до днес основен изразител на съответното понятие в общобългарския книжовен език (в съвременната книжовна норма в Република България). Независимо от конкретния произход на всяка дума това е общобългарска книжовна лексика с вековни традиции, достойние на културния идиом и на българите от крайния югозапад от времето на плурализма на българската книжовна норма. В съвременната книжовна норма в Република Македония обаче основните названия за същите понятия са изцяло или поне отчасти (например в словообразователно отношение) различни от въпросната общобългарска лексика, което се дължи на липсата на приемственост между македонисткия езиков модел и собствената културно-езикова традиция на Македония. В повечето случаи (но все пак не винаги) това са думи, близки до или еднакви по форма със сръбските, което показва с коя езикова традиция всъщност е обвързана сравнително младата книжовна норма в Република Македония¹⁴.

В следващите таблици са включени част от общобългарските (но **ненормативни** в днешна Македония) думи, употребени от тримата автори от XIX в. в текстове с югозападнобългарски езикови особености¹⁵. В скоби са посочени

¹³ Тук конкретно е сверяван *Македонско-русский словарь. 30 000 слов. Составили Д. Толовски и В. М. Илич-Свитич, под редакцией Н. И. Толстого. Москва, 1963* и приблизително равните му по обем *Марин Младенов. Българско-сърбохърватски речник. Бугарско-српскохърватски речник. Око 35 000 речи и израза. Београд, 1967* и *Ангел Игов. Српскохърватско-български речник. Друго допуњено издание. Сърбохърватско-български речник. Второ допълнено издание. [около 45 000 заглавни думи] София, 1983* (Толовски, Илич-Свитич 1963; Младенов 1967; Игов 1983). Изхождам от предположението, че в такива речници най-вярно е отразена актуалната употреба на думи и значения в културния идиом, или поне представата на нормативистите каква трябва да бъде тая употреба, както и от собствени наблюдения върху стилистиката на културния идиом в Република Македония.

¹⁴ За общите тенденции в развоја на книжовната лексика в Република Македония и за обвързаността ѝ със сръбската книжовна лексика срв. Славка Величкова (1992).

¹⁵ От стр. 35–36 от текста на Партений Зографски и от стр. 24–26 от текста на Д. Македонски.

рядко употребявани форми, които все пак са допустими според отразената в речниците норма в Република Македония. Когато в съвременния книжовен български език съществува и друга форма, еднаква или близка до сръбската и до съвременната нормативна в Република Македония, но различна от засвидетелстваната в разглежданите текстове, тя също е отразена (на второ място) за сравнение в таблицата. Правописът (но не и произношението) на формите от XIX в. е осъвременен, съществителните и прилагателните са представени в ед. ч. (м. р.).

У Партений Зографски

В авторовия текст от XIX в.	В съвременния общобългарски книжовен език	В книжовната норма в Република Македония (и по-рядко употребяваната там форма)	В съвременния сръбски език
върху	върху	врз	врх
возрождение	възраждане	преродба	препород
принадлежат	принадлежат	припаѓаат, убројуваат се	припадају, убрајају се
определен	определен	одреден (определен)	одређен
нонятие	понятие	поим	појам
возможен	възможен	можен (возможен)	могућ
намерение	намерение	намера	намера
понеже	понеже, защото	зошто, пошто	пошто
особност	особеност	особина, посебност	особина, посебност
приимаше	приемаше	примаше, прифаќаше	примаше, прихваташе
отношение	отношение	однос	однос
представител	представител	претставник	претставник
существуват	съществува	постои (суштествува)	постоји
мнение	мнение	мислење, став (мнение)	мишљење, став, мњење
произносуване	произнасяне, произношение	изговарање, изговорување	изговарање
(слово)ударение	(словно) ударение	акцент	акценат
окончание	окончание	наставка	наставак

У Константин Миладинов

участие	участие	учество	учешће
благоденствие	благоденствие, благосъстояние	благосостојба	благостање
щади	щади	штеди	штеди
потребност	потребност, потреба	потреба	потреба
стремление	стремление, стремеж	стремеж	тежња
доброжелателство	доброжелателство [доброжелателен, добронамерен]	доброжелбен, добронамерен	добронамеран
драгоценен	драгоценен	драгоцен	драгоцен
почти	почти	скоро	скоро
издирвит	издирва	пронаоѓа, пронајдува	истражује, проналази
усердие	усърдие	вреднотија, марливост	вредноћа, марливост
возможност	възможност	можност (возможност)	могућност
сходен	сходен	сличен	сличан
произношение	произношение, изговор	изговор	изговор
умствен	умствен	умен	умни
развитие	развитие, развој	развиток, развој	развитак, развој
развлечение	развлечение, забава	забава	разонода, забава

У Димитър Македонски

питание	питане	прашање	питање
нонеже	понеже, защото	зошто, пошто	пошто
частен	частен	приватен	приватан
Рождество Христово	Рождество Христово	Божик, Божиќ	Божић
проповедва	проповядва	проповеда	проповеда
изобретател	изобретател	пронаоѓач	проналазач
нравствен	нравствен, морален	морален	моралан

постъпил	постъпил	стапи на должност	ступао
книгохранител	книгохранител [хранилище, склад]	стовариште, складиште	стовариште, складиште
военен	военен	воен	војен
изобщо	изобщо, въобще	воопшто	уопште
приеле	приели	примиле, прифатиле	примили, прихватали
също	също	исто	исто
намерение	намерение	намера	намера
дума	дума	збор („диал.“ дума)	реч

14. Част от общобългарския книжовноезиков процес, а не от историята и традицията на книжовната норма в Република Македония

Със своята общобългарска книжовна лексика югозападнобългарските текстове от 50-те и 60-те години на XIX в. се проявяват и на лексикално равнище като част от общобългарския книжовноезиков процес – нещо, което е в естествено съзвучие с българското им патриотично съдържание в епоха на многовариантна диалектна основа на книжовния език и на борба за включване в неговата бъдеща единна норма на особености от различен лингвогеографски произход. С това те поставят (проспективно) несъществуващия тогава, но появил се след 1945 г. въпрос за отношението на новоучредената книжовна норма в Република Македония към това, което би трябвало да бъде нейна собствена история и традиция – към текстовете на български книжовници от XIX в. от географската област Македония и особено от нейните югозападни краища. В действителност в лексикално отношение (също и, както видяхме, в правописно, донякъде и във фонетично и синтактично отношение) истинският органичен продължител на югозападнобългарските текстове от XIX в. е съвременният общобългарски книжовен език. Учредената през 1945 г. книжовна норма в Република Македония е де факто обвързана по-скоро не със „своята“ местна книжовна традиция, а със сръбската и, както вече отбелязахме, тя си прилича с разглежданите тук текстове само донякъде – отчасти (но не напълно) в диалектната си основа, в общобългарската основна лексика, морфология и синтаксис и в оная част от общобългарската книжовна лексика, която е оцеляла след антибългарската езикова чистка в Република Македония от 40-те години на XX в. – а се различава от тях в правописа си, в голяма част от книжовната лексика и стилистиката си и дори, както видяхме, отчасти във фонетиката и синтаксиса.

ДИГЛОСИЯ МЕЖДУ РЕЧТА НА ЧОВЕКА ОТ НАРОДА И РЕЧТА НА ИНТЕЛИГЕНТА В ПОЕЗИЯТА НА РАЙКО ЖИНЗИФОВ

1. Продължение на темата за книжовниците възрожденци от българския югозапад

Настоящата глава продължава темата на предходната гл. 7 за участието на възрожденците от югозападните български земи в развитието и оформянето на общобългарския книжовен език през XIX в., както и темата за възникване на общобългарски език на интелигенцията (общобългарски културен идиом) в условията на плурализъм (плурицентризъм) на българската книжовноезикова норма и употреба по онова време. Ще бъдат съпоставени вдъхновената авторова реч и не по-малко вдъхновената реч на лирическата героиня в *Гусляръ въ соборъ* на Райко Жинзифов.

2. Особен вид диглосия – авторова реч и реч на някой от героите – като доказателство за поява на културен идиом в езиковата общност

В художествената литература понякога наблюдаваме чувствителни различия между авторовата реч и речта на някои от героите, особено ако те са по някакъв начин екзотични или поне хора от народа. Ако различията са само в лексиката и синтаксиса, те са просто стилистични различия, ако обаче засягат и фонетиката и евентуално морфологията, техният ранг е ранг на диглосия. За да има такава диглосия, в съответната културна общност трябва да има културен идиом, т. е. езикова практика на интелигенцията, различна от просторечието, и общонароден език, различен от местните диалекти. Диглосията от такъв вид е сравнително рядка дори в художествената литература, защото писменият език поначало се стреми към единство на нормата си и към подобяване от устно-разговорните речеви прояви. Когато обаче е отразена в даден писмен текст, можем да я тълкуваме като доказателство за наличието или поне оформянето на културен идиом и общонароден наддиалектен език в създалата текста културна общност.

3. Акцентна диглосия

Такова доказателство за наличие или поне оформяне на културен идиом и на общонароден наддиалектен език към средата на XIX в. и непосредствено след това е акцентната диглосия в разглеждания текст от Райко Жинзифов (родом от Велес). Тя се проявява в употребата на различни акцентни системи в авторовата реч (в качеството ѝ на интелектуализирана и общонародна) и в речта на една от героините (в качеството ѝ на народна и конкретно регионална) и свидетелства за напреднало развитие на общонародна норма в езиковото съзнание, мислене и поведение на българския интелегент от шестдесетте години на XIX в., проявяващо се дори в такава интимна проява на езика като ритъма на поезията.

Особеностите на дадена диалектна акцентна система се обясняват, общо взето, с естествените еволютивни промени на предходните езикови състояния така, както ги изучава историческата граматика. Що се отнася до мястото на ударението в съвременния общобългарски книжовен език, т. е. до неговата акцентна система, тя е на пръв поглед смес от ония български диалектни акцентни системи, които са относително архаични – североизточнобългарски, северозападнобългарски, крайнозападнобългарски, централнозападнобългарски – с преобладаване на централносевероизточнобългарски черти.

Исторически обаче мястото на общобългарското книжовно ударение се установява не без влиянието на акцентуацията на традиционния език, отразена в църковнославянската норма и практика – нещо, което наблюдаваме включително и в текстовете от началото на XIX в. на Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович - текстове, които би трябвало да са със западномакедонска диалектна основа, защото самите автори наричат езика си *простѣйшій ѣзыкѣ болгарскій* и съответно *прѣпростѣйшимъ* и *не книжнымъ ѣзыкомъ Болгарскимъ* *долній Мѣсстѣ*. Родните говори и на двамата книжовници – съответно киевският и тетовският – са от ония западномакедонски български говори, на които е присъщо постоянно ударение на третата сричка отзад напред, но отбелязаното в техните книги ударение създава впечатление по-скоро за приемственост с класическата традиция, отколкото за следване на определен новобългарски диалектен модел. Подобно даване на предимство на класическите акцентни модели откриваме и в идеите на Неофит Рилски за правилното книжовно ударение.

4. Езиково единство въпреки акцентната диглосия

В откъса, който представям, диглосията е главно акцентна. Иначе в езика на стиховете наблюдаваме единство, както правописно, така и морфологично и в голяма степен историческифонетично, срв. например еднаквите и в авторовата реч (към която условно приобщаваме и „народенъ гласъ новый и свободенъ“, и песента на младите) и в монолога (песента) на лирическата героиня

– „млада Бугарка“ Милкана – форми на глагола *съм сумъ, етъ*, глаголни окончания за 3 л. ед. ч. сег. време, завършващи на *-т* (нещо обикновено за тогавашните текстове с преобладаващо югозападнобългарски езикови особености, представени в гл. 7, но незастъпено дори в днешната Скопска книжовна норма – срв. *да загърмитъ, некъ ся ширитъ* в авторовата реч, *да оставитъ* в речта на героинята Милкана), частицата за бъдеще време *ке*, възвратна частица *ся*, *гърчка* в авторовата реч и *гърчки* в монолога на героинята, но *Българинъ, Българка* в авторовата реч и *Бугарка* в монолога на Милкана. В 1 л. ед. ч. сег. вр. се употребява регионалното окончание *-ам* при глаголите от е-спрежението и и-спрежението (в нашия откъс се срещат само в речта на Милкана: *любамъ, ке придадамъ, ке кърстамъ*), но съответните форми за мн. ч. (те се срещат извън речта на Милкана) завършват „по източнобългарски“ само на *-м*, а не на *-ме* заради ритъма, а може би и като налагащо се в общонародния културен идиом явление (*да испиемъ, некъ напомнимъ*). Подобна книжовноезиково-интеграционна проява в текста е и употребата на западномакедонския съюз *че*.

Правописът е типичен за тогавашната българска книжовна практика: звукът *ѣ* се предава с три букви в зависимост от произхода си (*Гърцы, Българе, ржцы* в авторовата реч, *кърстамъ, закълнувамъ, отгълчкж* в речта на Милкана), с *ж*, *ѣж* се пишат и именни, и глаголни окончания (*злюбѣхъ цѣль коѣж крыете вы, ке станѣтъ и ке дадѣтъ, Българе живѣѣтъ въ таѣхъ странѣ* в авторовата реч, *съ снагѣ стройнѣ, въ Бугарѣнѣ родена* в песента на Милкана), *ѣ* и *ы* се пишат на етимологичните им места, изписват се краесловните ерове, използва се и буквата *і*. Забележете и свръхкласицизираните (според класическата старобългарска разновидност на стария свой книжовен език) форми *чърноока, Чърногорцы*, вместо евентуални по-„живи“ новобългарски форми като *черноока, църноока, черногорци, църногорци* и под.

Буквата *ѣ* най-вероятно се произнася по западнобългарски като *е*, ако съдим от други произведения на Жинзифов – срв. подчертаната рима в следното четиристишие от неговото стихотворение *Охрид*:

Я, въ полнощъ мрачнѣ, безвъзднѣ,
Боже на високо мѣсто,
Съ сълзы во очи, съ душѣ жеднѣ
За Охридъ я мыслѣхъ често.

5. Възстановяване на мястото на ударението в ритмичната поезия

Поезията на Р. Жинзифов е ритмична и римувана, което позволява с голяма степен на правдоподобност да се определи мястото на ударението в използваните в нея словоформи. Това място, разбира се, е само предполага-

емо, защото *Гусларь въ соборъ* е отпечатан на гражданска кирилица, чиято употреба (за разлика от употребата на църковната, т.е. старата кирилица) не предполага графично отбелязване на ударенията.

По принцип не можем да сме напълно сигурни какъв точно ритъм е звучал в съзнанието на поета, нито пък къде точно е падало ударението в неговия идиолект, но рими в авторовата реч на Жинзифов като *далечъ – мечъ* (подчертавам ударената гласна), *языкъ – выкъ, страна – она, планина – страна, рѣкъ – кракъ, отвѣтъ – свѣтъ, гроба – утробъ, наново – слово, народно – домородно* свидетелстват за акцентна система, еднотипна със съвременната общобългарска книжовна и евентуално близка до традиционната (източнославянско-църковнославянската) и наистина тук стиховете звучат добре, ако ги произнасяме със съвременен книжовно или с някакво близко до него ударение, но не и ако ги произнасяме със западномакедонско третосрично (пропарокситонно) ударение. Монологът (песента) на Милкана пък от своя страна изобщо не е ритмичен, ако го произнасяме със съвременен общобългарски книжовно ударение, но е много ритмичен, ако поставяме по западномакедонски ударението на третата сричка отзад напред (на началната сричка, ако думата е двусрична, и съответно на единствената сричка, ако думата е едносрична). В такъв дух е и отбелязаното в оригинала ударение на формата *о́мажамъ* в същия монолог.

За да онагледя по-ясно това, представям веднъж оригинала на текста (в лявата колонка) и още веднъж (в дясната колонка) същия текст, но с отбелязано чрез подчертаване на ударените гласни място на ударението. Тук в песента на Милкана (подчертана отстрани и отпечатана с по-едър шрифт) поставям чрез единично подчертаване на гласната третосрично западномакедонско ударение, а в останалите стихове – съвременен общобългарски книжовно ударение (чрез двойно подчертаване) и евентуално друго ударение (от други близки до съвременната книжовна или до традиционната акцентни системи, в отделни случаи и от иновационни южнобългарски акцентни системи), при което не се губи ритмичността (с единично подчертаване). Предполагам, че приблизително така е звучала мелодиката на стиховете и в поетичното съзнание на Р. Жинзифов.

6. Из *Гусларь въ соборъ*

Из *Гусларь въ соборъ*, Братски трудъ, Книжка IV, Съ иждивение-то на Московски-те Българе, Москва, 1862 г. Стр. 16–20. Фототипно представени в Български възрожденци (1983: 313–318).

[...]

О Гърцы, Гърцы чуйте насъ.
Чуйте нашъ народенъ гласъ.
Знайме мы разбираме мы
Злобнѣ цѣль коѣж крыете вы.
До сега не погърчихте насъ,
За напредъ храбро чекаме васъ.
Време етъ дошло не етъ далечъ,
Съ остро ли перо съ остъръ ли мечъ
Ке дѣлимъ, ке ся караме мы
Въ сегашны дни и въ подирны дни,
Въ широко поле, въ планинѣ
За народность и за правинѣ,
За башинѣ, за майчинъ языкъ...
Охридъ и Търновъ вечъ дали выкъ.
Македонія чудна страна
Нема да быдить гърчка она.
Шума и гора и планина,
Самый камень на тая страна,
Птица и рыба въ Вардаръ рѣкъ
Живо, мъртво на свои крака
Ке станѣтъ и ке дадѣтъ отвѣтъ
На цѣла Европа и на цѣль свѣтъ:
Я Българка сумъ, Българинъ сумъ я
Българе живѣятъ въ таѣ странѣ. —

Такъ ся кълнѣтъ гласы вышѣтъ
Сложно, дружно, старцы, момцы,
И казахъ да запишѣтъ
Тѣ думы за потомцы.
А невинни-те дѣвойки
Заиграхъ си народно,
Накитени глави съ вѣйки
Съ цвѣте полско домородно.
Изъ нихъ една Македонка,

(О Гърцы, Гърцы чуйте насъ.)
(Чуйте нашъ народенъ гласъ.)
(Знайме мы разбираме мы)
(Злобнѣ цѣль коѣж крыете вы.)
(До сега не погърчихте насъ,)
(За напредъ храбро чекаме васъ.)
(Време етъ дошло не етъ далечъ,)
(Съ остро ли перо съ остъръ ли мечъ)
(Ке дѣлимъ, ке ся караме мы)
(Въ сегашны дни и въ подирны дни.)
(Въ широко поле, въ планинѣ)
(За народность и за правинѣ,)
(За башинѣ, за майчинъ языкъ...))
(Охридъ и Търновъ вечъ дали выкъ.)
(Македонія чудна страна)
(Нема да быдить гърчка она.)
(Шума и гора и планина,)
(Самый камень на тая страна.)
(Птица и рыба въ Вардаръ рѣкъ)
(Живо, мъртво на свои крака)
(Ке станѣтъ и ке дадѣтъ отвѣтъ)
(На цѣла Европа и на цѣль свѣтъ:)
(Я Българка сумъ, Българинъ сумъ я)
(Българе живѣятъ въ таѣ странѣ. —)

(Такъ ся кълнѣтъ гласы вышѣтъ)
(Сложно, дружно, старцы, момцы,))
(И казахъ да запишѣтъ)
(Тѣ думы за потомцы.)
(А невинни-те дѣвойки)
(Заиграхъ си народно,)
(Накитени глави съ вѣйки)
(Съ цвѣте полско домородно.)
(Изъ нихъ една Македонка,)

Хубавица милолика,
 Свѣтлокоса, чърноока,
 Съ снагѣ стройнѣ, бѣлолика,
 Запѣяла, загукала –
 Исто славей малка птица,
 Запрусала, заиграла
 Како полска яребица.

(Хубавица милолика,) (Свѣтлокоса, чърноока,) (Съ снагѣ стройнѣ, бѣлолика,) (Запѣяла, загукала –) (Исто славей малка птица,) (Запрусала, заиграла) (Како полска яребица.)

[Тук започва песента на Милкана с третосрично западномакедонско ударение!]

Я сумъ млада Бугарка,
 Име ми етъ Милкана,
 Я сумъ чиста Славянка,
 Въ Бугаринѣ родена.
 Отъ Бугарски родъ
 И Бугарски плодъ.

| (Я сумъ млада Бугарка,) | (Име ми етъ Милкана,) | (Я сумъ чиста Славянка,) | (Въ Бугаринѣ родена.) | (Отъ Бугарски родъ) | (И Бугарски плодъ.)

Майка ми етъ Бугарка,
 Керка на чистъ Бугаринѣ,
 Имамъ кумѣ Бугаркѣ
 Вуйко ми етъ Бугаринѣ
 Отъ Бугарски родъ
 И Бугарски плодъ.

| (Майка ми етъ Бугарка,) | (Керка на чистъ Бугаринѣ,) | (Имамъ кумѣ Бугаркѣ) | (Вуйко ми етъ Бугаринѣ) | (Отъ Бугарски родъ) | (И Бугарски плодъ.)

Любамъ я Бугарина,
 Юнака я милувамъ,
 Свършена за Драгана,
 И ке да ся омажамъ.
 Гъркъ за мене врагъ
 А Бугаринѣ драгъ.

| (Любамъ я Бугарина,) | (Юнака я милувамъ,) | (Свършена за Драгана,) | (И ке да ся омажамъ.) | (Гъркъ за мене врагъ) | (А Бугаринѣ драгъ.)

На мой родъ ке придадамъ
 Нѣколко си сынчиня,
 Ке кърстамъ ке израстамъ
 Все чисты славянчиня;
 Отъ Бугарски родъ
 И Бугарски плодъ.

| (На мой родъ ке придадамъ) | (Нѣколко си сынчиня,) | (Ке кърстамъ ке израстамъ) | (Все чисты славянчиня;) | (Отъ Бугарски родъ) | (И Бугарски плодъ.)

Тежко се закълнувамъ,
Ке ги кърстамъ Бугарски,
Съ иминя ке назовамъ
Не гърчки не нѣмечки.

Гъркъ за мене врагъ
А Бугаринъ драгъ.

Име нека етъ Боянъ,
Здраве, Драганъ, иль Стоянъ,
А не гърчко Ксенофонъ,
Или друго Демонъ.

Чуждо за чуждъ родъ
Свое за свой родъ.

При моя умирачка
Клетвъ я ке оставамъ,
При земнъ ми отлѣчкѣ
Сыну си ке зарачамъ

Отъ Бугарски родъ
Да оставить плодъ.

[Тук завършва песента на Милкана и
започва авторовата реч със свободно
ударение!]

[.....]

Съ руйно вино домородно
Некъ напълнимъ до три чаши,
Братя редомъ, братя сложно
Некъ ги земимъ въ рѣцы наши.

Сме Славяне какъ Московцы,
Сърбы, Чехи и Поляцы,
Чърногорцы, Ерцеговцы
И Хърваты и Бошняцы.

Братя вече дошла доба
Да испиемъ първъ чашъ,

| (Тежко се закълнувамъ,)
| (Ке ги кърстамъ Бугарски,)
| (Съ иминя ке назовамъ)
| (Не гърчки не нѣмечки.)

| (Гъркъ за а мене врагъ)
| (А Бугаринъ драгъ.)

| (Име нека етъ Боянъ,)
| (Здраве, Драганъ, иль Стоянъ,)
| (А не гърчко Ксенофонъ,)
| (Или друго Демонъ.)

| (Чуждо за чуждъ родъ)
| (Свое за свой родъ.)

| (При моя умирачка)
| (Клетвъ я ке оставамъ,)
| (При земнъ ми отлѣчкѣ)
| (Сыну си ке зарачамъ)

| (Отъ Бугарски родъ)
| (Да оставить плодъ.)

(Съ руйно вино домородно)
(Некъ наполнимъ до три чаши,)
(Братя редомъ, братя сложно)
(Некъ ги земимъ въ рѣцы наши.)

(Сме Славяне какъ Московцы,)
(Сърбы, Чехи и Поляцы,)
(Чърногорцы, Ерцеговцы)
(И Хърваты и Бошняцы.)

(Братя вече дошла доба)
(Да испиемъ първъ чашъ,)

Не за зависть, не за злобѣ, Но за братство, дружбѣ нашѣ.	(Не за зависть, не за злобѣ,) (Но за братство, дружбѣ нашѣ.)
Треба вѣра, твърда клетва, Да сме вѣрни мы до гроба, Да сме чисти като жертва, Като въ майчинѣ утробѣ.	(Треба вѣра, твърда клетва,) (Да сме вѣрни мы до гроба,) (Да сме чисти като жертва,) (Като въ майчинѣ утробѣ.)
Некъ испиемъ вторѣ чашѣ, Че време етъ пакъ наново, Да загърмить въ землиѣ нашѣ Матерно ны живо слово.	(Некъ испиемъ вторѣ чашѣ,) (Че време етъ пакъ наново,) (Да загърмить въ землиѣ нашѣ) (Матерно ны живо слово.)
Некъ ся ширить ся раздава Въ Българіѣ горнѣ, долнѣ, Отъ Вардара да Дунава, Дума свободна, народна.	(Некъ ся ширить ся раздава) (Въ Българіѣ горнѣ, долнѣ,) (Отъ Вардара да Дунава,) (Дума свободна, народна.)
Айде сега третѣ чашѣ Некъ испиемъ мы до капка, Нравы ны, народность нашѣ, Да не газить нога вражка.	(Айде сега третѣ чашѣ) (Некъ испиемъ мы до капка,) (Нравы ны, народность нашѣ,) (Да не газить нога вражка.)
Гологлавы! въ рѣцы шапки! Обърнете дно на чаши. Какъ що капѣтъ тѣѣ капки, Такъ да капнѣтъ врази наши!	(Гологлавы! въ рѣцы шапки!) (Обърнете дно на чаши.) (Какъ що капѣтъ тѣѣ капки,) (Такъ да капнѣтъ врази наши!)

7. Я сумъ млада Бугарка... Любамъ я Бугарина

Героинята Милкана употребява думите **Бугарка**, **Бугаріѣ**, **Бугарски** и **Бугаринѣ** общо 17 пъти в своята дълга 42 реда песен. Тя е „една македонка“, т.е. землячка и съмишленичка на Райко Жинзифов, гореща българска патриотка като него. Но тя възплащава самородната народна стихия и затова песента ѝ се лее с ритъма на третосричното западномакедонско ударение. В останалите части на поемата *Гусляръ въ соборъ* звучи по-скоро авторовият глас – гласът на българския интелегент от (географската област) Македония от шестдесетте години на XIX в. Неговата реч вече е надрегионална и е индивидуална проява на зараждащия се по онова време общ език на българската интелигенция, на общобългарския културен идиом.

БЕЛЕЗИ НА НАЦИОНАЛНА ПРИНАДЛЕЖНОСТ В РЕЖИМ НА КНИЖОВНОЕЗИКОВА ДИГЛОСИЯ: ПИСМЕНА РЕЧ НА ГРАЖДАНИ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ, ОТКРИТО ЗАВЯВАЩИ БЪЛГАРСКАТА СИ НАЦИОНАЛНОСТ¹

1. Книжовноезикова диглосия

Предмет на настоящата глава е една по-рядко срещана разновидност на диглосията: взаимодействието у едни и същи носители на езика на две различни негови книжовни норми. Частен случай на подобна диглосия е употребата на две книжовни норми на даден език на една и съща територия, евентуално в един и същ печатен орган.

Използвам названието *диглосия* като работен термин, описващ ситуация, при която в дадена комуникативна общност (независимо от нейната численост) или пък в дадена комуникативна среда функционират две разновидности на един и същ език. Такава употреба на понятието диглосия, доколкото ограничава обема му до взаимодействието между две езикови системи, осъзнавани от конкретния участник в комуникацията като варианти на един и същи език, е по-близка до класическото определение на Чарлс Фъргюсън (1971: 1), с което се солидаризират Александър Швейцер (1977: 116–117) и Михаил Виденов (1982: 55), и по-отдалечена от разширеното разбиране на диглосията у Джошуа Фишман (1970: 72–90), М. Виденов (2005: 61) и др.

Що се отнася до различния обществен статут и до различния престиж на двете взаимодействащи езикови системи (според М. Виденов 2005: 22 в социолингвистиката те винаги се противопоставят по признаците висока и ниска престижност), разглежданата тук ситуация по никакъв начин не е еднозначна. Оценката и усетът за престижността на двете взаимодействащи книжовноезикови норми вероятно са индивидуални и различни у конкретните участници в описваната ситуация и чисто езиковите данни могат да свидетелстват само непряко за това. Остава открит и въпросът доколко разглежданата тук диглосия е индивидуално-психологическо или обществено явление (Швейцер 1977: 117 изобщо се съмнява в правомерността на такова противопоставяне в социолингвистиката).

¹ Главата е обновен вариант на Гешев (2010), в чието заглавие вместо *белези на национална принадлежност* присъства изразът *маркери на национална идентичност*.

2. **Общобългарски книжовен език и българска банатска книжовна норма**

Пример за книжовноезикова диглосия е сравнително рядката употреба в съвременна България на българската банатска книжовна норма наред с официалната книжовна норма на Република България, която – подобно на мнозина други автори – ще си позволя на наричам общобългарски книжовен език. Последното название – освен традиционния си патриотичен заряд – има и социолингвистична стойност с оглед на престижността на кодовете в съвременната езикова ситуация: общобългарският книжовен език, както ще видим, е не само плод на хилядолетно **постепенно и естествено** книжовноезиково развитие, но и до днес продължава да бъде еталон, своего рода координат, към който се стреми езиковата употреба на българи, живеещи извън територията на съвременна България в зони, където и официално, и практически функционират други книжовни норми.

Банатскобългарско-общобългарска книжовноезикова диглосия на територията на Република България откриваме на страниците на *Фалмис. Uveć falim. Бюлетин на банатските българи* – издание на читалище „Съединение“ в с. Бърдарски Геран. Така в бр. 6, 1998 г. (на стр. 13) в писмо от Стара Загора, написано изцяло на банатски български, Карол-Борис Телбизов поздравява главния редактор и пожелава: „Neka ima gulema sreća tozi nov GLAS na Banatskite balgare.“ Писмото е изпълнено с български патриотизъм и християнско благочестие, срв. „Novia glas ud Bardare pukazva još inaš silata na Balgarskia duh u palkjenete zalog za svetlia i utresin² denj na Bardare“ или „Nia bi stel³ siga da vidim povše mladi ora u čarkvite, povse⁴ dica vaz ultare, kaketu nek pakj pantim nija“. Трите цитирани кратки изречения – малка част от дългото писмо – дават и най-обща представа за характера на банатскобългарския писмен език, използван в най-ново време на територията на Република България; за неговото начало и произход срв. Любомир Милетич (1900).

3. **Младен Сърбиновски: книжовните норми в Република Македония и в България като варианти на един и същ език**

В Република Македония идеята, че местната книжовна норма и книжовната норма в Република България са варианти на един и същи език (т. е. че те са в отношение на диглосия в уговорения по-горе смисъл), е представена публично за пръв път от Младен Сърбиновски в негов доклад, който той иска да представи на симпозиум в Залцбург през октомври 1995 г. Самият автор

² Вместо *utreshin*.

³ Вместо *stel*.

⁴ Вместо *povše*, т. е. ‘повече’.

не успява да напусне страната, до симпозиума стига само докладът му, който скоро след това е публикуван и в списанието *Глас* (бр. 23, 1995 г.), а след това многократно преиздаван, особено в България.

Докладът на Сърбиновски отразява настроенятия на част от интелигенцията в Република Македония, която е недоволна от официалния македонизъм – особено от необективността, с която той поднася историята на Македония, от езиковата му политика и най-общо от политиката на културен изолационизъм спрямо България. За нашата тема са от значение някои твърдения на Сърбиновски, които – най-вероятно – са съзвучни с въпросните не само лични, но и групови настроения:

а) Официалните книжовни норми в двете съседни държави са варианти на един и същ език. М. Сърбиновски прави аналогия с двата варианта на новогръцкия книжовен език – катаревуса и димотики. Аналогията, разбира се, не може да бъде пълна – само най-общо може да се каже, че и двата случая се дължат на историческата специфика на две всъщност доста различни културно-исторически ситуации. Аналогията е нужна най-вече, за да се обясни иначе трудно обяснимото и рядко срещано съзнателно налагане на комуникативна бариера в рамките на доскоро единна културно-езикова общност, както и абсурдното и нелогично твърдение на официалния македонизъм, че македонският език е едновременно и най-старият, но и най-младият славянски език, срв.:

... чрез политическа алхимия „простейши некнижовен български език“⁵ се издига до ранга на най-младия литературен език от всички славянски езици, равноправно участвал дотогава над хиляда години в развитието и обогатяването на най-стария книжовен славянски език – българския. (Сърбиновски 1996: 27)

Щом нищо не пречеше в една държава⁶ да съжителстват два официални варианта на един и същ език, още по-малко нещо би пречело такива варианти да съжителстват в две отделни държави. (пак там: 28)

... катаревусата, използвана като литературен стандарт в България, е най-старият литературен славянски език, а димотики като книжовен вариант, използван в Македония, е най-младият славянски език. В Македония нито е препоръчително, нито е позволено, а доскоро и строго се наказваше четенето на каквото и да било, написано на най-стария език, на катаревуса. (пак там)

б) Книжовната норма в България има престижа на най-стария славянски книжовен език и като органично своя за славянското население в Македония (като исторически принадлежаща му) би трябвало да е „точката на покой“,

⁵ Изразът е цитат от Кирил Пейчинович, български книжовник от началото на XIX в., произхождащ от Западна Македония.

⁶ Т.е. в Гърция.

към която да се стреми книжовната норма в Република Македония, но официалният македонизъм прави всичко възможно това да не се случи:

Вече петдесет години се поддържа привидният покой, като не се позволява никакъв допир на най-младия до най-стария от всички славянски езици. Най-старият от всички славянски езици е тъкмо такава точка на покой за най-младия от всички славянски езици. Достатъчно ми беше да прочета една книга на най-стария от всички славянски езици, за да открия тази точка на покой от гледна точка на най-младия славянски език, чрез който всекидневно общувам. (Сърбиновски 1996: 28–29)

... ако бях прочел пред вас това изказване на катаревуса, тежко ми при завръщането. (пак там: 30)

в) Действителният развой на книжовната норма в Република Македония е в посока към Вуковия език⁷. Това е нежелано и неприятно за част от интелигенцията в Република Македония, най-малкото защото отклонява езика от собствената му традиция и от органично присъщите му характеристики и го води към сливане с несвой език, с несвои особености:

И македонският литературен език е топка, пусната да се търкаля по стръмен склон... [...] В своето ускорително движение той събира всичко, каквото му трябва, от Вуковия език: от правописа до лексиката, та чак и идиомите... И логично е, движейки се в тази посока, рано или късно най-младият славянски език да приключи движението си, да се усмири и да се слее с Вуковия език. [...] ... единственият предмет за обсъждане е скоростта на това движение. Лично аз се надявам, че тя няма да е тази на светлината. (Сърбиновски 1996: 29)

Ето това е причината сегашният наш служебен димотики да бъде пазен на всяка цена от срещата му със своята катаревуса. (пак там)

С днешния правопис ние, сегашните поколения, не можем да си напишем правилно дори името и презимето (пак там: 27; авторът има предвид и своето фамилно име – Сърбиновски – доколкото официалният правопис в Република Македония е лишен от буква за звука Ъ)

г) Езиковата политика на официалния македонизъм и езиковото поведение на македонистите се усещат от част от интелигенцията в Република Македония като провинциализъм (може би в смисъл на нещо недостатъчно културно и недостатъчно престижно?):

Нашето провинциализиране по Конески ще ни доведе дотам, че ще се сдобием с две селски облекла, или с димотики на димотиките. (Сърбиновски 1996: 30)

⁷ Реформираният през първата половина на XIX в. от Вук Караджич сърбохърватски книжовен език.

4. Езикът на автори от Република Македония, открито изявяващи българско национално съзнание: между двете книжовни норми в търсене на белези на национална принадлежност

Материалът, който ще бъде представен по-нататък, доказва, че настроенията и убежденията, изразени от М. Сърбиновски, са не само лични, но и групови. От неколцината автори, чийто език ще бъде разгледан, всеки един в различна степен и по свой начин отдалечава писмената си практика от Вуковия – от сръбския – книжовен език и я доближава до книжовната норма в Република България.

Предмет на настоящия анализ е езикът на автори от Република Македония, открито изявяващи българско национално съзнание, в техни публикации на страниците на издаваното в София списание *България Македония*.

В качеството си на хора, публично проявяващи се като българи, избраните автори са само част от ония жители на Македония, чиито настроения и убеждения са отразени в доклада на М. Сърбиновски, но част, особено силно мотивирана в стремежа си да разподобява книжовния език, с който си служи, от сръбския и да го доближава – на различни езикови равнища – до книжовната практика в Република България. Може да се предположи, че при тях параметрите на отдалечаване и сближаване спрямо нормите в двете съседни на Република Македония държави са съзнателна проява, белег, „маркери“ на тяхната българска национална идентичност. Докато в други случаи може да има съмнения, за тях със сигурност книжовните норми в Република България и Република Македония са варианти на един и същ – на техния роден – език, т. е. те възприемат езиковите отношения между двете държави като диглосия в уговорения по-горе смисъл. Почти сигурно е също така – това личи от особеностите на езика, на който пишат – че за тях книжовната норма в Република България е общобългарски книжовен език (или поне образец за общобългарски книжовен език), който може и трябва да бъде коректив (или „точка на покой“, както казва М. Сърбиновски), към който да се стреми книжовноезиковата употреба в Република Македония.

Възможен допълнителен стимул за сближаване на двете книжовни норми в езиковото поведение на конкретните автори е и обстоятелството, че те пишат за списание, което се разпространява в Република България, чете се от жители на Република България и на чиито страници преобладават публикациите на общобългарски книжовен език.

5. Българско самосъзнание

Българското самосъзнание на разглежданите автори личи недвусмислено от текстовете на техните публикации, от горещия български патриотизъм, борбен български национализъм и антимакедонизъм в тях (не всички тексто-

ве от македонски автори в списанието имат такива характеристики). Ето някои типични изрази и изречения:

„Македонската нација – злосторство и казна“ – заглавие на материал от Митко Георгиев от Струмица (бр. 2, 2007 г.)

„Сърбите ги боли за Косово. Но прашуваа ли истите тие дали майка Бугарија не ја болеше, кога тие ѝ ја одземаа Вардарска Македонија и Западните Покрайни?“ – Христо Михайлов от Прилеп (бр. 1, 2008 г.)

„Ако Мизия я храни България, Тракия я пои, то Македонија е нейниот дух. А може ли тело без дух?“ – Люпчо Куртелов от Охрид (бр. 5–6, 2007 г.)

6. Езиков тип, максимално близък до книжовната норма в Република Македонија

Езикът на същите автори може условно да се раздели на няколко типа според степента, в която те следват официалната книжовна норма в Република Македонија, и според степента, в която доближават писмената си практика до общобългарския книжовен език на различните езикови равнища.

В някои от изследваните текстове преобладава езиков тип, максимално близък до книжовната норма в Република Македонија – особено в областта на историческата фонетика и на морфологията. Така е в статиите на Христо Михайлов от Прилеп. Правописът е отчасти ребългаризиран чрез употреба на буквите **ѝ** и **ѥ**. Сближаването с общобългарския книжовен език е най-вече в областта на лексиката, като обаче по правило се употребяват думи, регистрирани от нормативните речници като „македонски“, дори когато книжовноезиковата практика в Република Македонија ги избягва или предпочита техни синоними (най-често от сръбски произход или с форми, близки до сръбските⁸), несрещащи се (или несрещащи се с такова значение) в общобългарския книжовен език. По правило не се употребяват морфологични категории, неприсъщи на книжовната норма в Република Македонија. Ето едно типично изречение:

Скоро дванадесетгодишното съществување⁹ во услови на паралелна държава неминовно создаде едно цело поколение во чиешто ментално пространство никако не съществува суштинската държава Сърбија¹⁰ (бр. 1, 2008 г.)

Правописът е само отчасти ребългаризиран: не се употребяват буквите **щ**, **ю**, **я**. Не се използват несъществуващите в книжовната норма в Република Македонија старобългарски сегашни страдателни причастия, затова например

⁸ Сръбските думи обикновено са и хърватски думи, често дори са приети в смятания доскоро за общ сръбохърватски книжовен език от хърватската книжовна традиция или чрез хърватско посредничество. Това обаче няма пряко отношение към нашата тема.

⁹ Правописът на цитираните примери следва точно вида им в конкретната публикация в списанието. Тук например се употребява диграф **њ** вместо нормативната вукова буква **њ**.

¹⁰ Материалът се отнася до ситуацията в Косово през 2008 г.

се употребява *неминовно*, а не **неминуемо*. Пунктуацията е според правилата на книжовната норма в Република Македония – не се пише, да речем, запетая пред *чиешто*.

Последователно се спазва историческата фонетика (на диалектната основа) на книжовната норма в Република Македония – пише се например *создаде*, а не **създаде*.

В лексикално отношение изречението оставя впечатление за голяма близост с общобългарския книжовен език и за комуникативна отвореност към читателя от Република България, въпреки че в него няма думи, които да не са регистрирани в нормативните речници на „македонския език“ или дори в средно големи двуезични речници¹¹. Следователно изборът на лексика е в рамките на книжовната норма в Република Македония, но в посока към общобългарския книжовен език (и в известно статистическо и може би стилистично противоречие с масовата книжовноезикова практика в Република Македония). Цитираното изречение е наситено с такава лексика: *сушествува* (и *сушествување*) вместо почти изключително употребявания сръбизъм *постои*, *поколение* вместо обичайното *генерација* (еднакво със сръбски), *пространство* вместо обичайното *простор* (също възприето от сръбски). На други места в същия текст срещаме *возприеме* (би трябвало „правилно“ да се изпише *восприеме*) вместо по-често употребяваните синоними *прими* и *прифати* (на сръбски *прими* и *прихвати*), *свидетелство* вместо *сведоштво* (на сръбски *сведочанство*, *сведоџба*, *сведочење*), *значителен* вместо обичайното *значаен* (на сръбски *значајан*). В друг свой текст (в бр. 5–6, 2007 г.) същият автор последователно употребява нормативната според речниците, но много рядко използвана дума *событие* (отговаряща по произход и по значение на общобългарската книжовна дума *събитие*) вместо изцяло предпочитания „чисто македонски“ неологизъм *настан* (на сръбски *догађај*).

Случаите на излизане извън препоръчаната от книжовната норма в Република Македония лексика са малко. В цитираното изречение такова отклонение е употребата на прилагателното *суштински* с форма и значение, отговарящи на *същински* в общобългарския книжовен език, вместо отразените в речниците и нормално употребявани в книжовноезиковата практика сръбизми *стварен*, *прав* или народната по произход форма *вистински*, отговаряща (по форма до голяма степен, а по значение изцяло) на *истински* в общобългарския книжовен език.

Прекрачването на границите на нормативното в посока към общобългарския книжовен език може да бъде и на равнище значение. Такава е употребата (в същия текст) на думата *опит* вместо *искуство* в израза „от нашиот македоно-бугарски опит“. Според книжовната норма в Република Македония *опит*

¹¹ Например в *Македонско-русский словарь. 30 000 слов. Составили Д. Толовски и В. М. Илич-Свитич под редакцией Н. И. Толстого. Москва, 1963* (Толовски, Илич-Свитич 1963).

означава ‘experiment’ (така е и на сръбски), *искуство* – ‘experience, натрупан житейски опит’ (така е и на сръбски), а *обид* означава ‘attempt’ (на сръбски *покушај*).

Любопитно е, че други съвременни автори от Република Македония – професионални езиковеди – с отношение към общобългарския книжовен език като към чужд и като към част от едно, изглежда, нежелано минало преследват думата *опит* като чужда, стара и ненужна. Така К. Трайковски, коментирайки руския превод на думата *опит* в излезлия през 1997 г. *Македонско-руски речник* под редакцията на акад. Р. Ускова, а именно като „1. опыт; 2. филос. ощущение; 3. опыт, експеримент“, окачествява самата дума – *опит* – по следния начин: „Директно преземање од рускиот или посредно од бугарскиот јазик; денес нема потреба да се употребува, посебно не во првото значење зашто скоро исклучиво е употребуван зборот *искуство*. Мој предлог е и во третото значење да се користи интернационализмот *експеримент* или нашето *обид*, кои реално би ја отсликувале дадената говорна ситуација.“ (Трайковски 2006: 288). Отрицателната нагласа на Трайковски към подобни думи проличава още по-ясно в коментара му за включената в същия речник „македонска“ дума *настроение*: „Очигледно се работи за лексема преземена от рускиот, или, пак, посредно од бугарскиот јазик што беше данок на едно време, а трагите¹² се видливи и денес.“ (пак там: 287)

Ако се върнем към цитираното в началото на т. 8 изречение на г-н Хр. Михайлов, ще открием интересно фонетично (а оттук и правописно) отклонение от книжовната норма в Република Македония във формата *дванадесетгодишното*: тук числителното *дванадесет* се пише с *д* в средисловието подобно на по-тържественния му (и по-стар) вариант в общобългарския книжовен език за разлика както от нормативното в Република Македония изписване *дванаесет*, така и от нормативното от известно време в Република България *дванайсет* – все без средисловно *д*. Тук по-старата и етимологично по-прозрачна форма е предпочитана може би като по-достойна за един добър книжовноезиков изказ, а защо не и като по-истински общобългарска.

Като цяло обаче употребата на думи и форми, обичайни в общобългарския книжовен език, но ненормативни в Република Македония, се избягва. В цитираното изречение например се използва не **почти*, а *скоро*, не **условие*, а *услов*, не **неминуемо*, а *неминовно*, не **умствено*, а *ментално*.

Доближаването до нормата в Република България, т. е. до общобългарския книжовен език, без да се напускат (или почти без да се напускат) формалните – речниковите, граматичните и историческо-фонетичните – граници на нормата в Република Македония, води на практика най-вече до десърбизация на езика. Десърбизацията сама по себе си може да бъде, но може и да не бъде

¹² Следите.

белег – т.е. тя е непряк белег (маркер) – на българска национална идентичност: тенденция към известна десърбизация – по-слаба в югославската епоха (срв. Сл. Величкова, 1992: 114–115, 138–139) и малко по-осезаема след това – е присъща на част от ползвателите на книжовната норма в Република Македония, включително и радетели на официалния македонизъм. У Хр. Михайлов обаче тя е засилена до такава степен, че влиза в статистическо и стилистично противоречие с обичайната книжовноезикова практика там, и е проява на съзнателно сближаване с общобългарската книжовна лексика, при което се пренебрегват дори много разпространени и несърбски по произход лексеми като *настан* в полза на общи за двете норми думи, които понякога, както в случая с думата *собрание*, се употребяват много рядко в Република Македония.

7. Сближаване с общобългарския книжовен език, излизашо извън диалектната основа на книжовната норма в Република Македония

Друг тип сближаване с общобългарския книжовен език наблюдаваме у Живко Аджия от Скопие. При него имаме фонетично сближаване с общобългарския книжовен език, напускащо не само книжовната норма в Република Македония, но и излизашо извън диалектната ѝ основа. Същевременно правописът, както у Хр. Михайлов, е само отчасти ребългаризиран: употребяват се буквите **ъ** и **й**, но не се употребяват буквите **щ**, **ю**, **я**. Фонетичното сближаване с общобългарския книжовен език е съчетано с подобно лексикално и морфологично сближаване, което също напуска границите на нормата в Република Македония. Да разгледаме следните изречения:

Същевременно от рајскиот небесен чардак не набљудуваат душите на праведните нашенци, кои съчувствуваат со државнопартиските политички гајлиња, потресенија, възбуди, членства во НАТО и ЕУ и останалите ни емотивни приливи и отливи. (бр. 3, 2007 г.)

Нашиот антисемитизам е ништожност во сравнение со скопската Българофобија. (пак там)

... денешните фанариоти го посвоиха биолошкиот ни татко¹³, та не можеме нито скопското летиште да го кръстиме во негов спомен. (пак там)

Езикът в тях е органично свързан с книжовната норма в Република Македония и с нейната диалектна основа, срв. видообразуването и граматичното окончание в *набљудуваат* и *съчувствуваат* (срещу общобългарското книжовно *наблюдават* и *съчувстват*), образуването на множествено число в *гајлиња* (срещу нормативното в България *гайлета*), глаголните окончания в *можеме* и *кръстиме* (еднакви с разговорните в България, но различни от нормативните тук *можем* и *кръстим*), словообразуването в *државнопар-*

¹³ Става дума или за Александър Македонски, или за Филип Македонски.

тиски, политички, емотивни, денешни, посвоиха (срещу общобългарските книжовни *държавнопартийни, политически, емоционални, днешни, присвоиха*), глаголната рекция в *съчувствуваат со* (срещу нормативното в България *съчувстват на*), членните форми *рајскиот, биолошкиот* (срещу *райският, райския, биологическият, биоложкият, биологическия, биоложкия*). От друга страна обаче за него е характерно значително отгласкване от нормата в Република Македония и изравняване с нормата в България в лексикално и словообразователно отношение в случаи като *същевременно* (общобълг. книж. *същевременно*) вместо регионално нормативното *истовременно, потресенија* (общобълг. *потресения*) вместо *потреси, сравнение* вместо *споредба, во сравнение со* (общобълг. книж. *в сравнение с*) вместо *според, летиште* (общобълг. *летище*) вместо регионално нормативното *леталиште*. На друго място в същия текст срещахме общобългарското прилагателно *нещастен* вместо регионално нормативното *несрекен* в израза „*нештастниот* Кръсте“ (става дума за Кръсте Мисирков).

Интересен случай на напускане на нормативния в Република Македония морфосинтаксис и изравняване с книжовната норма в Република България наблюдаваме при атрибутивната употреба на миналото деятелно причастие *останалите* вместо минало страдателно причастие *останатите* в израза „останалите ни емотивни приливи и отливи“. В същия израз имаме и ненормативна в Република Македония притежателна употреба на енклитичното местоимение *ни* (*останалите ни* вместо *останатите наши*), напълно обичайна в общобългарския книжовен език. Притежателното значение на местоименните енклитики *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им* е широко разпространен в българския език балканизъм (срв. Петя Асенова 2002: 83–86, 294–295)). В книжовната норма в Република Македония (въпреки твърденията, че тя е по-балканизирана от общобългарския книжовен език) това явление е силно ограничено – такива местоименни форми там трябва да се използват само след нечленувани названия за роднински отношения. Любопитно е, че по подобен общобългарски начин употребяват притежателните местоименни клитики и българските възрожденци от Югозападна Македония, представени в т. 11 на гл. 7.

Еднакво с общобългарския книжовен език и противоречащо на нормата в Република Македония е възстановяването на етимологичната съгласна *х* в глаголните окончания за минало време: във формата *посвоиха* в едно от цитираните изречения и, да речем във формата *бехме* в израза „денес ние ке бехме тикви без корени“ в същия текст. Съгласната *х* е в голямо отстъпление до пълно изчезване в голяма част от диалектите на територията на Република България и пазенето ѝ на етимологичното ѝ място в общобългарския книжовен език се дължи по-скоро на неговата приемственост с хилядолетната книжовна традиция, а не на говоримата му новобългарска основа. Тя е белег на книжовност на езика, от който през Българското възраждане (XIX в.) не се

отказват и книжовниците от географската област Македония – срв. например представеното в т. 8 на гл. 7.

Правописно уеднаквена с общобългарския книжовен език е частицата *нито* вместо регионално нормативното *ниту* в цитираните изречения, а правописно сближено с него е изписването (на друго място в същия текст) на името на град Скопие като *Скопије* за разлика от нормативното в Република Македония изписване *Скопје*.

Най-ярко и най-демонстративно Ж. Аджия напуска книжовната норма в Република Македония при изписването на представките *въз-* и *съ-*. За разлика от предлозите, които се изписват с изяснен старобългарски голям ер като *во* и *со* (срв. *во сравнение со* и др. в цитираните изречения) според местната норма и според диалектната ѝ основа, представките се изписват с неизяснен ер както в общобългарския книжовен език, срв. *съчувствуваат* и *възбуди* в цитираните изречения. Ненормативни в Република Македония *ъ*-звукове (и съответно буква *ѡ*) имаме в същите изречения във формите *съштемвременно* (от старобългарско носово *о*) и *Българофобија* (от праславянското звукосъчетание **ul*, по-късно превърнало се в сричкотворно *л*).

8. Хибридизация и континуум на двете книжовни норми

Последните примери, но не само те, показват, че на писмената реч на Ж. Аджия са присъщи явни, нарочно търсени белези (т.е. експлицитни маркери) на национална идентичност: общобългарски лексикални, словообразователни, словоизменителни и фонетични черти, разпознаващи се от нормата в Република Македония. Това води на практика до хибридизация на двете книжовни норми и, което е още по-важно, на диалектните им основи. Стремешът тук като че ли е не само към лексикално сближаване на двете книжовни разновидности на родния език на автора, но и към постепенното им сливане на всички езикови равнища. Така поляризацията на нормите се превръща в техен **континуум**, във възможност за плавен преход между тях, като носителят на езика си запазва правото да използва език, по-близък до едната от тях, и същевременно да изрази несъгласие с официалното им противопоставяне като чужди една на друга и взаимно несъвместими.

Подобно усещане за езиков континуум има читателят, когато преглежда представените от Румен Сребранов (2013) българоезични материали от вестник *Димократис* – следвоенно емигрантско издание на Гръцката комунистическа партия в Полша. Според това дали в даден момент отношенията между Съветския съюз и Югославия са лоши или добри, езикът на тия материали се колебае – особено на правописно и лексикално равнище – от много близък до книжовния език в България до почти еднакъв с книжовния език в Република Македония.

9. Графични белези на принадлежност към българската нация

Други автори прибягват към чисто графични белези на принадлежност към българската нация и съпричастност към българската кауза в Македония, която защищават чрез публикациите си и чрез обществената си дейност. Така постъпва Лазар Чулев от Кавадарци в бр. 3 от 2007 г. Той си служи изцяло със съвременната българска азбука (без буквата **ш**), въпреки че езикът му на историческо-фонетично, морфологично и лексикално равнище общо взето е в рамките на обичайната книжовноезикова практика в Република Македония, срв. следния пасаж:

До каде са вашите права и слободи сакам да ве правам и со чия дозвола я извадивте моята слика од интервюто во вестник „Стандарт“ од 2004 год., но не го објавивте текстот. Господине, добро ве познавам и Вашата навика да се дават коментари, а не вистината, Ви е наследство од Скопската академия на неуките, која што за петдесетина години постоење освен коментари и мислењия не поднесе ниеден историски аргумент за постоење на македонска нация. Та нели и таткото на македонизмот Кръсте Мисирков е бугарин кој што почина во София со бугарска пензија. (бр. 3, 2007 г.)

В откъс срещаме лексикалните книжовни регионализми *сакам, правам* (от местен български произход), *слика, постоење* (= сръбските *слика* ‘снимка’, *постојење* ‘съществуване’), както и историческо-фонетичните, фонетичните и словообразователните книжовни регионализми *каде, ве, вистина, нели, бугарин, бугарски* (от местен български произход), *слобода, дозвола, навика, историски, пензија* (еднакви със сръбските *слобода, дозвола* ‘позволение, разрешение’, *навика* ‘навик’ *историјски* ‘исторически’, *пензија* ‘пенсия’). Там, където двете норми предвиждат различно фонетично оформление на граматичните окончания, се предпочитат употребяваните в Република Македония: *извадивте, објавивте, текстот, македонизмот* (срещу нормативните в Република България *извадихте, објавихте, текстът, текста, македонизмът, македонизма*). Семантичен регионализъм (възникнал под сръбско влияние) е употребата на *објавивте* в значение на ‘публикувахте’.

Семантичен регионализъм (пак от сръбски произход) е и употребата на иначе ребългаризираната в словообразователно отношение форма *мислењия* (вместо нормативната в Република Македония *мислења*, отговаряща на сръбската *мишљења*) като синоним на *мнения* (също възможна – *мненија* – според речниците, но рядко използвана в местната книжовноезикова практика).

От знаците, специфични за стандартната македонска азбука, Л. Чулев използва **ќ** и **ѓ**, например (извън цитирания откъс) *сограѓанин, ќе, потсеќа*¹⁴ („Плошадот во Кавадарци секогаш ќе ги потсеќа генерациите за Чулевскиот имот“), *ноќ* („Вие може би и не знаете дека нация со указ преку ноќ не се ства-

¹⁴ ‘Подсеща’

ра“). Употребата на **ќ** обаче не е последователна, особено пред предни гласни, където според законите на българската фонетика не може да се произнесе твърдо **ќ**, следователно разликата между твърдо и меко **к** се неутрализира, срв. *повеке, делейки* (извън цитирания откъс) вместо нормативното в Република Македония изписване *повеке, делејки*. Не се употребява обаче буквата **ѕ** (означаваща звука **дз**), като вместо нея се изписва **з**, както в общобългарския книжовен език, срв. *зверовите* (вместо нормативното *сверовите*) извън цитирания откъс. Пунктуацията следва приетите в Република Македония правила, еднакви със сръбските – в края на цитирания откъс например не се пише запетая пред относителното местоимение *койшто*.

От българските букви, недопуснати до нормата в Република Македония, в текста се употребяват **ъ, ъ, ѣ, ю, я**. Докато употребата на **ъ, ъ, ѣ** е честа в материалите от автори от Република Македония на страниците на *България Македония*, употребата на **ю** и **я** се откроява със своята контрастност и е ярък белег (контрастен маркер) на националната идентичност на автора, срв. *чия, я* (‘я’ – кратка местоименна форма за 3 л. ед. ч. ж. р. във винителен падеж, според регионалната норма *ја*), *интервюто, обявките, академия, коя, мисления, нация, София* (но и *пензийа*) в цитирания откъс и *югославска, Македония, България, земя, яс* (‘аз’, според регионалната норма *јас*), *държавянство* (‘гражданство’) и др. извън него. Освен като белег за идентичност и като израз на отношение към книжовната норма и книжовния език изобщо употребата на буквите **ю** и **я** има и важно комуникативно значение: тя сближава, а често и прави напълно еднакви графично много форми, които иначе изглеждат различно в двете книжовни норми – за несвикналия читател, който на слух лесно би ги идентифицирал, те изглеждат странни и дори трудни за възприемане.

10. Сливане на двете норми

За разлика от разгледания в т. 9 тип сближаване между книжовните норми в Република Македония и в Република България, което е главно в областта на правописа и най-вече на азбуката, в други текстове сближаването е на всички равнища до степен, че трудно може да се реши елементи от коя норма преобладават в конкретните текстови пасажии. Такъв е текстът на Любчо Куртелов от Охрид в бр. 5–6 от 2007 г. Ето откъс от него:

Она що за евреите е Израел, за Българите е Македония. Нищо че българскиот Ерусалим (Охрид) не е во рамките на българската държава. Многу по-важно¹⁵ е той (Охрид) да бъде во съзнанието на всеки българин како град, къде се ражда българската писменост. Како град кой покрай Плиска, Преслав и В. Търново бил столица на славна българска държава. (бр. 5–6, 2007 г.)

¹⁵ Формата *по-важно* в оригинала е пренесена на следващия ред и не може да се прецени дали е написана слято или полуслято.

Тоа што понекогаш туристите от България, посещавайки го Охрид, се срещат со фалсификати на историята – не означава нищо. Времето ще ги исправи грешките. Но секој българин треба да се пита, со какво може да помогне да се исправат историческите неправди. Сметам, че во овој момент подходяща стъпка е ако во Охрид се формира Дом на българската култура. Во тој дом ще се намерат български книги и филмови. (пак там)

Тук нормите като че ли наистина се сливат в едно. Важни елементи от структурата на текста обаче, които допринасят за неговото възприемане като интегрална езикова цялост, произлизат от системата на общобългарския книжовен език. Такива са често повтарящи се думи като частицата за бъдеще време *ще* (а не приетата в регионалната норма *ќе*), съюзът *че* (а не *дека*). Такава е и изключителната употреба на форми с „общобългарския“ преход на праславянските звукосъчетания **tj**, **dj** в **щ**, **жд**, присъщ и на охридския говор, но по-слабо застъпен в книжовната норма в Република Македонија и в част от тамошните диалекти: *се ражда*, *посещавайки*, *се срещат* (както в общобългарския книжовен език), а не *се раѓа*, *посетувајќи* (тук разликата е и формообразователна), *се сретнуваат* или *се среќаваат* както в регионалната книжовна норма. Такива са и сегашните деятелни причастия (*подходяща* в цитирания откъс), в които също има исторически преход **tj** > **щ** и които принципино не са допуснати до книжовната норма в Република Македонија.

Важна и системно прокарана в текста черта, която прави езика му да изглежда структурно монолитен и също произлиза от общобългарския книжовен език, е употребата на звук и буква **ѣ** навсякъде, където той се среща в книжовната норма в Република България. Това почти винаги е в драстичен разрез с книжовната норма в Република Македонија: в нея няма буква за звука **ѣ**, а и самият звук е почти изцяло изхвърлен. Като книжовна е възприета специална комбинация от такива историческо-фонетични преходи в различни местни диалекти, които да не съдържат звук **ѣ**, а за турцизмите е въведено произношение, еднакво със сръбското и също несъдържащо звук **ѣ** (срв. Величкова 1992: 18–19). Въпреки че в охридския говор гласната **ѣ** се среща редовно, особено на мястото на праславянското носово **о** (и произлизащата от него старобългарска голяма носовка), в текста на Л. Куртелов разпределението (дистрибуцията) на звука **ѣ** е еднакво с това в общобългарския книжовен език и не следва никакви местни диалектни модели, срв. *Българите, българскиот, българската държава, да бъде, съзнанието, българин, къде, Търново, България, стъпка* в цитирания откъс (в нормата в Република Македонија съответно *Бугарија, бугарин, бугарската държава, да биде, свеста, каде, Трново, станка*). Изключение правят предлозите *во* и *со*, които също така системно се изписват в своя местен историческо-фонетичен вариант (както ги изписва в поезията си и Пенчо Славейков, желаейки тези форми да станат общобългарски; исторически аналогичният по звуков състав съюз *но* е еднакъв по форма

и в двете книжовни норми). Друго изключение е последователното изписване на членната форма за м. р. ед. ч. с гласна **о**, срв. *българскиот*.

Еднаква с общобългарския книжовен език и разподобяваща се от нормата в Република Македония е словообразователната структура на доста от думите в цитирания откъс: *всеки, посещавайки, срещат, означава, историческите* вместо *секој, посетувајќи, сретнуваат* или *среќаваат, означува, историските*. Същото важи и за избора на отсъстващите в регионалната норма общобългарски книжовни лексеми *пита* ('задава въпрос'), *подходящ* вместо *праша, згоден*. Важно е да се отбележи, че и азбуката, на която текстът е написан, е различна от нормативната в Република Македония и напълно съвпада по състав със съвременната българска азбука. Не се употребяват **ј, љ, њ, ќ, ђ, ѕ, џ**, редовно се употребяват **ю, я**, а „преследваните“ букви **ъ, у** имат дистрибуция, еднаква с тая в общобългарския книжовен език.

11. Несъгласие с езиковата политика в Република Македония. Местно звучене. Общобългарски, но не източнобългарски език – прилика с общобългарския книжовен език от средата на XIX в.

Изброените дотук особености на езика на Л. Куртелов се противопоставят рязко и недвусмислено на официалната книжовна норма в Република Македония. Всяка една от тях е ярък белег на несъгласие с езиковата политика там и безспорен маркер на българска национална идентичност. Те недвусмислено показват, че общобългарският книжовен език е престижна координата и коректив в книжовноезиковата практика на българите, изучавали и ползващи поради условията, в които живеят, други книжовни норми или други книжовни езици. По-интересното е, че същите особености се съчетават в сравнително последователна езикова система, която в комуникативен и емоционален план изглежда еднакво общобългарска и местна.

Езиковите съставки, които придават на текста не само общобългарско, но и местно звучене, също се употребяват системно. Лексикалните регионализми в целия текст са малко, а в представения откъс практически отсъстват. Тук фонетичен регионализъм е западноевропейската по произход дума *фалсификати* (*фалишификати* в Република България), словообразователен – *исправи* (*поправи* в Република България). Граматичните окончания в двете книжовни норми в повечето случаи съвпадат, но там, където има различия, са предпочетени окончанията според местната норма. В цитирания откъс такива случаи са *българскиот, филмови* (а не *българският, филми*, както е според нормата в Република България). При предлозите, местоименията и наречията – думи, които трудно се поддават на чуждо влияние и трудно могат да бъдат възприемани като несвои – също преобладават местните форми и начини на употреба, срв. *во, со, многу, како* ('като'), *она що* ('онова, което'), *тоа що*

(‘това, че’), *понекогаш* (‘понякога’), *во овой момент, во той дом* (‘в тоя/този момент, дом’).

Езикът на разглеждания текст като че ли се стреми да бъде общобългарски, но не и източнобългарски. В него не се наблюдава никакъв стремеж към употреба на обичайните за книжовната норма в Република България източнобългаризми: якането и меките съгласни пред някои глаголни окончания (това са нормативните източнобългаризми, които и устната наддиалектна реч в Западна България повече или по-малко пренебрегва). Всички форми, съдържащи етимологична ятова гласна, са екави – в нашия откъс такива са *понекогаш*, *секой*, *сметам* (*понякога*, *всякой/всеки*, *смятам* според съвременната норма в Република България), а съгласните пред глаголното окончание във форми като *да се исправат*, *ще се намерат* са твърди (докато в Република България са нормативно меки: *да се исправят* или *да се поправят*, *ще се намерят*). Последните две особености свързват езика на разглеждания текст на Л. Куртелов не толкова със съвременното възплъщение на общобългарския книжовен език – със съвременната книжовна норма в Република България, а с общобългарския книжовен език от средата на XIX в., и по-точно с езика на Неофит Рилски и неговите книжовноезикови последователи и съмишленици (срв. т. 2 на гл. 7).

12. Фонетично класицизирани форми – доближаване до българския книжовен език от първата половина на XIX в.

Към българската книжовноезикова практика от първата половина на XIX в. ни отвежда и формата *торжествен* в материал от Панде Ефтимов от Скопие (в бр. 1 от 2005 г.) в израза „на торжествениот чин од смъртта на Гоце Делчев и Илинденското востание“ (‘на тържественото честване’). Формата *торжествен* по отношение на историческата си фонетика е източнославянизъм („църковнославянизъм“) – в нея къснопраславянското сричкотворно **р** е преминало в звукосъчетанието **ор**. Подобен развой е присъщ на много малко български говори и със сигурност не е характерен за диалектната основа нито на книжовната норма в Република Македония, нито на общобългарския книжовен език, където формите са съответно *тржествен* и *тържествен*. Именно такива историческо-фонетични източнославянизми са се използвали редовно в българската книжовноезикова практика от първата половина на XIX в., защото погрешно се е смятало, че това са старобългарски форми, а употребата им е била признак на добър (висок, книжовен) езиков стил. П. Ефтимов също употребява *торжествен* като стилистично маркирана форма. По принцип нормативните речници в Република Македония определят думите *тржество* и *тржествен* като книжни и препоръчват (препращат към) употреба на заетите от сръбски *свеченост* и *свечен* (на сръбски *свечаност*, *свечан*), които

след периода 1944–1946 г., се използват почти безизключително в местната езикова практика (срв. у Сл. Величкова 1992: 131–133, 189). Така самата лексема *тржествен* е българска дума, практически изтласкана от регионалната езикова практика, и като такава е много подходяща за текста на П. Ефтимов, чийто език може да бъде причислен към първия обговорен по-горе (в т. 6) тип – език, сближен с общобългарския книжовен език предимно лексикално (но най-вече в рамките на допустимото, макар и периферно, от местната норма) и рядко напускащ местната нормативна морфология и историческа фонетика.

В такъв случай употребата на *торжествен* е проява на лексикална ре-българизация на езика, а фонетичният ѝ облик е хиперкоректен – той излиза извън книжовната норма в Република Македония, без да се доближи до съвременния български книжовен език. Но затова пък се доближава до българския книжовен език от първата половина на XIX в. – дали съзнателно, или не може да каже единствено самият автор.

В същия текст наблюдаваме подобно отдалечаване от книжовната норма в Република Македония – отново не в посока към съвременния общобългарски книжовен език, а към българския книжовен език до средата на XIX в. – във фонетичния облик на думите *Болгарија*, *болгарски*, *Болгарин*, срв. „одбрани гости од Македонија и Болгарија“, „заколнети непријатели на болгарскиот род“, „Болгарите беа негови – и роднини и пријатели“. Регионалната книжовна норма е кодифицирала формите *Бугарија*, *бугарски*, *Бугарин*. Парадоксалното при последните форми е, че ако и да са присъщи на много български говори, в които се казва също, да речем, *пун*, *вуна* (‘пълнен’, ‘вълна’)¹⁶, те противоречат на историческата фонетика на книжовната норма в Република Македония, според която се казва и пише *полн*, *волна*, и – което е важно – може би поради това се възприемат от някои като фонетични сърбизми. Следователно *Болгарија*, *болгарски*, *Болгарин* са пуристични форми, възстановяващи правилното според историческата фонетика на диалектната основа на регионалната книжовна норма местно българско произношение, което от своя страна е широко използвано в българската книжнина до средата на XIX в., включително и от отец Паисий Хилендарски – да си припомним думите му „поради что се срамиш да се наречеш болгарин“ – и съвпада с източнославянско-църковнославянското, но е различно от това в съвременния български книжовен език.

13. *Бугарин*, *българин*, *болгарин*

Както видяхме, различната степен на сближаване между двете книжовни норми и конкретните прояви на това сближаване у различните автори водят

¹⁶ През есента на 2007 г. например чух няколко пъти формата *бугарете* в разговор между двама възрастни жители на с. Величково, Пазарджишко. В местния говор, принадлежащ към ихтиманския диалект, също се казва *пун*, *вуна*.

до различни форми на названието *българин* и неговите производни: *бугарин*, *българин*, *болгарин*. Това разнообразие илюстрира още веднъж динамичността на процеса и участието на личностния фактор в него.

14. Общобългарски книжовен език с известна интерференция от страна на книжовната норма и книжовната практика в Република Македония

Някои от авторите от Република Македония, публикуващи в списанието *България Македония*, пишат (част от) материалите си на общобългарски книжовен език, в който се наблюдава известна интерференция от страна на книжовната норма и книжовната практика в Република Македония. Така е при публикацията на д-р Мишко Синадинов от Скопие в бр. 4 от 2007 г.

Своя материал той започва с извинение: „Дами и господа, Извинявам се за моя лош книжовен български език“. Това извинение не е формално – то изразява както съзнанието на автора за езиковата трудност на предприетото от него начинание, така и желанието му да го осъществи именно на общобългарски книжовен език въпреки трудностите.

Сравнително редките случаи на книжовноезикова интерференция тук са предимно от словообразователен и лексикален характер, срв. следния откъс:

Ште говоря за настани, случили се в детските ми години, когато за пръв път слушнах името на Иван (Ванчо) Михайлов и ВМРО. Това беше в 1942–1943 година. Ходех в четвърто отделение. След училишните часове, упътвах се към ресторана на башта ми. Гостите там бяха предимно местни българи. Те често говореха за ВМРО и нейния вожд Иван Михайлов. Разговорите със всеки изминат час все повече се разгорещяваха. Някои по-емотивни, се просълзяваха при споменване на името му, друг ште извикаше: „Стани прав, когато споменваш името Иван Михайлов и ВМРО“ (бр. 4, 2007 г.)

В откъса случаите на словообразователна и лексикална интерференция от страна на езиковата практика в Република Македония са: *настани*, *слушнах*, *ресторана*, *по-емотивни*, *споменване*, *споменваш* (вместо *събития*, *чух*, *ресторанта*, *по-емоционални*, *споменавање*, *споменаваши*). Последните две форми са хиперкоректни и са различни от нормативните в Република Македония *споменување*, *споменуваши*. Употребявайки *споменване*, *споменваш*, д-р Синадинов просто е приложил по-продуктивния в съвременния български книжовен език модел на имперфективация (напълно коректна спрямо нормата в Република България е имперфективацията в останалите случаи в откъса: *се разгорещяваха*, *се просълзяваха*). Прави впечатление добре усвоената и правилно употребена морфология и фонетика на съвременния общобългарски книжовен език. Глаголните и именните окончания са правилни. Правилно и в пълен размер са приложени и източнобългаризмите, приети в книжовната норма –

мекостта на съгласните пред някои глаголни окончания и якавото произношение на старобългарската ятова гласна в определени позиции, срв.: *говоря, бяха, някои*. Особеност на текста е, че в него не се употребява нормативната в Република България буква **щ**, но на фонемно равнище звуковият състав на думите, които би трябвало да се изписват с **щ**, е същият както в съвременния български книжовен език: *ите, училишните, баиша, разгорештяха*.

Редките отклонения от обичайната книжовноезикова практика в Република България в разглеждания текст на д-р М. Синадинов илюстрират за пореден път добре известната истина, че колкото по-близки генетично и структурно са две книжовни норми, толкова по-трудно е човек, усвоил добре едната, да усвои еднакво добре и другата. Доброто равнище на усвояване на втората – както е и в разглеждания случай – обикновено се дължи на особено силна лична мотивация. Предполагам, че в случая личната мотивация на автора съдържа както стремеж към езикова изява на националната му идентичност, така и стремеж към комуникативна отвореност спрямо по-многобройната част от нацията, към която принадлежи.

15. Индивидуални прояви на общ стремеж към сближаване с общобългарския книжовен език, към езикова ребългаризация и превъзможване на диглосията между двете книжовни норми. Континуум на езиковия узус при несъгласие с езиковата политика

В езика на автори от Република Македония с открито изявено българско национално съзнание, сътрудничейки на списанието *България Македония*, се наблюдава общ стремеж към сближаване с общобългарския книжовен език. Явлението има **групов характер, но индивидуална степен и техники на осъществяване**. В исторически смисъл то има характер на езикова ребългаризация, а в социолингвистичен смисъл – на стремеж към частично или пълно неутрализиране на диглосията между книжовната норма в Република Македония и книжовната норма в Република България.

Процесът е динамичен и се състои в изоставяне на особености на книжовноезиковата практика в Република Македония и възприемането на особености на книжовната норма в Република България. Посоката на замяната показва, че нормата в България е с висок престиж и е образец за книжовноезиково поведение на българите в съседните на България държави. В такъв смисъл тя функционира и е възприемана като общобългарски книжовен език. Понякога обаче замяната е не в посока към съвременния книжовен език в Република България, а към българския книжовен език от първата половина на XIX в.

В отделните публикации **възприемането на особености на общобългарския книжовен език е осъществено в различна степен и на различни**

езикови равнища. Понякога то е главно на равнище лексика и словообразуване, в други случаи то засяга в различен обем и правописа, историческата фонетика, словоизменението и лексико-граматичното формообразуване, като в определени дялове на езиковата структура напуска диалектната основа на книжовната норма в Република Македония и губи регионалния си характер. Има и публикации, в които авторите си служат изцяло с общобългарския книжовен език, който обаче търпи известно въздействие от страна на нормата в Република Македония, отново главно в областта на лексиката и словообразуването – явно най-динамичните и най-малко системни езикови равнища, които лесно се поддават на частични промени, но трудно могат да бъдат променени изцяло в езиковото съзнание и езиковата компетентност на индивида.

Езикът на всяка от разгледаните публикации е в различна степен доближен до всяка една от двете книжовни норми или пък отдалечен от нея, и то по различен начин за всяко конкретно езиково равнище. В такъв смисъл той се състои от индивидуални или групови книжовноезикови варианти, които образуват континуум на езиковия узус, разположен главно между съвременните норми в Република Македония и Република България, но клонящ в отделни случаи и към българската книжовноезикова практика до средата на XIX в. Това е възможно, защото изследваните автори възприемат двете съвременни норми като варианти на един и същ – на своя роден – език.

Разгледаните явления са проява на несъгласие с официалната езикова политика в Република Македония и същевременно езиков белег (маркер) на българската национална идентичност на даден автор. Те са и плод на стремеж към комуникативна отвореност спрямо по-многобройната част от собствената нация.

И накрая – става дума за **особен, рядко срещащ се вид диглосия**, чиято социолингвистична същност все още не е изследвана задълбочено.

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК В ДНЕШНА БЪЛГАРИЯ: РЕЛЕКСИКАЛИЗАЦИЯ И ОКЦИДЕНТАЛИЗМИ; ПРОЯВИ НА ЕЗИКОВА НЕКОМПЕТЕНТНОСТ, ЕЗИКОВ СНОБИЗЪМ И ЕЗИКОВ УПАДЪК

1. Българският език в рамките на днешна България

Дотук в настоящата книга се разглеждаше българският език извън границите на днешна България – главно в крайния югозапад на българската езикова и етнична територия. Обсъждаше се предимно езикът от началото на ХХІ в. и в по-малка степен неговата история от ХІХ и ХХ в. – във връзка с националните чувства и с проявите на гордост от българско минало и български произход у неговите носители, във връзка с тяхното знание или незнание за такова минало и такъв произход и, разбира се, във връзка с динамиката, с промените и в самия език, и в отношението към него. Оказва се, че и в самата съвременна България българският език и отношението към него имат посоченото в заглавието на книгата „противоречиво и динамично настояще“. Тук сред неговите носители има различно отношение към собствената му книжовна традиция, словно богатство и структурни особености, което се дължи на различната степен на тяхното познаване и най-вече непознаване, на различната степен на преклонение пред тях или на пренебрежение към тях, както и на други субективни, но породени от настоящия исторически момент социолингвистични фактори. Споменатият в заглавието „спомен за българско минало“ тук се изразява в спомен или липса на спомен за особеностите и богатството на собствения език, в усет или липса на усет към неговото достойнство и историческо значение. За това именно се говори в последните две глави на настоящата книга.

От функционално гледище българският език в съвременна България има много добро положение и това се дължи на процеси и тенденции, започнали още след Освобождението, а отчасти и по-рано. Преди всичко представителите на българския етнос в страната гледат на него като на единствения си роден език и много рядко общуват помежду си на други езици. Цялото образовано население на страната – независимо от произхода си – владее много добре българския език във форма, близка до книжовната, която използва всекидневно във всички неинтимни речеви ситуации, например в разговор с непознати, в общуване с институциите и т.н. Българският език господства в средствата за масова информация и преобладава в образованието, освен това той е

единственият официален език на страната, което прави доброто му владеење практически необходимо за упражняването на всякакъв вид обществено значими човешки дейности. Чужденците, които живеят и работят в България, обикновено се стремят да усвоят българския език, за да са достатъчно комуникативни в различните ситуации, в които попадат. Преди десетина години се запознах с младеж от Армения, който живееше в България от три години и работеше в частния бизнес на свой роднина от Варна. Пътувахме заедно и разговаряхме с прекъсвания около два часа на най-различни теми. Младежът не допусна нито едно граматична или акцентологична грешка и почти не долових чужд акцент в произношението му.

Добрите социолингвистични позиции на българския език в днешна България се дължат на патриотизма на съвременните българи, на добрите им образователни традиции, на високия официален статут и обществен престиж на езика в границите на страната, но и на липсата на комуникативна алтернатива – няма друг език, който мнозинството на населението да разбира достатъчно масово, а още повече да може да говори добре и на който да му е удобно и приятно да общува във всекидневното си. Българите, които владеят чужди езици, обикновено ги използват с удоволствие, но в разговор с небългари. Всичко това обаче не означава, че самият съвременен български език няма своите чисто езикови проблеми. На част от тях – на релексикализацията и окцидентализацията, на проявите на езикова некомпетентност, съчетани с езиков снобизъм, и на закърняването на словообразователните механизми – ще се спра в настоящата и в следващата глава.

Ще засегна само бегло някои проблеми на граматичната и произносителната норма. Трябва обаче да се отбележи, че от 1945 г. насам българският книжовен език се отличава със сравнително устойчив правопис и граматични правила, т.е. имаме над 70 години без съществени езикови реформи, което за един пълноценно функциониращ език е по-скоро добро, отколкото лошо.

Няма да се спирам на такива често обсъждани проблеми като „вулгаризацията на публичната и политическата реч“, която според ясното обяснение на Тодор Бояджиев „се свързва с употребата на ругателни думи и изрази“ (Бояджиев 1995: 13), нито пък на традиционното за българската филологическа мисъл негодувание срещу езиковия пуризм (един от многобройните примери за което откриваме у Стефан Брезински 1995: 29–30).

2. Релексикализация

В няколко свои монографии Паул Векслер разглежда явление, което той нарича *частична смяна на езика* (partial language shift). Частичната смяна на езика се осъществява чрез неговата релексикализация. Според Векслер генетичната принадлежност на даден език се определя не от (принципно) неустой-

чивата лексика, а от неговия синтаксис и звукова система – словоизменение-то и свързаните с него граматични и лексико-граматични категории, както и словообразуването не се вземат под внимание. Така според него в ранното средновековие се появява юдеоюжнославянски език (език с южнославянска лексика, използван от хората с юдейско вероизповедание), който по произход е релексикализиран юдеогръцки и юдеолатински. По-късно юдеоюжнославянският се релексикализира в (is re-lexified to) юдеосорбски (юдаизиран сърболужишки, западнославянски). Съответно езикът идиш е релексикализиран с немска лексика юдеосорбски, а съвременният иврит е релексикализиран идиш (срв. Гешев 1996).

От своеобразната, увлекателна и доста спорна (поне на терминологично равнище) теория на П. Векслер можем да вземем понятието *релексикализация*, въпреки че протичащата в съвременния български език релексикализация все още не е така драстична, та да възникне нов език, толкова различен от предишния, колкото идиш е различен от средновековния сърболужишки и колкото съвременният иврит е различен от идиш.

За да не бъде релексикализацията алтернативно название на лексикалната промяна изобщо, от нея трябва да се изключи разширяването на речника чрез съзнателно въвеждане или спонтанна поява на нови названия за нови понятия. Под релексикализация ще разбирам **възприемането на нови названия за вече съществуващи понятия**, т.е. заместването на едни названия с други названия, което е мощен механизъм на езиковата промяна – по-мощен, отколкото изглежда на пръв поглед.

Като незападен синоним на релексикализация можем да употребяваме като термин със същото значение думата **преназоваване**.

3. Вътрешна и външна релексикализация

Релексикализацията е постоянен процес във всеки език. Едни синоними изместват други синоними, новообразувани думи изместват еднозначни на тях по-стари думи.

Често това става без натиск, намеса и влияние от страна на други езици – в лексикалното преустройство участват наличните в езика домашни (или вече одомашнени) елементи. Условно можем да наречем това **вътрешна релексикализация**.

Вътрешното преназоваване произтича от особеностите на езика като знакова система, вероятно и от особеностите на човешкото мислене, и е един от механизмите за обновяване на езика. Свързано е в частност със синонимията – с необходимостта от повече от едно название за едно и също понятие (за синонимията като свойство на естествения език и за комуникативното основание за съществуването и функционирането ѝ срв. Е. Пернишка 2012: 36).

Особено интензивно се обновяват съюзите, наречията и местоименията. Романистите например твърдят, че почти всички класически латински съюзи изчезват още в народния латински и не се използват в съвременните романски езици (срв. Григориев 1985: 138). Същото важи и за много наречия и местоимения, особено ако изпълняват функциите на съюзни думи в изречението. Подобно е, общо взето, положението и в българския език. За хиляда години българите са престанали да казват *аще* ('ако'), *иже* ('който'), *бо* ('защото'), *зане* ('защото'), *егда* ('кога'), *елико* ('колко'), *яко* ('като', 'както') и пр. Сред съществителните, прилагателните и глаголите процесът на отмиране на конкретни лексеми е по-малко интензивен. Но и тук определени думи постепенно биват изтласкани от активна употреба, докато станат съвсем неразбираеми. Така съвременният българин може да прочете в художествената литература (особено в приказките) *Що да сторя?*, но във всекидневието си ще каже *Какво да направя?* противно на мнимата тенденция към езикова икономия (*Какво да направя?* е един път и половина по-дълго от *Що да сторя?* по брой на сричките).

Образователната система допринася по свой начин за изтласкването на дадени лексеми от езика, понеже налага като „правилни“ статистически преобладаващите книжни (най-вече публицистични и журналистически) клишета. Преди години в своя ученическа писмена работа реших да разнообразя стилистично изразните си средства и написах, че Зевс *провожда* Хермес (вече не помня къде и защо). Така ми звучеше по-тържествено – все пак това са Зевс и Хермес. Учителката обаче поправи *провожда* на *изпраща* – може би си е помислила, че не знам думата *изпраща* или че никой в семейството ми не я употребява. Стана ми ясно, че тя щеше да реагира по подобен начин и ако бях употребил, да речем, *нахожда се* вместо *намира се* или *дохожда* (да не говорим за *дохажда*) вместо *пристига*. Разбрах, че трябва да се изразявам по-семпло в рамките на учебните си занимания. И най-вече, че не трябва да използвам възвишени архаизми, които – за съжаление – учителките вероятно възприемат като диалектизми, а това в тяхното съзнание означава селски думи, недостойни за езика на образованата съвременна личност.

Много по-ярка, по-впечатляваща е релексикализацията, когато **нови заемки изместват от езика вече съществуващи домашни думи или по-стари заемки**. Тя е и много по-силно и по-пряко свързана с външната история на езика – с обществените и геополитическите сътресения и с културните промени, на които са подложени неговите носители. Можем условно да я наречем **външна релексикализация (външно преназоваване)**, доколкото е причинена от извънезикови („външни“) фактори и е следствие на „външно“ езиково влияние, т. е. от влиянието на други езици.

Заемането на думи може да бъде разглеждано под различен ъгъл. Емилия Пернишка например посочва, че то служи за развиване на синонимните редове

в езика (Пернишка 2012: 41), Максим Стаменов набляга на разнообразието на причините за заемане на лексика (Стаменов 2012: 85), а също и на семантичните промени при някои заемки, Борис Парашкевов представя любопитни и неочаквани (непрозрачни) етимологични връзки между заемки (Парашкевов 2012), а Сия Колковска изследва заемките като част от неологизмите и включването им в словообразователните и семантични процеси и връзки в езика (Колковска 2012: 120). В настоящата глава се разглеждат нови заемки като участници във външната релексикализация на езика, като изместващи вече съществуващи в него по-стари заемки или домашни думи със същото значение.

4. Време за релексикализация

Външната релексикализация става особено интензивна по време на смяна на културния модел и културната ориентация на обществото. Това обикновено е свързано със смяна на политическата и религиозната ориентация, със смяна на държавността, смяна на елита, на административното устройство, с промени в институциите и в стопанските отношения. В такива моменти външната релексикализация е част от културната преориентация на обществото и е нейна словесна проява. Ако (подобно на някои по-маниерно изразяващи се колеги) наречем културната преориентация „смяна на културната парадигма“, съпътстващата я релексикализация можем да наречем „смяна на лексикалната парадигма“. В такъв случай външната релексикализация ще бъде важна част от смяната на културната парадигма на дадено общество и, по-конкретно, от съпътстващата я смяна на лексикалната парадигма в неговия език.

Традиционно се смята, че нови думи се заемат, за да попълнят липсващите в езика названия за нови понятия. В много случаи обаче това не е така. Често лексиката се подновява с **нови названия за съществуващи вече понятия**. Новото название по някакви социолингвистични (и в крайна сметка психологични) причини е по-престижно, по-желано. Носителите на езика го възприемат като по-звучно, по-изразително, по-авторитетно и дори по-красиво. Обикновено възприемането му е израз на стремежа им към идентификация с нов, по-престижен културен кръг, нова, по-престижна обществена група и с нов, по-престижен и моден начин на живот. А този стремеж е най-силен по време на политически и геополитически сътресения.

Въпросният социолингвистичен механизъм действа в най-разнообразни исторически епохи и не е трудно да се намерят примери за това. Той вероятно е причината късноантичните романоезични западноевропейци да заменят своята си „римска“, латинска по произход дума *bellum* (‘война’) с германската по произход *guerra*, в последната част на средноанглийската Петербургска хроника от XI-XII в. домашната англосаксонска дума *heftnung* (‘затвор’) да бъде заменена с нормандскофренската *prisun*, а в среднобългарската и вла-

хобългарската делова и дипломатическа кореспонденция задължително да присъства „византийската“ дума *херетизма* (‘поздрав’). По същия механизъм в търсещия нови цивилизационни координати български език от края на XX в. всички *директори* и *началници* станаха *мениджъри*, а *канторите* и *канцелариите* – *офиси*.

Впрочем, пренебрегнатите през 90-те години *директори*, *началници*, *кантори* и *канцеларии* като че ли взеха постепенно да се завръщат в езика ни, което показва, че в отделни случаи процесът на релексикализация е отчасти обратим.

Случаите, когато лексиката се разширява с названия за нови понятия, които обаче не са заемки, са противоположни на външната релексикализация по два показателя: те не са нито релексикализация, нито външна, защото новите названия не изместват стари названия за същото понятие и защото новите названия са изградени със съществуващите в езика домашни или одомашнени словообразователни ресурси. Така в съвременния български език думи като *кола*, *писалка*, *химикалка* означават сравнително нови и изобретени извън България артефакти, но нито една от тях не е заемка. Дали съответните, широко използвани в бита, предмети не са се появили в по-спокойно време, при по-слабо изразена културна преориентация на обществото? Дали по-скромният дял на заемките (на преките заемки) както в релексикализацията (преназоваването), така и в разширяването на речника с названия за нови понятия не отразява по-добро културно самочувствие на носителите на езика и по-висока (и съзнателна, и подсъзнателна) оценка за собствения език и собствената култура?

5. Думите като белег за принадлежност към дадена култура

Много от конкретните прояви на релексикализация не могат да се обяснят с никакви семантични или структурни особености на езика като явление или на конкретните въввлечени в дадена ситуация езици.

Няма никакви семантични или структурни причини средновековните носители на източноромански език да възприемат от славяните думи като *a iubi*, *drag* или *vesel*, *slab* (на български съответно *любя*, *драг*, *весел*, *слаб*). Очевидно е, че за тях това не са били названия за нови понятия – новите понятия обикновено се отнасят към някакъв активно обновяващ се тематичен кръг, например обществени отношения, стопанска дейност, предмети от бита, духовна култура, военно дело, технологии, а тук става дума за изконни човешки чувства и състояния, за които със сигурност в романския праезик, т. е. в латинския, има документираните названия.

Не по-малко странно е, че по времето на Римската империя гърците възприемат латинските думи *hospitium* и *porta* и те изтласкват напълно от разго-

ворния им език, а впоследствие и от неутралния стил на книжовния им език домашните (наследени от индоевропейския праезик) οἶκος и θύρα като названия на добре известните им – далече преди римската епоха – понятия ‘къща (дом)’ и ‘врата’.

Брадвата е древено изобретение на човечеството – още от каменната епоха. В началото на II хил. пр.н.е. праславяните все още не са били обособени като такива, но техните езикови и отчасти биологични предци вероятно са обитавали някой от обширните райони на балтийската, степната или волжката археологични „култури на бойните брадви“. Въпреки това в славянските езици (като изключим думата *тесла*, която отчасти е променила значението си, срв. Мартинов 2004: 86) няма название за това важно за древния човек понятие, което със сигурност да не е по-стара или по-нова заемка. В съвременния книжовен български език тоя познат от хилядолетия артефакт се нарича *топор*, *секира*, *брадва* и *балтия*. *Балтия* е ориентализъм, т. е. сравнително нова заемка от турски, а *топор*, *секира* и *брадва* са наследени от праславянски съответно стара иранска заемка, възможна латинска заемка (според Виктор Мартинов – италийска инфилтрация, Мартинов 2004: 87) и стара германска заемка. В българските диалекти има и други названия за същото понятие, но и те са заемки. Ако историята на названията е симетрична на историята на понятията, би трябвало да приемем, че част от праславяните, а след тях и от българите, (поне) пет пъти подред са преставали да употребяват брадви и са забравяли съответното понятие, а друга тяхна част са продължавали да използват и предмета и названието му, за да се получи такава мозайка от едноточни думи. Но такова обяснение е очевидно недостоверно.

Много от заемките от прагермански (или от някой конкретен древен германски език, например от готски) в праславянски могат да се определят като военни, технически, стопански и общественоадминистративни термини – според Омелян Прицак (1983) такива термини са думите (представям ги в съвременната им българска форма) *княз*, *полк*, *меч*, *шлем*, *броня*, *брадва*, *седло*, *ладия*, *греба*, *ликувам*, *изба*, *кладенец*, *плуг*, *осел*, *скот*, *купувам*, *лихва*, *мито*, *стъкло*, *блюдо*, *котел*, *вкусвам*, *худож(ник)*, *лекувам*, *пила*, *дума*. Това е тематична лексика, която често е предмет на заемане в историята на езиците. На друго място (Гешев 2003; 2008а) застъпих тезата, че наличието на обща германо-славянска лексика, включваща както заемки в двете посоки, така и общи иновации и назоваваща понятия, отразяващи устройството и отношенията в тогавашното варварско общество, като *княз*, *чедо*, *роб*, *работа*, *владеея*, *хлан(е)*, *люб-ов*, *прия-тел*, *враг* и особено тройката названия **þeud-/teud-*, **leud-* и **fulk->folk/pulk* (от тях произлизат съвременните български думи *чужд*, *люде*, *полк*), подсказва, че носителите на праславянски и прагермански са живели относително дълго в едно и също общество, в един и същ политически организъм и на една и съща територия.

Как обаче да тълкуваме заемането на названия за такива всекидневни, прости и вече известни понятия като *хляб* и *мляко* – и двете стари германски заемки в праславянски. Със сигурност поне част от споменатите по-горе заемки също не назовават непознати преди заемането им понятия.

В историята на езиците много думи се възприемат, не защото обозначават нови, непознати преди това понятия, а защото са обгърнати от ореол на **престижност** в социолингвистичен смисъл, защото звучат привлекателно, защото са модни.

Модата е важен психологичен фактор при заемането на думи, но има и още нещо. Думите, особено когато се заемат, са преди всичко **признаци (маркери) на определена култура, словесни символи на определен начин на живот**. Ако съответната култура и начин на живот са престижни, думите им също са престижни и хората с готовност ги заемат, за да украсят речта си, както украсяват тялото си с модни дрехи и живота си – с модни стоки.

В такъв смисъл заемането на думи (особено за познати от по-рано понятия) е признак на **частично приобщаване** (наричано често подражателство) **към престижна (и доскоро чужда) култура**.

6. Пределът на релексикализацията

Пределът на релексикализацията е и нейно преминаване в качествено различно явление. Ако релексикализацията е частична промяна в езика (може би и частична смяна на езика), то нейният предел е **пълната смяна на езика**, което вече е нещо повече от релексикализация. Ако релексикализацията е частично приобщаване, смяната на езика е **пълно приобщаване към престижната култура**.

Езикът, освен средство за общуване, е и белег за принадлежност към дадено общество. Ако обществото е престижно, винаги има индивиди, семейства или по-големи групи от хора (понякога цели народи, етноси), които приемат езика му поради желанието си (или поради принудата) да се самоопределят (да се афишират) като принадлежащи към същото общество, като приели напълно или в достатъчна степен културата, самочувствието и самосъзнанието му.

Към факторите **престиж** и **принадлежност** се добавя и обстоятелството, че престижните езици обикновено са и **с голяма комуникативна стойност** – на тях можеш да общуваш с многобройни събеседници, на големи територии и в разнообразни ситуации.

7. Релексикализацията в днешния български език

Естествено е в обстановка на мнима или действителна революционност, на симулиран или действителен стремеж към реформи, на геополитическа преориентация, която (поне теоретично) би трябвало да предизвика културна

преориентация, да се засили и процесът на релексикализация в днешния български език. Психологически, съзнателно или подсъзнателно, той е обусловен не само от желание за приобщаване към претендиращата за глобалност масова култура, към масовото общество, глобално консумиращо идващи от престижни топоси и достатъчно стандартизирани материални и духовни ценности, но и от желанието да покажеш, че си нов, че не си същият, че вършиш нови, по-добри неща – желание, задължително за бюрократичния и стопанския елит, но присъщо и на много по-широки обществени кръгове.

По-пълното изследване на преназоваването (релексикализацията) изисква големи и продължителни изследователски усилия. Тук ще бъдат предложени само някои наблюдения – по-скоро схема, евентуално скелет за бъдещи изследвания.

Проявите на релексикализация ще бъдат онагледени с минимален брой примери, а имената на ползвателите на съответните форми няма да бъдат посочвани, защото от значение са езиковите явления, а не конкретните им носители. Релексикализацията в днешна България е свързана с такива тенденции на съвременното езиково развитие като трудно намиране на преводен еквивалент, засилена окцидентализация на речника, разколебаване на фонетичния и морфологичния облик на заемките (излизане извън традиционно установените в книжовния ни език норми на фонетично и морфологично усвояване на заети лексикални и словообразователни елементи), намаляване на словообразователните възможности на езика, представяне на стари практики и институции като нови чрез назоваването им по нов начин, представяне на бездействието като сложна (сложно назована) дейност и др.

8. Трудно намиране на преводно съответствие

В своето изследване *Литературоведският Вавилон* Никола Георгиев използва израза „преводачески хайлазлък“ (Георгиев 2002 : 27), т. е. преводаческа леност, преводачески мързел, по повод на превода на заглавието на книгата *The Anatomy of Criticism* като *Анатомия на критиката* вместо, да речем, „аналитичен разрез“ на литературознанието, на литературната наука, както би могло да се каже точно, ясно и еднозначно на добър съвременен български език.

Преводаческата леност, съчетана с издателска леност, е широко застъпена в днешна България. Освен много други неща тя включва и небрежно отношение към родния език (когато превеждаме на него), и непознаване на неговата структура, стилистика, лексикално богатство, правила за лексикална съчетаемост. Това често е съчетано с явно неразбиране на изходния (чуждоезиковия) текст, с липса на обща култура, на специализирани знания и на преводачески умения.

За съжаление примери за това изобилстват и в сериозната, с жанрови и браншови претенции, литература. Така през 2009 г. издателството на Софийския университет публикува важна научна книга за произхода на славяните в превод от английски. В нея за съжаление срещаме десетки зле преведени (до неразбираемост) думи и изрази като:

обективни собственоности вместо *обективни свойства*;
натурализират вместо *представят като естествени*;
спектакълът на аварската армия вместо *гледката/видът на аварската армия*;

предлага вместо *подказва*;
подразделяне вместо *преразпределение*;
фигурите вместо *числата*;
изначален апел вместо *първоначална привлекателност* и много други.

Трудно е да се определи конкретната причина за вземането на такива „преводачески решения“. Така например в първия цитиран случай – *обективни собственоности* вместо *обективни свойства* – има няколко възможни обяснения:

а) Преводачът не е наясно с понятията *собственост* и *свойство* на когнитивно равнище, не владее обема и характеристиките им, още по-малко лексикалната съчетаемост на техните названия.

б) Преводачът не знае някои от основните значения на английската дума *property* (която може да означава и *собственост*, и *свойство*) и не иска (не осъзнава, че е необходимо) да погледне (да направи справка) в речника.

в) Преводачът разбира добре изходния текст или поне основните значения на думата *property*, но не може да ги предаде на български език, т. е. не знае съответно българските думи *собственост* и *свойство* или поне едната от тях.

г) На преводача му е все едно какво ще каже, т. е. как ще се изрази на български.

д) Преводачът няма (никаква) филологическа подготовка и умения и (никакъв) усет за превода като вид човешка дейност, т.е. получил е пари за зле и непрофесионално (не)свършена работа.

е) Преводачът е използвал машинен превод, след което безотговорно не го е редактирал или го е редактирал само отчасти – недостатъчно, некомпетентно и без уважение към читателя.

В останалите примери не по-малко проблемен се е оказал преводът на английските думи *spectacle*, *suggest*, *figure*, *appeal*, като в повечето случаи думата от оригинала е преведена „лениво“ със съответния окцидентализъм в българския език (*спектакъл*, *фигура*, *апел*; срв. също и окцидентализма *натурализирам*), без да се обръща внимание на това, че (засега!) в българския език съответните окцидентализми имат съвсем друго значение.

А ето и част от контекста на някои от цитираните употреби: *утилитарна вариация на обективни собственоности на нещата от материалната култура; за да легитимизират и „натурализират“ присъщото неравенство в тези системи; фигурите са несъмнено преувеличени; отдавнашното пропиляване на нейния изначален апел.*

От гледна точка на нормалния български език това са безсмислени изрази – поне според мене. Читателят се чуди каква може да е утилитарната вариация (не вариант!) на някакви обективни собственоности, как се натурализира неравенство и то в някакви системи, как се преувеличават фигури и как се пропилява изначален апел. Чуди се и стига до убеждението, че преводачът, редакторът и коректорът на книгата (ако е имало такъв) изобщо не са разбрали цели пасажии от нея, а още по-малко са успели да ги обяснят чрез превода и изданието си на българоезичната публика. И не можем да им се сърдим. Трудно може да се отречат документираните черно на бяло грешки и недомислици, когнитивна и езикова некомпетентност и недобросъвестно претрупана работа. Но дълбоката причина за подобни явления е **заниженият социолингвистичен статут на българския език** в съзнанието и чувствата на преводачите и издателите, проява на което е тяхната занижена хуманитарна бдителност и липсата на съзнание, че трябва поне малко да се стараят, когато се изразяват на български и когато издават книги на български.

9. Окцидентализмите като културно-исторически лексикален слой

Окцидентализмите са главни „действащи лица“ във взимането на несполучливи преводачески решения. Те са и главни участници в протичащата в днешния български език релексикализация. Приликата между двете явления – несполучливите преводачески решения и релексикализацията – не е само външна. Причините за трудното намиране на преводни съответствия и за засиленото изместване на стари названия за вече съществуващи понятия (включително и стари окцидентализми) от нови окцидентализми са едни и същи – безкритичното преклонение към западните думи (нали са модни, т.е. хубави и са словесни символи на престижна култура) и недостатъчното разбиране на тяхното значение.

Виктор Мартинов различава (и настоява да се различават) заемките от проникванията (инфилтрациите) и ingredientите в даден език и в неговата лексика. Заемките според него са следствие на културно влияние и износ и внос на реалии (нови предмети и нови понятия, свързани с обществения живот). Проникванията (инфилтрациите) са следствие на пряк контакт поради съседство и на гранично двуезичие, а ingredientите – на отношението между суперстрат и субстрат, когато поради тяхното взаимодействие възниква нов

език. Проникванията и ingredientите са проява на езикова конвергенция, а заемките – не. Така според Мартинов в английския език има англосаксонски и старофренски лексикални ingredientи, а в праславянски съответно балтийски, италиански и ирански ingredientи и келтски и германски прониквания (срв. Мартинов 2004: 5–9).

Според представената класификация на В. Мартинов заемките назовават нови понятия, а ingredientите и проникванията (инфилтрациите) – не. Ingredientите можем да наречем на български и съставки (което е същото) или по-скоро слоеве, доколкото става дума за исторически натрупани лексикални пластове. Съмнявам се, че има принципна разлика между ingredient и инфилтрация в представения смисъл. Ако това е разликата между гранично двуезичие и двуезичие, обхващащо цялата езикова територия, би трябвало да определим ориентализмите (турцизмите) като ingredient, а гърцизмите като инфилтрации в новобългарския език, но това едва ли ще е вярно.

Обвързването с възникването на нов език също не е сигурен критерий за различаването на ingredient от инфилтрация. То напомня представата, че различният субстрат е причината за обособяването на близкородствените езици, но с наблягане върху ролята на суперстрата – при В. Мартинов по-скоро различният суперстрат е решаващ за отделянето на един език от друг (конкретно на праславянския от прабалтийския; можем да добавим, че и оразличаването на съвременния книжовен и разговорен език в Република Македония от езика в съвременна България се дължи на активно действащия на същата територия от Балканските войни насам и подпомаган от политиката сръбски суперстрат). В много случаи обаче не можем да установим такава закономерност – особено на равнище лексика. Суперстратът и адстратът поначало влияят много по-силно върху историята и най-вече върху лексиката на езика от субстрата. Но има езици, исторически добре обособени (например галисийско-португалският от една страна и кастилският, днешният испански, от друга), които имат принципно еднакви лексикални ingredientи и инфилтрации (доколкото изобщо можем да различим едните от другите), принципно еднакви суперстрати и адстрати, и предлаганият от В. Мартинов модел не може да обясни взаимните им различия.

Освен това културното влияние не винаги е тъждествено на износ и внос на реалии. И окцидентализмите в съвременния български език са ярък пример за това.

Изобщо окцидентализмите в съвременния български език стоят в особено положение спрямо класификацията на В. Мартинов. Преди всичко те са важна и многобройна съставка на неговата лексика. Едновременно с това обаче те са определящ лексикален слой, който разграничава съвременния български език от предходните му (засвидетелствани до XVIII в. включително) състояния. В такъв смисъл това е лексикално множество, равно по важност на

това, което Мартинов нарича лексикален ингредиент. Сред окцидентализмите има много названия за съществуващи вече понятия и това ги сближава както с ингредиентите, така и с инфилтрациите по В. Мартинов.

Окцидентализмите обаче не са проникнали в езика поради съседство или погранично двуезичие, нито пък поради субстратно-суперстратни отношения и по това се различават от формулираните от В. Мартинов инфилтрации и ingredienti. Те проникват чрез културното влияние и по това приличат на формулираните от него заемки, но за разлика от тях не винаги изразяват нови понятия, нови реалии.

Най-общо окцидентализмите могат да се определят като важен и многоброен исторически наложил се лексикален слой в съвременния български език, като една от неговите органични и определящи го съставки и като словесен израз на влиянието на западната (напоследък на глобалната) култура върху българина от последните две столетия и на желанието му да се приобщи (или поне да изглежда, че се приобщава) към западната (и напоследък към глобалната) култура. Масовото натрупване на окциденталния лексикален слой в българския език е процес, който обхваща XIX и XX в. и, както по всячко изглежда, ще продължи интензивно и през XXI в. Резултатите от този процес различават съвременния български език от предходните му исторически състояния.

10. Окцидентализмите и традиционната класификация на заетите думи

Традиционната двудялба на заетите думи на заемки и чуждици и особено критерият за отсъствие на равнозначни съответствия при заемките и наличието на такива при чуждиците (срв. Бояджиев 2011: 171) са трудно приложими спрямо окцидентализмите, сред които без съмнение има и заемки (например *роза*, *орхидея*), и чуждици (например *индиферентен* вместо *безразличен* или *генерация* вместо *поколение*), и всякакви междинни случаи, при които понякога се намесва и въпросът за термините и реалиите (например всяко *вкаменено* нещо ли е *петрифицирано*, всеки *парламент* ли е *народно събрание* и дали *декларация* и *изявление* е едно и също).

Ако приемем традиционната класификация на заетите думи според източника на заемане (срв. Бояджиев 2011: 171–194), окцидентализмите ще обхванат следните лексикални множества: значителна част от гръцките думи, повечето латински думи, повечето италиански думи, френските, немските, английските, испанските, португалските, холандските, скандинавските думи. Фактически използваните в езика ни думи от индийски, китайски, японски, американскоиндиански, африкански и пр. произход също са окцидентализми, защото в българския език са възприети от престижните западни езици, пряко

или чрез руско или друго незападно посредничество – срв. част от примерите у Т. Бояджиев: *веранда, джунгла, лак* (от индийски езици), *каолин, тайфун* (от китайски), *джудо, кимоно, соя* (от японски), *ананас, каучук, какао, хинин, цигара, шоколад* (от американски индиански езици) (Бояджиев 2011: 189). Те са част от прякото или опосредствено западно културно влияние, а не са резултат от пряко общуване на българите със съответните екзотични култури.

11. Окцидентализмите и международната лексика

В традиционната класификация с изброените словни множества отчасти се препокриват понятията международна лексика и екзотична лексика (за международната и екзотичната лексика срв. Бояджиев 2011: 190–194). Международната лексика (включително и екзотичната, която също е международна) е своеобразно ядро на окцидентализмите. Самото ѝ название показва, че за носителите на езика тя е необходима (дори неизбежна) и авторитетна. Признаците, по които я определяме – че се употребява „паралелно с едно и също значение в много родствени и неродствени езици“ и че назовава „еднозначно определени денотати от областта на науката и техниката... общественно-политическия живот... икономиката... литературата, изкуството и спорта... и др.“ (Бояджиев 2011: 190) – определят и нейната относителност: една дума може да се употребява в много езици, но в други може да не се употребява; в едни езици една дума може да е еднозначна, а в други – не.

Дори думата *партия* – класически пример за международна дума – в съвременния български език освен политическото си значение има и значението на брачен партньор, а също и на (една) игра на шах, тенис, т.е. съвсем не е еднозначна. Да не говорим за думи като *екип* или *екипаж*, които на български означават както колектив от хора с определени характеристики, така и конкретни предмети. Думата *кредит* в българския език (поне засега) означава преди всичко ‘заем’, но в други езици (например в английски) означава и ‘доверие’, ‘чест’, ‘гордост’ (думата *party* пък на английски означава и ‘партия’, и ‘парти, т.е. прием’, и ‘група’, и ‘страна’ в юридическия смисъл). Много „международни“ думи, които за съвременния българин са (засега) еднозначни, в езиците, по-близки до латинскоезичната книжовна традиция са обикновени многозначни думи. Тоест еднозначността на международните думи е по-скоро приписано им, а не действително тяхно свойство.

Има езици, в които на практика не се използват цели семантични грезда от международната лексика. Така в съвременния гръцки не се използват международните думите *конституция, революция, администрация, република, бюрокрация, реформа*¹, а думата *партия* се използва (макар и с друга наставка) само в спортното си значение. Може да предположим, че и в други езици,

¹ Това са част от примерите за международна лексика у Бояджиев (2011: 190).

свързани със стари културни традиции, например в арабски или в китайски, не се използва значителна част от това, което наричаме международна лексика.

От друга страна дори в съвременния български език част от международните думи имат широко употребявани немеждународни (незападни) съответствия: *интернационален* – *международен*; *администрация* – *управление*; *реформа* – *преобразуване*, *експорт* – *износ*, *натура* – *естество*, *природа* (оттук *натурален* е еднозначно на *естествен*, *природен*); *хомогенен* – *еднороден*; *структура* – *строеж* (напоследък под влияние на английския език думата *структура* се употребява и вместо думите *постройка*, *сграда*), *транспорт* – *превоз*; *лингвистика* – *езикознание*; *монотонен* – *еднообразен*; *прогрес* – *напредък* и др.

Всичко това показва, че в много случаи нуждата от употреба на международна лексика **не е съобщителна (комуникативна), а психологическа** – често въпрос на личен стил и донякъде на езикова култура в смисъл, че някои носители на езика трудно осъзнават съответствието и еднозначността на международния окцидентализъм и неговото незападно съответствие в българския език, а други, дори да го осъзнават, предпочитат окцидентализма като по-престижен, в частност като (според тях) по-културен, по-научен, по-официален, по-добре звучащ. Т. Бояджиев класифицира думи като *апологет* (*защитник*), *еволюция* (*развитие*), *импорт* (*внос*), *аморфен* (*безформен*), *глобален* (*всеобщи*) като „заета лексика с ограничена употреба“ и като „термини, които имат български съответствия“ (Бояджиев 2011: 172). Според него „В научния и публицистичния стил заетите термини обикновено се предпочитат пред домашната дума, която в сравнение със заетата е с оттенък на по-слаба „научност“ и официалност.“ (пак там).

На практика обаче публицистичният стил чрез средствата за масова информация и чрез изявите на така наречените публични личности се слива със стила на масовата култура и последствието е хибрид от модно и вносно звучащи претенциозни изразни средства и слаби езикови познания и умения – все повече носителите на езика говорят и мислят на обеднял глобализиран и окцидентализиран език и все по-рядко използват изразните възможности и стилистичните нюанси на българския език такъв, какъвто доскоро го познавахме. Научният и публицистичният стил и международната лексика създават социолингвистични и психологически предпоставки (които можем да оприличим на гостоприемно отворена врата или на троянски кон според оценъчната ни нагласа) за топлия и често неосъзнаван от индивида прием на нова западна лексика в езика ни.

Окцидентализмите участват както в обоготвяването на езика с названия за нови понятия, така и в неговата релексикализация, т. е. в нахлуването на нови названия за съществуващи вече понятия. Част от окцидентализмите са се одомашнили отдавна в езика и не се осъзнават като чужди думи от неспециалистите, друга част се възприема като необходима международна лексика

или като вече наложили се синоними (културни дублети) на добре известни и също активно употребявани думи от западен произход (които все повече носители на езика възприемат, незаслужено разбира се, като антикултурни дублети!). Трета част са активно нахлуващи нови пришълци, чието настъпване в езика се подпомага от авторитета на генетично и формално близката им международна лексика, от социолингвистичния престиж на окцидентализмите като цяло и от вече споменатата преводаческа леност.

12. Окцидентализми и ориентализми

Ориентализми е по-рядко употребявано, но по-сполучливо название за съвкупността от източни, предимно арабски, персийски и турски по произход думи, навлезли в българския език през османската епоха. Непосредственият им източник е турският език, поради което обикновено биват наричани турцизми.

Въвеждам названието окцидентализми като **огледално по форма на названието ориентализми**, така че двете названия да изразяват ако не огледални, то поне много близки по същността си, макар и различно оценявани от съвременния българин понятия.

13. Релексикализация и засилена окцидентализация. Обедняване на речника

В преобладаващия брой случаи релексикализацията в днешния български език се осъществява чрез засилената окцидентализация на речника му. Нови (или използвани по-рано периферно или с друго значение) окцидентализми изтласкват от активна употреба по-стари окцидентализми или думи от друг произход, и то като названия за съществуващи вече понятия, например:

идея вместо *представа*;
позитивен вместо *положителен*;
атрактивен вместо *привлекателен*;
дистанция вместо *разстояние*;
(ре)презентация вместо *представяне*;
реалност вместо *действителност*;
абстрактен вместо *отвлечен*;
позиция вместо *длъжност* или *пост*;
депозит вместо *влог* или *залеж*;
кредит вместо *заем*;
логистика вместо *транспорт* и *снабдяване*;
апликационна форма вместо *молба/заявление по образец*;
оксиди вместо *окиси* и много други.

Други окцидентализми се употребяват все повече, без още да са изтласкали напълно своите незападни синоними:

лимитиран вместо *ограничен*;
перфектен вместо *съвършен*, *безупречен*, *превъзходен*, *прекрасен*, *чудесен*, например *перфектен комфорт* вместо *съвършени удобства* – употребява се дори в изрази като „перфектна чревна флора“;
финален вместо *заклучителен*;
финализирам вместо *приключвам*, *завършвам*, *осъществявам*;
финал вместо *край*, например „на финала на пиесата“ вместо „в края на пиесата“;
реализирам (се) вместо *осъществявам (се)*;
комуникации вместо *съобщения*;
специален вместо *особен*, *своеобразен*, *необикновен*, *неповторим*, *много важен*;
композиция вместо *състав* (химически, физически);
брилянтен, например *брилянтна идея* вместо *блестящ*, *блестяща идея*;
константен вместо *постоянен*;
магически вместо *вълишебен*, *чудесен* и съответно *магьосник* вместо *вълишебник* и *магии* вместо *вълишебства*, *чудеса*;
креативен вместо *творчески*, *съзидателен*, *създаващ* и съответно *креативност* вместо *творчество*, *съзидание*;
компонент вместо *съставка*;
комплексен вместо *цялостен*;
преференция вместо *предпочитание*;
оферта вместо *предложение*;
мобилен и *мобилност* вместо *подвижен* и *подвижност*.

Носителите на езика са склонни да приравняват понятие и название. На тях им се струва, че различните названия отразяват различни, ако и понякога много близки понятия. Така усещането за **мнима специализация** на думите също подсилва лавината на преназоваването (на релексикализацията) в съвременния български език. От ползватели на съвременния български език съм чувал лишени от всякакви колебания обяснения, оправдаващи конкретни случаи на преназоваване, например че *кредит* е заем, взет от банка, или че *оферта* е бизнес предложение. Нима *заем* на български **вече** означава само пари, взети от нелицензирани за такава дейност лица или институции, а нима *предложение* се прави вече само в интимната сфера и в личното пространство на съвременния българин? Впрочем доскоро българите казваха, че са *взели на заем три хиляди лева*, ако са ги взели безлихвено от приятели, и че са *взели заем от три хиляди лева*, ако парите са им били отпуснати от банка, т.е.

смисловите различия могат да се изразяват и чрез различия в синтактичния строеж на израза и не е нито необходимо, нито задължително използването на окцидентализма *кредит*. Ако държим при дадени обстоятелства да използваме само думата *кредит*, това почти сигурно ще доведе от изтласкване на думата *заем* от активна употреба и до превръщането ѝ в архаизъм, а не виждам с какво хубавата, звучна, кратка, ясна и словообразователно прозрачна дума е заслужила такава съдба. Думата *оферта* от своя страна отдавна не е специализирана и в младежкия жаргон *оферта* означава изобщо ‘нещо хубаво’. Това е добра предпоставка думата *предложение* или да стесни значението си, или да се придвижи към малко използваните стилистични пластове на езика.

Наистина обикновени доскоро, незападни по произход български думи биват усещани от по-младите поколения като неизползваеми за разлика от масово употребяваните техни „международни“ еквиваленти. Наскоро единият от синовете ми ме учуди с наблюдението си, че младите днес използват само думата *фантазия* (окцидентализъм от гръцки произход), а думата *въображение* им звучи възвишено и старинно, един вид странно и неуместно. Думата *фантазия* е многозначна и освен на *въображение* може да бъде синоним на *мечти*, *измислици*, *напразни надежди* и т.н., но именно защото е окцидентализъм има шанс да надживее своите синоними въпреки семантичната си дифузност, т.е. разлятост и разреденост. Що се отнася лично до мене, ще продължа да употребявам думата *въображение* независимо от това какво социолингвистично впечатление ще правя на младите, убеден, че те трябва да се учат на добър български език, а не аз и че добрият език не е въпрос само на мода. Много мои връстници обаче се страхуват да не изглеждат демоде и се поддават на приравняващото ги към тълпата езиково влияние на претендиращата за авангардност, а всъщност езиково некомпетентна среда.

Виждаме, че релексикализацията, която би могла да обогати езика, да разшири синонимните редове в него, в съвременния български език често води до заличаването на синонимни редове и в крайна сметка до обедняване на езика.

14. Още за обедняването на езика

В съвременна България релексикализацията понякога бива налагана по административен път, като официалното преназоваване на различни реалии може да изхвърли от активна употреба дори съвсем невинни по-стари окцидентализми. Така хубавата стара международна дума *поликлиника*, която образува словообразователно гнездо с думи като *клиника*, *клиничен* и т.н., бе изхвърлена от официална употреба – вероятно от чиновници и политически мислители със странно отношение към езика – и заменена с тромавия и неподобяващ енциклопедично тълкувание израз *диагностично-консултативен център*.

Преводаческата леност, съюзена с липсата на усет към езика у работещите в средствата за масово осведомяване и сред превеждащите чужди филми и журналистически материали, практически изхвърли от активна употреба думите *изобретение*, *изпитание*, *царство*. Изобретението стана *иновация*, а изобретателят *иноватор*. Думата *иновация* по-рано имаше друго значение и бе синоними на *реформа* и *нововъведение*. *Новатор* пък беше синоним на *реформатор* и *рационализатор*, а *изобретател* назоваваше особено обичано и почитано множество от индивиди с изключително полезни за човечеството способности и заслуги, предмет на патентното право.

В езика на съвременните български медии думата *изпитание*, както и старият окцидентализъм *проба* са напълно изместени от думата *тест*. Вместо израза *подлагам на изпитание* или вместо глагола *изпробвам* днес чуваме клишето *подлагам на тест*, което впрочем е наследило от израза *подлагам на изпитание* фразеологизираното лексикално съчетание с глаголно-предложната група *подлагам на*. Триумфиращата в днешния ни език дума *тест* има история, която много ясно онагледява начина, по който нови окцидентализми, дори някога да са пристъпили плахо през прага на езика ни като специализирани названия за конкретни нововъведения, впоследствие нахлуват като завоеватели и се разполагат като господари в културното и езиково пространство на съвременния българин. Преди години думата *тест* се появи като невинно название за нова форма на проверка на знанията в училище и в университетите – на шофьорските курсове тестовите се наричаха все още *листовки*. Всички напредничави учители и преподаватели вярваха, че тестовите в тоя си стар смисъл ще решат проблемите на образованието, включително и на кандидатстването в институции, които предоставят поредната образователна степен в живота на индивида. Тестът тогава беше просто вид контролно или вид изпит и никой не предполагаше, че ще измести като дума, а в крайна сметка и като понятие, да речем, *изпитанието* на космически кораби или самолети, че ще дойде време да *тестваме*, а не да *изпробваме*, нови домакински уреди, нова козметика и нови лекарства.

В оня български език, който покрива представите ми за нормален, но който клони към изчезване, *крале* бяха владетелите на западни страни, евентуално на тропически острови. Повечето владетели бяха *царе* – особено владетелите от древността: на Шумер, на Вавилон, на Израил, на Египет, на Микена, Спарта и Тива и т.н. Царе бяха и българските владетели. *Царе* и *царици* бяха всички владетели в приказния свят, включително и в авторски приказки като *Снежната царица*. Въпросните приказни *царе* и *царици* управляваха *царства* – *царство* е било през първата половина на XX в. и България. Да не говорим, че всички абстрактни доминии също се наричаха на български *царства* – царства има и в българоезичната класификация на биологичните видове, има и *царство на светлината*, *царство на мра-*

ка, *царство на доброто, царство на злото, царство на справедливостта, царство на злите сили, небесно царство, подземно царство* и т.н. За кратко време обаче преводаческата безотговорност и езиковото и културно невежество на адаптаторите на вносна филмова, научнопопулярна и друга журналистическа продукция направо изгониха думите *цар, царица* и *царство* от публичната българска езикова практика. За западния човек названието *цар* е екзотично и в западните езици *царе* са само владетелите на Русия, евентуално на България, всички останали са *регове, кунинги* и т.н., ако използваме кентумната праиндоевропейска и прагерманската форми като прародители и представители на съвременните названия като *roi, rey, king, König* и т.н., тоест в повечето случаи тия западни названия трябва да се превеждат на български като *царе* и съответно да се използват производните *царица, царство, царски*. Нашите днешни масмедийни културтрегери обаче постъпват точно обратното – изоставят думите *цар, царица, царство* и *царски* и ги заместват с *крал, кралица, кралство* и *кралски*. Изобщо няма да се учудя, ако се окаже, че съвременните деца вече не знаят нито какво е цар, нито какво е царица или царство или царски, след като гледат преведен на български филм-приказка за *Замръзналото кралство* или приказан екшън за *Краля на скорпионите* и всякакви други приказки за крале и кралици, а не за царе и царици, а също така и научнопопулярни филми, в които се говори, да речем, за *кралицата на Саба*. Последното название е много показателно, защото е ясно свидетелство, че преводачи, редактори, продуценти и т.н. не само не са чели Библията (което може да се прости на един съвременен човек), но не са чели, чули, слушали, гледали нищо за цар Соломон, а оттук и за *Савската царица*, както въпросната историческа и легендарна личност се нарича на български още от времето на Кирил и Методий.

Оказва се, че важна причина за обедняването на съвременния български език е **липсата на езикова и обща култура у голяма част от съвременната българска интелигенция**, особено у оная нейна част, която задава облика на днешната българска публична реч. В края на краищата именно възрастните превеждат за децата приказките, филмите и научнопопулярните текстове и са отговорни за бъдещето на езика.

15. Западните езици и култури не са ни виновни

Липсата на езикова и обща култура включва в себе си не само непознаването на общочовешки исторически и легендарни реалии (като цар Соломон и Савската царица), но и най-елементарно непознаване както на най-важните чужди езици, така и – за съжаление – на собствения език. Незнанието винаги води до лексикално опростяване и обедняване на езика, както и до познавателно (когнитивно) опростяване и обедняване на понятийния запас на човека.

Чуждото влияние само по себе си за нищо не ни е виновно – виновен е начинът, по който самите ние се влияем, начинът, по който възприемаме новото, недостатъчното ни старание и недостатъчната ни култура, когато взаимодействаме със световната култура.

Във филологическите среди често се коментира използването на изрази *ще се случи* вместо *ще се проведе*, *ще се състои*, когато описваме организирани от хората и предварително замислени, а не хаотични и спонтанно възникнали събития (срв. например у Маргарита Младенова 2005: 177). Отпадането от езика на синонимния ред *ще се проведе*, *ще се състои* е без съмнение проява на езиково обедняване, чиято причина обикновено се търси във влиянието на английския глагол *happen*. Но английският език е достатъчно богат на синоними – включително и синоними на глагола *happen* – и причина за обедняването на българския език не е чуждото влияние, а недостатъчната езикова компетентност, липсващото езиково съзнание на съвременния български интелегент, който еднакво не познава добре както чуждите, така и собствения език. Както не знае, че владетелите в света на приказките, на Библията и на абстрактните понятия се наричат *царе*, така и не знае, че организираните събития на български *се провеждат* и *се състоят*.

Трябва да признаем, че не мога да си обясня масовата езикова некомпетентност и липсата на езикова и обща култура в средствата за масово осведомяване и като цяло в българската публична реч. Когато некомпетентността и липсата на култура ме бомбардират например от телевизията, имам чувството, че ни съобщават, разказват, показват, обясняват и обучават хора, които никога нищо не са чели, не са слушали, не са гледали и нищо не са научили.

16. Некомпетентност, облечена във високо самочувствие

Затова пък хората, които нищо не са чели, не са слушали, не са гледали и нищо не са научили, понякога имат завидно самочувствие и не само че не приемат съвети, но активно и агресивно поучават околните по езикови въпроси. Ще дам само два примера.

Още преди половин век са ми правили забележка, че не трябва да казвам *деветка* и *десетка*, а *девятка* и *десятка*. И тогава, както и сега, знаех, че етимонът на числителните *девет* и *десет* съдържа старобългарска малка носовка, която закономерно дава в съвременния български гласната *е*, а не *я* и че *девятка* и *десятка* щяха да са правилни форми, ако по книжовному се казваше **девятата* и **десятата*. За съжаление познатите (например мои състудентки), които безцеремонно и дори загрижено ме поправяха, нямаха никакви познания по старобългарски и по история на българския език, нямаха даже усет за правилната употреба на т. нар. променливо *я* в книжовния език, така че ми беше трудно да ги убедя, че не са прави. Пълното им незнание обаче,

както и липсата на елементарно любопитство към историята на собствения език (а те бяха и още са филоложки) изобщо не им пречеше да дават погрешни съвети и да се държат, все едно че събеседникът им е невежа.

Впрочем както тогава, така и днес правописните и правоговорните речници на българския книжовен език дават като правилни единствено формите *деветка* и *десетка*², но агресивните некомпетенти никога не са осъзнавали необходимостта да се правят справки. Противниците на неправилните, както се оказва, названия *девятка* и *десятка* обикновено ги окачествяват като русизми (или източнославянизми, църковнославянизми). Веднъж в частен разговор колежата Владимир Жобов с чувство за хумор, но и доста основателно добави, че не са русизми, а хиперкоректни форми в жаргона на белотаджиите. Напоследък твърдението, че *деветка* и *десетка* са „шопизми“ бе агресивно лансирано в българския публичен дискурс и дори доведе до промяна в заглавието на популярно телевизионно предаване. Разбира се, отново отговорните медийни фактори не направиха справка в речниците и хиперкоректната и ненормативна форма *десятка*, евентуален русизъм, измести в медийното пространство нормалната и единствено нормативна (единствено присъстваща в речниците) форма *десетка*.

Колеги преводачи се оплакват, че работодателите им твърдят, че думата *комисионна* се пише с едно **н**, т.е. *комисиона*. Формата с едно **н** се появява и в някои надписи. Възможно е именно такива надписи да са довели въпросните работодатели до убеждението, че думата се пише с едно **н**.

Думата *комисионна* е следствие от универбализацията на израза *комисионна такса*, т.е. по произход тя е прилагателно, образувано от думата *комисия*. При образуването на такива прилагателни латинските по потекло наставки *-сия* и *-ция* се появяват в своите аломорфи *-сион-* и *-цион-*, към който се прибавя още едно *-н-* или *-ен-* като наставка за образуване на прилагателни, например *пенсионен*, *пенсионна*, *традиционен*, *традиционна* от *пенсия*, *традиция* и т.н. Латинската наставка *-siō* с аломорф *-siōn-* никъде в българския език не образува съществителни от женски род, които да завършват на *-сиона* (с едно **н**!) и формата *комисиона* е напълно неприемлива за всеки, който има езиков усет и елементарни езикови познания. Това обаче не пречи на хора, имащи отношение към понятието *комисионна*, агресивно да изискват думата да се пише в документите им с едно **н**.

17. Разколебаване на фонетичния облик на заемките. Груби грешки при чужди собствени имена и реалии

Веднъж навлезли в българския език, окцидентализмите се превръщат в нещо като свещена крава – никой не ги гони, никой не поставя каквито и да било изисквания към тях, те са предпочитани синоними, проявяват голяма

² Но дават като дублети названията (на вид данък) *десетък* и *десятьък*.

словообразователна активност и с малки изключения запазват звуковия и правописния си облик независимо от промените в източниците и посоките на културно-езиково влияние, което ги довява в езика. Фонетичният консерватизъм може да се оцени като положително качество, защото поради него голяма част от окцидентализмите запазват класическия си вид, близък до латинския, доколкото те самите или морфемите, от които са съставени, са проникнали в езика преди съвременната епохата на преобладаващо английско езиково влияние (и дори преди предходната епоха на преобладаващо френско влияние). Така например съществителното (и литературоведски термин) *наратив*³ се пише и се изговаря именно така – с ударение върху последната сричка – и, като изключим закономерното отпадане на падежните окончания и закономерното опростяване на двойните съгласни и съкращаване на дългите гласни, има вид и звучи близо до неолатинския си етимон *narrātīvus* – и по място на ударението, и по фонемен състав, а не звучи, да речем, **нерътив*, т.е. с англоподобно място на ударението и англоподобен фонемен състав.

Стари заемки като *конституция* пазят традиционния си нефренски и неанглийски облик. По техния модел латинскоподобен вид имат по-късно появили се интернационализми, в чието изобретяване и разпространение главната заслуга е на английския език, като *глобализация*, *превенция*, *резервист*, *екология*, *конверсия*, *партокрация*, *лустрация* и много други. Дори думи, които не се състоят от латински по произход морфemi, пазят преданглийския облик на ония свои съставни части, които са навлезли в езика преди епохата на преобладаващото английско влияние. Пример за това е думата *инженеринг*, която въпреки английския си източник запазва традиционния за българския език звуков комплекс *инженер-*, съвпадащ с друга българска дума от западен произход. Окцидентализми като *плюс*, *минус*, *супер*, *ултра* запазват по-старото си типично за българския език неанглоподобно звучене даже в цели изрази „на английски“, като *кю тен плюс си* в реклама за козметични средства (последното *си* именува добре познатия ни витамин *це*).

Има и обратни случаи – на недостатъчно латинизирано и класикообразно изписване и произнасяне на отделни окцидентализми. Така съвременната българска бюрокрация наложи изписването и изговарянето на думата *сертификат* със *с* вместо по-правилното, по-etimологично и по-латинскоподобно *цeртификат* със съгласна *ц*. Впрочем думата *сертификат* именно в тоя си вид е приета отдавна в българския език, но доскоро вместо нея се използваша предимно нейни незападни синоними като *удостоверение* и *свидетелство* и употребата ѝ беше по-скоро периферна. Съгласната *с* вместо *ц* тук се дължи на френско-руския ѝ източник и на отсъствието в езика на други думи, които да съдържат латинската по произход морфема *цeрт-* и да служат като класицизиращ коректив за разглежданата форма.

³ Подчертавам ударените гласни.

Осветеният от традицията консервативен механизъм за фонологично и морфологично вграждане на латинизмите и неолатинизмите в системата на българския език действа главно при нарицателните имена. При чуждите собствени имена обаче и при относителните прилагателни, образувани от тях, решаваща е общата култура на носителя на българския език и съзнанието му, че когато не знаеш, трябва да направиш справка. Затова в публичния дискурс често наблюдаваме разколебаване на фонетичния и морфологичния им облик. Така в един слънчев ден през последното десетилетие на XX в. цялото ми семейство бе поразено от вида на детска книжка със заглавие *Приказки* и с автори, изписани като *Уилям и Джейкъб Грим* вместо *Вилхелм и Якоб Грим*. Зададохме си въпроса никога ли преводачът, издателят и т.н. не са чували за братята Грим, никога ли никой не им е чел техните приказки и никога ли никой не им е казвал, че собствените имена трябва да се проверяват в енциклопедични източници или чрез консултация със специалисти, когато самият ти не ги знаеш. Аналогичен е случаят с израза *кralицата на Саба* вместо *Савската царица* в българските субтитри на солиден научнопопулярен филм, за който стана дума в т. 14.

Няколко пъти чух как в текста на телевизионни предавания бяха смесени и объркани названията *британски* и *бретонски*. Преводачите, говорителите и т.н. явно изобщо не знаят, че Британия и Бретон са различни страни – нещо като България и Сърбия, въпреки че имената, а донякъде и народите им имат общ произход. Двете страни се назовават по различен начин не само на български – на английски, да речем, Британия е Britain, а Бретон – Brittany. По-сложно е положението във френския език – там названията на двете страни се различават контекстуално: Британия е, да речем, Bretagne insulaire, а Бретон – Bretagne armoricaine; британски е britannic, а бретонски – breton, но и древните брители от Британия на френски също са bretons. В конкретните телевизионни предавания обаче еднозначно ставаше дума за Бретон, а не за Британия и българските им адаптатори трябваше да осъзнаят това.

Аналогично в научнопопулярен филм за средновековието се появи изразът *франкистката кавалерия* – очевидно вместо *франкската кавалерия*. Повече от хилядолетие дели франкистите от същинските франки, а малко по-кратък период ги дели от рицарите-кръстоносци, наричани на изток също *франки*. Явно адаптаторите на филма не знаят какво е *франкист*, а може би не знаят и какво е *франк*.

Малко по-уместна, но като цяло спорна е употребата на названието *алауити* вместо *алевити* в телевизионни материали за Сирия. Някой може да каже, че сирийските „алауити“ и турските алевити не са едно и също нещо, но все пак името им е еднакво и не е задължително различията между арабското и турското произношение да се терминологизират в българския език. Освен това е уместно названия от езици като арабския, в които няма устнено-зъб-

но **в**, но има несричкотворно **у**, последното да се транскрибира и изговаря на български като **в**, както правилно се е наложило названието *Хавай* вместо *Хауаи* или *Малави* вместо *Малауи*. Последното е особено важно във връзка с тенденцията мнозина съвременни българи да не правят разлика между сонора „твърдо“ **л** и несричкотворното **у** – така, ако употребяваме само формите *алевити* или евентуално *алавити* и *Хавай*, те няма да пишат **алалити*, **ауалити* или **ауауити*, или, да речем, **Халай* вместо *Хавай*, както някои ученици записват в тетрадките си английското *What is this* на кирилица като *Лот ис дис*, а в субтитрите на филми четем на български *Чал!* вместо *Чао!*.

Към разколебаването на фонетичния облик на заемките можем да причислим и практически пълното изоставяне на латинскоподобните названия на латинските букви в българския публичен дискурс. Изобщо *а*, *бе*, *це* стана *ей*, *би*, *си* и не само *Битиви*, но и всички телевизии станаха *тив*, названия на витамини и инициалите на химичните елементи започнаха да се изговарят с англоподобни имена на буквите. През 80-те години на XX в., когато бях учител, децата горе-долу научаваха латинскоподобните названия на латинските букви, за да могат да изразяват словесно формулите по математика, химия и физика, но им беше много трудно да запомнят и английските имена на буквите – почти никой не можеше да каже азбуката по английски, нито пък да успее да назове отделна буква, ако му се наложи. През следващото десетилетие изведнъж всички забравиха латинскоподобните имена на буквите (сред които наистина имаше и галицизми като *хаи*, *игрек*, *зет*) и изведнъж станаха много компетентни, но единствено по английските им названия. Според мене в българското училище трябва да се въведе урок, който да запознава подрастващите с латинската азбука, с класикоподобните имена на буквите (не само с *а*, *бе* и *це*, но и да се въведат названия като *ха*, *ипсилон* и *зета* вместо *хаи*, *игрек*, *зет*), а също и да ги ориентира в може би неприятната, но безспорна истина, че различните народи употребяват латинската азбука всеки по своему. И най-вече да им обясни, че в Европа буквата йота (**j**) се чете като **й** във всички страни на изток от Франция (с изключение на Турция), та например ако са журналисти или коментатори и видят в някой материал името *Jirí*, да не го пишат и изговарят като *Жири* (което наистина често се случва), защото няма да е вярно, а да проверят или да попитат и да го напишат и произнесат на български, както трябва, т.е. *Иржи* (това е чешката форма на името Георги).

В края на краищата не става дума само за конкретната транскрипция и българско произношение на чужди имена като *Иржи*, *Жорди*, *Хорхе*, *Йенс* или *Якоб*. Крайно време е съвременният българин да си припомни, че латинската азбука е възникнала и се е използвала векове преди да възникне Англия, преди английският да се обособи като отделен език с това си име и хилядолетия преди английските имена на латинските букви да придобият съвременния си облик. Освен това и днес латинските букви се използват далеч не само за да

пишем на английски, а и за много други цели и в такива случаи е парадоксално да ги наричаме с английските им имена.

18. Още за фонетичния и морфологичния облик на чуждите собствени имена: Каталония и Чечения

Фонетичното и морфологично преобразуване на чужди собствени имена в публичния дискурс в съвременна България понякога отразява смяна в езиковата политика на съответната страна, водеща до официална смяна на географски имена – такъв е случаят с *Беларус* вместо *Белорусия*, *Мианмар* вместо *Бирма*, *Мумбай* вместо *Бомбай*. При имената на страните обаче, както и на световно известни (и стари) градове съществуващата от векове езикова практика е да се пазят традиционни названия, които се разминават със съвременните си местни съответствия, а понякога и звучат съвсем различно от тях. Затова на български пишем и казваме *Англия* вместо *Ингланд*, *Германия* вместо *Дойчланд*, *Франция* вместо *Франс*, *Унгария* вместо *Модьорорсаг* (Magyarország), *Испания* вместо *Еспаня*, *Финландия* вместо *Суоми*, *Гърция* вместо *Елада*, *Полша* вместо *Полска*, *Чехия* вместо *Чехи* или *Ческо*, *Словакия* вместо *Словенско*, *Хърватия* вместо *Хърватска*, *Дания* вместо *Данмарк*, *Нидерландия* вместо *Недерланд*, *Албания* вместо *Шкип(ъ)ри(я)*, *Литва* вместо *Лиетува*, *Норвегия* вместо *Норге* или *Норег*, *Естония* вместо *Ести*, *Белгия* вместо *Белжик*, *Турция* вместо *Тюркие*, *Страна на баските* вместо *Еускади*, *Шотландия* вместо *Скотланд*, *Лапландия* вместо *Сапми* или *Сами*, *Рим* вместо *Рома*, *Лондон* вместо *Лъндън*, *Париж* вместо *Пари*, *Лисабон* вместо *Лисбоа*, *Копенхаген* вместо *Кьобнхавн*, *Вашингтон* вместо *Уошингтън*.

По традиция почти всички имена на страни в Европа (независимо дали са самостоятелни държави или не) имат в съвременния български завършек на *-ия* и обикновено името на страната, на народа, който я обитава, и на неговия език влизат в словообразователно гнездо с обща произвеждаща основа. За това на български е уеднаквена произвеждащата основа (коренът) в думите *руски* и *Русия*, а прилагателното *руски* се отнася както към страната и държавата Русия, така и към езика на руския народ – за разлика от положението в самия руски език, където коренът има два варианта *рус-* и *росс-*, прилагателното *русский* се отнася към народа и езика, а прилагателното *российский* се отнася към страната и държавата *Россия*. Освен това при назоваването на страни в Европа ударението на български обикновено не пада върху последната отворена сричка.

Принципът за следване на традицията, за еднаква словообразователна основа на названията на страна, народ и език, традиционният завършек *-ия*, както и неудареността на крайната отворена сричка обаче понякога се пренебрегват и то не от съзнателен стремеж към промяна и към преназоваване, а

от обикновено невежество – от отсъствие на обща култура и от леност да се правят справки и да се питат специалистите.

Ярък пример за това е името на страната *Каталония* и съответно производното от нея прилагателно *каталонски*.

В епохата преди Христо Стоичков да играе във футболния отбор на Барселона, Каталония се наричаше именно така – *Каталония* – и производното от нея прилагателно беше *каталонски*. Това беше отразено във всички речници и енциклопедии. Ще приведа само речникови статии от тогавашен средно голям испанско-български и двутомен английско-български речник:

catalán 1. *adj* каталонски; 2. *m* 1) каталонец; 2) каталонски език.

catalanismo *m* 1) особен каталонски израз; 2) движение за независимост на Каталония.

catalanista *m, f* привърженик на автономията на Каталония. (Речник 1974а: 177)

Catalan I. *a* каталонски; II. *n* каталонец; каталонски език. (Речник 1993 т. I: 203)

Catalonia *n* Каталония. (Речник 1993 т. I: 204)

Вижда се, че единствените нормативни български форми преди четвърт век са *Каталония* и *каталонски*. Това, че днес в българските масмедии и в други отрязъци на публичното пространство се чува и чете главно *Каталуния* или *Каталуния* и *каталунски*, просто показва колко малко хора преди ерата на Стоичков са знаели, че изобщо съществува такава страна и как се нарича тя. Невежеството е единствената причина за това състояние, а ония които знаят, посочват и нововъзникналите варианти, но не като основни (и не като препоръчителни) – срв. определението в актуалната българоезична статия за Каталония в Уикипедия:

Каталония (също **Каталуния** или **Каталуния**; на каталонски: *Catalunya*, на испански: *Cataluña*, окситански *Catalonha*) е автономна област в Испания с пълно име **Автономна област Каталония** (*Comunitat Autònoma de Catalunya* и *Comunidad Autónoma de Cataluña*, също *Comunautat Autònoma de Catalonha*). (Срв. също в статията на книжовната норма в Република Македония: „**Каталонија** (каталонски: *Catalunya*; окситански: *Catalonha*; шпански: *Cataluña*; изворно изговарана како **Каталуња**) е автономна заедница на Шпанија и е службено признаена како народност.“)⁴

Наистина в иберийските езици по историко-фонетични причини и поради междуезикови влияния името на Каталония се произнася приблизително *Ка-*

⁴ Посетени октомври 2017 г.

талуня: испански (кастилски) и галисийски *Cataluña*, каталонски *Catalunya*, португалски и арагонски *Catalunha*, език на баските *Katalunia*. И окситанската форма *Catalonha* се произнася *Каталуньо* – окситанският е третият държавен език в Каталония. Така е и в някои разновидности на романската реч в области със стари исторически връзки с Каталония и Арагон – например в сицилиански, където името има форма *La Catalugna*. Извън така очертанния ареал формите на името Каталония с гласна **и** (на кирилица **у**) вместо **о** са по-скоро изключение – например есперанто *Katalunio*, бахаса индонезия *Catalunya*. Нормалното за повечето романски (а) и неромански (б), включително и за повечето славянски (в) езици е *Каталония* да се изписва с гласна **о**:

а) френски *La Catalogne*, италиански *Catalogna*, пиемонтски *La Catalògna*, румънски **Catalonia**;

б) английски *Catalonia*, немски и шведски *Katalonien*, нидерландски *Catalonië*, датски *Catalonien*, скотс *Catalonie*, исландски *Katalónía*, литовски *Katalonija*, гръцки *Η Καταλονία* или *Η Καταλωνία*, гелски *an Chatalóin*, кюрдски *Katalonya* или *Katalanistan*, унгарски *Katalónia*, фински *Katalonia*, турски *Katalonya*, маорски *Catalonia*;

в) руски Каталония, украински Каталонія, полски *Katalonia*, хърватски *Katalonija*, сръбски *Каталонија*.⁵

Каталония не се нарича на български, пък и на повечето езици по света *Каталуня* по същата причина, по която *Испания* не се нарича *Еспаня*, *Португалия* не се нарича *Португал*, *Страната на баските* не се нарича *Еускади* и *Франция* не се нарича *Франс* – тя, както и повечето страни в Европа, си има традиционно име още от средновековието (срв. „According to several scholars, the term *Catalan* and *Catalonia* emerged near the end of the 11th century and appeared in the *Usatges* of 1150“⁶).

Забелязваме, че в цитираната българска статия, както и в статията от Република Македония, няма прилагателни с основа *каталан-*, т.е. форми с гласна **а**, редуващи се с форми с гласна **о**, както е например в английските *Catalonia* и *Catalan*. Това е според присъщия на нашия език принцип за еднаква словообразователна основа на названията на дадена страна и на народа и езика ѝ. Затова няма смисъл да употребяваме на български, както правят някои ерудити, прилагателното *каталански* вместо *каталонски* – това би затруднило ползвателите на българския език, които и без това имат познавателни и назоваващи (когнитивни и номинативни) затруднения по случая, и би противоречало на въпросния принцип. Още по-нецелесъобразно е да използваме прилагателните *католонски* и *каталански* с разлика във значението им, каквато има в руския и украинския език, срв.:

⁵ Според съответните статии в Уикипедия.

⁶ Уикипедия: англоезична статия *Catalan nationalism*, посетена октомври 2017 г.

Русский язык различает прилагательные «каталанский» (относящийся к *каталанскому языку*) и «каталонский» (относящийся к области *Каталония*).⁷

Каталонський націоналізм, каталонський національний рух або **каталанізм** (кат. *catalanisme*) — соціальний, культурний та політичний рух у каталанських країнах, направлений на ствердження політичної, мовної та культурної ідентичності Каталонії та територій, де розповсюджена каталанська мова.⁸

Докато името на Каталония в нормативния български език (*Каталония*) следва международната традиция и се съгласува с руската (*Каталония*) и английската му форма (*Catalonia*), при името на Чечения нещата са малко по-сложни. Тук нормативната и препоръчителна българска форма *Чечения* се съгласува с названието на същата страна в повечето езици, докато използването в съвременните български медии и непрепоръчително *Чечня* се съгласува с руската *Чечня* и с подражаващата ѝ английска форма *Chechnya*, срв.:

Чеченская Респу́блика (чеч. *Нохчийн Республика, Нохчийчоь*; краткое название: **Чечня́**) – субъект Российской Федерации, республика (государство) в её составе. Входит в состав Северо-Кавказского федерального округа, является частью Северо-Кавказского экономического района.⁹

The **Chechen Republic** (/ˈtʃɛtʃɪn/; Russian: Чеченская Респу́блика, tr. *Chechenskaya Respublika*; IPA: [tɕɪˈtɕɛnskəjə rʲɪˈspublʲɪkə]; Chechen: Нохчийн Республика, *Noxçiyn Respublika*), commonly referred to as **Chechnya** (/ˈtʃɛtʃniə/; Russian: Чечня́; IPA: [tɕɪˈtɕnʲa]; Chechen: Нохчийчоь, *Noxçiɣɔ̆*), is a federal subject (a republic) of Russia.¹⁰

А ето как изглежда същото определение в българоезичната статия за Чечения в Уикипедия:

Чеченската република (на чеченски *Нохчийн Республика* на руски *Чеченская республика*), известна още като **Чечения** или **Чечня**, е една от съставните части на Руската федерация, тя е част от Южния федерален окръг и Северокавказкия икономически район.¹¹

Авторите на статията не случайно са поставили на първо място и като препоръчителна формата *Чечения*. Така въпреки е озаглавена и самата статия. На български *Чечня* звучи много неестествено – няма друго българско название на страна, което да завършва на *-ня*, и то под ударение. Формата *Чечения* е за предпочитане и защото има същата словообразователна основа като прилагателното *чеченски*. В статията на книжовната норма в Република Македония без колебание се използва само формата *Чеченија*:

⁷ Уикипедия: рускоезична статия *Каталония*, посетена октомври 2017 г.

⁸ Уикипедия: украинскоезична статия *Каталонський націоналізм*, посетена октомври 2017 г.

⁹ Уикипедия: рускоезична статия за Чечения, посетена октомври 2017 г.

¹⁰ Уикипедия: англоезична статия за Чечения, посетена октомври 2017 г.

¹¹ Уикипедия, посетена октомври 2017 г.

Чеченија (рус: Чеченская Республика, чеченски: Нохчийн Республика) е автономна република во составот на Руската Федерација. Главен град е Грозни.¹²

Както виждаме от цитираните определения за Чечения, чеченската форма на прилагателното *чеченски* може да се предаде на български като *нохчийн*, а формата на името *Чечения* като *Нохчийнчо* (населението на съвременна Чечения се състои почти изключително от чеченци – 95,3% според преброяването от 2010 г.). *Нохчийнчо* е официалното чеченско название на Чечения – в част от статиите в Уикипедия се посочва, че чеченските сепаратисти наричат страната си *Ичкерия*. Тоест толкова често употребяваната в българските масмедии форма *Чечня* не може да се оправдае с истинските местни названия на страната – нито с официалното, нито с опозиционното, защото няма почти нищо общо с тях.

Принципът на еднаквата словообразователна основа на названието на страната и на прилагателното, отнасящо към нея и към езика, говорен в нея, както и съзнанието, че и двете форми нямат почти нищо общо с използваните в местния език, са причината в много от езиците по света и в почти всички езици в Европа Чечения да се нарича именно *Чечения*, а не *Чечня*, като различията са главно в изписването на съгласната **ч** и в граматичното окончание на названието. Ето част от названията на Чечения като страна и като субект на Руската федерация в Уикипедия:

- на френски: *La République tchétchène* и *Tchétchénie*;
- на немски: *Tschetschenien*;
- на нидерландски: *Tsjetsjenië* и *Tsjetsjeense Republiek*;
- на датски: *Republikken Tjetjenien*;
- на шведски: *Tjetjenien*;
- на двете разновидности на норвежкия: *Tsjetsjenia*;
- на исландски **Téténia**;
- на фински: *Tšetšenia* и *Tšetšenian tasavalta*;
- на испански: *La República de Chechenia*;
- на италиански: *La Repubblica Cecena* и *Cecenia*;
- на португалски: *Chechênia*, *Tchetchênia* (бразилски португалски) и *Chechénia*, *Tchetchénia* (европейски португалски);
- на румънски: *Republica Cecenă* и *Cecenia*;
- на окситански: *Chechenia*;
- на галисийски: *A República de Chechenia*;
- на каталонски: *La República de Txetxènia*;
- на езика на баските *Txetxeniako Errepublika* и *Txetxenia*;
- на гръцки: *Η Δημοκρατία της Τσετσενίας*;

¹² Уикипедия, посетена октомври 2017 г.

- на албански *Çeçenia* и *Republika Çeçene*;
- на полски: *Czeczenia* и *Republika Czecheńska*;
- на хърватски *Čečenija*;
- на словенски *Čečenija* и *Republika Čečenija*;
- на сръбски *Чеченија* и *Чеченска Република*;
- на белоруски (на тарашкевица) *Чачэнія*;
- на литовски *Čečėnija* и *Čečėnijos Respublika*;
- на латвийски *Čečenijas Republika* и *Čečenija*.¹³

На някои езици името на страната също произлиза от прилагателното *чеченски*, но е образувано или като съставна дума както унгарското *Csecsenföld* (покрай *Csecsen Köztársaság*) и турското *Çeçenistan* (покрай *Çeçen Cumhuriyeti*), или с друга наставка както чешкото и словашкото *Čečensko* (покрай *Čečenská republika*), или пък с нулев словообразователен формант както монголското *Чечень* (покрай *Бүгд Найрамдах Чечень Улс*). Във всички тия случаи словообразователната основа е същата като в *Чечения*, т.е. *чечен-*. Подобни форми се използват и в други езици, например в иронски (*Цæцæн* и *Цæцæны Республикæ*), в кюрдски (*Çeçenistan*), в таджикски (*Чеченистон*), в узбекски (*Checheniston*). Със словообразователна основа *чечн-* названието на страната се образува (освен в руски и английски) в по-малък брой езици – например в украинския (*Чечня*), гелския (*an tSeisnia*), скотс (*Chechnie*), тагалог, бахаса индонезия и суахили (*Chechnya*), в част от езиците на Руската федерация.¹⁴

На европейския континент решително преобладава названието *Чечения*, при което името на страната и прилагателното, отнасящо се към страната и към говорения в нея език, имат еднаква словообразователна основа. Няма причини да не бъде така и в българския език.

19. Който не уважава собствения си език, не уважава и чуждите езици

Липсата на езиков усет, езикова подготовка и – най-важното – на съзнание, че към езика трябва да се отнасяме внимателно и отговорно, се отразява не само за начина, по който в съвременното българско публично пространство звучи родният език. Също толкова некомпетентно в същата среда се използва и английският език. Нещо нормално в съвременната българска телевизионна реклама е англоподобни названия на стоки да се разминават с правилната българска транскрипция и съответното приспособено към българския език произношение на английската дума. Отклоненията засягат фонемния състав и мястото на ударението в англоподобните названия.

¹³ Според съответните статии в Уикипедия.

¹⁴ Според съответните статии в Уикипедия.

Напоследък в телевизионните реклами като част от названието на козметичен продукт звучи англоподобната дума *нейчърълс*. Всъщност английската дума *natural* ‘природен, естествен’ може да се транскибира на български като *начъръл* (както логично и обосновано препоръчва Андрей Данчев 1982) или като *нечъръл* (според масовата практика), *nature* ‘природа, естество’ пък се транскрибира като *нейчър*. Произношението *нейчъръл* е смесване на две различни думи и проява на незнание и неосъзнаване на необходимостта от елементарна справка в речника. Последното впрочем вероятно е практически неосъществимо за мнозина от телевизионните дейци, защото редовно чувам образовани уж българи с гордост да твърдят, че нищо не разбират от фонетичната транскрипция на английския език (и изобщо от каква да е фонетична транскрипция), което означава, че не могат да разчетат представеното в речника произношение.

Споменатата в т. 17 тенденцията у част от съвременните българи да не правят разлика между „твърдо“ **л** и несричкотворно **у** вече институционно не се смята за правоговорен проблем. Родители, които чрез училището се опитват да насочат децата си към логопед, за да се научат да изговарят правилно **л**, получават отговор, че „на това вече никой не обръща внимание“, придружен от препоръката да не насилват децата си да се учат да говорят правилно. По телевизията можеш да станеш например спортен коментатор без никакви изисквания за говорни умения, затова от ефира постоянно звучи *Окомотив* вместо *Локомотив*, *Укоу* вместо *Лукойл*, *кубът* вместо *клубът* и т.н. – несричкотворното **у**, което би трябвало да бъде сонор **л**, в говора (в идиолекта) на такива коментатори просто изчезва в съседство с гласните **о** и **у**, а **й** не може да се изговори между гласната **о** и несричкотворното **у**.

Пренебрегването на доброто звучене на родния език води до принизен езиков усет и езикова отговорност изобщо, включително и спрямо чуждите езици. В съвременното българско публично пространство безкритично се допуска да се изговарят не само отделни английски думи и изрази, но и цели текстове на английски език, без да се прави разлика между звуковете **l** и **w**, които в английския език не само че са отделни фонемни, но се и срещат много често в речта и имат важна смислоразличителна натовареност.

Така в българската публична реч звучат смешни безсмислици. По телевизионните реклами чуваме за *кока коуа уайт* вместо за *кока кола лайт*, т.е. за ‘кока кола бяла’ вместо за ‘кока кола лека (или евентуално светла)’, защото говорещият не прави разлика между *Coca Cola Light* и **Coca Cola White*. По същия начин пак по рекламите чуваме *уайф* ‘съпруга’ (wife) вместо *лайв* ‘на живо’ (live).

В софийското метро записан женски глас съобщава *връзка с линия две* и след това същото на английски *трансфър хиър ту уайн ту*, което всъщност е ‘връзка с вино две’ – нещо, не толкова неочаквано в страна на виното, каквато е България. Заменя се думата *лайн* (line) ‘линия’ с думата *уайн* (wine) ‘вино’.

На фона на такова заличаване на важни английски фонемни различия срещашото се в българските телевизионни реклами макаронично произношение *ултимат*¹⁵ (с английско място на ударението, но с неанглоподобен звуков състав) или също така нямащото нищо общо с английския оригинал произношение *ултимейт* вместо англоподобното *ълтимит* (или евентуално *алтимит*) или вместо неанглийското *ултимат* (с нормалното за българския език място на ударението), както и побългареното произношение на думи като *експерт* в англоезичен контекст пак в телевизионни реклами едва ли заслужават голямо внимание.

20. Езикови безсмислици

Окцидентализмите са важни, но съвсем не единствени участници в езиковите безсмислици, обитаващи пространството на съвременната българска публична реч. В един от големите и хубави речници на чуждите думи в българския език думата *формула* е обяснена така:

ФОРМУЛА ж. (лат. formula ‘образец, правило’) 1. *Мат.* Последователност от математически знаци, написани в определен ред, което представя съкратено и удобно записване на математически твърдения (напр. $x^2+y^2>5$) 2. *Хим.* Условно изразяване чрез букви и цифри състава на сложни химически съединения. 3. Общоприето правило, образец. 4. Общо, кратко и точно определение на нещо. (Речник 1982: 927)

В езика на рекламите обаче формулата е нещо много повече от обясненото в речника. Тук можем да чуем за:

гел-мус формула;
течна формула;
тройна формула;
подсилена формула;
до 50% по-гъста формула;
силата на формулата със студено пресован зехтин;
течни формули с чисти и свежи съставки;
уникална течна формула с изчистени и свежи съставки;
богата кремообразна формула;
концентрирана формула с двойно действие;
мощна формула с двойно съдържание на гинко билоба;
революционна формула с хидратиращи кристали;
нежна формула с натурални екстракти;
богата на витамин це формула;
суперконцентрираната ѝ формула;
експертна формула.

¹⁵ Подчертавам ударените гласни.

Виждаме, че *формулата* не е само последователност от знаци, правило, образец или определение. Тя може да бъде течна, тройна, подсилена, по-гъста, чиста, свежа, богата, кремообразна (но и в агрегатното състояние гел-мус), концентрирана, мощна, революционна, нежна, богата на витамини, суперконцентрирана и експертна. Ако човек, слушайки за формулата, се опита да си я представи нагледно, във въображението му ще се появи някакво странно същество, съдбовно поглъщащо вниманието му – нещо като добронамерено и ексцентрично чудовище. Привлекателно чудовище, желано чудовище – може би това е и целта на рекламата, но чудовището си остава семантично уродливо, щом се опитаме да разгадаем значението на пищната му езикова форма.

Че формулата не е само последователност от знаци, правило, образец или определение се вижда и от по-дълги текстови отрязъци като:

Формулата против микроби е покрила плътно чинията и многократното пускане на вода не я отстранява. (Из телевизионните реклами; става дума за тоалетна чиния!)

В езиковите безсмислици може да участват, но може и да не участват окцидентализми – и западни, и незападни по произход думи вървят рамо до рамо в това начинание, както в следните изрази от телевизионни реклами:

секси пяна;
създаде подхранваща грижа;
твоего страхотно четири джи лято;
издържат до 10 пъти по-дълго (не е ясно от какво или от кого).

Често в името на рекламираната стока и при възхвалата на нейните атрибути се използват екзотични англоподобни изрази като *три ди* и *четири джи*, които се изговарят с голям възторг и явно трябва да разпалят топли чувства и страстно желание у зрителите/слушателите. Попитах неколцина познати какво според тях означава *три ди* и *четири джи*. Един-двама по изключение успяха да съобразят, че *три ди* може би означава ‘триизмерен’, а *четири джи* – ‘от четвърто поколение’. Явно – поне в случая – творците, а още повече българските адаптатори на вносни реклами нямат за цел да информират за обективните свойства на рекламираната стока, а използват екзотични англоподобни изрази с декоративна и манипулативна цел: не е важно какво означава изразът, важно е той да привлече и да събуди желание у възможния купувач.

Използваните англоподобни изрази често са с макаронично произношение. На реклама за козметично средство изписаното на етикета му *Q Ten Plus* С прозвучава на български като *кю тен плюс си*. Думата *плюс* е произнесена на български, а не близо до английското ѝ произношение (например *пльс*); изразът *кю тен* обаче не е преведен на български, да речем, като *ку десет* (защото всъщност няма значение какво означава), а добре известният на българите

от всички поколения витамин *се* се появява с англоподобното си название *си*. Вероятно в противен случай рекламата би звучала според българските ѝ адаптатори непривлекателно и прозаично.

Подобни примери има и в съвременния български публицистичен стил, преплетен със стила на политици, общественици и бюрократи. Тук все пак читателят, слушателят или зрителят се колебаят дали това, което виждат или чуват, няма някакъв, макар и размит смисъл. Въпросните синтагми с проблематична форма и значение често са калки или просто неумели преводи на чуждоезикови оригинали, но основното при тях е необичайното и не съвсем сполучливо съчетаване на думите и неясната отнесеност (референция) както на думите поотделно, така и на тяхното цяло. Тези им особености обикновено са присъщи и на небългарските им оригинали, а българският им превод само ги подсилва. Ето няколко примера:

инициатива за развитие на клъстери;
фамилия граждански организации;
подкрепа за деинституционализация на социални институции;
присъедини се към нашата мисия да живеем позитивно.

Примерите са малко – докато подготвях материала, вниманието ми бе насочено главно към езика на рекламата, но със сигурност могат да се намерят още. Поне за мене първите три звучат по-скоро натруфено и претенциозно, отколкото безсмислено, а при последния има неправилна, асемантична употреба на съществителното *мисия*.

21. Обедняване на съчетаемостта на думите и пренебрегване на граматични класове и категории

Обедняването на съчетаемостта на думите може да се дължи на неуместна и необичайна употреба на окцидентализъм, както например в иновационния съставен предлог *в контраст на* (в израза „в контраст на другите кораби“ вместо нормалните за българския език *в сравнение с, за разлика от, противно на*). В случая *с в контраст на* прозира чуждоезиковият образец, който е преведен буквално и безкритично. При други буквални и безкритични преводи може да не са използвани окцидентализми, но следствието е същото – изчезват от употреба редица синонимни думи и изрази. Все по-често можем да чуем или да прочетем:

не работи вместо *няма полза от него, не действа, не е ефективно*;
извършвам действия за/против вместо *предприемам действия за/против, осъществявам мерки за/против*;

има естетическа ценност вместо *има естетическа стойност*;
поради необходимия огромен финансов ресурс вместо *поради липса на средства*;
в реално време вместо *в действително време, за истинско време*;

В преводите на филми все по-често чуваме *Ти си красива като майка ти* вместо *Ти си красива/Красива си като майка си*, което все пак е малко по-добре от *Ти си красива като твоята майка* или *Посъветвайте се с вашия лекар* (вместо *Посъветвайте се с лекаря си*). В изброените случаи се пренебрегват нормалните за българския език възвратни местоимения, както и не по-малко нормалните енклитични (неударени) местоимения.

Пак във филмовите преводи се наблюдава неправилна употреба на аорист или имперфект вместо на други глаголни времена, особено когато глаголът има резултативно, умозаключително или несвидетелско значение, или пък назовава отдавна отминали събития в случаи като:

чете ли такова нещо вместо *чел ли си такова нещо* (реакция на възмутен читател);

вижда се, че го обичаше вместо *вижда се, че го е обичала* (реплика, след като се разбира какво е направила за мъжа си покойната му съпруга);

никога не исках вместо *никога не съм искал*;

никога не видях вместо *никога не съм виждал*;

аз се родих еди къде си или еди кога си вместо *родил съм се...*;

първият лорд от нашия род беше вместо *първият лорд бил / първият лорд е бил / първият лорд е* (става дума за човек, живял преди няколко века);

Трудна за обяснение е свърхупотребата на аорист при резултативното глаголно значение, което поне на английски обикновено се изразява с перфектни глаголни форми, добре различими както в английския, така и в българския език от аористните. От примерите се вижда, че понякога е неправилно употребен на български и глаголният вид.

Досадно във филмовите преводи и в рекламите е и калкирането на английския „местоглагол“ *do* с българския глагол *правя* в случаите, когато на нормален български или се повтаря глаголът от предходната реплика, или се използва изразът *недей* (който впрочем има същия произход както английския глагол *do*). Така на реплики като *Да ти покажа ли новите материали?* се отговаря с небългарското *Не го прави!* вместо с правилното *Не ми ги показвай!* или просто *Недей!*, а на въпроса *Да ти наля ли още?* също се отговаря *Не го прави!* вместо *Не ми наливай!* или *Недей!*. Вместо съответните положителни отговори *Покажи ми ги!* и *Налей ми!* в измъчения български език на филмовите преводи също ще видим или ще чуем *Направи го!*.

Особено затрудняват съвременния българин словоизменителни категории, които за него вече са архаични, но се срещат в текстове от близкото минало. Той често ги употребява неправилно, въпреки че би трябвало да ги е учил в училище и да може да ги разпознава и тълкува, а при нужда и да ги използва правилно.

Когато бях ученик в публичното пространство след думата *недей* се използваше да-конструкция, такава беше и практиката в нашето семейство, т.е. казваше се *недей да ми пишеш, недей да излизаш* и т.н. От друга страна никога не ме е затруднявало да разбирам и дори да използвам правилно еднозначните с тях изрази като *недей ми писа, недей излиза*. Вероятно тогава част от хората все още са ги употребявали в речта си, освен това те се срещат често в писаните текстове и затова често звучат (дори до днес) във възпроизвеждани – четени, рецитирани, цитирани, произнасяни в театъра и т.н. – текстове. Решаващо обаче за езиковата ни компетентност беше, че в училище ни учеха, че това е съкратен инфинитив и че отговаря по употреба и значение на да-конструкцията. Надявам се, че и сега има такава точка в обучението по български език. Формите на съкратения инфинитив не могат да затруднят съвременния българин, защото се пишат еднакво с формите за второ и трето лице единствено число на миналото свършено време (т.е. омографични са с аористните форми), а често се и произнасят като тях.

Оказва се обаче, че дори хора, които професионално се занимават със съчиняване на текстове за публична употреба, не са внимавали в училище и не разпознават, не могат да тълкуват и да употребяват съкратения инфинитив. Наскоро чух по телевизията да пеят традиционната популярна песен *Заспали чувства ти недей събужда* като *Заспали чувства ти недей събуждай*, след което същото изпълнение бе многократно излъчвано. Излиза, че и телевизионни канали, които са си поставили за цел да пазят, доразвиват и популяризират традиционната култура, не разполагат с кадри, способни да забележат и поправят такава очевидна езикова грешка. Ако същите кадри не четат авторски текстове от близкото минало или дори фолклорни текстове и не могат да ги цитират достоверно, значи мястото им не е в това иначе безспорно благородно поприще.

В училище също учихме, че в книжовния език до 1945 г., както, разбира се, и във фолклора можем да срещнем общоковския падеж на одушевените съществителни от мъжки род, завършващ на *-а*, и също че такива форми са се употребявали доскоро, когато името не е подлог в изречението, т.е. *Дядо Иван дойде*, но *Видях дяда Ивана*. Кратко и ясно. Вместо общоковсен наричаха падежа винителен, защото вече бяхме учили, че местоименни форми като *кого*, *го*, *него* са винителни, така че знаехме, че *дяда Ивана* се употребява, когато се съотнася с *кого*, *го* и *него*, а съответно с *дяда Ивана*, *без дяда Ивана* и т.н., когато се съотнасят със *с него*, *без него* и т.н.

Преди десетина години в поредното издание на забавно телевизионно предаване се появи скеч, в който разговаряха помежду си Иван Вазов и Христо Ботев, играни, разбира се, от любими на зрителите актьори. Бях поразен, когато чух набедените Вазов и Ботев да употребяват всички мъжки имена с окончание **-а**, независимо дали са подлог в звучащите от ефира изречения или не – например съвсем неправилното *Какво ще каже господина Ботьова?*. Очевидно сценаристът е възприел архаичните форми, завършващи на **-а**, за членувани и е решил, че по времето на Ботева и Вазова мъжките имена са се членували, което изобщо не е вярно. Неговата недостатъчна (но все пак някаква!) езикова образованост го е подвела да стилизира по такъв недостоверен начин речта на класиците на новата българска литература. Става дума за телевизионно предаване, имащо претенцията не само да отразява, но и да задава обществените чувства и настроения, но се вижда, че въпреки високото си самочувствие целият екип, включително сценаристите, актьорите и продуцентите, са проявили публично завидна доза езикова некомпетентност.

Останах с надеждата, че това е случайно недоразумение, което няма да се повтори, но наскоро в ефира се появи нова песен във фолклорен стил, в която лирическата героиня възпява либетата си Иван и Стоян. От контекста е недвусмислено ясно, че либетата са от мъжки пол, но, бидейки подлог в няколко изречения в песента, те се появяват там под формите *Ивана* и *Стояна* – Иван направи това, Стояна направи това и т.н. Отново същата грешка и отнова целите екипи и на компанията, записала песента, и на телевизионния канал, излъчил я, са неспособни да я забележат и осмислят.

22. Пренебрегване на български лексико-граматични и словообразователни категории. Преследване на думата *колежка*

Някои колежки и колеги постоянно преследват думата *колежка* и внушават на студентите, че няма нищо по-лошо от това да се използват такива думи. Въпросът тематично би могъл да се включи в т. 24 на настоящата глава или дори в следващата глава, ако ставаше дума само за отделна приумица на филолози на ключови научни и преподавателски места, а не за мощна тенденция да не се допускат в публичната реч названия за професии и обществени роли, изпълнявани от жени.

Въпросните колежки и колеги използват изрази като *една колега*, *уважаема колега* и т.н. редом с традиционно използваните *един колега*, *уважаеми колега*. Твърдят, че на латински нямало дума *колежка*, като че ли всички съвременни български думи трябва да ги има на латински и като че ли ние говорим на латински. На латински няма дума *колежка*, защото римляните не са имали колежки, както не са имали и императрици, пълководки, центурионки, сенаторки, трибунки, консулки и т.н. Просто тогава жените нито са имали право, нито пък са си помисляли да заемат такива длъжности.

Двойката думи *колега* и *колежка* са удобни, защото недвусмислено указват пола на човека, към когото се отнасят. Аргументът какво има и какво няма на латински е безсмислен, защото за две хиляди години светът доста се е променил. Истинската причина за преследването на думата *колежка* не е някакво преклонение пред, уви, почти непознатия за съвременните българи латински език (латински например изобщо не изучават студентите по българска филология), а модното в съвременна България преследване както на словообразователната наставка *-ка*, така и на цялата лексико-граматична и словообразователна категория на названията за професии и роли, изпълнявани от жени.

Когато бях ученик сред съученичките ми бяха напълно обикновени и често се срещаха имена като *Иванка*, *Стефка*, *Добринка*, *Софка*, *Веселка*, *Стоянка*, *Радка*, *Милка*, *Малинка*, *Бойка*, *Славка*, *Йорданка* и т.н. През последните две-три десетилетия обаче наставката *-ка* стана по някакви причини неблагозвучна и днес почти никой не дава на дъщеря си име, завършващо на *-ка*. *Йоан(н)а*, *Стефани* и *Петра* смениха *Иванка*, *Стефка* и *Пенка*. Вероятно наставката *-ка* звучи твърде селски на носителите на езика с претенции (а днес всички са такива). Чувал съм дори да казват, че звучи цигански (което естествено е непрофесионално и невярно). Много съвременни българи приравняват старинното и традиционното към селското и са готови да заличат всичко, което според тях ги кара да приличат на селяни, включително и женската именна традиция.

Немците си имат дума *канцлерин*, с която назовават – включително и в официални случаи – държавния си глава, ако е жена. Ако е мъж, той е само *канцлер*. Така е и в много други езици, където граматично или словообразователно се различават названията за лица от женски пол от названията за лица от мъжки пол. На български обаче се смята за почти недопустимо в официален контекст да употребим иначе съществуващите думи и изрази *канцлерка*, *президентка*, *министърка*, *министър-председателка*, *генерална секретарка*. Много хора в такава ситуация вероятно не биха употребили и думи като *ръководителка*, *депутатка*, *представителка*, *пратеничка*, *директорка* и изобщо съвременният българин смята за принизяващо назоваването на важни особи със съществителни, завършващи на *-ка*, дори особите да са от женски пол.

Някои смятат, че избягването на названията за лица от женски пол се дължи на войнстващия феминизъм и на борбата за равенство между половете. Твърдят дори, че имало указания в такъв смисъл от бюрокрацията на Европейския съюз. Не виждам обаче защо някой, ако наистина смята хората за равни, трябва да се срамува, че половината от тях са жени, и защо, ако уважава ръководителите и политиците си, трябва да прикрива женския им пол в езиковия си изказ. Нормалната съвременна жена би трябвало да е горда, че е жена.

Впрочем, неупотребата на думи като *канцлерка*, *президентка*, *министърка* е присъщо на руския език и усещането, че са неуместни в българоезичен

официален дискурс, се дължи на стилистични рефлексии, наложили се под руско влияние и подсилени от факта, че в английския език думи като *teacher*, *artist*, *employee*, *leader* ('учител и учителка, художник и художничка, служител и служителка, предводител и предводителка') и много други назовават едновременно лица от двата пола. В руския, а под негово влияние в българския език това е остатък от доскорошно, но вече архаично състояние на обществото, когато жената не е могла да бъде ръководител, администратор, не е могла да упражнява творчески професии, а е могла единствено да бъде съпруга, включително и на ръководители, администратори и професионални творци.

Езиково неосъзнатата част от съвременните българи усеща описаната тенденция като модна и се престарава в прокарването ѝ. В телевизионна реклама например малко момиченце казва за майка си, че е *добър учител* и *голям художник*, като че ли има нещо срамно и нередно в това майката да бъде *учителка* и *художничка*. Който няма езиково съзнание и езиков усет, има изострен инстинкт да следва езиковата мода – с толкова по-голяма жар и старание, колкото тя е по-нелогична, по-глупава и по-безсмислена. За такива хора колкото по-грозен става езикът, толкова по-красив изглежда.

23. Реакция на част от професионалните филолози

Изброените до тук проблеми не остават скрити за езиково осъзнатите професионални филолози в България. Николай Михов – дългогодишен професионален преводач и полиглот (и също участник в проекта „Историческо и културно-езиково наследство на „съседна“ България“) – често споделя в личната си кореспонденция наблюдения върху езиковите процеси в страната. Негови са част от представените в настоящата глава примери¹⁶. Н. Михов обръща внимание и на синтактични варваризми като *Битиви новините* и *Битиви репортерите* вместо *новините на Битиви* и *репортерите на Битиви*, и на лексикални замени като *принтове* (върху текстил) вместо *щампа* и *десен*. В свои писма той разглежда лексеми от професионалната реч на бюрокрацията, закономерно вливащи се в публицистичния стил, както и от други масово употребявани тематични кръгове и е убеден, че в съвременна България „имамания за подмяна“ на думи:

... масово държавни и общински чиновници започнаха да употребяват думата *експертиза* в смисъл на 'експертен опит'. За мнозина изразът „той има експертиза“ навява на мисълта, че човекът не е съвсем наред и му е направена медицинска експертиза.

... безспорно има мания за подмяна. Думи като *фойе*, *администратор* (в хотел), *длъжност*, *местоположение* вече звучат архаично, заместват се от

¹⁶ Понеже са вдъхновени от една и съща действителност, някои негови наблюдения съвпадат с част от моите, а оценката ни за наблюдаваните явления е напълно еднаква.

лоби (и преди имаше дума лоби, но с различно значение), *рецепционист*, *позиция*, *локация*. (Н. Михов – лична кореспонденция от януари 2016 г.)

Виждаме, че манията за подмяна изтласква от езика както стари окцидентализми (*фойе*, *администратор*), така и западни думи (*длъжност*, *местоположение*). Модните думи обаче, които изтласкват старите, по правило са окцидентализми: *лоби*, *рецепционист*, *позиция*, *локация* и именно модата кара хората да ги употребяват. Мои връстнички и връстници спонтанно казват „Да се срещнем в лобито“, макар че със сигурност многократно в живота си са казвали „Да се срещнем във фойето“. Когато веднъж жена ми направи забележка на наша връстничка и колежка, че на български си има дума *длъжност*, колежката отговори „Напоследък се казва *позиция*“. Явно заедно с модата върви и страхът да не звучиш архаично – сякаш се страхуваш от собственото си минало и от начина, по който си говорил като млад. Вижда се, че хора с такава нагласа, дори и да са филолози, не гледат на езика като на културно богатство и традиционна ценност, а като на мода, като на нещо, което постоянно трябва да се актуализира и променя. Има хора, за които по принцип традиционното е грозно и само новите неща са красиви. Но не само те, а и много други в речевото си поведение инстинктивно и безкритично следват езиковата мода. Те приемат и активно участват в релексикализацията на езика и в настаняването на нови окцидентализми в него, а мнозина от тях са професионални филолози, включително и филолози, които би трябвало да са част от научния елит на нацията.

24. Престиж и подражание. Безразличие на „научния елит“

Ако продължим темата за филолозите, които би трябвало да са част от научния елит, т.е. от академичните кадри на нацията, моето лично наблюдение е, че мнозина от тях са безразлични към поставения в настоящата глава въпрос, а поне част вероятно приветстват модното преназоваване и нахлуването в езика на нови западни названия за съществуващи вече понятия. Както стана ясно от досегашното изложение, аз съм сред ония, за които това преназоваване заличава словното богатство на езика, неговия народностен облик, неговата традиция и структура, неговата красота, чиито корени са в хилядолетната му история и в собствените му словообразователни способности. За мене окцидентализмите, имащи западни синоними, трябва да се използват от време на време за стилистично разнообразяване на речта, но винаги на второ място и само като намек, че говорещият знае и други езици, че владее поне отчасти и класическата западна словесност, но същевременно е горд, че е българин и че познава (пак поне отчасти) хилядолетната българска езикова традиция и съставените върху нейна основа по-нови културни и абстрактни думи. Обратното поведение за мене е проява на съзнателен или несъзнателен срам от

собствения произход и от собствените културни традиции и липса на професионално и общокултурно езиково съзнание.

Като изключим индивидуалната научна работа в академичните филологически среди, която обикновени зависи от това в какво звено работи академичният кадър, какви задачи са му поставени, накъде го е насочил научният му ръководител в началото на кариерата му, а често и от негови чисто прагматични и егоистични подбуди, филолозите в България на практика не поставят обществено значими езикови въпроси, а още по-малко спорят на подобни теми.

Ако изобщо спорадично и вяло се засягат езикови проблеми, те са по същество маловажни и невинаги професионално поставени. Съвременните български филолози, както и някои лаици с претенции, обичат да критикуват „мекането“, т.е. изговарянето, евентуално писането на форми като *ходиме*, *държиме*, *играеме*, *пееме*, които са широко разпространени в устната наддialeктна реч в България, но противоречат на книжовно нормативните *ходим*, *държим*, *играем*, *пеем*. Спазването на правилото да не се мека не изисква кой знае каква езикова и обща култура освен просто да го научиш и изискването към другите да го спазват е лесен начин да се симулира образованост и високи езикови познания.

Противниците на мекането не си дават сметка (или просто не знаят), че такива напреднали народи като чехите, словаците и литовците, както и нашите съседи гърците по принцип мекат, включително и в книжовните си норми и това изобщо не ги прави по-изостанали или по-некултурни от българите. Освен това окончанието *-ме* за първо лице множествено число е закономерно и естествено следствие от хилядолетното развитие на индоевропейските и на славянските езици, включително и на българския език и с нищо не е по-лошо от окончанието *-м* – нито е по-трудно за произнасяне, нито по-неблагозвучно, нито по-неразбираемо, нито пък по-необичайно в останалите славянски и индоевропейско езици. Много от българските книжовници през XIX в. го използват като нормативно, а в българските говори, включително и на територията на съвременна България, то е широко разпространено, и то не само в западните (срв. БДА 2016: карта № 106), на които по традиция се гледа като на по-недостойни в нормотворно отношение. Дори да нямаше древни индоевропейски корени, то можеше да се появи по аналогия – дори само като римувано с окончанието за второ лице множествено число *-те* – и възникването му пак щеше да е закономерно и естествено.

Моето лично мнение е, че ако мекането бъде узаконено в книжовната норма, българският език няма да загуби нищо – нито благозвучието си, нито духа и традицията си, а ще спечели едно закономерно осъвременяване, много по-безобидно от преназоваването на съществуващи понятия с нови западни думи и на свързаната с него загуба на цели синонимни лексикални и фразеологични гнезда.

Друг въпрос на езиковата практика, който обаче почти не се поставя, е произнасянето на твърди съгласни пред някои глаголни окончания във форми като *ходат, носат, молат* вместо книжовно нормативните *ходят, носят, молят*. И тук за част от книжовници от XIX в. форми като *ходат, носат, молат* са били нормативни. Днес без особени спорове част от образованите жители на България произнасят *ходат, носат, молат* в устната си реч, особено в неофициален контекст, а пишат по възможност книжовно нормативните *ходят, носят, молят*.

От време на време възникват не особено ожесточени дискусии около правилото за пълен и непълен определителен член в мъжки род единствено число. Не особено ожесточени, защото – компромисно и разумно – радетелите на българския език оставят правилото да важи такова, каквото е, което е много по-добре от някакво неразумно и опростачващо езика решение. Иначе от правените предложения най-приемливо е това да се пише винаги *-ът, -ят*, а който иска може да не произнася крайното *т*. И без това съвременните българи често не изговарят крайното *т* във форми като *радост, прост, шест, лост, мост, петдесет, седемнайсет* и т.н.

Част от аргументите в полза на това виждане са убедително представени от Константин Куцаров: така всички членувани имена и местоимения ще съдържат единна „експлицитна морфема за определеност *-Т*“, „всички определени имена ще имат унифициран формален показател“, както логично и системосъобразно е в книжовната норма в Република Македония, която всъщност е „алтернативна кодификация на българския език“ и ще отпадне различието между пълен и непълен член, което не е присъщо на „автентичните български говори“ (Куцаров 2012: 131). Можем да добавим, че формата на определителния член за мъжки род единствено число, съдържаща съгласна *т*, е по-старинна и оттук етимологично „по-правилна“ от формата, при която същата съгласна е отпаднала, което я прави еднозначна и удобна за употреба – сравнете например двузначността на форми като *съпруга*, които са едновременно неопределени за женски род единствено число и „непълни“ определени за мъжки род единствено число.

Досега не съм чувал на научни форуми и не съм виждал в научни публикации да се поставя въпросът за неразличаването на твърдото *л* от несричкото-ворното *у* в речта на много от съвременните българи, което, както бе показано в **т. 19**, води понякога до смешни последствия. Пак там бе показано, че институциите, които би трябвало да се занимават с правилния български език на подрастващите, също отказват да се занимават с въпроса, въпреки че той засяга и тяхната компетентност по необходимия в международното общуване английски език.

И академичните, и учителските среди в съвременна България продължават да възприемат архаизмите не като стилистично тържествени, а като селски

думи. За тях например *дохожда* вместо *пристига* или *идва* е селско, но западната дума *интервенира* вместо *намесва се* е културна. Наличието на културни думи като *предхожда*, *подхожда* и т.н. от същото словообразователно гнездо изобщо не помага, защото съвременният българин не обича словообразователно прозрачни думи, а екзотични и с неясна вътрешна форма.

С две думи академичните филолози в България са се отдали на безметежен дескриптивизъм, съчетан с прилагане на готови вносни теории, и не реагират на такива езикови промени като излишното преназоваване и свързаната с него загуба на изразни средства, заличаване на народността на облик на езика и скъсване с многовековната културна традиция, вплътена в него. Академичните филолози или са безразлични, или приветстват въпросните промени, макар че, когато им обръщат внимание, обикновено ги изучават твърде повърхностно. И в академичните среди, и извън тях хората, за които красотата на езика се корени в неговата приемственост сам със себе си, в неговата относителна устойчивост, която води до стилистична гъвкавост и същинско словно богатство, поне на пръв поглед, са в малцинство. Най-малкото защото не успяват да реагират и организирано да предложат програма за езиково строителство, най-малкото защото никой от отговорните фактори в обществото не ги пита какво мислят и не ги моли за съвет. Мнозинството като че ли наистина не осъзнава проблема, а конкретни езикови решения често се взимат и налагат от недостатъчно компетентни чиновници, администратори, сътрудници в средствата за масова информация, публични личности и ръководители в областта на различни обществено значими дейности. В езика безкритично се внасят чужди и неуместни форми, чужди значения, чужди конструкции, губи се разбирането между поколенията, губи се и натрупаното знание за света, за неговата култура и история.

И наистина, ако някой не знае как се нарича Савската царица (срв. в т. 14), той няма да знае коя е тя. Ако случайно е научил от някой чуждоезичен или чуждоезиково подобен български източник коя е *кralицата на Саба*, той няма да може да я разпознае в *Савската царица* и между него и досегашната българска литература ще има комуникативна бариера.

Разбира се, за хората, които се интересуват единствено от търговските названия на модни стоки, вечно обновявани и често умишлено екзотични и неразбираеми, всичко това няма никакво значение. Но трябва ли по-интелигентната част от обществото да приема техните езикови решения и тяхното езиково поведение? Езикът е и инструмент на познанието, и изразител на стил и естетика, и огледало на вътрешния и външния свят на своите носители. Затова не е все едно как звучи и как изглежда той. Българските филолози обаче с безразличието си и с фаталистичното приемане на многобройните грешки и неправилности в съвременната речева практика за закономерни езикови промени оставят полуграмотни и езиково некомпетентни фактори да ни учат – нас и децата ни – как да говорим и как да пишем.

Езиково осъзнатата част от българското общество и от българските филолози в частност вижда безразличието на академичния елит и това я довежда до отчаяние, защото само най-знаещите и имащите институционално задължение да говорят и възможност да бъдат чути могат да поведат борба срещу изпростяването на езика, което неизбежно води до изпростяване на познанието, на стила и естетиката и на вътрешния и външния свят на хората. Отчаянието на езиково осъзнатите филолози в съвременна България от поведението на академичния елит личи много добре в следното изказване на Н. Михов по повод на честата неуместна и неправилна употреба на глагола *случва се* (срв. т. 15):

Много от хората, които употребяват тази дума за щяло и нещяло не са необразовани, напротив образовани са, и то доста, но искат да изглеждат и звучат модерно. Останалите, които не са компетентни, просто им подражават. В резултат на това се налага тенденция, която е необратима. На фона на разбирането на най-знаещите (професори и академици от университети и институти) и склонността им да приемат за вярна и да налагат статистически по-честата употреба, няма надежда за съдействие и разбиране. (Н. Михов – лична кореспонденция)

Темата за безразличието на българските филолози към масово употребяваната и официална форма на родния им език ще продължи и в следващата глава. Там ще бъде спомената и словообразователната недостатъчност като проява на упадък на езика.

25. Поколения и образование

Във времена на големи обществени промени и сътресения ролята на по-младите е по-голяма отколкото във времена на консервативно спокойствие. Такова е и днешното време, на което са присъщи и значителни и трудно предвидими скокове в начина на живот и в технологичното развитие на човечеството.

При такива условия младите са по-приспособими. Днес те си намират добре платена работа по-лесно от родителите си, много по-успешно овладяват и развиват съвременните технологии и по-бързо се нагаждат към стремглаво изменящите се жизнени условия. При такива обстоятелства старите по принуда изглеждат консервативни, непроизводителни и неавторитетни. На всичко отгоре в обществото преобладава нагласата да се гледа на всичко в живота, включително и на езика, като на мода: всичко ново е хубаво, а всичко старо – лошо и ненужно. За мнозина думите, изразите, напрупаното през вековете словно богатство нямат никакво значение, щом не са актуални, авангардни, нововъведени в езика, екзотични. Авторитетна се оказва речта на младите – старите им подражават, за да не изглеждат ретроградни, а младите не търсят

образци за поведение и културна нагласа у старите, не ги интересува как те говорят, за какво говорят, какво знаят и какво могат да споделят. Езикът не се предава пълноценно от родители на деца (както в наблюдаваните по света случаи на езикова смърт), губи се стилистичното му богатство и възможността на поколенията да общуват помежду си.

Така обрисуваната картина, разбира се е стилизирана и схематична. Факторът поколение по-скоро подсилва фактора мода. По-важно е разделението между хора, които гледат на езика като на мода, и хора, които в предходното изложение нарекох езиково осъзнати и според които езикът трябва да е сравнително устойчив, със символно значение като част от културното наследство на нацията и следователно по-панхронен, по-гъвкав и по-богат. Има и такива, на които езиковите въпроси са напълно безразлични. Отношението на всяка отделна личност към езика може да бъде приблизително измерено, ако ѝ зададем добре обмислени въпроси и задачи по темата, и ще се окаже, че то е някъде между изброените три крайности. Личности, клонящи и към трите крайности, ще има без съмнение във всяко поколение, но вероятно в различно съотношение. Подобни крайности има и в отношението към чуждите думи като цяло и към думите от западен произход в частност. И тук всеки съвременен българин (като изключим безразличните) ще се окаже някъде между горещата любов и пълната нетърпимост към тях. Ще има и различия в мненията за степента, в която те трябва да се употребяват. Има широко поле за социолингвистични проучвания по темата, стига проучвателите да сметнат, че тя е значима и че заслужава тяхното внимание.

В никакъв случай не можем да обвиним чуждоезиковото обучение в съвременна България за разглежданите в настоящата глава явления. Те, макар и окачествени като прояви на езикова некомпетентност, са така или иначе проява не само на слаба езикова култура, но и на междуезиково взаимодействие и междуезиково влияние, на т. нар. интерференция. Специалистите по чуждоезиково обучение у нас осъзнават достатъчно добре различните страни на междуезиковата интерференция, връзката ѝ с подражанието и езиковата конвергенция, със смесването на езиците – срв. Елена Хаджиева (1995: 3–4) с позовавания върху Лев Шчерба (2002: 40–53)¹⁷ – и с появата на т. нар. междинен език – срв. Хаджиева (2004: 9) с позовавания върху Андрей Данчев (1980: 20). Езиковите и културни явления, разгледани в настоящата глава, могат да бъдат тълкувани с оглед и на езиковата интерференция, и на езиковата конвергенция, и на смесването на езиците, и на т. нар. междинен език, а също и с оглед на межкултурната компетентност (за нея срв. Хаджиева 2015). Те могат да бъдат сравнявани и с езика на българи, живеещи и работещи в чуждоезикова среда, при които интерференцията се дължи на „езиков комфорт“ (срв. Елена

¹⁷ Е. Хаджиева (1995: 3–4) се позовава върху издание на избраните трудове на Л. Шчерба от 1958 г.

Крейчова 2015: 108 с позоваване върху Гладкова, Ликоманова 2002: 41), и често наподобяват – особено в професионалния жаргон¹⁸ – това, което Е. Крейчова нарича „съзнателна интерференция“ при „лица, невладеещи добре както чуждия, така понякога и майчиния си език“ (Крейчова 2015: 113). Оказва се, че междуезикова интерференция, езикова конвергенция, междинен език, смесване на езиците и недобро владееене на майчиния език е възможно не само в чуждоезикова среда или при усвояване на чужд език, но и в своя езикова среда, на своя територия и при недостатъчно владееене на чужди езици – примери за всичко това ни поднася съвременната българска действителност.

Трудното намиране на преводно съответствие, разгледано в т. 8, едновременно и следствие от останалите обсъждани явления, и една от причините за тях, също не се дължи на недостатъчно внимание от страна на академичния елит на страната. В България се появяват сериозни трудове по теория на превода, както обобщаващи, така и върху по-конкретни въпроси – срв. например монографичното изследване на славяно-славянския превод от Искра Ликоманова (2006), монографичното изследване на граматичните трансформации при художествен превод на Ивана Давитков (2016). Причината за несполучливите преводи не е в това, че няма кой да подготви добри преводачи, а в това, че с превод се занимават хора, които принципно не са подготвени, често нямат и съответния ценз и, което е най-лошото, дори и не подозират (или пък просто не ги интересува) какво е приличен превод. На трудовия пазар в съвременното българско публично пространство те се налагат не заради професионалните си умения, а по съвсем други, себични и користни причини, подбуди и механизми, което е в ущърб на интересите на обществото, на неговото културно и езиково равнище.

Неправилно употребяваните в преводи на филми български глаголни времена и глаголен вид, за които стана дума в т. 21, както и отбелязаните там неуместни употреби на глагола *правя*, също не могат да се оправдаят с липса на теоретична и научно-приложна литература по въпроса. В България отдавна има добри и подробни граматики, съпоставящи английския и българския език (срв. напр. Граматика 1963); съществува отдавна и монографията на Димитър Спасов за категориите на английския глагол, за тяхното изразяване и употреби (Спасов 1972). В края на краищата, ако на преводача му е толкова трудно да превежда на български, може да се запознае и с учебниците по български език за чужденци – например *Лесното в трудния български език* (Хаджиева, Влахова, Велкова, Шушлина, Асенова 2014), където особеностите и употребите на българските глаголни категории са представени подробно и богато илюстрирани.

Основна цел на чуждоезиковото обучение е да се усвои добре чуждият език. В стремежа си да постигне тая цел методиката на чуждоезиковото обу-

¹⁸ Явления, близки до професионалния жаргон ще бъдат разгледани в следващата гл. 11.

чение от време на време изпада в крайности, които са полезни, ако обучаемият се стреми да усвои чужд език и култура, като изостави и забрави своите. Същите крайности обаче са недостатъчни, ако искаме да подготвим човек, който качествено да пренася, да превежда смисли, идеи, знания и културно богатство от едно комуникативно пространство в друго, от един език на друг. Така например принципът на бихейвиористите, че в чуждоезиковото обучение трябва да „се използва само езикът-цел“ и че „родният език и езикът-цел не трябва да се смесват, за да се избегне интерференцията“ (Шопов 2005: 22; цитатите са от представен от Тодор Шопов преглед на образователните идеологии и школи в чуждоезиковата методика) на практика води до несрещане, разминаване на родния език и езика-цел. Дори да усвои добре чуждия език, обучаемият не може да осъзнае разликата между него и родния език и със сигурност ще има тежка интерференция при опитите му да преведе каквото и да било от чуждия език на родния. В повечето случаи той няма да се различава от споменатите преди малко „лица, невладеещи добре както чуждия, така понякога и майчиния си език“ (Крейчова 2015: 113), но за разлика от тях няма да създава „езиков комфорт“ за адресатите си и дори няма да бъде разбран добре от тях.

До подобни резултати може да доведе последователното прилагане на принципа за „преподаване на нови значения чрез създаване на асоциации вътре в изучавания език, а не чрез създаване на асоциации с родния език“ (Шопов 2005: 19), присъщ на директния метод, както и свързаната с него препоръка при преподаването на език никога да не се превежда (пак там: 20). Всъщност „създателите на директния метод вярват, че процесът на усвояване на чужд език е подобен на този на родния език“ (Шопов: 19) и това обяснява особеностите на техния подход. Колкото и общо да има между усвояването на роден и на чужд език, между двата процеса има дълбоки различия. Усвоявайки втори, трети и т.н. език, човек има вече изградена система от понятия и представи за света. Той не може при усвояването на всеки нов език да изгражда съвсем нови системи от понятия и нови представи за света, независими от вече съществуващите у него, не може да изгради съвсем нова личност, независима от досегашната си, а ако случайно успее, мислите, чувствата, понятията и представите му ще бъдат непреводими и затворени в различни дялове от съзнанието му, обслужващи отделните усвоени езици. Такъв човек не може да бъде преводач. В най-добрия случай той би могъл да общува с ползвателите на съответните езици. На практика обаче е твърде вероятно да се превърне в непълноценен носител на няколко езика, т.е. в дефективна езикова личност с проблемен запас от понятия и оцетени знания за света.

26. Пълноценната езикова личност

Пълноценната езикова личност трябва да владее поне един, поне родния си език до степен, достатъчна, за да може да се изразява на него прилично и с вкус, а професионалните преводачи трябва да са в състояние да преведат мислите и чувствата му, понятията и представите му на всички останали езици. Желателно е пълноценната езикова личност да е запозната поне малко и с няколко чужди езика, за да може по-добре да осъзнае и усвои и родния си език. Професионалният преводач пък трябва да владее езика, на който превежда, не по-зле от езика, от който превежда, което на практика означава, че трябва да бъде много добър специалист не само по чуждия, но и по родния си език. Пред доброто образование стои задачата чуждоезиковото обучение да се съчетава с надграждане на познанията по роден език и с оразличаване на двата езика и осъзнаване на особеностите им. Така чуждоезиковото обучение наистина би допринесло за изграждане на пълноценни езикови личности. Такива са нуждите на днешното българско общество, за да преодолее еkleктизма и хаоса в публичната си реч, и няма причини образователната система да не може да ги посрещне. Всичко това обаче е невъзможно, ако на езика се гледа като на мода, а на родния език като на ненужен и второстепенен – невъзможно е без достатъчно разбиране и воля в обществото. Както ще покажем в заключителната **т. 18** на следващата **гл. 11**, за да бъде езиковата личност пълноценна, трябва да познава поне малко и книжовната традиция, корените и историята на родния език.

ФИЛОЛОЗИТЕ В ДНЕСНА БЪЛГАРИЯ И ЕЗИКОВЕДСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ¹

1. Прекриване на границите на книжовната норма и неверие в словообразователните способности на собствения език

В предходната глава 10 бяха разгледани такива тенденции в езиковото развитие на съвременна България като трудното намиране на преводен еквивалент, засилената окцидентализация на речника и разколебаването на фонетичния и морфологичния облик на заемките. За психологична причина на посочените явления бе определен езиковият снобизъм, езиковата некомпетентност и небрежното отношение към собствения език. Колкото и парадоксално да звучи, всичките тия слабости са повече или по-малко присъщи и на съвременните български филолози и на техния академичен елит дори в отношението им към собствения професионален речник и в частност към езиковедската терминология.

В съвременния български езиковедски дискурс се проявяват различни случаи на своеобразно излизане извън книжовната норма – извън посоченото в нормативни речници място на ударението и извън традиционно установените в книжовния ни език норми на фонетично и морфологично усвояване на заети лексикални и словообразователни елементи. Това прекриване на границите на книжовната норма ще бъде онагледено с няколко примера, като ще си позволя, както в предходната гл. 10, да не посочвам имената на ползвателите на съответните форми, защото са важни езиковите явления, а не конкретните им носители. Ще си позволя и известна съпоставка на така оформящата се терминология с някои свойства на жаргона.

Липсата на вяра в словообразователните способности на собствения език и отсъствието на съзнание, че езиковедските термини могат и трябва да съществуват в два варианта – домашен и латинизиран, също ще бъдат разглеждани: като водещи до еkleктизъм и хаос в езиковедската професионална реч и като огледало на общото състояние на езика в съвременна България.

¹ Част от настоящата глава се основава върху публикация, озаглавена *Между професионалния жаргон и терминологията – някои извъннормативни явления в българския езиковедски дискурс* (Гешев 2013б).

2. Защо българските слависти употребяват в устната си професионална реч изключително латинизирани имена на падежите

При работата си със студенти от специалността Славянска филология забелязах, че те (когато говорят на български) употребяват предимно латинизирани названия на падежите. Впоследствие забелязах, че така постъпват и преподавателите от същата специалност. Това е навик, който и едните, и другите са придобили по време на своята университетска славистична подготовка. В българското училище, доколкото изобщо се говори за падежи, се употребяват традиционните домашни названия *именителен*, *винителен*, *дателен* и *звателен* падеж. Класици на българското езикознание като Кирил Мирчев и Иван Дуриданов (автори и на важни учебни помагала) използват същите традиционни названия (както и също така традиционните *родителен*, *творителен* и *местен* падеж). В специалността Славянска филология обаче предмети като теоретична граматика, историческа граматика и история на книжовния език се изучават на съответните езици (полски, чешки, словашки, украински, хърватски и сръбски), в които се използват или латинизирани названия за падежите, или пък (в полски и украински) пуристични названия, които се различават както от българските, така и помежду си.

В такива условия на терминологична пъстрота в професионалната реч на славистите (не само на студентите, но и на преподавателите) се налагат най-разпространените (употребявани в по-голям брой езици и в по-голям брой учебни предмети) и оттук най-разбираеми за всички названия на падежите – латинизирани. Доколкото английският език, а покрай него (по-рано и в по-голяма степен от него) и други западни езици (най-вече френският и немският) също влияят върху езиковото съзнание на различни професионални групи, включително и на филолозите-слависти, техният пример също допринася за употребата на латинизирани граматични термини, в това число и на латинизирани падежни названия.

За да се прецени доколко явлението е ново, би трябвало да се изследват документи, които свидетелстват, ако и непряко, за състоянието на устната професионална реч в миналото – например записки от лекции. Що се отнася до писмения професионален славистичен дискурс, в него дълго време са преобладавали, ако не и напълно господствали традиционните падежни названия. Така например големият български славист Иван Леков в класическия си и обобщаващ труд *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици* употребява изключително традиционните български имена на падежите (Леков 1968, особено стр. 115–161).

Същото важи и за българската индоевропеистика. В своето дълго 492 стр. „кратко помагало“ по сравнително индоевропейско езикознание Ст. Младенов използва (като изключим латинизма *аблатив*) изключително традицион-

ните български имена на падежите (Младенов 1936, особено стр. 318–366, 407–411). Да си припомним, че те водят началото си от **средновековната и ренесансовата граматична традиция на православните славяни** и че освен в съвременния български се употребяват и в съвременния руски език. И те, подобно на латинските, са калки от гръцките падежни названия и в това си качество отразяват, като форма, едно от постиженията на средиземноморско-европейската антична граматика.

3. Как славистите изговарят латинизирани имена на падежите

По-интересен от въпроса защо българските слависти използват латинизирани имена на падежите е въпросът как те ги изговарят. Става дума за мястото на ударението.

Българските слависти изговарят латинизирани падежни названия винаги с начално ударение, а именно:

но́минатив, а́кузатив, ге́нитив, да́тив, инстру́ментал, ло́кал/ло́катив, во́катив.

Успяват с цялото си професионално умение и професионални навици на филолози да изговорят ясно и без колебание толкова дълги думи с начално ударение. Използваните от тях имена на падежи обаче са в ярко противоречие с традиционния за съвременния български книжовен език начин на акцентологична адаптация на латинизмите и неолатинизмите, окончаващи на *-ал* и на *-тив*, а именно – въпросните наставки да са под ударение, както е и в самия латински език (а също и в латинизмите и неолатинизмите във френски и немски). Това е акцентуационен модел, практически единствен в българската лексика като цяло и в граматичната и езиковедска терминология в частност – срв. в лексиката изобщо:

нега́тив, актíв, пурга́тив, колектíв, лока́л, интегра́л, фести́вал, номина́л;
и в граматичната и езиковедска терминология:

опта́тив, дубита́тив, инфинитíв, перфектíв, дента́л, лабиа́л, ларинга́л.

Моделът е устойчив и **не е** засегнат от засилващото се напоследък влияние на английския език, където латинските по произход наставки *-ive* и *-al* обикновено не са ударени.

4. Как се изговарят латинизирани имена на падежите в професионалната реч на други български езиковеди

Аномалният акцентуационен модел в изговарянето на латинизирани имена на падежите е преминал от речта на славистите и в речта на други български филолози. Един колега от английска филология изговаря по същия начин (с начално ударение) имената на падежите. Когато го попитах защо, той сподели, че вероятно под английско влияние. Съмнявам се, че това е така,

защото три от седемте названия, а именно номинатив, акузатив и инструментал на английски не са с начално ударение. В най-добрия случай английското влияние е взаимодействало с влиянието от страна на професионалната реч на славистите.

Колежка, която преподава български език, сподели, че рядко употребява латинизирани названия на падежи, и то предимно названията на винителния и дателния падеж, които произнася съответно *акузати́в* и *дати́в*. Тя знае, че по-правилно е да се изговаря *дати́в*, и смята, че произнася *дати́в* под английско влияние и под влияние на ударението в българската форма *дати́лен*. Но и тук не може да се изключи влиянието на професионалната реч на колегите, които принципно произнасят имената на падежите с начално ударение.

5. Каква е нормата

Варианти от различни авторски колективи на *Речник на чуждите думи в българския език* (Речник 1978; 1982) недвусмислено представят като нормативни следните латинизми – названия на падежи

номинати́в, акузати́в, генити́в, дати́в, вокати́в,

които са обяснени чрез своите традиционни български съответствия и са представени с нормалното за наставката *-тив* в българския език краесловно ударение.

Форма *инструментал* изобщо не фигурира и в двата речника, но в единия (Речник 1978) е включено съчетанието *инструментáлен падеж*. В него няма дума *локатив*, а *лока́л* и *лока́лен* са представени с други свои значения, но не и като имена на падежи. В другия речник (Речник 1982) е включена думата *ло-кати́в* като название на падеж, което обаче не е преведено с домашния термин *местен падеж*, а по описателен начин.

Отсъствието в речниците на еднословни неолатински названия за творителен и местен падеж може да се обясни с това, че съответните падежи не са присъщи на старогръцкия и на латинския език, а оттук названията им не са познати на античната граматична традиция и рядко се употребяват в професионалната реч на филолозите-класици.

6. Произход на формите с необичайно ударение

Необичайното начално ударение, с което славистите (и други български езиковеди) изговарят латинизирани названия на падежите, е прекалено системно в езиковоструктурен смисъл и прекалено систематично (практически безизключително) като честота на употреба, за да бъде случайно. Едва ли може да се съмняваме, че тук началното ударение е навлязло в българската професионална реч на славистите от езиците, на които повечето от тях изучават (и преподават) теоретична и историческа граматика: чешкия, словашкия, сръб-

ския и хърватския. В граматичната традиция и образователната практика и на четирите изброени езика се използват широко или изключително латинизирани названия за падежите. В чешки и словашки началното словно ударение е единственото възможно. Сръбският и хърватският език обаче са със свободно ударение и в тях съществителните с латинските по произход наставки *-tiv* и *-al* най-често имат възходящо ударение върху въпросните наставки или върху сричката непосредствено пред тях, ако наставката е в края на думата, срв.:

prerogātīv, prerogātiva; kooperātīv, kooperativa; āktīv, āktiva;

krimināl, kriminála; dijagonāl, dijagonála; intègrāl, integrála (РСХКЇ).

Наистина някои от въпросните съществителни (от изброените *kooperativ*) имат и вариантното начално низходящо ударение, а производните от тях прилагателни (*kooperativan, dijagonalan* и т. н.) по принцип имат начално низходящо ударение (пак там). Съществителните, назоваващи падежите, обаче (*nominativ, akuzativ, genitiv, dativ, instrumental, lokativ, vokativ*) са с начално низходящо ударение, единствено *instrumental* може да има и вариантна акцентуация по гореописания модел (РСХКЇ). Началното низходящо ударение в падежните названия е в известно (поне статистическо) противоречие с акцентуационния модел на повечето съществителни-латинизми и неолатинизми в сръбския и хърватския език и вероятно се е наложило в сръбската и хърватската граматична традиция под чешко влияние.

В такъв случай ненормативната, но редовна употреба на латинизирани падежни названия с начално ударение в професионалната реч на българските слависти (когато говорят на български) се дължи на пряко чешко и словашко и непряко (чрез сръбски и хърватски) чешко влияние и началното ударение в тях (както и в сръбската и хърватската граматична традиция) е **акцентуационен бохемизъм**.

7. Свърхстарателна адаптация на ипсилон в ономастиката

Общозвестно е, че гръцката буква ипсилон в заемките от гръцки (все едно дали старогръцки или новогръцки) в български преминава в гласна **и** – така се пише, така се и произнася. Изключенията като *глюкоза* са малко. Такова е и новогръцкото произношение (добре известно на нашите възрожденци), така се адаптира ипсилон и в руския език. Така се произнася на френски и на английски (когато не е дифтонгизиран). Може да се каже, че (в случая еднопосочното) новогръцко, френско, руско и (по-късно) английско влияние е допринесло за почти еднозначната фонетична адаптация на старогръцкия ипсилон като българско **и**.

Също така е известно, че ономастите използват немалка част от интелектуалната си енергия, за да измислят, научават и запомнят все повече и по-нови названия за различни „оними“, както и да класифицират онимите според понятията, криещи се зад въпросните названия.

Преди няколко години на заседание на тогавашен специализиран научен съвет по езикознание, опитна специалистка по ономастика, разкритикува остро една докторантка заради това, че последната използва термина *гефироним*, а не „правилното“ според нея *гефюроним*. Доводът ѝ беше, че в старогръцки ипсилон се произнася като **ю** (бих добавил: доколкото въобще българското **ю** е идентично с оригиналната предна лабиализирана гласна, означавана от древните гърци с буквата ипсилон). Наистина старогръцката (и новогръцката) дума *γέφυρα*, означаваща ‘мост’, се пише с ипсилон, който през класическата и отчасти през византийската епоха се е произнасял като предна лабиализирана гласна, но това не означава, че при терминообразуването трябва да загърбим досегашните си книжовноезикови традиции и практики. В прекалено много думи има гръцки ипсилон и, ако го направим на „юпсилон“, трябва да казваме дори не *гефюроним*, а *гефюронюм*, а също *сюнонюм*, *тюп*, *тюпичен*, *фюзика* (още по-правилно *фюсика*, дори *пхюсика*), *псюхология* (дори *псюхология*), *псюхиатрия* (*псюххиатрия*), *дюнамика*, *сюнтаксис*, *хюпотеза* (още по-правилно *хюпотеса*), *дехюдратация*, *хюдра*, *нюмфа*, *електролют*, *аналюзатор* и още много други подобни. Струва ми се очевидно, че това е безсмислено и (засега) невъзможно. Все пак, някои езиковеди (някои ономасти) предлагат нови неоелинистични термини във фонологичен вид, напълно противоречащ на традициите и практиките в съвременния български книжовен език.

8. За композитумите, композитата, композитите и съставните думи в професионалната реч на специалистите по словообразуване

По-младите специалисти по словообразуване се засягат, когато някой критикува начина, по който те назовават съставните думи и който са възприели от своите учителки/учители.

Критиките са разнопосочни и идват от разнообразни кръгове езиковеди. Най-много възражения будят използваните форми за множествено число – *композитуми*(*те*) и *композита*(*та*), които мнозина оценяват като прекалено дълги и неблагозвучни – особено членуваните им форми. На всичко отгоре на мнозина не е ясно къде трябва да бъде ударението в такива форми.

Самите специалисти по словообразуване предпочитат и активно употребяват най-непрепоръчителната според мене форма, а именно *композитум* (в мн. ч. *композитуми*), докато езиковеди с уклон към класическата филология са склонни да употребят *композитум* (в мн. ч. *композита*), което е по-приемливо с оглед на възприетата направо от латински форма за множествено число от среден род. Тя е аналогична на множественото число в термини като *плуралия тантум*, *сингулария тантум*, *перфектива тантум*, *имперфектива тантум*, *маскулина тантум*, *рефлексива тантум* и др., които (независимо

дали са от истински латински или от неолатински произход) съдържат латинска форма за множествено число от среден род.

Практически използваните от съвременните български езиковеди названия, означаващи съставна дума, повдигат няколко въпроса, един от които е дали те са в съзвучие с традициите и практиките на морфологичното одомашняване на латинизмите и неолатинизмите в книжовния български език. Друг възможен въпрос е защо специалистите така старателно избягват възможното или възможните български съответствия или варианти на термина. Разискваните форми могат да бъдат обобщени в следната таблица:

		ед. ч.	мн. ч.
форми, предпочитани от	специалисти по словообразуване	комполитум (1)	комполитуми (2)
	други филолози	комполитум (3)	комполита (4)
препоръчителни форми	неолатинизъм	комполит (5)	комполити (6)
	домашно название	съставна дума (7)	съставни думи (8)

В таблицата названията са подредени по степен на приемливост и препоръчителност. В рамките на всяка колонка названието с по-висок пореден номер (по-голямо число в скобите) е по-приемливо и по-препоръчително от названието с по-ниско поредно число. Така *комполит* е по-приемливо от *комполитум*, *комполита* е по-приемливо от *комполитуми*, *комполити* е по-препоръчително от *комполита*, а най-добри за всекидневна употреба са *съставна дума* и *съставни думи*.

Многократно съм присъствал на следния разговор: някой пита специалиста по словообразуване защо не нарича „комполитумите“ „сложни думи“ и получава отговор, че това са две различни понятия – сложната дума (за разлика от простата) има словообразователни афикси, а „комполитумът“ има повече от един корен. Учудващо е защо вместо *комполит(ум)* не се използва логичното домашно название *съставна дума*. В граматичната терминология названията *сложен* и *съставен* са въведени отдавна, всеки е чувал например за *сложните съставни изречения*. От етимологична гледна точка те са образувани от синонимни глаголни корени (-*лож*- и -*став*-), еднаква по произход представка (*с*- и *съ*-) и еднаква наставка (-*ен*/-*и*), но обозначават различаващи се, макар и близки понятия. В някои езици разликата между съответните названия е само една фонема (една буква). Така е в украински: там *складній* означава ‘сложен’, а *складений* – ‘съставен’, а в граматичната терминология също има *складні складені речення*, т. е. сложни съставни изречения.

Освен *съставна дума* бихме могли да наричаме композитите и *двуделна дума*, *двусъставна дума*, *двукоренна дума* – домашни названия, които, струва ми се, звучат напълно приемливо и дават възможност за избор.

Участвал съм в дискусии, в които специалистите по словообразуване твърдят, че думата „композитум“ трябвало да има *-ум* накрая. На възражение-то, че латинските падежни окончания *-ум* и *-ус* (и съответно гръцките падежни окончания *-он* и *-ос*) обикновено не се запазват при заемането на дадена дума в български, те изтъкват, че в думи като *албум*, *кворум*, *санаториум* *-ум* се пази.

Наистина, в редица случаи *-ум* се запазва в заетите в българския език форми, но вече не като окончание, а като част от лексикалната основа на думите. Това важи особено за *-иум* и особено за думи, обозначаващи реалии от живота на римляните като *атриум* (*атрий*), *триклиниум*. Иначе в повечето интернационализми, навлезли в езика ни още от средновековието (като *евангелие*, *манастир*) или в по-ново време (като *театър*, *музей*, *център*, *документ*) не откриваме присъщото на оригинала *-ум/-он* нито като падежно окончание, нито като превърнало се в част от лексикалната основа на думата звукосъчетание. Ако следваме логиката на привържениците на названието „композитум“, би трябвало да разширим с *-ум* или *-иум* не само вече споменатите *евангелие*, *манастир*, *театър*, *музей*, *център*, *документ*, но и да прибавим по едно *-ум* в края на думи като *постулат*, *алуминий*, *ванадий* (и много други названия на химически елементи), *субсидия*, *реквизит* и т. н. (срв. Речник 1982; Речник 1990).

Впрочем, и в двата споменати вече речника на чуждите думи в българския език (Речник 1978; 1982) не е включена нито дума *композит*, нито *композитум*. Думите обаче, които имат близка до думата *композит* словообразователна структура, са представени без *-ум* на края – съответно *депóзит* (от лат. *depositum*), *крédит* (от лат. *creditum*) (Речник 1978) и *крédит* (с руско и немско посредничество от лат. *creditum*), *дебíт* (с руско, френско и немско посредничество от лат. *debitum*), *депóзит* (през турски от италиански) (Речник 1982).

Без *-ум* на края са и латинизирани термини в българската граматична традиция и практика като *субект*, *предикат*, *комплемент* (от лат. *subiectum*, *praedicatum*, *complémentum*) (Речник 1982; 1990).

Вижда се, че чисто формално облик като „композитум“ противоречи на установените в книжовния български език традиции и практики на словообразователна и словоизменителна адаптация на латинизмите и неолатинизмите, особено на ония, които произлизат от латински адъективизирани и впоследствие субстантивирани минали причастия, какъвто е и случаят с *композит*.

9. Еклектично поддаване на разнопосочни влияния

Причините за разгледаните досега отклонения от традиционно приетите в българския език начини за приспособяване – морфологично и фонетично (включително и акцентологично) – на заета лексика са подобни на обсъжданите в предходната гл. 10: притъпен езиков усет и невнимателно отношение към родния език, съчетани с изкривената представа, че научната терминология няма нищо общо с останалите словесни пластове на езика и може да бъде хаотична, еклектична и волунтаристична, че е нещо естествено тя да е неразбираема за хората извън тесния професионален кръг, а вътре в него да звучи екзотично и немотивирано. На практика това води до безкритично и хаотично възприемане на разнородни чужди елементи, до еклектично поддаване на разнопосочни влияния. В разгледаните случаи това е чешко-словашко-сръбско-хърватско акцентологично влияние върху мястото на ударението при латинизираните названия на падежите, немско влияние за запазване на латинското падежно окончание *-um* при словообразователни термини и свръхстарателно предаване на гръцкия ипсилон с българско **ю** в ономастичната терминология (което също може да се дължи на немско влияние).

Всичките посочени явления противоречат на досегашната българска езикова практика, а често и на нормативно зададеното в речниците. Затова възниква въпросът това истинска терминология ли е или най-обикновен професионален жаргон.

10. Терминология или жаргон?

Според предложеното от М. Попова работно определение „... терминът е знак от естествен или от изкуствен език, който означава понятие в системата на дадена научна, техническа и въобще професионална област“ (Попова 2012: 25) Дотук (т. 2 – т. 8) разгледахме адаптацията на някои термини в речевата практика на българските филолози, макар че може да се спори дали това са термини еднозначни и мотивирани, след като нямат единна и общоприета форма (за еднозначност и мотивираност на термините срв. Попова 2012: 30, 35 с по-нататъшна библиография). Така възниква и въпросът дали става дума за терминология или за съсловна реч, близка до жаргона.

Съзнавайки сложността на въпроса за жаргона и за различията между жаргон и професионален жаргон (срв. Ковачева 2011; Армянов 1995), бих нарекъл разглежданите явления с по-неутралния израз **професионална реч**. Все пак те проявяват общи свойства с това, което Мира Ковачева определя като първичен и вторичен жаргон. Ще си позволя да обединя в една таблица (в колони 1–3) предложените от нея критерии и свойства (характеристики) на първичния и вторичния жаргон (Ковачева 2011: 33, 47) – с известни съкращения на формулировките – и да добавя към тях (в колона 4) съответните

свойства на разгледаните дотук противоречащи на езиковата традиция и извъннормативни особености на езиковедския дискурс.

1		2	3	4
Критерии по М. Ковачева		Свойства		
		по М. Ковачева		в разгледаните тук случаи
		Първичен жаргон по М. Ковачева	Вторичен жаргон по М. Ковачева	Езиковедски дискурс (част от него)
1.	Типични носители	Творчески индивиди в група	Потенциално всички носители на езика	Филолози (част от тях)
2.	Функция	Себеутвърждаване, роли, гласове	Солидарност	Себеутвърждаване и солидарност
3.	Формални белези	Съзнателен контраст със стандарта	Обогатяване на стандарта	(Неволно?) прекриване на границите на традицията и нормата
4.	Преходност на лексиката	Нетрайна	Трайна, обект на естествени езикови промени	?
5.	Семантични полета в лексиката	Експресивни	Репликирана експресивност, избледняване до неутралност	Названия за професионални понятия с претенция за терминологичност
6.	Творчески характер на номинацията	Оригинална	Имитативна	Имитация на неумело подобрени модели

Прави впечатление, че разгледаните противоречащи на традицията и извъннормативни особености на езиковедския дискурс съчетават свойства и на първичния, и на вторичния жаргон по критериите на М. Ковачева. Така (по критерий 1) разискваните професионализми се създават от творчески индивиди и след това се употребяват от широк професионален кръг. Съответно (по критерий 2) творческите, водещите индивиди в професионалната група се самоутвърждават чрез термонотворство, а останалите членове на групата използват солидарно новите професионализми, които са (по критерий 3) в несъзнателен (за разлика от жаргона) контраст със стандарта. Не е ясно доколко извъннормативните професионализми ще обогатят стандарта (по критерий 3), защото не е ясно дали ще останат трайни (по критерий 4). По своето семантично поле те се различават рязко от жаргона (по критерий 5), като се

доближават до или са част от и без това нетолкова съвършената езиковедска терминология. По последния критерий (критерий 6) при разглежданите **професионализми** се неутрализира противопоставянето по свойствата оригиналност-имитативност, което разграничава първичния от вторичния жаргон, защото дори когато са създавани с намерение за оригиналност, те не са истински иновационни (домашни или окцидентализирани) названия, а неумела имитация на неподходящи и вече съществуващи в други езици (но противоречащи на българските традиции) модели.

11. Еклектизъм и дублетност в съвременната българска езиковедска терминология

Еклектичността е нещо обичайно в човешкия начин на мислене, а еклектичният подход понякога е полезен в науката, включително и в езикознанието. В терминологията обаче еклектизмът може да създаде усещане за непоследователност и асиметричност в подбора на изразни средства, за противоречива мотивираност и изплъзващи се смислови връзки между тях.

Еклектизмът се проявява по-ярко в сравнително нови области на езиковедския анализ – например в изучаването на смисъла (семантиката), включително и смисъла на граматичните категории. Една такава сравнително нова и развиваща се област е анализът на проявите на модалността и на преплетената с нея свидетелскост (евиденциалност). Ето как започва главата *Наклонение* в едно от най-новите, най-пълни и най-добри изследвания и описания на съвременната българска морфология – монографията *Българска граматика. Морфология* на Руселина Ницолова: „Модалността е едно от най-широките и все още неизяснени напълно понятия в съвременното езикознание“ (Ницолова 2008: 317). Авторката подчертава и илюстрира с конкретни примери терминологичния разнобой, произлизащ от теоретичната недоизясненост на въпроса и от липсата на авторитетна традиция, която да наложи канонизирани названия на изследваните явления – срв. следното нейно обобщение:

Липсата на терминологичен апарат и на теоретични модели за представяне на отношението на модалността и евиденциалността в световен план води до твърде различни опити в българистиката – на Ю. Трифонов, Л. Андрейчин, Е. Дьомина, Св. Иванчев, Й. Пенчев, В. Станков, Ив. Куцаров, Г. Герджиков, Зл. Генчева, Р. Ницолова. (Ницолова 2008: 319)

Прави впечатление, че самата Р. Ницолова използва традиционни български (нелатинизирани) имена за залоговите отношения (*деятелен залог, страдателен залог, възвратен залог, безличен залог*), за глаголните видове (*свършен и несвършен*) и за глаголните времена (*сегашно, минало несвършено, минало свършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще, бъдеще в миналото, бъдеще предварително* и т.н.), като обикновено отбеляз-

ва и използва и равнозначните им латинизирани или дори латински названия², но когато представя сравнително новата и с по-неустановен терминологичен канон тематика за глаголните наклонения и хипернаклонения, тя си служи предимно с латинизирани названия като *евиденциал*, *реалис*, *иреалис*, *индикатив*, *конклузив*, *ренаратив*, *дубитатив*, *кондиционал*, *императив*, *адмиратив*, *конюнктив*, *презумптив*. Латинизмите са добро начало, когато в даден език трябва да се създаде или към него да се приспособи дадено терминологично гнездо, защото са изначално систематични и производителни в словообразователно отношение. Следваща стъпка е да се посочат еднозначни на тях домашни названия, което Р. Ницолова прави, но по-рядко, и в изложението си за глаголните наклонения и хипернаклонения – например „изявително наклонение (индикатив), условно наклонение (кондиционал) и повелително наклонение (императив)“ (Ницолова 2008: 317), „преизказно наклонение (ренаратив), предположително наклонение (презумптив), умозаключително наклонение (конклузив) и подчинително наклонение (конюнктив)“ (пак там: 317–318), „желателни (оптативни) *да-*, *нека-* и *нека да-* форми“ (пак там: 326).

Недвусмисленото посочване на домашни названия, равнозначни на латинизмите, премахва еkleктизма в терминологията и го превръща в дублетно използване на латинизирани и нелатинизирани термини. В българското езикознание дублетната терминология е необходима и неизбежна, защото тя съчетава хармонично и свързва като мост световната лингвистика с родната граматична традиция, имаща корени в средновековието и преплетена с многовековна образователна практика на изучаване както на родния, така и на чужди езици. Друг е въпросът, че при домашната терминология езиковедите понякога срещат затруднения при образуването на производни думи, причините за което са по-скоро психологични, отколкото структурни. Нуждата от дублетна домашна езиковедска терминология и словообразователните пречки при нейната употреба ще бъдат разгледани в следващите точки на настоящата глава.

12. Дублетност в терминологията

Част от съвременната българска езиковедска терминология води началото си още от средновековието. Освен това тя е станала неотделима част от образователната ни традиция и практика. Някои и досега употребявани термини срещаме още в граматичното съчинение на българския книжовник Константин Костенечки от началото на XV в. В следващите векове терминологията, описваща езика, се развива и видът ѝ все повече се доближава до съвремен-

² Под латинизирани названия разбирам форми, приспособени графично, фонетично и морфологично към българския език, например *имперфект*, за разлика от съответната латинска форма *imperfectum*.

ния. В граматиката на Мелетий Смотрицки от началото на XVII в. (1619) например се използват в сегашното си терминологично значение (и отчасти с източнославянски фонетични особености) думи като *гласна, съгласна, препи-
нание, точка, собствено и нарицателно име, прилагателно, съществително,
събирателно, числително, глагол, местоимение, причастие, наречие* (като
част на речта), *предлог, съюз, междуметие, надеж, именителен, родителен,
дателен, винителен, звателен, творителен, единствено число, двойствено
число, множествено число, склонение, одушевен, мъжки, женски и среден
род, въпросително и притежателно местоимение, лице* (на местоимението),
зalog, вид, число, лице, наклонение, време и спрежение (на глагола), *изяви-
телно, повелително, сълагателно и подчинително наклонение, причастие
и деепричастие*. При някои тогавашни граматични термини забелязваме из-
вестни словообразователни разлики с днешните – Мелетий Смотрицки из-
ползва например *действие* вместо *действие*; *указателно, възносително и въз-
вратително* вместо *показателно, относително и възвратно местоимение*;
преходителен вместо *преходен глагол*. В употреба са и някои актуални и до
днес гръцки по произход термини като *парадигма, синтаксис, прозодия* (у
Мелетий с правилното гръцко произношение *просодия*)³. Като цяло обаче се
вижда, че съвременната българска езиковедска терминология е наследник на
стара и богата традиция, че немалка част от нея е по-стара от научното езико-
знание и българите нямат никакво основание да се отказват от нея.

Терминологията, описваща езика, обслужва и училищното образование и
тук е напълно неуместно домашните названия да се заместват с латинизирани,
най-малкото защото домашните названия са по-лесни за усвояване от децата
и защото принадлежат на многовековна граматична традиция. На фона на ви-
димото обедняване на общата култура в българското публично пространство,
примери за което бяха представени в предишната гл. 10, няма никакъв смисъл
на учениците да се говори за *субект* вместо за *подлог*, за *предикат* вместо
за *сказуемо*, за *адйектив* вместо за *прилагателно*, за *субстантив* вместо за
съществително, за *верб* вместо за *глагол* и т.н. Това би влошило още повече
и без това незадоволителното средно познавателно (когнитивно) равнище на
обществото. Латинизираните езиковедски термини, разбира се, трябва да се
въвеждат, но по време на висшето образование, и то с ясни указания на кои
нелатинизирани термини съответстват.

Повечето филолози в България като че ли нямат намерение да захвър-
лят напълно традиционната езиковедска терминология, но много от тях – по-
добно на широките обществени слоеве – гледат на професионалните изразни
средства, включително и на терминологията, като на мода и като на етикет за
принадлежност към модни езиковедски, литературоведски и прочие научни

³ За текста на граматиката на Мелетий Смотрицки срв. Граматики (2000).

направления. По тая логика, ако едно явление (което вече си има име) се разглежда под ъгъла на нова методология, то то трябва да има и ново име. Всъщност мнозина не следват (поне не съзнателно) именно тази логика, но новото название им пречи да отъждествят старото и новото име на явлениято и това ги кара да вярват, че става дума за две съвсем различни явления.

Ярък пример за това е когнитивистиката, която привлича като приказно видение повечето съвременни филолози. Модната преди нея генеративистика си имаше дублетно название *пораждаща граматика* – название, което имаше предимството да представи на човека с българско езиково съзнание основната черта на направлението: вярата на принадлежащите към него, че откриват начина, по който се поражда граматиката и езикът изобщо. С когнитивистиката ерата на терминологичните дублети свърши – никой и не мисли да калкира или перифразира звучното ѝ име, а младите ѝ адепти си мислят, че поради новия си терминологичен апарат тя анализира проблеми, с които никой преди това не се е занимавал, което е повече от невярно. Човечеството, и особено учените, се интересуват от познанието и връзката му с езика отдавна, но мнозина филолози не осъзнават, че *когнитивен* и *познавателен* е едно и също, и виждат несъществуващи различия между понятията, облечени в когнитивистички термини, и същите понятия, назовани по по-традиционен начин.

Ярък пример за последното са приписваните на понятието *концепт* почти свръхестествени качества. Едва ли не всеки филолог в съвременна България ще ви каже, че *концепт* и *понятие* са различни понятия (повторението не е случайно). В когнитивистката литература се твърди, че концептът предполага различни мисловни образи (ментални образи), отнасящи се към една и съща описвана ситуация, всъщност различни гледни точки към нея, че думата символизира профила на концепта, а неговата основа (база) е енциклопедичното знание, което той предполага, че концептът е структуриран, че конкретният концепт може да бъде разбран, само ако бъде разбрана системата от концепти, в която той е включен, че съвкупности от концепти са свързани както помежду си, така и с културни нагласи, очаквания и фонові знания, че дадена лексикална категория съдържа прототипни и по-малко типични концепти, че концептите кодират човешкия опит в езика и т.н., и т.н. Но нима някой е казал, че всичките тия качества не са присъщи на понятието? С развитието на науката, техниката и човешкия опит изобщо понятията се развиват, обогатяват и стават по-сложни. Това не значи, че трябва да ги преназоваваме или да не виждаме тъждественото съдържание на старите и новите им названия. Същото важи и за понятието *понятие*. Когнитивистиката възниква като отрицание на по-стари езиковедски – предимно англоезични – направления, които разглеждат езика прекалено формално, прекалено схематично и недостатъчно убедително, но преди да продължи напред, тя се връща към стари теми и намира опора – съзнателно или не – във вече съществуващи гледни точки и подходи. Новите

названия в терминологичния ѝ апарат не означават, че тя е първооткривателка на явленията, които разглежда, и създателка на нови понятия. Новото название не е равносилно на ново понятие.

Дублетната терминология в съвременното българско езикознание е необходима и неизбежна – защото не можем и не е редно да се отказваме нито от домашните, нито от „международните“ терминологични дублети.

Понятието *дублет* в настоящото изложение е възприето от трудовете на Дина Станишева, която разграничава ясно *синоними*, *варианти* и *дублети*. За нея това са прояви на три вида взаимоотношения между езиковите единици (синонимни, вариантни и дублетни), които можем да определим по два показателя: 1) съотнесеност към *синхронния план* или към *диахронния план* на езиковото състояние; 2) способност да изразяват *напълно тъждествени отношения* или да са носители на *определени нюанси*. Според Д. Станишева синонимите и вариантите се проявяват в синхронен план, а дублетите в диахронен (т. е. те са конструкции в отношение на историческа приемственост – „едната конструкция е исторически приемник на другата“). Вариантите и дублетите „изразяват напълно тъждествени отношения“, а синонимите „са носители на определени нюанси“ (Станишева 1963: 49).

За Д. Станишева дублетите са равнозначни езикови единици, които се използват по едно и също време, но едната рано или късно ще измести другата от езиковата система. Вариантите, от своя страна, според нея са единици, „тъждествени по значение“, които се употребяват „в определени, в повечето случаи взаимно изключващи се позиции“ (Станишева 1963: 40). Вариантите трябва да са „семантично тъждествени“; дори при минимални семантични различия е налице синонимия (пак там: 39).

Трябва да се подчертае, че Д. Станишева формулира „парадигматичните функционални връзки“ (или отношения)⁴ на *синонимия*, *вариантност* и *дублетност* във връзка с анализа на синтактични конструкции. Когато разглеждаме съвременната българска езиковедска терминология, противопоставянето между варианти и дублети не е толкова ясно и еднозначно поради различната нагласа на отделните ползватели на езика. За едни филолози *сказуемо* и *предикат* може да са варианти, ако ги използват във „взаимно изключващи се позиции“ – да речем *предикат* в научни текстове, а *сказуемо* в популярни текстове. Други (включително и авторът на настоящата книга) употребяват във всякакви текстове почти изключително *сказуемо*, като в научни текстове могат от време на време да употребят и *предикат* като равнозначно, но второстепенно (от гледна точка на българския език) название за разнообразяване на изразните средства – това според мене е правилното отношение към окцидентализмите, имащи незападни съответствия, изобщо, срв. заключителната

⁴Срв. Гешев (2008: 194–195).

т. 24 на гл. 10⁵. Теоретично е възможно да има и филолози, които употребяват единствено *сказуемо*, но в днешните академичните среди не съм срещал такива. Освен това в областта на езиковедската терминология все още не е ясно дали едно название ще измести друго и кога ще стане това, така че критерият за историческа приемственост е трудно приложим. Не толкова проста и лесно проследима е понякога и последователността на еднозначните, но с различен произход названия-термини във времето и тяхното разпределение в пространството. Така *предикат* е по-старо название от *сказуемо* в световната граматична традиция, но в българската езиковедска традиция и практика *сказуемо* е по-старо от *предикат*.

За разлика от синтактичните конструкции лексиката, и особено терминологията, може да бъде възраждана и рециклирана в зависимост от нагласите и нуждите на обществото и в зависимост от влиянията, на които то е изложено. Затова под *дублет в терминологията* разбирам нещо малко по-различно от това, което определя Д. Станишева като дублет в синтаксиса: два термина могат да бъдат дублети, не защото са в отношение на историческа приемственост, а поради това, че **произлизат от различни исторически възникнали културни кръгове**.

Българската езиковедска терминология може и трябва да се състои от два успоредни и равнозначни пласта – домашен и латинизиран. Термините, съставени от гръцки езикови елементи, могат да бъдат включени и в двата пласта в зависимост от конкретния случай – например съставни названия като *темо-ремен строеж/темо-ремна структура на изречението* могат да функционират и като домашни, и като латинизирани термини, доколкото самата дума *тема* е навлязла отдавна и дълбоко във всички стилистични пластове на българския език. Същото важи и за хибридни названия като *актуално членение*, които съдържат отдавна усвоени и широко използвани окцидентализми като *актуален*, но като цяло българските ученици, студенти и академични кадри трябва да си служат преди всичко с термини като *повелително* и *желателно наклонение*, *винителен* и *дателен падеж*, като студентите и академичните кадри трябва да знаят и техните равнозначни *императив* и *оптатив*, *акузатив* и *датив*, но да ги използват на второ място като допълнителни, а не като основни изразни средства. И най-вече добре да осъзнават равнозначността и тъждествеността на двата дублетни терминологични реда.

⁵ „За мене окцидентализмите, имащи незападни синоними, трябва да се използват от време на време за стилистично разнообразяване на речта, но винаги на второ място и само като намек, че говорещият знае и други езици, че владее поне отчасти и класическата западна словесност, но същевременно е горд, че е българин и че познава (пак поне отчасти) хилядолетната българска езикова традиция и съставените върху нейна основа по-нови културни и абстрактни думи. Обратното поведение за мене е проява на съзнателен или несъзнателен срам от собствения произход и от собствените културни традиции и липса на професионално и общокултурно езиково съзнание.“

13. Психологични пречки пред дублетното използване на два терминологични пласта

Много от филолозите не осъзнават дублетността на домашния и латинизирания терминологичен пласт в езика ни, защото психологично и естетически не ги възприемат, а оттук и не ги използват като равноправни. Ако не на теория, то поне на практика за тях – както и за редовия ползвател на езика – домашното е просто, простовато, архаично, селско, немодерно (и следователно недостатъчно красиво, недостатъчно престижно и непривлекателно). Такива хора винаги оценяват вносното – както в живота изобщо, така и в езика и терминологията – по-високо от домашното. Някои от тях знаят на теория, че езикът и думите не са стока, не са модни еднодневки, но това не променя психологичната им нагласа към двата пласта терминология и естетическата им оценка за тях. Може би при някои се добавя и страхът да не звучат демоде, да не изглежда, че не са в крак с времето, дори когато правят професионални изказвания и представят езиковедска проблематика.

Ниската оценка за домашните изразни средства в езика и за нелатинизираната терминология в частност водят и до недоверие към образуването на нова лексика от домашни съставки, т.е. към словообразователните способности на собствения език – въпрос, който ще бъде разгледан в следващата т. 14.

В рекламите за домакинска техника ще чуете *чопър* и *блендер*, но в никакъв случай *кълцачка* и *бъркачка* (или *смесвачка*, *смесител*), каквото всъщност *чопър* и *блендер* означават (някога уредите, които кълцаха и бъркаха, се наричаха *миксер*). Очевидно според естетическото чувство на адаптаторите на реклами *кълцачка* и *смесвачка* са неприемливи и непривлекателни за зрителите/слушателите, както и остарялото вече според тях, макар и вносно по произход название *миксер*. На практика това е езикова политика на медиите българизми като *кълцачка* и *смесвачка* да не се допускат до аудиторията. Искрено се надявам това да е политика, преследваща единствено естетически и прагматични цели (продаваемост на рекламираното). В действителност обаче тя разрушава езиковия усет на съвременните българи и ги обезличава културно. Жалко е, че колеги филолози се отнасят към домашната терминология, както адаптаторите на реклами към кълцането и бъркането – според тях нещата не трябва да се назовават с прости български думи, а със звучни и „престижни“ чуждици.

14. Словообразователната недостатъчност като психологично явление

Словообразуването в един език е основно средство за попълването на лексиката му с названия за отвлечени понятия, без да се заемат думи от чужд произход.

Езиковедите отдавна свързват упадъка на словообразуването, особено на образуването и на употребата на думи с отвлечено значение, с така наречената езикова смърт. Лукас Циципис например, разглеждайки отмирането на абстрактни лексеми (тяхното неразпознаване и неизползване от по-младите носители на езика) и неупотребата на съществуващи по-рано словообразователни модели в арванитски (албански, говорен още от късното средновековие в околностите на градовете Атина, Мегара, Тива и Коринт), еднозначно определя описваните явления като прояви на упадък на езика и затихване на съобщителните му функции:

Покрай някои други важни явления забележителната оскъдност на абстрактни съществителни и увеличаването на многозначността на отглаголните именни форми добавят шрихи към образа на арванитския като език, достигнал стадий на нестабилност и със застрашена комуникативна достатъчност.⁶ (Циципис 1981: 382)

В цитираната статия авторът се опира на литература, занимаваща се с проблемите на езиковата смърт, от Нанси Дориан, Джейн Хил, Уик Милър и Морис Суадеш и посочва, че по-младите носители на езика използват предимно гръцки отвлечени съществителни, когато говорят на арванитски, въпреки че албанският език разполага с голям брой словообразователни модели, които са особено продуктивни на територията на Албания (т.е. там, където езикът функционира пълноценно и не проявява признаци на езикова смърт).

Сам по себе си българският език няма структурни предпоставки, които да му пречат да образува абстрактна лексика, включително и отвлечени думи, производни от други отвлечени думи, което би могло да бъде, а на практика и действително се оказва проблем в терминологията. В него са нещо обикновено словообразователни гнезда, състоящи се дори само от абстрактни думи като:

*понятие, понятияен, понятийност, опонятиявам;
образовам, образование, образователен, образован, образованост;
съзаклятие, съзаклятник, съзаклятнически, съзаклятница.*

Прави впечатление, че *понятие, образовам* и *съзаклятие* носят фонетични и словообразователни белези както на старата книжовна традиция, така и на църковнославянско и руско влияние, т.е. те са стари думи, даденост в езика ни, а не измислени от съвременния българин нововъведения⁷. Съвременният

⁶ (Among several other significant phenomena, the marked poverty in abstract nouns and the increase in the polysemy of the deverbative forms contribute to the picture of Arvanitika as a language that has entered an unstable period threatening its communicative adequacy.)

⁷ От гледна точка на съвременния български език *понятие* не е словообразователно прозрачна дума. По-близка до българската морфология е формата *поим* (по аналогия със сръбската *појам*) със същото значение в книжовната норма в Република Македония. Съ-

ползвател на българския език не е склонен да образува нови западни думи, дори и в езиковедската терминология. Ако от съществителните *изречение* и *управление* (първото от които е изключително граматичен термин) можем да образуваме прилагателните *изреченски* и *управленски* (от които второто се употребява само извън езикознанието), от съществителни като *предприятие*, *заведение* никой не образува и не използва прилагателни, т.е. не можем да чуем или видим форми като **предприятиен* или **предприемателен*, **заведенски*. На практика словообразователните способности на българския език не се използват, за да се изковават от западни елементи нови думи и нови термини. Използва се само вече навлязла в езика и станала традиционна западна лексика и терминология, и то в качеството ѝ на спомагателна и употребима в „по-просторечен“ регистър – например западният термин *съществително* покрай западния *субстантив*. Причините за това не са технически, защото българският език има достатъчно богати и добре развити словообразователни инструменти, а психологични. Това са същите причини, споменати и в т. 13 – ниската оценка за домашните изразни средства в езика като цяло и за нелатинизираната езиковедска терминология в частност, както и присъщото на съвременния българин неблагоприятно отношение и недоверие към словообразователно прозрачната лексика и склонността му към екзотични и формално немотивирани от негова гледна точка думи. Неслучайно най-устойчиви в съвременния български език са западните граматични термини, чието значение не е прозрачно изводимо от формата им, например *подлог*, *глагол*, *наречие*. Колкото по-малко мотивирана изглежда една дума или езиковедски термин, толкова по-голяма е възможността тя да оцелее и да продължи да се употребява в българския публичен дискурс.

Психологични и затова нелогични са причините съвременният българин да не казва, да речем, *научен отбор* вместо *научен екип*, *съобщителна стойност* вместо *комуникативна стойност*, *съставни прилагателни* вместо *композиционно оформени прилагателни*, *оценъчен* вместо *евалuatивен*, *опоняване* вместо *концептуализация*, *отвлечен* вместо *абстрактен*, *разлагане на сказуемо* вместо *декомпозиция на предикат*, *отнесеност* вместо *референция*, *равносилен* вместо *еквивалентен*.

Чисто психологична е причината да смятаме, че не съществуват нелатинизирани съответствия на термините *deskриптивист* и *прескриптивист*. След като вместо *deskрипция* и *прескрипция* можем да кажем *описание* и *предписание*, а вместо *deskриптивен* можем да кажем *описателен*, нищо – освен собствените ни предразсъдъци и ниско самочувствие – не ни пречи да употребим *предписателен* вместо *прескриптивен* и съответно *описател* вместо *deskриптивист* и, да речем, *предписател* вместо *прескриптивист*.

ществителното образование има същата по същество традиционна форма и в книжовната норма в Република Македония.

След като в езика си имаме глагол *окачествявам*, равносилен на окцидентализма *квалифицирам*, можем да употребяваме и глагол *околичествявам* като равносилен на окцидентализма (и езиковедски термин) *квантифицирам*, както и следните дублетни двойки от същите словообразователни гнезда:

качество – квалитет;
количество – квантитет;
качествен – квалитетен;
количествен – квантитетен;
окачествяване – квалификация;
околичествяване – квантификация;
окачествяващ – квалитативен;
околичествяващ – квантитативен.

Филологът би трябвало да си служи, ако не виртуозно, то поне прилично с изразните средства на езика – особено на родния език, включително и с неговото словообразуване и с възможностите, които словообразуването дава за наличие и употреба на дублетна езиковедска и друга терминология. В това отношение той – заедно с останалите високо квалифицирани професии – може да бъде пример за по-малко образованата част от обществото, стига да не споделя все по-разширяващата се езикова некомпетентност и липса на езиков усет, както и модния стремеж към немотивирани и екзотично звучащи думи.

15. Еднословие в терминологията

Част от латинизирани езиковедски термини са предпочитани, защото са еднословни (универб(ал)изирани) в сравнение с двусловните си западни български съответствия. Ето няколко примера:

сегашно време – презент;
бъдеще време – футур;
мъжки род – маскулин;
женски род – феминин;
именителен падеж – номинатив;
винителен падеж – акузатив;
звателен падеж – вокатив;
изявително наклонение – индикатив;
повелително наклонение – императив;
подчинително наклонение – субюнктив;
деятелен залог – актив;
страдателен залог – пасив.

Термините *презент*, *футур*, *маскулин*, *феминин*, *номинатив*, *акузатив*, *вокатив*, *индикатив*, *императив*, *субюнктив*, *актив*, *пасив* на български са съществителни, различаващи се по форма от съответните прилагателни, например от *презентен*, *номинативен*, *императивен*, *пасивен*. В западните езици това са едновременно (омонимно) и прилагателни, и съществителни (всъщност субстантивирани прилагателни), срв. английските *subjunctive mood* и *in the subjunctive*, испанските *modo subjuntivo* и *en el subjuntivo*, ‘подчинително наклонение’ и ‘в подчинително [наклонение]/в субюнктив’ – превръщането на прилагателното в съществително се осъществява, като се пропуска думата *mood* или *modo* ‘наклонение’ и субстантивираното прилагателно се членува. В латинизираната българска терминология формалното различие между *презент* и *презентен* и т.н. ни пречи да видим прилагателни в *презент*, *футур*, *маскулин*, *феминин*, *номинатив*, *акузатив*, *вокатив*, *индикатив*, *императив*, *субюнктив*, *актив*, *пасив* и на български те наистина не са прилагателни.

Остава въпросът как да направим еднословни изразите *сегашно време*, *мъжки род*, *именителен падеж*, *подчинително наклонение*, *страдателен залог*, т.е. как да ги субстантивираме, за да ги универб(ал)изираме. Оказва се, че термините-окцидентализми като *презент(ен)*, *маскулин(ен)*, *номинатив(ен)*, *субюнктив(ен)*, *пасив(ен)* – поради екзотичното си звучене – подлежат безпроблемно на всякакви словообразователни, категориални и синтактични промени, докато незападните им съответствия *сегашно време*, *мъжки род*, *именителен падеж*, *подчинително наклонение*, *страдателен залог* и т.н. не могат нито да се универб(ал)изират, нито да се субстантивират. Това е частен случай на психотичното отношение към българската лексика от западен произход, на която се гледа като на просторечен и архаичен остатък, който не подлежи на развитие и който не трябва да се допуска до престижните стилистични слоеве. Неспособността на домашната по произход терминология да се универб(ал)изира и да се субстантивира е успоредна и симетрична на нейната словообразователна недостатъчност, разгледана в т. 14, като причината и за двете е психологична, а не структурна и се крие в душевната нагласа на ползвателите на езика, а не в неговите структурни особености.

Нищо не пречи да направим еднословни изразите като *сегашно време*, *мъжки род*, *именителен падеж*, *подчинително наклонение*, *страдателен залог*. Можем да използваме същия механизъм като цитирания английски и испански (но с пропуснат определителен член). Изрази като *в сегашно*, *в мъжки*, *в именителен*, *в подчинително*, *в страдателен* ще бъдат не по-малко еднозначни и ясни от *в сегашно време*, *в мъжки род*, *в именителен падеж*, *в подчинително наклонение*, *в страдателен залог* и ще бъдат техни съкратени варианти. Когато съответните еднословни (универб(ал)изирани) термини са например подлог в изречението, могат да бъдат членувани, за да е ясно, че служат като съществителни, и тогава изреченията могат да започват с *Се-*

гашното означава... или Именителният служи... Изглежда необичайно, но няма равнозначните им Презентът означава... или Номинативът служи... са по-обичайни, по-ясни или по-български.

Впрочем, същият механизъм на пропускане на съществителното, означаващо родово понятия, защото определеното (субстантивираното) прилагателно посочва видовото понятие и родовото понятие се подразбира, се използва и в близки географски до нас езици. В гръцката граматична литература например той е нещо съвсем нормално, срв.:

Όταν το ρήμα της πρότασης είναι στην υποτακτική, χρησιμοποιούμε το *μην*. 'Когато глаголът на изречението е в подчинително(то) [подразбира се наклонение, т.е. в субюнктив, в хипотактика], използваме [отрицателната частица] *μην*' (Дзевелеку, Кандзу, Стамули 2007: 189)

В българския език същият механизъм отдавна се е задействал при станалите вече еднословни термини *съществително* и *прилагателно*, които редовно се използват вместо двусловните съчетания *съществително име* и *прилагателно име*, от които произлизат.

Бедата на съвременните български филолози е, че възприемат наготово и хаотично отделни, макар и многобройни думи, а не модели (например на универб(ал)изация) и не са способни (или пък не искат) да погледнат системно на родния език и на неговата терминология. В такъв смисъл съдбата на съвременната българска терминология е същата както съдбата на съвременната българска лексика.

16. Трудности при морфологичното приспособяване на латинизираните термини

Хаотичното възприемане на готови названия без системни (например словообразователни) връзки и симетрия помежду им и без осъзнаване на тяхната етимология, вътрешна форма и мотивация (което говори и за непълно осъзнаване на тяхното значение) характеризира различни подмножества на българската езиковедска терминология. Такива явления бяха разгледани например в т. 7 и т. 8 на настоящата глава. Тук ще засегна въпроса за някои названия на семантични роли.

Понятието семантична роля и списъците с названия на семантични роли навлязоха в езикознанието през втората половина на XX в. Семантичните роли свързват по особен начин синтаксиса със семантиката и както техният брой, така и названията им все още са въпрос на личен избор на отделния езиковед – и по света, и у нас.

Названията на семантични роли лесно могат да се калкират и понякога наистина се калкират, например *извършител* (на действието), *подбудител*, *засегнат*, *предмет*, *изделие*, *получател*, *источник*, *цел*, *място*, *посока*, *време*,

причина и т.н. Именно калкираните названия показват нагледно, че семантичните роли се налагат в езикознанието като система, като съвкупност от свързани помежду си понятия през втората половина на XX в., но че поотделно нито една от тях не е понятие, което да не е било известно и преди това – както на човечеството като цяло, така и на езиковедите.

Въпреки че названията им лесно се калкират, семантичните роли често биват наричани с вносни имена, особено когато съдържат латински по произход съставки – *time* и *goal* например обикновено се превеждат като *време* и *цел*, но *recipient* се възприема като (нео)латинизъм, т.е. като „международна лексика“ и обикновено се побългарява като *реципиент*, а по-рядко се стига до логичния му превод *получател*.

Понеже днес езиковедите по света рядко пишат на латински, латинизирани лингвистични термини стигат до България с посредничеството на други езици, а българските езиковеди невинаги успяват да различат и да приспособят към българския език латинските етимони на техните съставки. Особено ги затрудняват термини, идващи от езици със собствена романска езикова традиция, в които някои латински елементи са претърпели фонетични или словообразователни изменения. Така в по-старата литература може да срещнете заетата от френски форма *сирконстант* ‘обстоятелство, обстоятелствено пояснение’ вместо закономерната латинизирана форма *циркумстант*, която също навлиза в езиковедската ни терминология, но по-късно и донякъде под влияние на английския правопис (който исторически в много случаи е релатинизиран).

Чувствителни затруднения създава побългаряването на названието на семантичната роля *experienter*. Причина за тия затруднения е недосетливостта на българските филолози, които не се сещат да погледнат в латинския речник и да потърсят латински етимон, така че да могат да изковат добър и приспособим към българския език латинизиран термин.

Латинизмите в английския език обикновено запазват своя латински словообразователен стореж, като само в края на думата се наблюдават системни романски по произход фонетични и морфологични изменения. Така английските латинизми *eloquent* ‘красноречив’ и *eloquence* ‘красноречие’ отговарят в словообразователно отношение и по значение точно на латинските си етимони *ēloquēns*, *ēloquentis* и *ēloquentia*, които от своя страна са производни от латинския глагол *ēloquor* ‘говоря красноречиво’, превеждащ се на английски като *speak eloquently*.

Английското съществително *experience* ‘опит, изпитание, преживяване, приключение’ също отговаря в словообразователно отношение и до голяма степен по значение на латинския си първообраз *experientia* ‘опит [във всичките му значения], стремеж, практика’. В английски обаче съществителното *experience* чрез транспозиция (преминаване в друга част на речта) се

превръща в омонимен глагол *experience* ‘изпитвам, чувствам, преживявам, знам от опит’. Именно от глагола *experience* е образувано съществителното *experienter*, което би трябвало да означава ‘който изпитва нещо, чувства или преживява нещо, знае нещо’. В повечето английски речници обаче няма да го намерите, не го разпознават като английско и компютърните проверители (спелчекъри), защото то е създадено именно като езиковедски термин, като название на семантична роля и още не е излязло от тесния кръг на специализираната лексика.

Опитите за фонетично побългаряване на названието *experienter* по необходимост са макаронични. Повечето български филолози с основание не искат да го използват в терминологичния си апарат с англоподобно произношение – например *експи(ъ)риънсър*, защото разпознават в него латински морфеми, добре известни им от международната лексика. Обикновено те латинизират произношението според правописа му и го въвеждат в българоезичния си професионален дискурс под формата *експериенцер*. Но в действителност такава латинска дума не съществува. По-сполучлив е опитът на други колеги, които приспособяват термина под формата *експериентор*, за да избегнат очевидно нелатинската словообразователна наставка *-ер*. Но и такава дума няма на латински.

Както при споменатата вече *елоквенция* и при *експериенцията* в английски е възприето латинското съществително, но не и глаголт, от който то е образувано, а именно *experior* ‘опитвам, изпитвам, опитвам се’. За да изразите чрез латинизирана форма тоя, който изпитва, чувства, преживява или знае нещо, трябва да използвате сегашното деятелно причастие на глагола *experior*, а именно *experiēns*, *experientis*. В такъв случай на български латинизираното название на съответната семантична роля ще бъде **експериент** – по един много разпространен както в езиковедската терминология, така и в общоупотребимата лексика словообразователен модел, срв. *актант*, *бенефициент*, *реципиент*, *студент*, *доцент*, *интелигент* и мн. др.

Можем да добавим, че латинският глагол *experior* е снабдил международната лексика с такива популярни производни като *експеримент* и *експерт* (на латински съответно *experimentum* и *expertus*), така че езиковедският термин и название на семантична роля *експериент* може да намери достойно място в тяхното словообразователно гнездо.

Виждаме, че при термини като *експериент*, *актант*, *бенефициент*, *реципиент* и при общоупотребими думи като *студент*, *доцент* и *интелигент* в българския и в другите славянски езици латинската по произход словообразователна наставка *-ент* се появява във варианта (аломорфа) си от косвените падежи, т.е. със съгласна *-т-*. Не е така обаче при названията на важните семантични роли *агенси* и *пациенси*, при които същата наставка е заета във вида си *-енс* със съгласна *-с-* вместо *-т-* от латинската форма за именителен падеж

единствено число, която завършва на *-ěns*. Впрочем така е и в останалите славянски езици.

Защо се е наложило това странно отклонение от общоприетия в славянските езици словообразователен модел, от общоприетия облик на съответната словообразователна наставка?

Веднъж, шегувайки се, попитах жена си – колежката Маргарита Младенова: абе защо това, което англезичните колеги наричат *ейджънт* и *пейшънт*, нашите го наричат *агенс* и *пациенс*, със **-с** накрая. А тя ми отговори: защото никой не иска да говори за *агенти* и *пациенти*.

В западните езици ‘агент (например на тайните служби)’ и ‘пациент (на някой лекар)’ са само частни значения на думи като английските *agent* и *patient*. В тях например думата *пациент* означава освен ‘страдащ’ и ‘търпелив’, а *агентът* може да е всякакъв служител, посредник и дори добра сила, която извършва добри дела. Очевидно носителите на славянски езици не обичат да използват като научни термини думи, които са използвали с ненаучни значения в преднаучния си житейски опит, а езиковедите в славянските страни не искат да използват като научни термини думи с отрицателни конотации във всекидневната си употреба като въпросните *агент* и *пациент* и затова са посегнали (не без помощта на немското влияние) към прилично изглеждащите им форми *агенс* и *пациенс*, които поне на български се различават от *агент* и *пациент* и по мястото на ударението. Нещо подобно се случи и с думата *информатор* (при теренни проучвания), която бе почти табуизирана, защото в последното десетилетие на XX в. често се говореше за информаторите на тайните служби като за нещо много лошо. Така информаторите при теренни проучвания бяха набързо преназовани на *информанти* (все пак не **информанси*), *респонденти* и т.н. Струва ми се примитивно да изхвърляш от езика или от терминологията напълно невинни думи (първоначалното и основно значение на *агент* е ‘действащ’, а на *пациент* ‘страдащ’), само защото някой в някакви ситуации ги употребява с отрицателни конотации, но какво да се прави – такива са хората, срамуват се от названията повече, отколкото от това, което те назовават.

17. Табуизираното попълване на словообразователни гнезда

Срамът от домашната словесна традиция предизвиква у филолозите неверие в словообразователните способности на езика и нежелание да образуват необходими за професионалната им реч названия от вече съществуващи и употребими в нея западни по произход термини.

Добър пример за това са названията за преминаване на дадена дума от една част на речта в друга. Българските езиковеди редовно употребяват думите *адйектив(из)ация* и *субстантив(из)ация*, за да посочат, че нещо се е

превърнало в прилагателно или в съществително, като наричат съответната езикова единица *адйектив(из)ирана* или съответно *субстантив(из)ирана*. Впрочем по аналогия с изписвани и произнасяни на български без *-й-* думи като *обект*, *субект*, *обективен*, *субективен* обикновено се употребяват варварски звучащите форми *адективизация* и *адективация*, сякаш Цезар е казал **акта алеа ест*, а не *йакта алеа ест*, т.е. ‘извършен е зарът’, а не ‘хвърлен е зарът’ (тогава обаче вместо *ад(й)ективация* щяхме да имаме *адактивация*!).

Пречката да образуваме съществителни и глаголи, а след тях и причастия, както и причастия, превърнали се в прилагателни, от термини като *съществително* и *прилагателно*, които да отговарят на латинизирани словообразователни редици като *субстантив(из)ация*, *субстантиви(зи)рам (се)*, *субстантив(из)иран*, е чисто психологична. Въпреки че в съвременния български са съществителни, латинизмите *адйектив* и *субстантив* по произход са прилагателни, както и идващите от домашното предание термини *прилагателно* и *съществително*. През римско време думата *субстанция* се е употребявала най-вече със значението ‘средства, богатство’, а във философията значението ѝ е твърде общо и стига до синоним на *материя*. Все пак можем да калкираме *субстанция* като *вещество*, а *субстантив(из)ация* като *овеществяване* или *опредметяване*. Всеки езиковед знае, че съществителните означават не само вещества и предмети, но така възникват термините – като по-тесните значения на някоя дума станат по-обобщени и се покриват с някое научно понятие.

Щом от *знак* можем да произведем думата *означавам*, защо от *признак* да не можем да произведем *опризначавам* и това да бъде домашният дублет на *адйектив(из)ирам*. В края на краищата и названия като *осъществителнявам* и *оприлагателнявам* изглеждат приемливи и не са много по-дълги от *субстантиви(зи)рам* и *адйектив(из)ирам*. Вероятно могат да се намерят и по-добри конкретни решения, но словообразуването в езиковедската терминология не е невъзможно по принцип, а само в нагласите на съвременните български филолози. Разширяването на словообразователните гнезда в езиковедската терминология е възможно и би било полезно (би увеличило например разбираемостта на текстовете, обсъждащи езика, от по-широки общесвени кръгове). Достатъчна е добра воля и липса на предразсъдъци. И малко по-високо национално и езиково самочувствие – да се изказваш с домашни думи не означава да се изказваш некачествено.

18. Източници на терминологията

Старата българска езиковедска и особено граматична терминология съвпада до голяма степен с руската, защото и двете наследяват обща книжовна и научна традиция с корени в средновековната култура на православното славянство (срв. например посочените в т. 12 многобройни термини от грама-

тиката на Мелетий Смотрицки от 1619 г., които се използват в българското езикознание и до днес). Има, разбира се, изключения като българските термини *сричка* и *изречение*, които са различни от съответните руски *слог* и *предложение*.

Много неща в българската езикова практика са следствие на не винаги осъзнавано руско влияние. Важните графични и правописни реформи в българските XIX и XX в. – например въвеждането на т. нар. гражданска кирилица, премахването на немите краесловни ерове и на буквата *ят* – са закъсняло подражание на съответни реформи в руската писменост; начинът, по който младежите започнаха да пишат на български на латиница в компютърните мрежи през последното десетилетие на XX в. бе подражание на практиката на рускоезичните младежи – с числото **4** вместо буквата **ч**, с числото **6** вместо буквата **ш** (руските чатаджии използват **w** вместо **ш**), с буквата **q** вместо буквата **я**, с буквата **j** вместо **ж** и т.н. Аз лично разбрах това много по-късно, когато попаднах на примери от рускоезичния чат, цитирани в научно изследване⁸, но през въпросното десетилетие присъствах на университетска конференция, на която български младежи се държаха със самочувствието, че те са открили тоя гениален начин да се пише на латиница и дори предлагаха „новата азбука“ да се нарича *методица* по аналогия с названието на кирилицата. Когато години по-късно видях руски чат на същата „методица“ (смес от странно, но по еднакъв начин подбрани латински букви и цифри), се убедих за пореден път, че глупостта няма граници и че се разпространява несъзнателно и със скоростта на светлината по цялата планета – в случая в славянските страни, които доскоро използваха само кирилица. Въпросът може да бъде проучен по-подробно, но едва ли може да се съмняваме, че ако е имало някакво културно, субкултурно или субстилистично влияние при писането на латиница в чат, то е било от Русия към България, а не обратно.

Преди няколко години българският министър на транспорта разпореди как да се транскрибират българските имена (например на селища) на латиница. Новата система рязко се различава от практиката при останалите южни славяни и при западните славяни, както и от еднозначната и международно приета транскрипция на български заглавия, примери, текстове и т.н. в научната литература, но почти напълно съвпада с начина, по който се изписват на латиница географските названия и личните имена на руски и на украински по географски карти и други официални текстове. Системата има важни недостатъци, например изписването с една и съща буква на **й** и **ы** на руски (например Kuzybyshev = Куйбышев), изписването с една и съща буква на **й** и **и** на украински, на **а** и **ъ** на български, неразличаването на **ш** от **сх** на български, неразличаването на **ж** от **зг** на украински и от **зх** на български, неразличава-

⁸ В съпоставително изследване на междуметията в руския и българския език от Красимира Петрова (2016: 184–190).

нето на **тс** от **ц**, но въпреки това е наложена – в България административно и с довода, че англоезичните трябва да могат да четат български имена (излиза, че неанглоезичните нямат никакво значение). Еднаквите резултати в България, Русия и Украйна показват, че и в Русия и Украйна съображенията са били подобни. В крайна сметка българската езикова практика и в това отношение отразява руската.

През XIX и XX в. голяма част от международната лексика навлиза в българския език с руско посредничество. Същото важи и за научната терминология, включително и за оная част от езиковедската терминология, която е нова и не се опира на наследените от средновековието граматични термини. Рускоезичните учени даваха пример на българските как да калкират, дублират и приспособяват към езика си фонетично и морфологично международната терминология.

Почти до края на XX в., пишещите на руски езиковеди се стремяха да създават домашни дублети на западните по произход термини. Съществуваше някаква неписана норма каква част от използваната в даден текст специализирана лексика да бъде западна и каква не. В много подобласти имаше паралелна, дублетна терминология и се смяташе за добър вкус авторът да използва с мярка и едната, и другата. Това е модел, свързан по-скоро с естетиката на текста, с неговата жанрова стилистика – модел, който интуитивно се следваше и още се следва в България, в някаква степен и в останалите славянски страни. Това е естетика на културната дублетност, както я представихме в **т. 12** – естетика, създаваща усет за стилистична премереност и за равновесно използване на различни по произход словесни пластове. Естетика, която има и съобщителна стойност, защото прекалената употреба на недомажни по произход думи, пък били те и термини, затруднява възприемането на текста дори от добри специалисти.

Именно рускоезичните лингвисти изоставиха естетиката на културната дублетност в терминологията при възхода на когнитивистиката, която, както бе посочено в същата **т. 12**, изпълни рускоезичната научна литература с екзотични термини, претендиращи за безеквивалентност, безалтернативност и уникалност. Българоезичната научна практика отрази като огледало руската тенденция. Оказа се, че гилдията на българските филолози е неспособна по своя инициатива и със собственото си творческо въображение да запази присъщия на нашата традиция дух на културна дублетност в абстрактната лексика като цяло и в терминологията в частност, когато няма на кого да подражава.

Взаимните отношения между славянските езици понякога са по-силни, отколкото изглежда на пръв поглед. Тяхна обща черта при морфологичното приспособяване на латинизмите и неолатинизмите е уеднаквяването на окончанията при думите, съдържащи латинските словообразователни елементи *-tiō*, *-tiōnis/-siō*, *-siōnis*, чрез които се образуват съществителни от минали-

те причастия на глаголите, и -ntia, -ntiae, чрез които се образуват съществителни от сегашните деятелни причастия на глаголите. Така в славянските езици думата *конституция* (от лат. cōstitutītiō, -ōnis) и *дистанция* (от лат. distantia, -ae) завършват еднакво (и се скланят еднакво), въпреки че в романските и в германските езици техният завършек е различен – срв. например исп. constitución и distancia и англ. constitution и distance. Ако производните от латинския глагол *patior* ‘страдам, понасям, патя (си)’ *пациенция* ‘търпение’ и *пасия* ‘страст’ се използваша в българския език, те щяха да завършват еднакво (някои от тях се използват в част от славянските езици), но в романските и германските езици това не е така, срв. исп. paciencia и pasión, англ. patience и passion. Любопитно е, че славянският модел е повлиял частично и на румънския език. В него някои латински по произход съществителни със словообразователни елементи -tiō, -tiōnis/-siō, -siōnis са приспособени според славянския модел, например constituție, а други като pasiune – според романския (и германския) модел.

Фонологично и морфологично приспособените латинизми и неолатинизми не са единственият източник на българската езиковедска терминология. Друг много важен неин източник е хилядолетната домашна и отчасти обща православно-славянска традиция, подсилена в последните два-три века от руското влияние и руските образци за езиково поведение. За да се доразвива домашната традиция – и в лексиката изобщо, и в терминологията в частност, трябва да се познават нейните корени, да се изучава старобългарският език. Липсата на знания за старобългарския език превръщат домашната лексикална и терминологична традиция в нещо екзотично и непознато за съвременния образован ползвател на българския език. И обратното – изучаването на старобългарски би повишило езиковата му култура, би го запознало по-издълбоко със словните и структурни възможности на родния език и би му помагало да преодолее усещането, че езикът не е традиция, а само мода, че домашните думи и словообразователни модели са остарели, селски, стилистично неуместни и дефективни. Би му показало, че много западни български думи и словообразователни модели произлизат от езика на Първата българска държава – една от основните политически, военни и културни сили в средновековна Европа, че те не са овехтели ненужни предмети, а древно наследство, че произходът им е културен и книжовен.

Старобългарският език е бил задължителен в българските училищни програми от първата половина на XX в. В личния си архив открих *Старобългарска граматика с упражнения, образци из старобългарските паметници и речник* от д-р Любомир Милетич с подзаглавие *За средните учебни заведения* – седмо издание от 1909 г. с обем от 148 страници – и *Учебник по старобългарски език за пети клас на средните училища, съставен по програмата от 1925 г. Трето стереотипно издание, одобрено от Министерството на*

народното просвещение със заповед под № 1488 от 31 май 1930 г. от д-р Стефан Младенов, Тома Атанасов и Ст. П. Василев – отпечатан през 1930 г. и с обем от 110 страници (Милетич 1909; Младенов, Атанасов, Василев 1930). Те съдържат исторически, общоезиковедски и сравнителноезиковедски сведения, упражнения за затвърждаване на знанията и интересни оригинални и нормализирани старобългарски и среднобългарски текстове. Самите заглавия и подзаглавия на двата учебника, обемът и съдържанието им, както и ангажираността на водещи български езиковеди в изготвянето им показват голямото и сериозно внимание, което тогавашните фактори са оказвали на езиковата подготовка на българите и запознаването им с древните корени на книжовния им език и с хилядолетната им книжовна традиция. Знаейки, че в днешното училище няма нищо подобно, човек си задава въпроса каква е ползата да учиш много, когато не си запознат с най-важното.

Когато в българското средно училище всички са изучавали старобългарски и среднобългарски, българските студенти от всички филологии са изучавали сравнителна индоевропеистика – дългият 492 стр. труд на Ст. Младенов *Сравнително индоевропейско езикознание*, излязъл през 1936 г., има подзаглавие *Кратко помагало за изучаващи филология българска и славянска, класическа, немска, английска, романска (с приложение на староиндийски текстове)* (Младенов 1936).

Езиково осъзнатите съвременни българи виждат в непознаването на старобългарския език една от причините за ниската езикова култура в обществото ни, а в отсъствието на руски образци – една от причините за кризата в съвременната българска терминология. Вече представеният в т. 23 на предходната гл. 10 колега Николай Михов споделя в свое писмо впечатления си от високата езикова култура в съвременна Гърция. Причина за това според него е сериозното изучаване на старогръцки и новогръцки там, а причина за по-ниската езикова култура у нас и за безпътицата в терминологията е пренебрегването на старобългарския и изоставянето на руския език в нашето образование и интелектуална практика:

Иначе, превеждайки от гръцки на български, констатирам едно много по-високо ниво на владееие на езика, специално от юристи, като съдии и адвокати, и вероятната причина е по-големият брой часове по старогръцки и новогръцки език (всъщност ние старобългарски не учим, а отдавна не учим и руски, който е бил основен източник за българската терминология в миналото). (Н. Михов – лична кореспонденция)

Както виждаме, според мнението на част от българската интелигенция корените на езиковия упадък и на терминологичния хаос в съвременна България са не само в пониженото културно самочувствие, в културното и езиково подражателство на днешния образован българин, но и в неговата недостатъчна езикова компетентност, а тя от своя страна се дължи на неправилни обра-

зователни приоритети, за което би трябвало да отговарят не само политици и чиновници, но и филологическият елит на страната.

Един съвсем пресен пример. Наскоро в учебните планове на специалността Българска филология в Софийския университет и без това малкото на брой часове по старогръцки от задължителни станаха избираеми (избира се между старогръцки, руски и останалите славянски езици), което означава, че човек ще може да завърши българска филология, без да знае например гръцките букви. В такъв случай той няма да познава и произхода на нашите букви, няма да може да разчита гръцките етимони на съвременни български и международни думи, няма да знае защо трябва да се казва Атина (с ударение върху гласната и), а не Атина (с начално ударение) и т.н., тоест едва ли ще бъде нужният на обществото пълноценен филолог.

19. Терминологията изобщо

Казаното дотук важи не само за езиковедската терминология и професионална реч, а и за българската терминология и професионална реч изобщо. Често съвременните български специалисти в дадена област не правят разлика между професионален жаргон и официално изложение по професионални въпроси, като същевременно издигат в култ така наречената международна лексика и преследват нейните домашни терминологични дублети. Не можем да им се сърдим, след като, както видяхме, същите слабости са присъщи дори на специалистите-филолози, които би трябвало да са в най-висока степен езиково осъзнати.

Показателна в това отношение бе постъпката на специалистите по химия, които веднага след обществените промени от края на миналия век изхвърлиха от употреба термини като *окиси*, *двуокис* и т.н. Това веднага пролича и във всенародния общорепубликански публичен дискурс, защото в него често се говори за съдържанието на въглероден двуокис в атмосферата и изобщо за замърсяването на въздуха. Като водени от вълшебната пръчка на някой вселенски диригент всички журналисти изведнъж престанаха да използват думата *двуокис* и я замениха с *диоксид*. Оправданието беше, че терминологията трябва да се уеднакви с международната, като че ли новините по телевизията са строго специализирано научно изложение. Нито химиците, нито журналистите не си и помислиха, че терминологията може да има международен и домашен вариант, които да се употребяват дублетно – с предимство на домашния вариант извън жаргона на тесния професионален кръг. Още по-малко пък си помислиха, че *двуокис* участва в едно словообразователно гнездо с *кислород*, *окис*, *окислявам*, *окисляване* и че, след като употребяваме *кислород*, можем и е редно да използваме и другите тематични названия от същия корен. Впрочем това е добър пример за институционално прогонване на незападен

термин, на западна дума от общонародна употреба – това е крайна проява на тенденциите, разглеждани в предходната и в настоящата глава.

Впрочем, колкото и окцидентализирана и омеждународнена терминология да използваме в коя да е наука, нашият текст би останал неразбираем за всички, които не знаят български, ако е написан или изказан на български. Международните термини могат да служат за избягване на недоразумения, когато общуваме с колеги на чужди езици, но е глупаво да се оправдаваме с тях, когато прогонваме от собствения си език вече установени домашни названия.

Прекалено висок дял на така наречената международна терминология откриваме и в такива насочени към по-широк кръг от читатели медицински текстове като указанията за ползване на лекарства. И тук би могло от време на време вместо *перорален* да се казва *вътрешно*, *приемащ се през устата* (буквален превод като *презустен* би прозвучал на антипуристично настроен съвременен българин като недопустим екстремизъм). Вместо *директно селективно инхибиране* би могло да се каже *пряко избирателно възпиране* или *предотвратяване*, вместо *хирургична интервенция* – *хирургична намеса*, вместо *коагулационни тестове* – *проби за съсирване*, вместо *парциален* – *частичен*.

20. Културна дублетност: стил, естетика и достойнство на езика

Културната дублетност е неизбежна в професионалния стил, а стилистиката предполага чувство за мярка, което има и естетически измерения. Културното пък в културната дублетност изисква да не пренебрегваме и да не принизяваме, а още по-малко да унищожаваме домашното или по-старото в културната и езиковата си традиция за сметка на по-новото и по-чуждото, което също трябва да познаваме и да ценим, но и да знаем мястото му в собствената си култура. Само така езикът ни може да бъде и красив, и национално достоен, а терминологията красива и достойна част от езика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ДНЕШНА БЪЛГАРИЯ И СТАРИТЕ И НОВИ БЪЛГАРСКИ ОБЩНОСТИ ЗАД ГРАНИЦА

Когато привършвах работата си по настоящата книга, моят приятел и колега от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей на Българската академия на науките Владимир Пенчев ми подари сравнително малка по обем книга със заглавие *Културно наследство в миграция: добри практики и проблеми* (Пенчев и др. 2017). В нея са представени в обобщен вид наблюденията и изводите на екип, работил по проект „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България и състоящ се от Владимир Пенчев, Валентин Воскресенски, Катя Михайлова, Мариянка Борисова, Таня Матанова, Николай Вуков, Боян Кулов, Йордан Янев. Ето как работният екип обяснява съдържанието ѝ:

В тази книжка сме се опитали да обобщим добрите практики и проблемите, които сме регистрирали сред българските мигрантски общности, по отношение на културното наследство (опазване, пренасяне, трансмисия, промотиране, популяризиране) във връзка с консолидацията на тези общности, техния вътрешен живот и комуникация с родината и местното общество. Приложили сме и своите идеи за решаване на наличните проблеми, съдържащи промяна в политиките, практиките и законодателната рамка. (Пенчев и др.: 3¹)

Участниците в проекта са изследвали българските мигрантски общности в 80 града в Белгия, Великобритания, Германия, Гърция, Дания, Испания, Република Ирландия, Италия, Канада, Кипър, Норвегия, Португалия, САЩ, Финландия, Франция, Холандия, Швейцария и Швеция, като са посетили български училища, културно-просветни центрове и организации, групи за народни танци, фолклорни клубове, оркестри, хорове и музикални състави, църковни общности, български ресторанти, магазини, онлайн телевизии, книжарници и библиотеки, театри, културни клубове и сдружения, студентски дружества, детски градини, занимални и центрове, вестници и списания, запознали са се с представители на български формални и неформални организации, групи, и бизнес инициативи, български съюзи и сдружения на писатели, художници и артисти.

¹ В книгата няма обозначени страници.

Тематичните рубрики в книгата са български език, православие, традиционна музика и танци, традиционни обичаи и празници, официални празници и чествания, училищни празненства, събори и участия в местни инициативи, литература. Има и рубрика *Общи политики по отношение на мигрантските общности и техните организации във връзка с културното наследство: препоръки*, в която се призовава нацията да не се вижда като „затворена в държавните граници“, а като „глобална нация“ „в свят на все по-активни мобилности“, в който „българите в чужбина би следвало да се възприемат като интегрална част от нацията и техните културни практики да се впишат в общото ни културно наследство“ (Пенчев и др.: 45).

Впрочем, старите традиционни български и българоезични общности на Балканите, в Бесарабия, Банат и северозападна Мала Азия, изследвани от проект „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“, наричани още и исторически общности, са определени от екипа по проект „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“ като „чужденци с български произход“, особено ако още не са получили българско гражданство (Пенчев и др.: 47).

Зад разликите в наименованията на двата вида български общности стоят както действителни различия, така и същностни и типологични прилики между тях. По принцип те биха могли да бъдат съпоставяни, включително и злободневните проблеми, които стоят пред тях. Би било чудесно някой да осъществи такава съпоставка, защото тя би довела до обобщаване на особеностите на различни видове общности в чуждоезикова и чуждоетнична среда, до класификация на приликите и разликите между тях. При съвременните условия дори народностите в сърцевината на националните си и езикови територии и в собствените си национални държави са подложени на натиска на глобализиращата се масова култура и на налагащи монопола си световни езици (срв. задължителното представяне на документи, данни, отчети, резюмета и т.н. на два езика), така че и там те са донякъде езикови и културни острови сред океан, на който гледат противоречиво – ту като на съвременен, моден и желан, ту като на чужд и агресивен. Оказва се, че има типологични успоредници между състоянието на културата и езика сред новите мигранти в по-близки или по-далечни страни, сред българите и българоезичните, останали като местно население или стари заселници извън границите на съвременна България, и в крайна сметка сред българите в самата България.

Добър пример за това е състоянието на езика, доколкото мога да го коментирам въз основа на лични наблюдения – както непосредствени, така и от аудио и видеоматериали. Израсналите и получили образованието си извън България деца на мигранти са по правило добре интегрирани в страните, където живеят. При разговор с други българи им се случва да не могат да намерят

нужната дума, особено ако тя е по-рядко употребяван професионален термин или друго по-необичайно название. Представителите на стари, включително и автохтонни, български и българоезични общности имат същите затруднения, независимо дали са добре интегрирани в градската култура и съвременните професии в страните, където живеят, или пък се занимават с традиционни дейности в традиционна селска среда. Причината и в трите случая е една и съща – недостатъчно или често никакво българско образование. При такива обстоятелства децата на новите мигранти обикновено умеят да си служат със съвременен общоразговорен български език, близък до книжовния, а децата от старите общности – с местен български диалект, повече или по-малко повлиян от други езици. Най-пълноценни събеседници в изискан разговор на съвременен книжовен български език и същевременно на езика на страната, от която произлизат, са ония наши сънародници, които са получили както местно, така и българско образование – завършили са например гимназия в родната страна и висше образование (или все още следват) в България. Хората с такава образователна биография и с такива езикови умения могат да са от всякакъв произход и с всякакво народностно съзнание. Аз лично съм виждал, слушал или разговарял с такива отлични двуезични събеседници, които заявяват, че са българи, от Албания, Република Македония, Косово, Сърбия, Румъния, Украйна, Гърция. Обикновено езикът им е толкова добър, че ако не знаеш от къде са, ще си помислиш, че са расли и учили само в България.

Получаването на добро българско образование, особено на образование в България гарантира доброто владение на всички стилистични регистри на съвременния български език, но то е свързано и с желанието или поне с допускане на възможността да живееш и да работиш в България и затова към него все още се стремят в по-голяма степен представителите на старите исторически български общности, но и сред новите мигрантски общности не липсва интерес към следване в България, поради което авторите на представената преди малко книга препоръчват и за тях да има квоти за приемане в българските висши учебни заведения (Пенчев и др.: 12).

При старите български и българоезични общности загубата на традиционния за тях български език е естествен процес, който се проявява с различна сила в зависимост от местните условия и особености и от личните и групови нагласи на хората. В някои помашки села в Северозападна Мала Азия местният диалект, впрочем доста близък до книжовния български, все още се говори свободно и от децата, а в други вече е изчезнал, като и в двата случая става дума за население, на което е чуждо българското национално съзнание. Това са хора, преселили се в Турция от България и от Гърция (впрочем от средните и западни части на днешна Северна Гърция изселването им е било принудително, което обяснява известни антигръцки нагласи сред тях). Оказва се, че понякога езикът се пази, без да е подкрепен от отделно (в случая

различно от турското) национално самочувствие, да не говорим за отделно национално образование.

В други случаи се пази споменът за българско минало, но езикът вече не се използва. В **гл. 4** и **гл. 6** представих бобошени кореняци, които се гордеят с българския си произход, но за по-младите от тях роден език вече е албанският. Авторът на една от представените в **гл. 6** книги – Сотир Дамко – не поставя себе си сред владеещите местния говор, но го разбира достатъчно добре, както впрочем и книжовния български, на който е написана голяма част от ползваната от него литература.

У отделни личности с изострено чувство за произход езикът може да бъде възстановен с техните лични усилия. Образован жител на Северна Гърция, който никога не е учил в България, в частен разговор казва „Ние сме македонци-българи!“ и говори доста плавно и добре на книжовен български, но с подчертано гръцко произношение. Произлиза от патриаршистко, т.е. гръкоманско семейство, в родното му село местният български говор е на изчезване. Вижда се, че и той самият не е научил българския език от майка си. Пътува обаче често в България и чете българска литература, включително и специализирана. За подобно изучаване на българския език като чужд сред децата на новите мигранти (което е почти равнозначно на неговото възстановяване) се споменава и в книгата, представена в началото на настоящото заключение (Пенчев и др.: 11).

Малко по-различен е случаят със съвременната локална книжовна употреба на местни български говори както в представената в **гл. 6** краеведска книга за Върбник на Лазо Нестори, така и в обнародвания в **гл. 4а** архив на дружество „Кай нас“ в Бобошица. Л. Нестори издига в ранг на книжовен живия местен говор на родното си село главно по комуникативни, но и, предполагам, по културно идентификационни съображения, а бобошени чрез локалната книжовна употреба на традиционен, но вече излизащ от употреба диалект се стремят да запазят част от културното наследство на селото си и, ако е възможно, да възродят родния език на предците си като част от старата си култура.

Случаи на пълна загуба на езика и съответно опити за възстановяването му наистина се наблюдават и сред новите мигранти българи. Преди три години се запознах с приятна и енергична жена и двете ѝ внучета. Майката на децата е българка, но те можеха да говорят единствено английски. Бабата, впрочем руския по произход, упорито им говореше на безупречен български и само от време на време доуточняваше разни неща на английски. Сподели, че първо ще ги научи на български, а след това, ако успее, и на руски. Проблемът съществува и във връзка с него екипът по проект „Културно наследство в миграция“ предлага да се положат специални грижи за „ранно езиково обучение в занимални, ясли, детски градини, клубове“, „за да се насърчава

изучаването на българския език като роден“ (Пенчев и др.: 12) в мигрантските общности. Що се отнася до старите исторически български общности, при тях осъществяването на подобна инициатива зависи от все още трудното им, на много места дори невъзможно признаване за национални малцинства и произлизащото от това право на образование на роден език, което от своя страна се прилага трудно и среща различни пречки даже там, където малцинството е признато.

Нормално е както в новите мигрантски, така и в старите исторически общности българският език да служи преди всичко като разговорен вътре в общността, а останалите му функции да са ограничени и дори напълно да отсъстват. По такъв начин в съвременните условия той се превръща във второстепенно средство за общуване, най-малкото защото не обслужва такава важна жизнена сфера като упражняването на съвременни професии. България остава засега крепост на българския език, но и в нея се наблюдават подобни тенденции, доколкото много млади хора проявяват интерес към образование в чужбина или към образование в България, но не на български език, а в професионалната реч на българите, дори в България, както и в публичната им реч българският език, българската терминология, българското словно богатство и езиков строеж често са проблематични, както бе показано в гл. 10 и гл. 11, като за това донякъде са виновни предразсъдъците и слабостите на българската интелигенция и липсата на някои образователни приоритети.

Излизането от българската народност е силно изразен исторически процес, особено на Балканите (срв. гл. 2). Той е по-лесно проследим в историческите общности, но културното, езиково и в крайна сметка морално сливане с околното население е естествен поначало и за мигрантските общности, да не говорим за отделните личности, които попадат в чужда среда, особено за техните потомци. Бъдещето ще покаже доколко новите мигрантски, пък и старите исторически общности ще се запазят и развиват като част от глобална българска нация и доколко ще се разтворят в местната културна и етническа среда, да не говорим, че в старите исторически общности икономическата миграция е силно застъпена, така че извън България се появяват и нови мигрантски общности, производни от старите исторически.

Въпросът за езика, за отношението към него, за народностното съзнание и историческите спомени в съвременните условия е достатъчно сложен и в настоящата книга са разгледани само някои негови страни. Преди всичко ограничен е географският обхват: историческата област Македония преди Освобождението (гл. 7 и гл. 8), Албания и Косово (гл. 3, гл. 4 и 4а, гл. 5, гл. 6), Република Македония (гл. 9), съвременна България (гл. 10, гл. 11). Броят и естеството на разгледаните явления също са ограничени. В края на краищата представени са теренни и архивни материали и мои лични наблюдения и размисли, които не могат да покрият цялата сложна и обширна тематика,

към която насочва заглавието на книгата. Искрено съжалявам, че не успях да представя и други интересни материали – и видео, и аудио, и писмени, които екипът по проект „Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“ събра и които засега остават необнародвани и неанализирани.

В изложението на настоящата книга, особено в главите за езика в съвременна България, съм пределно ангажиран като личност и изразявам мнение, на което държа, но с което мнозина може да не са съгласни. Естествено е в отношението към родния език да има и чувства, и естетически измерения, и виждания за подбор на езикови средства и за езикова политика – все субективни неща, чиято субективност, разбира се, не означава, че не трябва да разговаряме за тях.

Не мога да кажа и че всичко в книгата е свърхактуално, защото нещата бързо се променят. Споделените тук впечатления и наблюдения са предимно от периода 2008–2012 г., с изключение на частта за езика в съвременна България, която е по-нова. След 2012 г. например никой от познатите ми не е посещавал Бобошица и аз лично нямам никакви вести от там. Междувременно бе признато българско национално малцинство в Албания – предимно благодарение на усилията на местните българи, а в публичното пространство се заговори, че се действа за подобно признаване и в Косово. Дори състоянието на езика в България продължава да се променя. Наскоро в телевизионна реклама чух вместо „формулата“ да казват „съставът“, т.е. някой мой задочен и непознат съмишленик е направил в публичното пространство една от многото езикови поправки, за които езиково осъзнатите българи отдавна мечтаят. С две думи – книгата се състои от теренни и архивни материали, лични наблюдения, преценки и тълкувания по една обширна, все още неизчерпана и поне за мене вълнуваща тема, а илюстративният материал в нея е само малка част от онзи, който е на разположение.

януари 2018 г.

Валентин Гешев

БИБЛИОГРАФИЯ

- Александър 1981: Alexander, Ronelle. External and Internal Change in Balkan Slavic. – *Studies in Balkan Linguistics to Honor Eric P. Hamp on His Sixtieth Birthday. Folia Slavica*, Vol. 4, № 2–3, 1981, 188–197.
- Андерсън 1991: Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised and enlarged edition. London: Verso, 1991.
- Андрейчин, Попова, Първев 1978: *Христоматия по история на новобългарския книжовен език*. Съст. Андрейчин, Любомир, Венче Попова, Христо Първев. София: Наука и изкуство, 1978.
- Ангелов 1981: Ангелов, Димитър. *Образуване на българската народност*. Второ преработено и допълнено издание. София: Наука и изкуство, 1981.
- Ангелов 1991: Ангелов, Димитър. *Неугасващо самосъзнание (българската народност през вековете)*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1991.
- Антонова-Василева 2011: Антонова-Василева, Лучия. Документи на езика на с. Бобошица, Корчанско (Р. Албания). – *Македонски преглед*, 2011, № 3, 111–123.
- Антонова-Василева 2012: Антонова-Василева, Лучия. Албанските улици и българският език на най-младите. – *Балканистичен форум*, 2012, 2, 101–111.
- Антонова-Василева 2012а: Антонова-Василева, Лучия. Палатализацията в славянските диалекти – по актуални теренни материали от славянските говори в Албания. – *Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej*. Poznań, 2012, 87–96.
- Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Лучия. Актуални сведения за изследванията на езика на българските общности в Албания, Косово и Северна Гърция. – *Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България*. Съст. Маргарита Младенова, Валентин Гешев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 70–88.
- Антонова-Василева 2013а: Антонова-Василева, Лучия. Родовата памет, отразена в текстове от говора на „нашенците“ в Гора. – *Езици на паметта в литературния текст. Доклади от годишната конференция на факултета по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2013*. Съст. Милена Кирова, Амелия Личева, Петя Осенова, Кристина Йорданова, Надежда Стоянова. Велико Търново: Фабер, 2013, 465–471.
- Антонова-Василева 2014: Антонова-Василева, Лучия. Със самосъзнанието на българин с плава кръв. – *Онгъл*, VI, 2014, бр. 8, 54–58.
- Антонова-Василева 2015: Антонова-Василева, Лучия. Склонение на съществителните имена в българските говори в областта Гора, Република Албания. – *Gwary Dziś*, 7/2015, 35–42.
- Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Лучия. *Диалектната система на с. Шицевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика*. София: Мозайка, 2016.
- Армянов 1995: Армянов, Георги. *Българският жаргон*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Асенова 2002: Асенова, Петя. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. Велико Търново: Фабер, 2002.

- Асенова 2007: Асенова, Петя. Бележки върху българските говори в Албания. – *Българските острови на Балканите*. Съст. Петя Асенова, Искра Ликоманова, Йовка Тишева, Марина Джонова. София: Фигура, 2007, 45–51.
- БДА 2001: Антонова-Василева, Лучия, Зоя Барболова, Ирина Ботева-Владикова, Донка Вакарелска-Чобанска, Марияна Витанова, Елена Вълчева, Диана Добрева, Лиляна Домусчиева, Славка Керемидчиева Мария Китанова, Тинка Костова, Иван Кочев, Елена Кяева, Неда Павлова, Маргарита Симеонова, Кармен Смедовска, Маргарита Тетовска-Троева, Пандора Урумова, Будьони Цанов, Силвия Цанова, Младен Чомонев. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I. Фонетика. II. Акцентология. III. Лексика*. София: Книгоиздателска къща „Труд“, 2001.
- БДА 2016: Антонова-Василева, Лучия, Лиляна Василева, Марияна Витанова, Елена Вълчева, Славка Керемидчиева, Тинка Костова, Иван Кочев, Елена Кяева, Кармен Смедовска, Маргарита Тетовска-Троева, Пандора Урумова. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2016.
- Бего 2015: Bego, Fabio. Perceptions of Bulgaria and Bulgarians in the Albanian press in 1908. – *Филологически форум*, 2015, бр. 2, 136–149.
- Белич: Белић, Александар. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Српски дијалектолошки зборник, 1, 1905.
- Бело 1999: Бело, Раки. Старинна българска топонимия от с. Връбник, Корчанско, в Югоизточна Албания. – *Македонски преглед*, 1999, кн. 3, 77–89.
- Бело 2014: Бело, Миранда. Етикетният език в говора на село Бобошица (Република Албания). – *Онгъл*, VI, 2014, бр. 8, 45–53.
- Бело 2014а: Бело, Раки. Българска сватба от Албания. – *Онгъл*, VI, 2014, бр. 8, 74–82.
- Бояджиев 1995: Бояджиев, Тодор. Динамични процеси в лексикалния състав на българския език. – *Българистични студии*. Съст. Йорданка Холевич, Иван Павлов. (Международна българистика). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 7–17.
- Бояджиев 2007: Бояджиев, Тодор. Архаизми и иновации в диалектите на Гора и Голо бърдо. – *Българските острови на Балканите*. Съст. Петя Асенова, Искра Ликоманова, Йовка Тишева, Марина Джонова. София: Фигура, 2007, 52–63.
- Бояджиев 2011: Бояджиев, Тодор. *Българска лексикология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011.
- Бояджиев 2012: Бояджиев, Тодор. *Книжовен език и диалекти. Избрани трудове*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.
- Брезински 1995: Брезински, Стефан. Чуждите думи в българския език днес. – *Българистични студии*. Съст. Йорданка Холевич, Иван Павлов. (Международна българистика). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995, 29–34.
- Български възрожденци 1983: *Български възрожденски книжовници от Македония. Избрани страници*. Авторы и съставители: Константин Босилков, Боян Вълчев, Елена Георгиева, Стоян Жерев, Петя Костадинова, Венче Попова, Христо Първев, Ралица Цойнска. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Вайганд 1924: G. Weigand. *Ethnographie von Makedonien. Geschichtlich-nationaler, sprachlich-statistischer Teil*. Leipzig: Friedrich Brandstetter, 1924. [Фототипно издание:] Вайганд, Густав. *Етнография на Македония*. Фототипно издание. Предг. Борис Симеонов. София: Партиздат, 1981.

- Василев 1986: Василев, Васил. Темският ръкопис – български езиков паметник от 1764 г. (РР № 169 в Библиотеката на Матица сръбска в Нови Сад). – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, X (1986), кн. 1, 49–72.
- Василев 2001: Василев, Васил. За диалектната основа на един ръкопис от 18 век. – *Българският език през XX в.* Съст. Василка Радева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Издателство „Пенсофт“, 280–283.
- Величкова 1992: Величкова, Славка. *Тенденции в езиковата политика на република Македония*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1992.
- Веляновски, Рихлик 2006: *Чехословачки дипломатски документи за Македонија (1919–1933)*. Избор и редакция Новица Велјановски, Јан Рихлик; превод Јасминка Делова. Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2006.
- Венедиктов 1990: Венедиктов, Григорий К. *Болгарский литературный язык эпохи Возрождения: проблемы нормализации и выбора диалектной основы*. Москва: Наука, 1990.
- Виденов 1982: Виденов, Михаил. *Социолингвистика (Основни тезиси. Български социолингвистически проблеми)*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Виденов 1990: Виденов, Михаил. *Съвременната българска градска езикова ситуация (теоретически и методологически проблеми на нейното проучване)*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1990.
- Виденов 2005: Виденов, Михаил. *Диглосията с оглед на българската езикова ситуация*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2005.
- Видоески 1962–1963: Видоески, Божидар. Македонските дијалекти во светлината на лингвистичката географија. – *Македонски јазик*, 1962–1963, XIII–XIV, 1–2, стр. 87–108 [Също:] *Македонските дијалекти во светлината на лингвистичката географија*. (V Меѓународен конгрес на славистите во Софија. Реферати. 6). Скопје: Институт за македонски јазик, 1962–1963.
- Волф 1981: Вольф, Е. М. „Надязыковые“ формы поэтической речи в Каталонии в XIII – XV вв. – В: *Типы наддиалектных форм языка*. Отв. ред. Мирра М. Гухман. Москва: Наука, 1981, 157–174.
- Георгиев 2002: Георгиев, Никола. Литературоведският Вавилон. – *Фигури на автора. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на професор Боян Биолчев*. Съст. Ани Бурова, Славяна Димитрова, Добромир Григоров, Камен Риков. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002, 21–35.
- Гелцер 1904: Gelzer, Heinrich. Vom Heiligen Berge und aus Makedonien. Reisebilder aus den Athosklöstern und dem Insurrektionsgebiet, Leipzig: B. G. Teubner, 1904.
- Германов 2012: Германов, Стоян. *Македонският въпрос 1944 – 1989. Възникване, еволюция, съвременност*. София: Македонски научен институт, 2012.
- Герчев 1921: Герчев, Христо. Сръбски свидетелства върху българите в Моравско. София: Придворна печатница, 1921. Фототипно издание: София: Глобус 91, 1993.
- Гешев 1996: Гешев, Валентин. Рец.: Paul Wexler. The Ashkenazic Jews: A Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity. Columbus, Ohio, 1993. – *Съпоставително езикознание*, XXI (1996), № 2, 81–100.
- Гешев 2003: Гешев, Валентин. Чужди ли са тевтонците? (Праславянски названия за категории население). – *Славистиката в началото на XXI в.: традиции и очаквания*. Съст. Величко Панайотов, Янко Бъчваров. София: Сема РИИ, 2003, 35–44.

- Гешев 2004: Гешев, Валентин. И посъла къ дѣлателемъ рабѣ. (Названия за обществени и стопански понятия в старобългарския евангелски текст като свидетелства за устройството и самосъзнанието на т. нар. варварско общество). – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XXVIII (2004), 4, 88–99.
- Гешев 2006: Гешев, Валентин. Рец.: Ельза. П. Стоянова. История одного языкового острова 1861–1993. Письменность болгарской диаспоры на Украине в социолингвистическом и стилистическом аспекте. В. Търново, 1997. Ельза. П. Стоянова. Феномен збереженого слова: етномовний та соціолінгвістичний аспект острівного писемного дискурсу. Київ, 2004. – *Съпоставително езикознание*, кн. 3, 2006, 142–151.
- Гешев 2007: Гешев, Валентин. Ранноновобългарската падежна система. – *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XXXI (2007), 1, 40–64.
- Гешев 2008: Гешев, Валентин. Инвариантно значение или значение, обусловено от контекста: в търсене на смисъла на падежната морфема (По повод на 80-годишния юбилей на проф. Дина Станишева). – *Съпоставително езикознание/Contrastive Linguistics*, 2008, кн. 1, 186–208. [Също в:] – *В търсене на смисъла и инварианта. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Дина С. Станишева*. Съст. Янко Бъчваров, Маргарита Виларова, Йорданка Трифонова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, 19–41.
- Гешев 2008а: Гешев, Валентин. Варварски език и варварско общество (За началото на славяните). – *Venia docendi. Встъпителни лекции на доценти от Факултета по славянски филологии 2002 г.* Предг. Валери Стефанов. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, 112–160.
- Гешев 2009: Гешев, Валентин. Особенности на югозападнобългарски текстове от петдесетте и шестдесетте години на XIX век. – *Преходи и граници. Сборник доклади от XV годишна научна конференция на Факултета по славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“ (18–19 май 2009)*. Съст. Панайот Карагъзов, Юлиана Стоянова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2009, 398–412.
- Гешев 2010: Гешев, Валентин. Маркери на национална идентичност в режим на книжовноезикова диглосия (в съвременната българска езикова ситуация). – *Славяните и техните контакти. Доклади от IX национални славистични четения, посветени на 120-годишнината на славистиката в Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. София, 2008. Съст. Маргарита Младенова, Елена Дараданова. София: Ето, 2010, 84–99.
- Гешев 2011: Гешев, Валентин. Алократични варианти на речевия етикет (една особеност на българоезичния дискурс в три балкански държави). – *Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Десетите национални славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев, 22-24 април 2010*. Съст. Найда Иванова, Елена Дараданова, Витка Делева, Диляна Денчева, Райна Камберова, Албена Стаменова, Мартин Стефанов. София: Лектура, 2011. 82–88.
- Гешев 2013: Гешев, Валентин. Проблеми при изучаване на българските общности на Балканите. История, фолклор, самосъзнание: с. Бобошица, Корчанско. – *Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България*. Съст. Маргарита Младенова, Валентин Гешев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 11–56.

- Гешев 2013а: Гешев, Валентин. Дунавска прародина? – *Славянска филология. Т. 25. Доклади за XV международен конгрес на славистите в Минск, Беларус, 2013.* Ред. Тодор Бояджиев, Панайот Карагьозов, Васил Балеvски. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013. 5–23.
- Гешев 2013б: Между професионални жаргон и терминологията – някои извъннормативни явления в българския езиковедски дискурс. – *Славянските езици отблизо. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. Янко Бъчваров.* Съст. Маргарита Младенова, Радост Железарова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 392–403.
- Гешев 2014: Гешев, Валентин. Български език, спомени за българско минало и (твърде) динамично настояще. Две съвременни автохтонни краеведски книги от Югоизточна Албания. – *Онгъл, VI (2014), бр. 8, 107–179.*
- Гешев 2015: Гешев, Валентин. От славянско към балканско склонение: време и място. – *Движение и пространство в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Дванадесетите международни славистични четения – София, 9–10 май 2014 г. Том I. Езикознание.* Съст. Маргарита Младенова, Мая Радичева, Ина Христова, Елена Христова, Ани Бурова, Славея Димитрова, Тиха Георгиева, Радостина Петрова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2015, 13–24.
- Гладкова, Ликоманова 2002: Гладкова, Гана, Искра Ликоманова. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели).* Praha: Karolinum, 2002.
- Градешлиев 1993: Градешлиев, Иван. *Гагаузите.* (Библиотека Добруджа 5). Добрич: Л. Бешков, 1993.
- Граматика 1963: Атанасова, Теодора, Надежда Радулова, Мария Ранкова, Руси Русев. *Английска граматика в сравнение с български.* Второ издание. София: Наука и изкуство, 1963.
- Граматика 2000: *Грамматики Лаврентия Зизания и Мелетия Смотрицкого.* Сост., подг. текста, научный комментарий и указатели Е. А. Кузьминовой; предисл. Е. А. Кузьминовой, М. Л. Ремнёвой. Москва: Издательство Московского университета, 2000.
- Григориев 1985: Григорьев, Вадим П. *История испанского языка.* Москва: Высшая школа, 1985.
- Гухман 1981: Гухман, Мирра М., отв. ред. *Типы наддиалектных форм языка.* Москва: Наука, 1981.
- Давитков 2016: Давитков, Ивана. *Граматични трансформации при художествен превод (сръбско-български паралели).* Димитровград [Сърбия]: Народна библиотека „Детко Петров“, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016.
- Дамко 2010: Dhamko, Sotir Thanas. *Boboshtica – nje varjant historie¹.* (Gusht) 2010 [Собствено издание на С. Дамко – подвързана компютърна разпечатка].
- Данфорт 1997: Danforth, Loring M. *The Macedonian conflict: ethnic nationalism in a transnational world.* Princeton University Press, 1997.
- Данчев 1980: Данчев, Андрей. Контрастивна лингвистика, анализ на грешките и чуждоезиково обучение. – *Първа научно-методическа конференция „Съпоставително езикознание и чуждоезиково обучение“, Велико Търново, 27 октомври*

¹ Цялата книга, както и заглавието е набрано с проста латиница без специалните албански букви с надредни и подредни знаци.

1979. Ред. Андрей Данчев, Паисий Христов, Соня Дянкова, Павел Борисевич. Велико Търново: Великотърновски университет „Кирил и Методий“, София: Институт за чуждестранни студенти „Гамал Абдел Насър“, 1980, 11–32.
- Данчев 1982: Данчев, Андрей. *Българска транскрипция на английски имена*. София: Народна просвета, 1982.
- Даскалов 1999: Даскалов, Георги. Участта на българите в Егейска Македония 1936 – 1946 (политическа и военна история). София: Полиграф – Юг, 1999.
- Джон 1977: John, Norman. *An historical geography of Europe, 450 B.C.-A.D.1330*. CUP Archive, 1977.
- Дзевелеку, Кандзу, Стамули 2007: Τζεβελέκου, Μαρία, Βίκυ Κάντζου, Σπυριδούλα Σταμούλη. *Βασική γραμματική της ελληνικής*. Αθήνα: Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου – Ε.Κ. «Αθηνά», 2007.
- Докле 2007: Dokle, Nazif. *Reçnik goranski (nashinski) – albanski. Fjalor gorançe (nashke) – shqip*. Sofia: Pëçatnica Naukini akademiji / Shtypshkronja e Akademisë së shkencave “Prof. Marin Drinov”, 2007.
- Дружба 2009: Дружба „Родина“. Спомени за бъдещето... (Библиотека „Българска вечност“ 88). София: ТАНГРА ТанНакРа, 2009.
- Етнография 1992: *Етнография на Македония. Извори и материали в два тома*. Съст. Маргарита Василева, Юлиана Царева, Ваня Николова, Лиляна Димитрова. София: Издателство на Българската академия на науките, 1992.
- Занетов 1914: Занетов, Гаврил. *Българи на Морава: исторически и етнографически скици*. София: Печатница Либерални клуб, 1914.
- Занетов 1918: Занетов, Гаврил. *Населението по долината на Велика Морава*. София: Държавна печатница, 1918.
- Иванов 1917: Иванов, Йордан. *Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност с етнографска карта и статистика*. Второ допълнено издание. София: Царска придворна печатница, 1917. Фототипно издание: София: Наука и изкуство, 1986.
- Иванов 1993: Иванов, Йордан. Западните краища на Македония в етнографско отношение. – *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. Съст. Петър Хр. Петров. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993, 136–150.
- Ивич 1956: Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска, 1956.
- Игов 1983: Игов, Ангел. *Српскохрватско-бугарски речник. Друго допуњено издање. Србохрватско-български речник. Второ допълнено издание*. Около 45 000 заглавни думи. София: Наука и изкуство, 1983.
- История 1989: Георгиева, Елена, Стоян Жерев, Владко Мурдаров, Венче Попова, Христо Първев, Русин Русинов, Валентин Станков, Ралица Цойнска. *История на новобългарския книжовен език*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1989.
- Каракасиду 2003: Каракасиду, Анастасија. Трансформирање на идентитетот, создавање на свеста: принуда и хомогеност во Северозападна Грција. – *Македонското прашање: култура, историографија, политика*. Уредила Виктор Рудометоф, превела Невенка Митревска. Скопје: Евро-Балкан Пресс, 2003, 79–135.

- Ковачева 2011: Ковачева, Мира. За жаргона интердисциплинарно. – *Съпоставително езикознание*, XXXVI (2011), № 2, 32–48.
- Коледаров 1979: Коледаров, Петър. *Политическа география на средновековната българска държава. Първа част (681–1018)*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979.
- Коледаров 1985: Коледаров, Петър. *Името Македония в историческата география*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985.
- Коледаров 1989: Коледаров, Петър. *Политическа география на средновековната българска държава. Втора част (1186–1396)*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1989.
- Колковска 2012: Колковска, Сия. Прояви на интеграция на неологизмите в българския език. – *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. Съст. Диана Благоева, Сия Колковска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2012, 120–128.
- Конески 1959: Конески, Блаже. *Кон македонската преродба. Македонските учебници од 19 век*. Второ издание. Скопје: Институт за национална историја, 1959.
- Константинова 2014: Константинова, Юра. *Българи и гърци в борба за османското наследство*. Велико Търново: Фабер, 2014.
- Копитар 1829: Kopitar, Jernej. 1829. Albanische, walachische und bulgarische Sprache. – *Jahrbücher der Literatur*, 46, 1829, 59–106.
- Крейчова 2015: Крейчова, Елена. Българската реч в речта на българите извън България. – *Българска реч XXI* (2015), кн. 3, 106–113.
- Курта 2006: Curta, Florin. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge Medieval Textbooks. Cambridge University Press, 2006.
- Куцаров 2012: Куцаров, Константин. Диференциращото членуване в съвременния български език – граматична норма за реформа. – *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров*. Съст. Вера Маровска, Красимира Чакърва, Константин Куцаров, Мария Павлова. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2012, 129–132.
- Кънчов 1900: Кънчов, Васил. *Македония. Етнография и статистика. С II карти*. София: Държавна печатница, 1900. Второ фототипно издание: София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1996.
- Леков 1968: Леков, Иван. *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1968.
- Лийк 1835: Leake, William M. *Travels in Northern Greece*. London: J. Rodwell, 1835.
- Ликоманова 2006: Ликоманова, Искра. *Славяно-славянският превод. Лингвистичен подход към художествения текст*. (Университетска библиотека № 463). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Лилич 1994: Лилић, Борислава. *Историја Пирота и околине. I део: Пирот у периоду турске власти 1804–1878. II део: Пирот у саставу српске државе 1878–1919*. Пирот: НИП Хемикалс, 1994.
- Мазон 1936: Mazon, André. *Documents, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud*. Bibliothèque d'études balkanique V. Paris: Librairie Droz, 1936.
- Макарцев 2012: Макарцев, Максим М. *Дневник полевој работи в Корчанском регионе, Југо-Восточна Албанија, в август 2012 г.* [ръкопис].

- Макарцев 2013: Макарцев, Максим М. Празник Росице у славян Бобоштицы (округ Корчи, Юго-Восточная Албания). – В: Троица, Русалии, Пятидесятница... – к мотиву зеленого в балканском спектре (Материалы Круглого стола 17 апреля 2012 года), сборник. Москва: Институт славяноведения – РАН, 78–98.
- Макензи, Ърби 1983: Макензи, Джорджина М., Аделина П. Ърби. *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция*. Превод Велислава Димитрова. София: Изд. на Отечествения Фронт, 1983. Оригинално заглавие: Mackenzie, Georgina M., Adelina P. Irby. *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*. London and New York: Alexander Strahan Publisher, 1866. www.kroraina.com/knigi/gm_ai/gm_ai_3.htm 09.12.2004 г.
- Мангалакова 2008: Мангалакова, Таня. *Нашенци в Косово и Албания*. София: НИБА Консулт, 2008.
- Мангалакова 2010: Мангалакова, Таня. *Нашенци в Македония. Сред торбешите в Македония и Самуиловите българи в Гърция и Албания*. София: НИБА Консулт, 2010.
- Мангалакова 2011: Мангалакова, Таня. *Нашите в Гърция. Сред помаците в Западна Тракия*. София: НИБА Консулт, 2011.
- Мартинов 2004: Мартынов, Виктор В. *Язык в пространстве и времени. К проблеме глотогенеза славян*. Издание второе. Москва: Едиториал УРСС, 2004.
- Микулчич 1996: Микулчиќ, Иван. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: Македонска цивилизација, 1996.
- Миладинова-Алексиева 1985: Миладинова-Алексиева, Царевна. *Епоха, земя, хора. Спомени, статии, писма*. Съст., комент. и бел. Елисавета Миладинова. Предговор Румяна Радкова, Елисавета Миладинова. София: Издателство на Отечествения фронт, 1985.
- Милев, Николов, Братков 1978: Милев, Александър, Божил Николов, Йордан Братков. *Речник на чуждите думи в българския език*. Четвърто преработено и допълнено издание. С предговор към първото издание от акад. Владимир Георгиев. София: Наука и изкуство, 1978.
- Милетич 1896: Милетич, Любомир. *Седмиградските българи. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XIII. София: Държавна печатница, 1896, 153–256.
- Милетич 1900: Милетич, Любомир. *Книжнината и езикът на банатските българи. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XVII и XVIII. София: Държавна печатница, 1900, 339–482.
- Милетич 1909: Милетич, Любомир. *Старобългарска граматика с упражнения, образци из старобългарските паметници и речник. За средните учебни заведения*. Седмо издание. София: Държавна печатница, 1909.
- Мисирков 1898: Мисирков, Кръстьо. Значението на моравското наречие или ресавското наречие за съвременната и историческата етнография на Балканския полуостров. – *Български преглед*, V (1898), кн. 1, 126–127.
- Младенов 1929: Mladenov, Stefan. 1929. *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Mit einer Karte. Berlin-Leipzig: Walter de Gruyter, 1927. [също:] Младенов, Стефан. *История на българския език*. Прев. и ред. Иван Дуриданов. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979.
- Младенов 1936: Младенов, Стефан. *Сравнително индоевропейско езикознание. Кратко помагало за изучаващи филология българска и славянска, класическа, немска,*

- английска, романска (с приложение на староиндийски текстове). (Университетска библиотека № 168). София: Придворна печатница, 1936.
- Младенов 1941: Младенов, Стефан. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов, 1941.
- Младенов 1967: Младенов, Марин. *Българско-сърбохърватски речник. Около 35 000 думи и изрази. Бугарско-српскохрватски речник. Око 35 000 речи и изрази*. Београд: Нолит, 1967.
- Младенов 1993: Младенов, Стефан. Пътешествие по Македония и Поморавия. – *Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916*. Съст. Петър Хр. Петров. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993, 172–193.
- Младенов, Атанасов, Василев 1930: Младенов, Стефан, Тома Атанасов, Ст. П. Василев. *Учебник по старобългарски език за пети клас на средните училища, съставен по програмата от 1925 г. Трето стереотипно издание, одобрено от Министерството на народното просвещение със заповед под № 1488 от 31 май 1930 г.* Пловдив: Книгоиздателство „Хр. Г. Данов“, 1930.
- Младенова 2004: Младенова, Маргарита. *Чешка граматика*. София: Наука и изкуство, 2004.
- Младенова 2005: Младенова, Маргарита. Маркери на съвременен български литературоведски дискурс. – *Как с думи се правят светове*. Ред. Валери Стефанов, Йовка Тишева, Ренета Божанкова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005, 170–179.
- Младенович 2007: Младеновић, Радивоје. Мањинске етнојезичке заједнице на Косову и Метохији са посебним освртом на југозападни део Косова и Метохије. – *Положај националних мањина у Србији. Зборник радова са научног скупа одржаног 24–26 новембра 2005*. Научни скупови књ. СХХ, Одељење друштвених наука, књ. 30, Београд, 2007, 421–434.
- Нестори 2012: Nestori, Llazo. *Vërbnik*. Tiranë: Ilar, 2012.
- Николас: Nicholas, Vic. *IMRO Militia and Volunteer Battalions of Southwestern Macedonia, 1943–1944*. [електронна публикация без посочено издателство и година на издаване].
- Ницолова 2008: Ницолова, Руселина. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Новакович 1893: Novaković, Stojan. Beiträge zur Erforschung der macedonischen Dialekte. – *Archiv für slavische Philologie*, 15 (1893), 37–46.
- Павлов 1931: Павлов, Тихомир. *Българите в Моравско и Тимошко: история, език, нрави, обичаи, поверия, борби и очаквания. Днешният моравчанин*. Предг. Стефан Младенов. София: Печатница на Армейския военно-издателски фонд, 1931. Фототипно издание: София: Глобус 91, 1993.
- Парашкевов 2012: Парашкевов, Борис. За етимологичната взаимовръзка при чужди думи. – *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. Съст. Диана Благоева, Сия Колковска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 93–99.
- Пашов, Първев 1975: Пашов, Петър, Христо Първев. *Правоговорен речник на българския език*. София: Наука и изкуство, 1975.

- Пенчев и др. 2017: Пенчев, Владимир, Валентин Воскресенски, Катя Михайлова, Марианка Борисова, Таня Матанова, Николай Вуков, Боян Кулов, Йордан Янев. *Културно наследство в миграция: добри практики и проблеми*. София: Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей на Българската академия на науките, 2017.
- Пепо 1964: Пепо, Петрак. Към историята на село Бобошица (Албания). – *Известия на института по история*, т. 14–15, 1964, 163–183.
- Пернишка 2012: Пернишка, Емилия. Познавателен потенциал на българските синоними. – *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. Съст. Диана Благоева, Сия Колковска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 35–45.
- Петрова 2016: Петрова, Красимира. *Сопоставително изследование междометий в руском и болгарском языках*. София: Международно социолингвистическо дружество, 2016.
- Пози 2009: Поззи, Анри. *Войната се връща*. София: Анико, 2009. Оригинално заглавие: Pozzi, Henri. *La guerre revient*. [1933/1934].
- Попова 2012: Попова, Мария. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак '94, 2012.
- Поултън 2000: Poulton, Hugh. *Who are the Macedonians?* C. Hurst & Co. Publishers, 2000.
- Прицак 1983: Pritsak, Omeljan. The Slavs and the Avars. – *Gli slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo. Spoleto, 15–21 aprile 1982, Trentesima Settimana di Studio*. (Settimana di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXX). Spoleto, 1983, 353–432.
- Прицак 2000: Прицак, Омелиян. Произходът на Рус. – *Българска орда*, VI (2000), бр. 2 (60), 31–42. [Превод от английски. Оригинално заглавие:] The Origin of Rus. – *АВИ-ТОХОЛ*, 1997, кн. 8, 41–51. [Препечатано от:] Pritsak, Omeljan. The origin of Rus'. – *Russian Review*, Vol. 36, No. 3 (July 1977), 249–273.
- Речник 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Съст. Стефан Илчев, Анна Иванова, Ангелина Димова, Мария Павлова. София: Издателство на Българската академия на науките, 1974.
- Речник 1974а: Нейков, Тодор, Емилия Ценкова, Цветан Георгиев, Юдит Бехар. *Испанско-български речник. Diccionario español-búlgaro*. Второ издание. София: Наука и изкуство, 1974.
- Речник 1978: Милев, Александър, Божил Николов, Йордан Братков. *Речник на чуждите думи в българския език*. Четвърто преработено и допълнено издание. С предговор към първото издание от акад. Владимир Георгиев. София: Наука и изкуство, 1978.
- Речник 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. Отг. ред. Стефан Илчев. Съст. М. Филипова-Байрова, С. Бояджиев, Бл. Машалова, К. Костов. София: Издателство на Българската академия на науките, 1982.
- Речник 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. Отг. ред. Елена Георгиева, Валентин Станков. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Речник 1990: Войнов, Михаил, Александър Милев. *Латинско-български речник*. Четвърто стереотипно издание. София: Наука и изкуство, 1990.
- Речник 1993: *Английско-български речник. English-Bulgarian Dictionary*. Четвърто стереотипно издание с добавка. Съст. Теодора Атанасова, Елена Машалова, Мария

- Ранкова, Руси Русев, Гочо Чакалов. Т. I: А–І; Т. II: J–Z. София: Издателство на Българската академия на науките, 1993.
- Речник 2012: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин)*. Ред. Евгения Дьомина, Ваня Мичева, Солвейг Сеизова. София: Издателство Валентин Траянов, 1012.
- РСХКЙ: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ. I. А–Е. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967. Књ. II Ж–К. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967. Књ. III. К–О. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1969. Књ. IV. О–П. Нови Сад: Матица српска, 1971. Књ. V. П–С. Нови Сад: Матица српска, 1973. Књ. VI. С–Ш. Нови Сад: Матица српска, 1976.
- Саймън 2000: *Balkan reader. First-hand reports by Western correspondents and diplomats for over a century*. Ed. Simon, Andrew L. Safety Harbor, FL: Simon Publications, 2000.
- Селишчев 1929: Селищев, Афанасий М. *Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки Северо-западной Македонии (с этнографическою картою Полога)*. София: издание Македонского научного института, 1929. Фототипно издадено: София: Наука и изкуство, 1981.
- Селишчев 1931: Селищев, Афанасий М. *Славянское население в Албании (с иллюстрациями в тексте и с картою Албании)*. София: издание Македонского научного института, 1931. Фототипно издадено: София: Наука и изкуство, 1981.
- Снегаров 1934: Снегаров, Иван. Един важен български документ от Корчанско. – *Македонски преглед*, IX (1934), кн. 1, 1–16.
- Спасов 1972: Spasov, Dimitar. *The verb in the structure of English. A practical course for advanced students*. Sofia: Naouka i izkoustvo, 1972.
- Сребранов 2013: Сребранов, Румен. Езикът на вестник „Демократис“, издание на ГКП в Полша, в контекста на отношенията между България, Гърция и Югославия след Гражданската война от 1946–1949 г. в Гърция. – *Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България*. съст. Маргарита Младенова, Валентин Гешев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 122–156.
- Стаменов 2012: Стаменов, Максим. По въпроса за т. нар. непредсказуеми промени в значението на думите след заемане. – *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. Съст. Диана Благоева, Сия Колковска. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 84–92.
- Станишева 1963: Станишева 1963: Станишева, Дина С. О падежных вариантах. – *Славистичен сборник (По случай V Международен конгрес на славистите в София)*. Отг. ред. Любомир Андрейчин, Стойко Стойков. София: Издателство на Българската академия на науките, 1963, 33–51.
- Станишева 1979: Д. Станишева, Дина С. Типы локальных оппозиций (на материале древнерусского языка). – *Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на член-кор. Кирил Мирчев*. Отг. ред. Владимир Георгиев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979, 333–340.
- Стоянова 1997: Стоянова, Эльза П. *История одного языкового острова. 1861–1993. Письменность болгарской диаспоры на Украине в социолингвистическом и стилистическом аспекте*. Велико Търново: Знак '94, 1997.

- Стоянова 2004: Стоянова, Ельза П. *Феномен збереженого слова: етновний та соціолінгвістичний аспект острівного писемного дискурсу*. Київ: Міністерство освіти та науки України, Київський славистичний університет, 2004.
- Сърбиновски 1996: Сърбиновски, Младен. *Македонският Фауст. Есета и пиеса*. София: Книгоиздателска къща Труд, 1996.
- Теодоров-Балан 1917: *Bulgarians in southwest Moravia by J. von Hahn*. Illuminated by A. Teodoroff-Balan. (The „Balkan Question“ Library, Book No. 5). Sofia: Al. Paskaleff & Co. publishers, 1917.
- Толовски, Илич-Свитич 1963: Толовски, Диме, Владислав М. Илич-Свитич. *Македонско-русский словарь. 30 000 слов*. Под редакцией Н. И. Толстого. С приложением краткого грамматического справочника, составленного В. М. Иллич-Свитичем. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1963.
- Тончева 2009: Тончева, Веселка. *Българите от Голо бърдо, Република Албания. Традиция, музика, идентичност*. Част I. София: Род, 2009.
- Тончева 2012: Тончева, Веселка. *Непознатата Гора*. София: Род, 2012.
- Тончева 2013: Тончева, Веселка. Славяноезични общности в Албания (Мала Преспа и Корчанско, Голо бърдо и Гора). – *Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България*. Съст. Маргарита Младенова, Валентин Гешев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 57–69.
- Тончева 2013а: Тончева, Веселка. За женския пролетен празник „Русица“ от с. Бобошица, Корчанско, Албания. – *Език и етнос, Годишник на Асоциация „Онгъл“*, том 11, год. VIII, София: Род, 244–257.
- Тончева 2014: Тончева, Веселка. Бележки за състоянието на селата в областта Голо бърдо, Албания, в миналото и днес. – *Онгъл*, VI, 2014, бр. 8, 26–44.
- Трайковски 2006: К. Трайковски. Язично-културните влияния на Русия врз Македонија со акцент на периодот од 1946–1949 г. – *Славистички студии*. Списание на Катедрата за славистика при Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ за 2006 година, бр. 12. На проф. Рина Ускова по повод нејзината 70-годишнина. 279–290.
- Тръдгил 2003: Trudgill, Peter. Modern Greek dialects. A preliminary Classification. *Journal of Greek Linguistics* 4 (2003), 45–64.
- Файн 1991: Fine, John Van Antwerp. *The early medieval Balkans: a critical survey from the sixth to the late twelfth century*. University of Michigan Press, 1991.
- Фишман 1970: Fishman, Joshua A. *Sociolinguistics. A brief introduction*. Rowley, Mass.: Newbury House, 1970.
- Фишман, Гарсия 2010: Fishman, Joshua A., Ofelia García. *Handbook of Language and Ethnic Identity, Disciplinary and Regional Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Фос 2007: Voss, C. Language and ethnicity among the Pomaks in Western Thrace. – *Българските острови на Балканите*. Съст. Петя Асенова, Искра Ликоманова, Йовка Тишева, Марина Джонова. София: Фигура, 2007, 76–94.
- Фридман 1997: Friedman, Victor A. One Grammar, Three Lexicons: Ideological Overtones and Underpinnings in the Balkan Sprachbund. – *CLS 33. Papers from the 33rd Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society, 1997. The University of Chicago Library Electronic Course Reserve, Friedman-LgIdeologyCLS33.pdf

- Фъргюсън 1971: Ferguson, Charles A. *Language structure and language use. Essays*. Stanford: Stanford University Press, 1971.
- Хаджиева 1995: Хаджиева, Елена. *Интерференцията между сродни езици в психолингвистичен аспект*. (Поредица Съвременни изследвания № 1). София: Международно социолингвистично дружество, 1995.
- Хаджиева 2004: Хаджиева, Елена. *Синтактична интерференция между сродни езици*. София: Сема РИИ, 2004.
- Хаджиева 2015: Хаджиева, Елена. Межкултурната компетентност в чуждоезиковите практики. – *Българска реч*, XXI (2015), кн. 3, 100–106.
- Хаджиева, Влахова, Велкова, Шушлина, Асенова 2014: Хаджиева, Елена, Радка Влахова, Йорданка Велкова, Весела Шушлина, Ася Асенова. *Лесното в трудния български език. Български език като чужд*. София: Издателска къща „Гутенберг“, 2014.
- Хан 1861: Johann G. von Hahn. *Reise von Belgrad nach Salonik*. – Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-histor. Classe, Bd. VI, 1861.
- Христов 1894: Христов, Симеон. Пиротският окръг и неговото население. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XI. София: Държавна печатница, 1894. 259–325.
- Христова 2003: Христова, Евдокия. *Българска реч от Албания. Говорът на село Връбник*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2003.
- Христоматия 1990: *Христоматия по история на българския книжовен език*. Съст. Стоян Жерев, Валентин Станков, Ралица Цойнска. София: Народна просвета, 1990.
- Цвиич 1906–1911: Цвијић, Јован. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* I–III, 1906–1911.
- Циципис 1981: Tsitsipis, Lukas D. Arvanitika language change in speech communities in Greece. – *Folia Slavica*, Volume 4, Numbers 2–3. Studies in Balkan linguistics to honor Eric P. Hamp on his sixtieth birthday. Ed. Howard I. Aronson, Bill J. Darden 1981. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1981, 378–383.
- Швейцер 1977: Швейцер, Александр Д. *Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы*. Москва: Наука, 1977.
- Шклифов 1973: Шклифов, Благой. *Костурският говор*, София: Издателство на Българската академия на науките, 1973.
- Шопов 2005: Шопов, Тодор. *Чуждоезиковата методика*. (Университетска библиотека № 413). София: Университетско издателство: „Св. Климент Охридски“, 2005.
- Шчерба 2002: Щерба, Лев В. *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Т. I. Отв. ред. Маргарита И. Матусевич. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002.
- Щайнке 2007: Steinke, Klaus. The linguistic situation of the Pomaks in Greece. – *Българските острови на Балканите*. Съст. Петя Асенова, Искра Ликоманова, Йовка Тишева, Марина Джонова. София: Фигура, 2007, 69–75.
- Ясами 1995: Yasamee, Ferose. A. K. Nationalism in the Balkans: the case of the Macedonians. – *Balkans: a Mirror of the New Word Order*. Istanbul: EREN, 1995, 121–132.

POST-HISTORY OF BULGARIAN: BULGARIAN LANGUAGE ON THE BALKANS, MEMORIES ABOUT BULGARIAN PAST, CONTROVERSIAL AND DYNAMIC PRESENT

ABSTRACT

The book *Post-history of Bulgarian: Bulgarian language on the Balkans, memories about Bulgarian past, controversial and dynamic present* appeared as a result of its author's participation in the project *Cultural-historic and language heritage of "neighbouring" Bulgaria* (2008–2013), financed by the Scientific Research Foundation, as well as of his later work on materials gathered during the course of the project and on other themes concerning the present-day state and situation of Bulgarian.

The book is concentrated mainly on modernity, i.e. on the time which has not become history yet, but it also considers facts from the nineteenth and twentieth century history of the Bulgarian language and people which help us understand the dynamic present. It studies the actual state of Bulgarian, its interaction with the memories about Bulgarian past, the attitudes of native speakers and external observers towards the language – all this in the context of national policies on the Balkans today and in the past (including anti-Bulgarism in them), and of drastically changing historical conditions.

Since the nineteenth century the policy of young Balkan states and of the Great Powers has forced parts of the Bulgarian people to transform themselves into parts of already existent neighbouring nations or into newly created nations. Time, with its change of generations, and the national terror has favoured this policy, but what we can observe today shows that its success is not complete. At various places on the Balkans, outside present-day Bulgaria, individuals, groups of people and whole communities keep local varieties of Bulgarian, memories about their Bulgarian origin and even pride themselves upon their Bulgarian past. Some of them have Bulgarian national consciousness and make efforts to be acknowledged as a Bulgarian national minority, others consider themselves to be very close to the Bulgarians. Recently, the relatively democratic conditions have allowed of pluralism of national orientation within some originally Bulgarian communities and a certain part of their population has declared itself Bulgarian. If this part is small enough, we may qualify the community as Bulgarian-speaking, i.e. as having preserved its Bulgarian language and partially its traditional Bulgarian culture but almost lost the knowledge of its Bulgarian origin.

Terrain research in present-day Albania brought to the conclusion that when people communicate in Bulgarian their speech etiquette differs equally well from the actual speech etiquette in the Republic of Macedonia and in Bulgaria,

but is virtually the same as the archaic Bulgarian speech etiquette to be found in the speech of the elder generations and in the literature from the nineteenth and the twentieth century. What is more, the speech etiquette does not depend on the national orientation of the native speakers of Bulgarian but only on whether they live in Albania, Macedonia or Bulgaria, so the notion of allocentric language community is introduced, meaning a community closed between the boundaries of a given state. In Albania we may also observe some coinization of the language, i.e. cleansing the speech of extreme local peculiarities when talking to speakers of the same language (tautoglossic persons) having come from distant places, say, from Bulgaria.

Due consideration is given to the village of Boboshtica, in the vicinity of Korçë in Southeastern Albania, where the local Bulgarian dialect is spoken only by few elderly villagers, but the locals have organized themselves to preserve and revive it at least as the language of their traditional culture and of folklore texts. In his video-interviews Ilo Kuneshka, an elderly inhabitant of Boboshtica, calls his native language Bulgarian and shares his knowledge about the Bulgarian origin of the community, about the history of the village and the active part the Bulgarians played in the past of the region of Korçë, and also about the history of Bulgaria – all this knowledge has been handed down through the mechanisms of folklore, as Ilo Kuneshka claims, orally from father to son. Except for fragments of these interviews the book presents facsimiles of the manuscript archives of the present-day cultural association of Boboshtica with their Cyrillic transcription and a selection of the memoirs of Dhimitër Canco from the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, whose author – an inhabitant of Boboshtica – unequivocally expresses his and his fellow-villagers' Bulgarian affiliation, in their Greek original after André Mazon and in their translation into Bulgarian.

Two contemporary autochthonic books about local history from Southeast Albania are also presented – Sotir Dhamko's *Boboshtica, a Variant of History* (2010) and Llazo Nestori's *Vërbnik* (2012). Both authors give an account of the past and present of their native villages in the Region of Korçë; the book about Boboshtica is written in Albanian and the book about Vërbnik in the Albanian variant of the Latin alphabet but in the local Bulgarian dialect with certain elements from the linguistic standards of Macedonia and Bulgaria. Both authors are proud of the Bulgarian origin of their villages, which they relate to the medieval Bulgarian state and to the already non-existent medieval Bulgarian town of Devol – a centre of today's Region of Korçë. They both regard the local variants of Bulgarian as major elements of the cultural heritage and identity of their native places. S. Dhamko calls the native language Bulgarian, and L. Nestori calls it Bulgarian, Old Bulgarian or Bulgarian-Macedonian. S. Dhamko prides himself on the participation of the people of Boboshtica in the struggle to establish an Albanian state and to defend it, while L. Nestori takes pride in the participation of the people of Vërbnik in the Macedonian Bulgarians' struggle for national liberation. They both are proud of

their fellow-villagers' active resistance to Italian and German occupation during World War Two and their education and professional realization in the post-war period – hundreds of specialists with higher education, a lot of leading cadres, scientists and people of art in post-war Albania come from the two villages. Both local historians are desperate for the present-day depopulation of their native places; both disapprove of earlier and later manifestations of Greek expansionism in the district of Korçë.

A chapter of the book is dedicated to Southwest Kosovo – to the districts of Gora and Zhupa/Župa – where, after the end of the Yugoslav and Serbian rule, within fragments of the local Bulgarian-speaking Muslim population Bulgarian ethnic consciousness appears or revives. The process is more intensive in Zhupa, where a local Bulgarian cultural association has been founded and legalized. To help some modern authors, who claim to be “surprised” by the Bulgarian affiliation of this population, ideas about the ethnic and cultural history of Southern Kosovo from the beginning of the twentieth century are submitted, which I allowed myself to name *the model of Arthur Haberlandt and Afanasij Seliščev* and which are able to explain not only the Bulgarian peculiarities of the local Slavic language but also the historical and cultural basis of the reviving local Bulgarian consciousness.

The analysis of the contemporary cultural and linguistic situation – the state of the language and the attitudes towards it together with the ideas about the origin of the community – in Boboshtica, in the districts of Prespa, Golo Bordo and Gora in Albania, in Southwestern Kosovo, in some parts of present-day Northern Greece and in Northwestern Asia Minor – is based on terrain materials gathered by the author of this book, but also on video- and audio-interviews and observations conducted and made by other authors as Tanya Mangalakova, Veselka Toncheva, Luchia Antonova-Vasileva, Konstantin Panayotov, Miranda Bello, Raki Bello, Maksim Makarcev.

The linguistic analysis of texts from the fifties and the sixties of the nineteenth century, written by activists of the Bulgarian National Revival from the extreme Southwest of the Bulgarian linguistic territory – such as Dimităr Makedonski, Partenij Zografski and Konstantin Miladinov, who come from districts now located in the Southwest of the Republic of Macedonia and the contiguous parts of Northern Greece – necessitates differentiating between these Southwest Bulgarian texts and the Central West Bulgarian texts from the thirties to the fifties of the same century, written by Neofit Rilski, Sava Radulov, Hristaki Pavlovič and Konstantin Fotinov, because both groups are not written at the same time, and their dialectal base is not the same, either.

D. Makedonski, Partenij Zografski and K. Miladinov's texts from the extreme Southwest display ardent Bulgarian patriotism and they are a part of the all-Bulgarian process of development and consolidation of the literary language on all linguistic levels, especially on the lexical and the orthographic one. The real successor of their language is Contemporary Standard Bulgarian and they cannot

be qualified as prehistory of the established in 1945 linguistic standard of the Republic of Macedonia which, in fact, succeeds to the Serbian and Croatian literary traditions. What is more, on the semantic level the same texts cannot be qualified as prehistory of the official anti-Bulgarian nationalism in modern Macedonia either.

The analysis of the rhythm of nineteenth century poetry of Rayko Zhinzifov/Rajko Žinzifov ascertains that it is characterized by an accentual diglossia in which the speech of the common people differs from the speech of the intellectuals (and of the author) concerning the place of stress. This proves the appearance of a cultural variety of Bulgarian at that time, with a common supradialectal rhythmic structure of the speech of educated Bulgarians, including those who come from Macedonia. Rayko Zhinzifov's piece of poetry considered also displays ardent Bulgarian patriotism.

Ardent Bulgarian patriotism characterizes also published texts from the beginning of the twenty first century which are written by citizens of the Republic of Macedonia who openly declare their Bulgarian nationality. In the book their language is classified into several types according to its place on the continuum between the linguistic standards of the Republic of Macedonia and present-day Bulgaria. In this language the two linguistic standards, perceived by the authors of the texts as variants of their native language, undergo hybridization up to fusion, and its approximation to contemporary Bulgarian standard – and sometimes even to the Bulgarian literary practice from the nineteenth century – is consciously utilized for marking the authors' Bulgarian national affiliations.

The last two chapters of the present book are dedicated to the Bulgarian language inside today's Bulgaria and the attitude of the Bulgarian intelligentsia, and in particular of the philologists, towards it. They consider the spontaneous and sometimes consciously pursued relexicalization (renaming) and further occidentalization of recent Bulgarian as well as various manifestations of linguistic incompetence, language snobbery and language decay on different linguistic levels in public speech, especially in mass media. The disregard shown in Bulgaria not only for public speech, but also for the professional speech of the philologists and for linguistic terminology, can be explained by group psychology unfavorable to traditional means of expression (of native origin or earlier borrowings) and treating the language as fashion – as something which should be constantly and spontaneously renovated following foreign models – and not as a relatively stable element of the cultural heritage of the nation and as a symbol of its dignity. Similar psychological reasons impede the native speakers of Bulgarian from using the otherwise large resources of their language to form new words. Doubtless, the questions considered in the last two chapters are also connected with the problems of contemporary education. A model of cultural doublets in linguistic behaviour in general and in terminology in particular is suggested, which is characterized by a moderate use of occidentalisms and a decided preference for their traditional or new non-western equivalents. This is a model close to the traditional language

practice in Bulgaria, which creates a sense of an elegant style, esthetics and language dignity.

In the *Conclusion* a parallel is drawn between the old traditional Bulgarian and Bulgarian-speaking communities outside contemporary Bulgaria, the new emigrant Bulgarian communities abroad, and the Bulgarians in their own country. It is found that, in spite of the differences among them, they have a lot of problems in common and they bear essential and typological similarities. To the pressure of global mass culture and the monopoly of world languages we may add the insufficient command of the means of expression inherent to Bulgarian because of bad or no Bulgarian education, the natural tendency towards a loss of Bulgarian in foreign language environment and the need to learn it as a second language, the fact that Bulgarian serves mainly as a colloquial language inside the community with the rest of its functions limited or simply absent. Such tendencies are observable even in Bulgaria as far as many young people show interest in education abroad or in education in Bulgaria but not in Bulgarian, and in the professional and public speech of the Bulgarians the Bulgarian terminology, word-stock and linguistic structure are often problematic. Some reasons for this are the prejudices and foibles of the Bulgarian intelligentsia and the lack of certain accents in educational policy. A pronounced historical process common to old traditional and new emigrant communities is the abandonment of the Bulgarian nationality, not to mention the individuals who fall among foreigners and their descendents. So under the conditions of today the question about the language, the attitudes towards language, the national consciousness and the historical memory is sufficiently complicated.

ПОСТИСТОРИЯ БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА: БОЛГАРСКИЙ ЯЗЫК НА БАЛКАНАХ, ВОСПОМИНАНИЯ О БОЛГАРСКОМ ПРОШЛОМ, ПРОТИВОРЕЧИВОЕ И ДИНАМИЧНОЕ НАСТОЯЩЕЕ

РЕЗЮМЕ

Книга *Постистория болгарского языка: болгарский язык на Балканах, воспоминания о болгарском прошлом, противоречивое и динамичное настоящее* – результат участия ее автора в проекте „Культурно-историческое и языковое наследие „соседней“ Болгарии (2008–2013гг.), который реализован при поддержке фонда „Научные исследования“, также его последующей работы, связанной с материалами, собранными в процессе работы над проектом, а и по другим темам, относящимся к современному состоянию болгарского языка.

Внимание в ней направлено прежде всего к современности, т. е. к тому времени, которое еще не превратилось в историю, но рассматриваются и факты, относящиеся к истории болгарского языка и болгарского народа XIX и XX вв., которые помогают нам понять динамичное настоящее. Исследуется состояние болгарского языка, его связь с воспоминаниями о болгарском прошлом, отношение к нему как его носителей, так и посторонних наблюдателей – в контексте национальных политик на Балканах в прошлом и сейчас (включая проявления в них антиболгаризма), и резко меняющихся исторических условий.

Политика молодых балканских государств и Великих сил, начиная с XIX в., заставляют части болгарского народа перейти как к соседним и уже существующим, так и к новосозданным нациям. Время (например, смена поколений) и национальный террор способствуют этой политике, но то, что наблюдаем в наши дни, показывает, что ее успех частичный. В разных местах на Балканах за пределами современной Болгарии отдельные личности, группы людей и целые сообщества хранят местные разновидности болгарского языка, память о болгарских корнях и даже гордятся болгарским прошлым своего сообщества. У некоторых из них болгарское национальное сознание, и они ведут борьбу, чтобы их признали болгарским национальным меньшинством, другие считают себя особенно близкими болгарам и принимают их за своих. Сравнительно демократические условия в последнее время предоставляют возможность, чтобы во многих болгарских по происхождению сообществах развивался плюрализм в связи с национальной ориентацией, и часть населения самоопределяется как болгарское. Если эта часть достаточно маленькая, можем определить сообщество как болгароязычное, т.е. такое, которое хранит

свой болгарский язык и часть болгарской традиционной культуры, но в незначительной степени помнит о своем болгарском происхождении.

Наблюдения над речевым этикетом при общении на болгарском языке в сегодняшней Албании показывают, что он отличается от речевого этикета как в Республике Македонии, так и в современной Болгарии, но совпадает с архаическим болгарским речевым этикетом, который нашел отражение в речи старых поколений и письменности XIX и XX вв. Оказывается, что речевой этикет зависит не от национальной ориентации носителей болгарского языка, а от того в каком государстве они живут, поэтому вводится понятие алократическое языковое сообщество со значением сообщества, заключенного в границах данного государства. В Албании наблюдается и языковое явление койне – стремление говорящего исключить из языка яркие диалектные особенности своей речи, чтобы единоплеменные (тавтогласные) собеседники, приехавшие издалека, например из Болгарии, понимали его лучше.

Особое внимание уделено с. Бобоштица, недалеко от Корчи в Юго-Восточной Албании, в котором местным болгарским говором активно владеют всего несколько пожилых жителей, но применяются организованные усилия сохранить и возродить его хотя бы в качестве языка традиционной культуры и фольклорных текстов. В свои видео интервью житель Бобоштицы Ильо Кунешка называет свой язык болгарским и делится сведениями о болгарском происхождении сообщества, об истории деревни и о важной роли болгар в прошлом области г. Корча, также об общеполитической истории, передаваемой с помощью фольклора – из уст в уста, от отца к сыну. В книге представлены отрывки этих видео интервью, кроме того фотографически, также в транскрипции на кириллице с комментариями, включена большая часть рукописного архива современного общества из Бобоштицы „Кай нас“, часть воспоминаний Димитри Цанцо, который однозначно считает себя болгаринцем, конца XIX – начала XX века в их греческом оригинале по изданию Андре Мазона и в переводе на болгарский язык.

Представлены и две автохтонные современные краеведческие книги – Сотира Дамко о Бобоштице и Лазо Нестори о селе Вербник, так же из области г. Корча, первая написана на албанском, а вторая на местном болгарском говоре с албанской латиницей и с элементами как литературной нормы Республики Македонии, так и литературного языка сегодняшней Болгарии. Оба автора гордятся болгарским происхождением своих сел, для них оно связано со средневековым болгарским государством и с уже несуществующим средневековым болгарским городом Девола – центром сегодняшней области Корча. И тот, и другой считают, что местный болгарский язык – это очень важная часть культурного наследия и идентичности их родных мест. С. Дамко называет местный язык болгарским, а Л. Нестори – болгарским, староболгарским или болгарско-македонским. С. Дамко гордится участием жителей села Бобоштица в борьбу за основание албанского государства и за его защиту, а Л. Не-

стори – участием своих односельчан в национально-освободительной борьбе македонских болгар. И тот, и другой отмечают активное участие своих односельчан в борьбу против итальянских и немецких оккупантов во время Второй мировой войны. Сотни специалистов с высшим образованием и многие руководящие и экспертные кадры и люди науки и искусства в послевоенной Албании – выходцы этих деревень. Местных краеведов приводит в отчаяние современное обезлюдение их родных мест. Их объединяет и отрицательное отношение к старым и новым проявлениям греческого экспансионизма, чей традиционный предмет домогательства – их родной край.

Уделено внимание и Юго-Западному Косову – областям Гора и Жупа – где после конца югославской и сербской власти среди части местного болгароязычного мусульманского населения появляется или возрождается болгарское самосознание. Этот процесс протекает особенно активно в области Жупа, где создано и местное культурно-просветительское болгарское общество. Чтобы помочь авторам, которые „удивляются“ болгарской ориентации части местного населения, представлены видения ученых начала XX в. об этнической и культурной истории Южного Косова. Я позволил себе назвать их модель Артура Хаберландта и Афанасия Селищева. Помимо болгарских особенностей в местном славянском языке они могут объяснить и историческую, и культурную основу возрождающегося там болгарского самосознания.

Анализ современного состояния языка и отношения к нему, как и представлений о собственном происхождении в Бобоштице, в областях Преспа, Голо бырдо и Гора в Албании, в Юго-Западном Косове, в некоторых частях сегодняшней Северной Греции и в сегодняшней Северо-Западной Малой Азии основывается на собственных наблюдениях и собранных материалах автора настоящей книги, также на материалах (видео- и аудио интервью) и наблюдений других авторов, таких как Таня Мангалакова, Веселка Тончева, Лучия Антонова-Василева, Константин Панайотов, Миранда Бело, Раки Бело, Максим Макацев.

Язык текстов 50-х – 60-х гг. XIX в. болгарских деятелей эпохи Возрождения района крайнего болгарского юго-запада, как Димитр Македонский, Партений Зографский и Константин Миладинов, уроженцы этих мест, которые в наши дни находятся в юго-западной части Республики Македония, и в примыкающих частях Северной Греции, приводит к необходимости определить разницу между текстами с преобладающими центрально-западно-болгарскими особенностями с 30-тых до 50-тых гг. XIX в. – Неофита Рильского, Саввы Радулова, Христки Павловича и Константина Фотинова – и рассматриваемыми текстами с преимущественно юго-западноболгарскими языковыми особенностями 50-х – 60-х. гг. XIX в., потому что они не относятся к одному и тому же периоду и у них разная диалектная основа.

Тексты крайнего юго-запада – Д. Македонского, Партения Зографского и К. Миладинова – пронизаны пламенным болгарским патриотизмом и на всех

языковых уровнях, но преимущественно на лексическом и орфографическом, они являются частью общеполгарского литературно-языкового процесса. Истинным преемником их языка – это современный болгарский литературный язык, они не предшествовавшие созданной в 1945 г. литературной нормы в Республике Македония, которая связана главным образом с сербской и хорватской литературно-языковой традицией. Они не являются также – на семантическом уровне – предшествовавшей официального антиболгарского македонизма.

Анализ ритма поэзии Райко Жинзифова XIX в. демонстрирует акцентуационную диглоссию между речью человека из народа и речью интеллигента (в том числе автора), которая доказывает появление в то время общеполгарского культурного идиома, с общей наддиалектной ритмической структурой речи образованных болгар того времени, включая географическую область Македония. Рассматриваемый текст Р. Жинзифова дышит пламенным болгарским патриотизмом.

Болгарским патриотизмом отличаются и тексты, предназначенные для публикации, начала XXI в., написанные гражданами Республики Македония, которые прямо заявляют о своей болгарской национальности. Их язык в книге разделен на несколько типов в зависимости от его места в континууме между литературными нормами в Республике Македонии и в современной Болгарии. В нем эти две нормы, которые воспринимаются авторами как варианты их родного языка, претерпевают гибридизацию, доходящую до слияния, а приближение к современной болгарской норме, также в отдельных случаях и к болгарской литературно-языковой практике XIX в., сознательно искомая языковая черта принадлежности к болгарской нации.

Последние две главы настоящей книги посвящены болгарскому языку в рамках современной Болгарии и отношению болгарской интеллигенции, включительно и профессиональных филологов, к нему. Рассматривается протекающая стихийно, а в некоторой степени и сознательно проводимая в нем релексикализация и дальнейшая окцидентализация, как и разнообразные проявления языковой некомпетентности, языкового снобизма и языкового упадка на разных языковых уровнях в публичной речи (прежде всего в средствах массовой информации). Небрежное отношение не только к публичной, но и к профессиональной речи филологов и к лингвистической терминологии в Болгарии объясняется неблагоприятным психологическим настроением к традиционным выразительным средствам домашнего или одомашненного происхождения и отношением к языку как к моде, которая должна постоянно и стихийно обновляться, следуя чужим образцам поведения, а не как к сравнительно устойчивой частью культурного наследия народности и как символ ее достоинства. В таком же смысле рассматриваются и психологические препятствия при использовании больших возможностей болгарского словообразования. Рассматривается и связь между обсуждаемыми вопросами и современным образованием. Предлагается модель культурной дублетности

как в языковом поведении в целом, так и в терминологии, наряду с умеренным употреблением окцидентализмов; предпочтение отдается употреблению их традиционных или новых не западных соответствий. Это модель, которая близка к традиционной болгарской языковой практике, создающая впечатление хорошего стиля, эстетики и ценности языка.

В *Заключении* параллельно представлены старые традиционные болгарские и болгароязычные сообщества за пределами современной Болгарии, новые сообщества мигрантов за пределами страны, болгары в самой Болгарии. Оказывается, что многие проблемы для них общие вопреки различиям, что между ними существуют сходства по сути и по типологии. К давлению глобальной массовой культуры, к навязывающим свою монополию мировым языкам, можно добавить недостаточное владение выразительными средствами болгарского языка из-за плохого (или отсутствующего) болгарского образования, также естественную тенденцию к потере болгарского языка в иноязычной среде, связанную с необходимостью изучать его в качестве иностранного. Налицо также тенденция к тому, чтобы болгарский язык выполнял роль разговорного в рамках сообщества, а остальные его функции были ограниченными и даже вполне отсутствующими. Подчеркивается, что даже в Болгарии наблюдаются подобные тенденции, поскольку многие молодые люди проявляют интерес к образованию за границей или к образованию в Болгарии, но не на болгарском языке. В профессиональной речи болгар, также и в их публичной речи болгарский язык, болгарская терминология, болгарское языковое богатство и строение языка часто проблематичны, причиной этому в некоторой степени – это предрассудки и слабости болгарской интеллигенции и отсутствие образовательных приоритетов. Подчеркивается также, что выход из болгарской народности – ярко выраженный исторический процесс как среди старых исторических, так и среди новых сообществ мигрантов, не говоря об отдельных личностях, попадавших в чужую среду, об их потомках, и что вопрос о языке, об отношении к нему, о сознании народа и исторической памяти в современных условиях достаточно сложный.

Валентин Гешев

**СЛЕДИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК:
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК НА БАЛКАНИТЕ,
СПОМЕНИ ЗА БЪЛГАРСКОТО МИНАЛО,
ПРОТИВОРЕЧИВО И ДИНАМИЧНО НАСТОЯЩЕ**

Рецензент *Величко Панайотов*

Българска
Първо издание

Художник на корицата *Божена Серафимова*

Формат 70x100/16
Печатни коли 34,25

Предпечат
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.unipress.bg

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

ISBN 978-619-7433-18-0

9

786 197 433 180

www.unipress.bg

Цена 16 лв.

